ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. évfolyam

1998

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. ÉVFOLYAM 1998/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az Osiris Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

D. SZÉCSÉNYI KÖNYVTÁR
HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1998
114. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bálint Gábor: A Nova Könyvkiadó története ... 372
Bartók István: Sylvester János elrejtett kincsei ... 325
Fehér Katalin: II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében ... 336
Kókay György: Muratori és Magyarország. I. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században ... 193
Lakatos Éva: Álhírlapírók és a zugsajtó Magyarországon ... 233
Nagy Júlia: A Sárospataki Református Lapok. A Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja ... 125
Papp Júlia: A francia forradalom és Napóleon korának művészete a korabeli sajtó tükrében ... 207
Postma, Ferenc: Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis ... 13
Rózsa György: Gondolatok az Akadémiai Könyvtár és az információs társadalom körül ... 260
Simon Melinda: Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége ... 1
Szaffner Emilia: Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör ... 353
Szecskó Károly: A Népújság (1869–1893) ... 26
Szelle Béla: Az arisztokrácia irodalompártolása az önkényuralom időszakában ... 113
Voit Krisztina: Zenei folyóiratok és irataik a Budapesti Fővárosi Levéltárban (1875–1890) ... 93

KÖZLEMÉNYEK

Ajkay Alinka: Dessewffy József köszöntő levele Batsányi Jánoshoz ... 407
Bogár Judit: Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei ... 390
Borsa Gedeon: Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása ... 44
Csapodi Csaba: Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században ... 41
Csapodi Csaba: Adalbert „főúr" állítólagos könyvei Pannonhalmán ... 388
Deé Nagy Anikó: Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen ... 411
Enyedi Sándor: Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból ... 293
Enyedi Sándor: Aranka György és a debreceni diák rézmetszők ... 409
Fehér Katalin: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről ... 151
Fehér Katalin: II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében ... 284
Frivaldszky János, id.: Három új Hungarika és szerzőjük ... 138
Hangodi Ágnes: Leibniz tervezete a tudomány és a műveltség eljuttatására Oroszországba ... 53
Hangodi Ágnes: Az úgynevezett modenai kódexekről az Ujság 1927-es évfolyamában ... 165
Hangodi Ágnes: A Bécsben folyó likvidációs tárgyalásokról az Ujság 1927-es évfolyamában ... 300
Kókay György: Táncsics Mihály „Népkönyv"-ének történetéhez ... 61
Kókay György: Szatmár vármegye felirata 1793-ból a Magyar Kurír érdekében ... 149
Lengyel András: Szegedi újságolvasók 1891-ben ... 64
Lengyel András: A Mai enciklopédia „asztalfiókbeli példánya" ... 159
Magyar László András: Jean Baptiste Morin és Magyarország ... 48

Mózes Huba: Két dokumentum egy hagyatékból ... 303
Nagy Miklós Mihály–Sipos Anna Magdolna: A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István ... 65
Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben II. ... 145
Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben III. ... 279
Szecskó Károly: Egri adalék Kossuth Lajos turini könyvtára megvásárlásának történetéhez ... 157
Szelestei N. László: Bocatius János Diariuma ... 136
Szelestei N. László: Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar nyelvű szövege ... 397
Viskolcz Noémi: Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években ... 140

FIGYELŐ

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája ... 172
Bódyné Márkus Rozália: Eine kommentierte Bibliographie zur Geschichte der deutschsprachigen Presse vor 1815 ... 173
Botka Ferenc: Egy bibliográfiai sorozat befejezésére ... 416
Erdész Ádám: Kner Erzsébet ... 419
Földvári Sándor: Ioann Kutka „Kis katekizmus-ának hasonmás kiadása ... 77
Földvári Sándor: Interkulturális kommunikáció és nemzeti identitás ... 178
Kókay György: Emlékezés Dezsényi Bélára ... 75
Kókay György: Fülöp Géza (1928–1998) ... 307
Kőhegyi Mihály: Művelődési törekvések a korai újkorban ... 308
Németh S. Katalin: A magyarországi német könyvek kézikönyvének bemutatása ... 426
Rózsa, György: Modernisation – culture – assistance technique ... 422
Sarbak Gábor: Fülöp Géza köszöntése ... 76

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán–Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1997-ben ... 428

SZEMLE

Berkes Tamás: Sárkány Oszkár. Bp. 1998. (*Kókay György*) ... 318
Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Eger, 1997. (*k. gy.*) ... 317
Borsa Gedeon: Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai. Bp. 1997. (*Pogány György*) ... 180
Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások I–II. Bp. 1996–1997. (*Németh S. Katalin*) ... 314
Bukvar jazüka ruszkago: sz procsim rukovogyijem nacsinajuscsih ucsitiszja. [Buda], 1799. [2. Kiad.] Reprint. Nyíregyháza, 1998. (*Földvári* Sándor) ... 454
Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe. XVIe–XIXe siècles. Paris, 1996. (*Monok István*) ... 322
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár, 1997. (*Farkas Gábor Farkas*) ... 182
Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. (*Kőhegyi Mihály*) ... 183

Haiman György–Muszka Erszébet–Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. (*Pavercsik Ilona*) 447
Holter, Kurt: Buchkunst – Handschriften – Bibliotheken. Bd. I–II. Linz, 1996. (*Vizkelety András*) 89
Irinyi József: Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek. Bp. 1998. (*Kőhegyi Mihály*) 449
„Az író – vállalkozás." Németh László. Életrajzi kronológia. I. 1901–1948. II. 1949–1975. Összeáll., előszó, jegyz.: Lakatos István. Bp. 1997–1998. (*B. Hajtó Zsófia*) 451
Kovaček, Božidar: Tekelijanumske istorije XIX veka. Novi Sad, 1997. (*Fried István*) 91
Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998. (*P. Vásárhelyi Judit*) 442
Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. Bucureşti, 1996. (*Borsa Gedeon*) 453
Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály, Font Zsuzsa stb. Szeged, 1997. (*Varga Imre*) 444
Németh Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922. Bp. 1997. (*Somkuti Gabriella*) 186
Ötnyelvű könyv- és papírrestaurálási szakszótár. Szerk. Beöthyné Kozocsa Ildikó–Kastaly Beatrix. Bp. 1997. (*Rozsondai Marianne*) 85
Postma, Ferenc–van Sluis, Jakob: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, 1995. (*Monok István*) 319
Sokolová, Františka: Cyrilské a hlaholské staré tisky v českých knihovnách. Praha, 1997. (*Ojtozi Eszter*) 188
Szabadfalvi József: Herman Ottó, a parlamenti képviselő 1879–1897. Miskolc, 1996. (*Kőhegyi Mihály*) 88
Szabó N. József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Bp. 1988. (*-y-y*) 452
A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Összeáll. Csécs Teréz. Győr, 1998. (*Kókay György*) 450
Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai. Bp. 1997. (*Kilián István*) 82

NÉVMUTATÓ

Abonyi Lajos (eredeti neve: Márton Ferenc) 368–369
Ábrányi Kornél 95–96, 110
Ábrányi Kornél, id. 96
Ábrányi (Auspitz) Márton 250
Aczél Gábor 311
Adalbert „főúr" 388–390
Addison, Joseph 281
Adlersfeld-Ballestrem 373
Ady Endre 255. 380–381
Ady László 303, 306
Ágai Adolf 368–369
Ágai Béla 165
Agárdi Péter 159
Aggházy Károly 109
Ágoston, Szent 29, 202
Ahmed, I. (török szultán) 298
Ajkay Alinka 407–409
Alarcon, Pedro Antonio de 370
Albrechtné Kunszeri Gabriella 86
Alekszej cárevics 57
Alfonz, II. (estei herceg) 167
Al Gore 274
Allaga Géza 107, 110
Allard, G. 50
Allwood, Jens 178–179
Ama, A[drianus] 24
Almási Balogh Pál 364
Almási Mihály 309
Almási Tihamér 121
Almásy Pál 282
Alszeghy Zsolt 307
Altai Margit 384
Alvarus, Emmanuel 283
Amesius 12
Andai Ernő 384
Andersen, Hans Christian 370
Anderson, Georgius 4
Andrássy Gyula 39
Andreae, Johann Valentin 142
Andreae, S. J. Fockema 19
Andreas, Pannonius 91
Andries, Lise 323
Anson, George 149
Antal Frigyes 217
Antal István 257
Antal János 410
Antal Mihály 155
Apáczai Csere János 11
Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 2, 298, 311
Appleby, J. H. 59
Apponyi Albert 453
Apponyi György 449
Arady Kálmán 149
Aranka György 293–300, 308, 409–411
Arany János 91, 362, 368, 370
Arannyosy Celesztin 36
Arescine, R. 59
Arisztotelész 170
Arnaud, G. d' 22, 24
Arndt, Johan 309
Arnim, Manfred von 86
Arntzenius, Joannes 15
Asbóth János 368–369
Asch Schalom 384
Asper Iunior 329
Aszlányi Károly 376, 380–381, 386
Atala (Kisfaludy Atala) 356
Attila (hun király) 408
Aubertus, Petrus 4
Ausländer (álnév) l. Aszlányi Károly
Auspitz 1. Ábrányi Márton
Austen, Jane 353
Axelrad (álnév) l. Andai Ernő

Babik József 36
Bacâru, Livia 453
Bach, Alexander Freiherrn von 362
Bachorski, Hans-Jürgen 324
Bacon, Francis 184
Baconi Baló Menyhért 1
Baczó Ferenc 36
Bacsinszky András 78, 80
Bagó Márton 31
Baicsi (Bajcsi) János 414
Bajezid, II. (török szultán) 297
Bajomi Lázár Endre 48
Bajza József 450
Baka Lajos 36
Balassa Ferencz 289
Balassa Iván 88
Balassa József 257
Balassi Bálint 446
Balázs, Szent 390
Balázs János 327, 331–334
Balázs Mihály 308, 444–447
Balázs Sándor 368
Balck, Idzardus 21, 25
Balck, Uldericus 25
Balde, Jan Junior 22, 24
Bálint Gábor 372–387
Bálintffy Ágoston 201
Balla Jenő 236
Balla M. Károly 36
Balla Mátyás 36
Balogh Jolán 41
Balogh Pál l. Almási Balogh Pál
Balogh Tihamér 121
Balsaráti Vitus János 445
Balzac, Honoré de 370, 373
Bán Imre 11
Bandholtz, Hary Hill 187
Bánffy György 410
Bánfi Szilvia 46
Banner János 88
Bányai István, 18, 22, 24
Barabás Endre 258
Barabás Pál 380–381
Baran, Olekszander 78
Baranyi Klára l. Micskei Baranyi Klára
Barcza József 412, 415
Bárdos Kornél 390
Baráth Miklós 114–115
Bárd Ferenc 111
Bárdos István 78
Barkóczy Ferenc 80, 197, 200 317–318
Barkóczy János 118
Barna Henrik 242
Baróti Szabó Dávid 414
Barrabás Tibor 161, 163
Barsi Ödön 375
Bartakovics Béla 28, 39
Bartók Béla 269, 390
Bartók István 325–335
Basilius István 309
Báthori István, Ecsedi 445
Báthori Miklós 389
Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 298
Báthori Endre 39
Batsányi János 151, 204, 407–409, 451
Batthyány 185
Batthyány Arturné 121
Batthyány Ferenc 443
Batthyány Lajos 39, 114, 119–120
Bauer Károly József 196
Baumgarten Egmond 246
Baxter, George O. 375
Bayle, Pierre 48
Bayros, Franz von 373
Beatrix (magyar királyné) 41, 171
Beck Mihály 171
Beer, Peter 288
Bekcsics Gusztáv 183
Beke Margit 78
Békessy (családnév) l. Hans Habe
Békessy Imre 252–254
Bél Mátyás 205, 391
Béla, II. (magyar király) 310
Béla, III. (magyar király) 42
Béládi Miklós 417
Beliczay Gyula 96
Bell, Daniel 274
Bellarmino, Roberto 80
Bencsics Demeter 148
Benczur József 340
Benda Kálmán 18, 166, 300
Bendász Dániel 81
Bendász István 80
Bendeffy László 48
Benedek, XII. (pápa) 91
Benedek, XIV. (pápa) 196, 198–199, 201
Benedek Elek 240, 243, 256
Benedek Lajos 360

Benkóczy Emil 26–28
Benkő Ferencz 3
Benkő József 300, 308
Benkő Sámuel 308
Benőfy Soma 36
Bentham, Jeremy 184
Benyák Bernát 345
Beöthyné Kozocsa Ildikó 85–88
Beöthy Zsolt 370
Béranger, Pierre Jean de 370
Berchthold, Leopold 414–415
Berde Mária 306
Berecz Ede 96
Beregi Béla 243–244
Beregszászi Pál 414
Berend T. Iván 264
Berényi Pál 110
Berger, Günter 324
Beringer, Melchior von Königshofen (?) 143–144
Berkes Tamás 318–319
Berkovits Ilona 41–43
Berlász Jenő 186
Bernárd, Lamé 196
Bernát (spalatói érsek) 41–42
Bernier 50
Bernsau, Henricus Wilhelmus 15
Beroaldus 446
Besold, Christoph 142, 447
Bessenyei György 194, 197–198, 200, 397–407, 451
Bettauer, Hugo 376, 384
Berzeviczi Sándor 408
Berzeviczy Albert 171
Berzsenyi Dániel 413
Bethlen-család 312
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 298–299
Bethlen István 51, 166–169, 171
Bethlen János 9
Bethlen Mihály 7
Bezdek József 70
Bezerédj Amália 354
Bibó Lajos 248–249
Bidermanus, Jacobus 279
Bierbrunner 139
Billisics Márton 201
Bircher, Martin 447
Birkás Géza 48
Birker, Martin 444
Bíró Márton 196
Bisztray Gyula 307
Bitskey István 317–318
Björnson, Björnstjerne (írói név) Björnstjerne, Martinius Björnson (teljes név) 370
Blandrata, Giorgio 309
Bleuer Tibor 382
Bloenstein, Matthias von 51
Bobrova, E. I. 60
Bocatius János 136–138
Boccaccio, Giovanni 324, 373, 446
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 298
Bod Péter 1, 182, 311
Bodemann, Eduard 55–57
Bodnár István 258
Bodó Ákos 36
Bodor Ádám 303, 305–306
Bódyné Márkus Rozália 173–178, 208
Boeles, W. B. S. 13
Bogár Judit 390–397
Bohusné Szőgyény Antónia 366
Boineburg 54
Bojanowsky, Bojanowa 140
Bojničič, Ivan von 283
Bollen, Michael 200
Bonaparte, Lucien 215
Bonbardus, Michael 279
Bonfini, Antonio 298, 454
Bonkáló Sándor 80
Bor Kálmán 79, 189, 454, 456
Borghese, Aldobrandini herceg 224
Borhy Antal 36
Bory Károlyné l. Hellenbach Karolina
Born 350
Bornemisza Anna (fejedelemasszony) 3
Bornemisza Péter 45, 48
Borogin, A. V. 59–60
Boros Klára 293
Borsa Gedeon 44–48, 180–181, 427, 447–449, 453–454
Borsodi (Frint) László 36
Borsovai Lengyel Gyula 132
Borzsák István 278
Bothmer, Johann Gaspar 282
Botka Ferenc 416–419
Botrel, Jean-François 323
Botzkaj, Stephanus 138
Boyer, Ferdinand 218

Bozsicskovics Bazil 79
Bödeker, Hans Erich 322
Böhme, Jacob 140–145
Böitinus 299
Böning, Holger 173–178, 208
Börne, Ludwig (írói név) 370
Bradács János 79
Braida, Lodovica 323
Braun Soma 382
Braun Tibor 264
Brázay Emil 255
Brett-Young 383
Breugelmans, R. 25
Brisits Frigyes 307
Bromfield, Louis 385
Brontë-nővérek 353
Broukhusius, Janus 412
Bruckner, John 140, 143–144
Bruys, François 282
Bry, de – nyomdászcsalád 142
Buchholtz György, id. 391
Buchholtz György, ifj. 390–397
Buchholtz Jakab 391
Buchrucker, Hasso 427
Bucsánszky (kiadó) 31
Bud János 301
Budai Ézsaiás 411
Buddecke, Werner 140–145
Bulwer 374
Burmania, Epo van 23–24
Burmannus, Franciscus 22, 24
Burmannus, Johanna Elisabeth 23–24
Burmannus, Petrus 23–24
Burns, Robert 369–370
Bús Fekete László 384
Busa Margit 75, 234
Buschmann F. (nyomdász) 101, 107–108, 111
Buza László 129
Buza Sándor 36
Buzinkai András 2, 6
Buzinkai Éva 5
Buzinkai György, 1, 2, 5, 7
Buzinkai György, ifj. 5
Buzinkai György, ifj. felesége: Micskei Baranyi Klára 5
Buzinkai Klára 5
Buzinkai Mihály 1–12
Buzinkai Mihály felesége: Horváth Mária 2
Buzinkai Mihály, ifj. 2, 4
Buzinkai Mihály, ifj. 6–12
Buzinkai Mihály, III. 10
Buzinkay Géza 165–166, 300
Bykova, T. A. 59
Byron, George Gordon 370

Caesarius, Ioannes 329
Calmy, Benjamin 445
Calvet 225
Cambaceres (konzul) 227
Camero, Johannes 4
Camper, Petrus 15
Cândea, Virgil 453
Cannegietr, Hermannus 15–16
Canisius, Petrus 79
Canova, Antonio 217, 219–221, 228–229
Carolus Ambrosius 413
Catullus, Caius Valerius 408
Causeus, Michel Angelus 148
Cetto Benedek 146
Charteris, Leslie 375–376, 381
Chartier, Robert 324
Chartier, Roger 322–324
Chaudoir, Antonius 16
Chazár András 414–415
Cheyney, Peter 375–376
Chinard, Joseph 213
Cholnoky Jenő 68
Chouët, Jacobus 7
Chouët, Petrus 7
Christie, Agatha 375–376
Churchill, Awnsham 50
Churchill, John 50
Cicero, Marcus Tullius 275, 282, 389
Claudius, Matthias 176
Cloppenburg, Johannes 17–18, 21, 24
Coccejus, Johannes 11–12, 320
Comenius, Johannes Amos 140, 334
Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritet 184
Conradi, Petrus 15–16
Constant de Rebecque, Henri Benjamin 184
Coornhert 313
Corday, Michel 252
Corpet, Olivier 322
Cortrejus, Adamus 282–283
Coulon, Gulielmus 15, 20, 23–25
Cousin, Victor 184

Cox, Leonhard 331
Crabat 448
Crane, Joann. Gulielm de 16
Cristiani, Aloys Gr. 414
Crodelius, Marcus 331–333
Crom, P. 18
Cromwell, Oliver 445
Crusius, Florian 142
Culmann, Leonardus Crailsheymensis 330
Curto, Diogo Ramada 324
Czakó Elemér 148–149
Czegle Imre 320
Czeke Sándor 96
Cziglédy István 36
Czigler Mária 86
Czilky Michael 137
Czövek Zoltán 428–441
Czuczor Gergely 155–156

Csáky 413
Csáky Albin 168
Csáky Pál 383
Csapó Mária l. Vachott Sándorné
Csapodi Csaba 41–43, 169–170, 264, 302, 388–390, 442–443
Csapodiné Gárdonyi Klára 169–170, 302
Csapodi Lajos 201
Császár Ferenc 359
Császtvay Tünde 418
Csathó István 58
Csécs Teréz 450–451
Csécsi, Johannes Junior 18, 21
Csekonics Lipthay Leona 121
Csengeri Gyula (álnév) l. Klökner Gyula
Csengery Antal 185
Csenki Éva 86
Csepregi Dániel 36
Csepregi Zoltán 309
Cserei Ambrus 345
Cserei Farkas, id. 293
Cserey Farkas, ifj. 293–300
Cserépfalvi Imre 386
Csergő Bálint l. Kocsi Csergő Bálint
Csermely 36
Csetényi József 159, 161–163
Csóka J. Lajos 90, 397
Csokonai Vitéz Mihály 294, 382
Csombor Márton l. Szepsi Csombor Márton
Csonka Ferenc 136
Csontosi János 165, 168
Csóra Karola 418
Csurgay Árpád 275
Csurgovics János 78, 81

Dali János l. Tolnai Dali János
Dalmady Győző 36, 368
Dálnoki Lőrinc 309
Damjanich Jánosné 366
Danielik János 27
Dann, Otto 177
Dante Alighieri 370
Darabos Pálné 75
Dares, Phrygius 280
Daróczy Ferenc 445
David, Jacques Louis 212, 216–219, 222, 224, 228–229
Dávid Ferenc 309
Dávid Gyula 419
Dávid Margit l. Gáspárné Dávid Margit
Davis, Donald G. 53
Davisson 49
Deák Ferenc 39
Debreczeni János P. 21, 24
Debreczeni János 26
Debreczeni Kornélia, Sz. 167
De Camelis 79–80
Déchy Mór 66
Decsy Sámuel 150–151, 224
Deé Nagy Anikó 182–183, 411–415
Deér József 452
Degré Alajos 370
Dekobra, Maurice 384
Demachy 210
Dénes Lajos 162
Denon, Dominique Vivant 218, 222–229
Dercsényi Dezső 43
Descartes, René Renatus Cartesius 11, 54, 206
[Desericius], Innocentius a Thoma Aquinate 147
Desericzky József Ince 146
Desseffy Emil 183
Dessewffy Aurél 181
Dessewffy József 279, 407–409, 414
Deutsch-féle nyomda 109
Devecseri Gábor 47
Dezsényi Béla 75–76, 186, 308

Dézsi Lajos 8, 443
Dickens, Charles 370
Dictys Cretensis 280
Dienes László 187
Dietze-féle kőnyomda 100, 111
Diomédész 333
Dobrovský, Josef 78, 81
Dohovits Bazil 78–81
Dományházi Edit 309, 447
Dombay Artur 96
Domokos Lajos 340
Donatus, Aelius 327–330, 332–333
Donnersmarck, Lazarus Henkel von 143
Doré, Gustave 373
Dormi, Claude 49
Döblin, Alfred 384
Döbrendei Gábor 119, 266, 294–295
Dörnyei Sándor 48, 427
Draveczky Balázs 255
Dreiser 382
Dubovitz István 65–74
Dugonics András 446
Du Halde, Jean Baptiste 146
Duhnovics, Alekszandr 81
Duka Zólyomi Norbert 48
Dukai Takách Judit 354
Dukkon Ágnes 334
Dumas id. 376
Dumas 370, 373–374, 376
Dunkl J. N. 96
Dunkl Róbert 110
Durini di Monza 166, 171
Duțu, Alexandru 323
Dünnhaupt, Gerhard 143

Eber, Paul 136
Eberhard Martens 427
Eberle, Josef cég 108, 111
Eckhart Ferenc 187
Ecsedi István 409
Edvi Illés Pál 157
Egyed István 257
Egri Lukács 312
Ekardus, Sartor 138
Eliot, George 353
Eloy, N. F. J. 49
Elsmann, Thomas 13, 21
Emőd Tamás 381
Emődi Hajós Zsuzsa 382
Engel Artúr 373
Engel Éliás Hulda 372
Engel Pál 260
Engelhardt, Godofréd 280
Engelman, Ioannes Iglouiensis 138
Enyedi György 446
Enyedi István, id. 311
Enyedi Sándor 293–300, 409–411
Enyedy Andor 133
Eötves Sándor 295
Eötvös József 183–185, 265, 370
Eötvös Károly 35, 89
Epiktétosz 456
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 309, 331, 447
Erdélyi Béla 36
Erdélyi Lajos 36
Erdész Ádám 419–421
Erdey-Gruz Tibor 275
Erdődy Elek 159, 161–164
Erdődy Gábor 88, 317
Erdősi 325
Erney József 109–110
Ernst Lajos 170
Erődi Harrach Béla 66
Erőss Gábor 409–410
Erzsébet (magyar királynő) 366
Eschtruth 376
Esterházy Eleonóra 280–281
Esterházy János 281
Esterházy Pál 118, 123–124, 312
Estreicher, K. 139
Esze Tamás 133
Eszterházy Károly 158–159, 317–318
Ethei Sebők László 26–27, 29, 39
Etherington, Don 86
Eugen, Savoyai, herceg 212
Euripidész 44–48
Ewers 374, 376

Faber, Antonius 22, 24
Fabian, Bernhard 427
Fabo András 138–139
Fabó Imra 357
Fábri Anna 355
Fabricius Balázs l. Szikszai Fabricius Balázs
Falk Miksa 356
Falk Richárd 110

Fallada, Hans 375–376
Falusi Mihály 414
Falvy Zoltán 75
Faylné Hentaller Mariska 356–357
Fargwarson, H. 59
Fári Irén 88
Farkas Gábor Farkas 182–183
Farkas Gyula 88
Farkas István 246
Farkas Sándor 104
Farkasfalvi Farkas Géza 133
Federmayer István 397
Fehér Katalin 151–157, 284–293, 336–352
Fejér György 390
Fejér Judit 75
Fejérpataky László 186
Fejérváry Károly 407
Felbiger, Johann Ignaz 286–287, 290
Feldinger Gottfried 357
Fellegi Viktor 102
Fellinger, Imogen 110
Felmer, Martino 298
Felsmann János 97
Fémes-Friedmann Ármin 379
Fentenelle, Bernard 149
Fenyő István 183–185, 449
Ferdinánd, I., (magyar király) 297
Ferdinánd, II. (magyar király) 51
Ferenc, I. (magyar király) 149–151, 168, 362
Ferenc István, Lotaringiai, herceg 198
Ferenczy Gyula 127, 130
Ferinari (Wildpreter) Kunigunda 8
Feuchtwanger, Lion 384
Finkey Ferenc 126, 129
Finta József 264
Fitz József 318–319
Flóra (Majthényi Flóra) 356
Fockema, S. J. 320
Fodor András 307
Fodor Döme 201
Fodor Ferenc 67
Fogarasi Pap József 341, 348
Fogarassy János 78
Fógel József 171
Foglár György 80
Font Zsuzsa 308–310, 444–447
Fontaine, Laurence 322
Fontein, Gysbertus 24
Forel, August 373
Forgách fivérek 114
Forray Júlia l. Nádasdy Lipótné Soborsini Forray Júlia
Forró Imre 320
Forró Pál 373, 384
Forster Stefánia l. Klökner Gyuláné
Fosse, N. de 50
Főkövy Lajos 97
Földes Ede 380
Földes Ferenc 161
Földvári Sándor 77–81, 178–179, 454–457
Fraccaroli 375
Franck Ádám 309
Franckenberg, Abraham von 141–144
Frankovich, Carlo 193
Frankovith Gergely 315
Freytag, Gustav 374
Fried István 91–92, 207
Friedmann (álnév) l. Forró Pál
Fridvaldszky-család 138
Fri(d)valdszky Ferenc 139
Fri(d)valdszky Imre 138–140
Fri(d)valdszky Simon 138
Fri(d)valdszky János 138
Fri(d)valdszky János, id. 138–140
Frisnyák Sándor 71
Friso, Guilielmus Carolus Henricus 22, 24
Frivaldszky l. Fri(d)valdszky
Fuchs, Joh. Sam. 414
Fuchs, Johann 242
Fues, Fr. 62
Fukuyama 274
Funke, F. 60
Furet, François 208
Fülöp Áron 235
Fülöp Attila 251
Fülöp Géza 76–77, 307–308, 311
Fülöp István 36

Gaál Ferenc 97
Gaál, Ferenc 200
Gajári Ödön 165
Gál Andor 162
Galavics Géza 207
Galeotto, Marzio 389
Gálfalvi Ozdi Ferenc 196–200, 204, 318
Gallen, Johann 47

Gálos Magda l. Konrádyné
Gans, Eduard 184
Gara Zoltán 373
Garai Manó 251–252
Garas Klára 207
Garay János 115
Garbrecht, F. W. cég 100–101, 111
Garcin, Jacobus 15–16
Gáspár Endre 385
Gáspár Margit 382
Gáspárné Dávid Margit 384
Gáspár Zoltán 159–165
Gassendi 50
Gastmann Soma 235
Geissmar, Christoph 141
Gelei Katona István 8
Gelléri-Lázár Mária 323
Genersich János 341
Genersich Keresztély 341
Genthon István 41
Gerard, François Pascal 228
Geraszimov, I. P. 71
Gerevich Tibor 43, 168
Gerézdi Rabán 417–418
Gergely, Szent 390
Gergely György (álnév) l. Kner Imre
Gerje, V. 55–58, 60–61
Gersmann, Gudrun 323
Gesztélyi Nagy László 133
Géza, II. (magyar király) 388–389
Gibson Lavery (álnév) l. Rejtő Jenő
Giffheil, Johann Ludwig 141
Gillissen, Aegidius 15
Gilly, Carlos 444, 447
Gizella, Szent (magyar királyné) 42
Gleim 176
Glück Gézáné 75
Glyn, Elinor 376
Gobbi Henrik 96
Goebell, Valentinus 14
Goethe, Johann Wolfgang 370, 457
Goll család 103–104
Goll Aladár 103–104
Goll János 96, 100–103, 111
Goll Rezső 103
Gombos Albin Ferenc 389
Goriupp Aliz (Alice) 151, 416
Gosztonyi Lajos 162, 164
Gottfried, Arnold 447
Gömöri György 320
Gönczy Lajos 304
Gönczi Mór 110
Göndör Ferenc 255
Görgényi 298
Graaf, Henk van de 310
Gracian, Balthasar 149
Graesse 454
Grammendorf, Laurentius 142–143
Grandi 169
Grassalkovich Antal 147
Greenhalgh, Michael 208, 221
Grezsa Ferenc 451
Grimm 373
Groot, AArt de 444
Gross, Julius 44
Grotius, Hugo 206
Gruys, J. A. 25
Grün Ignác 379
Guarino, da Verona 333
Guido da Verona 384
Guilbertus, David 144
Guilford Karolina 414
Guizot, François Pierre Guillaume 184
Gulielmus Amesius 320
Gulyás József 128, 415
Gulyás Pál 48, 67, 126, 167, 388
Gurevic, M. M. 59
Gutenberg, Johann 39
Gutkeled nemzetség 42–43

Gyalui Torda Zsigmond 445
Gyarmathy Irén 360
Gyöngyösi (álnév – Sz. K.) l. Gyurkovics Béla
Györe Pál 295
György Ferenc 257
Győri Illés 255
Győry Vilmos 368
Gyula, II. (pápa) 91
Gyulai Ferenc 5
Gyulai Pál 36, 368
Gyulay Lajos 119
Gyulay Pál, Abafáji 407
Gyurits Mátyás 200
Gyurkovics Béla 36

Haan, Ludovico 139
Habe, Hans 254

Habermas, Jürgen 177
Hackl N. Lajos 100
Hadaly Károly 347
Hadik Erzsébet 75
Haiman György 181, 421, 447–449
Hajtó B. Zsófia 172, 416–418, 451–452
Halász Gábor 319
Haliczky András 414
Hallar József, Hallarkői gróf 347
Haller Krisztina 294
Halma, Henricus 20, 22, 25
Halmi Bódog 245–255
Halmi István 36
Halsmayr 313
Hamel-Bruyninx 128
Handó György 443
Hangodi Ágnes 53–61, 165–171, 300–302
Haraszthy Gyula 186, 318
Harmathy Attila 260
Harnisiorum, Iosua 3
Harnisiorum, Wilhelm 3
Harpprecht, Stephan Christoph 282
Harrah József 96
Harsányi István 6, 126–130, 132
Harten, Hans-Christian 211
Hartleben, Konrád Adolf 219
Hatvani István 340–341
Havas Géza, K. 160–164
Havass Rezső 48–50, 65–66
Haverkamp, J. 24
Haymo, Halberstadiensis 41
Heckenast Guzsztáv 62
Heczig Zoltán 451
Hébrand, Jean 323
Hegedűs Géza 382
Hegedűs Gyula 245
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 184
Hegyaljai Kiss Géza 131
Heim Mátyás 64
Heine, Heinrich 370
Heilingsetzer, Georg 89–91
Hekler Andor 110
Hellebrant Árpád 138, 320, 416
Hellenbach Karolina 123
Heller Ágnes 53
Hellmuth Helwig 86
Helmeczy Mihály 413
Heltai Gáspár 298–299, 309, 315, 317
Heltai János 6
Henelius, Nicolaus 282
Henkel, Nikolaus 332
Henrik, II. (bajor herceg) 42
Henrik, III. (francia király) 222
Henrik, IV. (francia király) 211, 221, 230
Henszlmann Imre 184
Hentaller Mariska l. Faylné
Herczeg Ferenc 165, 255
Herchegh Kálmán 242, 247
Herder, Johann Gottfried 156
Herepei János 8
Hermann Ottó 88–89
Hess András 315
Hess-nyomda 315
Hessel, Alfred 54
Hézser Aurél 67
Higt, Ernst Willem 23–24
Hint, Mati 179
Hobbes, Thomas 206
Hodinka Antal 456
Hodossy Béla 133
Hoeck, Anton von 142
Hoffhalter-féle műhely 45–46
Hoffhalter, Rafael 45
Hoffhalter Rudolf 45, 315
Hoffman Márton 36
Hoffmann Gizella 447
Hoffmann, Johann Georg Wenceslaus von 195
Hoffmann Edith 90, 170
Hoffmann Ottó 251
Holl Béla 82, 310, 446
Hollender 382
Holter, Kurt 89–91
Hóman Bálint 168, 265, 301–302
Honour, Hugh 208, 217–218
Honterus, Johannes 315
Honti János 319
Honti Nándor 300
Hopp Ferenc 67
Horányi Elek 146, 197, 408
Horányi György 260
Horárik János 356
Horatius, Quintus Flaccus 407–408
Horbatsch, Ollexa 81
Horn Melton, James van 193–196
Hornung József 36
Hornyánszky Viktor 105
Horreus, Fredericus (özvegye) 25

Horthy Miklós 384
Horváth Cyrill 126
Horváth Iván 137, 446
Horváth János 347
Horváth János (1878–1961) 307, 319
Horváth József Elek 156
Horváth Judit 224
Horváth Márton 338
Houben, Heinrich H. 66
Houdon, Jean Antoine 229
Howard, P. (álnév) l. Rejtő Jenő
Hubay Jenő 109
Hubay Károly 109–110
Huber Gyula 36
Hubert Gabriella, H. 310, 446
Hubert, Gerard 218
Humboldt, Alexander von 66
Hunfalvy János 65–66
Hunfalvy Pál 119
Hungarus (álnév) 241
Hunyadi János 38
Huszár Gál 311, 316
Hurst, Fannie 379–380, 383
Huxley 382
Huyssen, H. van 55–56

Iennis, Lucas 447
Ienisch, Paulus 51
Ignotus Pál 255, 258
Illyés Gyula 233–234, 451
Imre (magyar király) 42
Infantes, Victor 323
Ingen, Ferdinand van 141
Ingres, Jean Auguste Dominique 229
Ipolyi-Stummer Arnold 454
Irinyi József 449–450
Irmédi-Molnár László, 66, 71
Irmei Ferenc 96
Irinyi Károly 18
Isabey 219, 228
Isák Sándor 295
Ising, Erika 332
Isoz Kálmán 95
Istóczy Győző 235
István, I., Szent (magyar király) 42–43, 170–171
István (dézsi prédikátor) 312
Ivanics Zsigmond 311
Ivanov, I. F. 60
Iványi Sándor 317
Jakab Elek 150
Jakó Zsigmond 9, 311, 447
Jankovic Tódor 340
Jankovich Gy. 96
Jankovich Miklós 407, 412, 414
Jankovics József 7, 308, 444
János, Szent (Aranyszájú) 167
Janssens, J. 221
Jansson, Johann 4, 145
Janovics András 164
Janus Pannonius 182
Járosy Mihály 341
Jaschik Álmos 86
Jászberényi Mátyás 4
Jászberényi Pál 331, 334
Jékely Zoltán 75
Jenei Ferenc 393
Jennis, Lucas 313
Jeromos, Szent 167
Joh[anne]s Mihal 138
Jókai Mór 36, 91, 123, 355, 358, 370
Josephus Flavius 280
Jósika Júlia Jósika Miklósné 355, 359
Jósinczy-család 280
Jósinczy Lajos 280
Jordáky Lajos 304
Jordan Simon 198
Joyce, James 376, 385
József, II. (magyar király) 193–194, 197, 202, 205, 284–293, 336–352, 397–407
József főherceg 108
József nádor 214
József Attila 159
Jöcher, Christian Gottlieb 48
Juhász Gyula 166
Juhász István 9
Juhász László 326
Jurcsik Erzsébet 86
Jussuf ben Zia bej (álnév) 249–250

Kabdebó Tamás 267
Kacziány Géza 109
Kálmán László 260
Kálmáncsehi Márton 316
Kálniczky Gyula 128
Kálnoki Izidor 300
Kálvin János 127–128
Kammermayer Károly 99, 102

Kánya-család 356
Kánya Emília l. Szegfi Mórné
Kánya Pál 353, 356, 369
Kapitány Zsigmond 36
Kapronczai György 5
Karacs Teréz 354, 367
Karácsonyi Marczibányi Mária 121
Kardos Éva 75
Karinthy Frigyes 375–376, 384
Kármán József 354
Károly, VI. (német császár) 197
Károlyi György 118
Károlyi István 39, 118, 181
Károlyi Lajos 119
Kassák Lajos 188
Kassay Sándor 128
Kastaly Beatrix 85–88
Kästner, Erich 374–375
Kaszaniczki Ádám 201
Kásztel András 160–164
Kathona Géza 320
Katona Jenő 257
Katinszky Gyula 26
Kaunitz, Wenzel Anton 196
Kazár Emil 368
Kazinczy Ferenc 119, 204, 214, 219, 287, 289–290, 294, 325, 411–415
Kayser, Sebastianus 146
Keil, Erneszt (könyvkiadó) 61–62
Keil, Heinrich 329
Kekedi György 298
Kéki Béla 308
Kelemen Márton 413
Kellermann, Bernhard 384
Kemenczei Tibor 88
Kemény G. Gábor 417
Kemény Lajos 47
Kemény Sámuel 122–123
Kemény Zsigmond 27, 113–114, 116, 121–122
Kempelen Béla 280–281, 283
Kempis Tamás 449
Kenedi Géza 165
Kengyel Lajos 295
Kennedy Betty 86
Kenyeres Ágnes 171
Kenyeres József 201
Kepes Gyula 66
Kepler, Johannes 142
Kereskényi Ádám 145–146
Keresztury Dezső 277–278, 307
Kereszty István 97, 234
Kertiza Máté Ferenc 200–201
Kéry Gyula 110
Kese Attila 303
Keserű Bálint 13–25, 145, 308, 311, 313, 320, 442, 444–447
Keserű Gizella 308, 444–447
Késmárky Árpád 110
Kéthly Anna 161, 163
Keve András 88
Keviczky László 261
Kézy 413
Kiefer Ferenc 179
Kilián István 82–85
Kinczel, Erasmus 145
Király Péter 77–78
Kirchner, Joachim 174
Kirchweger, Peter 254
Kis B. Attila 446
Kiséry László 71
Kiss 139
Kiss, Antonius 201
Kiss Dezső 71
Kiss István (irod. tört.) 378
Kiss István (könyvkereskedő) 410
Kiss Sámuel 154
Kiszely Olivér 75
Klaniczay Gábor 427
Klaniczay Tibor 326, 391, 393, 416–417, 442
Klebelsberg Kuno 166, 168, 170–171, 265, 301–302, 452
Kleber 225
Klein Ágnes 264
Klein Jenő 379
Klesch Kristóf 309
Klimó György 350
Klingenstein, Grete 193
Klobusiczky, Petrus 413
Kloger István 242
Klopstock, Friedrich Gottlieb 176
Klökner Ede 110
Klökner Gyula 96, 107–108, 111
Klökner Gyuláné Forster Stefánia 108
Klöss Jakab 315
Knaisz, Michael 146
Kner Albert 421

Kner Erzsébet 419–421
Kner Imre 382, 420
Kner Izidor 419–420
Kobak Antal 36
Kóbor Tamás 165
Kocsi Csergő Bálint 128
Kocsi Cs[ergő] István 14
Koczmár György 201
Kodály Zoltán 390
Kohn (Kohut) Rivadar 240–241
Kókay György 61–63, 75–76, 149–151, 165–166, 193–206, 208, 292, 300, 307–308, 317–318, 318–319, 417, 450–451, 452–453
Kollár, Ján 446
Kollár Ádám 182
Koller Ignác 196–198, 318
Kollin Ferenc 385
Kollonich Lipót 79
Kollonitz László 148
Kolpaszky István 103–104
Kolta János 71
Komelova, G. N. 56
Komjáti Ábrahám 412
Komjáthy Benedek 128
Komjáthy Miklósné 200
Koncz Ákos 27
Koncz József 1, 5–7, 9–10
Koncz Sándor 18
Kónya Sándor 18
Konrádyné Gálos Magda 255
Kopernikusz (Kopernik Mikolaj) 39
Kopijevszkij, Ilja 60
Kopitar 81
Koppi (József) Károly 146–147, 347, 407
Korbuly József 36
Korcsmáros Nándor 384
Korláth István 298
Kornis Gyula 285, 336–337, 452
Korpás Emil 71
Kósa János 160–164
Kósa László 88
Kosáry Domokos 193, 292, 355, 427, 452
Kosciuskó, Tádé 39
Kossuth Ferenc 236
Kossuth Lajos 31, 63, 75, 89, 157–159, 183–185, 450
Kostić, Laza 92
Kovaček, Božidar 91–92
Kovachich Márton György 292, 345
Kovács, Elisabeth 193
Kovács Gyárfás 36
Kovács János 327–328, 334
Kovács József 393
Kovács Magda 449
Kovács Mihály 37
V. Kovács Sándor 417
Kovacsóczy Mihály 233
Kovárcz Emil 97
Kovásznai Tóth Sándor 182, 341
Kováts József 149
Kozma Andor 165
Kozma Irenaeus 201
Kozma Mihály 445
Kozocsa Ildikó l. Beöthyné
Kozocsa Sándor 416, 419
Kőhalmi Béla 162, 187
Kőhegyi Mihály 88–89, 183–185, 308–313, 449–450
Köleséri Sámuel 311
Kölln Gyula 36
Königshofen, Melchior Baringer von 143–144
Köpeczi Béla 48, 208, 264
Körmendi B. Péter 445
Körmendy Kinga 41
Körözsy Béla 245
Kőszeghy Géza 97
Krafft-Ebing 373
Krammer Ferenc 347, 349
Kreil Antal 348
Kriechel, Hans 86
Kronstein Gábor 260
Krúdy Gyula 250, 300
Krull, Wilhelm 427
Kuharkov, N. N. 59
Kuhn, Hilde 86
Kulcsár Ernő 36
Kuliffay Isabella 110
Kun Béla 255
Kuncze Leó 388
Kunossy Vilmos 110–111
Kunszeri Gabriella l. Albrechtné
Kuprin, Alekszandr Ivanovics 373, 376
Kurtzbek Jósef 341
Kutka, Ioann 77–81, 455–457
Kutschera, Anton 254

Kutschera József 110
Kürthy Emil 360
Kürti Pál 209

Laczkó, Mihály 78–79
Lajos, X. (francia király) 230
Lajos, XIV. (francia király) 208, 222
Lajos, XVI. (francia király) 209–210, 214, 220
Lajos, XVIII. (francia király) 214, 230
Lakatos Éva 75, 233–259
Lakatos István 451-452
Lamartine, Alphonse Marie Louis 184, 370
Lambergen, Tiberius 15
Lambrecht Kálmán 88
Lampe, Friedrich Adolf 1, 18, 22, 24
Lampertus 390
Landerer-nyomda 195
Láng István 264
Langer Viktor 100–102, 110
Lángh Ignác 118
Lani György 309
Lankhorst, Otto 322
Lányi András 376, 381
Lányi Illés 139
Laskai Osváth 180
László, I., Szent (magyar király) 38, 310
László Dezső 303, 305–306
László István 36
Latzkovits Miklós 446
Lauristin, Marju 178–179
Lázár Andor 258
Lázár Kálmán 368–369
Lebedeva, I. N. 59
Leeuwenhoek, Antony van 54
Leffen, Petrus 17, 21, 24–25
Lehne, E. Werner 373–374
Leibniz, Gottfried Wilhelm 53–61
Leiningen-Westerburg, K. E. 283
Lekly Gyula 97
Lengyel András 64–65, 159–165
Lengyel Miklós 27
Lengyel Zoltán 236
Lennep, Joannes Danielus 15
Leonardo da Vinci 220
Lerchemberg, Georgius Fleisch von 51
Lerchenfeld-Prennberg, Franz Ludwig Anton 282
Lerminier, Eugène 184
Lessing, Gotthold Ephraim 176
Lessing, V. F. 56
Lévay József 127, 368–369
Levin, Izrael 289
Levinson, L. 56
Lille, Christianus Everhardus de 15–16, 20, 24
Lily, William 330–331
Lipót, I. (magyar király) 297
Lipót, II. (magyar király) 214
Liptay Zsigmond 279
Lipthay Leona l. Csekonics Lipthay Leona
Livingstone, David 370
Lizanec, Petro 81
Locke, John 206
Lojkó Mihály 26
Lomars, Henricus Dionysius 24–25
London, Jack 373
Long, I. le 18
Longfellow, Henry Wadsworth 370
Lónyai Gábor 413
Lóránt György 242
Lorántffy Zsuzsanna (fejedelemasszony) 128
Loré, Wilhelmus 24
Lorre, Charles (álnév) l. Nagy Károly
Losonczy László 120–121
Lovassy László 184
Lubbertus, Sibrendus 13, 321, 445
Lucas 138
Luga László 26–40
Lukács, Szent (evangelista) 303
Lukács Gábor 48
Lukács György 307
Lukács László 146
Lukács Móric 184
Lundt, Bea 324
Luppov, S. P. 58–60
Lupulus, Sigismundus 333
Lussan, Marguerite de 181
Luther Márton 13, 393
Lutskay Mihály 78–79, 81
Luzac, Johannes 25
Luzac, Stephanus 22–24
Lüsebrink, Hans-Jürgen 322–324

Macarius József 445
Macaulay, Thomas Babington 184

Maccovius, Johannes 320–321
Mac-Culloch 184
McKitterick, David 322
Madách Imre 91, 185
Madarasi János 1, 3
Madas Edit 442–444
Nádl Ferenc 266
Magyar László András 48–53
Magyari Ernő 36
Magyary Kossa Gyula 51
Magyary Zoltán 265
Maier, Micael 313
Maioreseu, Rodica 453–454
Major Róbert 160-164
Makkai Sándor 128
Makonius, M. Johannes 21, 24
Malvina (álnév) l. Tarnóczy Malvina
Mandello Ignác 360
Mandl Bernát 288
Mánes József 348
Manger, Samuel Henricus 15–16
Marat, Jean Paul 212, 214
Marczibányi Mária l. Karácsonyi Marczibányi Mária
Maresius 12
Mária, Szűz 195, 203, 225–226, 339
Mária Anna (főhercegnő) 350
Mária Lujza (Napóleon felesége) 219
Mária Terézia (magyar királynő) 79–81, 193, 197–198, 284, 286, 298, 348, 350–351
Marin 224
Mariotte Edma 280
Marivaux, [Pierre Carlet de Chamblain de] 280
Marjanucz László 64
Markovits Mátyás 347
Markow, Walter 208
Márkus György 53
Márkus Rozália l. Bódyné Márkus Rozália
Maros Donka 214
Marosi Ernő 207
Marosi Sándor 66
Martialis, Marcus Valerius 147
Martini 347
Martinius, Samuel 21, 24
Márton Ferenc 369
Márton Ferenc l. Abonyi Lajos
Márton György l. Kovachich Márton György
Marton János 128, 132, 134
Martosi Mórocz János 239
Marx, Karl 274, 384
Masnicus Tóbiás 309
Máté, Szent (apostol) 199
Máté Iván 161
Máté Károly 385
Máté László 246
Matthaei, Melchior 136
Mattheides, Samuel 138
Mathias mester 90
Mátyás Ernő 132
Mátyás, Hunyadi I., (magyar király) 39, 41, 91, 170–171, 389
Mátyás János 201
Matvejev, A. A. 56
Maurer, Joseph 79
Mayerhofer Antal 454
Mazal, Otto 86
Mazarin, Jules 49
Mednyánszky Alajos 152–156
Mednyánszky Ferenc László 148
Medve Zoltán 78
Megyeri Károly 97
Megyery Sári 380
Mehmed, basa 298
Mehmed, Effendi 298
Mehmed, IV., (török szultán) 297, 414
Meijer, Th. J. 19, 320
Meisner, Wolffgang 4
Melanchton, Philipp 332-333, 445
Melich János 186–188
Mellen, Jacobus 146
Mendelssohn, Moses 176
Menlius, Johannes 315
Mercier, Louis Sebastien 209–212, 214
Merian, Matthaeus 142
Mersenne 142
Messerli, Alfred 323
Mészáros István 390
Mészáros Viktor 104, 106–107
Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 62
Meybusch, Gerhardt 283
Meyer, Laurentius 16
Mezey László 43, 308, 442
Michael de Hungaria 180–181
Michaud, Claude 193, 198

Micskei Baranyi Klára l. ifj. Buzinkai György felesége
Migazzi (bíboros) 195, 198
Mikecz Ödön 258
Mikes Kelemen 159
Miklós László 153–154
Mikszáth Kálmán 165, 370
Milassin Vilmos 361–362
Mill, John Stuart 184
Milliot, Vincent 323
Milojević, Borivoje Z. 71
Mink Mária 260
Miron 226
Miskolci Csulyak István 6
Misley Pál 78
Misztótfalusi Kis Miklós 445
Mix, York-Gothart 323
Moepps, Emmy 173–178
Moessner, Gustav 86
Mohl Adolf 147
Moibanus, Abrosius 330
Mokos Gyula 139
Molnár Albert l. Szenci Molnár Albert
Molnár Ferenc 255, 262
Molnár János (pap) 350
Molnár János l. Szenci Molnár János
Molnár János 7–9
Molnár József 36, 326
Molnár László 246
Mommsen, Theodor 329
Monok István 311–312, 319–322, 322–324, 442–444, 447
Monostori Imre 451
Montaigne, Michel Eyquem de 275
Mónus Ervin 160–164
More, Thomas 331
Móricz Zsigmond 255
Morin, Jean Baptiste 48–53
Mortier, Roland 217
Mout, Nicolette 447
Mozart, Wolfgang Amadeus 81
Mózes (ószövetségi) 312
Mózes András 303–304, 306
Mózes Huba 303–306
Mulder, Johannes 21, 24
Murány Lajos 362
Murányi Gábor 165–166, 300
Muratori, Lodovico Antonio 193–206, 317–318
Murdock, Graeme 445
Mussinger 51
Mussolini, Benito 167–169
Muszka Erzsébet 447–449
Muys, Wyerus Guilielmus 24
Müller-család 374, 377, 381
Müller Dávid 372, 382–385
Müller Dávidné 373
Müller Károly (nyomdász) 96–97
Müller Mór 372
Müller Pál 372–373, 381, 385–387
Münster, Johann Friedrich 141
Münszter Károly l. Müller Károly

Nádas Sándor 255
Nádasdy Ferenc 334
Nádasdy Lipótné Soborsini Forray Júlia 121, 123
Nádasdy Tamás 123, 334
Nádasi János 82–85, 145
Nádor-cég 96
Nádor Jenő 164
Nagy Ferenc 414
Nagy Iván 148, 279–280, 283
Nagy József 414
Nagy Júlia 125–135
Nagy Károly 375, 383
Nagy Mihály 279
Nagy Miklós 417
Nagy Miklós Mihály 65–74
Nagy Pál 219
Nagy Sámuel 203
Nagy Sándor 36
Nagydiósi Gézáné 75
Nagymihályi Gergely 18
Nalátzi György 298
Nalátzi István 298
Napóleon, Bonaparte, I. (francia császár) 207–232, 319
Náray-Szabó Gábor 261
Nassau-Senior 184
Nast, Clara 373
Nelson, Horatio, Viscount (angol admirális) 223
Nemes György 75
Nemes László 252
Németh G. Béla 355
Németh József 451
Németh László 451–452

Németh Mária 186–188
Németh S. Katalin 314–317, 334, 426–427, 447
Neumier Ede 98
Neure 50
Neveux, François Marie 225
Newton, Isaac 54
Ney Ferenc 115
Niceron, Jean Pierre 48–50
Nicletius Sámuel 309
Niczky István 281
Niczky Pál 201
Niederhauser Emil 57, 59
Nies, Fritz 323
Noël, Franciscus 146
Nógrádi Mátyás 1
Nunkovits György 200–201
Nunkovits János 200
Nussbächer, Gernot 44–47

Nyulasy Antal 36

Ojtozi Eszter 145–149, 188–189, 279–283
Okolicsányi Pál 283
Oláh Károly 97
Ollé Henrik 201
Olivier, Heinrich 231
Oltványi Ambrus 417
Orczy család 407
Orczy József 297
Orczy Lőrinc 397, 407
Origenes 41
Orlova, L. N. 60
Ortutay Gyula 390
Osztovits Ágnes 260
Osztrokocsi Fóris Ferenc 148
Ouwens, Guilielmus 15–16
Ovidius, Publius Naso 407

Örvös Péter 444–447
Őrzi József 36
Ötvös Péter 308

Paintner Mihály Antal 147
Pajeken, Friedrich 373
Pajorin Klára 326
Pákh Albert 356, 358–359
Pál, Szent 80
Pál, Szent (apostol) 199, 226
Pál, Szent (nolai) 202
Pál Imre 146
Pál József 221
Páldy (Székely) István 311
Pálffy Albert 370
Pálffy János 294
Pálffy Károly 150
Pallós Pál 248
Pályi Jenő 380, 382
Palmer, Nigel F. 332
Pangl Ferenc 382
Pap József 409–410
Pap József l. Fogarasi Pap József
Pápai Páriz Ferenc 311
Pápesch Mátyás 147
Papp Júlia 207–232
Paracelsus, Theophrastus 50–51, 313
Pareus, Davis 6
Pascal, Blaise 54
Pasteur, Louis 38
Patachich Ádám 197
Pataki István 4
Pater, Lucas 22, 24
Pavercsik Ilona 447–449
Payer Gyula 66
Pázmány Péter 85
Péczeli József 293
Pécseli Király Imre 393
Pécsi Márton 71
Pekarskij, P. P. 59, 61
Perczel Mórné 366
Perényi József 78
Perényi Mihály 312
Perger Péter 428–441
Perich János 201
Perlaki Dávid 343
Permeier, Johann 141–144
Peschka Vilmos 171
Pestalozzi, Johann Heinrich 157
Pester, Martin 233
Petelei Husz István 9
Péter, Szent (apostol) 226
Péter László 88, 137
Péter, I., Nagy (orosz cár) 53–61, 225
Péter Katalin 334
Petersen, Johann Wilhelm 445
Péterfy Gyula 245, 251
Petheő József 36
Pethes Dávid 409–410

Petőfi Sándor 91, 171, 233, 357
Petőfiné Szendrey Júlia 355
Petrarca (írói név) 370
Petrik Géza 195
Petrikás Mór 36
Petrovics Elek 300–302
Pettingerin, Anna von 51
Phocas 329
Pichler, Vitus 148
Pick Gábor Ignácz 239
Pintekovics 115
Pintér Márta Zsuzsanna 391
Piotrovskij, B. B. 59
Pirnát Antal 326
Pitigrilli 376
Pjotr, Franz Lefort 56, 59
Podmaniczky Frigyes 91, 119
Pogány Ö. Gábor 161–162
Pogány György 180–181
Pokoly József 11, 305
Pomogáts Béla 417
Poór János 208
Pop Mihály (később l.: Lutskay Mihály)
Poprády Géza 455
Pósa Lajos 36
Pósaházi János 2, 5, 11
Postma, Ferenc 13–25, 312, 319–322, 445
Póth István 91
Pozsgay Imre 264
Prager Jenő 385
Prager Lincolns (kiadó) 385–386
Pray György 146
Preisinger József 97
Preuss, Johann 447
Priscianus 329–330, 333
Pritanio, Lamindo (álnév) l. Muratori
Prónay 413
Prónay Gábor 340
Prottmann 360
Prunius, Heinrich 141
Pufendorf, Samuel 206
Puff, Helmut 332
Pulszky Ferenc 168, 183–184
Pyrker János László 26, 28, 200

Rácz Lajos 126, 128–132
Rácz Pali (prímás) 105
Ráday Gedeon 119, 202–205
Radácsy György 126–127, 129–130, 132
Radeczki Bálint 309
Radnich Imre 149
Radó Ernő 249
Radó István 379
Radó Sándor 70–71
Raffaeli R. Rafaela Nővér 392
Raffaello di Giovanni Santi 220, 222–224
Rajtič, Jovan 189
Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 298
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 133
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 8
Rákóczi György II. (erdélyi fejedelem) 182, 297–298
Rákóczi Katalin 427
Rakovszky Iván 165
Rapinus, Renatus 146
Ratelband, Johannes 15–16
Ráth György 87
Reberics Imre 97
Redinger, Johann Jakob 447
Rédl Béla 123
Reich (álnév) l. Korcsmáros Nándor
Reichardt, Rolf 323
Reiser Antal 309
Reiter, Hudalrich 51
Reitzer Bla 162–164
Rejtő István 264, 417
Rejtő Jenő 375–376, 381–382
René, Geoffroy 377
Rényi Dezső 98, 106
Répássy János 36
Repcsányi 40
Retofortus, Samuel 4
Révai József 350
Révai Miklós 194, 200, 204, 397–407
Révész Béla 380, 384
Révész Kálmán 127, 131
Rezik János 138–140
Rhamba, Johann 140
Riba István 260
Ricardo, David 184
Richelieu, Armand-Jean du Plessis de 49, 230
Ricordi G. cég 111
Ries István 160–161, 163
Riszner József 97
Ritter Aladár 378
Ritter, Karl 66
Ritoókné Szalai Ágnes 445

Roberts, Fred 375–376
Roberts, Matt T. 86
Rodriguez, E. A. (álnév) l. Barsi Ödön
Roger (szíciliai király) 388
Rohonyi György 446
Rohoska József 125
Rohonyi Zoltán 294
Roland 229
Romano, Giulio 223
Rómer Flóris 165
Róna Lajos 165, 300
Rónai Mihály András 164
Rosdy Tamás 260
Rosnyai Dávid 299
Roth Benjámin (álnév) l. Révész Béla
Rousseau, Jean-Jacques 214
Rózsa György 260–278, 422–426
Rózsavölgyi kiadó 381
Rózsavölgyi Gyula 95–96, 102, 110–111
Rozsondai Marianne 85–88
Royer nyomda 197
Röder C. G. (hangjegymetsző) 100, 111
Röell, Hermann Alexander 320–321
Rubens, Pieter Pauwel 225, 228
Rubinyi Mózes 328–329
Rudlovcsák, Olena 78
Rudolf trónörökös 39
Rudolf, I. (császár) 51
Ruffay Pál 36
Ruland, Iohannes David 51
Ruland, Martin 51
Ruvarac, Kosta 92

Saccus, Johannes 143
Sáfrán Györgyi 89
Ságh József 95–100
Sainclair (matematikus) 49
Sajósy Alajos 37
Salakta Jenőné 451
Salga Attila 80
Samassa József 158
Sambucus, Joannes 454
Sand, George 353, 370
Sándor István 207, 224
Sannazarius, Jacobus 147
Sarbak Gábor 76–77
Sárffy Elek 36
Sárik Géza 379
Sárik Gyula 379
Sárkány Oszkár 318–319
Sárosi Ferenc 97
Sauterus 138
Savoyai Jenő l. Eugen, Savoyai, herceg
Schaaf, Carolus 181
Schadewitz, Salomon 5
Schäffer István 249
Schaffer Sz. Andrea 447
Schaffrath Lipót 345
Scharpis, Iohannes 7
Schatz, Elena-Maria 453
Schedius Lajos 411
Scheidius, Joann Philippus 16
Schlegel-Schelling, Caroline 354
Schleinitz, H. C. F. von 58
Schlenker és Kovács nyomda 97
Schlesinger-féle nyomda 105–106
Schneuber, Tobia 141
Schloss (zeneműkereskedő) 107–108
Schmidt, G. 90
Schmidt Tódor 97
Schoeber János 289
Schonebeek, A. (rézmetsző) 58
Schonatus-dinasztia 321
Schrader, Alida Beata 23–24
Schrader, Joannes 15–16, 23–24
Schroder, Gerrardus 22, 24
Schröckl, Matthias 349
Schultens, Albertus 20, 24
Schumacher, J. 59
Schunda J. 111
Schunda Vencel József 108
Schupanzigh, Andreas Friderich 197, 203–204
Schwandtner, Johann G. 205
Schwartner Márton 341
Schwartz, Christianus Wilhelmus 14, 20, 24
Schwartz, Wilhelm 142–144
Schwarz Jenő 245
Scott, Walter, 370, 374
Scultetus, Abraham 312, 445
Sebeok, Thomas 325
Sebestyén Árpád 330
Sebestyén Géza 186
Sebők Árpád 36
Sebők László (álneve: Nótárius) 26, 28–29
Seckendorf 309

Sedlnitzky (pesti kém) 63
Segesváry Viktor 203
Seldnerianus, Michael 137
Sellei Schwartz Gyula 97
Séllyei Nagy Ignác 196
Semsey Andor, gr. 169
Serly Lajos 97
Servetus, Michael 183
Servius 329–330
S' Gravesande, Guilielmus Jacobus 280
Sidorov, A. A. 60
Siebmacher 313
Sikorskij, N. M. 60
Simon Imola 86
Simon Melinda 1–12
Simoni Márton 4
Simonides János 309
Simli Mariska 250–251
Simonovitsné Beke Anna 53–55, 58
Simor János 37
Sina Simon 118
Sinapius 139
Sincai, Gheorghe 290
Sinclair Lewis 379, 385
Sinclair, Upton 376, 383–386
Singer és Wolfner (könyvkiadó) 381
Sinka Erzsébet 417
Sipos Anna Magdolna 65–74
Sipos Antal 97
Sipos Gábor 445
Sipos Júlia 260
Sivampel József 26–27
Skerlecz Miklós 340
Slevogt, Paul 139
Sluis, D.v.d. 25
Sluis, Leovardiae D.v.d. 21
Smend, Gottfried 140
Snijders, G. 18
Sokolová, Františka 188–189
Solt Andor 417
Solymosi Frigyes 260
Solymossy Eszter 35
Sólyom Jenő 234
Somkuti Gabriella 157, 186–188
Somlyó Béla 252
Sommervogel, Carlos 146–147
Somodi Elek 201
Somosi Petkó János 4
Sonnenfels 347
Soretits Mihály 347
Spaits István 350–351
Sparfvenfelt, J. G. von 56
Spinoza, Baruch (Benedict) de 54
Spitz, Ernst 253
Spizel, Gottlieb 309
Staël, Madame de 217, 353
Stalus, Georg[ius] 138
Stancsics Mihály l. Táncsics Mihály
Starhemberg József 181
Stauder Mária 418
Stech Alajos 148
Steele, Richard 281
Steiner (álnév) l. Zsolt Béla
Steiner-Prag, Hugo 420
Steller Tamás 309
Stelzer, Winfried 89–91
Stemmel Ödön 372, 383
Stolberg 176
Stoll Béla 393, 417
Stone, G. 77
Streng, Jacobus van der 22, 24
Streng, Maria Elisabeth van der 22–24
Sue, Eugène 374
Suger (apát) 230
Sulán Béla 319
Sulpitius 331
Summa, Tarja 179
Supka Géza 379, 382
Susich Károly 454
Swarzenski 43
Sylvester (Erdősi) János 123, 325–335

Szabadfalvi József 88–89
Szablik István 345
Szabó T. Ádám 320
Szabó Anzelm 201
Szabó Attila 53
Szabó Béla 249
Szabó Dávid 414
Szabó N. Ferenc 97
Szabó Flóris 147
Szabó György 416–417
Szabó Hunyadi Ferenc 18
Szabó József 66
Szabó N. József 452–453
Szabó S. József 128
Szabó Károly 19, 122–123, 138, 320
Szabó Lőrinc 133

Szabó Miklós 320
Szabó Richárd 356, 359
Szabolcsi Hedvig 207
Szacsvay Sándor 149–151, 286, 291, 341
Szádeczky Béla 2, 5
Szaffner Emilia 353–371
Szakács Andor 245
Szakály Ferenc 312, 447
Szalai Ágnes l. Ritoókné Szalai Ágnes
Szalai Sándor 307
Szalay Károly 375–376
Szalay László 183–185
Szántó József 67
Szántó Konrád 194
Szántó Tibor 277
Szász János 297
Szász Juliánna, ifj. Szász Károly nővére 367
Szász Károly 265
Szász Károly, ifj. 368–369
Szathmári Mihály 18, 22–24
P. Szathmáry Károly 368
Szauder József 193, 196–198, 200, 318
Széchényi Ferenc 204
Széchenyi István 39, 113, 133, 266
Széchenyi Pál 118
Széchy Ágoston Imre 157
Széchy Tamás 137–138
Szecskó Károly 26–40, 157–159, 165
Szegedi Lajos 312
Szegfi Mór 360–361, 367–369
Szegfi Mórné Kánya Emília 353–371
Szegő Béla 243
Szegő Jenő 111
Szegő Lipót 243–244
Székács József 356
Székely Sándor 88
Székely Zoltán 451
Szekeres Margit 75
Szekfű Gyula 183, 265
Szelényi Béla 104
Szelestei Nagy László 136–138, 309, 391, 397–407
Szelle Béla 113–124
Szemere Bartalan 361, 369
Szemere Pál 129, 414
Szenci Molnár Albert 8–9, 11, 311, 443
Szenci Molnár János 8
Szendrey Júlia l. Petőfiné
Szendrő (álnév) B. Török Bódog 36
Szentágothai János 275
Szentgyörgy Imre 308
Szentgyörgyi Imre 413
Szentimrei Mihály 129
Szentmihályi János 419
Szentiványi Dezső 79
Szentpéteri János 1
Szepsi Csombor Márton 445
Szepsi L[áni] Mihály 4
Szerb Antal 269
Szerb Antalné 418
Szetyei Nagy Károly, ifj. 97
Szigethi Gyula Mihály 154
Szikszai Fabricius Balázs 445
Szilády Áron 2, 320
Szilágyi Ferenc 214
Szilágyi Sándor 2
Szini Gyula 373
Szini Károly 238–239
Szinnyei Ferenc 361
Szinnyei Gerzson 411
Szinnyei Gerzson 127, 129
Szinnyei József, id. 75, 416
Szinnyei József 27–28, 125, 138–139, 146–149, 196–197, 236, 239, 241, 280–281, 283, 353, 357
Szirtes Andor 160–164
Szlabey Györgyi 86
Szokoly Viktor 360, 368
Szolnoki István 161–164
Szombati Pál 7, 10
Szőgyény Antónia l. Bohusné Szőgyény Antónia
Szőllősi Henrik 161–163
Szölősi János 1
Szőnyi Nagy István 445
Szörényi László 325, 445–446
Szpoliarich György 283
Szrubián Dezső 380–381
Sztáray Albert 280–281
Sztáray Eleonóra 181
Sztáray János Fülöp 279
Sztáray Mihály 281
Sztankovits Ödön 66–67
Szterényi József 300–301
Sztojanovics Jenő 98–100
Sztranyovszky Sándor 248
Sztripszky Hiador 456

Szuhányi György 201
Szulik József 36

Tábori Kornél 375, 382, 384
Tábori Pál 382
Tábori Piroska 384
Táborszky cég 96
Takách Judit l. Dukai Takách Judit
Takács Éva 354
Takács Menyhért 75
Takács Marianna, H. 6–7
Tallián Ferenc 70–71
Tamás, Szent (Aquinói) 149
Tamás István 380–381
Tamás Pál 264
Tamássi György 162
Táncsics Mihály 61–63, 449
Tanheuser, Joannes 137
Tápay-Szabó László 238, 244, 249, 257
Tariczky Ferenc 97
Tarján Vilmos 255
Tárkányi Béla 27–28, 36–37
Tarnai Andor 82
Tarnóczy Malvina 356
Tauber (álnév) l. Tábori Kornél
Tauler, Johannes 313
Tavassy Lajos 356
Técsi Miklós J. 25
Tekelija-Popović, Sava (l. Tököli Száva)
Telcs András 264
Telekesy István 317
Teleki-család 312
Teleki 185
Teleki Imre 454
Teleki László 296
Teleki Mihály 2–3
Teleki Sámuel 182–183, 204–205, 308, 412–413
Teleki Sándor 182
Telesco, Werner 208
Telle, Joachim 142
Temesvári Pelbárt 180, 454
Teremi István 21, 25
Terhes Sámuel 153–154
Ternyei András 21, 25
Tessedik Sámuel 340
Teutsch, Andreas 309–310, 445
Thesing, Jan 59
Thierry, Augustin 184
Thimár Attila 397
Tholen, Jacobus Pierson 16
Thoraconymus, Joannes 137
Thoroczkai Máté 309
Thököly Imre 139
Thököly II. István (erdélyi fejedelem) 139
Thököly Sebestyén 6
Thurzó Ferenc 1, 3
Thurzó György 138
Thurzó Imre 139
Tibullius, Albius 407
Tichý František 78
Tinódi Lantos Sebestyén 123
Tintoretto, Jacopo Robusti 225
Tisza Aladár (álnév) l. Langer viktor
Tisza István 165
Tisza Kálmán 32–33
Tiziano, Vecellio 223
Tocqueville 274
Tódor Ildikó 172, 416–418
Tokody György 454
Toldy Ferenc 91, 119–120, 260, 278, 325–327
Toldy István 370
Tolnai Dali János 8
Tolnai János 1
Tolnai Lajos 368–369
Tolnai Máté 91
Tomás Ferdinánd 295
Tomeján Sándor 147
Tompa János 410
Tompa Mihály 365, 370
Tong, Youhua 179
Tonk Sándor 5, 320
Torberg 375
Torda Zsigmond l. Gyalui Torda Zsigmond
Tordai Sámuel 299
Torday György 382
Tóth Béla 409–410
Tóth Endre 368
Tóth Gyula 114
Tóth István (nyomdász) 37
Tóth Pál 236
Tóth Sándor l. Kovásznai Tóth Sándor
Tóth Zoltán 301
Tököli Száva 91
Törő Györgyi, H. 417
Török Jenő 256
Török Rezső 376, 380–381, 384–386

Török Sándor 384
Tövis (álnév) 251
Trappe, Pantheleon 141
Trattner, Mathias 408
Trattner nyomda 197, 448
Trauerschwarz Pinkasz (álnév) l. Bús Fekete László
Traun Károly 279
Trautson, Johann Joseph v. 196
Trefort Ágoston 184
Trócsányi Zoltán 384
Trostler József l. Turóczi-Trostler József
Trotz, Christianus Henricus 15
Tschesch, Theodor von 142
Tsétsi 325
Tulogdi János 71
Tungelarius, Johannes 4
Turcsányi Emília 255
Turgenyev, Ivan Szergejevics 370
Turóczi-Trostler József 330
Tüdős István 125, 127
Tüskés Gábor 82–85
Twiss, Guilielmus 4

Udvardy János 156
Udvari István 77–81, 454–457
Újhelyi Nándor 384
Ujhelyi Dayka Gábor 413
Újszászy Kálmán 132
Ulászló, I. (magyar király) 297–298
Ulászló, II. (magyar király) 91, 170–171
Ulrich-Anton (választófejedelem) 57
Urbich, J. Ch. von 57
Urházy György 91

Ürményi József 350

Vachott Sándorné Csapó Mária 355–356
Váci András 1
Váczy János 411
Vadász Sándor 208
Vadnay Károly 362
Vághidi Ferenc 160–164
Vágvölgyi Béla 97, 102–103
Vair, Guillelmus Du 50
Vajda János 359
Vajda Viktor 97
Valckenaer, Ludovicus Casparus 15
Váli Béla 110
Vályi Nagy Ferenc 414–415
Vámbéry Ármin 67
Vámos Tibor 261
Van Dyck, Anthonis 225
Van Sluis, Jakob 13, 319–322
Van Swieten 290, 344, 348
Van Swinden, Johannes Henricus 15–16, 20, 24
Van Voorst, Joannes 16
Váradi Ferenc 36
Váradi Mátyás 21
Varga Domokos 88
Varga Imre 391, 417, 444–447
Varga József 97
Varga Sándor 385–387
Vargha Kálmán 307, 417
Varjas béla 307–308
Varju Elemér 41, 170–171, 300–301
Vas Gereben 370
Vásárhelyi Gyula 167
Vásárhelyi P. Judit 314, 427, 442–444
Vaszary Gábor 375–376, 380–381
Vaszary János 384
Vátzy János 36
Véczkei Csiszér János 36
Veen, Martinus van der 25
Végh Kálmán Mátyás 36
Veits, Heinrich – nyomda 143
Vekerdi László 53–55, 451
Velthen, Valentino 139
Venema, Hermannus 15–16, 22–23, 25
Veres László 88
Veresegyházi Szentyel Mihály 21, 25
Veress Endre 453
Vergilius Maro, Publius 408, 414
Vernet, Horace 299–230
Verschuir, Johannes Henricus 15–16
Veronese, Paulo 223
Verseghy Ferenc 156, 200
Verspohl, Franz-Joachim 427
Vértesy Arnold 368
Victor, Hugo 273, 369–370
Vida László 414
Vierheilig, Franz 87
Vigyázó (Kohn) Tivadar 239–240
Viñas, Thomas 147
Vincentius Panurgus (álnév) l. Morin, Jean Baptiste
Vincze Alajos 27–29, 36

Vincze József 200
Vinter József 347
Virág József 36
Visconti, Luchino 229
Viskolcz Noémi 140–145, 312, 447
Viszota Gyula 62
Vitéz János 315
Vitkovics Mihály 451
Vitnyédi 123
Vitringa, Campegius Junior 14, 20, 22, 25
Vitringa, Campegius Senior 25, 320
Vitus János l. Balsaráti Vitus János
Vízaknai Márton 9
Vízaknai Mihály 9
Vizkeleti András 89–91, 427, 446
Vladár C. Zsuzsa 325, 327
Vlieger, A. 25
Vocher Alajos 27
Voetius, Gisbertus 11
Voit Krisztina 93–112, 301
Voltaire, Francois Marie Arouet 214
Vörösmarty Mihály 446
Vörösváry László 378
Vries, Gerardus de 11
Vriemoet, Emo Lucius 15
Vulpes (álnév) l. Kálnoki Izidor

Wal, A. van der 18
Waldapfel Eszter 165–166
Wallner Ernő 71
Walpole 382
Walter, Klaus-Peter 323
Waltherus, Conradus Ludovicus 148
Warga Lajos 127
Washington, Irving 370
Wassenbergh, Everwinus 16
Wassermann, Jakob 382, 384
Wayai Way László 296
Wehli Tünde 41–43
Weigel, Helene 313
Welke, Martin 177
Wellens János 21, 25
Weltmann (álnév) l. Török sándor
Wendelinus, Marcus Fridericus 5
Wenger Ferenc 289
Wenzel Gusztáv 121, 388, 390
Werbőczy István 454
Werdenhagen, Johann Angelius 141, 144
Werfel, Franz 375–376, 379, 384
Wescher, Paul 211, 218, 221, 225–226
Wesselényi Miklós 63, 184, 294, 413
Wesselingen, Petrus 182
Weyprecht Károly 66
Wiegand, Wayne A. 53
Wigand Ottó 61–62
Wigeri, Elias 15–16
Wildpretr l. Ferinari
Willemszoon, Abraham van Beyerland 141, 144
Willink, Drink 22, 25
Williramus 41
Willison, Ian 322
Windisch Éva, V. 417
Winkler Lajos 97
Winter, Edward 193–194
Winter, Feyo Udo 16
Winter, Geerardus 22, 25
Wiszowaty, Andrzej 444–445
Witsen, N. C. 55–56
Wittkop 221
Wodehouse 381
Wodianer Albert 118
Wodianer Móric 118
Wolf Vilmos 109
Wolfenbüttel, Charlotte von 57
Wolff 341, 348
Woissan 53
Wolzogen, Hans Ludwig 142
Worth, D. 77
Wotschke, Theodor 139
Wunschwitz-család 282
Wunschwitz, Gottfried Daniel Franz Joseph Eusebius 282
Wurzbach, Constant von 281–283
Wusching Conrád 97
Würthrich, Lucas Heinrich 142
Wybes, Abbe 321

Ypey, Adolphus 16, 20, 25
Ypey, Nicolaus 15–16, 23, 25
(-y-y) l. Kókay György

Zádor Anna 207, 221
Zalár József 37
Zalárdi Jalkó László 414
Zalay Zoltán 36
Zanchius, Hieronimus 3
Zane Grey 375

Zarek, Otto 384
Závodszky Levente 388–389
Zedler, J. H. 48
Zerffi Gusztáv 233–234
Zichy Jenő 35, 118
Zichy Pálné 121
Zichy Széchenyi Mária 121
Zilay Sámuel 341
Zillak, Georg Karl 447
Zlabinger, Eleonore 193–194, 196
Zmaj, Jovan Jovanović 91
Zoltványi Irén 388
Zoványi Jenő 125, 127–128
Zrínyi Miklós (költő) 413
Zulfikár Aga 298
Zweig, Stefan 274

Zsámboky János l. Sambucus
Zsaskovszky József 27
Zsendovics József 27
Zsindely István 126
Zsoldos Benő 129
Zsolt Béla 384

SIMON MELINDA

Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége

A marosvásárhelyi Teleki-téka Bolyai-gyűjteményének egy XVII. századi nyomtatványában egy bizonyos Buzinkai Mihály eddig ismeretlen könyvlistájára bukkantam. Mivel más Buzinkaiak possessorbejegyzése több másik, itt őrzött könyvben fellelhető, megpróbálom összefoglalni mindazt, amit a család könyvműveltségéről tudok.

Buzinkai Mihály

Hosszú tanári pályafutása alatt nagy hírnévre tett szert, s ennek köszönhetően elég sokat tudunk életútjáról.

1620 körül született Kövesden, a Bodrogközben, a helyi református lelkész, Buzinkai György fiaként. Tanulmányait Sárospatakon végezte Szentpéteri János, Nógrádi Mátyás, Szölősi János, Váci András és Tolnai János keze alatt.[1] A kollégium anyakönyvébe 1648-ban írta be magát,[2] 1651. március 23-ától seniori hivatalt töltött be.[3] Az anyakönyv további bejegyzéseiből tudjuk meg, hogy Madarasi János lelkész támogatásával külföldi tanulmányútra indult. Az utrechti akadémiára 1652-ben iratkozott be.[4] A hazatérése utáni időszakról a hagyomány azt állítja, hogy 1654–55 tájától kb. két éven keresztül Nagybányán lett volna a helyi iskola rektora. A legkorábbi forrás, amely ezt így tudja, az Bod Péter *Magyar Athenas*a. Ő utal ugyan Friedrich Lampe egyháztörténetére, de én ott nem találtam ilyen adatot. Az viszont biztos, hogy a nagybányai iskola rektorainak névsorában a Buzinkai név nem szerepel.[5]

1656-tól Sárospatakon tanár, s az év márciusában már mint Tolnai János igazgatótársa szerepel a seniori számadás vizsgálatakor.[6] Baconi Baló Menyhért halála után, 1662-ben lett első rektor, s akkortól a teológiát is ő tanította.[7]

[1] KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 114. (A továbbiakban: KONCZ 1896)

[2] Egyháztörténet 1944. 386.

[3] KONCZ 1896. 175.

[4] *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* 1889. 81. (A továbbiakban: *Archiv*)

[5] THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1577*. Nagybánya, 1905. 273–275. (A továbbiakban: THURZÓ 1905)

[6] KONCZ 1896. 115.

[7] KONCZ 1896. 116.

Miután 1671. október 20-án a német fegyveresek távozásra kényszerítették a kollégium tanárait és diákjait, a száműzöttek több irányba vették útjukat. Egy részük Göncre, majd Kassára ment, más részük Kenézlőre, s onnan Debrecenbe. Ez utóbbi társaság vezérei a rektorok: Buzinkai Mihály és Pósaházi János. A telet Debrecenben töltötték, közben – feltételezem – érdeklődtek, hogy hova mehetnének. Mikor Erdélyből, Apafi fejedelemtől kedvező üzenetet kaptak, azonnal felkerekedtek, és az 1672-es év eleje már Gyulafehérváron érte őket. A feldúlt, de akkor sebtiben tatarozott kollégium-épületet kapták meg szállás- és tanítóhelyül. A fejedelem a rendszeres támogatásról is gondoskodott:

„Anno 1685. 13. Augusti. Praefectus uram által az fejérvári collegiumbeli deákoknak *annualis sustentatiójokra rendeltetett hatszáz forintnak* félesztendőre, a die 24. Julii ad diem 24. Decembris, fl. 300 kiküldtük."[8] (Az én kiemelésem. S.M.) A támogatáshoz természetesen hozzátartozott a tanároknak – természetben és pénzben – adott fizetés is.

Ami a gyulafehérvári korszak anyagi körülményeit illeti, a fejedelem támogatásán kívül a főiskola tanárai más jövedelemforráshoz is jutottak. Tudjuk például, hogy Teleki Mihály évente 100 forintot juttatott Buzinkainak és Pósaházinak.[9]

1679-ben Apafi egy házas jobbágytelket is adományozott Buzinkainak és feleségének a Fejér vármegyei Magyarigenben. Igaz ugyan, hogy a telek három különálló darabból tevődött össze, de mégis értékes volt, mert a fejedelem „mindennemű közteherviselés alól fölmentette", és 400 frt zálogösszeget tábláztatott be rája oly kikötéssel, hogy „az adományosok életében egyáltalában ki nem váltható, mindkét nemü törvényes örököseitől is csak abban az esetben, ha az időközben eszközölt beruházások, például építkezés, méltányos áron megváltatnak."[10]

1680. augusztus 6-án ő maga vett Magyarigenben egy belső telket és egy darab szőlőt,[11] de 1683. április 11-én már zálogba kellett adnia azt Kolozsvári Sámuelnek és feleségének.[12] Buzinkainak feleségétől, Horváth Máriától született három fiúgyermekéről tudunk: Mihályról, Györgyről és Andrásról. Hosszú pályafutása alatt több tankönyvet írt a kollégiumi diákság használatára, amelyeknek sorozatos új kiadásai azt mutatják, hogy még sokáig tanultak belőlük. Ezek:

Institutionum Rhetoricarum Libri Duo.	Sárospatak, 1658	[RMK II. 908]
	Lőcse, 1687	[RMK II. 1612]
	Lőcse, 1691	[RMK II. 1689]
	Lőcse, 1703	[RMK II. 2159]

[8] SZÁDECZKY Béla szerk.: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása.* I. Bp. 1911. 440. (A továbbiakban: SZÁDECZKY 1911)

[9] SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor szerk.: *Török-magyarkori emlékek.* VIII. Pest, 1871. 18–19.

[10] Irodalomtörténeti Közlemények 1984. 452–454.

[11] Teleki levéltár (Marosvásárhely) 849. sz. (1680)

[12] Teleki levéltár (Marosvásárhely) 855. sz. (1683)

Institutiones Oratoriae. Sárospatak, 1659 [RMK II. 937]
Lőcse, 1690 [RMK II. 1662]
Lőcse, 1703 [RMK II. 2158]

Institutionum Dialecticarum libri duo. Sárospatak, 1659. [RMK II. 938]

Compendii logici libri duo. Sárospatak, 1661 [RMK II. 974]
Sárospatak, 1668 [RMK II. 1156]
[Lőcse], 1696 [RMK II. 1833]
[Lőcse], 1702 [RMK II. 2113]

Tanítási stílusáról egy érdekes – de ellenőrizhetetlen – adoma maradt fenn:

„különös traditio az, hogy az ő Logicáját könyvnélkül akarván tanultatni a deákokkal, minthogy igen bajosan boldogulhattak vele, azt írták reája:

Megérdemli Buzinkai
Hogy a kovács Thorotzkay
Bé vesse az Vas Hámorban
És megtörje apró porban."[13]

Haláláról a fejedelemasszony, Bornemissza Anna levélben tudósította Teleki Mihályt, s a következő szavakkal méltatta:

„Igazán, édes Bátyám uram, úgy láttatik Isten a maga ecclesiájával cselekedni rész-szerint, mint a pusztában az Izrael népével: az nép hasznára való Mózest kiveszi a nép közül; mert édes Bátyám uram, mindez hazabeli ecclesiakra nézve, mindaz odakivaló ecclesiakra nézve Isten ő Felsége adhat ugyan, de van-e, lesz-e ilyen lelkű, tudományu Tanitója ecclesiainknak? Ő Felsége tudja. Elég az édes Bátyám uram, hogy az ecclesiabul való kiesése mind ennek a mi hazánkbeli ecclesiának, a ki sok tanitását vötte, mind az odaki valóknak, a kik magok lelkök üdvességét, nem világi dicsőséget néző indulattal óhajtották, bizony siralmára szolgálhat."[14]

Végrendeletének másolata a XVIII. század végén még megvolt a nagyenyedi kollégium könyvtárában,[15] azonban ez az emlékezetes 1849-es pusztuláskor sok más értékes emlékkel együtt odaveszett.

Fennmaradt viszont egy pár könyv, ami a tulajdonában volt (ma a marosvásárhelyi Teleki-téka gyűjteményében találhatók):

I. *De operibus Dei intra spacium sex dierum creatis opus / Zanchius, Hieronimus.* – Hanoviae: Iosua et Wilhelm Harnisiorum, 1597.
Jelzete: B o–1393.
A könyvben található két possessorbejegyzés egyértelművé teszik, hogy Madarasi János lelkésztől kapta ajándékba, majd Buzinkai halála után a kollégiumra maradt: „Est Joannis Madarasi, majd: Cl. D. Joh. Madarasi hunc libru[m] offert alumno suo D. Mich. Buzinkai, et eo mortuo confert in Bibliotheca[m] Scholae Saros Patakinae."

[13] THURZÓ 1905.
[14] Teleki levéltár. (Marosvásárhely) Missilisek 1099. sz.
[15] BENKŐ Ferencz: *Parnasszusi időtöltés.* Kolozsvár, 1800. 39–40.

II. *Disputatio scholastica de divina providentia / Retofortus, Samuel.* – Edinburg: haeredes Georgii Andersoni, 1649.
Jelzete: B o–2391.

Az első bejegyzés: „Est Joannis P. Somosi." Somosi Petkó János 1625-ben született, sárospataki tanulmányok után Angliában és Németalföldön peregrinált. Franeker és Leyden után 1653-ban iratkozott be az utrechti egyetemre, s lett diáktársa Buzinkai Mihálynak. A második bejegyzés baráti ajándékként határozza meg a könyvet: „Dono accepi a Reverendo D[omi]no Johanno Somossi, amico honorando. Michael Buzinkai."

III. *Vindiciae gratiae, potestatis ac providentiae Dei / Twiss, Guilielmus.* – Amstelodami: Joannes Janssonius, 1648.
Jelzete: B f–210.

Az első possessorbejegyzés szerint Szepsi L[áni] Mihály vette a könyvet 1651-ben Gröningenben: „Michaeli L. Szepsino. Anno separatae Salutis CI IC LI Idib[us] Jun. Groningae emptus."

A második beírás: „Est Michaëlis Buzinkai. Anno 1663." Valószínűleg vásárolhatta.

IV. *De predestinatione, gratia et libero arbitrio etc. ... animadversiones / Twiss, Guilielmus.* – Amstelodami: Joannes Janssonius, 1649.
Jelzete: B f–211.

A possessorbejegyzések ugyanazt mutatják, mint az előző két kötet esetében: „Michaelis L. Szepsini comparat[us] A[nn]o 1651 m[ense] Jul. Groningae const. Tal. 2., és alább: Est Michaëlis Buzinkai Anno 1663."

Van továbbá két másik könyv, amelyekről teljes bizonyossággal nem, csak nagy valószínűséggel állíthatom, hogy az övéi voltak:

V. *Myrothecium evangelicum / Camero, Johannes.* – Genevae: Petrus Aubertus, 1632. Jelzete: B o–1384.

Bejegyzései arról tanúskodnak, hogy Buzinkai Mihálytól kapta Simoni Márton: „Michaelis Buzinkai valet flor. 1., majd: Ex oblatione Clarissi[mi] M. Buzinkai habet Martinus Symoni."

VI. *Analysis logico-theologica omnium epistolarum dominicalium / Tungelarius, Johannes.* – Wittebergae: Wolffgang Meisner, 1616.
Jelzete: B o–2714.

A bejegyzések: „Est Michaëlis Buzinkai", s azután: „Matthias Jaz Bereny. Fogaras 1631." Jászberényi Mátyás 1654-ben iratkozott be a sárospataki kollégium anyakönyvébe, hat évvel Buzinkai után,[16] amikor az már megjárta Utrechtet.

Buzinkai György

A legidősebb fiú, a sárospatak-gyulafehérvári kollégiumba 1679. július 19-én iratkozott be, s 1683-ban a szintaktikai osztály praeceptora lett.[17] Fennmaradt egy levele 1685. január 9-éről, amelyben a következőket írta Pataki Istvánnak: „... determináltam magamat (látván, hogy a medicinára fel nem mehetek), hogy kiállok a scholából, mert ittis csak a sok boszszusággal illetetem, mellyhez képest nem akarnék sokkáig benn lakni."[18]

[16] Egyháztörténet 1944. 130.
[17] Egyháztörténet 1958. 341.
[18] Országos Levéltár. Teleki osztály 1160. sz.

Minden bizonnyal nem lett semmi a dologból, mert 1687. április 30-i dátummal nevét megtaláljuk a kollégium seniorainak listáján.[19] De van két ennél korábbi adatom is: egy 1685. augusztus 13-án írt nyugta, amelyben háromszáz forint átvételét ismerte el a kollégium számára[20] (már itt seniorként írt alá!), valamint az a levél, amelyben a fejedelmet Pósaházi János professzor haláláról tudósította[21] (s hasonlóképpen seniorként írt alá).

Életének további soráról nagyon keveset tudunk, az anyakönyv utólagos beírása szerint „factus est Secularis homo", „Civis Igeniensis est".[22] Ugyanerről tanúskodik az az összeírás, amelyet 1694-ben ejtettek meg Alsó-fehérmegye alsó járásában: „Die 12. nov. Magyar-Igen, Kapronczai György és Buzinkai György portionatusok."[23]

Ma egy könyve található meg a Teleki-tékában:

Exercitationes theologicae vindices / Wendelinus, Marcus Fridericus. – Casselis: Salomon Schadewitz, 1652. Jelzete B o–958, a következő bejegyzéssel: „Ex Libris Georgii Buzinkai."

Ifj. Buzinkai György

Az előbbinek a fia, 1700 körül született Nagybányán. 1718. február 10-én iratkozott be az immár Marosvásárhelyen működő sárospataki kollégiumba.[24] Később Gyulai Ferenc gróf a fia mellé vette nevelőnek, majd peregrinálni küldte. 1729-től folytatott orvosi tanulmányokat a Németalföldön, míg 1733 februárjában Franekerben elnyerte a doktori címet. Egy pár évig odakint praktizált, utána hazatért és 1737 márciusától debreceni városi orvosként tevékenykedett 1768. március 17-én bekövetkezett haláláig. Feleségétől, Micskei Baranyi Klárától három gyermeke született: Klára, György és Éva. Művei:

Dissertatio historico-medica de venenis eorumque antidotis. Franequerae, 1733.

Theses inaugurales medicae XXXV varii argumenti. Franequerae, 1733.

Elveszett bűnösnek megkerestetése és megtartatása és Krisztus barátságos hívogatása. Amsterdam, 1735. (Két holland nyelvű prédikáció fordítása.)

Rövid oktatás, miképpen kellessék magunkat isten segitségével jó praeservativák által a pestis ellen védelmezni, vagy a pestisben lévő betegeket orvosolni. Irattatott ns. szab. kir. Debreczen városa magistratusa rendeletéből, mellyhez toldalékul adattattak a pestis idejére alkalmaztatott egynehány szép könyörgések. Debrecen, 1739.

[19] KONCZ 1896. 176.

[20] SZÁDECZKY 1911. 440.

[21] Történelmi tár 1895. 756–757.

[22] Egyháztörténet 1958. 341.

[23] Teleki levéltár (Marosvásárhely)

[24] TONK Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848.* Szeged, 1994. 56. (Fontes rerum scholasticarum 6.)

Buzinkai András

A három ismert gyermek közül ő volt a legfiatalabb, 1691-ben iratkozott be a patak-gönci iskola anyakönyvébe. Egy ideig rektor volt Bodrogkeresztúron, majd külföldi akadémiákat látogatott. 1700 elején tért haza. Ettől kezdve haláláig (1716) a gálszécsi, zempléni, cigándi és petrahovi ekklézsiák lelkésze volt.[25]

Az ő könyvei közül is csak egy maradt fenn:

De symbolis sacramentalibus, et de ritu fractionis in S. eucharistia / Pareus, David. – Ambergae, 1603. Jelzete: B o – 5905. Ebben több possessorbejegyzés van. Az első: „*Ps 27-1.* Jehova illuminatio et protector vitae. Steph. P. Miskolcini. Heidelb[er]g."

Minden bizonnyal Miskolci Csulyak Istvánról, a versszerzőről van szó, hiszen az ő eredeti neve Pásztor volt. Nyugati tanulmányútját Thököly Sebestyén támogatásával tette meg, s pontosan 1603-tól – ez a könyv kiadási éve – tartózkodott német földön. Útinaplójában[26] a szép könyveket mindig megemlítette a nevezetességek között, s hazatérve maga is gyakran mártotta tollát tintába.[27] Feltételezésemet bebizonyítja az, hogy könyveinek összeírásában ott szerepel a tárgyalt Pareus mű.[28]

Így annál érdekesebbé válnak azok a bejegyzések, amelyeket Miskolci Csulyak István a könyv olvasása közben tett. A leghosszabb ezek közül az előszó 9. oldalán található: „Vide rhapsodiam meam in disputatione Davidis Parei privata de Libertate Christiana Scriptam 9 Febr. 1605 Heidelb."[29] A 64. oldalon pedig: „Hic oculis mei vidi."

A könyvet – a pergamenkötésbe préselt supralibros (S P M 1604) tanúsága szerint – 1604-ben kötette be.

Az ifjabb Buzinkai Mihály

Életéről az első adatunk kétes hitelességű: felsőbb tanulmányai megkezdéséről Koncz József, a hangyaszorgalmú könyvtáros ezt írja:

„[Buzinkai] György neve után közvetlenül következik az anyakönyv ugyanazon lapján (252) a Mihály neve 1683. augusztus 30., betükkel írta ki

[25] KONCZ 1896. 119.

[26] MISKOLCZI CSULYAK István: *Útinapló.* In: *Magyar utazási irodalom 16–18. század.* Bp. 1990. (Magyar remekírók)

[27] HARSÁNYI István: *Miskolci Csulyak István élete és munkái.* = Magyar Theologiai Szemle 1926.

[28] H. TAKÁCS Marianna szerk.: *Magyarországi magánkönyvtárak* I. Bp.–Szeged, 1986. 67. 155. tétel. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.) (A továbbiakban: H. TAKÁCS 1986)

[29] Miskolci Csulyak Istvánnak ez a műve nem szerepel a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének kiegészítő köteteiben. HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* (Bp. 1980.) c. mű sem említi.

az év számot is. A név és év száma között apróbb betükkel bejegyezve áll: Ascitus in numerum alumnorum Celsissimi Principis, Classis etymologicae tandemque syntacticae praeceptor laudatissimus."[30] Az anyakönyv nyomtatásban közölt változatában azonban ilyen bejegyzést nem találtam.[31] Koncz szerint még külföldi tanulmányútja előtt egy ideig rektor volt a kassai iskolában.

Buzinkai György 1685. január 9-én írt levelében fellelhető még egy kis adatforgács ifj. Buzinkai Mihály életéről:

> „Az öcsém Mihály hazament, igen szép Leopoldus tizes aranyat adtunk neki az jószágnak árában. Kérem Uram Kegyelmedet hogy irjon neki, hogy el ne veszteges-se, mert bizony ilyen szép kevés vagyon már nálunk."[32]

Biztos adat viszont az, hogy akkor, amikor a peregrináló Bethlen Mihály az Odera menti Frankfurtban tartózkodott, „anno 1692. Die 9. Septembris itt volt Buzinkai Mihály, ki is még aznap Belgiumban elment".[33]

Az utrechti egyetemre már ebben az évben beiratkozott,[34] Bethlen Mihály is említi naplójában mint tanulótársát.[35] Visszatérte utánról csak annyit tudni, hogy 1695 és 1708 között Miskolcon viselt lekészi hivatalt. Nagy segítségünkre szolgál, hogy a marosvásárhelyi Teleki-tékában megvan az ifjabb Buzinkai Mihály egyik könyve:

Cursus theologicus / Scharpius, Iohannes. – Genevae: Petrus et Jacobus Chouët, 1620. Jelzete: B o – 1459.

A könyv kötéstáblájának belsején a következő beírás található: „Johannis Molnar Constat tal. imp. duobus et flor, uno Belgico. Lugduni Batavorum 1639.", mellette más írással egy „M.U.V." monogram, s alább egy hosszabb bibliai idézet.

A címlapon pedig egymás alatt:

„M.U.V. N Enyed[ini] comp. flor. ..." (kivakarva)

„Ex Libris Michaëlis Buzinkaj, comparantis A[nn]o 1688 Die 14 Martij Taller..." (kivakarva)

„Ex Libris Pauli Szombathi, Comparantis A 1688. 28. Nov. Flor. 2 Rheneus."

A második szennylap rectóján pedig ez áll:

„Liber Bibliothecae Ill. Coll. Ev. Ref.
S.P. Alb. Agropolitani, emtus e[st] sin-
gulari munificentia et liberalitate pri-
mariae Matronae Exc. ac Ill. Com. Ca-
tharinae Bethleniae Iktariensis,
Exc. ac Ill. Com. Samuelis quond[am]
Kemény Statuum, dum viveret in

[30] KONCZ 1896. 119.
[31] Egyháztörténet 1958. 341.
[32] Országos Levéltár. Teleki osztály 1160. sz.
[33] *Bethlen Mihály útinaplója.* S. a. r. JANKOVICS József. Bp. 1981. 24. (Bibliotheca Historica)
[34] *Archiv* 1889. 83.
[35] H. TAKÁCS 1986. 38–39.

Tran[silva]nia prasidentis relictae viduae,
de Sede Musarum optime meritae a[nn]o 1821."
B[iblio]thecario
Georgio Albert mpr.

Mint láthatjuk, elég mozgalmas életű nyomtatványról van szó.

I. Az első possessorbejegyzés nem mástól származik, mint Szenci Molnár Albert fiától, Jánostól. Ráadásul, ha megismerkedünk az ő életrajzával,[36] meglátjuk majd, hogy ez a pár tollvonás a róla szóló ismereteinket is gazdagítja.

Szenci Molnár János 1612-ben született Marburgban, édesanyja Ferinari (Wildpreter) Kunigunda. Édesapja megható figyelmességgel írja fel gyermekéről a legapróbb dolgokat,[37] de ezek a feljegyzések egy idő múlva megszakadnak. Így hát abban a furcsa helyzetben vagyunk, hogy pontosan tudjuk, mikor bújt ki a kis Jánosnak az első foga, míg későbbi életútját illetően csak hozzávetőleges fogódzóink vannak.

Tanulmányait – míg ott laktak – német földön kezdte, majd feltehetőleg Kassán, Kolozsváron és Gyulafehérváron folytatta. Külföldi akadémiák látogatását I. Rákóczi György fejedelem támogatása tette számára lehetővé. Ezt Gelei Katona István püspöknek egy 1638. december 2-án írt leveléből tudjuk:

> „Épen ma jutának kgls uram Belgiumból Molnáréktől a Ngod alumnusitól levelek, melyekben szűkült állapotjukat jelentik; Tsulai uramnak adtam a Molnár levelét in specie, és szorgalmaztatnak bennünköt több segitségnek Ngodtól való impetrálásáért. Örömest Ngodnak nehézséget nem szerzenénk ennyiszer való busitásunkkal, csak hogy nyavalyások mi hozzánk esnek, és mivel immár elküldöttük oda, tartásokra és hazajövetelekre is gondot kell kész-kétlen viselnünk, (...) nagy a drágaság mostan azokban a tartományokban." „A Molnárból lenne valami, ha tovább oda lehetne, mely felől instál is."[38]

A holland egyetemeket látogató magyar fiatalok között voltak, akikre mély hatást gyakorolt a frissen kialakult puritán vallási felfogás. Egy Angliába áthajózott lelkes csoportjuk pedig – Tolnai Dali János kezdeményezésére – 1638 februárjában alá is írt egy kötelezvényt, amelyben a puritanizmus gyakorlására és terjesztésére tettek ígéretet. A „Formula Pietatis" (Kegyesség Formulája) tíz aláírója között ott találjuk Molnár Jánost is.[39] Ezután a németalföldi egyetemek következtek: idézem a leydeni akadémia anyakönyvét:

[36] *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei.* Bp.–Szeged, 1965. 424–433. (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.)

[37] DÉZSI Lajos: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Bp. 1899. 56., 81.

[38] Irodalomtörténeti közlemények 1894. 336–337.

[39] Sárospataki füzetek 1857. 170.

„1638. 6 Mai Johannes Molanaer Hung[arus], [annorum] 24. T[heologiae studiosus]".[40] Azután Franeker, 1638. szeptember 15-étől: „Johannes Molenar Ungarus Theol[ogiae] Stud[iosus]."[41]

Következő adatunk az életéről Petelei Husz István *Memorialéjából* származik: a kolozsvári szász református ekklézsia lelkészeinek felsorolásában a második „Molnar Janos. Molnar Albert fia, az kik igaz R[e]f[o]rmatusok voltak. Szaz Varosrol hozatott ide Papnak, ki is az Magyar Püspöktől ordinaltatott."[42]

Nem kell meglepődnünk azon, hogy a szászok papja, hiszen neki anyanyelve a német volt – gyermekkorának környezetében is ezt a nyelvet beszélték; a magyart később tanulhatta meg. Szenci Molnár Albert is családját, mint „gyenge Német házam népé"-t emlegette.[43] Molnár János 1646. július 25-én halt meg;[44] lehetséges, hogy az 1646/47-es nagy pestis vitte el.

A Buzinkai-féle könyv possessorbejegyzéséről szerzett új információ életének Franeker és Szászváros közötti időszakát szakítja meg. Azt tudjuk meg belőle, hogy Szenci Molnár János 1639-ben még Leyden-ben tartózkodott – csak ez utáni időpontban mehetett tehát Erdélybe.

II. A második beírás egy iniciálé: „M.U.V."

Két olyan személyt találtam, akikről esetleg szó lehet:

1. Vízaknai Márton 1663-ban iratkozott be Nagyenyedre:

„Martinus Vizaknai, 13. Apr. Rector patriae, contrascriba et senior."[45]

1672. július 24-től 1673. július 8-ig a partikula igazgatója volt.[46] Ebből az időből fennmaradt egy nyugtája:

„Anno 1672 die 30 Octobr[is] az Fejervarmegy Arenda penzböl levaltam flor. 35 [azaz] harmincz ötet. Martin[us] Vizaknai R[ector] S[cholae]."[47]

Az iskolai év bevégzése előtt Zalatnára ment lelkésznek.[48]

2. Vízaknai Mihály. Ugyancsak Nagyenyedre járt, csak kevéssel később (1669-ben): „Michael U. Vizaknaj. Ad pedagogium spect. Johannis Bethlen, acad. Belgicas inde salutans nunc pastor eccl. Sardiensis, mortuus..."[49]

[40] *Archiv* 1881. 209.

[41] Történelmi tár 1886. 599.

[42] A kolozsvári Református Egyházközség levéltára. Református szász gyülekezet c. iratcsomó.

[43] SZENCI MOLNÁR Albert: *Postilla Sculteticа*. Oppenheim, 1617.

[44] Erdélyi Múzeum 1911. 300.

[45] JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Bukarest, 1979. 96. (A továbbiakban: JAKÓ–JUHÁSZ 1979)

[46] KONCZ 1896. 49.

[47] Marosvásárhelyi Református Levéltár 90. sz.

[48] KONCZ 1896. 49.

[49] JAKÓ–JUHÁSZ 1979. 96.

1680-ban Vízaknán volt pap. Theológiai értekezést írt *De gravioribus legis* címmel.[50]

Minthogy M.U.V.-ről csak annyit tudunk, hogy Nagyenyeden vásárolta a könyveit, bármelyikük lehet (de egy harmadik személy is) – a nyugtán szereplő kézírással kapcsolatban pedig nem merek következtetéseket levonni.

III. Buzinkai Mihály bejegyzését illetően azt az érdekességet szeretném kiemelni, hogy az 1688. március 14-én vásárolt könyvet már ugyanazon év november 29-én eladta. Vajon miért? Csak találgatni lehet.

IV. A negyedik ismert tulajdonos Szombati Pál. Ő minden bizonnyal kollégiumi ismerőse, tanulótársa volt Buzinkai Mihálynak, hiszen – ha figyelembe vesszük, hogy Szombati 1692. február 1-jétől volt senior[51] – ott-tartózkodásuk időtartamai fedik egymást.

V. Az ötödik bejegyzésből már a könyv mai lelőhelyét tudhatjuk meg, hiszen a kollégium könyvei ma a Teleki-téka raktárában sorakoznak.

Ifj. Buzinkai Mihály könyveinek lajstroma 1688-ból

A nyomtatványt végiglapozva, a végén kézírásra lehetünk figyelmesek. Az utolsó szennylap versóján ugyanis, fejjel lefele fordítva a könyvet, az ifjú értelmiségi összeírta addigi könyvszerzeményeit. Hogy mi vezette erre – nem tudhatjuk. Az írás szép, olvasható, az egész lapot betölti.

SERIES LIBRORUM
Michaelis BUZINKAI
A[nn]o D[omi]ni 1688 Die 10 Septembr[is]

1. Cursus [theo]logicus Scarpii
2. Biblia latina
3. Systema [theo]logicus Maresii
4. Medulla Amesii
5. Exegetes Amesij duobus tomis
6. Coccejus in Jobum, Danielem et Apocalypsin
7. Amesij Sciagraphia cum explica[tio]ne
   Epistolae Divi Petri
8. Libri historicj Mojsis
9. Catechesis Palatinata
10. Turris Babel destructa
11. Bellarminus Enervatus
12. Tractatij de Summo Bono
13. Impressum
14. Temetési Pompa

[50] KONCZ 1896. 48.
[51] KONCZ 1896. 176.

15. Testamentum latino Graecum
16. Manuale Graecum Pasoris
17. Compendium Historiae Universalis Joh[annis] Laetii
18. Philosophia Na[tur]alis Clariss[imi] Posahazi
19. Compendium Metaph[isicum] Logicum, Physicum
    Geometricum, Astronomicum, Opticum,
    Ethicum, Politicum, Arithmeticum Schejbleri
20. Johannis Buchleri Centum Elegantiae
21. Johannis Bilstenij Dialectica
22. Grammatica Alberti Molnar
    Rheto[rica] Clar[issimi] Buzinkaj
23. Johannis Despaterij Grammatica
24. Syntaxis
25. Ravisius
26. Ars Versificatoria [etc.]

Összefoglalás

Az idősebb Buzinkai Mihály utrechti professzora a nagytekintélyű Gisbertus Voetius (1598–1676) volt. A „Papa Ultrajectinus" a református ortodoxia legnagyobb képviselőjeként kérlelhetetlen ellensége volt úgy Descartes-nak, mint Coccejusnak, vagy ezek tanítványainak. „A hagyománytól egy vonalnyira sem volt hajlandó eltérni, s minden újító mozgalmat, vagy csak a szokottól eltérő gondolatot is, az egyházi és társadalmi rend felforgatásának vádjával illetett."[52]

Az idősebb Buzinkai Mihály és tanártársa, Pósaházi János magatartásán és művein meglátszott neveltetésük légköre; mindketten a hagyományos vallásosság harcos védelmezői voltak.

Az erdélyi akadémia létrejöttének meghiúsulását tárgyalva, Pokoly József így ír: „...egy másik ok volt a két gyulafehérvári kollégium tanárainak *eltérő szelleme* is, ami hamarosan viszályokat idézett elő az egyház kebelében."[53] (Az én kiemelésem. S.M.)

A két menekült professzor feszes felfogása nem sárospataki hagyomány megnyilvánulása volt – talán inkább a folytonos védekező harcban letelt életük következménye. Az általa írt tankönyvekben Buzinkai a ramusi logika követőjének mutatkozik, és a tulajdonában levő könyvek szellemisége is illeszkedik a róla kialakult képünkbe: ortodox felfogást propagáló munkákat olvasott.

Buzinkai György és András egy-egy könyvéből nem hiszem, hogy számottevő következtetéseket lehetne levonni – annál inkább testvérük, az ifjabb Buzinkai Mihály könyvlistájából. (De még előtte, közbevetőleg: ő az 1648 és 1704 között élt Gerardus de Vries rektor idejében iratkozott be Utrechtbe. Ő nem volt az előbb említett Voetiushoz hasonló meghatározó egyéniség.)

A lajstrom első része (1–15. tétel) az érdekes – a második részben szokványos iskolai segédkönyvek vannak felsorolva.

[52] BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 123–124. (Irodalomtörténeti könyvtár 2.)
[53] POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. IV. Bp. 1905. 304.

Figyelemre méltó, hogy az egy ortodox Maresiuson kívül (3.) más mű nem emlékeztet az apja által képviselt felfogásra. A nagy számban meglevő Amesius-művek (4., 5., 7a–b, 11.) a – számításom szerint kb. 23 éves – ifjúnak a puritanizmus iránt érzett rokonszenvét mutatják. Coccejus kommentárjai (6.) ezirányú érdeklődését is bizonyítják; ami viszont nem mondható el a magyar nyelvű könyvek irányában.

Együttvéve: ifj. Buzinkai Mihálynak kevés könyve volt, de megtalálhatóak voltak köztük az újító irányzatok alkotóinak művei. Figyelembe kell vennünk, hogy ezeket az eszméket már az egy generációval korábbi peregrinusok hazahozták Erdélybe, és a professzor fia még külföldre utazása előtt szerezte be könyveit. Ilyen fiatalon is nagy függetlenséget mutat apja szellemi befolyásával szemben: annak szemében eretneknek, vagy legalábbis elhajlónak számító írásokat olvas.

Nagyon érdekes lenne megtudni, hogyan változott és bővült érdeklődése Németalföldön?

MELINDA SIMON

La culture livresque d'une famille intellectuelle de Transylvanie au XVIIe siècle

C'est dans un imprimé du XVIIe siècle de la Collection Bolyai de la Téka Teleki de Marosvásárhely que se trouve une liste de livres inconnue de Mihály Buzinkai. C'est à la base de cette liste que l'auteur donne dans son étude un tableau synthétique de la culture livresque de la famille. Mihály Buzinkai aîné fut un protecteur fervent de l'orthodoxie réformée traditionnelle : la spiritualité de ses livres en est la preuve. Dans la première partie de la liste de livres de Mihály Buzinkai jeune se trouvent des manuels scolaires intéressants, dans la seconde des livres scolaires conventionnels. Il est intéressant que, outre un ouvrage orthodoxe, rien ne rapelle la conception de son père. Le grand nombre des oeuvres d'Amesius montre la sympathie du jeune homme pour le puritanisme. Les ouvrages des représentants des tendances innovatrices furent répandus en Transylvanie par les « peregrini » antérieurs ; le fils acquit ses livres encore avant son voyage à l'étranger.

FERENC POSTMA

Frustula Academica Franekerana

Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis

Herrn Prof. Dr. Bálint Keserű zum 70. Geburtstag

'Des vielen Büchermachens ist kein Ende', schrieb bereits der Prediger (Kapitel 12:12, nach der Übersetzung Martin Luthers). Dies gilt auch im Bereich der historisch-bibliographischen Forschung.

Im Dezember 1995 erschien das *Auditorium Academiae Franekerensis*.[1] Wie am Schluß der 'Einführung' angegeben, wurde diese Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der damaligen Universität in Franeker (1585–1811) schon im Juni 1995 abgeschlossen. Es wird also kaum jemanden wurdern, daß danach noch etliche akademische Drucke aus den Kellern zum Vorschein kamen.

In dieser ersten Ergänzung, welche insgesamt 30 Titel umfaßt, finden sich beispielsweise 14 Einblattdrucke, die vor kurzem in der Universitätsbibliothek Leiden (UBLd) als bis dahin nicht verzeichnetes Material entdeckt wurden. Siebenmal handelt es sich dabei um eine sogenannte *Invitatio*, eine gedruckte 'Einladung' zu den *Demonstrationes anatomicae*, den *Operationes chirurgicae*, bzw. den *Lectiones publicae*, welche von den unterschiedlichen Professoren „in Theatro Anatomico", bzw. „in Theatro Physico" – teilweise unterstützt durch physikalische Experimente – vorgeführt wurden. Viermal betrifft es einen sogenannten *Ordo lectionum et horarum* (1750, 1769, 1771 und 1792), wie er vom Jahre 1626 an alljährlich gedruckt wurde,[2] aber heute kaum noch auffindbar ist.[3] [In diesen Zusammenhang ist auch der *Ordo* des Jahres 1647 eingeordnet worden, welcher vor kurzem von Thomas Elsmann in Danzig aufgefunden

[1] Der vollständige Buchtitel lautet: F[erenc] POSTMA und J. van SLUIS: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. Die Universität in Franeker wurde 1811 aufgehoben, das Athenäum existierte 1815–1843, cf. W. B. S. BOELES: *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. Bände I–II. Leeuwarden, 1878–1889.

[2] Siehe dazu: Ferenc POSTMA: *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, Prof. Theol. te Franeker 1585–1625*. Amsterdam, 1985. 'Einführung', S. XV–XXI, XXI. (Fußnote 28: Das akademische Dekret vom 18. November 1625.)

[3] Siehe dazu das *Auditorium Academiae Franekerensis*: M/1629.1 (S. 517); M/1631.2 (S. 517); M/1683.6 (S. 540); M/1765.4 (S. 573); M/1767.18 (S. 576) und M/1778.4 (S. 582).

wurde, siehe dazu: M/1647.4.] Zweimal gibt es ein sogenanntes *Programma funebre*, siehe dazu: M/1744.8–9. Und schließlich handelt es sich um eine Übungsdisputation, welche „in Auditorio Domestico" am 21. Januar 1719 unter der Leitung von Prof. Campegius Vitringa Junior von dem Berliner Studenten Christianus Wilhelmus Schwartz verteidigt wurde (115/1719.4). Da es dabei um die Nummer XXXIV in einer langen Reihe von gedruckten „Aphorismi" geht, wird deutlich, daß Vitringa sich schon frühzeitig damit beschäftigt haben muß. Diese „Aphorismi" werden auch später, im Februar 1722, noch eine gewisse Rolle spielen, siehe dazu: 115/1722.1–2 (die Nummern LIX und LX).

115/1722.1 *Aphorismorum argumenti elenctici per universam theologiam, decas LIX.* [Resp.] Stephanus Cs. KOCSI, *Debrec[i]no-Hungarus, v.d.m., a.d. 21 Febr. 1722.* S.l.n.a. 4°; 4 S.
Anm.: Deb <F 299/12; F 662/14> – *ASt* 11363. – „In auditorio domestico".

115/1722.2 *Aphorismorum argumenti elenctici per universam theologiam, decas LX.* [Resp.] Valentinus GOEBELL, *Hersfeldia Hassus, a.d. 28 Febr.* Franequerae, Henricus Halma, 1722. Plano.
Anm.: Cluj <R 110377> – *ASt* 11372. – „In auditorio domestico".

Einmal angenommen, daß es sich hierbei um die beiden letzten Nummern dieser Reihe handelt, dann zeigt dieses Beispiel, wie weit die Franeker bibliographische Forschung, was die Frage der Vollständigkeit anbelangt, noch von ihrem Ziel entfernt ist: aus der ganzen Reihe wurden bis heute ja nur die Übungsdisputationen von Schwartz (XXXIV), Stephanus Cs[ergő] Kocsi (LIX) und Valentinus Goebell (LX) gefunden.

Was die übrigen Titel anbelangt, so konnte der größte Teil anhand der Zentralkartei von niederländischen Gelegenheitsdruckwerken, die momentan in der Königlichen Bibliothek in Den Haag (KBH) aufbewahrt wird, aufgefunden und verifiziert werden. Es handelt sich dabei um Drucke, die aus Anlaß spezieller Ereignisse oder besonderer Gelegenheiten verfaßt worden sind, z.B. um Carmina/Gedichte zu einer Geburt, zu einer Hochzeit, oder zum plötzlichen Tod eines Professors. Auch darunter gab es noch zwei bisher unbekannte Einblattdrucke, siehe dazu: 114/1722.2 und M/1726.5.

Schließlich wurden noch einige Titel eingeordnet, die unmittelbar mit meinen Forschungen in den Bibliotheken Ungarns und Siebenbürgens zu tun haben.[4] Es ließ sich bereits anhand des 1995 publizierten *Auditorium Academiae Franekerensis* feststellen, daß eben diese Bibliotheken für die Franeker bibliographische Forschung von unschätzbarem Wert sind. Die sogenannte *Peregrinatio hungarica*, welche im siebzehnten un achtzehnten Jahrhundert insgesamt

[4] Siehe dazu u.a.: Ferenc POSTMA: *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. Impressies van een drietal studiereizen naar Roemenië (1991–1993).* In: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1993.* Amsterdam, 1994. S. 27–47; Ders.: *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. Enkele impressies van een vierde studiereis naar Roemenië (1994).* In: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1994.* Amsterdam, 1995. S. 125–147.

ORDO LECTIONUM ET HORARUM,

Quem, favente Deo, Illuſtris Friſiorum Academiae Profeſſores, poſt ferias maiores anni MDCCL publice inſtituent.

HORA NONA.

D. HERMANNUS VENEMA
Diebus Lunæ & Martis Libros Regum exegetice tractabit: diebus vero Jovis & Veneris Hiſtoriam Eccleſ. Sec. XVI. enarrabit.

D. PETRUS CAMPER
Hiſtoriam Naturalem Explicabit.

HORA DECIMA.

D. HENRICUS WILHELMUS BERNSAU
Theologiam hermeneuticam demonſtrare perget.

D. LVDOVICVS CASPARVS VALCKENAER
Primum obſervata quaedam de Lingua Graeca in univerſum traditurus; deinceps *Philippi Cattieri* Methodum, quam vocat admirabilem, examinabit.

D. TIBERIUS LAMBERGEN
Materiem medicam explicabit.

HORA DUODECIMA.

D. ÆGIDIUS GILLISSEN
Traditam præterito anno concionandi rationem exemplis ſacrarum orationum diverſi generis inluſtrabit.

HORA PRIMA.

D. CHRISTIANUS HENRICUS TROTZ
Hugonem Grotium de Jure B. & P. nova ratione interpretabitur.

D. EMO LUCIUS VRIEMOET
Centuriam ſelectiorum Dictorum S. Codicis, phraſios maxime metaphoricae & allegoricae, ex Libro Pſalmorum & Apocalypſi Ioannis, explicabit.

D. JOANNES SCHRADER,
De Vitis veterum Auctorum, qui Latine ſcripſerunt, exponet, ac meliores eorum editiones indicabit.

HORA SECUNDA.

D. PETRUS CONRADI
Diebus Lunæ & Martis Ethicam Chriſtianam exponere perget, Jovis & Veneris Methodum Homileticam tractabit.

D. JOANNES ARNTZENIUS
Selecta quaedam ex omni antiquitate capita exponet.

D. PETRUS CAMPER
Organum viſus Exponet.

HORA TERTIA.

GUILIELMUS OUWENS
Selecta quaedam experimenta Chemica demonſtrabit & explicabit.

D. NICOLAUS YPEY
Geometriam practicam tractabit.

HORA QUARTA.

D. HERMANNUS CANNEGIETER
Obſcuriora quædam juris civilis capita illuſtrabit.

Excudit GULIELMUS COULON, Illuſtr. Friſiae Ordd. atque Eorumdem Academiae Typ. Ord. 1750.

1. Der 'Ordo lectionum et horarum' des Jahres 1750.

ORDO LECTIONVM ET HORARVM

Quem, favente Deo, illuſtris Friſiorum Academiae Profeſſores poſt ferias majores anni MDCCLXIX. publice inſtituent.

HORA NONA.

D. HERMANNUS VENEMA
Diebus Lunæ & Martis Librum Ezechielis explicare perget, diebus vero Jovis & Veneris hiſt. Eccleſ. Sec. XVII.

HORA DECIMA.

D. FEYO UDO WINTER
Regnum Animale chemicè exponet.

D. JOANNES DANIELUS A LENNEP
De analogia Linguae Graecae disputabit.

HORA DUODECIMA.

D. JOHANNES RATELBAND
Selecta V. & N. T. loca explicabit.

D. HERMANNUS CANNEGIETER
Diebus Lunæ & Martis de originibus Juris patrii disputabit; diebus vero Jovis & Veneris Jus Publicum Friſiæ exponet.

HORA PRIMA.

D. SAMUEL HENRICUS MANGER
Difficiliora quædam loca V. T. illuſtrabit.

D. NICOLAUS YPEY
Principia Chronologiae tradet.

HORA SECUNDA.

D. PETRUS CONRADI
Methodum Homileticam tractabit.

D. ELIAS WIGERI
Receptas in foro actionum formulas ſecundum ordinem Pandectarum tradet.

D. JOANNES SCHRADER
De Vitis veterum Auctorum, qui Latine ſcripſerunt, exponet, ac meliores editiones indicabit.

HORA TERTIA.

D. GULIELMUS OUWENS
Mala hypochondriaca, eorumque diverſiſſimam originem & ſanandi methodum tractabit.

D. JACOBUS GARCIN
Selecta in Stilum Gallicum explicabit.

HORA QUARTA.

D. C. E. DE LILLE
Difficiliores quasdam Phyſiologiæ Medicæ Quæſtiones pertractabit.

D. JOHANNES HENRICUS VERSCHUIR
Interpretationem Prophetæ Hoſeæ continuabit.

D. JOHANNES HENRICUS VAN SWINDEN
Selecta Philoſophiæ, inprimis Naturalis loca exponet.

FRANEQUERÆ,
Excudit GULIELMUS COULON, Illuſt. Friſiae Ord. atque Eorumd. Academ. Typograph. Ord. 1769.

2. Der 'Ordo lectionum et horarum' des Jahres 1769.

O R D O

LECTIONUM

E T

HORARUM

Quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae Professores post ferias majores anni MDCCLXXI. publice instituent.

HORA NONA.

D. HERMANNUS VENEMA

Diebus Lunae & Martis Librum Ezechielis explicare perget, diebus vero Jovis & Veneris hist. Eccles. Sec. XVII.

HORA DECIMA.

D. FEYO UDO WINTER

Adplicandi, quemadmodum concinnandi, remediorum formulas methodum exponet.

D. EVERWINUS WASSENBERGH

De praecipuis aget scriptoribus, ac poëtis Graecis.

HORA DUODECIMA.

D. JOHANNES RATELBAND

Selecta V. & N. T. loca explicabit.

D. HERMANNUS CANNEGIETER

Diebus Lunae & Martis de Jurisdictione disputabit; diebus vero Jovis & Veneris aget de Poenis.

HORA PRIMA.

D. SAMUEL HENRICUS MANGER

Difficiliora quaedam loca V. T. illustrabit.

D. NICOLAUS YPEY

Principia Chronologiae tradet.

HORA SECUNDA.

D. PETRUS CONRADI

Methodum Homileticam tractabit.

D. ELIAS WIGERI

Diebus Lunae & Martis de criminibus aget, diebus vero Jovis & Veneris receptas in foro actionum formulas secundum ordinem Pandectarum tradet.

D. JOANNES SCHRADER

De Vitis veterum Auctorum, qui Latine scripserunt, exponet, ac meliores editiones indicabit.

HORA TERTIA.

D. GULIELMUS OUWENS

Mala hypochondriaca, eorumque diversissimam originem & sanandi methodum tractabit.

D. JACOBUS GARCIN

Selecta in Stilum Gallicum explicabit.

HORA QUARTA.

D. CHRIST. EVERH. DE LILLE

Difficiliores quasdam Physiologiae Medicae Quaestiones pertractabit.

D. JOHANN. HENRIC. VERSCHUIR

Interpretationem Prophetae Hoseae continuabit.

D. JOHANN. HENRIC. VAN SWINDEN

Selecta Philosophiae loca exponet.

F R A N E Q U E R Æ,

Excudit GULIELMUS COULON, Illustr. Frisiae Ordd. atque Eorumd. Academ. Typograph. Ordin. 1771.

3. Der 'Ordo lectionum et horarum' des Jahres 1771.

O R D O

LECTIONUM

E T

HORARUM

Quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae Professores post ferias majores anni MDCCLXXXII. publice instituent.

HORA DECIMA.

EVERWINUS WASSENBERGH

Selecta Capita ex Institutione Interpretis N. T. Ernestina illustrabit.

HORA UNDECIMA.

ADOLPHUS YPEY

De virium vitalium fontibus morbisque praecipuis, ex illarum excessu vel defectu natis, exponet.

LAURENTIUS MEYER

Selecta Theologiae capita exponet.

JOANN. PHILIPPUS SCHEIDIUS

Universe de criminibus & poenis aget

HORA DUODECIMA.

JOANNES RATELBAND

Selectas Theologiae quaestiones exponet.

HORA SECUNDA.

JACOBUS GARCIN

Selecta in Stilum Gallicum explicabit.

HORA TERTIA.

HERMANNUS CANNEGIETER

Difficiliora Iuris capita illustrabit.

ANTONIUS CHAUDOIR

Selecta Physices capita experimentis illustrabit.

JOHANN. HENRICUS VERSCHUIR

Selectos Psalmos interpretabitur.

HORA QUARTA.

JOANNES VAN VOORST

Loca quaedam V. T. classica, quae vocantur, illustrabit.

JOANN. GULIELM. DE CRANE

De Ludis Romanorum aget.

CHRISTIAN. EVERHARD. DE LILLE

Monita & praecepta medica tradet.

Diebus Mercurii & Saturni HORA SECUNDA.

JACOBUS PIERSON THOLEN

Geometriam Practicam tradet.

F R A N E Q U E R Æ,

Excudit Vidua GULIELMI COULON, Illustr. Frisiae Ordd. atque Eorumd. Academ. Typograph. Ordin. 1792.

4. Der 'Ordo lectionum et horarum' des Jahres 1792.

CATALOGUS
Variorum & Insignium
LIBRORUM
ILLUSTRIS BIBLIOTHECÆ,

Viri admodum Reverendi Clarissimi,
ac Doctissimi,

D. IOHANNIS CLOPPENBURGII,
S.S. Theol. Doct. ac Profess. dignissimi in alma
Frisiorum Academia Franequerana.

Quorum Auctio habebitur in Officina
PETRI LEFFEN, Bibliopolæ, Leyd.
in de Klock-steegh/ in den Phœnix.

Ad diem Mercurii, qui erit 4 Junii, 1653. Stylo Novo,
Hora octava.

LVGDVNI BATAVORVM,
Ex Officina PETRI LEFFEN, 1653.

5. Auktionskatalog der Bibliothek von Prof. Johannes Cloppenburg, 1653.

mehr als 1.200 aus diesen Ländern stammende Studenten nach der damaligen Universität Franeker führte, darf hierfür als eindeutige Erklärung gelten. Auch die hier eingeordneten Titel unterstreichen die intensiven Beziehungen zwischen Franeker und dem 'historischen' Ungarn: alle wurden ja in Franeker zugunsten der ungarischen Protestanten gedruckt.[5] Daß einer dieser Texte, die ungarische Übersetzung von Lampes *Balsam aus Gilead*,[6] 1741 verfaßt von dem Sárospataker Studenten István/Stephanus Bányai, aufgrund der sogenannten Gegen-Reformation aber in Ungarn kaum Wirkung hat üben können, meldet eine Notiz im heutigen Exemplar der Universitätsbibliothek Leiden, siehe dazu unten: M/1741.7. In diesem Zusammenhang kann – glücklicherweise – auch der *Catalogus variorum et insignium librorum*, d.h. der Auktionskatalog, des Prof. Johannes Cloppenburg(ius) erwähnt werden, der neulich von der Universitätsbibliothek Leiden angekauft wurde, siehe dazu: M/1653.8. Der Eindruck, wie sehr dieser Theologe sich während seiner Franeker Professur (1644–1652) als 'Pater Hungarorum' um die Ausbildung der ungarischen Studenten gekümmert hat, drängt sich ja auf, wenn man das *Auditorium Academiae Franekerensis* durcharbeitet.[7]

'Des vielen Büchermachens ist kein Ende'. Trotzdem möchte ich dem verehrten Jubilar gerne diese „Frustula Academica Franekerana" als einen vielfarbigen Blumenstrauß überreichen,[8] damit er, was die Franeker bibliographische

[5] Die Titel M/1732.5, M/1736.2 und M/1741.7 illustrieren auch die damaligen Beziehungen zwischen Franeker und dem protestantischen Collegium in Sárospatak, wo Michaël/Mihály Szathmári 1734 seine Professur als Nachfolger von Johannes Csécsi Junior und Gregorius Nagymihályi angetreten hatte. Beide wurden 1734 entlassen, siehe dazu: Sándor KONCZ: *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között*. In: *A sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Bp. 1981. S. 116–154. Wie Szathmári hatten auch Csécsi Junior und Nagymihályi in Franeker studiert, cf. Ferenc POSTMA: *In maximum Ecclesiae usum ... – Vitringa's testimonium voor Gregorius Nagymihályi, Franeker 9 Juni 1718*. In: P. CROM, F. POSTMA und A. van der WAL (Hrsg.): *Mirabilia Absque Numero. Ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Eep Talstra*. Amsterdam, 1996. S. 13–18.

[6] Der vollständige Titel lautet: F. A. LAMPE: *Balsam aus Gilead wider ansteckende Seuchen*. Bremen, 1713; 2. Auflage 1739. Eine niederländische Übersetzung, *Balsem uyt Gilead tegens aansteekende siekten*, verfaßt von I. le LONG, erschien Amsterdam 1719; 2. Auflage 1722. Siehe dazu: G. SNIJDERS: *Friedrich Adolf Lampe*. Diss. RU Utrecht, Harderwijk, 1954. S. 132 (Nr. 35) und 134 (Nr. 72). In diesem Zusammenhang soll noch darauf hingewiesen werden, daß 1741 auch in Debrecen eine ungarische Übersetzung dieses Buches publiziert wurde, verfaßt von dem Pfarrer Ferenc SZABÓ HUNYADI, siehe dazu: Kálmán BENDA und Károly IRINYI: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. S. 344 (und Abb. Nr. 58). Im Sommer 1996 habe ich ein Exemplar dieser Ausgabe in der Bibliothek der Reformierten Kirche in Zágon, Siebenbürgen (RO), gefunden. Snijders kennt nur die ungarische Übersetzung Bányais, *op. cit.*, S. 38 und 133 (Nr. 66).

[7] Siehe dazu das *Auditorium Academiae Franekerensis*, S. 158–174 (s.v. Johannes CLOPPENBURG).

[8] Was die 'vielfarbige' Kategorie *Miscellanea* anbelangt, siehe dazu das *Auditorium Academiae Franekerensis*, 'Einführung', S. XVI–XVII.

Forschung anbelangt, auf dem Laufenden sei. Dabei erinnere ich mich dankbar seiner lebhaften und energischen Beteiligung als Opponent an meiner Promotion (KRE–Budapest, Oktober 1995).

Abkürzungen/Sigla

ASt	S. J. Fockema ANDREAE und Th. J. MEIJER (Hrsg.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844). I. Naamlijst der studenten.* Franeker, s.a. [1968]. – Abk.: *ASt* (mit der Nummer der Immatrikulation)
RMK	K. SZABÓ (Hrsg.): *Régi Magyar Könyvtár.* Bände I–III. Bp. 1879–1898. – Abk.: *RMK*
Abb.	Abbildung
Anm.	Anmerkung(en)
Carm.	Carmen/Carmina
g.	Gedicht/Carmen in griechischer Sprache
lat.	Gedicht/Carmen in lateinischer Sprache
nl.	Gedicht/Carmen in niederländischer Sprache
ung.	Gedicht/Carmen in ungarischer Sprache
Resp.	Respondent, Student
s.l.	sine loco
s.l.n.a.	sine loco, nomine, anno
s.n.	sine nomine
¿	Ein nicht vollständiges oder beschädigtes Exemplar
<...>	Buchnummer, Buchsignatur

Bibliotheken

AkB	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest (H)
CBGH	Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag (NL)
Cluj	Academia România, Filiala Cluj, Biblioteca, Cluj-Napoca/Kolozsvár (RO)
Deb	Debreceni Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Debrecen (H)
Gda	Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk/Danzig (PL)
KBH	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (NL)
MMWH	Museum Meermanno-Westreenianum, Den Haag (NL)
OSzB	Országos Széchényi Könyvtár/Nationalbibliothek 'Széchényi', Budapest (H)
Oxf	Bodleian Library, Oxford (GB)
PBL	Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden/Ljouwert (NL)
Sár	Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Sárospatak (H)
SfGh	Lyceul 'Székely-Mikó', Biblioteca, Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy (RO)
Tir	Biblioteca documentara 'Teleki', Tîrgu Mureş/Marosvásárhely (RO)
UBLd	Universiteitsbibliotheek, Leiden (NL)

Orationes et Disputationes sub Praeside

[Die Titel konnten nur den Nummern nach dem *Auditorium Academiae Franekerensis* zugeordnet werden. In manchen Fällen zwingen die neu gefundenen Titel dazu, die chronologische Anordnung zu durchbrechen.]

114/ *Albertus Schultens, artes 1713–1729*

114/1722.2 *Memoriae Campegii Vitringae, quondam theologorum principis, nunc orbis desiderii.* Franequerae, Henricus Halma, 1722. Plano.
Anm.: MMWH <31 C 4> – Auch in: 114/1722.1 Schultens, *Laudatio funebris.*

115/ *Campegius Vitringa Junior (Filius), theologia 1716–1723*

115/1719.4 *Aphorismorum argumenti elenctici per universam theologiam, decas XXXIV.* [Resp.] Christianus Wilhelmus SCHWARTZ, *Berolinensis, a.d. 21 Jan.* Franequerae, Henricus Halma, 1719. Plano.
Anm.: UBLd – *ASt* 11198. – „In auditorio domestico".

153/ *Christianus Everhardus de Lille, medicina 1757–1795*

153/1776.1 *[Invitatio ad] chirurgicas operationes in cadavere masculino, die 6 Mart.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1776. Plano.
Anm.: UBLd

159/ *Johannes Henricus van Swinden, artes 1766–1785*

159/1772.1 *[Invitatio ad] lectiones publicas: Hydrostaticam experimentis expositurus, die Jovis 2 Apr. et sequuturis.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1772. Plano.
Anm.: UBLd <¿>

159/1774.1 *[Invitatio ad] lectiones publicas: Quaestiones quasdam electricitatem spectantes et [...], die Jovis 3 Mart. et sequuturis.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1774. Plano.
Anm.: UBLd <¿>

159/1775.3 *[Invitatio ad] lectiones publicas: De analogia, quam inter electricitatem et magnetismum multi constituunt philosophi, acturus, die Mercurii 15 Mart. et sequuturis.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1775. Plano.
Anm.: UBLd

159/1777.1 *[Invitatio ad] lectiones publicas: Praecipua phaenomena variarum aëris specierum, experimentorum ope, expositurus, die Mercurii 16 Apr. et sequuturis.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1777. Plano.
Anm.: UBLd

162/ *Adolphus Ypey, artes et medicina 1772–1811*

162/1782.1 *[Invitatio ad] demonstrationes anatomicas publicas in cadavere feminino, die 22 Nov.* Franequerae, vidua Gulielmi Coulon, 1782. Plano.
Anm.: UBLd

179/ *Johannes Mulder, medicina 1797–1807*

179/1805.3 *[Invitatio:] Operationes chirurgicas publice demonstraturus, die 13 Mart. et sequentibus diebus.* Leovardiae, D. v.d. Sluis, 1805. Plano.
Anm.: UBLd

Miscellanea

M/1624.6 *Felix auspicium anni 1625. Ex potentissima atque bellicosiss. gente Polonica, eique conjunctissima Borussiaca, viris ac juvenibus eximiis conspicuisque, in illustri Frisiorum Academia, quae est Franekerae, natalitiorum D. n. Jesu Christi solennia 25 Dec. anno 1624 cum piis sympatriotis aliisque christianis gentibus pie, tranquille ac feliciter celebrantibus, in pignus gratitudinis, pro insperatis iisque eximiis beneficiis debitae, signum observantiae perpetuae, monumentum gentis Polonicae cum Bohemica conjunctionis fraternae, animo pio ac christiano dictum, dicatum et consecratum a M. Samuele* MARTINIO, *Bohemo, Pragae Boh. ad D. Castuli et S. Crucis Majoris quondam ecclesiae pastore et consistorii Ordinum regni Reformati assessore, jam Christi exule proscripto, Franekerae p.t. hospite, et M. Johanne* MAKONIO, *Myteno, Bohemo, Palaeo-Pragae quondam ad D. Nicolai Schol. rect.* Franekerae, Uldericus Balck, 1624. 4°; [8] S.
Anm.: Oxf <Quarto S 23 (4) Art. 9> – *ASt* 2148 (Samuel Martinius), resp. 2041 (Johannes Makonius/Maconius/Macconius). – Cf. M/1625.1–2.

M/1647.4 *Ordo lectionum et horarum, quem dd. professores almae Frisiorum Academiae a feriarum canicularium exitu hoc anno et sequenti* συν Θεῷ *servabunt.* Franekerae, Idzardus Balck, 1647. Plano.
Anm.: Gda <Ma 3982 2°/34> – Abb.: *De Vrije Fries*, LXXVI (1996), S. 28. – Siehe dazu: Thomas ELSMANN, Ein unbekannter *Ordo lectionum et horarum* der Universität Franeker (1647), *ibidem*, S. 27–34.

M/1653.8 *Catalogus variorum et insignium librorum illustris bibliothecae Johannis Cloppenburgii, s.s. theol. doct. ac profess. dignissimi in alma Frisiorum Academia Franequerana. Quorum auctio habebitur in officina Petri Leffen, bibliopolae, Leyd. in de Klock-steegh, in den Phoenix, ad diem 4 Junii stylo novo, hora octava.* Lugduni Batavorum, Petrus Leffen, 1653. 4°; [2,100] S.
Anm.: UBLd <1368 H 26/1> – Prof. Johannes Cloppenburgius/Cloppenburg war am 30. Juli 1652 gestorben, siehe dazu: M/1652.6.

M/1659.9 Miklós J. TÉCSI, *Lilium humilitatis.* Franequerae 1659.
Anm.: Nicht gefunden. – Cf. *RMK* I 939. – Das Jahr (1659) und der Druckort (Franequerae) dieser l. Ausgabe sind auf dem Titelblatt eines späteren Klausenburger Nachdruckes verzeichnet: Kolosváratt, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679. 12°; [8],86,[2] S., mit Carmina von János P. DEBRECZENI (ung.) und András TERNYEI (ung.); OSzB; AkB; Cluj <R RMK 542/a>; Tir <BO 22525/2> – *ASt* 5912. – *RMK* I 1235.

M/1668.3 Mátyás VÁRADI, *Egö szövetnek avagy rogyogo fáklya* … . Franekérában, János Wellens, 1668. 12°; [24],1–199,100–184 S.
Carm.: István TEREMI (ung.).
Anm.: OSzB; AkB; Deb <RMK 718 ¿, ohne Titelblatt>; Tir <THo-430/a>; SfGh <46 ¿, ohne Titelblatt> – „Irtam Frisiában, Franekérai Tanóló Házamban, die 14 Febr. 1668". – *ASt* 6995. – *RMK* I 1064. – N.B. Falsche Seitennumerierung; *recte:* [24],284 S.

M/1723.6 [Stephanus LUZAC, l. et ph. stud., „oud byna 17 jaren"], *Rouw-klagten over het onverwagt en droevig overlyden van den eerwaarden, hoog-geleerden en wyd-beroemden Heere Campegius Vitringa, (in zyn E. leven) doctor en professor in de h. godsgeleerdtheydt in Frieslands-Hooge-School te Franeker, in den Heere gerust den 11 Jan. 1723.* S.l.n.a. 4°; 2 S.
Anm.: UBLd <1118 A/366> – *ASt* 11420. – Carmen (nl.) zum plötzlichen Tod von Prof. Campegius Vitringa Junior am 11. Januar 1723. – Auch in: M/1723.2.

M/1726.5 G. d'ARNAUD, *Ad serenissimum celsissimumque Arausionensium et Nassoviorum principem etc. etc. etc., Frisiae gubernatorem haereditarium etc. etc. etc., Franequeram studiorum causa adventantem, carmen gratulatorium.* Franequerae, Henricus Halma, 1726. Plano.
Anm.: UBLd <1118 A/349> – *ASt* 11527, 11980 – Carm.: g.; lat. – N.B. Der Fürst von Oranien-Nassau und Erbstatthalter von Friesland, Guilielmus Carolus Henricus Friso, ließ sich am 10. Mai 1726 immatrikulieren, siehe dazu: *ASt* 11619. – Cf. M/1726.1–2.

M/1732.5 Michaël SZATHMARI, v.d.m. et in illustri Schola S. P. M. Wásárheliensi s. t. hist. eccl. et l. s. professor ordinarius, *Tyrocinium emblematico propheticum seu meditationes in s. Ijobi cap. XXXVIII.* Franequerae, vidua Frederici Horrei, 1732. 4°; [8],132,[2],14,[4] S.
Anm.: OSzB <Exeg 1289>; Sár <SS 27/b>; Tir <BO 2723; BO 28032> – N.B. Es folgt zum Schluß: *Meditatio in Josuae cap. X, vers. 12,13,14.* S.l.n.a. 4°; [2],14,[4] S.; separat in: OSzB <Exeg 1288> – Mit einer gedruckten *Approbatio* der „Facultas theologica Academiae Frisiorum", datiert auf 16 Kal. Junii 1732 und unterschrieben von Prof. Hermannus Venema, „Fac. h.t. Decanus". – Cf. M/1736.2. – Prof. Michaël/Mihály Szathmári (1681–1744) war seinerzeit Student der Theologie in Franeker gewesen, siehe dazu: *ASt* 10687.

M/1736.2 Michaël SZATHMARI, in illustri Collegio S. Patakiensi s. th. et l. s. p. professor, *Dissertatio de arbore scientiae boni et mali seu vite ferali, literali et mystica, demonstrata.* Franequerae, Martinus vander Veen, 1736, 4°; [2],67,[1] S.
Anm.: OSzB <Exeg 1287>; Sár <SS 27/a; SS 50/f; SS 111/a; SS 173/e> – N.B. S. 63–67: *Mantissa de [n]umero bestiae 666 (Apoc. XIII:18).* – Siehe über Michaël/ Mihály Szathmári: M/1732.5.

M/1740.5 *Echtzangen op het huwelyk van den Heere M. Pieter Burman, hoogleeraer der historien en welspreekentheit in Frieslants Hooge Schoole te Franeker, en jongkvrouwe Maria Elisabeth van der Streng, geviert binnen Amsterdam den 4 van Oogstmaand des jaars 1740.* S.l.n.a. 4°; [37,1] S.
Carm.: Franciscus Burmannus (lat., „Noviomagi, a.d. 20 Julii"); Gerrardus Schroder (lat.); J. F. Burmannus (lat.); Antonius Faber (lat.); Jan Balde Junior (nl.); Jacobus vander Streng (nl.); Geerardus Winter (nl.); Lucas Pater (nl.); Dirk Willink (nl.); anon. (nl.); J. Haverkamp (nl.).
Anm.: KBH <853 B 236 ¿; 324 G 79 ¿>; UBLd <1118 A/10> – Carmina zur Hochzeit von Prof. Petrus Burmannus und Maria Elisabeth van der Streng (am 4. August 1740).

M/1741.7 F[ridericus] A[dolfus] LAMPE, *Gileadi balsamom ... Mostan pedig ... született nyelvén ki-botsátott* F. BÁNYAI István. Franekerában, s.n., 1741. 8°; [22],418 S.
Anm.: PBL <995 Gdg>; UBLd <1148 H 37>; OSzB – *ASt* 12220 (Bányai). – N.B. Das Exemplar in der UBLd enthält eine wichtige, handschriftliche Notiz: „F. A. Lampe, Balzem Gileads in 't Hongaars vertaalt door den Heer Steph. Banyai, Theol.

Stud. tot Franiker, en aldaar op kosten van Frieslandt gedrukt ten dienst van de Gereformeerde in Hungarijen, die'er egter weinig voordeel van getrokken hebben, sijnde de meeste der exemplaaren door toedoen van de Jesuiten tot Weenen aangehouden en verdonkert" [i.e., kurzgefaßt: 'Diese Übersetzung, die auf Kosten der 'Staaten von Friesland' gedruckt wurde, ist den Reformierten in Ungarn kaum von Nutzen gewesen, weil die meisten Exemplare von den Jesuiten in Wien beschlagnahmt wurden']. – Am Schluß des Buches hat der Übersetzer noch „Két Buzgó Könyörgések" hinzugefügt, verfaßt von seinem Sárospataker *Praeceptor* Mihály Szathmári, „a S. Pataki Oskolának mostani Igazgatója", cf. M/1732.5 und M/1736.2.

M/1742.2 [Johannes SCHRADER], *Genethliacon. Foecundo puerperio Mariae Elisabethae van der Streng, conjugis castissimae Petri Burmanni, in alma Frisiorum Academia professoris dignissimi, hoc tempore ad inlustre Amstelaedamensium Athenaeum vocati, cum prole faeminea maritum bearet [1742].* S.l.n.a. 4°; [8] S.
Anm.: KBH <852 A 149> – *ASt* 12147,12246,12434. – Carmen (lat.) zur Geburt von Johanna Elisabeth Burmannus (am 16. Juli 1742), Tochter von Prof. Petrus Burmannus und Maria Elisabeth van der Streng. – Auch in: 139/1786.1 SCHRADER, *Carmina*, S. 221–226.

M/1744.8 *[Programma funebre Wyero Guilielmo Muys. Memoriam clarissimi defuncti celebrabit oratione parentali Hermannus Venema, die 22 Maji].* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1744. Plano.
Anm.: UBLd – N.B. Die *Oratio parentalis* war ursprünglich festgesetzt auf den 4. Mai 1744, cf. M/1744.1. Siehe dazu auch: 119/1744.3ab.

M/1744.9 *[Programma funebre Wilhelmo Loré. Celebrandis exequiis dictus est dies 29 Maji].* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1744. Plano.
Anm.: UBLd – N.B. Die *Oratio funebris* wurde erst am 24. September 1744 gehalten von Prof. Nicolaus Ypey, cf. M/1744.4. Siehe dazu auch: 135/1744.1ab.

M/1746.5 [Ernst Willem HIGT], *Bruiloftzang voor den hooggeleerden Heere Johannes Schrader, praelector in de geschiedenissen en Latynsche taal te Franeker, en mejuffrouw Alida Beata Schrader, in den echt vereenigd den 25 der Herfstmaand.* Leiden, Johannes Luzac, 1746. 4°; [8] S.
Anm.: CBGH <A 1226> – *ASt* 12284. – Carmen (nl.) zur Hochzeit von Johannes Schrader und Alida Beata Schrader (am 25. September 1746). Der Bräutigam war der Neffe des Verfassers („mynen neeve"), die Braut war seine Kusine („myne nichte"). – Auch in: M/1803.2 HIGT, *Gedichten*, S. 114–119.

M/1750.6 *Ordo lectionum et horarum, quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae professores post ferias majores anni 1750 publice instituent.* S.l., Gulielmus Coulon, 1750. Plano.
Anm.: UBLd

M/1764.3b [Epo van BURMANIA], *Votum Vulcano, ad virum clarissimum et doctissimum Hermannum Venema, quum Commentarios suos in Psalmos ederet.* S.l.n.a. 4°; [2],10 S.
Anm.: UBLd <1118 A/345> – Carm.: lat. – Siehe dazu auch: 119/1762.1.

M/1769.4 *Ordo lectionum et horarum, quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae professores post ferias majores anni 1769 publice instituent.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1769. Plano.
Anm.: UBLd

M/1770.4 *Catalogus insignium et praestantium praecipue theologicorum et historicorum librorum, magna ex parte nitide compactorum, quos in usum suum collegerat Gysbertus Fontein, dum in vivis esset verbi divini minister vigilantissimus et fidelissimus Bolsvardiensis. Quorum publica fiet auctio Franequerae 27 Nov. et seqq., in aedibus A. Alma, Acad. Frisiorum a secretis. Libri proximo ante auctionem die erunt conspiciendi.* Franequerae, Henricus Dionysius Lomars, 1770. 8°; [2],103,[1] S.
Anm.: PBL <B 13914, mit Preisen> – N.B. S. [104]: „By H. D. Lomars is gedrukt en te bekomen" [i.e. 'Bücherverzeichnis des Druckers Henricus Dionysius Lomars']. – Die Auktion fand vom 27. November bis zum 5. Dezember 1770 im Hause des damaligen Akademiesekretärs, A[drianus] Alma, statt.

M/1771.5 *Ordo lectionum et horarum, quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae professores post ferias majores anni 1771 publice instituent.* Franequerae, Gulielmus Coulon, 1771. Plano.
Anm.: UBLd

M/1792.3 *Ordo lectionum et horarum, quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae professores post ferias majores anni 1792 publice instituent.* Franequerae, vidua Gulielmi Coulon, 1792. Plano.
Anm.: UBLd

Index Nominum

Alma, A[drianus] – M/1770.4
Arnaud, G. d' – M/1726.5
Balde, Jan Junior – M/1740.5
Bányai, István/Stephanus F. – M/1741.7
Burmania, Epo van – M/1764.3b
Burmannus, Franciscus – M/1740.5
Burmannus, Johanna Elisabeth – M/1742.2
Burmannus, J. F. – M/1740.5
Burmannus, Petrus/Pieter – M/1740.5; M/1742.2
Cloppenburgius/Cloppenburg, Johannes – M/1653.8
Debreczeni, János P. – M/1659.9
Faber, Antonius – M/1740.5
Fontein, Gysbertus – M/1770.4
Friso, Guilielmus Carolus Henricus – M/1726.5
Haverkamp, J. – M/1740.5
Higt, Ernst Willem – M/1746.5
Lampe, F[ridericus] A[dolfus] – M/1741.7
Leffen, Petrus – M/1653.8
Lille, Christianus Everhardus de – 153/...
Lomars, Henricus Dionysius – M/1770.4
Loré, Wilhelmus – M/1744.9
Luzac, Stephanus – M/1723.6
Makonius/Maconius/Macconius, Johannes – M/1624.6
Martinius, Samuel – M/1624.6
Mulder, Johannes – 179/...
Muys, Wyerus Guilielmus – M/1744.8
Pater, Lucas – M/1740.5
Schrader, Alida Beata – M/1746.5
Schrader, Johannes – M/1742.2; M/1746.5
Schroder, Gerrardus – M/1740.5
Schultens, Albertus – 114/...
Schwartz, Christianus Wilhelmus – 115/1719.4
Streng, Jacobus vander – M/1740.5
Streng, Maria Elisabeth van der – M/1740.5; M/1742.2
Swinden, Johannes Henricus van – 159/...
Szathmári, Michaël/Mihály – M/1732.5; M/1736.2; M/1741.7

Técsi, Miklós J. – M/1659.9
Teremi, István – M/1668.3
Ternyei, András – M/1659.9
Váradi, Máttyás – M/1668.3
Venema, Hermannus – M/1732.5; M/1744.8; M/1764.3b
Vitringa, Campegius Senior (Pater) – 114/1722.2
Vitringa, Campegius Junior (Filius) – 115/...; M/1723.6
Willink, Dirk – M/1740.5
Winter, Geerardus – M/1740.5
Ypey, Adolphus – 162/...
Ypey, Nicolaus – M/1744.9

Index Typographorum

Balck, Idzardus – M/1647.4
Balck, Uldericus – M/1624.6
Coulon, Gulielmus – 153/1776.1; 159/1772.1; -/1774.1; -/1775.3; -/1777.1; M/1774.8; M/1744.9; M/1750.6; M/1769.4; M/1771.5
Coulon, Gulielmus, vidua – 162/1782.1; M/1792.3
Halma, Henricus – 114/1722.2; 115/1719.4; M/1726.5
Horreus, Fredericus, vidua – M/1732.5
Leffen, Petrus – M/1653.8
Lomars, Henricus Dionysius – M/1770.4
Luzac, Johannes – M/1746.5
Sluis, D. v.d. – 179/1805.3
Szentyel, Mihály [Veresegyházi] – M/1659.9
Veen, Martinus vander – M/1736.2
Wellens, Johannes [János] – M/1668.3

s.n. [*sine nomine*] M/1723.6; M/1740.5; M/1741.7; M/1742.2; M/1764.3b

* Herrn A. Vlieger (Amstelveen) bin ich zu größtem Dank verpflichtet dafür, daß er mein Deutsch korrigiert hat. – Für Unterstützung bei meinen Forschungen möchte ich gern auch an dieser Stelle den Herren R. Breugelmans (UBLd) und J. A. Gruys (KBH) recht herzlich danken.

SZECSKÓ KÁROLY

A Népújság (1869–1893)

Az első katolikus hetilap Magyarországon

A *Magyar Könyvszemle* 1996. 2. számában közreadta *Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893* c. közleményünket.*

Dolgozatunkban közöltük Luga Lászlónak (1840–1905) az *Irodalmi Szemle* szerkesztőjének és kiadójának életrajzi adatait (244–245), így most annak megismétlésétől eltekintünk, s egy újabb közleményünkben Luga László *Népújság* (1869–1893) c. hírlapjáról szólunk, amely orgánum az első katolikus hetilap volt hazánkban.

Luga László nagyszerű vállalkozása volt 1869 őszén a *Népújság* című politikai és vegyes tartalmú lap megindítása. Az újság elindításáról november 12-én az alábbi részletes levélben számolt be az érseknek:

„A legtisztább örömtől áthatva ragadok tollat, hogy Nagyméltóságodat a legújabb egri, katolikus, szépirodalmi mozzanatról alázattal értesítsem.

Érezve egy katolikus politikai, főleg egyházpolitikai néplap égető szükségességét, egy ilyen kiadására Nagyméltóságod fiatalabb egri papjai közül néhányan, u.m. Debreczeni János[1], Katinszky Gyula[2], Lojkó Mihály[3], Sebők László[4], Sivampel Jó-

* MKsz 1996. 2. sz. 244–251.

[1] Debreczeni János 1836. március 21-én született. Elemi és középiskolai tanulmányait Szegeden végezte. 1854-től egri papnövendék volt. 1859-ben szentelték pappá. Ezt követően több helyen volt káplán, majd lelkész. 1868-ban került Egerbe, amikor is a Foglár-intézet aligazgatójának nevezték ki. 1872-től karcagi plébános volt. 1886-ban címzetes kanonok. 1890 májusában tényleges kanonoki címet nyert, s az év őszén az egri Papnevelő Intézet kormányzójának nevezték ki. 1914-ben érsekhelyettes lett. Még ebben az évben címzetes püspöki rangot kapott. 1920-ban nagyprépostnak nevezték ki. Egyházi tevékenységén kívül irodalmi munkásságot is kifejtett. 1921. március 25-én halt meg. (Egri Népújság, 1921. márc. 27.)

[2] Katinszky Gyula 1841. február 19-én született Rimaszombaton. Középiskoláit Rozsnyón, Miskolcon és Egerben végezte. Ezt követően Egerben lett papnövendék, ahol 1863-ban szentelték fel. Felszentelése után káplán, majd egy grófi család nevelője lett. 1869–1889 között az egri fiú tanítóképző pedagógiai tanára volt. 1889–1909-ig a tanítóképző igazgatói funkcióit látta el. 1913. október 16-án halt meg Egerben. (BENKÓCZY Emil: *Pyrker első magyar tanítóképzője*. Eger, 1928. 198–199.)

[3] Lojkó Mihály 1833-ban született Gyöngyösön. 1856-ban Egerben szentelték pappá. 1859-től az egri fiú tanítóképző tanára és a Foglár-intézet aligazgatója volt. 1874-től besenyszögi, majd gyöngyösi plébános. 1882-ben halt meg. Egyházirodalmi téren is működött. (BENKÓCZY: *i. m.* 206.)

zsef[5], Vincze Alajos[6], Vocher Alajos[7], Zsaskovszky József[8], Zsendovics József[9] és az alulírottak vállalkoztak.

Azonban, hogy a lap, melynek címe Népújság, a politikai, vagy legalább az a körül forgó kérdésekhez is hozzászólhasson, az 1848. XVIII. tc. III. fejezet 30. paragrafusa értelmében 5000 forint óvadékra volt szükség. Ez összeg letevéséért fent nevezettek a méltóságos főkáptalanhoz folyamodtak. A főkáptalan lelkesülve karolta fel az ügyet, s f. hó 9-én tartott tanácskozmányában, midőn az 5000 forintnyi óvadék letevését elhatározta, egyszersmind pártfogását is ajánlotta, kebléből pedig három tagod Danielik János,[10] Lengyel Miklós[11] és Tárkányi Béla[12] kanonok urakat küldi

---

[4] Ethei Sebők László 1840. június 25-én született Gyöngyösön. 1859-től a Központi Papnevelő Intézet növendéke volt, ahol a növendék papság Egyházirodalmi Iskolájának elnökeként tevékenykedett. Már ekkor írt verseket és fordított. 1864-től az egri fiú tanítóképző tanára volt. 1868-tól teológiai tanárként működött. 1875-től gyöngyösi plébános. 1881-ben halt meg. (BENKÓCZY: *i. m.* 206.)

[5] Sivampel József 1830. január 20-án született Egerben. 1856-tól egri papnövendék volt. 1862-ben szentelték pappá, majd Hevesen és Arlón volt káplán. 1868-ban egri karkáplánnak és a képző tanárának nevezték ki. Természettudományi szakíróként is működött. (BENKÓCZY: *i. m.* 206–207.)

[6] Vincze Alajos 1839. június 12-én született Pélyen. Középiskoláit Egerben végezte. 1857-től egri papnövendék volt. 1863-ban szentelték pappá, majd több helyen kápláni funkciót látott el. 1868-ban egri hitszónokká és a fiú tanítóképző intézet tanárává nevezték ki. 1892-től a tanítóképző igazgatója volt. 1898-ban Kápolnára került plébánosnak. Jelentős szépírói tevékenysége is. 1919-ben halt meg Kápolnán. (BENKÓCZY: *i. m.* 196–198.)

[7] Vocher Alajos 1824-ben született. 1844-ben szentelték pappá, majd több helyen volt káplán. 1849-ben Egerben papneveldei tanulmányi felügyelő, majd gimnáziumi és tanítóképző intézeti tanár volt 1859-ig. Ezt követően Harsányon lett plébános. (BENKÓCZY: *i. m.* 205.)

[8] Zsaskovszky József Alsókubinban született 1830. október 13-án. Középiskoláit Mosonmagyaróváron és Egerben végezte. Egerben lett teológus. 1853-ban szentelték pappá, ezt követően több helyen volt káplán. 1858-ban Egerben gimnáziumi és líceumi tanárnak nevezték ki. 1862–1873-ig a papnevelő intézet lelki igazgatója volt. Ezt követően Bélapátfalvára került plébánosnak, majd 1882-ben kanonok lett, illetve papnevelő intézeti igazgatónak nevezték ki. Jelentős egyházzenei tevékenysége. Egerben halt meg 1904-ben. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. Bp., 1914. 1926. h.)

[9] Zsendovics József 1831. július 17-én született Nagykéren. 1855-ben szentelték pappá Egerben. Ezt követően rövid ideig káplánkodott, majd az érseki udvarba került szolgálattételre. 1872-ben kanonoki címet kapott. Egyházi tevékenységén kívül az irodalom területén is munkálkodott. Részt vett az *Eger* c. lap szerkesztésében. Ő volt az *Egri Egyházmegyei Közlöny*, az *Elemi Tanügy* megalapítója és kiadója. Részt vett az egyházmegyei papság Irodalmi Egyletének megalapításában is, amelynek első elnöke volt. 1890-ben halt meg Egerben. (KONCZ Ákos: *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren.* Eger, 1892. 258.)

[10] Danielik János 1817. május 20-án született Murányváraljánban. 1849-től egri kanonok volt. Még 1848-ban megbízták a *Religió és Nevelés* c. lap szerkesztésével. 1849-től a *Religió* c. lapot szerkesztette. Az 1850-es évek elején Kemény Zsigmond hatása alá került. 1851-ben lapját betiltották, majd pedig őt kéthónapi fogságra ítélték. 1852-ben lapja újra megindult és 1855-ig működött. 1853-ban a Szent István Társulat elnöke lett. 1858-ban a Magyar Tudós Társaság tagjává választották. 1883-tól egri érseki helynök lett. Szerkesztői, közéleti tevékenységén kívül, mint egyházi író is jelentős tevékenységet fejtett ki. 1888. január 23-án halt meg Egerben. (*Magyar Életrajzi Lexikon.* I. Bp. 1967. 346.)

[11] Lengyel Miklós 1802. december 5-én született Bökönyben (Szabolcs megye). A gimnáziumot Debrecenben és Miskolcon végezte. 1819-ben egri papnövendék lett, ahol 1826-ban szentel-

ki, hogy a programot a kiadó tulajdonosokkal tárgyalás, illetőleg megbeszélés alá vessék és alapos, illetőleg bővebb felvilágosítást szerezzenek.

Örömmel jelentem, s egész tisztelettel Nagyméltóságodnak, hogy programunk ellen a méltóságos főkáptalan nevezett tagjainak semmi kifogása sem volt, sőt azt teljesen jóváhagyták. Különben elvünk: szent hitünk és szent egyházunk fejéhez hű ragaszkodás, a kat. egyház és a kat. nép jogainak védelme; a nép, különösen a kat. népnek a szőnyegen forgó kérdésekbeli tájékoztatása, fölvilágosítása, a félrevezetés elleni óvása.

A kiadók, mint fentebb egész tisztelettel említém, a már nevezettek, alulírott mint megbízott szerkesztő neve alatt.

A Népújság mint a tisztelettel mellékelt mellékletből méltóztatik látni, minden tizedik napon egy ívvel fog megjelenni. Előfizetési ára egész évre 2 forint leend, ez a legolcsóbb, mit szabhattunk. Így is 6-700 előfizetőre leend szükség – miután a lap 1000 példányban fog nyomatni. Csak a kiállítási és az expedicionális költségek fedeztessenek.

A szerkesztő és a melléadott két társ Sebők László és Vincze Alajos, valamint a munkatársak díja az önérzet, s azon édes remény leend, hogy a kat. egyház dicsőségének előmozdításához egy porszemmel így talán ők is járulandnak, s hogy a kezdeményezés dicsősége itt is az egri clerusé.

Ha Isten segít, jövő hó 15-re egy mutatvány számot adunk, mellyel az előfizetést is meggyorsítjuk. 1870. január 1-jén pedig az első számot mutatjuk be.

Midőn ezt Nagyméltóságodnak a legmélyebb fiúi szeretettel jelentem, egyszersmind esedezem, hogy a vállalatot főpásztorilag helybenhagyni méltóztassék.

Érezzük a kezdeményezés nehézségét; de miután mindent komolyan megfontoltunk, Istenbe helyezett bizalommal lépünk a küzdőtérre. Most csak kegyelmet, erőt és kitartást kérünk Istentől az ügyhöz, melyre vállalkozunk, mint hogy annál könnyebben megnyerhessük, szabadjon még egyet kérnem Nagyméltóságodtól, mint gyermek atyjától, azt tudniillik, hogy a vállalathoz adja atyai és főpásztori áldását.

Melyet legalázatosabb jelentésem és kérésem után Nagyméltóságod fölszentelt kezeit csókolva, magas atyai kegyébe ajánlok..."[13]

---

ték pappá. Ezt követően egy évig volt káplán Makláron, majd Egerben, a Foglár-intézet aligazgatója, tanulmányi felügyelője lett. 1828-ban az érseki udvarba került. 1830-ban teológiai tanárrá nevezték ki. 1843–1851-ig Taron és Nagykállóban volt plébános. 1851-ben egri kanonok lett. 1870-ben kispréposti címet kapott. 1873-ban érsekhelyettesnek és nagyprépostnak nevezték ki. 1879-ben választott püspöki címet kapott. Ő volt az 1860-ban alapított Egri Katolikus Legényegylet első elnöke. Az egyházirodalom terén is működött. 1889. október 10-én halt meg Egerben. (SZINNYEI: *i. m.* VII. 1900. 1068–1069. h.)

[12] Tárkányi Béla 1821. január 2-án született Miskolcon. Elemi és középiskoláit szülővárosában és Lőcsén végezte. 1836-ban egri papnövendék lett. Már papnövendék korában írt verseket és fordított. Felszentelése után udvari pap lett, majd Szenterzsébeten volt kálpán. Ezt követően ismét az érseki udvarba került, ahol Pyrker, majd Bartakovics érsek titkára volt. Az 1850-es években Egyeken volt plébános. Egyeki lelkipásztorként készítette el a Biblia fordítását és a *Katolikus Egyházi Énektár*at. 1868-ban kanonoki címet kapott. Ebben az évben az érsek kinevezte a fiú tanítóképző tanárának, majd igazgatójának. 1872-ben a fővárosba került, ahol a Szent István Társulat igazgatója lett. Irodalmi munkásságáért tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság. 1886. február 16-án halt meg. (BENKÓCZY: *i. m.* 195–196.)

[13] Egri Érseki Levéltár / Personalia Ladislaus Luga (a továbbiakban: EÉL.PLL.) Luga László, a Népújság szerkesztőjének levele az érsekhez. Eger, 1869. nov. 12.

Az érsek november 17-én a következő válaszlevelet küldte Lugának:

„A folyó hó 12-ről hozzámtett előterjesztéséből főpásztori megelégedéssel értesültem, gyors, azon üdvös elhatározásáról, hogy több megyebeli áldozár buzgó közreműködése mellett Népújság cím alatt oly időszaki lapot szándékoznak a jövő évben megindítani és kiadni, mely törekedni fog ellensúlyozni az erkölcstelen néplapok és iratok hatását, felvilágosítani és tájékoztatni, főleg a kat. híveket keresztényi és polgári kötelességeik iránt, s azok teljesítésére buzdítani. Szóval: ápolni a keresztény erkölcsöket, terjeszteni a józan haladást és felvilágosítást, melynek kútfeje Jézus Krisztus: a világ világossága.

Ily nemes irányú vállalathoz szívesen járulok főpásztori helybenhagyásommal és pártfogásommal.

Napjainkban bizonyára felettébb szükséges, hogy szent hitünk igazságainak, s egyházunk megtámadott jogainak azon fegyverrel is védelmére kelünk, melyet a támadók használnak.

Legyenek ezért hívek kitűzött elveikhez, és működésükben kövessék Szent Ágoston ama ismeretes mondását »in necessaris unias, in dubiis libertas, in omnibus autem charitas« (szükségben egyetértés, a kétes dolgokban szabadság, s mindenben szeretet – Sz. K.)"[14]

Az újság mutatványszáma 1869. december végén jelent meg. A szerkesztő munkatársai Ethei Sebők László és Vincze Alajos római katolikus papok voltak. Az első szám 1870. január 1-jén jelent meg. Az újságot minden hó 1-jén, 10-én, 20-án adták ki egy ív terjedelemben. Előfizetési ára indításkor egy évre 2 forint volt, félévre 1 forint. Az egyenkénti példányok 10 krajcárba kerültek. Azoknak, akik egész évre előfizettek, kedvezményül a *Népújság könyve* című kiadványt adták ingyenes formában.

Az országos terjesztésű lap népies hangvételű volt. Irányára jellemző volt az akkori szabadelvű kormányokkal szembeni politikai ellenzékiség, s a vallásos szellem. A közölt írások világos stílusban készültek. Sokat foglalkoztak a falusi népet érintő politikai, társadalmi, erkölcsi kérdésekkel. 4500 példányban jelent meg. Előfizetői főleg a falusi nép közül kerültek ki.

1872. január 6-tól a lapot minden szombaton megjelentették. Az ezzel kapcsolatos nyilatkozat így hangzik:

„Részünkről jobb újévi ajándékkal nem kedveskedhetünk t. előfizetőinknek, mint annak kijelentésével, hogy az egri Népújság minden héten éspedig szombaton fog megjelenni a régi ára mellett.

A legkedvesebb újévi ajándékot pedig mi kaptuk kedves népünk részéről, s ez az ajándék nem más, mint az a bizakodás, mellyel országunk minden vidékének lakosai lapunk zászlaja alá csoportosulni ismét sietnek. Cifra szavakkal, mézes ígéretekkel nem kecsegtetünk senkit, mert az igazság, melyet szolgálunk, hála Istennek nem szorult cifra cégérre. Valamint eddig, úgy ezentúl is azon alapon fogunk dolgozni, melyet népünk szentesített, igyekezni fogunk előmozdítani minden jót, mely a haza boldogságára vezet. De másrészt nem fogunk szemet hunyni semmiféle igaztalan vagy káros intézkedés előtt, nem fogunk hallgatni, ha talán népünk igazát és jogait látjuk veszélyben forogni; s nem lenne szabad hallgatni akkor, ha bármely párt vagy kormány ősi szent jogaink árán akarná elérni az országos népszerűséget, vagy bár-

[14] EÉL. PLL. Az Egyházmegyei Hivatal levele Luga Lászlónak. Eger, 1869. nov. 17. 1691/1869.

mely más céljait, szóval csak az igazságnak és a jognak, s ezáltal édes hazánk és népünk boldogulását akarjuk szolgálni."

Az 1872. január 13-i számban a szerkesztő az alábbi nyilatkozatot tette közzé:

„T. Olvasóinknak utólag kijelentjük, hogy újévtől Pesten megjelenő Nép újsága című lapnak semmi összeköttetése nincs az egri Népújsággal. Ezt kötelesség is kijelenteni, miután előfizetőink közül többen akaratlanul, itt-ott pedig a postamester urak készakarva Pestre utalványozták az előfizetések egy vagy két forintját. Talán azért, mert a pesti Nép újság, a kormány bizalmas újsága küldetett szét. Minden félreértés kikerülése végett kérjük e két újságot egymástól megkülönböztetni. – Luga László, az egri Népújság kiadója, szerkesztője."

A lap indításakor kifejtett programját az 1886. január 7-i számban a szerkesztő megismételte, illetve felsorolta a lap megrendelésével járó kedvezményeket. A felhívás szövege így szól:

„A t. olvasókhoz – a Népújságban, valamint eddig úgyszintén ezután is katolikus – konzervatív politikai irányt fogunk követni, s legjobb meggyőződésünket férfias bátorsággal kimondani.

Figyelemmel leszünk arra, hogy közleményeink felkaroják mindazt, ami magyar népünket érdekelheti.

Ajánljuk lapunkat a nép azon barátainak is figyelmébe, kik a magyarosítás ügyén buzgólkodnak.

A Népújság megjelenik minden csütörtökön egy íven változatos tartalommal.

Évi előfizetési ára: Egész évre 2 forint. Félévre 1 forint. Negyedévre 50 krajcár.

A gyűjtőknek minden 6 példány után egy ingyenpéldánnyal, vagy az ennek megfelelő pénzösszeggel szolgálunk. A tiszteletpéldány bárki nevére átírható.

Kik tíz előfizetőt gyűjtenek, azoknak a tiszteletpéldányon felül hasznos könyveket küldünk.

Újólag ajánljuk lapunkat a t. olvasó közönség szíves pártfogásába. A Szerkesztőség."

A lap rovatainak felépítése a következő volt: vezércikk, tudósítás az országgyűlésről, hazai ügyek, mi hír a világban? (külföldi hírek), mulattató versek, prózai alkotások, közmondások, találós kérdések, adomák, tanácsadó, mi újság? (hazai hírek), adakozások (a különböző célokra történő adakozók nevének felsorolása). Az országos vásárok időpontjai, pályázatok, felhívások, az arany és ezüst forint beváltási adatai, irodalom (itt könyvcímeket és könyvismertetéseket közöltek), szerkesztői üzenetek.

Az újság minden számát vezércikkel kezdte a szerkesztő, amelyek aláírás nélkül vagy álnéven jelentek meg. Ezek többségét feltehetően a szerkesztő írta. A vezércikkek aktuális országos és helyi kérdéssel foglalkoztak. Közülük a teljesség igénye nélkül csak néhány fontosabbnak ítélt írást emelünk ki.

Az 1870. január 10-i számban a községek, a július 10-i számban pedig a vármegyék rendezéséről közölt a lap vezércikket. A két cikk az országgyűlés által abban az időszakban elfogadott törvényeket elemezte, különös tekintettel azok falusi lakosságot érintő rendelkezéseire.

Az 1871. május 10-i vezércikkben a franciaországi földosztási kísérleteket ítélte el a lap, s felhívta a figyelmet arra, hogy nem volna jó, ha e törekvések hazánkban is utat találnának.

Hazánkban a kiegyezés után rendkívül gyorsan és széles körben terjedt a modernkori ponyvairodalom, főként Bagó Márton és Bucsánszky kiadók által. Országszerte olvasták például a *Hét mennyei zár,* a *Krisztus Urunk levele,* a *Disznóvá lett zsidó,* az *Elátkozott apa,* a *Kristóf imádsága* című ponyvákat. A vezércikk írója felhívta a figyelmet e munkák okozta lelki károkra, úgymint: a nép körében terjesztik a különböző babonákat, kicsalják a szegény nép pénzét, és a család ellen nevelnek, terjesztik a rossz erkölcsöket.

Az 1871. november 1-jei számban közreadott *Egy nagy beteg* c. vezércikkben Ausztria korabeli állapotáról olvashatunk többek között ilyen mondatokat: „Régen, nagyon régen beteg már, sokszor vonaglik is. A miniszterek mint orvosok egymás után állanak a beteg ágya mellett, de nemcsak a kuruzslók, hanem még a legjobb orvosok is kidőlnek a gyógyításból."

A cikkíró szerint a betegség oka a monarchia népeinek torzsalkodása, versengése Ausztria kegyeiért. „De mi magyarok merre forduljunk?" – tette fel a kérdést a cikkíró. Majd megállapította: „A magyar nemzet árva, melynek jajjkiáltását semmiféle más nemzet nem hallja meg..., ha élni akarunk, egységre, összefogásra van szükségünk."

Az 1872. február 24-én a *Mi a czélunk?* című vezércikk az akkor országszerte szerveződő katolikus egyesületekkel, olvasókörökkel, kaszinókkal foglalkozik. Ezek célját a cikkíró abban látja, hogy ezeknek védeni kell a katolikus egyház függetlenségét, szabadságát, s jó könyveket kell adni a nép kezébe, valamint hasznos ismeretekre kell tanítani őket.

A lapban gyakori téma, természetesen nemcsak a vezércikkekben, hogy a Kárpát-medencében élő idegen ajkú népek: szlovákok, románok, szerbek, horvátok, ruszinok az anyanemzet, a magyarság érdekeit veszélyeztetik, s népünk kisebbségbe szorítására törekednek. Nem véletlen, hogy az 1873. július 26-i számban *Magyarosodjunk*, az 1886. március 25-i számban pedig *Magyarosítás* címmel jelentetett meg a szerkesztő vezércikket. Az utóbbiban ilyenek olvashatók: „Ezer év alatt nemzetek emésztek el Európa térképéről. És mi annyi külellenséget legyőzve, annyi belviszállyal küzdve még ma is élünk, és nem csupán élünk, hanem hála a gondviselésnek! számot is teszünk Európában."

Miután Kossuth Lajost 1876. december 27-én távollétében Cegléden egyhangúlag országgyűlési képviselővé választották meg, a lap ezzel az eseménynyel is vezércikkben foglalkozott. A nagy hazafit ebből az alkalomból az 1877. január 18-i számban köszöntötte. Többek között ezt írta:

> „Ő szereti hazáját, szeretné, ha tudná, megmenteni a sok bajtól, mert tudja, hogy az ő politikai nézeteit ma kevesen követik e hazában, mert tudja, hogy mit ő akar, ki nem vihető azon úton, melyen ő akarja, ezért fáj a lelke, s ezért írja, hogy nem jöhet haza."

A lap gyakori témája a század végén szárba szökkenő szocialista mozgalom is, amelyet a lap konzervatív, nemzeti iránya miatt természetesen elítélt. Már az

1871. június 1-jei számban *Zavargó munkások* címmel jelent meg a témáról vezércikk, amelyben elítélte a sztrájkolókat, így írván róluk:

„Már nálunk fele baj sem volna, ha nem ámítanák a becsületes jó népet holmi dologkerülő szájaskodók, akiknek orra mintegy vörös zászló, mindig a forradalomra izgat."

Az 1878. november 28-i számban *A szocialisták* címmel közölt a lap vezércikket, amelyben ismét elítélte a hazai szocialista mozgalmat.

Abból az alkalomból, hogy 10 év telt el azóta, hogy 1869 decemberében a *Népújság* mutatványszáma megjelent, a szerkesztő a *Magyar népnek* címmel tett közzé vezércikket. Ebben többek között ezeket olvashatjuk:

„A Népújság a jövőben is marad, ami eddig volt, az olvasókat szerető, magát a haza sorsáról és a nagyvilág járásáról tájékozni akaró magyar ember kis lapja. A mai politikai pártok egyikéhez sem csatlakozunk határozottan, mert mi hívei voltunk és leszünk a katolikus, konzervatív politikának, valamint szabadelvű, úgy szélső politikát sem űztünk.

Elfogadjuk, megdicsérjük, amit hazánkra és a népre jónak, üdvösnek tartunk, ellenben ostorozni fogjuk mindazt, ami meggyőződésünk szerint a szegény hazára káros lehet."

Vezércikktéma lett az 1888. január 8-i számban az akkor országszerte terjedő, a magyar bor hitelét rontó borhamisítás is. Az év június 22-i számában vezércikk foglalkozott azzal a hírhedt esettel, hogy Egerben egy közös hadseregbeli tiszt megsértette a magyar zászlót.

Gyakori vezércikktéma a korabeli hazai ipartámogatás (az ún. merkantil gazdaságpolitika) is. Az 1881. április 18-i számban *Pártoljuk a magyar ipart* címmel vízszabályozások jelentőségéről olvashatunk, amelynek hibáit is ostorozza a cikkíró.

A lap mindig harcra kész, ha katolikus érdekek védelméről volt szó. Az újság 1881. július 3-i számában három részből álló cikket tett közzé *Milyen iskolát akar a katolikus nép* címmel. A július 21-i számban a *Népnevelés érdekében* című vezércikk többek között megállapította, hogy „Az 1868-ik évben készült iskolatörvénycikknek megbocsáthatatlan bűne van: összezavarta a hitfelekezetek békéjét, ellenséges állást foglalt el a hitfelekezetek irányában, roppant terhet rak az adófizető nép nyakába." Az írásban többek között ezeket találhatjuk:

„A mi álláspontunk egészen elüt a kormány szándékától az iskolakérdésben. Mi a hitfelekezeti iskolák barátai vagyunk, mi nem azt akarjuk ezáltal, hogy csakis kizárólag katolikus jellegű iskolák legyenek, hanem azt, hogy minden hitfelekezet tartsa meg az iskoláit, s nevelje a gyerekeket vallásosan."

Az 1890. január 3-i számban olvasható *A katolikus önkormányzat* című vezércikk a katolikus autonómia elveinek megfogalmazását követelte. Az 1890. augusztus 21-i számban tette közzé a szerkesztő a *Katolikus vallás Magyarországon* című vezércikket, amelynek írója azt állította, hogy Tisza Kálmán tizenöt éves miniszterelnöksége alatt a katolikus vallást hazánkban elnyomták, s csak a kálvinista vallás erősödhetett.

Tisza Kálmán mint miniszterelnök egyébként gyakori céltáblája volt a lapnak. Az 1885. január 15-i számban *Tisza Kálmán* címmel közölt vezércikket a lap, amelyben – elég sajátos utalással a kiegyezést kezdeményező nagy politikus nevére – arról a véleményről értesülhetett az olvasó, hogy „mint pártvezér Tisza sem volt jobb a Deákné vásznánál: mint főminiszter sem jobb a többinél. Ő szidta a hatalmon lévőket, őt szidják a hatalomra törekvők." Mivel már ekkor élen jártunk a nemzetközi öngyilkossági statisztikában, nem véletlen, hogy az 1886. március 4-i számban olvasható *Egy nagy métely* című vezércikk.

A 48-as és Függetlenségi Párt programját elfogadva, a magyar nyelv bevezetését követelte a lap a hadseregben az 1888. augusztus 9-én közzétett vezércikkében.

Az újság nagy érdeme, hogy szorgalmazta az óvodák hazai elterjesztését. Az 1891. január 22-i számban a *Kisdedek megoltalmazása* című vezércikkében az országgyűlésben a kisdedóvásról előterjesztett törvényjavaslathoz szólt hozzá.

A lap nyíltan vállalt konzervatív katolikus szellemisége folytán a vezércikktémák közül nem maradhatott ki a századvégi egyházpolitikai harc sem. A polgári anyakönyvvezetéssel többször foglalkozott a *Népújság*. Erről a témáról szólt az 1893. január 16-i számban közölt vezércikk is.

Az újság hasábjain mindvégig érzékelhető a lengyel nép iránti szimpátia. Egy lengyel delegáció 1885. szeptemberi budapesti látogatása a szeptember 15-i számban *Lengyel vendégeink* című vezércikk közzétételére késztette a szerkesztőt. 1887. július 7-én *Szegény lengyelek* címmel olvasható vezércikk a lapban, amely a lengyel nép korabeli gondjairól szólt.

Minden év elején összefoglaló értékelést közölt a szerkesztőség az elmúlt esztendő bel- és külpolitikai eseményeiről.

A vezércikkeken túlmenően is jelentek meg cikkek egy-egy időszerű, aktuális politikai, gazdasági, társadalmi, ideológiai és kulturális kérdésről. Az induló, 1870-es évfolyamban több hónapon keresztül közölt a szerkesztő cikket égető kulturális kérdésekről. A március 10-i és május 1-jei számokban az akkor országszerte szerveződő olvasókörökről kaphattak tájékoztatást az előfizetők. A cikk írója az olvasókörökbe belépni szándékozókat az április 1-jei számban az alábbi jó tanácsokkal látta el:

> „Olvasó kell, de: mikor tehát arról van szó édes hazánkfia, hogy beírasd magad valamely olvasókörbe, ne cselekedd ezt vakon: hanem jól utánanézz: vajjon micsoda olvasmányokból merítgetik ott az ismereteket? S ha azt látod, hogy ott vallásodat, anyaszentegyházadat pellengérre állító újságok és könyvek táplálják a tagok lelkét, nem, te ne fizess, hanem még akkor se állj közéjük, ha ők fizetnének neked, mert az ilyen társulatot lelkiismeretes katolikus embernek se részvételével, se pénzzel nem szabad támogatni."

Az 1870. év során több cikk jelent meg az iskolákról az 1868-as iskolatörvény bevezetése kapcsán. A februári-márciusi számokban tette közzé a szerkesztő az *Esti beszélgetés az iskolákról* című dialógust több folytatásban. A június 1-jei számban *Az iskola nélkül* címmel egy cikket olvashattak, amely a törvényben szereplő közös iskolák ellen foglalt állást.

„A közös iskolákban a sokféle hitű gyermek élesen fog szembe állni egymással, mert azt is tanulni kell hitoktatójától, hogy miért igazi az ő vallása... Tanácsosabb tehát a katolikus iskolát megtartani. Elég lesz a kormánynak az, ha felügyel, sürgeti az iskola berendezését, a folyamatos előrehaladást."

Az augusztus 10-i számban az iskolaszékek feladatait elemezte a lap.

Az október 10-én közölt *Honvédtiszt* című írás abból az alkalomból jelent meg, hogy a 48-as és a Függetlenségi Pártban egyre erőteljesebben merült fel az önálló magyar hadsereg megteremtésének gondolata. Ezért fogalmazta meg a cikk írója, hogy „A magyar nemzet ismét honvédeket akar nevelni fiaiból, ahogy 1848-ban, hogy az ország erősebb, hatalmasabb legyen, ... és már vannak honvédeink."

Az 1871-es évfolyam aktuális kérdésekkel foglalkozó írásai közül a februári számban közölt *Népnevelési egyletek* című írást, az április 10-i számból *A községi törvény* című cikket emelhetjük ki, amely az országgyűlés által elfogadott törvényt elemezte. A községi törvény fontosságából kiindulva a lap szerkesztője a következő évben, 1872-ben a január 6-i, január 13-i és január 18-i számban tette közzé *A községek rendezése* című értelmező jellegű írást, amelyben katetikus formában dolgozta fel a törvény szövegét.

A *Népújság*ban többször olvashattunk a moldvai csángó magyarokról. Az 1872. február 3-i számban *Távol lakó magyar testvéreinkről* címmel találhatunk egy cikket a témáról, amely két részből áll. Az első részben egy moldvai misszionárius lelkész levele olvasható, aki Luga László szerkesztőtől *Népújság*ot kért, s a levélben a csángók történetéről, s akkori helyzetünkről is írt. A szerkesztő válasza a következő volt: „A Népújsággal igen szívesen szolgálunk, sőt több magyar ajkú községnek is legszívesebben megküldjük, több példányban is, csak tessék megírni hová és kinek a nevére küldjük?" Ehhez kapcsolódik az április 27-i számban közreadott *Még egyszer magyar testvéreinkről* című cikk, amelyben arról tájékozódhattak az olvasók, hogy az említett misszionárius lelkész felhívására kevés pénz érkezett. A szerkesztő a cikk végére azt a megjegyzést illesztette, hogy a *Népújság* szerkesztőségében 77 forint 50 krajcár gyűlt össze erre a célra. A június 1-jei szám *Még egy szó magyar testvéreink ügyében* címmel az előző írás szerzője további adakozásra szólított fel.

Már az 1871-es évfolyamban olvashattunk egy cikket a szerkesztő tollából: *A régiségek gyűjtéséről*. Az április 13-i számban ismét a szerkesztő tette közzé *Szóljunk a régiségekről* című írását, amelyben az emberiség régi szokásairól írt. Egy hét múlva, április 20-án Luga *Egy régiségkereső: Szóljunk a régiségekről* címmel írt ismét e témáról, s többek között e mondatot olvashatjuk írásában: „Magyar emberhez illő tisztelettel viseltessen tehát mindenki az efajta ősrégi dolgok iránt."

Már az 1872. november 2-i számban értekezett a lap a kormánynak a század végén nagy vihart kiváltott polgári házasságot bevezető tervéről. Az 1878. augusztus 8-i és 15-i számban egy cikkíró *Népnevelésünk pangásának okait* ele-

mezte. Az okokat az alábbiakban látta: rossz a családi nevelés, sok szülő iszik, káromkodik, dohányzik; számos tanító nem él példamutató életet, továbbá: az iskola s a szülői ház között nincs jó kapcsolat.

A még 1871-ben felvetett népnevelési egylet témájáról ismét foglalkozott a *Népújság* az 1880. augusztus 19-i számban, közelebbről Zichy Jenő gróf tervével kapcsolatban. Az 1881. március 24-i és március 31-i számban viszont újfent előtérbe került a polgári házasság bevezetésének kérdése, amelyet a cikkek írói határozottan elutasítottak. A június 16-i számban pedig közzétette a szerkesztő a pécsi egyházmegye június 6-án kelt tiltakozását a polgári házasság bevezetése ellen.

Az 1881. június 9-i és 16-i számban az iskolák ügyére hívták fel ismételten az olvasók figyelmét *Milyen iskolát kíván a katolikus nép* című cikkben. Ebben a következő állásfoglalás található:

> „Az anyaszentegyház – tudniillik a keresztény hívek elöljárói: papok, püspökök és a római pápa – tehát az anyaszentegyház avégre van, hogy a híveket tanítsa. Jó erkölcsű emberekké tegye és üdvözítse. ... Az állam dolga pedig az, hogy a polgárok közt a rendet és az igazságot fenntartsa."

Az iskola és a népkönyvtárak megszervezésének fontosságát is felvetette a lap. Az 1881. november 24-i számban erről a témáról adott közre a szerkesztő egy, a *Népiskolai Tanügy*ből átvett cikket.

Az 1882. évi és 1883-as évfolyamoknak hónapokon keresztül állandó témája volt az 1882. őszi tiszaeszlári eset, más szóval Solymossy Eszter helybeli kislány váratlan eltűnése és halála. A kislány halála után az a hír kapott lábra, hogy őt a helybeli zsidók ölték meg azzal a céllal, hogy így nyerjenek vért a rituális pászka elkészítéséhez, majd hulláját a Tiszába dobták.

A történelmi irodalomból közismert: Solymossy Eszter esete, az ún. tiszaeszlári vérvád koholmány volt. Ez alapul szolgált egy antiszemita hecc-kampány megindításához. A lap szerkesztője, cikkírói Solymossy Eszter haláláért a zsidókat tették felelőssé, s Eötvös Károly ügyvéd hivatalossá vált álláspontját nem fogadták el. Így a szerkesztő, illetve az érintett írások szerzői akarva-akaratlanul az eset kapcsán a feléledő antiszemitizmus táplálójává váltak.

Az 1883-as évfolyam másik jellegzetessége, hogy többször foglalkozott az óvodák felállításának kérdésével. Az 1884-es lapszámok állandó témája volt az új ipartörvény értelmezése.

Úgy hisszük, országos viszonylatban is úttörő munkát végzett a lap, amikor 1887-ben a siketnémák oktatásának szükségességével foglalkozott. A következő évben, 1888-ban méltán keltett nagy szenzációt a pesti villamosvasút megnyitása, amely szintén cikktéma lett.

A 90-es évek elején elkezdődő egyházpolitikai harcok lokális szintű nyitányát jelentette, hogy 1890. június 10-én állást foglalt az újság a vegyes házasságokról hozott törvény ellen. A cikkhez kapcsolódott témájában az 1893. május 4-én közreadott *Az állami anyakönyvezés* című írás, amelyben a szerző kikelt a törvényjavaslat ellen. Ugyanebben a számban található egy cikk az izra-

elita vallásról, amelyben a szerző helyteleníti ennek a felekezetnek törvényes vallásként való elismerését.

Nem kerülte el a szerkesztő figyelmét az 1891. május 1-jei orosházi és júniusi battonyai agrárszocialista lázadás sem. Természetesen a lap – irányvonalának megfelelően – ezeket elítélte.

A lap tudósított az országgyűlés üléseiről is. E rovatban Csepregi Dániel folyamatosan tájékoztatta az olvasókat a Házban történtekről.

Az újság minden számában közölt szépirodalmi anyagot, amely versekből, népies „beszélyekből", rajzokból, tárcákból, adomákból, találós kérdésekből tevődött össze. A versek többsége ún. népies jellegű, valláserkölcsi tartalmú, oktató jellegű költemény.

A *Népújság* elsősorban a korszakban népi hangvételűnek tartott költőket utánzó helyi szerzők, amatőr verselgető papok, tanítók, tisztviselők verseit közölte. A lapban főként a következő népies költők versei olvashatók: Arannyosy Celesztin ferencrendi szerzetes, Baczó Ferenc, Baka Lajos, Balla Mátyás római katolikus, endrődi néptanító, Balla M. Károly, Benőfy Soma, Bodó Ákos erdélyi papköltő, Borhy Antal, Borsodi (Frint) László tanító, Buza Sándor, Cziglédy István, Dalmady Győző, Erdélyi Béla, Erdélyi Lajos ügyvéd, Fülöp István, Gyöngyösi (álnév – Sz. K.) Gyurkovics Béla, Hornung József református tanító, Huber Gyula, Hoffman Márton, Halmi István, Kulcsár Ernő, Kapitány Zsigmond református tanító, Korbuly József hírlapíró, Kovács Gyárfás, Kobak Antal, Kölln Gyula minorita szerzetes tanár, László István, Magyari Ernő, Molnár József holdi plébános, Nagy Sándor, Nyulasy Antal, Őrzi József, Pethő József, Petrikás Mór, Répássy János, Ruffay Pál, Sárffy Elek, Sebők Árpád, Szulik József, Szendrő (álnév – Sz. K.) B. Török Bódog, Tárkányi Béla, Váradi Ferenc gödöllői telekkönyvi betétkezelő, Virág József katonatiszt, Véczkei Csiszér János, Végh Kálmán Mátyás papköltő, író, Vátzy János és Zalay Zoltán. Közülük a legtöbb verset Buza Sándortól közölte a szerkesztő. Az országosan ismert írók és költők közül Gyulai Pál, Jókai Mór és Pósa Lajos egy-két verse olvasható az újságban. Ezek kivétel nélkül utánközlések.

A lapban közreadott népies beszélyek többsége Vincze Alajosnak, az egri érseki tanítóképző tanárának, majd igazgatójának (Csermely) a munkája. A lapban közölt szépirodalmi, prózai alkotások közül említésre méltó még Babik József 1891–92-es évfolyamban havonként közölt, egy-egy hónappal kapcsolatos népi és egyházi szokásokat feldolgozó írása.

A szerkesztő 1871-ben felkérte egyik munkatársát, Sebők Lászlót (álneve: Nótárius), hogy a falusi nép tanítása céljából írjon oktató hangú leveleket. Sebők a felkérés után 1872-ben, 1877-ben, 1878-ban, 1879-ben s 1880-ban közölte a lapban *A Nótárius levele* vagy a *Miért nem boldogul a magyar?* című cikksorozatát. 1872-ben Vincze Alajos harmincegy tréfás levelet könyv alakban is megjelentetett, amelyet 50 krajcárért lehetett kapni. Ezen kívül még 11 levelet írt, tehát összesen negyvenöt tréfás levél fűződik nevéhez, amelyből a lapban huszonkettő jelent meg.

A Népújságban közölt levelekben a köznép hibáit sorakoztatta fel. A bölcselet szemszögéből, a teológiai bölcseletet is beleértve meglehetősen lapos „igazságok" felsorakoztatása ez a levélsorozat, és nem mentes belső ellentmondásoktól sem.

*A Nótárius levelé*hez hasonló tartalmú, stílusú a *Falusi levelek* sorozat, amely 1882-ben jelent meg hat részben a szerző feltüntetése nélkül. Ebben a könnyen hívés károsságáról, a túlköltekezésről, a haszontalan dolgok megvásárlásának helytelenségéről, a biztosítás, a fásítás hasznáról, s az iszákosság elleni küzdelem fontosságáról írt.

A *Hasznos tudnivalók* rovatban a falusi gazdáknak adott a lap jó tanácsokat.

A *Mi újság?* rovatban érdekes országos és helyi híreket tett közzé az orgánum, nem feledkezve meg a külföldre szakadt hazánkfiairól sem. Ebből a rovatból emelünk ki néhány valóban fontos kérdést, illetve érdekességet. Az 1870-es december 1-jei számban olvashatjuk, hogy „Az Eger–Füzesabony között építendő vasútra is megtörtént már az alku. Lesz tehát vasutunk is, de mikor? Talán másfél év múlva." Az 1871. november 9-i számában közölték a hírt, hogy „az egri vasút november 3-án csakugyan megnyittatott. Ezt örömmel írhatjuk, mert valahára mi is gyorsabban érintkezhetünk a nagyvilággal."

Az 1881. január 6-i számban tette közzé a szerkesztőség a jáki apátsági templom felújítására addig begyűlt összegeket. Ugyanebben az évfolyamban, a március 24-i számban, olvassuk a következőket: „Magyar kivándorlók Rendingből, Pensilvániából írják, hogy ott többszáz magyar kivándorolt, kik nemrég érkeztek Amerikába, munka, lakás és irány nélkül nyomorognak." Az április 21-i szám arról adott hírt, hogy Sajósy Alajos az egri érsek megbízásából festett egy szentháromságot ábrázoló oltárképet a tófalusi templomnak. A június 2-i számban beszámolt a szerkesztő a nagy árvíz utáni szegedi építkezési tervekről, június 16-án, két hét múlva arról adott hírt a lap, hogy „Tárkányi Béla egri apát-kanonok nyolcadik római útjáról visszatért. Tárkányi a magyar katolikus egyházi Énektárt nyújtotta át a szentatyának."

Az 1886. január 28-i számban érdekes hírt olvashatunk Simor János hercegprímás adományáról, amely szerint „Simor János Magyarország hercegprímása az utolsó félév alatt 30 000-et megközelítő összeget adományozott jótékonysági és közművelődési célokra." A következő hír, hogy „Almássy Pál arcképét Heves megye lefestette ülésterme számára, s az arckép 18-án lepleztetett le ünnepélyesen. A főispán, az ülésmegnyitó beszédében utalt a leleplezés ünnepére, az ünnepi beszédet pedig Zalár József főjegyző tartotta. Almássy Pál Heves megye alispánja s országgyűlési képviselője volt. 1848-ban a képviselőház alelnöke, kötelességét mindig híven, becsületesen teljesítette. A lendületes, szép beszéd zajos éljenzéssel, félénk tetszéssel fogadtatott. Az arckép Kovács Mihály festő műve."

Az 1886-os áprilisi szám arról adott hírt, hogy „Tóth István egri nyomdászt a jeruzsálemi patriarcha, a pápa őszentségének nevében a Szent Sír lovagjává nevezte ki. Tóth az egri és budapesti legényegyletek alapítása érdekében buzgó tevékenységet fejtett ki, s külföldön is szerzett magának érdemeket hasonló egyesületek alapítása körül."

A lapban többszáz ismeretterjesztő cikk olvasható, amelynek többsége nem véletlen, hogy a mezőgazdaság kérdéseit helyezte előtérbe. Az írások szerzői sokat foglalkoztak a növénytermeléssel és az állattenyésztéssel egyaránt.

Írtak a szerzők az öntözésről, a növényi kártevőkről. Népszerűsítette a *Népújság* a növényvédelem kérdéseit is. Foglalkoztak a szerzők a gyümölcsfák nyesésével, őszi metszésével és azok trágyázásával. Tanácsokat adtak arra vonatkozóan, hogy mikor kell a gyümölcsöt szedni. Közölte a lap a szüretelési szabályokat. Cikkeket olvashatunk a borok árairól, a dinnye értékesítéséről, a dohány hasznosításáról, a gyümölcs-értékesítésről, a nád és a káka új felhasználási módozatairól. Nem feledkezett meg az újság a gyümölcsök, a zöldségek tartósításáról.

Számos cikk foglalkozott az állattenyésztéssel is. Így olvashatunk az újságban a korabeli halászatról, a baromfi-, a házinyúl- és a lótenyésztésről, az emlősállatok hasznáról, a hazai madarakról, a méhekről, a méhészkedésről, a hazai selyemhernyó-tenyésztésről. Több cikket szenteltek a sertéstartásnak és -hizlalásnak.

Fontosnak tarották a tájékoztatást az állategészségügyről is, így mindenekelőtt az ebek betegség elleni oltásáról. Érdekes cikk olvasható például Pasteurről.

Nem mellőzte a szerkesztő a korabeli fellendülő mezőgazdasági gépgyártás, illetve az új termékek népszerűsítését sem. Az 1892-es évfolyamban „A kisgazda" c. sorozat tudatosan foglalkozott a mezőgazdasági gépekkel. Egy-két agrártörténeti cikk is található a lapban, így például a burgonya- és dohánytermesztés történetéről.

A falusi nép felvilágosítása céljából többször foglalkozott a *Népújság* a közigazgatási kérdésekkel, az akkor terjedő egyesületi mozgalommal.

Helyet kaptak egészségügyi és ismeretterjesztő cikkek, közöttük nevelésügyi témájú írások is. Így pl.: a gyerekkori kocsmázás (Sic!) károsságáról, a gyeremekevelés mesterségéről, a közös iskolákról, az iskoláztatás hasznáról, vagy a népoktatási törvényről, a ponyvairodalom károsságáról, a szülői ház és a tanító kapcsolatának fontosságáról.

Olvashatók voltak a lapban földrajzi, csillagászati tárgyú írások is. A tematika igen változatos, a Balaton keletkezéséről, Egyiptomról, a Jászságról, a Kongó vidékéről, Magyarország nagyobb városairól szóló cikkek mellett írnak pl. a földrengés okáról, a naptárakról, a nap- és holdfogyatkozásokról stb.

Található a napilapban néhány néprajzi vonatkozású írás is, többek között: a bukovinai magyarokról, a csángókról, az eszkimókról, az indusok szokásairól, az alföldi lakodalmi szokásokról, a nép között uralkodó babonákról.

Luga a *Népújság*ban a köznép történeti ismereteinek gyarapítása céljából több cikket jelentetett meg a magyar és egyetemes történelem tárgyköréből. Ezek közül csak a jelentősebbeket emeljük ki. Az 1872. július 6-i és 13-i számban olvasható a *Történeti képek a régi időkből* című írás, amely a honfoglalásról szól. Találhatunk az újságban leírást a koronázási jelvényekről, Szent László királyról, a tatárjárásról, a rigómezei csatáról, Hunyadi János török el-

leni harcairól, a mohácsi vész utáni évekről, a szerencsétlen sorsú Bátori Endre erdélyi püspökről.

Az újság szándékoltan sokat foglalkozott az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékeivel. Az 1872-es évfolyamban mutatta be a tizenhárom aradi vértanú arcképét. Az 1896-os évfolyamban olvasható volt az aradi vértanúk életrajza. Az 1892–93-as évfolyamban két cikk is foglalkozott az 1848–49-es forradalmak emléktárgyait összegyűjtő Országos Múzeummal. 1872-ben kétrészes cikkben írt a lap a bukovinai magyarok történetéről. 1876-ban közölte a lap Deák Ferenc, 1880-ban pedig gróf Széchenyi István életrajzát.

Az egyetemes történelemmel foglalkozó írások közül a Gutenbergről, a könyvnyomtatás feltalálójáról, a csillagász Kopernikuszról, az orosz Szuvorov altábornagyról, a „Kosciuskó Tádé" lengyel tábornokról írott cikkek érdemelnek különös figyelmet.

A lap hasábjain nyelvészeti kérdésekről is olvashatunk. Például 1876 első felében több folytatásban közölte a szerkesztő az ún. magyar szótárt, amelyben olyan szavak magyarázatát adták, amelyek nem fordulnak elő a nép beszédében, csak könyvekben és újságokban.

A lap a jelesebb országos és helyi személyiségek elhunyta, temetése alkalmából nekrológokat közölt. Így pl. az 1870. június 10-i számban olvasható gróf Batthyány Lajos, az 1849. október 6-án kivégzett első felelős magyar miniszterelnök temetéséről szóló tudósítás, akit újratemettek. 1871. február 10-én báró Eötvös József vallási és közoktatásügyi miniszterről közölt a lap nekrológot. Az 1873. július 5-i számban található a május 30-án elhunyt Bartakovics Béla egri érsek nekrológja. Az 1881. június 16-i számban olvasható a június 12-én elhalálozott gróf Károlyi Istvánról, a Szent István Társulat alelnökéről szóló megemlékezés. Ez év július 20-án hunyt el a *Népújság* kiváló munkatársa, Ethei Sebők László, róla a lap július 28-i számában tudósított. Az 1887. február 7-i számban többrészes cikk olvasható a január 30-án rejtélyes körülmények között öngyilkosságot elkövető Rudolf trónörökösről. 1890. február 18-án hunyt el az 1867-es kiegyezés utáni első miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula. Róla a február 27-i számban lehetett nekrológot olvasni.

Lapjában Luga László több alkalommal adott közzé felhívásokat. Például az 1872. október 15-i számban a szerkesztőét közli az 1873. évi bécsi világkiállításon való részvételre. Az 1877. január 4-i számban az általa szerkesztett *Irodalmi Szemle* olvasását ajánlotta.

A *Népújság* felhívásokat tett közzé különböző szoborállítási akciók támogatása érdekében. Az 1876. július 20-i számban Deák Ferenc szobrának felállítására szólított fel a szerkesztő. Ő maga 5 forinttal járult hozzá a nemes célhoz. Az 1890. július 3-i számban Mátyás király kolozsvári szobra elkészítése érdekében, az 1890 áprilisában kiadott kolozsvári felhíváshoz való csatlakozásra szólított fel. 1892. november 17-én a Budapesten felállítandó Baross-szobor bizottságának felhívását tette közzé a lap.

A lap utolsó száma 1893. június 29-én látott napvilágot. A megszűnéséről már június 22-én a következő tudósítást tette közzé a szerkesztő:

„Tisztelt Olvasóimhoz! Előfizetésre való felhívást nem adunk többé. A Népújságot június végével, a 26-i számmal beszüntetjük. 23 és fél éven át folyton fáradtunk és írtunk. Most már jól fog esni a pihenés.

Előfizetőink a jövőben lapunk helyett a Budapesten megjelenő Magyar Néplapot fogják megkapni, amely a Népújságnál nagyobb és tartalomdúsabb. Volt féléves előfizetőink figyelmébe tehát a Magyar Néplapot ajánljuk, melynek programja és szelleme megegyez a mienkkel: magyar és katolikus. Eger, 1893. június 18."

Az utolsó számban e szöveget a szerkesztő az alábbi hozzátoldással megismételte:

„Most pedig búcsút veszünk a nagyközönségtől, különösen a magyar néptől, melynek ügyét 23 és fél éven át becsületesen szolgáltuk, igazát védelmeztük, hibáit szemére vetettük, de mindig szeretettel, önérzettel írjuk ide, lapunk volt a legelső és katolikus hetilap. Eger, 1893. június 27."

Luga 1897. szeptember 23-án kelt feljegyzésében – visszatekintve a lap megszűnésére – a következőket írta:

„Utóbbi három év alatt folyton deficittel dolgoztam. A közönség Repcsányi Néplapjához csapott át. Így maradt rám 1891-ből 650 forint, 1892-ből 870 forint és 1893-ból 358 forint 67 krajcár adósság, mely összeggel a nyomdának tartoztam és tartozom. Az összegek törlesztésére képtelen voltam, mert csak annyit tudtam más oldalról keresni, amennyiből megélhettem.

1896 végén szándékom volt Érsek Úr őexelenciájához alázatos kérelemmel járulni, hogy tekintve 23 és fél évi szakadatlan munkásságomat, s tekintve, hogy a mondott időköz alatt 60–70 000 forintot kifizettem a nyomdának: adósságomat teljesen töröltetni szíveskedjen. Ebben a szándékomban súlyos betegségem megakadályozott, s folyó év végére halasztottam kérelmemet, de az események ebben meggátoltak.

Az év végén a leszámolás alkalmával készpénz helyett elismervénnyel fizettem a nyomdának...[15]

KÁROLY SZECSKÓ

Die Zeitschrift Népújság (Volksblatt) (1869–1893)

Das erste katholische Wochenblatt in Ungarn

Die Abhandlung beschreibt die Geschichte des Wochenblattes, welches in Eger in der Redaktion von László Luga erschien. Das im ganzen Land verbreitete Wochenblatt erschien in 4500 Exemplaren, seinem Programm nach wollte es die katholisch-konservative Richtung folgen. In seinen Blätter berichtete es über die inländischen und ausländischen Ereignissen. Das Wochenblatt beschäftigte sich mit den zeitgenössischen katholischen Vereinen und Leserkreisen, mit den inländischen Nationalitäten und mit der damals sich organisierenden Arbeiterbewegung. Es nahm an den zeitgenössischen kirchenpolitischen Kämpfen teil, auch der Antisemitismus war ihm nicht fremd. Auch die Artikel über die Landwirtschaft und die Fragen der Verwaltung waren in ihm zu finden. Von seinen geschichtlichen Schriften mehrere beschäftigten sich mit der Geschichte der Ungarn in Bukowina. Nach einer Aufzeichnung des Redaktors wurde sein Aufhören durch seine Verschuldung verursacht.

[15] EÉL. PLL. Luga László nyilatkozata. Eger, 1897. szept. 23., 1863/1898.

KÖZLEMÉNYEK

Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms II. 3. jelzet alatt őrzi Haymo Halberstadiensis, Origenes és Williramus az Énekek Énekéhez írt magyarázatait (*Expositiones in Cantica Canticorum*) tartalmazó 12. századi kódexet.[1] Az egyetlen olyan kötet ez, amely az esztergomi főszékesegyház korai könyvanyagából ránk maradt. Hogy ez a kódex Bernát spalatói érsek ajándékaként került a főtemplomba, azt már 1902-ben megállapította Varjú Elemér.[2] A könyvben olvasható és első pillanatra talán különösnek tűnő bejegyzés („Hunc codicem dedit Pernhardus sancto Adalberto") pontos értelmezését Körmendy Kinga adta meg.[3]

A régebbi magyar művészettörténeti szakirodalom azon az állásponton volt, hogy ez a *Cantica Canticorum*-magyarázat a korai magyar kódexfestő művészet kiemelkedő darabja.[4] Újabban azonban Wehli Tünde stíluskritikai vizsgálataiból arra a következtetésre jutott, hogy a kódex nem Magyarországon készült, hanem a délnémet, bajor könyvfestészet terméke, és vagy a salzburgi, vagy valamely más, de salzburgi hatás alatt dolgozó műhelyben készítették.[5]

A stíluskritika valóban fontos segédeszköze a kodikológiai kutatásoknak, de csak segédeszköze, amely a konkrétumok és az adott történeti körülmények figyelembevétele nélkül téves eredményekre vezethet.[6]

[1] CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica*. I. Bp. 1988. 1198. sz.

[2] VARJÚ Elemér: *Bernát spalatoi érsek kódexe az esztergomi főegyházmegye könyvtárában.* = MKsz 1902. 199–202.

[3] KÖRMENDY Kinga: *Szt. Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt* c. sajtó alatt levő tanulmányában.

[4] BERKOVITS Ilona: *Főegyházmegyei Könyvtár*. In: *Magyarország műemléki topográfiája*. Összeáll. GENTHON István. Bp. 1948. 291–292. – UŐ.: *Illuminated Manuscripts in Hungary. XI–XVI. centuries*. New York–Washington, 1969. 19.

[5] WEHLI Tünde: *Perugiai Bernát kódexe és a Pray-kódex helye a középkori magyar könyvfestészetben.* = Ars Hungarica 1975. 197–209.

[6] Csak példaként említünk egy ilyen téves eredményt a stíluskirtikának egy másik területéről. A schallaburgi kiállítás katalógusában (*Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn.*) Balogh Jolán nagy alapossággal végzett stíluskritikai összehasonlításokat Mátyás király trónkárpitjára vonatkozólag és ezek alapján úgy vélte, hogy az Mátyás király 1476-ban, Beatrixszal kötött házasságával datálható. Jóllehet az ugyanitt, a 76. számú táblán, színes reprodukcióval bemutatott tárgy már első pillantásra egzakt adattal szolgál. A királyi címerről ugyanis hiányzik a cseh címer (ott ugyanis nem ez, hanem a Hunyadi-ház címerének besztercei oroszlánja látható). Pedig Mátyás a cseh címer jelenlétét olyan fontosnak tartotta, hogy az összes korvinán ott található. Abban a nagy címerfestő akcióban is, amikor a címer nélküli kötetekre ráfestették Mátyás címerét, a négyes osztatú címer 1. és 4. negyedében a magyar vágások vannak, a 2. és 3. mezőbe a cseh oroszlán került. Ha Mátyás cseh királyságát ennyire fontosnak tartotta, lehetetlen, hogy a cseh címer éppen a házasságkötésre készíttetett trónkárpiton hiányozna. A pontosabban datálható keletkezési időszak tehát 1458–1468.

Ebben az eseetben is, ha a kódex keletkezésének és adományozásának reális körülményeit vizsgáljuk, akkor az derül ki, hogy Welhli Tünde stíluskritikai megállapításai éppen az ellenkezőt bizonyítják, mint amit a tanulmány szerzője elgondol, tehát azt, hogy a kódex csakis Magyarországon, közelebbről, feltehetően, az esztergomi érsekség kódexkészítő műhelyében jött létre.

A kódex adományozója ugyanis Perugiai Bernát, aki III. Béla király fiának, a későbbi Imre királynak a nevelője volt, természetesen az akkori királyi székhelyen, Esztergomban. Utóbb spalatói érsek lett. Tehát mindenképpen olasz ember. Ha a stíluskritikai vizsgálat arra az eredményre jutott volna, hogy a kódex miniatúrája itáliai vagy dalmáciai jellegű, akkor elképzelhető lenne, hogy Perugiai Bernát ezekről a területekről szerezte volna meg. De hogy ő, amikor az esztergomi főszékesegyház számára készíttet egy kódexet, azt Salzburgban, vagy valamilyen bajor scriptoriumban rendelte volna meg, az teljességgel lehetetlen. III. Béla korában erősek a magyar királyság francia és bizánci kapcsolatai, annál kevésbé a nyugat-ausztriai vagy bajor kapcsolatok.

Viszont délnémet stílusnyomok bizonyosan igen erősek lehettek Esztergomban még a 12. században is. Hiszen azok a scriptoriumok, amelyek Szent István korában kétségtelenül minden püspöki székhelyen kialakultak,[7] eleinte csak külföldről jött scriptorokkal és illuminátorokkal működhettek és persze nem valami keleti, ősmagyar művészettel ékítették a kódexeket, hanem úgy festették, ahogy ők otthon, külföldön megtanulták, itt csak utódaiknál – tehát már a 12. században, itt született generációkban kaphattak bizonyos egyéni, vagy több oldalról gyarapodó vonásokat. Nem lehet kétséges, hogy az első magyar püspöki kódexfestő műhely és scriptorium Esztergomban alapíttatott, hogy ebben a salzburgi vagy a délnémet hatás lehetett a legerősebb, az megint csak természetes, hiszen Szent István felesége, Gizella II. Henrik bajor herceg lánya volt. Így mindenképpen föltehető, hogy Esztergomban, ahol nemcsak a fejedelem, majd a király István is székelt és egyben a magyarországi egyház központja is lett, főleg bajor vidékről jött scriptorok és illuminátorok kezdték meg a kódexkészítést és az ő stílusukat sajátították el a későbbi, most már a Magyarországon született scriptorok és illuminátorok. Az erősen délnémet jelleg, tehát az, amit Wehli Tünde nagy alapossággal kimutat, tudniillik, hogy a *Cantica Canticorum*-kódex salzburgi hatás alatt dolgozó műhelyben készült, nagyon jól összeegyeztethető Berkovits Ilona korábbi megállapításával, hogy ez a kötet a korai magyar kódexfestő-művészet terméke.

Így tehát – Berkovits tételét továbbfejlesztve –, a kódex keletkezési helyét, most már a történelmi körülmények figyelembevételével éppen Esztergomban kereshetjük. Az már természetesen a további stíluskritikai vizsgálatok feladata lesz, hogy megállapítsa, miféle újabb, más (francia, bizánci stb.) hatások keveredhettek a kezdeti irányzattal.

Az elmondottakkal kapcsolatban szeretnénk fölvetni a korábban „Csatári", újabban „Admonti Biblia" néven ismeretes kódexszel kapcsolatban fölmerülő problémákat. A kettős névadásnak az az oka, hogy a díszes biblia a 12–13. században a benne található egyéb anyagok és más oklevelek tanúsága szerint kétségtelenül a csatári, a Gutkeled nemzetség által alapított bencés kolostor tulajdona volt. Ez tehát az első ismert tulajdonosa. Ismeretes az is, hogyan vesztette el a kolostor ezt a kivételesen nagy értékű tulajdonát, és hogy a kódex ismeretlen utakon végül is az admonti kolostor tulajdonába került és a bécsi Nationalbibliothek onnan 1937-ben vásárolta meg. Érthető tehát, hogy osztrák részről az *Admonti Biblia* nevet kapta. Mivel azonban a kódex semmiképpen

[7] Hogy ilyen kódexfestő-műhelyeknek minden püspöki székhelyen kellett már Szent István korában működniük – mégpedig elég nagy teljesítményű műhelyeknek –, annak bizonyítéka Szent István második törvénykönyve, amelynek 1. pontja kimondja, hogy a tíz falunként építendő templomok számára „Vestimenta vero et coopertura rex provideat, presbiterum et libros episcopi." Ilyen nagy tömegű szertartáskönyvet sem külföldről nem lehetett volna behozni, sem az akkor még alig néhány és föltehetően kislétszámú bencés kolostorban se lehetett volna elkészíteni.

nem Admontban keletkezett, nem az ottani kolostor volt első birtokosa, és főleg mert az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött és Szent István törvényeit tartalmazó, ugyancsak 12. századi kódex a tudományos irodalomban „Admonti Kódex" néven ismeretes, az „Admonti Biblia" elnevezés könnyen félreértésekre adhat okot. Ezért szerencsésebb lenne visszatérni az első tulajdonost jelző „Csatári Biblia" név haszálatára.

A *Csatári Bibliát*, amióta a magyar szakirodalomban ismeretessé vált, és később is a múlt legkiválóbb művészettörténészei: Berkovits Ilona, Dercsényi Dezső, Gerevich Tibor egyaránt Magyarországon keletkezett kódexnek tartották és bizonyították, mennyire megtalálhatók az analógiák a kor egyéb magyar művészeti emlékeiben. Velük szemben az ausztriai szakemberek a salzburgi eredetet vallották. Ezt az utóbbi álláspontot fogadta el Wehli Tünde, aki széleskörű stíluskritikai vizsgálatokat végzett a kódexben. Ő, ezen az alapon, a salzburgi műhely egy különleges, erősen bizánci hatásokat is mutató darabjának gondolta, s főleg a kódex ikonográfiai vizsgálatában fejtett ki hatalmas munkát.[8]

Nem lévén művészettörténész, természetesen nem kívánunk hozzászólni a stíluskritikai vizsgálatokhoz és ahhoz sem, hogy vajon hogyan tévedhettek ekkorát a régi nagy magyar művészettörténészek. Az előbbiekben az esztergomi műhellyel kapcsolatban mondottak alapján szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy a *Csatári Biblia* keletkezésének problémáját az illetékes szakembereknek tovább kellene vizsgálniuk, s a kódex keletkezéstörténetét ismét át kellene tekinteniük.

Annyi bizonyos, hogy annak a föltételezésnek semmi alapja sincs, hogy a Biblia Salzburgból valamilyen úton-módon Admontba jutott volna már a 12. században, majd onnan, érthetetlen módon, Magyarországra került. Az is alaptalan föltételezés, hogy a magyar király birtokából ajándékként került át a Gutkeled-nemzetséghez és attól Csatárra. Miért lett volna egy ilyen díszes Biblia a magyar királyé és miért adományozta volna az akkor még jelentősebb szerepet nem játszó Gut-Keledeknek. Ha pedig figyelembe vesszük azokat a nyomós érveket, amelyeket az említett Dercsényi, Gerevich és Berkovich hoztak föl a magyarországi analógiákkal kapcsolatban, és azt, hogy a Wehli Tünde által is említett „bizánciasságot" nem német, francia és angol közvetítésben,[9] hanem a Magyarország és Bizánc közt századokon át tartó erős kapcsolatokban lehet keresni, akkor elfogadhatónak látszik az a korábbi föltevés, hogy a Gutkeledek nemzetségi kolostoruk számára az alapításkor egy pazar Bibliát is adományoztak, amelyet egy magyarországi kódexfestő műhelyben készíttettek, mégpedig föltehetően éppen a legjelentősebben, Esztergomban. Hogy a Biblia, amelyen föltehetően négy illuminátor dolgozott, nem a csatári kolostorban készült, az evidens. Az éppenséggel nem a legnagyobb bencés kolostorban semmiképpen sem működhetett olyan nagy kódexfestő műhely, amelyben négy kiváló művész is dolgozott.[10]

Ha a további vizsgálatok a mondottakat figyelembe veszik, talán a *Cantica Canticorum* mellett az esztergomi műhely egy második darabjára derülne fény, s most már nemcsak a salzburgi, vagy a délnémet vonásokra összpontosulna a figyelem, hanem a korábbi művészettörténészek által fölvetett egyéb vonásokra is, valamint a paleográfia megállapításaira.[11]

CSAPODI CSABA

[8] WEHLI Tünde: *Az Admonti Biblia*. Bp. 1977. (Művészettörténeti füzetek 11.)

[9] Uo. 13., 14.

[10] A négy mester kezét már 1913-ban megállapította Swarzenski a Wehli Tünde előbb idézett könyve 3. jegyzetében említett művében. Ugyanezt az álláspontot vallja Wehli is.

[11] Mezey Lászlónak paleográfiai megállapításait nem lehet azzal az egy mondattal elintézni, hogy „A paleográfiai hasonlóságnak azonban a gazdagon illusztrált biblia esetében nem tulajdonítható túl nagy jelentőség." (WEHLI: *i. m.* 12.)

Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégibb (15–18.század) korszakának feldolgozását a hatvanas évek elejétől külön munkacsoport végzi az Országos Széchényi Könyvtárban. Ennek eredményeként eddig a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) első (1473–1600) és második (1601–1635) kötete látott napvilágot. A harmadik kötet (1636–1655) kézirata immár elkészült, így belátható időn belül ez is meg fog jelenni.

Az anyaggyűjtés azonban egészen 1801-ig folyt és ma is addig tart. A hazai (állami és egyházi) gyűjtemények (könyvtár, levéltár és múzeum) állományának áttekintése mellett a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években Ausztriában, a mai Szlovákiában, Horvátországban, Szlovéniában és Jugoszláviában sikerült a jelentősebb könyvtárakban folyamatosan számba venni a régi hazai nyomtatványok példányait. A németországi tapasztalatokkal összevetve, egyértelművé vált, hogy a Magyarországon előállított kiadványok több mint 90 százaléka a Kárpát-medencében maradt fenn. Miután a korabeli hazai könyvnyomtatás mindenekelőtt a helyi szükségletek kielégítését szolgálta és nem exportra termelt, amin nem is lehet csodálkozni.

A kilencvenes évekre szívós és következetes munkával sikerült is az említett területeken közel 35 000 féle 1801 előtt készült magyarországi nyomtatványnak több mint 200 000 példányát nyilvántartásba venni. A külföldön őrzött unikumok egy részéről másolat is készült. Hogy ez mennyire indokolt, azt sajnos a legutóbbi évek délszláv háborúja bebizonyította, amelynek során több, a felmérésekben számba vett ferences könyvtár a Bácskában és Kelet-Szlavóniában elpusztult, illetve súlyosan károsodott.

A két utolsó területen, ahol régi hazai nyomtatvánnyal a Kárpát-medencében még jelentős mennyiségben számolni kellett (Kárpátalján és Erdélyben), a kutatási lehetőségek csak a kilencvenes években nyíltak meg. Az RMNy-vállalkozás számára alapvetően fontos Erdélyben lehetett utoljára rendszeres feltáró munkába fogni, de végre ez is megkezdődhetett. Az RMNy-csoport egy-egy tagja Nagyvárad, Kolozsvár és Gyulafehérvár mellett Brassóba is eljutott, hogy ott számba vegye a régi hazai nyomtatványokat. Ez utóbbi feladat Borsa Gedeonnak jutott, és ehhez 1996 nyarán összesen három hét állt rendelkezésre.

Ennek során sikerült e gazdag örökséggel rendelkező városnak több gyűjteményében sok száz 16–18. századi magyarországi kiadvány példányát regisztrálni, amelyek közül több mint száz eddig teljességgel ismeretlen volt. Brassóban mindenekelőtt az egykori evangélikus gimnázium könyvtára őrzött kimagasó értékeket. E gyűjteményt a negyvenes években jelentős negatív hatások érték: költöztetés, szovjet katonák „látogatása", államosítás stb. Ma az eredeti állományának minegy 80 százalékát a városi levéltár, kb. tíz százalékát az evangélikus egyház őrzi. A veszteség is kb. tíz százalékra becsülhető.

Ennek a rendkívül értékes könyvtárnak állományáról a helybéli szász történészek úgy száz évvel ezelőtt nyomtatott formában bizonyos tájékoztatást nyújtottak.[1] Most végre mód nyílott arra, hogy magyar részről első alkalommal részletesebb vizsgálat alá lehessen vonni a Brassóban őrzött száz és száz unikumot, valamint tájékozódni lehetett ennek kapcsán a példányok meglétéről is. E munkához nyújtott rendkívül értékes segítséget Gernot Nussbächer, a városi levéltár helyettes vezetője.

Ő volt az, aki felhívta a figyelmet a levéltár könyvtárában a „III 1841" jelzet alatt őrzött töredékre. A félívnyi, egyenetlen szegélyekkel rendelkező kb. 323×207 mm méretű nyomtatványt nyilvánvalóan kötéstáblából bontották ki. Az egyik felén a ragasztó nyoma ma is felismerhető, de egyben sajnos némileg fedi is a nyomtatvány szövegét. A töredéken a nyolcadrét formátumú kiadványnak négy levele maradt fenn szétvágatlan, eredeti állapotában. A füzetjelek (Cij és Ciij) tanúsága szerint ezek a „C"-jelű füzet két levélpárját alkotják: C_2–C_7 és C_3–C_6.

[1] GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535–1886*. Kronstadt, 1886.

A kiadvány előállításához használt nyomdai betűk külleme nyomban elárulta, hogy az viszonylag korán, a 16. század utolsó, esteleg a 17. század legelső évtizedeiben készült. A magyar nyelvű töredék egyik lapján (C_2b) kiemelt fejezetcím volt szembetűnő: „Actus I. Scena IIII. Követ Agamemnon." Ebből tehát világossá vált, hogy görög drámáról van szó. A magyar irodalomtörténet régebbi korszakai sajnos ebben a műfajban nem bővelkednek ilyen művekben: egyedül Bornemisza Péter „Elektra"-fordítása volt eddig ismeretes.[2] Rövid időn belül tisztázható volt, hogy a Brassóban őrzött töredék Euripidész drámájának fordítása: *Iphigenia Auliszban.*

A szöveget egyetlen antikva típussal szedték laponként 19 sorban. A betűöntvények mérete húsz soronként 119 mm. Miután a fentebb körvonalazott időkörben hazánkban alig tucatnyi nyomda tevékenykedett, így nem volt különösen nehéz azonosítani a betűket: Rafael Hoffhalter típusáról van szó. Ő ezt első ízben Debrecenben használta 1565-ben, majd Váradon (1565–1567) és Gyulafehérvárott (1567–1569). Az utóbbi helyen bekövetkezett halála után fia, Rudolf a Muraközben (Nedelic és Alsólendva 1573–1574) dolgozott ugyanezekkel az öntvényekkel. Hoffhalter Rudolf 1576-tól Debrecenben dolgozott, de az atyai örökségének csupán töredékével, helyette többségében a helyi nyomda felszerelését vette igénybe.

Ezt a 119 mm méretű szövegtípusát is alkalmazta ugyan 1577-től ebben az alföldi városban, amely azonban ekkorra jelentős átalakításon esett át. Ezek közül a legszembetűnőbb, hogy míg korábban az „ö" és „ü" hang jelölésére az „o" és „u" fölé öntött kisebb méretű „e"-t alkalmazta, Debrecenben ehelyett az eredetileg „ô" és „û" öntvényt használta, ahol is a betű feletti „sátortető" csúcsát egyenként különbözőképpen lereszelte. Ezzel elérte, hogy ha nem is párhuzamosan, de két vonal látható az „o" és „u" betű felett. Ez a változtatás azonban az Euripidész-fordításon nem található, helyette a korábbi állapot tapasztalható a kis „e"-betűkkel. Ez mintha arra utalna, hogy a vizsgált nyomtatvány 1565 és 1574 között készült volna az abban az időben sokat mozgó Hoffhalter-műhelyben.

Felismerhető volt azonban a Brassóban őrzött töredékben a „g" betűnél bizonyos eltérés, amely az említett évtized Hoffhalter-kiadványaiban sehol sem tapasztalható. A „g"-betű korábban 3,9–4,0 mm méretű volt és az alsó részét alkotó zárt ovális tengelye enyhén ferde: balról jobbra felfelé tartva. Az Euripidész-fordításban azonban a „g" betű mérete csak 3,5 mm és az említett tengely vízszintes.

Ismeretes azonban ez a betűtípus pontosan ilyen alakú „g"-betűvel más hazai műhelyben: az erdélyi Szeben városának nyomdájában. Ennek alapítására 1575-ben került sor, amelyet két évvel megelőzött a papírmalom létrehozatala. Igen logikus lépés volt ez, hiszen Erdély azokban az időkben – a törökök alföldi hódításai miatt – a nyugati irányban történő közlekedés terén a korábbinál összehasonlíthatatlanul elszigeteltebb helyzetbe került. Az 1539-ben alapított brassói és az 1550-től működött kolozsvári nyomda tapasztalata azt mutatta, hogy ezekben az évtizedekben az erdélyi műhelyek működését alapjaiban veszélyeztette a bizonytalanul beszerezhető külföldi papírtól való teljes függésük. Ezért mind Brassóban mind Kolozsvárott néhány éves rossz tapasztalat után rákényszerültek az önellátásra: papírmalmot hoztak létre. Szeben városa levonta a szükséges következtetést, így a nyomdai felszerelés beszerzésére a papírmalom működésének megindulását követően került sor.

A Hoffhalter-féle műhely tipográfiai anyagának túlnyomó része 1575-ben Szebenbe került. A részletek nem ismeretesek. Hoffhalter Rudolf alighanem anyagi nehézségekkel küzdhetett, hogy Muraközből távozva megvált atyai műhelyének betűitől és könyvdíszeitől. Egyedül a most megvizsgált és a fentiekben említett, jelentős átalakításon átesett betűtípust és a családi nyomdászjelvény dúcát vitte magával Debrecenbe.

[2] RMNy 144.

Men. Neked tehát nem tecziké
hogy ebben együt töreködgyel
az Görögökkel. Aga. Mind e-
gész Görög orszagot veled öszue
meg boloudittotta Isten. Mene.
Te most an az te birodalmában
diczeködöl, és engemet te attya-
fiat el arulz, En penig más mo-
dot keresec ebben, és más bara-
tummal végezec. Agam. Bezzeg
vgy, bár kotornal el innen ne
prosmálnal, mert valami kösö
tet látoc, hogy iö hozzám, vala-
mi vy hirt mond.

ACTVS I. SCENA IIII.

Köuet Agamemnon.

Köu. O te Agamemnon Király
iöuec hozzád köuetöl és el hos
tam

én résemetis én te neked tulaido
nitom, de az elebbi kegyetlen ér
telömböl el valtostattam mo-
stan igazan tertent énnekém hó
gy az én attyamfiat feretuen el
váltostam gonos erkölczéböl,
mert az iámbor férfiuhoz illic
affele erkölcz, Hogy mentöl iob
értelömmel élhet, azzal éllyen.
Chor. Ieles dolgokat beszéllez,
és az Tantalus Iuppiter fiahoz,
mélto beszödeket, mert az te ele-
idet nem akarod meg segyenite-
ned. Aga. Diczirlec tégedet io
Menelae, hogy illyen beszédeket
sollál, kit én te hozzád nem hit
tem volna, mint iámborhoz il-
lic tekélle teszen beszéllel. Mene.
Az attyafiac közöt sokot habo
rusag

Megvizsgálva a korai szebeni kiadványokat megállapítható volt, hogy azokban az Euripidész-fordításban használt típus pontosan ezzel megegyező állapotban van. Áll ez a „g"-betű kisebb méretére és a korábbitól eltérő alakjára is. A brassói töredék datálásához természetesen szükséges annak megállapítása, hogy vajon meddig használták ezt a betűtípust Szebenben és vajon végig pontosan ilyen állapotban. Ez meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult, mert ezeket a betűket viszonylag ritkán vették igénybe Szebenben, és ráadásul ennek a műhelynek kiadványai közül csak nagyon kevés és az is sokszor csupán töredékes állapotban maradt fenn.

A ma ismert utolsó alkalmazása ezeknek a 119 mm-es betűknek Szebenben 1618-ból ismeretes.[3] Azonban ebben 1575 és 1618 között bizonyos változások figyelhetők meg, amelyek közül a legfeltűnőbb, hogy visszatért a Hoffhalter-műhelyben korábban használt, ferdetengelyű „g"-betű.[4] Ennek legkorábbról datált előfordulása 1598.[5] Így az Euripidész-fordítás szebeni előállításának ideje biztonságosan 1575 és 1598 közé szorítható. Sajnos ez a vízszintes tengelyű „g"-betű datált kiadványban csak 1576-ban[6] és 1578-ban[7] fordul elő. Itt tehát különösen érezhető az összehasonlításhoz igénybe vehető szebeni kiadványok rendkívül kis száma.

[3] RMNy 1170.
[4] Itt is meg kell köszönni Bánfi Szilvia ezzel kapcsolatos értékes segítségét.
[5] RMNy 835, ahol azonban a nyomtatás helye – tévesen – Kolozsvárként áll.
[6] RMNy 371.
[7] RMNy 423.

Akad egy másik magyar nyelvű és irodalomtörténeti szempontból ugyancsak jelentős drámatöredék *A három ifjú tüzes kemencébe vettetéséről*[8], amelyet pontosan azokkal a betűkkel nyomtattak, mint a brassói töredéket. Miután ezzel együtt az 1576. évre szóló magyar[9] és latin nyelvű szebeni naptár[10] töredékei kerültek elő ugyanazokból a kötéstáblákból[11], jogos a feltételezés, hogy ez a drámatöredék az 1575-ben indult szebeni nyomda működésének első éveiben készült. Úgy tűnik, hogy az Euripidész-fordítás elkészítésének megállapításához is ez a legmegfelelőbb időkör. A három ifjúról szóló dráma töredékei Segesvárott őrzött kötet tábláiból kerültek elő. Gernot Nussbächer tájékoztatása szerint nem zárható ki az, hogy az Euripidész-töredék is segesvári eredetű, mert az ottani levéltár egy részét átmenetileg Brassóban őrizték.

Ugyancsak Nussbächer, mint a 16. századi erdélyi papírmalmok termékeinek szakértője, volt szíves elvégezni a brassói töredék papírjának vizsgálatát, majd annak eredményét írásban átadni. Fontos ez a körülmény, hiszen a szebeni nyomda az ugyancsak városi tulajdonban levő malom papírjával dolgozott. Sajnos a félíves töredéken vízjel nem látható. A merítőháló függőleges merevítőinek egymástól levő távolsága a vízjel tanúsága szerint a szebeni papíron jól ismert gyakorlatnak felel meg. A merítőháló vízszintes bordáinak száma 20 mm-enként 24. Ilyen sűrűség az eddig regisztrált szebeni papírokban az 1580–1594 közötti években található. Mindent összefoglalva, az Euripidész-fordítás a szebeni nyomdában készült feltehetően az 1575–1580 között időben.

Euripidész e drámájának Devecseri Gábor-féle 1629 soros magyar fordításában[12] a Brassóban fennmaradt egyetlen félív c_2a–c_3b lapjain a 394–440, a c_6a–c_7b lapokon pedig a 480–517. sorok szövege olvasható. A töredék első részében négy lapon 46 sor található a modern fordítás szerint, míg a második négyen pedig csak 37. Ebből kiviláglik, hogy a két átültetést nem csupán négy évszázad, de jelentős stilisztikai eltérés is elválasztja egymástól. Ennek ellenére kísérletet lehet tenni a korai nyomtatvány terjedelmének kikövetkeztetésére. Visszaszámolva, a „C" jelzésű füzet a modern fordítás 370–375 sora táján kezdődhetett. Az első két („A" és „B" jelű) füzet 16 leveléből le kell számítani az elsőt a címlappal, hiszen azon feltehetően nem állt szöveg. A maradék 30 lapon tehát kb. 370 sor foglalhatott helyet. Ez laponként több mint 12 Devecseri-féle sort jelent. Elosztva ennek a fordításnak 1629 sorát ezzel az átlagszámmal kb. 130 lapot, azaz 65 levelet lehet számítani. Nyolc ív – füzetenként nyolc levéllel – összesen 64 levélből áll. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ez lehetett a ma csak töredékesen ismert kiadványnak az összterjedelme. Vagyis az egész nyomtatványnak összesen 1/16 része került elő.

Johann Gallen, kassai könvkereskedő hagyatékát 1583-ban leltározták. Az ebben foglalt könyvjegyzéket Kemény Lajos két ízben is publikálta: előbb csak a magyar könyvekét,[13] majd az egészet.[14] Itt olvasható a kötetlen, nyolcadrét alakú kiadványok között: „Tragedia Eurip. Vngrisch. VI ex. d. 59." Tehát a hat példányban leltározott könyv becsértéke összesen 59 dénár volt. A példányszám és az ár, valamint a kiadványok formátuma a jegyzékben megtalálható. Segítségével a ma példányból is ismert nyomtatványok alapján kiszámítható, hogy ívenként mennyire becsülték a könyvek értékét a leltározók. Euripidész egy példánya majdnem tíz dénárba került. A Gallen-féle könyvjegyzékben három olyan tétel is található, amely ehhez árban legközelebb áll. Mindhárom 1577-ben készült Kolozsvárott. Közülük kilenc dénárba került a *Szép histó-*

[8] RMNy 370.
[9] RMNy 364.
[10] RMNy 363.
[11] MKsz 1965. 313–328.
[12] *Euripidész összes drámái*. Bp. 1984. 887–945.
[13] MKsz 1887. 136–138.
[14] MKsz 1895. 310–320.

ria a tökéletes asszonyállatokról, hét ív papíron.[15] A tíz dénáros *Salamon és Markalf*[16] terjedelme nyolc, míg 11 dénárra árazott *Az ötödik része Mátyás király dolgainak*[17] tíz ív volt. Elfogadható tehát a fenti, a szöveg beosztása alapján az a következtetés, hogy az Euripidész-fordítás nyolc ívből, azaz 64 levélből állt.

Gulyás Pál a Gallen-féle könyvjegyzéket igen alaposan kiértékelte, majd a végén ezt írta:[18] „De mindez adatoknál becsesebb a jegyzéknek az az adaléka, mely Euripides, közelebbről meg nem jelölt, tragédiájának magyar fordítására vonatkozik. Milyen kár, hogy az 59 dénárra értékelt hat példány közül egy sem került az utókorra. Méltó párja volna Bornemisza Péter sokáig lappangott Elektra-fordításának s így is ékesen szóló bizonysága a hazai humanizmus virágzásának."

Gulyás álma most – bár csupán töredékesen – de mégis valóra vált.

BORSA GEDEON

Jean Baptiste Morin és Magyarország. Egy ismeretlen Hungaricum.[1] A Magyarországon és Erdélyben járt francia utazókról, hírességekről szóló irodalomban tudtommal eddig még sehol sem esett szó Jean Baptiste Morin (1583–1656) személyéről és munkásságáról.[2] Pedig Morin egyrészt mind a geológia, mind pedig az orvostudomány története szempontjából jelentős személyiség, másrészt azon – ritka – esetek közé tartozik, akinek számára a több mint féléves magyarországi utazás nem csupán életrajzi epizódnak, hanem a tudományos életmű szempontjából is lényeges és meghatározó eseménynek bizonyult. De ki is volt tulajdonképp Jean Baptiste Morin?

Morin életrajzainak alapja az a biográfia, amely posztumusz *Astrologia Gallica* című könyvének előszavában olvasható.[3] E biográfia alapján írta mind Niceron (1685–1738),[4] mind Bayle[5] a maga terjedelmes életrajzát, amelyek azután a forrásai lettek a későbbi életrajzi földolgozásoknak.[6]

[15] RMNy 385.
[16] RMNy 389.
[17] RMNy 384.
[18] GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 255.

[1] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dörnyei Sándornak és a Franciaországban élő Lukács Gábor professzornak nagylelkű segítségükért, amely nélkül ez a cikk sohasem születhetett volna meg.

[2] Az alább felsorolt művek sem említik Morin nevét:

BIRKÁS Géza: *Francia utazók Magyarországon.* = Acta Univ. Szegediensis. Sectio Phil. Tom. XVI. Series Nova Tom. II. Szeged 1948., DUKA ZÓLYOMI Norbert: *Magyar–francia orvosi kapcsolatok a 18. század végéig.* = Orvostörténeti Közlemények 1983. 167–172., KÖPECZI Béla hasonló tárgyú tanulmányai, illetve BAJOMI LÁZÁR Endrének a magyar–francia kapcsolatokkal foglalkozó cikkei (*Arpadine.* Bp. Szépirodalmi K. 1980.). A BENDEFFY László (szerk.): *A magyar geodéziai irodalom bibliográfiája 1498–1960* (Bp. Műszaki KK., 1964.) sajnos csak a magyar származású írók műveit gyűjtötte egybe. Egyedül HAVASS Rezső: *Magyar földrajzi könyvtára* (Bp. Szerző kiad. 1893. 16. ill. 20.) említi Morint, ám magyarországi tapasztalatai alapján írott fő műve, a *Mundi sublunaris anatomia* ebben a gyűjteményben sem szerepel!

[3] MORIN, Jean Baptiste: *Astrologia Gallica principiis et rationibus propriis stabilita atque in XXVI libros distributa.* Hagae-Comitis, A.Vlacq, 1661. fol. I–XXI.

[4] NICERON, Jean Pierre: *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres.* Paris, Briasson, 1729. Tom. III. 86–102.

[5] BAYLE, Pierre: *Dictionnaire historique et critique.* Nouvelle éd. Paris, Desoer, 1820. Tome X. 527–547.

[6] ZEDLER: *Allgemeines Staats-Kriegs-Kirchen-und-Gelehrten Chronick.* Leipzig, J. H. Zedler, 1742. Theil 11. 869–871. JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelerhten-Lexicon.* Leipzig,

Mindezek szerint tehát Jean Baptiste Morin a beaujolais-i Villefranche-ban látta meg a napvilágot 1583. február 23-án. Szülei közrendű, de jómódú helybéli polgárok voltak. Előbb Aix-en-Provençe-ban bölcsészetet hallgatott – és oktatott – majd orvostudományt tanult: ez utóbbiból szerzett doktorátust, 1613-ban, Avignonban. A következő évben Párizsba költözött, ahonnan Claude Dormi, boulogne-i érsek és tudományos mecénás megbízásából 1614-ben Németországba, Ausztriába majd Magyarországra utazott,[7] hogy ott a bányákban a fémek természetét kutassa. Ám végül is nem a fémekkel, hanem a föld geológiai szerkezetével foglalkozott a legtöbbet: Hazatérve adta ki *Nova mundi sublunaris anatomia* (Parisiis, apud N. Du Fossé, 1619.) című első könyvét, amelyben magyarországi tapasztalatai alapján arra a következtetésre jut, hogy a földgolyó, akár az égbolt, három régióra osztható. Elméletének kifejtése során több magyar települést, bányát említ s rengeteg érdekes adalékkal szolgál a korabeli magyarországi viszonyokról, a bányászok életéről és a bányászati módszerekről egyaránt. Párizsba hazatérve azonban nemcsak könyvét írta meg, hanem új barátot és mestert is szerzett a sokoldalú skót Davisson személyében, aki jóslásra, asztrológiára oktatta ifjú tanítványát.[8] Bár állítólag Morinnek több ízben is sikerült igazat jósolnia, továbbra sem adta föl orvosi gyakorlatát. Előbb de la Bretonnier apát, majd 1621-től Luxembourg herceg háziorvosa lett: utóbbi minőségében 9 évet töltött el. 1630-ban, Sainclair, párizsi matematikaprofesszor halála után, átvette az elhunyt tanszékét az egyetemen.[9] Morin utóbb sikerrel oldotta meg a hosszúsági körök problémáját (gyakorlatilag feltalálta a hosszúsági köröket) s ezzel elnyerte Richelieu bíboros pénzjutalmát, majd Mazarin bíboros 2000 livre-es évjáradékát. Ezután, mint sikeres jós és asztrológus (tenyérjóslással, álomfejtéssel és fiziognómiával is foglalkozott) a legfelsőbb körökben mozoghatott, a királynő és Richelieu – akivel pedig nem volt a legjobb viszonyban – néha politikai ügyekben is kikérte véleményét.

Morinnek, számos kisebb vitairata mellett tíz jelentősebb, matematikai, asztrológiai, geográfiai és vallási tárgyú munkája jelent meg,[10] fő művének azonban a halálakor még kéziratban lévő *Astrologia Gallicát* tartotta. A források egyébiránt feljegyzik, hogy Morin pénzéhes, összeférhetetlen ember volt,[11] áltudományos és személyeskedő viták, plágiumperek vették el ideje nagy

---

Gleditsch, 1751. Theil III. 677., ELOY, N. F. J.: *Dictionnaire Historique de la Médecine ancienne et moderne*. Mons, H. Hoyois, 1778. 345–346. stb. Még annyit jegyzünk meg, hogy az újabb általános és orvostörténeti lexikonok, kézikönyvek egyikében sem szerepel Morin neve.

[7] VITA II–III., NICERON, J. P.: *i.m.* 86–87., BAYLE, P.: *i.m.* 527.: „L'année suivante il s'en alla a Paris, et entra chez messire Claude Dormi, éveque de Boulogne, qui envoya faire des recherches sur la nature des métaux dans les mines de Hongrie. Il descendit plusieurs fois dans plus profondes, et ayant cru reconnaitre que la terre est divisée comme l'air en trois régions, il fit un livre lá-dessus." (ti. a *Mundi sublunaris anatómiát*. Paris, 1619.)

[8] Különös módon míg Morinből, aki korábban orvos volt asztrológus, Davissonból, aki asztrológus volt, később orvos lett, mégpedig nem is akármilyen: a lengyel királyné főorvosa.

[9] Özvegyét is feleségül akarta venni, de a hölgy a leánykérés előtt elhunyt. Morin nem is házasodott meg soha.

[10] A *Nova mundi subterranei anatomia* mellett a következők: *Astronomicarum domorum Cabala detecta* (1623), *Trigonometriae canonicae libri tres* (1633), *De vera cognitione Dei ex solo naturae lumine* (1655), *Notae astrologicae* (1632), *Terrerius – refutatio compendiosa erronei ac detestandi libri de praeadamitis* (1633), *De motu seu quiete telluris* (1631), *Alae telluris fractae* (1635), *Scientia longitudinum* (1635 – A felfedezést először a párizsi fegyvertárban 1634. március 20-án ismertette.), *Astronomia Gallica* (halála után jelent meg).

[11] És boldogtalan is: Mint az *Astrologia Gallica* előszavában írja (Hagae Comitis, 1661.): „a szolgaság ... a fogság egy speciális válfaja, hiszen az ember az idegen házban nem szabadként, hanem kiszolgáltatottan kényszerül élni. Az én életem pedig 16. életévemtől a 46.-ig folyamatos szolgaság

részét: különösen hírhedt volt Gassendivel, Bernier-vel és Neure-rel vívott magánháborúja, amelynek során több röpiratot is kiadott, köztük a Vincentius Panurgus álnév alatt megjelent *De tribus impostoribus*t is. Morin arra törekedett, hogy az asztrológiát biztos tudományos alapokra helyezze, s így állami álláshoz juthasson. Evégett dolgozott 30 évig „fő művén", amelynek megjelenését azonban már nem érhette meg: 1656. november 6-án Párizsban elhunyt.

Morin kiterjedt munkásságának nagy részét asztrológiai művek, téves álláspontot képviselő tudományos vitairatok teszik ki.[12] Geológiai-történeti szempontból kétségtelenül jelentős a már említett *Longitudinum terrestrium et coelestium nova et hactenus frustra optata scientia* (Paris, 1634) című munkája, amelyben a földrajzi hosszúságok problémájának megoldása mellett a látcsövek koordináta-beosztását is föltalálta és leírta.[13] Fontos munkájának tartható továbbá éppen az a *Nova mundi sublunaris anatomia* is, amelynek függelékében Morin részletesen beszámol magyarországi kutatásairól.

Ezekről a magyarországi tapasztalatairól azonban nemcsak ebben az egy kiadványban olvashatunk, hanem abban az Awnsham Churchill és John Churchill által kiadott *Collection of voyages and travels...* című gyűjteményben is, amely Londonban, 1732-ben jelent meg.[14] A Morin-féle útleírás itt a következő címmel szerepel: *John Baptist Morin's Journey to the mines in Hungary* (1615). Megjelent továbbá Morin magyar tárgyú írásainak még egy ismertetése is Angliában: *Directions and inquiries about the mines, minerals, baths of Hungary, Transylvania and other countries neighbouring to those, together with the answers thereto* címmel a Philosophical Transactions 1670-es kötetének 1179. oldalán.[15]

Morin magyar szempontból egyetlen fontos műve tehát a *Nova mundi sublunaris anatomia*, amelyet Guillelmus Du Vair főkancellárnak ajánlott, s amely Párizsban, N. de Fosse-nál, 1619-ben jelent meg 144 oldalon. A könyv első 115 oldalán a földfelszín alatti három régió – a korban elfogadott arisztotelészihez képest sok újat mondó – elméletének részletes kifejtését találjuk. A teória ismertetésétől azonban ezúttal eltekintek, hiszen a kötet második része, vagy inkább függeléke számunkra sokkal izgalmasabb. Talán nem lesz hiábavaló az érdeklődés fölkeltése végett, röviden vázolni a függelék tartalmát.

E rész címe a következőképpen hangzik: „Authoris ad Hungaricas fodinas peregrinatio, harumque ab eodem inspectio: In quantum supradicta confirmantur, tum de subterraneis locis philosophica, notatuque dignissima recensentur."

Morin bevezetőjében beszámol arról, hogyan tett 1615-ben Flandriában, Germaniában, Csehországban és Ausztriában tanulmányutat. Bécsben, tudós emberek beszéltek neki az „in Europa omnium famosissimis" magyar és erdélyi bányákról, amelyekről korábban már Paracelsusnál olvasott. Noha az utazás veszélyesnek ígérkezett,[16] nem tudott ellenállni kíváncsiságának. Hajóra

---

volt. Tizenhat urat szolgáltam, s mindnyájukat vagy az úrnőkkel való összeveszés miatt kellett otthagynom, mivel nem lévén képes elviselni parancsolgatásukat, gyűlöléget idéztem fejemre ..., vagy balesetek, vagy pedig az urak elviselhetetlen hálátlansága miatt kellett távoznom tőlük."

[12] Niceron 27 művét sorolja föl, ám egyetlen kifejezetten orvosi tárgyú munka sincs köztük.

[13] ALLARD, G. et al.: *La science moderne*. Tom. II. Paris, Presses Univ. de France, 1958. 291.

[14] IV. 762–767. – erről még egy másolat sincs hazánkban. A művet említi HAVASS Rezső: *Magyar földrajzi könyvtár* (Bp. Szerző kiad., 1893. 16.) a *Catalogue of the York Gate Library* (London, 1886. 138.) alapján. A York Gate Library – a British Library tájékoztatása szerint – jelenleg az ausztráliai Adelaide-ben található a Royal Geographical Society könyvtárába olvasztva.

[15] HAVASS Rezső: *i.m.* 20.

[16] Magyarországon a külföldieket a „grassatores bestiales", vagyis a vadállati útonállók előbbutóbb kirabolják. Csupán a nemesek kedvelik itt a külföldieket, különösen pedig a vitéz franciákat. A magyarok egyébként – írja Morin – fa-viskókban élnek, hiszen a kőházakat úgyis lerombolnák a folytonos háborúk során. (117–118.)

szállt s Pozsonyba[17] utazott. Egy kevés pénzt hagyva Pozsonyban, a helybéli orvosnál, Paulus Ienischnél, lovat vesz s négy, a bányavárosokba induló szekérrel útra kel Neusohl (Beszterce-bánya) felé. Itt Matthias von Bloenstein bányaigazgató, hála Mussinger tanácsos ajánlólevelének és Morin francia orvos voltának, nagy tisztelettel fogadja. Meglátogatja a helyi rézbányákat, ahol – mint írja – elég hosszú időt töltött volt egykor Paracelsus is, aki, mielőtt Erdélybe utazott volna tovább, e helyt laboratóriumot épített és a fémekkel kísérletezett, mégpedig oly sikerrel, hogy vendéglátóit a magakészítette arannyal jutalmazta meg.[18] A vendéglátó aranyműves házát Morin korában még kuriozitásképp mutogatták a látogatóknak. (120.)

Besztercebányáról egy tolmácsként alkalmazott „perdoctus et probus vir chymicus"-szal utazott tovább „Woissan"-ba (sic!). Aranyrögöket görgető folyókat lát, a környék teli van lelőhelyeiket gondosan titkoló – különösen lengyel – drágakőbányászokkal. Különféle kincsvadász-bandák küzdenek ugyanis errefelé egymással, gyakoriak a véres leszámolások. Két hét múlva ér „Woissan"-ba, az aranybányába, amely birtokosáról, egy magyar nemesről kapta nevét. Itt 22 karátos aranyat bányásznak. Mivel Morin hírét veszi, hogy a „Nuptiae Diaboli" hegyén élő rablók az életére törnek, visszamenekül Besztercére. Itt tíz katonát bérel a rablók ellen, majd Schemnitzbe (Selmecbányára) siet, hogy meglátogassa a néhai híres Martinus Ruland, Iohannes Ruland nevű fiát,[19] aki a bányaváros fizikusaként, vagyis városi orvosaként működik. Az orvos és a helyi kamaragróf, Hudalrich Reiter, szívesen fogadja. Engedélyt kap arra is, hogy leszálljon a bányába, ahol 1613-ban barátja, Ioannes Beguinus már végzett kutatásokat.

Hamarosan újra Besztercére megy, pénzt vesz magához és katonai kísérettel Körmöcbányára utazik. Az itteni aranybánya a magyarországi pénzverés központja, más bányákból is ide áramlik az arany és az ezüst. Georgius Fleisch von Lerchemberg kamaragróf és neje, a „charissima" és tudós Anna von Pettingerin jól tartják az ifjú franciát, aki öt teljes hónapot tölt náluk, csupán december 1-én indul haza. (Nagy viszontagságok, hadi és rablókalandok után, Svájcon és Lyonon át ér Párizsba, 1616 márciusában.)

Morin minden idejét a helyi bányákban tölti, figyeli a munkát, a munkaeszközöket, vizsgálja az ásványokat, geológiai elemzéseket végez. Művének következő húsz oldala (124–143.), egyetlen bányalátogatás részletes beszámolója, melynek tartalma röviden a következő:

A helyi (körmöci) bányába két út vezet, az egyik egy 6×2 láb széles, fenyőgerendákkal bélelt kút, amelyen át, marhabőr zsákokban a fémet és a vizet emelik a napvilágra. Hárman-négyen utazhatnak lefelé egyszerre szíjból készült és kampókra akasztott üléseken. Igen ijesztő alászállni a folyvást felfelé gomolygó bűzös füstben, amely a bőrüléseket korrodálva gyakran okoz baleseteket is. Ráadásul alászállás közben felfelé érces-zsákok is közlekednek, amelyek gyakran taszítják a mélybe a bányászokat.

A másik út sokkal hosszadalmasabb: 3–4 órát vesz igénybe. Ez lépcsőkön és köteleken át vezet lefelé, néhol kúszni-mászni is kell. Ez az ún. „cuniculum"-okon át vezető út is veszélyes, mert a falakra függesztett létrák könnyen a mélybe zuhanhatnak. A kamaragrófnak ezért évente háromszor-négyszer kötelessége személyesen bejárni a bányát, hogy a lépcsők biztonságáról meggyőződjék. Itt minden negyedórában több mint 150 bányász jár le és föl. A levegő is az említett két

[17] „Posoniae, Hungarice Pressburg" (!)

[18] Paracelsus magyarországi tartózkodásáról: MAGYARY KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek.* Bp. 1929. II. 226–229. et al. loc.

[19] Martin Ruland (Lauingen, 1569–Prága, 1611) neves orvoscsalád sarja, Rudolf császár főorvosa, egyebek közt a morbus Hungaricusról, vagyis a tífuszról is írt monográfiát. Iohannes David Ruland (Regensburg, 1595–Pozsony, 1648), bölcsész és orvosdoktor, Bethlen István gróf és II. Ferdinánd orvosa, 1622-ben kapott magyar nemességet. Arról, hogy Selmecbányán is működött volna, nem ír a szakirodalom.

úton jut a föld alá, facsöveken vezetik le s nyitható-csukható ablakrendszerekkel szabályozzák áramlását. Ez a légrendszer hűtőrendszerként is fungál, hiszen különben nagy odalenn a meleg.

Minden óvintézkedés ellenére azonban – írja Morin – alig akad bányász, aki megérné az 50. életévét. Mivel pedig rövidéletűek, már korán, 14–15 évesen nősülnek és gyermeket nemzenek, „hogy ne legyen hiány a munkáskézben". Neusohlban Morin több mint 50 ilyen ifjú férjet látott! A bányászok általában phthisisben (tüdővész) halnak meg, mert tüdejük kisebesedik. Négy óránál többet senki nem képes egyhuzamban a föld alatt tölteni. Ha a levegő áramlása megállna, negyed órán belül mindenki meghalna a mélyben.

Morin csak a cuniculumokon volt hajlandó alászállni, mert, mint bevallja, igen félt a kürtőtől. 4–5 fáklyával és borospalackkal felszerelt bányász, valamint a bányafelügyelő kíséretében indult útnak.

A körmöci aranybányákban járunk. Július van, száraz, meleg az idő. A bánya bejáratánál mégis hideg honol, amely a bányászruhában még hidegebbnek tűnik. Nedves, saras folyosókon át visz az út, a közelben vitriolos, savanyú ízű forrás buzog, amelynek vize a bányászok szerint lázas betegségek ellen jó. Út közben a vágatokban jól látszanak a „tabulák" közé szorult arany-erek. 80 hexapoda (kb. 25 m) mélységben a levegő langyosodni kezd, lejjebb pedig egyre melegebbé válik. A praefectus szerint a hő minden bányában alulról áramlik felfelé. (Itt Morin hosszasabban elmélkedik a Föld benső hevének mibenlétéről, nem hisz ugyanis benne, hogy a Föld középpontjában forró magma lenne.)

Még lejjebb hatolva egy kibírhatatlanul izzó levegőjű helyiségbe érnek, amelynek falát smaragdszín vitriol borítja. Morin nem érti, hogyan lehet itt dolgozni. Az itteni a világ legjobb vitriolja, mégsem exportálják külföldre. Pedig Morin csak végighúzva a kezét a falon, fél libra drága vitriolt gyűjt össze! A melegben megszomjaznak, isznak egy kis bort és tovább mennek lefelé. A praefectus elmondja, hogy ha egy táblában megszakad az arany-ér, matematikai módszerrel ki tudják számítani, hol fog folytatódni, s hol kell újból ásni. Morinnak meg is mutatják azt a rézből készült instrumentumot, amellyel a méréseket végzik.[20]

Lejjebb kalapácszaj hallik. Nyomorult bányászokat látnak, akik majdnem teljesen meztelenül csákányozzák a követ. Igen kemény a talaj. Néha tüzet kell gyújtani, hogy porhanyósabbá váljék s bele lehessen vágni a csákányt. Ám tüzet csak feljebb lehet rakni, itt lenn nem. A bányászok, Morin érdeklődésére elmondják: most jól bírják a munkát, de ha odafönn időváltozás fenyeget, idelenn megromlik a levegő, sűrűbb, maróbb lesz, a lámpák fénye is hunyorog vagy kialszik, s ilyenkor igen nehéz a munka. Ezért aztán az itteni bányászok mindenki másnál jobban meg tudják jósolni az időváltozást.

Morin megkérdi tőlük, szoktak-e bányadémonokat látni? Egyikük azt válaszolja: szoktak bizony, törpe, néger démont[21] például már ő is látott, de az ijedségen kívül más baja nem esett, hiszen a démonok idelenn csak tréfálkozni szoktak az emberekkel. Bár akadnak köztük, akik kioltják a lámpát és másképpen is gyötrik a népet. Arra a kérdésre, mégis, mitől tartanak a legjobban, a bányász azt válaszolja: a földrengéstől, amit ugyan nem a bányászat okoz, ám ami errefelé mégis elég gyakori.

Körmöcbánya száraz, de más bányákban, pl. Selmecbányán is, sok a forrás. Itt a vizet állandóan hordani kell: ez a legnehezebb, sem éjjel, sem nappal nincs benne megállás, mégis nők és férfiak vegyest végzik. Bőrtömlőkkel merik vagy fenyőfacsövekkel vezetik el a vizet. Volt itt két tanult lengyel ifjú is, majdnem meztelenül végezték munkájukat s alamizsnát koldultak Morintól, aki szánakozva adott is nekik némi pénzt. Nyomorúságos fizetésükből ugyanis (hetente 30–40 Hungarinus, vagyis 12–15 sou) lehetetlen megélni. Pedig negyedóránként kell fel-le szállniok, megállás nélkül. Aki pedig lop, arra kegyetlen büntetés vár.

[20] „... tale autem vidi instrumentum ex cupro, circulis divisis, magnetique affrictis, acubus constans" (135.)

[21] „ethiopum homunculourm forma"

Morin kérdéseket tesz föl a bányafelügyelőnek a földalatti bányavizekről s ezek gyógyhatását bizonygatja. Elbeszéli, hogy Woissan uraság adott neki néhány, bányájából származó követ: ezek egyikét tolmácsa segítségével porrá törte, s lombikban desztillálta: két unciánál több remek illatú, „cordialis" vizet nyert így. A maradékból pedig 22 karátos aranyat és a kén-virághoz hasonló sárgás földet nyert.

Morin zárásképpen megjegyzi: Kár, hogy nem jár több természettudós a bányákban, hiszen annyi ott az érdekes kutatnivaló. A besztercei bányából például egy réztartalmú zöld patak ered, amely telistele van tinkturákkal, ám ezekről majd – írja – egy másik (egyébként soha meg nem jelent) művében ír.

Morinék végre elérnek a bánya aljára. A felügyelő kéri Morint, szálljanak föl a szíj-felvonón. De a francia hajthatatlan: Újra megteszi az utat visszafelé. Több óra múlva, a kimerültségtől és a hidegtől félholtan ér a praefectus bányaközeli házába, felmelegszik, ruhát vált, s az őket köszöntő 10–12 bányásszal jót isznak – persze a vendég költségén – a kiállott fáradalmakra.

Morin beszámolója itt véget ér. Remélem ez a rövid ismertető nem csak a bibliográfusok érdeklődését kelti föl: hiszen Morin útleírása sok egyéb szakterületnek is érdekes és értékes forrása lehet.

MAGYÁR LÁSZLÓ ANDRÁS

Leibniz tervezete a tudomány és a műveltség eljuttatására Oroszországba. A könyvtártörténetben jártasak számára Gottfried Wilhelm Leibniz neve Hannover és Wolfenbüttel könyvgyűjteményeivel kapcsolódik össze. Filozófiai rendszerének elemzésekor a vele foglalkozók – amellett, hogy szinte valamennyien[1] kiemelik munkásságából az elmélet és a gyakorlat filozófusoknál korábban szinte soha nem tapasztalt összefonódását – ritkán tekintik át a filozófus-matematikus-könyvtáros[2] és Nagy Péter orosz cár hosszú éveken át tartó kapcsolatának történetét, pedig ez jól példázhatja a tudós filozófiai rendszerének és könyvtárosi tevékenységének összefonódását. Kettejük „együttműködése" valójában olyan módon hozott rendkívüli eredményeket az orosz tudományos életben, nyomdászatban, könyv- és könyvtártörténetben, hogy mindazokat a terveket-tervezeteket, amelyeket Leibniz készített Oroszország számára, a cár fokozatosan megvalósította – egy részüket azonban már csak abban az időszakban, amikor a filozófus és közte a közvetlennek mondható kapcsolat megszűnt.

G. W. Leibniz 1646-ban Lipcsében született.[3] Apja korán meghalt, de hatalmas könyvgyűjteményt hagyott fiára, ez segített kialakítani bámulatos ifjúkori műveltségét.[4] Egyetemi tanulmá-

[1] L. pl. SIMONOVITSNÉ BEKE Anna: *A dialektika Leibniz filozófiájában.* Bp. Akadémiai K. 1965. 27., 29.

[2] Uo. Simonovitsné szerint Leibnizet egyszerre érdekelték a legelvontabb és a leggyakorlatibb kérdések, apró dolgokat és nagy összefüggéseket egyszerre látott. Átfogta a gyakorlati élet és a tudományok hihetetlenül nagy területét: tanácsadó, diplomata és könyvtáros volt, ugyanakkor foglalkozott filozófiával, matematikával, geológiával, nemzetgazdasággal, bányászattal, jog- és történelemtudománnyal, teológiával és nyelvészettel. Több, Leibniz tevékenységével foglalkozó munka nevezi a filozófust széles körű érdeklődése alapján az utolsó polihisztorok egyikének. L. pl. *Encyclopedia of library history.* Ed. Wayne A. WIEGAND, Donald G. DAVIS. New York–London, Garland Publ., 1994. 276.

[3] Leibniz életére és munkásságára vonatkozóan magyar nyelven l. pl. VEKERDI László: *Leibniz élete és kora.* = Magyar Tudomány 1966. 6. 367–376.; *Leibniz válogatott filozófiai írásai.* Vál. MÁRKUS György. Bp. Európa K. 1986. 414.; SIMONOVITS Istvánné BEKE Anna: *Leibniz filozófiája a XX. század tudományának tükrében.* Bp. Akadémiai K. 1992. 141.; SZABÓ Attila: *Leibniz lételmélete.* Bp. Blanket, 1993. 154.; HELLER Ágnes: *Leibniz egzisztenciális filozófiája.* Bp. Kossuth K. 1995. 149.

nyait tizenöt évesen kezdte meg szülővárosa egyetemén, ahol ugyan főként teológiát és jogot oktattak, de – a XVII. század egyetemi tanulmányi rendjének megfelelően – az előkészítő stúdiumok matematikából és filozófiából álltak. Matematikai és jogi tanulmányokat Jénában is folytatott, fiatal kora miatt azonban a jogi doktori címet itt még nem, majd csak a Nürnberg melletti Altdorfban szerezhette meg. Ezután Nürnbergben telepedett le, ahol megismerkedett holland, angol és francia természettudósok és filozófusok munkáival. Ő maga is írt matematikai és fizikai tanulmányokat, széles körű levelezést folytatott külföldi tudósokkal. 1672 és 1676 között pártfogója, a mainzi érsekválasztó fejedelem minisztere, Boineburg herceg fiának nevelőjeként Párizsban élt, ahol Descartes és Pascal még kéziratban lévő munkáit tanulmányozta, majd eljutott Londonba is. Newtontól függetlenül és vele párhuzamosan dolgozta ki ekkor az infinitezimálisszámítás elméletét.[5] Kutatásainak eredményeit – csak a kész szabályokat közölve – 1684-ben jelentette meg a lipcsei tudományos folyóiratban, az *Acta Eruditorum*ban, megalkotva a differenciálszámítás és a függvény addig még nem használt fogalmát.[6]

Párizsi tartózkodása után – rövid hollandiai látogatással Spinozánál és Leeuwenhoeknél[7] – közel negyven évre Hannoverben telepedett le, a herceg tanácsadójaként és könyvtárosaként. Könyvtárosi tevékenységét később – egészen 1716-ban bekövetkezett haláláig – Wolfenbüttelben folytatta.

Mindkét könyvtár komoly állománybeli gyarapodást és katalógusainak kiépítését köszönhette tevékenységének. Gyakorlati munkájánál is fontosabb a könyvtárak felállításával és működtetésével kapcsolatban kidolgozott elmélete: eszményképe a teljes és jól rendben tartott gyűjtemény. Leveleiben az ilyen könyvtárakat minden idők és népek nagy tudósainak gyűléseihez hasonlította, ahol a tudósok emelkedett gondolataikat közlik a hallgatósággal.[8] Szerinte az ilyen gyűjteményben soha sem a ritka könyvek, hanem mindig a fontos szerzők alapműveinek beszerzése a lényeges, ennek előfeltétele a bőséges, szabad rendelkezésű, rendszeres évi anyagi keret. A könyvtári állomány felállításában a fakultások és foglalkozások szerinti elhelyezést tartotta követendőnek a szigorúan tudományos szakrendszerrel szemben. A feltárást háromféle: szerzői betűrendes, megjelenési év szerinti és tárgyszavak szerinti katalógusok segítségével látta megvalósíthatónak.[9]

Hannoveri és wolfenbütteli munkája mellett tagja volt az angol Royal Society-nek, a francia Tudományos Akadémiának, és ezek nyomán ő javasolta a berlini Tudományos Akadémia, valamint a szentpétervári Tudományos Akadémia létrehozását is. Az 1670-es évek végétől dolgozott filozófiai elméletének, az ún. monaszelméletnek a kifejlesztésén, amelyben a monaszt, azaz szubsztanciát az individualitás és a változás állandóságaként, törvényszerűségeként értelmezte.[10]

---

[4] SIMONOVITSNÉ: *i. m.* 1965. 30.

[5] Newton Leibnizhez képest tíz évvel korábban jutott el az infinitezimális kalkulushoz, felfedezését azonban nem közölte másokkal, mert szerinte ehhez még nem értek meg a feltételek. Levélváltásuk és Leibniz elméletének nyomtatásban való megjelenése után Leibniz élete végét beárnyékolta az a prioritási vita, amelyet Newton tanítványaival kellett folytatnia. L. *Leibniz válogatott*... 1986. 363.

[6] VEKERDI: *i. h.* 373.

[7] Elragadtatással tapasztalta, hogy a Leeuwenhoek által feltalált mikroszkóp segítségével vizsgálhatók a szabad szemmel nem látható organizmusok. A későbbiekben szubsztanciaelméletének megalkotásában használta fel a látottakat. L. *Leibniz válogatott*... 1986. 363.

[8] HESSEL, Alfred: *A könyvtárak története*. Bp. OSzK KMK, 1959. 93–94.; *Encyclopedia*... 1994. 495.

[9] A Leibniz könyvtárossága idején kialakított elmélet pontokba szedett változataként értelmezhető az a tervezet, amelyet az 1700-as évek első évtizedében Nagy Péter számára készített. Részletesen l. később.

[10] SIMONOVITSNÉ: *i. m.* 1992. 72–82.

Közben Hannoverben gyakorlati tevékenysége is jelentős volt: a földméréshez, a térképkészítéshez, a hercegség kereskedelmi mérlegének megtervezéséhez egyaránt értett. Találmányai közül a legfontosabb egyrészt az a számológép, amely bonyolult karok és csörlők segítségével a négy alapművelet elvégzése mellett gyökvonásra is képes volt, másrészt az a szélmalomrendszer, amelyet a hannoveri hercegség Harz hegységi bányáiban állított fel a gyakori víz- és energiahiány kiküszöbölésére. Életének utolsó vállalkozása a Braunschweig-Lüneburgi ház történetének megírása volt: valódi krónika megszerkesztését tervezte.[11]

Simonovits Istvánné Beke Anna 1992-ben Leibniz filozófiájáról írott munkájában – amelyben a szerző annak elemzésére vállakozik: hogyan épülnek be a XX. század tudományába a filozófus kétszáz évvel ezelőtt megalkotott és akkor még meg nem értett tudományos diszciplínái – a következő orosz vonatkozású leibnizi tevékenységi köröket sorolja fel:[12] a cárral való 1697-es megismerkedés[13] után a filozófus emlékiratot készít a tudományok és Oroszország civilizációjának fejlesztése érdekében; összeállítja azoknak a híres tudósoknak a listáját, akiket érdemes meghívni Oroszországba, valamint azoknak a könyveknek és tanulmányoknak a jegyzékét, amelyeket az orosz tudósok számára hozzáférhetővé kell tenni; javaslatot dolgoz ki a hajózás és általában a szállítás megjavítására; felvilágosítást kér az Oroszországban élő népekről és nyelvük eredetéről.

Leibniz munkássága nyomtatásban kiadott művei mellett leginkább levelezésében és kéziratban kísérhető figyelemmel.[14] Az Oroszországgal kapcsolatos anyag feldolgozására 1871-ben került sor: V. Gerje Hannoverben összegyűjtötte, majd Szentpétervár oroszra fordítva publikálta ezeket a leveleket.[15] Az ő véleménye az volt, hogy Leibniz azon kevés tudósok egyike, akik nemcsak egzotikussága miatt figyeltek fel Oroszországra, hanem fontosnak tartották az önálló, felvilágosult állam kialakításának elősegítését és Nyugat-Európával való elismertetését is. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy Leibniz milyen korán felismerte: Oroszországra Európának nemcsak egzotikussága miatt van szüksége, hanem azért is, mert egyrészt szerepet játszhat a török visszaszorításában, másrészt összekötő kapoccsá válhat Kelet és Nyugat között. Éppen ezért a filozófus utazókat és diplomatákat kérdezett ki, holland és svéd tudósokkal levelezett: hangyaszorgalommal gyűjtötte az Oroszországgal kapcsolatos információkat.[16] A levelezőpartnerek között így felbukkan N. C. Witsen amszterdami polgármester, a jogi és történeti munkákat író H. van Huyssen (aki 1703 és 1705 között a cár fiának nevelője lett) és J.

[11] „Hogy Fenségednek valami fogalma legyen, először is ennek a földnek legrégibb korát kell tárgyalnom, attól kezdve, hogy valószínűleg, legfeljebb ha a Harz kivételével, az egész víz alatt volt... Azután el kell mondani, hogyan töltődtek fel egész tengerek, s hogyan található meg a halak nyoma a kőben, mint borostyánkőben a legyek, hogyan töltődtek meg a repedések érccel..." L. VEKERDI: *i. h.* 372–374.

[12] SIMONOVITSNÉ: *i. m.* 1992. 23–24.

[13] A cárral való személyes találkozásra valójában csak jóval később került sor. L. később.

[14] A hannoveri városi könyvtárban található anyag lajstromozására 1889 és 1895 között az akkori könyvtárosok egyike, Eduard Bodemann vállalkozott. L. BODEMANN, Eduard: *Der Briefwechsel des Gottfried Wilhelm Leibniz in der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover.* Hannover, 1889. 415. (Reprint: Hildesheim, G. Olms Verlagsbuchhandlung, 1966.); BODEMANN, Eduard: *Die Leibniz-Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover.* Hannover, 1895. 339. Ugyanakkor – mint Simonovits Istvánné megjegyzi – Leibniz levelezésének kiadása még nem fejeződött be: a vállalkozás hozzávetőleges számítások szerint nyolcvan nagyalakú kötetet tesz majd ki. L. SIMONOVITSNÉ: *i. m.* 1992. 9.

[15] GER'E, V.: *Otnošeniâ Lejbnica k Rossii i Petru Velikomu po neizdannym bumagam Lejbnica v Gannoverskoj biblioteke.* Sanktpeterburg, 1871. 207.

[16] GER'E: *i. m.* 2–5.

G. von Sparfvenfelt svéd nyelvész neve.[17] Éppen azért, mert ezek a kapcsolatok már az 1690-es évek közepétől élőek voltak, Leibniz azon kevesek közé tartozott, akik tisztában voltak azzal, hogy a XVII. századi Oroszország és Nyugat-Európa első konkrét kapcsolatát létrehozó 1697–98-as nagy követjárás küldöttségének egyik tagja – ha titokban és álruhában is – maga az orosz cár, Nagy Péter.

A nagy követjárás idején azonban Leibniz nagy álma, a cárral való találkozás nem valósult meg. A tudósnak meg kellett elégednie azzal, hogy megismerkedhetett a követség vezetőjének, Franz Lefortnak Pjotr nevű unokaöccsével. Gerje szerint[18] 1697 augusztusában az utóbbinak címzett levélhez[19] tartozhatott az a francia és német nyelvű 'melléklet', amelyben Leibniz először körvonalazta a nyugat-európai műveltség Oroszországba juttatásának programját, hét alapszabályt fogalmazva meg ezzel kapcsolatban:

> 1. központi intézmények létrehozása a tudományok és a művészetek számára (általános terv a létrehozáshoz; tehetséges, ismert, levelezési készséggel rendelkező tudósok és megfelelő mennyiségű pénz a cári kasszából a működtetéshez); 2. tehetséges külföldiek meghívása Oroszországba (ki- beutazási és a letelepedéshez kolóniaalapítási privilégium a számukra); 3. új technikai eszközök beszerzése külföldről; könyv- és ritkasággyűjtemények, könyvkereskedések, nyomdák, botanikus- és állatkertek alapítása; 4. fiatal orosz nemesek külföldre küldése; 5. az alsó-, közép- és felsőszintű oktatás megszervezése (legfontosabb tanórák: történelem, matematika, nyelvek; jó tanárok kiválasztása; tankönyvírás; taneszköz-készítés); 6. Oroszország nyersanyagtartalékainak feltérképezése; 7. a hiányzó nyersanyagok beszerzése külföldről.

[17] L. pl. BODEMANN: *i. m.* 1996. 390., 100., 295. Witsen a cárnak is jó ismerőse volt, hiszen az 1697–98-as nagy követjárás idején Amszterdam polgármestereként nemcsak bemutatta a várost, hanem hajóácsi munkát is szerzett Nagy Péternek a Kelet-Indiai Társaság hajódokkjában. Korábban, 1664-ben kb. egy évet töltött Moszkvában családja kereskedelmi kapcsolatai révén, majd 1687-ben nyomtatásban jelentette meg Észak- és Közép-Ázsia térképeit, részletesen ábrázolva benne az általa felmért orosz területeket. L. LEVINSON-LESSING, V. F.: *Pervoe putešestvie Petra I. za granicu.* In: *Kul'tura is isskusstvo petrovskogo vremeni.* Naučnyj red. G. N. KOMELOVA. Leningrad, Avrora, 1977. 31–32. Huyssen az 1690-es évek végén a Hágában szolgáló első orosz követ, A. A. Matvejev tanácsára kötött szerződést a cárral. E szerződésben a következőkre vállalkozott: a külföldi újságokban Oroszországról megjelenő hamis és elferdített híreket folyamatosan cáfolja; lefordít, kiad és terjeszt olyan cári rendeleteket, amelyek az orosz katonai és politikai helyzettel kapcsolatosak; főpostamesterekkel tárgyal, hogy Oroszország és Nyugat-Európa között a levelek és tudósítások „közlekedtetése" gyors és pontos legyen; keres és Oroszországba küld szláv nyelveket beszélő mesterembereket, művészeket, mérnököket és katonatiszteket. L. GER'E: *i. m.* 45., 50–52. Sparfvenfeltnek – aki egy svéd követség tagjaként korábban hosszabb időt töltött Oroszországban és az ott tapasztaltak alapján három kötetes lexikont szerkesztett – Leibniz 1699-ben a szláv ábécék már régóta nélkülözött összehasonlító táblázatát köszönhette. L. GER'E: *i. m.* 39–44.

[18] GER'E: *i. m.* 14.

[19] BODEMANN: *i. m.* 1966. 134. A levél konkrétan Pjotr Leforthoz szóló részében Leibniz az Oroszországban használatos nyelvek táblázatát, a Miatyánk orosz nyelvű szövegét és az orosz cárok családfáját kérte. Mindezek mellett a levél érdekes magyar vonatkozása: Leibniz aziránt érdeklődött, hogy igazak-e azok a hírek, amelyek arról szólnak, hogy a cári birodalom egyes területein még magyarul beszélnek, hiszen az köztudott, hogy a magyarok ősei valaha arról a területről indultak el. L. GER'E: *i. m.* 14–19. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ez az első tervezet Leforton keresztül a cár kezébe került volna, annál is inkább, mert francia nyelven íródott és a legnagyobb gondot Leibniz leveleivel kapcsolatban a későbbiekben is a fordítások elkészítése jelentette, hiszen a cár a nyugat-európai nyelvek közül csak hollandul tanult meg egy kicsit.

Leibniz hamarosan elkészítette e korai tervezet sokkal részletesebben kidolgozott változatát és arra, hogy ez a cár elé kerülhessen, már csak néhány évet kellett várnia. A politikai helyzet[20] úgy hozta, hogy Bécsben az a J. Ch. von Urbich lett Oroszország követe, akivel a filozófus 1688 óta levelezésben állt.[21] Leibniz 1708 novemberében érkezett Bécsbe, hogy személyesen ismertesse tervezetét a követtel és – az írott változat: egy feljegyzés elkészítése után – megállapodjanak a tervezet Oroszországba juttatásáról. A feljegyzés[22] bevezetésében Leibniz Oroszországot szűzföldhöz hasonlította, ahol a tudás és a civilizáció magja elvethető anélkül, hogy gyom keveredne közé: a nyugati műveltséget annak történelmi helyzeteiből fakadó hibái nélkül kell eljuttatni az orosz földre. A bevezetés után a korábbi változathoz hasonlóan pontokba szedve, de sokkal mélyrehatóbb részletezéssel gyűjtötte össze az Oroszország előtt álló feladatokat:

1. a műveltség elterjesztéséhez szükséges megismerni a megcélzott ország adottságait és lakosságát
2. a tudomány célja, hogy az embereket boldoggá tegye, azonban ez csak tanulással, a műveltség megszerzésével érhető el
3. a tudományokat nem csak be kell juttatni az adott országba, azokat ott a továbbiakban művelni, folytatni is kell
4. a tudományok és művészetek leginkább a könyvekben és a természet, a művészet „termékeiben" érhetők utol, ezért szükség van könyvtárakra, természeti és művészeti múzeumokra, állat- és növénykertekre, obszervatóriumokra és különböző laboratóriumokra
5. a tudományok és művészetek képviselőit meg kell hívni Oroszországba, de úgy, hogy valaki számon- és nyilvántarthassa őket, összehangolhassa munkájukat, nehogy egymásnak ellentmondó elméleteket tanítsanak
6. a létrehozandó könyvtár széles gyűjtőkörű és jól válogatott legyen, minden tudományág összefoglaló munkáit szerezze be, különösen a matematika, mechanika, asztronómia, földrajz, tengerhajózás, hadtudomány, építészet, fizika, földművelés, bányászat, kémia, botanika, anatómia, általános orvostudomány, természetismeret, történelem, jog, útleírások területéről; ami a művek nyelvét illeti: a legfontosabb a latin (a görög szerzők is latinul szerezhetők be könnyen); az angol, a német, a holland, a francia és az olasz nyelv sem hanyagolható el, de értékük miatt ugyanilyen fontosak a szláv, arab, perzsa, kínai, török nyelvű művek; gyűjteni kell még a könyvek mellett a régebbi és újabb kéziratokat, a metszeteket és a rajzokat
7. a múzeumokat, állat- és növénykerteket érdemes úgy berendezni, hogy ne csak a kíváncsiságot elégítsék ki, hanem a kutatás számára is helyet biztosítsanak
8. a létrehozott laboratóriumok legyenek szoros kapcsolatban a patikákkal és minden olyan üzemmel (fém-, üveg-, fegyvergyártás), ahol kísérletekre van szükség

[20] Az orosz cárnak már régóta érdekében állt a hannoveri udvarral való kapcsolatfelvétel. A Bécsben korábban dán követként dolgozó Urbich Huyssenen keresztül felajánlotta a cárnak, hogy a cárevics számára a wolfenbütteli fejedelemség előkelő fiatal hölgyei között keres feleséget. I. Péternek annyira tetszett az ötlet, hogy 1707 nyarán Oroszországba hívta Urbichot, aki augusztusban már a cár megbízólevelével tért vissza Bécsbe. A végső eredmény valóban házasság lett: Alekszej cárevics feleségül vette Anton-Ulrich braunschweig-wolfenbütteli választófejedelem unokáját, Charlotte von Wolfenbüttel hercegnőt. L. NIEDERHAUSER Emil: *I. Péter*. Bp. Akadémiai K. 1967. 143–145. Leibniznek a követtel nehéz dolga volt a későbbiekben, mert Urbich szinte kizárólag a feleségkeresés feladatával foglalkozott és csak a filozófus többszöri sürgetésére továbbította a cárnak szóló leveleket és terveket. L. GER'E: *i. m.* 85–89.

[21] BODEMANN: *i. m.* 1966. 351–352.

[22] GER'E: *i. m.* 74–77. Az 1708 decemberében írásban lefektetett tervezetet Urbich németről hollandra fordíttatta, mielőtt a cárhoz küldte volna.

9. minél több obszervatóriumot kell építeni, hogy Oroszország ismeretlen területeit is fel lehessen térképezni a nyugati világ számára

10. mindezen feladatok elvégzésére létre kell hozni egy olyan kollégiumot, amely e tevékenységeket irányítja; alsó- és felsőfokú iskolákat kell alapítani és ezekbe tanárokat kell kinevezni; nyomdákat kell alapítani; külföldi művek orosz nyelvre való fordítását kell megrendelni; fel kell állítani a cenzúra intézményét.

Ha megvizsgáljuk a feljegyzés teljes rendszert alkotó pontjait, azt tapasztaljuk, hogy az első három a felvilágosodás terjesztésének elméleti, filozófiai megközelítését adja a tudományok céljának meghatározásával. Itt mutatkozik meg legerősebben a szerző polihisztorsága: a lefektetett elméletet az ezután következő pontokban a gyakorlati megvalósítás kidolgozásával támasztja alá.[23]

A 4. pontban megfogalmazott igényt, amely a szellemi értékek megőrzésének fontosságát fekteti le, a 6. pontban bontja ki Leibniz a lehető legnagyobb részletességgel: a gyűjtendő könyvek tematikájának és nyelvének felsorolásában a könyvtárak kezeléséről szóló, korábban már említett elgondolását látjuk tükröződni. Ezek a tanácsok váltak hasznossá a későbbiekben a cár számára nemcsak magángyűjteményének,[24] hanem Oroszország első állami közkönyvtárának létrehozása és gyarapítása[25] kapcsán is. A 7. pont nyomán ugyanez a leibnizi hatás mutatható ki: többek között ennek eredményeképpen alapította meg I. Péter Szentpétervárott 1719-ben Oroszország első múzeumát, a Kunsztkamerát, amely a konkrét „múzeumi kiállítási tárgyak" mellett egy csillagvizsgáló berendezését, a földrajzi térképeket és az ország területéről gyűjtött kőzetmintákat is őrizte.[26]

A Leibniz által az 5. pontban megfogalmazott igény „nyitott kapukat döngetett": példák hosszú sorával lehet bizonyítani, hogy hány külföldi tudós és mesterember került a cár meghívására Oroszországba már a XVII. század végén, ill. a XVIII. század legelején. Itt leginkább azok a személyek emelhetők ki, akik szűkebb témánkkal, az oktatás-, a nyomdászat- és a könyvtártörténet alakulásával álltak kapcsolatban. Közülük az első egy amszterdami rézmetsző, A. Schonebeek, akivel a cár 1698 májusában kötött szerződést. E szerződés nyomán alapította meg ugyanazon év októberében Schonebeek Moszkvában híres rézmetszőműhelyét, amelyben a későbbiek

[23] Tulajdonképpen igazolását láthatjuk e programban a bevezetésben már említett, Leibniz által megfogalmazott elv: az elmélet és gyakorlat szükséges és szoros összekapcsolásának. „Ha figyelembe vesszük, hogy milyen nagyszerű felfedezéseink vannak, mennyi a megbízható és fontos elmélet, ..., akkor hiszünk abban, hogy messzire előrehaladhatunk, és az emberi nem a tudományok szempontjából csodálatra méltó fejlődést mutathat. De ha azt látom, ..., hogy a gyakorlat mennyire nem használja fel az elméletet, s hogy nem törekednek a viták csökkentésére, sőt szaporítják őket ... ahelyett, hogy komoly, alapvető módszereket dolgoznának ki – akkor be kell látnom, hogy hosszú ideig megmaradunk a zavaros elméleteknél, ..., attól félek, hogy így visszaesünk a barbárságba." L. SIMONOVITSNÉ: *i. m.* 1992. 40–41.

[24] A Leibniz által felsorolt tematikai csoportok közül a cár könyvtárában különös hangsúlyt kapott a tengerhajózás, a hadtudomány, az építészet, a földrajz és a történelem irodalma. L. LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka.* Leningrad, Nauka, 1973. 170. Leibniz utolsó levelei egyikében az 1715 szeptemberében orosz szolgálatba lépett, de korábban a wolfenbütteli udvarnál dolgozó H. C. F. von Schleinitznek egy ötvenezer tallér értékű könyvtárat ajánlott fel azzal, hogy a cár ezzel saját gyűjteményét nagyban gazdagíthatná. Schleinitz a könyvek száma és a gyűjtemény katalógusa iránt érdeklődött, Leibniz azonban ezekről nem tudott pontos és azonnali felvilágosítást adni, így a vétel nem jött létre. L. GER'E: *i. m.* 183–184.

[25] Vö. *Istoriâ Biblioteki Akademii Nauk SSSR 1714–1964.* Red. S. P. LUPPOV i dr. Moskva–Leningrad, Nauka, 1964. 8–36.

[26] Vö. CSATHÓ István: *Leningrád.* Bp. Panoráma, 1985. 114.

során orosz mesterek sorát nevelte fel.[27] Az 1701-ben Moszkvában alapított Matematikai-navigációs iskola első igazgatója, H. Fargwarson angol matematikus, csillagász és a tengerészet valamennyi tudományágának ismerője 1698-ban érkezett Oroszországba.[28] Nagy Péter első könyvtárosa, J. Schumacher[29] 1714-ben, a korábban már említett Pjotr Leforttal való ismeretsége révén került a cár látókörébe és ennek nyomán Szentpétervárra. Eleinte a cári orvos, az egyébként szintén külföldi, skót származású R. Arescine[30] külföldi levelezését intézte, majd 1714 szeptemberének végén hozzálátott a cári palotában elhelyezett könyvek válogatásához és rendezéséhez.

A Leibniz által megfogalmazott utolsó pont igen sokrétű. Első részében a tudós az addig leírt rendszer irányítószervének létrehozását javasolja. A későbbiekből ismeretes egy olyan levele[31] is, amelyben utal arra, hogy egy felvilágosult állam irányítása az ún. kollégiumok (a szó 'tanácsadó, irányító testület' értelmében) rendszerében oldható meg. Leibniz kilenc kollégiumot képzelt el az orosz állam számára, ezek között az államgépezetet irányító, a hadi, a pénzügyi, a kereskedelmi, a jogi és az egyházi ügyeket intéző kollégium mellett ott lett volna természetesen a tudományos ügyeké is. Utóbbi élére a tudományokban járatos tudósokból álló testületet állítana, feladatául pedig a következőket szabná: az egyes tudományágak legfrissebb eredményeinek figyelemmel kísérése és továbbfejlesztése; az ifjúság nevelése és tudományokba való bevezetése; az arra legrátermettebbek külföldre küldése egyetemi tanulmányok végzése céljából. Az 1710-es évek végén Nagy Péter – nyilvánvalóan nagyrészt a leibnizi javaslatokat figyelembe véve[32] – létrehozta az állam életét irányító ún. tizenkét kollégium rendszerét.[33] A 10. pont további feltételei között szereplő iskolaalapítást a korábban már említett Matematikai-navigációs iskola fejlesztése és orosz származású tanárok alkalmazása, valamint 1707-ben orvosi főiskola alapítása mellett a cár Moszkvában 1712-ben a hadmérnöki, Szentpétervárott pedig 1715-ben a Tengerészeti Akadémia létrehozásával valósította meg.[34] A nyomdák alapításának leibnizi javaslata is időben érkezett: a hollandiai kiadások sikertelenségét látva[35] a cár egymás után korszerűsíti a régi nyomdák közül a moszkvait és alapítja meg az újakat Szentpétervároon.[36]

[27] Vö. BYKOVA, T. A.: *O nekotoryh čertah oformleniâ knig vremeni Petra I.* In: *Kniga. Issledovaniâ i materialy.* Sb. 1. Predsed. redkoll. N. N. KUHARKOV. Moskva, Vsesoûznaâ knižnaâ palata, 1959. 230.; *Opisanie izdanij, napečatannyh kirillicej 1689–ânvar' 1725.* Sost. T. A. BYKOVA, M. M. GUREVIC. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1958. 318.

[28] Vö. BOROGIN, A. V.: *Moskovskaâ graždanskaâ tipografiâ i bibliotekari Kiprianovy.* In: *Trudy Instituta knigi, dokumenta, pis'ma.* V. Stat'i i materialy po istorii knigi v Rossii. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1936. 55–57.

[29] J. Schumacher életével és tevékenységének egy jellemző szeletével korábban már foglalkoztam. L. MKsz 1996. 3. 382–384.

[30] Vö. APPLEBY, J. H.: *Robert Arescine. Scottish Pioneer of Russian Natural History.* = Archives of Natural History 1982. 377–398.; LEBEDEVA, I. N.: *Lejbmedik Petra I. Robert Areskin i ego biblioteka.* In: *Russkie biblioteki i ih čitatel'.* Pod red. B. B. PIOTROVSKOGO i S. P. LUPPOVA. Leningrad, Nauka, 1983. 99–102.

[31] L. PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom.* T. 1. Sanktpeterburg, Obŝestvennaâ pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 27–28.

[32] Gerje szerint a másik minta az akkoriban remekül működő svéd állam- és közigazgatás volt. Szintén ő említi – más összefüggésben –, hogy Leibniz maga ajánlkozott a tudományos ügyek kollégiumának élére. L. GER'E: *i. m.* 197., 89., 115., 122., 135.

[33] Vö. NIEDERHAUSER: *i. m.* 122–123.

[34] Vö. NIEDERHAUSER: *i. m.* 130.

[35] Mint ismeretes, I. Péter a nagy követjárás idején tizenöt évre szóló privilégiumot adott egy Jan Thesing nevű amszterdami kereskedőnek és könyvkiadónak orosz és holland nyelvű, matematikai, építészeti és szépirodalmi tematikájú könyvek, valamint szárazföldi és tengerészeti térké-

Az idegen nyelvű tudományos művek oroszra fordításának Leibniz által felvetett szükségességét a cár reformjainak megvalósítása során hamar belátta, hiszen pótolnia kellett az abból adódó hiányokat, hogy az orosz tudományos élet a XVIII. század elején több olyan tudományággal kezdett foglalkozni, amelyekkel korábban soha. 1721 januárjában a cár rendelettel[37] erősítette meg ez irányú törekvését. A rendelet szerint a fordítónak járatosnak kellett lennie abban a tudományágban (a felsorolás szerint: matematika, mechanika, sebészet és anatómia, építészet, jog, botanika, hadtudomány, hidrográfia), amelybe a fordításra kijelölt mű tartozott. Az orosz származású fordítóknak a rendelet az orosz nyelvre, azaz az anyanyelvükre való fordítást írta elő, az alkalmazandó külföldiekre pedig az oroszról idegen nyelvre való fordítást bízta.[38]

A Leibniz által utolsó feltételül szabott cenzúra intézményének megszervezésére meglehetősen későn, 1721-ben került sor. A cár ekkor a tizenkét kollégium egyikeként funkcionáló Szinódusra bízta a feladatot, ezentúl tehát ez az intézmény fogadta és ellenőrizte az oroszországi nyomdákból hozzá befutó kötelespéldányokat.[39]

Leibniz és a cár személyes találkozásainak csak a helyszínét és hozzávetőleges időpontját ismerjük: Torgau, 1711 vége;[40] Karlsbad, 1712 novembere;[41] Pirmont, 1716 májusa,[42] mivel Leibniz, igazodva az akkori tudóslevelezés szokásaihoz, személyes benyomásait irataiban sohasem említi meg, a leveleket olyan tudományos műként értelmezve, amelyek elméletek és tervek

---

pek nyomtatására. A kereskedő azonban hiába alkalmazott Ilja Kopijevszkij személyében oroszul tudó korrektort, a cár nem volt elégedett a kiadott könyvek minőségével. Nyugat-Európában egyelőre nem volt kereslet az ennyire „egzotikus" nyelven készült művekre, az Oroszországba szállítás pedig szinte megoldhatatlannak bizonyult. L. FUNKE, F.: *Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buches*. München–London–New York–Páris, K. G. Saur, 1992. 182.; *400 let russkogo knigopečataniâ*. T. 1. *Russkoe knigopečatanie do 1917*. Otv. red. A. A. SIDOROV. Moskva, Nauka, 1964. 133–135.

[36] Vö. BOROGIN: *i. m.* 53–109.; LUPPOV: *i. m.* 58–67.

[37] Vö. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii s 1649 goda*. T. VII. Sanktpeterburg, 1830. 1723–1727.

[38] A cár gyakran saját könyvtárának idegen nyelvű példányát adta oda a fordítóknak. Az egyes kötetekbe ezzel kapcsolatban tett bejegyzések feltárását l. IVANOV, I. F.–ORLOVA, L. N.: *Biblioteka Petra I.* In: *Kniga. Issledovaniâ i materialy*. Sb. 24. Gl. red. N. M. SIKORSKIJ. Moskva–Leningrad, Kniga, 1972. 195–197. Az I. Péter könyvtárának katalógusa (*Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik*. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 212.) alapján készített kimutatásaim szerint a gyűjteményben 76 idegen nyelvű mű (a teljes kötetszám mintegy öt százaléka) mellett ott van az oroszra fordított nyomtatott változat, sőt gyakran a kéziratos fordítói munka is.

[39] L. LUPPOV: *i. m.* 69–71.

[40] Itt zajlott Alekszej cárevics korábban már említett házasságkötése. Leibniz tagja volt a menyasszony nagyapja kíséretének. L. GER'E: *i. m.* 118–120.

[41] Leibniz a wolfenbütteli udvar felkérésére feltalálóhoz méltó fogadást készített elő: a palota színháztermében egy „terepasztalon" Oroszországot akarta ábrázolni úgy, hogy kiemelkedjenek a hegyek-völgyek, rejtett csatornákból valóban víz folyjon a folyókban, és látszódjanak a fontosabb városok és ritka állatok ábrái. A terepasztalt négy oszlop tartotta volna, amelyek egyben diadalívként is szolgáltak volna a cárnak a svédek felett aratott poltavai és a törökök felett aratott azovi győzelme kapcsán. Az oszlopok között az éggömböt tartó Atlasz és a földgömböt tartó Heraklész szimbolizálta volna a cár nagyságát, bátorságát és erejét. L. GER'E: *i. m.* 114.

[42] I. Péter vízkúrára érkezett a fürdőhelyre. Leibniznek itt sikerült tulajdonképpen először politikai közvetítők nélkül beszélgetnie a cárral. Témáik a mechanikától kezdve a hajózáson és az asztronómián keresztül egészen a geográfiáig ívelték. L. GER'E: *i. m.* 186–187.

lefektetésére rendeltettek, minden szubjektivitás nélkül.[43] A találkozók közül a második volt a legnagyobb jelentőségű a filozófus számára: eredményeképpen titkos tanácsosi rangban felvették Oroszország szolgálatába és – egy évre visszamenőleg is – ezer tallér évi fizetést állapítottak meg számára. A szerződés szövege[44] kitért Leibniz matematikai és történeti kutatásokban eddig kifejtett munkásságára, külföldi tudósokkal fenntartott kapcsolatainak sokrétűségére; ellátandó feladatára, amely Oroszország felvilágosult állammá tételével volt kapcsolatos; és a cár azon ígéretére, hogy ehhez a munkához mindent megküldenek a számára Oroszországból. A szerződést Leibniz olyannyira komolyan vette, hogy 1712. december 12-én írt leveléhez már hosszú listát[45] mellékelt: szüksége lenne az Oroszországban kiadott könyvek és a kolostorokban őrzött görög és orosz nyelvű kéziratok, kódexek jegyzékére, az orosz szakemberek és a cár szolgálatában álló külföldi tudósok névsorára, az orosz cári birodalom területén élő népek nyelvéből vett mintákra – Leibniz erre legalkalmasabbnak a Miatyánk, a Hiszekegy és a Tízparancsolat szövegét tartotta, vagy megelégedett volna a legfontosabb főnevek–igék–számok szótárával –, egy orosz lexikonkiadásra és orosz nyelvtanra, az orosz nyelvű biblia – lehetőség szerint az Újszövetség – legutóbbi kiadására. Mai szemmel nézve kérése – oroszországi ismerőseihez szóló sürgető levelei ellenére[46] – valószínűleg azért nem teljesült, mert Oroszországnak – amely egyébként is a péteri reformok megvalósításának lázában égett – rengeteg időre lett volna szüksége mindezek összegyűjtésére. Az előbbiek alapján meg kell tehát ismételjem a bevezetésben leírtakat: Leibniz hatása Oroszország műveltségének kialakítására és fejlesztésére olyan értelemben közvetlen, hogy mindazt, amit tervezeteiben megfogalmazott, a cár fokozatosan valósította meg – felhasználva a Leibniz által leírtakat, de mindig alkalmazkodva az oroszországi történelmi fejlődésből következő sajátosságokhoz és lehetőségekhez. Az itt leírtak reményeim szerint bővítik és árnyalják a filozófus és könyvtáros Leibnizről, valamint I. Péternek az orosz nyomdászat- és könyvtártörténetben betöltött szerepéről a magyar szakirodalomban korábban kialakított képet.

HANGODI ÁGNES

Táncsics Mihály „Népkönyv"-ének történetéhez. Az 1848. március 15-i forradalom egyik ünnepelt hőse Táncsics Mihály volt, akit a sajtószabadság mártírjaként szabadított ki a pesti nép a börtönből. Bár az író már korábban is többször szembe került a cenzúrával, hiszen társadalombírálata és demokratikus szellemű példamondatai miatt már a harmincas években elkobozták a *Pazardi* című irányregényét és egy magyar–német beszélgetőkönyvét, de igazi üldözése majd bebörtönzése az 1846-ban Lipcsében, a cenzúra megkerülésével kiadott *Népkönyv*[1] című, „polgári katekizmus"-a miatt vette kezdetét. Táncsics ugyanis a negyvenes években írt, egyre radikálisabb politikai iratait és népkönyveit a cenzúra miatt jórészt külföldön jelentette meg. A kancelláriai iratokból ismeretes, hogy 1846-ban több ilyen külföldön kiadott műve ellen indult eljárás. Így például nehéz órákat okozott a bécsi hatóságoknak az *Antiúrbérváltság* című, a lipcsei Otto Wigandnál megjelent munkája, amelynek példányait Bukovinán és Erdélyen keresztül csempész-

[43] GER'E: *i. m.* 125.

[44] L. PEKARSKIJ: *i. m.* 26.

[45] A listát l. PEKARSKIJ: *i. m.* 29–30.

[46] L. pl. PEKARSKIJ: *i. m.* 30–31.; GER'E: *i. m.* 173., 176. Utóbbi levelében azt is kénytelen jelezni, hogy az időközben eltelt két év alatt – az első ötszáz tallér kivételével – fizetését sem kapta kézhez.

[1] STANCSICS Mihál: *Népkönyv. Polgári katekizmus a nép számára.* Lipcse, 1846. Keil Erneszt és társa. 178 l.

ték be Magyarországra, és azokat pesti könyvkereskedők is árusították. Az ügy kapcsán Metternich tárgyalásokat kezdett a szász kormánnyal, amelyek nyomán Wigandot eltiltották kiadványai forgalmazásától. Később azonban e rendelkezést visszavonták és a szerzőt sem érte büntetés.[2]

Nem volt azonban következmények nélküli Táncsics *Népkönyv*ének kiadása, amely a lipcsei Keil és társánál jelent meg. Ráadásul szinte egy időben folyt Táncsics *Hunnia függetlensége* című, Tübingenben L. Fr. Fues könyvkereskedőnél kiadott műve elleni eljárás is, miután a Kancellária Heckenast pesti könyvkereskedő besúgásából értesült e munka megjelentetéséről. Táncsics külföldön kiadott műveivel kapcsolatban folyó rendőri ügyekbe Metternich is bekapcsolódott. Viszota Gyula ismertette a magyar kancellárnak 1847. január 8-án keltezett jelentését a *Népkönyv*ről.[3] A kancellár szerint e munka nagyon rosszindulatú támadás a kormány, az alkotmány, a fennálló rendszer valamint a katolikus vallás ellen. Ennek nyomán a jogügyek igazgatója Táncsics elfogatását javasolta, majd elfogató parancsot adtak ki ellene az alaptörvények elleni lázítás és felségsértés vádjával. A Táncsics sorsára oly tragikus hatású művel kapcsolatban érdemes megismerni azt a korábbi jelentést is, amely a bécsi Staatsarchivban található a Kancellária cenzúrai iratai között.[4]

Az 1846. november 16-án kelt irat behatóan ismerteti a *Népkönyv* 1846-ban E. Keil kiadásában megjelent kötetét. A jelentés készítője nincs megjelölve, de a beadvány címéből („Beurtheilung"), arra lehet gondolni, hogy valamelyik szakcenzor írásáról lehet szó, aki – mint látni fogjuk – korábban is foglalkozott a magyar nyomtatványok, így pl. az újságok cenzúrázásával.

Bevezetőjében arra hívja fel a figyelmet, hogy a könyvet szerzője a nép között kívánta terjeszteni, mert a könyv műfaját alkalmasabbnak találja az ismeretek közlésére mint az iskolákat és a tanítókat. Véleménye szerint mindenkinek ismernie kell a jogait és a kötelességeit, az igazságot és meg kell tudni különböztetni a jót a rossztól. Kiemeli a feljegyzés írója Táncsicsnak azt a megállapítását, hogy azért írta e könyvet, mert a haza veszélyben van. Arra is felhívja olvasói figyelmét, hogy korábban voltak olyan magyar királyok, akik az országot végrendeletileg úgy hagyták idegen uralkodókra, mintha saját pusztáikról és rajtuk legelésző birkákról lett volna szó. Bécsben egyesek ma is úgy beszélnek erről, mintha a magyarok marhák lennének, akiknek a véleményét egyáltalán nem kell kikérni. A nemességgel 1844-ben folytatott országgyűlési tárgyalások ellenére még mindig sokan vannak Bécsben, akik úgy rendelkeznek az országról és lakóiról, mint egy juhakolról. A szerző szerint a király minderről semmit sem tud, mert már régóta rossz egészségi állapotban van.

Kiemeli a jelentés azt is, hogy Táncsics a népet már a földön boldoggá akarja tenni. Hivatkozik a *Népkönyv* szerzőjének egyik irónikus megjegyzésére is ezzel kapcsolatban: arra ti., hogy e téren a papságot tekinti példaképül, mert az sem hanyagolja el a földi boldogságot, hiszen érzékelhető, hogy nem szenvednek az éhségtől és a szomjúságtól és nem is fagyoskodnak az örök boldogság érdekében.

A továbbiak során Táncsics azon megállapításait idézte, amelyek szerint az ügyetlen tanítók és más tanult rétegek jó része nem alkalmas a bajok orvoslására; a nép pedig nem ismeri a jogait és nem tudja mi a jó és mi a rossz. Ő viszont, aki a népből származik, ismeri a nép sorsát, és tudja minek van híjával: ezért írta a katekizmusát. Sokan emlegetik ugyan a népnevelést, de ő azt kéri olvasóitól, hogy inkább rontsák le az iskolákat, mintsem eltűrjék azok nevelői tevékenységét, akik pénzzel megvesztegethetők. A nevelés legjobb eszközének a könyvet tartja.

[2] VISZOTA Gyula: *Néhány cenzúrai eset 1846–47-ben.* = Budapesti Szemle 1924. 195. köt. 185–193.

[3] VISZOTA: *i. h.* 190.

[4] Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien. S.K. ad Polizei. Zensur 1807–1848. 59, alt: 79. f. 94–113.

Nem hallgatja el a beadvány Táncsicsnak azokat a bíráló megjegyzéseit sem, amelyeket a kormányzatnak címzett. A külföldön tartózkodó király pótlására létrehozott budai helytartótanácsról azt írja, hogy ennek csak neve van, hatalma Budáról Bécsbe szivárgott fel. A bécsi kormányzat nem ismeri a magyarok gondjait, a kormányférfiak pedig a király tudta nélkül törvénytelenségeket követnek el.

Táncsics szerint a következő országgyűlésen e törvénytelenségeket és az ország elleni egyéb káros terveket nyilvánosságra fogják hozni. Kötelességévé kívánja tenni könyve olvasóinak, hogy minden faluban járassák és olvassák a *Pesti Hírlap*ot, amely beszámol az ülésekről. Az országgyűlés ugyanis csak akkor tudja a sérelmeket orvosolni, ha a népre támaszkodhat. A legfőbb sérelemnek a cenzúrát nevezi meg, mert értelmes tanítást és nevelést szabad sajtó nélkül nem lehet elképzelni.[5] A nevelés ugyanis abból áll, hogy ha valaki hibásat mond, a másik megcáfolja, és az igazság a két ellentétes állításból bontakozik ki. A jelentés a továbbiak során is kitér a cenzúráról szóló többi megállapításra is, így többek között arra, hogy az országban található visszaélések abból származnak, hogy azokat nem lehet nyilvánosságra hozni.

Óva inti olvasóit a szerző attól, hogy a bajokon törvénytelenül, zavargások által próbáljanak segíteni. Az egyenlőséget a követválasztás és a közteherviselés terén az országgyűlésnek kell kimondani. Utal a jelentés arra is, hogy Táncsics felsorolja azokat a főrendeket, akik hívei e reformoknak. Az első helyen Wesselényi Miklós bárót említette, mert ő volt az első, aki a szegény néppel való közteherviselést meghirdette.[6] A beadvány készítője ezután áttekintést ad a könyv további fejezeteiről, amelyek a polgár jogairól, kötelességeiről, az igazságról és a jó meg a rossz közti különbségről szólnak. Végül így összegezi a tanulságokat és indokolja meg Táncsics *Népkönyv*ének veszélyességét:

E mű annál veszélyesebb, mert stílusa olyan népszerű, hogy már népszerűbb nem is lehetne. Veszélyes azért is, mert a szerző azt állítja, hogy ő is a népből származik, és hogy annak követeléseit jól ismeri. Gyakran ismétli, hogy nem akar felfordulást, ellene van az Őfelsége elleni oppozíciónak is, iránta a legnagyobb hűséggel és hódolattal van.

Mindezek ellenére veszélyesnek találja e könyvet, mert szerzője ismert ifjúsági- és népíró, akire ő már többször felhívta a magas kormányzat figyelmét akkor, amikor a tárgyalások előtt átnézte a magyar újságokat. De azért is veszedelmes Táncsics *Népkönyv*e, mert a szerző Kossuth közvetlen szellemi rokonának látszik, hiszen sem stílusa, sem pedig eszméi nem különböznek Kossuthétól.[7]

Minden valószínűség szerint ezen ítélkező jelentés indította el Táncsics üldözését, ami végül is – 1847. március 4-én, Sedlnitzky pesti kémjének besúgói jelentése után – az író elfogatásához vezetett. Táncsicsot a szlavóniai Bród községből vasra verve szállították Pestre, majd bírói ítélet nélkül a budai várban bebörtönözték. Innen szabadította ki őt 1848. március 15-én a pesti forradalom.

KÓKAY GYÖRGY

[5] „...Er verpflichtet dem Volk die außfälligen Verhandlungen während der nächsten Landtages aus dem Pesti Hírlap zu lesen. Zur Landtag wird alles durchführen, wenn an sich an das Volk stützen wird. Von allen Beschwerden hebt er die Censur als eine Hauptbeschwerden heraus, weil er sich eine vernünftiger Erziehung ohne freye Presse nicht vorstellen kann."

[6] „Der Verfasser behauptet daß es selbst Grafen gibt, welche die Gleichheit wünschen... Der Baron Miklós Wesselényi steht deren Spitze, der die Lasten des Volkes theilen wollte."

[7] „Dieses Werk ist um so gefährlicher, weil die Darstellungsart so populär ist, daß sie nicht populärer seyn könnte. Weil der Verfasser sagt, daß er selbst aus dem Schosse des Volkes ist und dessen Bedürfnisse genau kennt; weil er noch der Weige der Opposition gegen Se. maj. die grösste Traue und Ehrfurcht smehelt; weil er ein bekannter Jugend- und Volks-Schriftsteller ist, auf den ich die hohe Regierung bei der Gelegenheit als ich die hung. Zeitungen für die Konferenzen revidierte, oft aufmerksam gemacht habe; weil Kossuth sein unmittelbarkeite Geist zu seyen scheint, weil die Ideen und die Sprache sich von seiner Kossuth's nicht unterscheide. Wien, den 16. Nov. 1846."

Szegedi újságolvasók 1891-ben. A sajtótörténet-írásnak sok nagy adóssága van, valamennyi közül a legnagyobb azonban alighanem az, hogy a recepció, az olvasóközönség története – legalábbis a 19. század második felét s a 20. század első felét illetően – szinte teljesen homályban van. Ez voltaképpen érthető, hiszen nemigen vannak – közreadott, föltárt – forrásaink, amelyek az ilyesféle elemzést lehetővé tennék. Az alábbi adatsor jelentőségét ez a helyzet adja. A *Szegedi Napló* 1891. márc. 5-i számának kis cikke (*Mit olvasnak Szegeden?*) ugyanis éppen a hiányolt területre vonatkozóan hoz adatokat, fölsorolva, hogy 1891-ben mely lapok hány példányban jártak Szegedre.

A cikkből kiderül, hogy az összeállítást a szegedi „posta- és távírdahivatali főnök", bizonyos Heim Mátyás készítette, s „a kimutatásban több kisebb vidéki lap nincs föltüntetve". Ez a – szándékolt – hiány azonban aligha lehet lényeges, hiszen a lista több, csupán egyetlen példányban járó lapot is tartalmaz, a kihagyott néhány újságot tehát igazán jelentéktelennek kell tartanunk.

A lista a következő adatokat tartalmazza, a lapokat csökkenő példányszám szerinti sorrendben vonultatva föl:

> Pesti Hírlap (484), Politisches Volksblatt (215), Neues Pester Journal (206), Budapesti Hírlap (202), Budapest (180), Budapester Lloyd (102), Egyetértés (89), Merkúr (44), Kis Újság (42), Fővárosi Lapok (24), Budapesti Közlöny (24), Pesti Napló (23), Neue Freue Presse (22), Budapester Tagblatt (19), Magyar Föld (15), Neues Wiener Tagblatt (15), Magyar Közrendészet (14), Nemzet (13), Néptanoda (11), Kronfeld Zeitung (9), Wiener Zeitung (8), Arad és Vidéke (7), Fortuna (6), Fremdenblatt (6), Anker (6), Tribuna (4), Alföld (3), Kolozsvár (3), Szabadság (3), La Liberte (3), Nagyváradi Hírlap (2), Gazetta Transylvaniei (2), Extrablatt (2), Debreczen (2), Debreczeni Hírlap (2), Közvélemény (1), Gyakorló Orvos (1), Erdélyi Híradó (1), Vadász és Versenylap (1), Prager Abendblatt (1), Losoncz és Vidéke (1), Gépcsarnok (1).

E lista gyors (s egyáltalán nem kimerítő) elemzése néhány közönségtörténeti összefüggésre mindjárt fölhívja a figyelmet. Az első s legfontosabb tanulság kétségkívül az, hogy viszonylag szűk körű volt a nem-helyi újságokat járató olvasóközönség. Ha föltesszük, hogy minden előfizető csak egyetlen lapot fizetett elő (ami ellentmond az általános tapasztalatnak), akkor is a szegedi újságjáratók tábora mindössze 1819 főből állott. (Az elsőrendű hírforrást nyilván a helyi lapok alkották; ezeknek olvasóit szintén az újságolvasók körébe kell számítani. A helyi lapok ekkori eladási adatait azonban nem ismerjük.) A második, nem kevésbé érdekes fölismerés, hogy a története során jelentős létszámú nem-magyar etnikumot asszimiláló, s a 20. század elején már a „legmagyarabb" városként emlegetett Szegeden[1] 1891-ben még milyen jelentős volt a német nyelvű újságolvasás. Már az adatokat közzétevő *Szegedi Napló* megjegyezte: „Föltűnő, hogy német lap hatszáztizenöt jár Szegedre [ez az összpéldányszám 33,8 százaléka] s ezek közt ötszázötvenkettő budapesti német lap." A német nyelvű – s ezen belül a német nyelvű, de magyar kiadású – lapok magas aránya arra vall, hogy itt még egy jelentős német anyanyelvű, de már honosodott olvasóközönséggel (elmagyarosodott németekkel, zsidókkal) kell számolni. (Ha itt pusztán a németül is tudók intellektuális megfontolásokból fakadó politikai, kulturális stb. tájékozódásáról lett volna szó, az osztrák és német lapok aránya lett volna magas, nem pedig a magyarországiaké. A pesti német lapok voltaképpen a magyar viszonyokról tudósítottak, hazai információkat adtak – németül.) A német nyelvű lapok súlyát az is jelzi, hogy a száznál több előfizetővel rendelkező hat legfontosabb lapból 3 német nyelvű, s e hat lap 1389 előfizetőjéből 523 német nyelvű lapot jára-

[1] Vö. MARJANUCZ László: *A szegedi németség asszimilációjának társadalmi indítékai.* In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1995–1996.* Szeged, 1997. 115–121.

tott. A harmadik lényeges összefüggés alighanem az, hogy a magyar (nyelvű) lapok legfontosabbika akkor a *Pesti Hírlap* volt, amelyet több mint kétszer annyian fizettek elő, mint a példányszámban utána következőt. S az sem érdektelen, hogy a *Pesti Hírlap*ot a magyar nyelvűek közül ekkor a *Budapesti Hírlap* és a *Budapest* követte a szegediek tájékozódásában. (A nagymúltú s előbb is, utóbb is igen jelentős sajtótörténeti szerepet betöltő *Pesti Napló* ekkor s itt náluk jóval „szerényebben" volt jelen.) A negyedik, amit szóvá érdemes tenni: a nem-helyi lapok e mezőnyében messze legelöl a budapesti újságok állnak. Ez persze érthető is, hiszen a fővárosi újságok – ahogy ma is – lényegében országos lapok voltak. A nem budapestiek között viszont dunántúli lap nem fordul elő. A szegedieknek nyilván alföldi és erdélyi gazdasági és személyes kapcsolataik lehettek, érdeklődésüknek tehát e régiók felé kellett irányulniuk. Ezt Arad, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen „képviselete" önmagában is jelzi. (A kettős monarchia Budapest melletti másik fővárosának, Bécsnek jelenléte valószínűleg ugyancsak gazdasági érdekeltséggel magyarázható.)

A Szegedre járó újságok listája, láttuk, 1819 újságpéldányt regisztrál. Ha a tényleges újságolvasók számát akarjuk felbecsülni, ezt a számot alighanem legalább néggyel be kell szoroznunk. Nagy valószínűséggel ugyanis polgárcsaládokról volt szó, ahol az újságot is kézbevevő családtagok száma – átlagban – legalább négy volt. Ha tehát eltekintünk attól, hogy az újságelőfizetők általában nem egyetlen lapot szoktak járatni, s így az előfizetők száma kisebb, mint a Szegedre járt újságpéldányok száma, a nem helyi lapokat (is) olvasók létszámát kb. 7 300 főben határozhatjuk meg. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a szám pusztán becsült, s így provizorikus jellegű. Új adatok fényében ez a létszám könnyen módosulhat.

Végezetül válaszra vár az a kérdés: milyen helyet foglal el ezzel Szeged az ország újságolvasási térképén? A válasz, sajnos, egyelőre nem adható meg. Ehhez további, összevetésre alkalmas – aradi, kolozsvári, nagyváradi, debreceni, pécsi, győri és pozsonyi – adatokra lenne szükség.

LENGYEL ANDRÁS

A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István. A múlt század második fele az intézményesülő magyar geográfia fénykora volt, amikor kialakultak szervezetei: a Budapesti Egyetem Földrajzi Tanszéke és a Magyar Földrajzi Társaság. Ezekben az évtizedekben született meg a magyar tudományos geográfiai szakirodalom, és a magyar földrajztudomány egyre nyitottabbá vált a nemzetközi szakmai tudományos élet, valamint szakirodalom felé. Ennek alapvető feltétele volt a megfelelő szakirodalmi hátteret biztosító szakkönyvtár kialakítása, folyamatos fejlesztése. E követelmény hozta létre 1873-ban a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárát, amely századunk első felében már hazánk egyik legnagyobb szakkönyvtárává vált. A könyvtár működése elválaszthatatlan volt ezekben az években Dubovitz István személyétől, aki Havass Rezső után a legnagyobb magyar geográfus – bibliográfus – könyvtáros volt. Rövid írásunkban a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára és Dubovitz István tevékenységét foglaljuk össze, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy felhívjuk a könyvtáros és geográfus szakma figyelmét a magyar tudománytörténet és könyvtárügy egyik elfelejtett fejezetére.

A Magyar Földrajzi Társaság és Könyvtára

Az 1872. január 12-én a Magyar Tudományos Akadémia épületében megalakult Magyar Földrajzi Társaság első elnökéül Hunfalvy Jánost választotta, aki pályafutását történészként kezdte. 1870-ben megalapította hazánk első földrajzi tanszékét, amelynek – 1888-ban bekövetkezett halá-

láig – tanszékvezető professzora volt.[1] A földrajzi társaság kilenc alapító tagja között hasonló arányban képviseltették magukat természet- és társadalomtudósok, amely már eleve feltételezte, hogy a most szerveződő magyar geográfia követi majd azt, az akkoriban nagyon is haladó irányzatot, amelyet a nemzetközi földrajztudományban Alexander von Humboldt és Karl Ritter neve fémjelzett. Vagyis már ekkor jelen volt a magyar geográfiában az a földrajzi integrációs szemlélet, amelyet Hunfalvy János 1885-ben így fogalmazott meg: „A földrajzi tudomány központi helyzetet foglal el, sokféle szálakkal kapcsolódik a tudomány más ágaihoz, melyekből táplálékot merít, s melyekre termékenyítőleg visszahat."[2] A magyar geográfiának ez az integrációs szemlélete megkövetelte – és napjainkban is megköveteli –, hogy művelői a természet- és társadalomtudományok felé egyenlő mértékben terjesszék ki figyelmüket, és működésük során a különböző tudományágak, tudományterületek fejlődését szem előtt tartsák. Mindennek természetes előfeltétele volt a széles szakirodalmi ismeret, amely nélkül modern geográfiáról nem beszélhetünk. Tudták ezt a Magyar Földrajzi Társaságba tömörült tudósok is, amikor 1873-ban Déchy Mór kezdeményezésére megalapították saját szakmai könyvtárukat.[3]

Jellemző a korszak hangulatára, hogy e tudománytörténeti szempontból igen jelentős esemény alig kapott szakmai visszhangot, hiszen a magyar geográfia ezekben az években (1872–1874) az osztrák–magyar északi sarki expedíció sorsával volt elfoglalva. A Weyprecht Károly és Payer Gyula vezette vállalkozás – amelynek egyetlen magyar tagja Kepes Gyula, orvos volt – 1873. augusztus 30-án új szigetcsoportot fedezett fel az Északi-sarkvidéken és azt Ferenc József-földnek nevezte el. Az osztrák–magyar északi sarki expedíció világszenzációnak számított, és ennek árnyékában néhány szakember látókörén kívül szinte észrevétlen maradt hazánk akkoriban egyetlen geográfiai szakkönyvtárának létrejötte.[4] Pedig a megindult munka első lépése volt annak a tudománytörténeti folyamatnak, amelynek csúcsát a múlt század végén, századunk első évtizedeiben megjelent földrajzi monográfiák képezték.

A megkezdett könyvtári munka alapját az a 43 kötet könyv jelentette, amelyet Déchy Mór, geográfus, hegymászó és földrajzi utazó ajándékozott a Társaságnak. Könyvek és folyóiratok beszerzésére ekkoriban – csakúgy mint napjainkban – pénz alig állt rendelkezésre. A Társaság választmánya és első könyvtárosa, Sztankovits Ödön kényszerhelyzetben volt, és a problémát igen találó módon oldotta meg: az állomány gyarapításakor elsősorban a tagok adományozására hagyatkoztak, másodsorban pedig nemzetközi szintű cserekapcsolatot építettek ki. E két módszer rövid idő alatt eredményt hozott, hiszen a könyvtár állománya folyamatosan növekedett és a századforduló éveire már nélkülözhetetlen munkaeszközzé vált.[5]

[1] Hunfalvy Jánosról lásd: SZABÓ József: *Hunfalvy János*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980., valamint a magyar földrajztudományban betöltött szerepéről MAROSI Sándor: *Társaságunk múltjáról és jelenéről*. = Földrajzi Közlemények 1994. 1. sz. 5–34.

[2] Idézi MAROSI Sándor: *i. h.* 8.

[3] Minderről részletesebben lásd NAGY Miklós–SIPOS Magdolna: *„Gutta cavat lapidem," avagy miért nincs retrospektív magyar földrajzi bibliográfiánk...?* = Könyvtári Figyelő 1997. 2. sz. 236–246.

[4] Az expedícióról lásd: HOUBEN, Heinrich H.: *Az Északi sark felfedezése*. Bp. Atheneum Könyvkiadó, 1937. Az expedíció körüli nagy visszhangot és a könyvtár megalakulásának háttérbe szorulását jól szemlélteti HAVASS Rezső: *Emlékezés a Magyar Földrajzi Társaság 50 éves múltjára* című műve, melyet 1922-ben a Magyar Földrajzi Társaság jelentetett meg. E rövid, mindösszesze 36 oldalnyi terjedelmű dokumentum éves bontásban tartalmazza a Földrajzi Társaság eseményeit, ám 1873–74 esetében csak az északi-sarki expedíció felfedezéseit, hazai fogadtatását, valamint Déchy Mór és Erődi Harrach Béla törökországi előadását említi.

[5] A könyvtár rövid történetéről l. IRMÉDI-MOLNÁR László: *A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és könyvtárosai*. = Földrajzi Közlemények 1961. 1. sz. 104–106.

Az adományozók közül mindenekelőtt Szántó József geológus, Vámbéry Ármin, az egyik legnagyobb magyar explorátor és Hopp Ferenc világutazó és műgyűjtő nevét kell kiemelnünk. Az általuk adományozott, a tőlük örökölt kötetek gyarapították legjelentősebben a könyvtár gyűjteményét. Ezzel egyidőben pedig kialakult az a módszer is, amellyel a Sztankovits Ödönt követő, későbbi könyvtárnokok – Hézser Aurél (1914–1920), Fodor Ferenc (1920–1922) és Dubovitz István (1922–1960) – rendszeresen éltek: úgy belföldről, mint külföldről, recenzálási céllal bekérték a megjelent geográfiai műveket és azokat ismertetés után igyekeztek könyvtáruk számára megtartani. Mind a megkeresett szerzők, mind pedig a kiadók szívesen küldték műveiket a színvonalas ismertetésekhez. Mindehhez persze az is kellett, hogy a magyar geográfia nemzetközi hírnévvel rendelkező szakemberei szívesen foglalkozzanak recenzálással, követve ezzel azt a geográfusi hagyományt, amelyet a nemzetközi szakirodalomban a *Petermanns Mitteilungen*[6] oly magas színvonalon honosított meg, hogy még ma is példaértékű lehet minden tudományos folyóirat számára. Az első könyvtárnokok eredményes tevékenységeként az első világháború időszakára kialakultak a könyvtári állomány gyarapításának módszerei, létrejött az a könyvtári gyűjtemény, amelynek továbbfejlesztése és rendszerezése olyan tudós emberre várt, aki egyszemélyben volt geográfus, könyvtáros és bibliográfus. A magyar földrajztudomány ezt a személyt Dubovitz Istvánban találta meg.

Dubovitz István könyvtára

Dubovitz István, aki 1922 és 1960 között, tehát 38 éven át volt a Társaság könyvtárosa, 1877. augusztus 17-én Szekszárdon született. Középiskoláit ott és Csurgón végezte, ahol 1907-ben érettségizett. A Budapesti Egyetem elvégzése után budapesti középiskolákban földrajz–természetrajz szakos tanárként tanított, és így diákok nemzedékeiben ültette el a természet és a könyvek szeretetét. Az első világháborút követő években a budapesti tisztviselőtelepi gimnáziumban, a Berzsenyi Gimnáziumban, a Madách Gimnáziumban, a Szent-István Reálgimnáziumban, majd ismét a Madách Gimnáziumban oktatott.[7] A Magyar Földrajzi Társaság választmánya fiatal tanárként, 1922-ben kérte fel a könyvtárnoki teendők ellátására. Ebben az időben a könyvtár igen elhanyagolt állapotban volt, amelyet jól szemléltet Dubovitz István 1923. január 25-én keltezett beadványa a Magyar Földrajzi Társaság választmányához.[8]

> „Csak arra a tényre akarok rámutatni, hogy évek óta rendes könyvtárkezelés nem volt. A könyvek a polcokon nagyrészt minden rend nélkül álltak, az újabban érkezett könyvek és folyóiratok leltározatlanul a helyiségben mindenütt szanaszét hevertek, mindenütt ujjnyi vastagságú por. A leltárban is sok zavar volt. Több folyóirat egyes újabb évfolyamai, néha több százra menő füzet, a sűrű személyváltozások miatt, elszakítva a régiektől, új szám alatt külön leltározva stb. Csoda-e, ha ily körülmények között a könyvtár majdnem teljesen használhatatlan volt..."[9]

A könyvtár elhanyagolt állapotára jellemző, hogy ekkor már több mint tíz éve nem hangzott el könyvtárosi beszámoló, és a rendezés munkája hónapokat vett igénybe. Az állomány rendezését Dubovitz István egyedül, szabad idejében végezte. A rendezés során derült ki, hogy a 2458

[6] A folyóirat teljes címe: *Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischem Anstalt.*

[7] GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái.* VI. Bp. 1944. 313.

[8] Dubovitz István beadványa (Magyar Földrajzi Társaság irattára, 2/1923. sz. ügyirat.)

[9] Uo. 1.

könyvből és 6159 folyóiratkötetből álló gyűjeményből mintegy 83 kötet hiányzik. A leltározáskor mutatkozott meg az is, hogy a hiányok egy része akkor már több mint tíz éve is megvolt, és a kölcsönzők halála miatt már nem is szerezhető vissza. A könyvtár állapotát látva Dubovitz maga is feltette a kérdést: érdemes-e fenntartani egyáltalán a gyűjteményt. E költői kérdésre ő maga válaszolt: „Én azt felelem: igen, sőt minden erővel rajta kell lennünk, hogy fenn is tarthassuk..."[10]

Szintén ebből a dokumentumból derül ki, hogy Dubovitz István újjá szervezte a háború miatt erősen lecsökkent cserekapcsolatokat, és ennek köszönhetően 1923 elején már 58 társaság 66 folyóiratával (16 hazai, 50 külföldi) rendelkeztek.

A rendezés lehetővé tette, hogy a könyvtár rendeltetésének megfelelően működjék. Az anyagi hiányok rendezésére és a könyvtár működésének szabályozására – elfogadva Dubovitz István javaslatát – Könyvtári Bizottság jött létre, amely több hónapos munkájának eredményeit 1923. március 1-jén foglalta jelentésbe.[11]

A Könyvtári Bizottság magáévá téve Dubovitz István javalatait, szabályozta a könyvtár működését és használatát, ám a legfőbb problémát – a pénzügyi források hiányát – megoldani nem tudta. E gond volt az, amely Dubovitz István könyvtárnoki tevékenységét mindvégig meghatározta. Ezért a Társaság könyvtárnoka továbbra is arra volt ráutalva, hogy az elődei időszakában kialakított módszereket alkalmazza, helyreállítsa a háború miatt megakadt belföldi és nemzetközi cserekapcsolatokat, és azokat jelentősen kibővítse. Ez utóbbira jellemző, hogy míg az a Dubovitz István ténykedését megelőző időszakban viszonylag alacsony szinten mozgott, addig a vizsgált időszakban folyamatosan bővült, és gyakorlatilag az egész világot felölelte. Mindehhez természetesen az kellett, hogy a könyvtáros mögött nemzetközi hírű geográfus szaktekintélyekből álló Társaság legyen, amelynek munkája feltételezte a széles körű szakirodalmi tájékozódást és tájékoztatást. Jól jellemzi ezt az a tény is, amelyet maga Dubovitz István 1934-ben így fogalmazott meg. „A könyvtár igen lassan gyarapodott ... míg az 1873–1921 évek alatt az átlagos évi gyarapodás csak 104 kötetet tett ki, az 1922–1933 évek alatt ... átlag 419 kötettel szaporodott."[12]

A könyvtári munka mindennapjai igen elfoglalták a könyvtárnokot, aki úgy érezve, hogy a könyvtárat rendbe tette és folyamatos működésének feltételeit megteremtette, 1933. február hó 6-án kelt levelében könyvtárnoki beosztásáról lemondott. Ennek fő okát minden bizonnyal abban kell keresnünk, amit Dubovitz István így adott meg: „Belátom, hogy mostani körülményeim mellett újabb erőfeszítésre már nem vagyok képes, pihentebb, fiatalabb erőnek kell átadnom a helyemet, amely folytatja és bevégzi azt a munkát, amelyet én 11 évvel ezelőtt megkezdtem."[13] A Magyar Földrajzi Társaság választmánya a lemondást nem fogadta el, hiszen a könyvtári állományt jól ismerő geográfus munkájáról nem mondhatott le. A könyvtárnok tevékenységét amúgy is nagyra becsülték, legalábbis ezt bizonyítja a választmány 1932. március 10-én kelt határozata, amely szerint Dubovitz Istvánt a Társaság levelező tagjává választották.[14] Így ő tovább folytatta könyvtárosi munkáját, amelynek legfontosabb területe az állományszervezés volt. Alapos, szisztematikus és szakszerű munkájának köszönhetően a könyvtár nagysága 1944 végére meghaladta a

[10] Uo. 4.

[11] A Könyvtári Bizottság Jelentése (1923. március 1.) (Magyar Földrajzi Társaság Irattára, 4/1923. sz. ügyirat.)

[12] DUBOVITZ István: *A Magyar Földrajzi Társaság könyvtárának hatvanéves története.* = Földrajzi Közlemények 1934. 4–6. sz. 69.

[13] Dubovitz István Cholnoky Jenőhöz írt levele, 1933. február 6. (Magyar Földrajzi Társaság irattára, 8/1933. sz ügyirat)

[14] Levél Dubovitz Istvánnak a Magyar Földrajzi Társaság Elnökétől (Magyar Földrajzi Társaság Irattára, 18/1932. sz. ügyirat)

23 ezer kötetet. A gyűjtemény összetételén jól érzékelhető, hogy hozzáértő geográfus alakította: a könyvállomány mintegy hatezer darabot, míg a folyóiratállomány több mint 17 ezer kötetet tett ki, meglepően kevés azonban a 110 db atlasz és a 610 db térkép. A húszas évek elején végrehajtott selejtezésnek és a tudatos könyvtárgyarapításnak köszönhetően az állomány jórészt geográfiai szakirodalomból állt, jelentős volt a földrajzhoz kapcsolódó tudományterületek szakirodalma, egyéb könyvek egyáltalán nem voltak megtalálhatóak. Ugyanakkor a két világháború közötti évtizedekben a dokumentumállomány évről évre jelentősen gyarapodott, és így például 1938-ban 209 db könyvvel, 165 folyóirattal, valamint 17 db. térképpel és atlasszal növekedett. Ezt a dinamikus könyvtárfejlődést akasztotta meg a második világháború, amelynek következtében az állomány gyarapodása a húszas évek színvonalára esett vissza és az utolsó békeév szintjét csak az ötvenes évek végére érte el.

Az értékes állomány használatát rendkívüli módon nehezítette, hogy a könyvtár (és a Társaság) évről évre rendszeresen és több alkalommal költözködött. Különösen érzékenyen érintette az állományt, és a könyvtár működését gyakorlatilag lehetetlenné tette a második világháború és az általa okozott veszteség. Fenn maradt Dubovitz Istvánnak 1947. május 10-én írott könyvtári jelentése, amelyben részletesen taglalta a könyvtár 1944 és 1946 közötti hányattatását. E szerint a könyvtár állománya 1942-ben az akkori Fővárosi Múzeum Stefánia-úti épületébe került és itt vészelte át a háborús eseményeket. 1944 nyarán a Városligetet két nagy erejű légitámadás érte, amikor ez az épület is megsérült. A budapesti hadműveletek időszakában újabb károk érték az épületet, amit csak tetézett az államhatalom felbomlása.

> „A komolyabb károk az ostrom után következő hetek alatt keletkeztek. Amint a tavaszi hóolvadás elkezdődött, a hólé becsurgott az épületbe. Két helyen csőrepedés is támadt. A víz szakadatlanul ömlött, úgy, hogy a víz több helyiségben csaknem bokáig ért. Sok könyvet és térképet a bombasérülés vagy a víz pusztított el, ami megmaradt, annak nagy részét a fegyelmezetlen és fékevesztett tömeg hordta szét. Kezdetben csak a könyvállványokat s a bútorokat hordták el, később azonban a könyv- és térképállományt is alaposan megdézsmálták. A fosztogatásokkal szemben az akkor csekélyszámú rendőrség tehetetlen volt."[15]

Dubovitz Istvánnak tehát elölről kellett kezdenie a könyvtár szervezését és felállítását. E munka mintegy másfél évtizedet vett igénybe, ám a második világháború okozta mérhetetlen károkat pótolni azóta sem lehetett. A gyűjtemény több mint egyharmada elpusztult vagy elveszett, és még 1955-ben is csak 4034 művel, 5803 kötet könyvvel, 71 atlasszal és 308 térképpel rendelkeztek.[16] Ekkor a folyóiratállományt elhelyezési problémák miatt még mindig csak becsülni tudták, mintegy 12 ezer kötetre.

Dubovitz István utolsó könyvtárosi jelentése 1960. április 24-én keletkezett és még mindig ugyanazokról a gondokról szólt – elhelyezés, raktározás, leltározás, állományvédelem, pénztelenség – mint a húszas évek elején.[17] A kor hangulatát, a fennálló problémákat jól tükrözi e jelentés, amellyel ezért érdemes teljes terjedelmében megismerkednünk. A háború előtti utolsó békeévhez viszonyítva fejlődés alig tapasztalható. Ám ha figyelembe vesszük, hogy 1945 után mindent elölről kellett kezdeni, akkor igenis fejlődésről beszélhetünk, és mindenekelőtt a

[15] Dubovitz István jelentése a könyvtár 1944–1946. évi állapotáról a Magyar Földrajzi Társaság Közgyűlésének (Magyar Földrajzi Múzeum, Dubovitz-hagyaték, éves jelentések)

[16] Dubovitz István jelentése a Magyar Földrajzi Társaság könyv- és tépképtárának 1955. évi működéséről (Magyar Földrajzi Múzeum, Dubovitz-hagyaték, éves jelentések)

[17] Dubovitz István jelentése a könyv- és térképtár 1959. évi működéséről (Magyar Földrajzi Múzeum, Dubovitz hagyaték, éves jelentések)

könyvtár megmentéséről, amely egy olyan korban, amikor a Magyar Földrajzi Társaságnak még a létét is megkérdőjelezték – illetve néhány évre működését felfüggesztették – az elérhető legnagyobb eredmény volt.

***

Jelentés a könyv- és térképtár 1959. évi müködéséről.*

A mult év legfontosabb eseménye könyvtárunk életében Társaságunknak december hó első napjaiban a Népköztársaság útja 62. sz. alatti épületbe történt költözése volt. Itt könyvtárunk valamint könyvraktárunk részére két helyiséget kaptunk, amelyek összes alapterülete 62 m^2. A két helyiségben, pontos számitások szerint, 64 szabványos méretü könyvállvány helyezhető el, amelyeken kerekszámban 13,000 köt. állitható fel. Nyilvánvaló tehát, hogy az egész könyv- és térképtár, amelynek állománya 21,000 kötetre tehető valamint a kiadványraktár még akkor sem volna felállitható, ha a szükséges könyvállványok megvolnának. Tudvalevő azonban, hogy Társaságunk könyvállványai és térképszekrényei, három kivételével, a háborús események következtében elpusztultak s azokat máig sem sikerült pótolnunk. A Zichy Jenő-utcai helyiségekben a könyvtár 3/4 részét a Földrajztudományi Kutatócsoport előzékenysége folytán felállitottuk ugyan, de a kölcsönvett állványokat vissza kellett adnunk, mivel azokra könyvtárának állandó gyarapodása miatt neki is szüksége van. Időközben több könyvállványt és két könyvszekrényt szereztünk be, úgy, hogy jelenleg 21 könyvállványunk és 2 könyvszekrényünk van, amelyeken azonban a könyvtár állományának alig 1/4 része állitható fel. A könyvtárhelyiség csaknem 6 m. magas. A helyszükén a terem falai mentén körül futó polcokkal és széles galériával segiteni lehetne ugyan, de ez a megoldás olyan költséges, hogy arra gondolni sem tudunk. Kiadványraktárunk felállitása is igen fontos lenne, mert régi kiadványainkra sok megrendelést kaptunk s azoknak szeretnénk minél előbb eleget tenni, mivel abból Társaságunknak jelentékeny bevétele várható, de raktárunkon is könnyiteni tudunk. Mielőtt azonban gyüjteményünk felállitásához fognánk, a helyiségeket előbb alaposan rendbe kell hozatnunk. Mindez hónapokig tartó munkát igényel, addig a könyvtár felállitása halasztást szenved. Igen súlyos feladat előtt állunk, egyrészt mivel a könyvtár felállitását a kutatók állandóan szorgalmazzák, másrészt azonban olyan nehézségekkel állunk szemben, amelyeket a magunk erejéből megoldani nem tudunk.

Egyébként könyvtárunk az elmult év folyamán 137 önálló müvel 188 kötetben, folyóiratgyüjteményünk – benne 7 új folyóirat – 376 kötettel, összesen tehát 144 müvel 564 kötetben, térképtárunk 5 atlasszal és 48 térképpel gyarapodott. A könyvek számában némi visszaesés mutatkozik, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy külföldi könyvek beszerzésére devizakeretünk nincs. Folyóirat- valamint térképgyüjteményünk azonban továbbra is örvendetesen gyarapodott, amit kiterjedt cserekapcsolatunknak valamint dr. Radó Sándor és Tallián Ferenc tagtársaink áldozatkészségének köszönhetünk. Könyvvásárlásra 3026 Ft-ot forditottunk.

A könyvtár ajándék útján 62 köt. könyvvel, 18 köt. folyóirattal, 3 atlasszal és 44 térképpel gyarapodott, ami az egész évi könyvszaporulat 32,4 %-a. Értékes ajándékmüvekkel gazdagitották könyvtárunkat az UNESCO, a M. Tud. Akadémia, az Orsz. Széchényi Könyvtár, a Budapesti Müszaki Egyetem központi könyvtára, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem földrajzi intézete, a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat, a Földrajztudományi Kutatócsoport, Társaságunk miskolci osztálya, „A Földrajz tanitása" c. folyóirat szerkesztősége továbbá dr. Bezdek Jó-

* A gépiraton ortográfiailag nem változtattunk. (A szerzők.)

zsef, Frisnyák Sándor, dr. Irmédi-Molnár László, dr. Kiséry László, dr. Kiss Dezső, dr. Kolta János, dr. Korpás Emil, dr. Pécsi Márton, dr. Radó Sándor, Tallián Ferenc, dr. Wallner Ernő, dr. I. P. Geraszimov prof. (Moszkva), dr. Borivoje Ž. Milojević prof. (Beograd) és dr. Tulogdi János prof. (Kolozsvár). Fogadják mindnyájan megértő támogatásukért e helyről is hálás köszönetünket.

A fent kimutatott gyarapodás beszámitásával *könyvtárunk állománya az elmult év végén* 4801 mü 7,278 köt. könyv, 95 atlasz és 410 térkép volt. A folyóiratállományt csak a könyvtár felállitása után tudjuk pontosan megállapitani, addig csak hozzávetőleges becslésre szoritkozhatunk. Kerekszámban 14,000 köt.-re tehető. Könyvtárunk jelenlegi állománya tehát a 21,000 köt. körül jár s talán meg is haladja, ami már külföldi viszonylatban is számottevő.

Könyvkötésre 1000 Ft-ot forditottunk, amiből azonban, tekintettel az anyag drágulására, csak 26 köt. könyvet és folyóiratot tudtunk beköttetni. Könyvtári berendezésre (7 db. könyvállvány) 13,430 Ft-ot, könyvtári nyomtatványokra 40 Ft-ot költöttünk.

Társaságunk mindig különös gonddal ápolta és fejlesztette a hazai és külföldi rokon intézményekkel fennálló kulturális kapcsolatait. Ennek jelentőségét Társaságunk korán felismerte és minden áldozatot meghozott annak fejlesztése érdekében. Hosszú évtizedeken keresztül a kiadványcsere volt a könyvtár fejlesztésének egyik legfőbb forrása, amit bizonyit az is, hogy a folyóiratkötetek száma kétszerese a könyvek számának, annak ellenére, hogy Társaságunk újjáalakulása óta igen sok könyvet szereztünk be. Örömmel állapitjuk meg, hogy a „Földrajzi Közlemények"-nek a külföldön is egyre több olvasója akad. Tanulmányaikban gyakran hivatkoznak az ott megjelent cikkekre és egyre több rokon egyesület keresi velünk a kapcsolatot. A mult évben egy régi cseretársunk jelentkezett újból. Öt új cserét is létesitettünk, aminek következtében a cserések száma 169-re emelkedett. Ezen a téren azonban mi is tovább mehetnénk. Uj cseretársaink a következők: A „Geodézia és Kartográfia" szerkesztősége (Budapest), a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat csillagászati szakosztálya (Budapest), a Wirtschaftsgeographisches Institut der Hochschule für Wirtschafts und Sozialwissenschaften (Nürnberg), a Societatea de Ştiinţe Naturale Şi Geografie din R. P. R. (Bucureşti), a Science Council of Japan (Tokyo) és az Academia Argentina de Geografia (Buenos Aires). A könyvtárba járó időszakos és sorozatos kiadványok száma 206.

A könyvtár *használata* a már több ízben ismertetett okok miatt a mult évben tovább csökkent. A helybenolvasók száma 21 volt, akik 104 köt. könyvet és folyóiratot olvastak. Házi használatra 11 tagtársunk 25 köt. könyvet kölcsönzött ki. Bizonyosra vehető azonban, hogy ez a szám a könyvtár felállitása után ugrásszerűen fog emelkedni.

Mint a bevezetésben emlitettem, könyvtárunk a mult év végén viszontagságos életének újabb állomásához érkezett. Már mult évi jelentésemben rámutattam arra, hogy könyvtárunkra valósággal végzetszerüen nehezedik a gyakori költözködés veszélye. Ezt bizonyitja, hogy mig fennállásának első 68 évében hétszer, az utolsó 18 év alatt kilencszer költözött.

Tapasztalatból tudjuk, hogy a költözködés nemcsak költséges, de sok kárral is jár. Könyvtár gyakori költöztetése nemcsak káros, de végzetes is lehet. A könyvtár hosszú időn keresztül zárva marad, a költözködés és raktározás alatt sok könyv rongálódik meg vagy mehet tönkre, amelyeknek pótlása igen körülményes, néha teljesen lehetetlen. Bizonyosra vehető, hogy a könyvtár felállitása alkalmával most is sok kidaványt kellett kiselejteznünk, különösen abból az anyagból, amely éveken keresztül nedves pincében volt elraktározva, ahol a többszöri csőrepedés is sok kárt tett a gyüjteményünkben. Nehéz feladatok előtt állunk. Mindenek előtt könyvállványokról és térképszekrényekről kell gondoskodnunk, hogy a könyvtárt minél előbb felállithassuk és újból megnyithassuk, mert különben a sok évtizedes fáradságos munkával

és nem csekély költséggel összegyüjtött anyag a magyar földrajztudomány végtelen kárára teljesen elpusztul. A mostani elhelyezés is csak ideiglenesnek tekinthető, mert itt a könyv- és kiadványraktár felállitására és fejlesztésére semmi lehetőség nincs. A másik feladat a könyvtár fennmaradásának és önállóságának biztositása. A következő teendő a könyvtári személyzet szaporítása, a segédkönyvtárosi állás mielőbbi betöltése, mivel egy 21,000 köt.-es könyvtár és nagy kiadványraktár összes teendőinek maradéktalan ellátása egy ember munkaerejét messze meghaladja.

A nemzetközi kulturális kapcsolatok fejlesztése és a könyvtár gyarapitása érdekében igen kivánatos lenne, hogy folyóiratunkban több és nagyobb terjedelmü idegennyelvü kivonatot közöljünk, annál is inkább, mivel több külföldi rokon társulat azzal utasitotta el hozzájuk intézett megkeresésünket, hogy folyóiratunk nyelvét nem értik és kevés benne az idegennyelvü kivonat. Ha azonban az idegennyelvü kivonatok szaporitását a folyóirat terjedelme nem engedné meg, inditsuk meg újból a „Földrajzi Közlemények" nemzetközi kiadását. Ezzel magyar nyelvü folyóiratunkat tehermentesithetnénk és több vagy terjedelmesebb magyar nyelvü tanulmányt közölhetnénk. (Végül a könyvtár használatának emelése érdekében gondoskodnunk kellene minél nagyobb és idegen nyelven tudó olvasóközönségről, mert olvasóközönség hiányában a könyvtárban összegyüjtött hatalmas és igen értékes anyag holt kincs!)

Jelentésem végére értem. Előrehaladott korom és a velejáró testi fogyatkozásaim kötelességemmé teszik, hogy könyvtárosi tisztségemtől megváljak és fiatalabb erőnek adjam át a helyemet, melyet a közgyülés megtisztelő bizalmából 38 éven keresztül, a legnehezebb körülmények között, 4 év leszámitásával teljesen egyedül, de a Magyar Földrajzi Társaság önzetlen szolgálatában teljes odaadással igyekeztem betölteni. Mindenkor a könyvtár fejlesztése és felvirágoztatása lebegett a szemem előtt s ha ebbeli törekvésemben értem is el némi sikereket, azt elsősorban a választmány, a közgyülés és a könyvtári bizottság megértő támogatásának köszönhetem. Mély meghatottsággal bucsuzom a mélyen tisztelt Közgyüléstől és eddigi müködésem szinhelyétől. Azzal a megnyugvással távozom erről a helyről, hogy a választmány és a közgyülés bölcsesége (sic.) a hátralevő idő alatt biztosan meg fogja találni azt az egyént, akire a könyvtár vezetésének terhét nyugodtan átruházhatom, aki talán kedvezőbb viszonyok között, nálam lelkesebben s talán nagyobb hozzáértéssel és eredménnyel fogja gondozni a Magyar Földrajzi Társaság kulturális és tudományos érdekeit, mint amennyire azt az én szerény képességeim megengedték.

Amidőn hálásan megköszönöm a tisztelt Közgyülésnek, hogy 38 éven át bizalmával megtisztelni szives volt, a mélyen tisztelt Elnökségnek, a Választmánynak s a Könyvtári Bizottságnak megértő és jóakaratú támogatását, kérem hogy jelentésemet tudomásul venni sziveskedjék.

Budapest, 1960. április hó 24.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY–SIPOS ANNA MAGDOLNA

Kimutatás a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának éves gyarapodásáról 1929–1958

Forrás: A Magyar Földrajzi Múzeum Archivuma Dubovitz-hagyaték
(A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának éves beszámoló jelentései)
Szerkesztette: Sipos Anna Magdolna–Nagy Miklós Mihály

Év	Könyv	Folyóirat	Térképek, atlaszok			Évi összes dokumentum	Megjegyzés
			Térképek	Atlaszok	Összesen		
1929	104	141	6	1	7	252	
1930	104	139	5	3	8	251	
1931	117	135	4	16	20	272	
1932	125	118	14	9	23	266	
1933	192	149	11	10	21	362	
1934	131	135	5	4	9	275	
1935	165	170	8	2	10	345	
1936	181	177	8	1	9	367	
1937	294	193	10	4	14	501	
1938	209	165	13	4	17	391	
1939	173	167	17	0	17	357	
1940	185	139	20	2	22	346	
1941	131	102	30	6	36	269	
1942	216	77	11	2	13	306	
1943	87	69	9	3	12	168	
1944	60	27	13	0	13	100	
1945	22	2	1	0	1	25	
1946	46	37	4	1	5	88	
1947	56	48	1	2	3	107	
1948	47	99	6	3	9	155	
1949	59	87	0	0	0	146	
1950 1951	13	83	1	0	1	97	a nyilvántartásban együtt szerepelnek
1952	47	64	0	0	0	111	
1953	54	50	0	1	1	105	
1954	236	104	0	1	1	341	
1955	158	103	1	1	2	263	
1956	152	116	9	12	21	289	
1957	257	119	23	5	28	404	
1958	325	170	20	5	25	520	
Összesen	3946	3185	250	98	348	7479	

Kimutatás a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának bel- és külföldi cserekapcsolatairól különböző intézményekkel 1923–1947

Forrás: Magyar Földrajzi Múzeum Archivuma, Dubovitz-hagyaték (Kimutatás a folyóirat-csereviszonyról)
Szerkesztette: Sipos Anna Magdolna–Nagy Miklós Mihály

	Kontinensek, országok, intézmények és szerkesztőségek száma														Megjegyzés
Év	Magyarország		Európa (Magyarország nélkül)		Ázsia		Afrika		Amerika		Ausztrália		Mindösszesen		
	Magyarország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	Ország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	Ország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	Ország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	Ország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	Ország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	Ország	Intézmény és folyóirat szerkesztőség	
1923	1	25	13	34	1	2	2	2	4	25			21	88	A Dubovitz-hagyaték kimutatásaiban folyóirat szerkesztőségek, intézetek és különböző intézmények keverve szerepelnek
1943	1	48	22	153	4	14	6	7	10	29	1	3	44	254	
1946	1	6	15	27			1	1	1	2			18	36	
1947	1	10	15	35			3	3	2	6	1	2	22	56	

FIGYELŐ

Emlékezés Dezsényi Bélára. Huszonöt évvel ezelőtt távozott el közülünk Dezsényi Béla, a *Magyar Könyvszemle* egykori szerkesztője, a hazai sajtótörténeti kutatás kiemelkedő személyisége. Amikor napjainkban a sajtótörténet iránti érdeklődés növekvőben van, és számos egyetem és főiskola tantervében szerepelnek hírlap- és folyóirattörténeti előadások – nem is szólva a különböző újságíró-iskolákról és tanfolyamokról – illő emlékeztetni arra, hogy Dezsényi Bélának milyen nagy szerepe volt abban, hogy a magyarországi sajtótudomány kibontakozhatott. Dezsényi Béla volt az első olyan tudósunk, aki főhivatásául választotta a sajtóval történő tudományos foglalkozást. Elsőként tartott hosszú éveken keresztül egyetemi előadásokat a magyar és az egyetemes sajtó történetéről 1949-től az ELTE Bölcsészkarán alakult Könyvtártudományi Tanszék keretében, majd a Magyar Újságírók Szövetségének Újságíró-Iskolájában.

Mint az Országos Széchényi Könyvtár – akkor még létező – Hírlaptárának vezetője, méltó utóda lett a gyűjteményt 1884-ben, egy országos akció által létrehozó id. Szinnyei Józsefnek. Miként neves elődje, ő is egyaránt feladatának tekintette az egyetlen teljesnek mondható hungarika hírlap- és folyóiratgyűjtemény korszerű könyvtári feldolgozását és hozzáférhetővé tételét, valamint a magyar sajtó egészének bibliográfiai és történeti feldolgozását. Mindkét tevékenység fő bázisának magát a Hírlaptárat és annak munkatársait tekintette, de hallgatói és tanítványai közül is többen választották kutatásuk tárgyául a sajtótörténetet vagy lettek kiváló sajtóbibliográfusok mint pl. Busa Margit és Lakatos Éva.

Az általa vezetett Hírlaptár nemcsak egyedülálló sajtótörténeti műhellyé vált, hanem ezenkívül azt is nyújtotta – éppen a legsötétebb években –, amit a korszak leginkább megtagadott: emberi és baráti légkört, valamint a nemzeti és polgári hagyományok tiszteletét és ápolását. A hírhedt ötvenes évek első felében ezen az osztályon dolgozott Jékely Zoltán is, akinek éltető humora mellett a frissen, olykor folyóirat-kollacionálás közben megszületett, de még sokáig csak kéziratban olvasható versei is segítettek a butaság és a borzalmak uralmának elviselésében. Olyan légkör jellemezte a Hírlaptárat ekkor, hogy még a „beépített téglák" is kénytelenek voltak hozzá asszimilálódni.

Ilyen körülmények között – mindössze a Magyar Tudományos Akadémia szerény támogatásával – tudta megindítani Dezsényi Béla azt a tudományos tevékenységet, ami részben a magyar sajtó bibliográfiai feldolgozásából, részben sajtótörténeti kutatásokból állt. A Hírlaptár csaknem valamennyi munkatársa (Darabos Pálné, Glück Gézáné, Hadik Erzsébet, Kiszely Olivér, Kardos Éva, Kókay György, Nagydiósi Gézáné, Szekeres Margit, Takács Menyhért) közreműködött az OSzK kiadványai sorában megjelent sajtóbibliográfia (Dezsényi Béla–Falvy Zoltán–Fejér Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945–1954.* Bp. 1956.) elkészítésében. Társszerzővel megírta Dezsényi Béla hosszú idők után az első átfogó magyar sajtótörténetet is (Dezsényi Béla–Nemes György: *A magyar sajtó 250 éve.* Bp. 1954.), de számos, tudományos folyóiratban közölt tanulmánya is tanúskodik elmélyült sajtótörténeti kutatásairól. Főként a 18. századi és a reformkori hírlapok történetével kapcsolatban ért el sok új eredményt, de Kossuth hírlapírói tevékenységéről is maradandó írásai jelentek meg.

Dezsényi Béla tudományos terveinek megvalósítását azonban meggátolta a politikai légkör – amely gyanakvással figyelte a sajtóval kapcsolatban még a tudományos kutatásokat is –, de lehetetlenné tették azok a könyvtári „reformerek" is, akik a Nemzeti Könyvtárból fiók-Lenin Könyvtárat kívántak csinálni. A számos új funkció miatt, amiket ráépítettek a Széchényi Könyvtárra – hogy nehogy másként legyen, mint a „nagy példaképnél" – éppen a legfontosabb feladatok: az állomány anyaga és annak tudományos feltárása hanyagolódott el leginkább. Megszüntették a Szinnyei által alapított Hírlaptár önállóságát és különgyűjtemény jellegét, Dezsényi Bélát pedig eltávolították a gyűjtemény éléről. Nem maradt meg számára más érdemleges feladat mint a nyolc évi kényszerű szünetelés után 1955-ben újraindult *Magyar Könyvszemle* szerkesztése. Az MTA I. Osztálya mellett elsősorban neki köszönhető, hogy a patinás könyvtörténeti folyóirat profilját és színvonalát sikerült a régi szintre visszaállítani. A viszonylag korán bekövetkezett halála – amelyet bizonyára siettetett a sok szakmai értetlenség és méltánytalanság – folyóiratunk szerkesztése közben érte.

A halálát követő negyed évszázadban – de főként az utóbbi évtizedben – bekövetkezett változások több lehetőséget biztosítottak a sajtóval kapcsolatos kutatásoknak. Részben éppen Dezsényi Béla tanítványai közreműködésével sajtótörténeti kézikönyvek és bibliográfiák készültek el, és ma már nem csak egy-két helyen oktatják a sajtótörténetet. Azonban az általa oly nehéz időkben is színvonalasan szerkesztett folyóirat ma sincsen könnyű helyzetben: sőt – mint számos más tudományos folyóiratot – a *Magyar Könyvszemlét* is, ha ezúttal nem is politikai okokból, hanem anyagi nehézségek miatt, de a megszűnés veszélye fenyegeti. Fennállásának 122. és a magyarországi sajtószabadság törvénybeiktatásának 150. évfordulóján.

KÓKAY GYÖRGY

Fülöp Géza köszöntése. A kis Vas megyei faluban, Hegyhátszentmártonban született Fülöp Géza 1928. március 5-én. 1939-től a szentgotthárdi ciszterciekhez járt gimnáziumba. A háborús évek miatt csak 1947-ben tehette le az érettségi vizsgát a már államosított Vörösmarty Gimnáziumban. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán magyar és német szakon kezdte a később a könyvtáros szakkal kiegészített egyetemi tanulmányait, amelyeket – o tempora! – immár az állami Eötvös Loránd Tudományegyetemen fejezett be 1951-ben. Könyvtárosi és gimnáziumi tanári oklevél birtokában (1952, 1953) a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, valamint a Régi Könyvek és Ősnyomtatványok Gyűjteményében dolgozott, majd 1954 és 1959 között az újrainduló magyar lexikonkiadás munkatársaként az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében, többek között az *Új Magyar Lexikon* és a *Magyar Irodalmi Lexikon* munkatársa és szerkesztője volt. Ekkor (1954) az ELTE Könyvtártudományi Tanszékére került előbb félállásban, majd 1961-től teljes állású adjunktusként. Kandidátusi értekezése *Könzönségszervezés és magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* 1978-ban könyv alakban is megjelent. 1977-ben kinevezték docensnek. Jegyzetei, egyetemi előadásainak és érdeklődési körének megfelelően, a nyomtatott könyv történetével, elsősorban a felvilágosodás kori írók és közönségük szerteágazó ismereteket kívánó kapcsolatának elemzésével foglalkoznak. A Könyvtártudományi Tanszéken tanítással eltöltött bő három évtized során Fülöp Géza tolla alól olyan tanulmányok és monográfiák kerültek ki, amelyek a könyvtárosképzés nélkülözhetetlen segédeszközeivé váltak. Nem szabad itt említés nélkül hagyni a legendássá vált és hosszú ideig még ezután is nélkülözhetetlen *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* (I. 1963., II. 1970.) című igényes és korában hézagpótló forrásgyűjteményt, amelynek az első két kötet során volt munkatársa, jelenleg pedig az 1945 utáni időszak könyvkultúráját felölelő harmadik kötetén dolgozik. A Könyvtártudományi Tanszék 1993-ban új helyre, a régi bölcsészkar Múzeum körúti épületébe költözött. A

Tanszéken tanszékvezetőként eltöltött éveinek egyik fontos és messzire ható mozzanata volt, hogy a rendszerváltozás utáni években (1990–1993) sikerült a könyvtárosképzés reformját megvalósítania, ami a tanszék tantervének kiszélesítését vonta maga után. Ennek következtében az informatika teret nyert a könyvtárosképzésben a budapesi tanszék tantárgykínálatában. Ez a tény a könyvtári munka tartalmának világszerte észlelt hangsúlyeltolódását tükrözte, a gyakorlatban pedig azt jelentette, hogy a tanszéket gépteremmel, azaz számítógépekkel szerelték fel, és a szakmai kapcsolatokat ezentúl már a hálózaton is lehet és kell is továbbépíteni. A 90-es évek elején, részben Fülöp Géza szervezőképességének köszönhetően, a Tempus pályázat segítségével gyümölcsöző kapcsolatokat sikerült kiépíteni a deventeri (Hollandia) és a hannoveri (Németország) főiskola hasonló jellegű tanszékeivel, ami a hallgatóknak is lehetőséget nyújtott, hogy megismerkedjenek a külföldi könyvtárügy aktuális kérdéseivel, és tapasztalatokat szerezzenek. Fülöp Géza „tanszékvezetése" idején és azóta is a hallgatókat baráti, sőt családias hangulat fogadja a Könyvtártudományi tanszéken. Fülöp Géza különféle akadémiai és egyéb bizottságokban végzett munkáját nehéz lenne részletezni, emeljük ki, hogy tagja a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, a *Magyar Könyvszemle* Szerkesztőbizottságának, valamint – és ez a határon kívüli magyarság iránti figyelmét jelzi – elnöke a Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumának, amely az Erdélyi Múzeum Egylet működését segíti. Munkásságának elismeréseképpen 1991-ben Szabó Ervin Emlékéremmel tüntették ki. 1995-ben védte meg *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban* című doktori értekezését.

A magyar könyvtárosok nemzedékei tanulták tőle a szakma legnemesebb hagyományait, mindig érdekes kultúrtörténeti összefüggésekbe ágyazva. Ne feledjük, hogy két meghatározó elem jellemzi Fülöp Géza életútját: a tanítás fontossága és ebből kiindulva a tanítás szolgálatába állítható tudományos kutatás. Ma is, hetvenévesen, töretlen lelkesedéssel tanít könyvtártörténetet a budapesti tanszéken és vidéken is. Ad multos annos!

SARBAK GÁBOR

Ioann Kutka „Kis katekizmus"-ának hasonmás kiadása.* Nemcsak az eredeti kötet könyvészeti és művelődéstörténeti fontosságával, hanem a most megjelent reprint ízléses kiállításával is felhívja magára a figyelmet a kárpátaljai ruszinok számára írt katekizmus.

Közismert a *Budai Királyi Magyar Egyetemi Nyomda* szerepe a Kárpát-medence különböző etnikumainak nemzeti megújulásában. Szinte valamennyi szerb, szlovák, román, ruszin és más kiadvány itt látott napvilágot, amely a felvilágosodás hatása alatt formálódott fiatal nemzeti kultúrákat volt hivatva fejleszteni, vagy éppen megteremteni. Különösen azóta látjuk ezt, amióta az Egyetemi Nyomda megalapításának kettőszázötvenedik évfordulóján vaskos kötet adta közre a különböző nemzetek és nemzetiségek számára nyomtatott kiadványok jelentőségével, művelődéstörténeti szerepével foglalkozó kutatások eredményeit. (*Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*. Publié par Péter KIRÁLY. Akadémiai: Bp. 1983.) Érdemes hozzátennünk, hogy Király Péter professzor olyan fontosnak tartotta a nyomda szláv, román és görög kiadványainak a kelet-közép-európai nemzeti megújulásban játszott szerepét, hogy a szláv irodalmi nyelvek kialakulásával foglalkozó rangos amerikai kötetben közölt róla tanulmányt (KIRÁLY Péter: *The Role of Buda University Press in Development of Orthography and Literary Language*. In: STONE, G.–WORTH, D. [ed.]: *The Formation of Slavonic Literary Languages*, Columbus, Ohio: Slavica

* KUTKA, Ioann: *Katihiszisz malüj*... [„Kis katekizmus ..."] Sajtó alá rend., utószó: UDVARI István. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke kiadása, Nyíregyháza, 1997. 203 l. (Buda, 1801. kiad. hasonmása.)

Publishers, 1985.); majd önálló angol nyelvű kismonográfiát is szentelt a kérdésnek. (KIRÁLY, Péter: *National Endeavors in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777–1848.* Bp. 1993.) A magyar szlavisztika doyenje, aki a honfoglalástól a középkoron át a felvilágosodásig számos kérdés vizsgálatával gazdagította a magyar történettudományt is, nemrégen ünnepelte nyolcvanandik születésnapját. Ez alkalomból köszönti őt a *Kis katekizmus* reprintjének sajtó alá rendezője, Udvari István, a Király professzor szerkesztésében megjelent *Typographia...* címlapját is közölve. (181.) A következő oldalakon a budai nyomdában készült kárpátaljai ruszin kiadványok jegyzékét is megtaláljuk (182–183.), amelynek francia nyelvű címe és lábjegyzetei azonban kissé eltérnek az ukrán–magyar bilingvis kötet világától. A szűkebb szakmabeliek előtt azonnal világos, hogy ez KIRÁLY: *Typographia...* 1983:490–491. átvétele; kár, hogy erre itt semmiféle közvetlen utalás sem történik. Az eredetiben egyébként a vonatkozó fejezetcím latin: *Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848 impressorum* (477.), alcímei és a magyarázó szöveg francia; ebből kiderül, hogy a ruszin kiadványok jegyzéke az eperjesi Olena RUDLOVCSÁK és MISLEY Pál közös munkája (478.). Célszerűbb és etikusabb is lett volna ukrán–magyar bilingvis fejezetcímmel közölni, hogy mit tatalmaz ez a jegyzék, majd pedig lábjegyzetben pontosabban megjelölni, honnan történt az átvétel. – Ezzel együtt, noha ezt magának az ünnepeltnek kell megítélnie, a magunk részéről bizonyosak vagyunk abban, hogy ez a születésnapi ajándék méltó Király professzor életművéhez.

A kárpátaljai ruszinság számára az egyházi unió (1646) jelentette a bárminemű művelődés lehetőségét, hiszen az unió előtt az ortodox papok jobbágysorban éltek. (LACKÓ, Michael: *Unio Uzhorodiensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica.* Romae, 1955., Uo. 1965[2].) Bár a helyzet ezután sem változott valami gyorsan, még a tizennyolcadik század első felében is megtörtént, hogy a ruszin papot robotra hurcolta földesura, nem törődve a királyi rendelettel, amely immár kiemelte az egyesült (görög katolikus) klérust a jobbágysorból, és papíron a római katolikusokkal tette egyenlővé. (PERÉNYI József: *A kárpátaljai ukránok egyházi úniójának kezdete a XVII. század közepén.* = MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 12. 1958. 1–4. 179–198.) A helyzet gyökeresen csak az önálló munkácsi görög katolikus egyházmegye felállításával (1771) változott meg. (MEDVE Zoltán: *Az unitus egyház helye Kárpátalja művelődésében.* In: BÁRDOS István–BEKE Margit [szerk.]: *Egyházak a változó világban.* Esztergom, 1991. 231–235.) Ezt elősegítette az a szerencsés körülmény, hogy a püspöki széket olyan kimagasló egyéniség töltötte be, akiben az energikus vezetői tulajdonságok egyesültek a széles látókörű műveltséggel: Bacsinszky András. (BARAN, Olekszander: *Jepiszkop Andrej Bacsinszkij i cerkovne vidrodzsennya na Zakarpattyi.* Yorkton, Sask. 1963. Bibliotheca Logos, 33.) Bacsinszky 1772-től 1806-ig tartó egyházkormányzása jelenti a kárpátaljai ruszin felvilágosodás és nemzeti megújulás első nagy korszakát; ekkor formálódik az írástudó ruszin klérus, mint immár saját nemzeti értelmiségi réteg, ekkor teremtődnek meg az alapok ahhoz, hogy majd a következő nemzedék alatt már ne csupán az analfabétizmus és hitbeli tudatlanság felszámolása legyen a cél, hanem a felvilágosodás korszerű filológiáját (*Josef Dobrovský*, lásd: TICHÝ, František: *Josef Dobrovský a Podkarpatská Rus.* In: *Josef Dobrovský. Sborník statí.* Praha, 1929. 332–343.), nemkülönben a felvilágosodás racionalista nemzeti történetírását és néhol a természettudomány korszerűbb gondolatait is (newtoni fizika) képes legyen megismerni, felfogni, és különösen a nyelvtudomány terén megfelelő szinten akceptálni a ruszin értelmiség Fogarassy János, Lutskay Mihály grammatikáiban, Csurgovics János és Lutskay Mihály történetírói, valamint prédikációs műveiben, Dohovits Bazil rokokó költészetében és meglehetősen dilettáns, de nagy igyekezettel művelt természetfilozófiájában (FÖLDVÁRI Sándor: *Dohovics Bazil – az első ruszin természetfilozófus.* = Acta Acad. Paed. Agriensis, Nova Series, Sectio Philosophistica, tomus XXIII. 1997. 105–114.). Ennek a két korszaknak határán, az elő-

felvilágosodás úttörő periódusának és az érett nemzeti megújulás kiforrott ruszin tudományosságának fordulópontján jelent meg Ioann Kutka két katekizmusa. Közülük az elsőt, a *Kis katekizmus*t tarthatjuk most kezünkben.[1]

Korábban a nagyszombati nyomda adott három kiadványt a ruszinoknak, az első De Camelis püspök *Katekismus*a volt 1698-ban, majd alig egy évre rá a papságra is kétségbeejtően jellemző írástudatlanságot enyhíteni akaró ábécéskönyv. (*Bukvar*, 1699.) Nemrégiben kaptunk hírt egy negyedik nyomtatványról is, amely a nagyszombati jezsuiták nemzeti kultúrapártoló lelkületéről tanúskodik. (BOR Kálmán: *Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből.* = MKsz 1995. 319–322.) A ruszinok számára készült nyomtatványokat, valamint a Kutka-féle *Kis katekizmus* beható nyelvi elemzését adja Udvari István (ukránul 184–189., magyarul 191–196.), akinek a korabeli ruszin hivatali írásbeliség monografikus szintézisét is köszönhetjük. (UDVARI István: *Ruszin (kárpátukrán) írásbeliség a XVIII. században.* Bp. 1995.) A példásan korrekt, ám nyelvészhez illő szűkszavúsággal megírt utószó tényeit jobban értékelhetjük, ha felhívjuk a figyelmet néhány művelődéstörténeti vonatkozásra, amelyet feltétlenül tekintetbe kell vennünk a Kutka-életmű elemzésekor.[2]

Mindenekelőtt azt, hogy a már említett De Camelis-féle katekizmus kiadását is (amelyről a tömör előszó adta keretek közt is megfelelő tárgyilagossággal emlékezik meg a szerző) alapvetően annak a Kollonich Lipót esztergomi érseknek köszönhetjük, aki a görög katolikusokat minden vonatkozásban segítette, jogi, gazdasági, kulturális értelemben egyaránt. (MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn.* Innsbruck, 1887. 256–266., 369–380.) Az utószóban, minthogy egy bő bekezdést szentel a szerző De Camelisnek és kiadványainak, érdemes lett volna szólnia arról is, hogy Kollonich Lipót éppen az első ruszin katekizmussal egyidejűleg adatja ki Petrus Canisius *Kis Katekizmus*át latinikával a horvátok, cirillikával a szerbek számára. (RMK II:1844.) Canisius *Kis és Nagy Katekizmus*a óriási hatással volt mind az európai, mind a magyar katekizmusírásra. A magyar katolikus katekizmus története latin vonatkozásban már nem nélkülözi a monografikus áttekintést (SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944., UŐ: *Petrus Canisius katekizmusa*, uo., uakkor; a két munka szövege azonos.), az egyesültek hittani és prédikációs irodalmát azonban mind ez ideig senki sem vizsgálta teológiai szempontból!

Jóllehet a dogmatikai kérdések cseppet sem voltak elhanyagolhatók. Alapos vitát kavart Bradács János, az önálló munkácsi egyházmegye első püspökének két kiadványa, amelyekről Bozsicskovics Bazil krizsevci szerb görög katolikus püspök azonnal kimutatta, hogy eretnekségeket tartalmaznak, így meg kellett őket semmisíteni. Ez volt az alapja a görög katolikusok bécsi szinódusának, amelyet Mária Terézia hívott össze, és ez a szinódus határozott úgy, hogy ki kell adni az alapvető hittankönyveket és templomi szerkönyveket a birodalom szláv ajkú unitus egyházainak használatára. (LACZKO, Michael, S. J.: *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata.* Roma, 1975. Orientalia Christiana analecta, 199.) A katekizmus népnyelvi megjelentetésére a szinodális határozat alapján Udvari

[1] A ruszinok neveit ott írjuk magyarosan, ahol az illető maga is részesévé vált a magyar írásbeliségnek, illetve szoros kapcsolatban állt a korabeli magyar szellemi élettel. Így Lutskay az eredeti Pop családnevet a szülőfalujáról vett magyarosra cseréli fel; Dohovits pedig magyarul is verselt, sőt rokokó szerelmes verseit kizárólag magyarul írta. Minthogy a ruszinok értelmisége anyanyelvi szinten beszélt és írt magyarul, a hovatartozás megítélése természetesen vita tárgya lehet, ám ez kívülesik a recenzió keretein.

[2] Amikor az Udvari által írt „Utószó"-ra hivatkozunk, a magyar nyelvű változat oldalszámait jelezzük; fontos azonban megjegyeznünk, hogy ruszin nyelven is közli ugyanezt az utószót, sőt a magyar változatot megelőzően.

nagyon helyesen utal (193.), ám itt nem csupán a nyelvi kérdésről volt szó, hanem ennél jelentősen többről: az egész Kárpát-medence görög katolikusságának episzkopális szinten egyeztetett összefogásáról egy alapvető hitéleti, dogmatikai feladat megoldására. Korántsem csupán a katekizmus, hanem – mint mondottuk – az összes szükséges szerkönyv katolikus hittani szempontból helyes szövegének megjelentetéséről. Ez a szinódusi határozat volt az alapja a Bacsinszky-féle bibliakiadásnak is. Ebbe a folyamatba illeszkedett Kutka két katekizmusa, és ez a magyarázata, hogy oly sok kiadást ért meg, s viszonylag sokáig használták (amint Udvari felsorolja ezeket, 191.). A szerző említi a Bellarmin-féle katekizmus román fordítását (193.), és fontosságát szakirodalmi hivatkozásokkal is kiemeli. Ám korántsem csupán azért volt ez fontos, mert a román híveknek érthető nyelven jelent meg. Azért fordították éppen Bellarmint, mert ez a római katolikus szerző vitán felül elfogadható volt hittani szempontból a görög katolikus hívek lelki épülésére. Egy, a beszélt népnyelven megírt, ám eretnekségeket tartalmazó munka botrányosan káros lehet, mint a bécsi szinódust kiváltó példa is mutatja – ugyanakkor egy hittanilag korrekt, ám esetleg konzervatív egyházi szláv nyelvű katekizmus felbecsülhetetlen értékű a hitben műveletlen, az orthodox batykók idejében még Szent Pált is Istennek tartó egyesült parasztok sötétségének felszámolására. (A példára és a lelki sötétségre lásd: BONKÁLÓ Sándor: *A rutének (ruszinok)*. Basel–Bp. [1996.][2] Sajtó alá rend., jegyz. és utószó: SALGA Attila.) A példásan lelkiismeretes nyelvi elemzés így meglehetősen egyoldalú marad, ha egyetlen szóval sem utal a szerző arra, hogy nem a népnyelv öncélú művelése volt a katekizmusok kiadásának oka. Hiszen közli a szerző Bacsinszky püspök szigorú rendeletét (192–193), amely előírja a katekizmus megvásárlását, oktatását a leánygyermekeknek is, és a házasulandók vizsgakötelezettségét. A kötet teljes címében pedig (*Katihiszisz malüj ili nauka pravoszlávno-hriszyiánszkaja...*) a „pravoszláv", 'igazhitű' jelző a 'hittanilag helyes, egyedül üdvözítő hit'-re utal, jelen esetben tehát a katolikus egyház hitvallására. – Nem lenne haszontalan egyszer azt is megvizsgálni, hogyan érvényesül a katolikus katekizmusok hatása az unitus szerzők műveiben, hogyan viszonyulnak egymáshoz például a horvát és a szerb Canisius-fordítás, valamint azon önálló ruszin katekizmusok, amelyeket De Camelis, Kutka és mások (például Dohovits) neve fémjelez. Valószínű, hogy Kutka *Kis és Nagy Katekizmus*ában is fellelhetné Canisius hatását az alapos kutatás, amelynek éppen ez a reprint teremtheti meg a jobb lehetőségét.

Életútja is több szempontból jelképes. Születésekor (1750) élesedik a harc a munkácsi görög katolikus egyházmegye között. Kutka négyéves, amikor Barkóczy Ferenc egri püspök nagyszabású oktatási reformjainak keretében kiveszi a képzést a jezsuiták kezéből, a kassai Kisdiánumot az egri teológiába olvasztja, és Foglár György alapítványának köszönhetően megteremti a felsőfokú jogi oktatás körülményeit is Egerben. A nagyszabású püspöki koncepció része, hogy mint jó pásztor, nemcsak a latin rítusú hívekről kíván gondoskodni, keményen megfegyelmezvén a hitben vagy tudásban elmaradottabb római katonlikus papjait, hanem gondoskodni kíván a mérhetetlen tudatlanságban szenvedő görög rítusú hívekről is, és megszerzi Mária Terézia anyagi támogatását évi hat görög katolikus alumnus képzéséhez, akik közül négy ruszin, kettő pedig román volt, Ezeket a helyeket nem mindig töltötték be, mert Eger-ellenes érzületük miatt vonakodtak a munkácsi ifjak ott tanulni. Jóllehet éppen Bacsinszky egyik körleveléből tudjuk – amit Udvari is idéz egy korábbi munkájában –, hogy még 1805-ben is tanultak Egerben ruszin szeminaristák. (UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok.* Nyíregyháza, 1992.; 1994[2].) Amit pedig a Munkácsi Püspöki Levéltár adatai mutatnak néhai Bendász István kanonok több évtizedes kutatómunkájának eredményeként, az az, hogy az európai műveltséget az egri, kassai, nagyváradi filozófiai osztályok elvégzésével sajátították el a ruszin ifjak, majd nagyobb részük ezt követően ment a görög katolikus szemináriumba, legtöbbször Nagyváradra, illetve Munkácsra. (*Bendász István kéziratban maradt adatgyűjtése a Munkácsi*

Püspöki Levéltár 1739., 1740., 1749., 1775., 1784., 1791., 1792. és 1806. évi kéziratos schematizmus-anyaga alapján. Családi hagyaték, Főtisztelendő Bendász Dániel gör. kat. lelkész tulajdona. Vö.: FÖLDVÁRI Sándor: *Eger szerepe a ruszin papképzésben.* = Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 5. 1996. 203–212.) Így tett Kutka is, amint Udvari utószavában olvassuk: a filozófiai osztályokat Kassán, a teológiát Munkácson végzi. Ezek tehát nem puszta életrajzi tények, hanem predestináló erejű tényezők.

Amikorra katekizmusai megjelennek, már nem Eger, Nagyvárad vagy Nagyszombat jelenti a magasabb műveltség elsajátításának színhelyét, hanem Bécs. Itt, az 1774-ben Mária Terézia által alapított Barbareumban óriási szellemi pezsgés indul meg, a ruszinok más szláv népekkel fiatal értelmiségével találkoznak, a Habsburg Birodalom és Európa akkori szellemi centrumának életét tapasztalhatják (gondoljunk csak Mozartra!), és itt működik az a Kopitar, illetve az ő meghívására az a Dobrovský, akinek a szláv filológia, illetve az ausztroszláv népek nemzeti megújulása születésében kulcsszerepe volt. Ők ketten szorgalmazzák a kárpátaljai szlávság tanulmányozását is (DOBROVSKÝ: *Slovanka. Zur Kenntniß der alten und neuen slawischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterhümer von J. Dobrowsky, der. kön. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften und der slowackischen in Ungarn Mitglied.* Prag, 1. 1814. 104–110., KOPITAR: *Wiener Allgemeine Zeitung*, 2. 1814., 3. 1815.). Ez a felhívás méltó követőkre talál, főként a már említett Lutskay Mihály munkásságában, akinek egyházi szláv–ruszin párhuzamos nyelvtana (LUTSKAY, Michael: *Grammatica Slavo-Ruthena, ceu* [sic!] *vetero-slavicae, et actu in montibus Carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingvae.* Edita per Michaelem Lutskay, parochum et v. a. diaconum Unghvariensem, actualem Serenissimi Principis et Ducis de Lucca capellanum aulicum. Budae, 1830.) és kétkötetes prédikációs gyűjteménye (*Cerkovnüja beszidi na vszi nyegyili roka.* Budae, 1831.) szintén a Budai Királyi Magyar Egyetemi Nyomda terméke.

Méltán nevezte tehát a kötetet sajtó alá rendező Udvari a Kutka-féle *Kis Katekizmus*t „egy XIX. század eleji ruszin kulcsmű"-nek (191., majd ismét: „minden szempontból kulcsmű" 193.). Helyesen domborítja ki, a tőle megszokott alapos nyelvészeti elemzéssel, hogy Kutka katekizmusai jól illeszkednek abba a bonyolult nyelvi folyamatba, amely a tizennyolcadik században önállóvá vált munkácsi püspökség hivatali írásbeliségétől kezdődően egy, a beszélt népnyelvhez mindinkább közeledő írott nyelvvel váltja fel az egyházi szlávot, noha egységes irodalmi norma mindvégig nem alakul ki. Így láthatjuk, hogy Kutka katekizmusától egyenes út vezet Csurgovics és Lutskay prédikációihoz, Dohovits Bazil ruszin népies verseihez, majd később Alekszandr Duhnovics első korszakának ruszin nemzeti irodalmához. Éppen ebben rejlik e szép kiállítású kötet egyik, útmutató értéke. Idestova egy évtizede kezünkben van Lutskay *Grammaticá*jának reprintje egy ungvári kiadásnak köszönhetően, amely azonban jóval több kívánnivalót hagy maga után, gondoljunk csak Petro Lizanec kísérőtanulmányának olyan tévedéseire, mint Nagyszombat (Trnava) azonosítása a bolgáriai Veliko Trnovoval (Ukrán fordítással: Ungvár, 1989.); sőt az ungvárinál korrektebb gondozásban már megjelent Münchenben is, a szerző halálának 150. évfordulóján (Ukrainische Freie Universität kiadása, 1983. Sajtó alá rend., utószó: Ollexa HORBATSCH, noha ez Magyarországon keveseknek érhető el. A könyvszakma következő dicséretes lépése lehetne tehát Lutskay prédikációinak reprint kiadása, avatott szerző megfelelő kísérőtanulmányával, hozzásegítvén a kutatást az Egyetemi Nyomda kárpátaljai kiadványainak jobb megismeréséhez.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

SZEMLE

Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai. Bp. 1997. Universitas Kiadó. 438 l., ill. (Historia Litteraria 3.)

Tüskés Gábor könyve külső borítón olvasható címét a belső címlapon kiegészítette a vizsgált XVII. századi szerző zárójelbe tett nevével, Nádasi Jánoséval (1614–1679), akiről eddig alig lehetett tudni valamit. Az irodalomtörténeti kézikönyv második kötete mindössze tizenhárom sorban emlékezik meg róla, s ennek is csak az a lényege, hogy bámulatos termékenységgel ontotta erkölcsnevelő könyveit, hazai közönsége azonban nem volt, mert ekkor még a nemességnek nem vált második anyanyelvévé a latin. Legjelentősebb három művét is csak a XVIII. században adták ki Magyarországon. A fejezet írója, Tarnai Andor ennél a néhány sornyi szövegnél bizonyosan többet tudott a szerzőről, hiszen Tüskés dolgozatához is ő nyújtott sok segítséget. A *Magyar Irodalmi Lexikon* második kötetében (1965) szó sem esik róla, az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*ban viszont Holl Béla már a legfontosabbat közreadja, azaz megtudjuk, hogy hatvannál több könyve számos fordításban jelent meg, s nevét Európa-szerte ismerték. Tüskés viszont ebben a könyvében részletesen tájékoztat arról, hogy 62 önálló munkája összesen 285 kiadásban látott napvilágot. Ezzel Nádasi a „sikerszerzők" sorába lépett.

Tüskés Gábor könyvét három nagy fejezetre bontotta. Az elsőben az elbeszélő egyházi kisprózáról, a jezsuita meditációról és az exemplumról mondja el a legfontosabbakat. A második fejezetben szól Nádasi életrajzáról és kiterjedt írói tevékenységéről. Végül a harmadik részben a hatástörténet tényezőit foglalja össze. A kötetet a Függelék zárja, s ebben olvashatjuk Nádasi műveinek pontos jegyzékét, a latin és nemzeti nyelvű kiadások időrendjét, s még több hasznos mutatót.

A könyv szerzője az európai elbeszélő egyházi irodalom és Nádasi János munkásságát, kapcsolatait bemutató dolgozatának elkészítésekor hatalmas munkát végzett. Munkája révén megismerhetjük a XVII. századi Magyarország egyik legnagyobb volumenű s talán legnagyobb értékű, többnyire latin nyelven megszólaló prózaíróját. Választott témája kifejtése érdekében Tüskésnek alapkutatásokat kellett végeznie, nagyon sok Nádasi-művet kellett azonosítania, megkeresnie, elolvasnia, s azoknak a forrásai után kellett kutatnia. Nádasi tevékenységét a legmodernebb irodalomtörténeti felfogásban értékelnie kellett, holott választott szerzőjének sajátos műfaja, munkássága az irodalomtörténet-írásnak eddig egyik legelhanyagoltabb területe volt. Akárhogyan is van, akármiért is történt így, ma már egészen bizonyos, hogy erről a szerzőről, az általa művelt műfajokról a szakembernek összehasonlíthatatlanul többet kell tudnia, mint amennyit a kézikönyv és az irodalmi lexikonok közöltek.

Tüskés alapos dolgozata nem csupán irodalomtörténeti tanulmány, hiszen inkább a Nádasi művek feltárásáról, mint azok bemutatásáról olvashatunk. Leginkább talán a könyv- és nyomdatörténet körébe tartozik ez a munka. Mivel Nádasi személye, életműve irodalomtörténeti értékű és léptékű, s művei a nemzetközi „könyvpiacon" jelentek meg többnyire latinul,

helyét a magyarországi neolatin irodalom tájain, s azon belül is a népszerű, vallási célzatú, elbeszélő próza és az egyházi elmélkedésirodalom körében jelölhetjük ki.

Közismert, hogy XVII–XVIII. századi irodalmi értékű kéziratainkban, jelesül éppen drámáink argumentumainak forrásjelzetei között nagyon sokszor ismeretlen nevek, elérhetetlen vagy csak nehezen elérhető művek szerepelnek. Tüskés valamennyi forrásjelzetet sikerrel azonosította, ezeknek többségét kézbe is vette, hogy a forrást és Nádasi művét összehasonlítsa. Munkája ilyen tekintetben is példaértékű. Tulajdonképpen így, ezzel a kitartó türelemmel kell a forrásokat jelzeteik alapján feltárni, bemutatni.

A dolgozat eredményesen használja a történeti statisztika módszerét. Több helyütt ennek segítségével mutatja be a szerző az idézett helyek egymással kapcsolatos arányait, s ezzel meggyőzően igazolja Nádasi érdeklődését, olvasmányait, ismereteit és szándékait. Ez a módszer természetesen nemcsak elfogadható, hanem messzemenően alkalmazandó is. A könyv szerzője megállapította, hogy a Nádasi-munkák valamennyi forrásának 20 százaléka a biblia valamelyik könyve, s ezt a százalékadatot csak a jezsuita szerzők műveire való hivatkozás múlja felül. A bibliai idézeteket illetően magasabb az ószövetségi könyvekből, mint az újszövetségiekből vett idézetek, szabad idézetek, hivatkozások aránya. Ez természetes, hiszen az újszövetségi könyvek összehasonlíthatatlanul kisebb terjedelműek, mint az ószövetségiek.

Nádasi János munkáihoz modern kiadásban lehetetlen hozzáférni. Természetes, hogy ezt a műfajt a recenzens és minden érdeklődő is sokkal jobban meg szeretné ismerni, mint ahogyan megismerhette Tüskés dolgozatából. Lehet, hogy a Nádasi-művek nagyon rövid, néhány mondatos témaismertetésével a könyv terjedelme még inkább megnövekedett volna, s lehet, hogy emiatt más, Tüskés által értékesnek tartott fejezeteket kellett volna dolgozatából kihagynia, de bizonyára megérte volna, hiszen olyan művekről kapunk precíz bibliográfiai adatokat, amelyeket egyéb úton itthon lehetetlen megismerni.

Az exemplum Európa-szerte ismert műfaj volt a XVII. században. Használták felekezettől függetlenül papok és magiszterek, írók és diákok. Sokan tettek már arra kísérletet, hogy az exemplumok típus-rendszerét megalkossák. Tüskés itt – egy bizonyos tipizálási módszert elfogadva – jól használható rendszert alkotott meg, de csak ehhez a műfajhoz. Munkájának ez egyik legsikerültebb fejezete. Nyilvánvaló, hogy egyszer a teljes magyar exemplum-tár is tipizálásra vár. Az exemplum hosszabb vagy rövidebb változata a magyar elbeszélő próza első lépéseit is jelenti. Tüskés dolgozatából értesülünk arról, hogy az exemplum lehet valóságos és fiktív. A valóságos exemplum lehet történeti vagy mitológiai, a fiktív exemplum pedig vagy parabola, azaz rövid hasonlat, vagy fabula, azaz cselekvések sorozata. Az exemplum hitelesítheti a történetet vagy az erkölcsi tételt, az olvasó vagy a hallgató közönséget tanítja, erkölcsi tudatát építi, szándékait pedig mozgósítja.

Tüskés szerint „Nádasi ... jelentős terjedelmű, ám viszonylag kevés eredeti vonást, egyéni invenciót tükröző életművet hozott létre." Szimpatikus vonás, ha egy irodalomtörténész nem halmozza agyon választott íróját a legjobb jelzőkkel. Ebben az esetben azonban meg kell gondolnia a szerzőnek, hogy a műfaj maga sem igényli a feltétlen eredetiséget és a kor teológiáján messze túlmutató egyéni invenciót. Magam részéről azt hiszem, hogy Nádasi tehetséges és rendkívül termékeny író volt. Irodalomtörténeti szempontból azért jelentős különösképpen, mert a példákat, mint szórakoztató és meggyőző elemeket műveiben halmozza, csoportosítja, ugyanakkor arra is képes, hogy ugyanazon példákat a vonatkozó célnak megfelelően lerövidítse, szövegét módosítsa, jelentését, célját megváltoztassa.

A könyv szerzője tökéletesen ismeri a legfrissebb angol, német, francia, olasz szakirodalmat. Ezek eredményeit dolgozatában felhasználja, következtetéseibe beépíti. Szakirodalmi ismeretei jelzik kutatási szenvedélyét, érzékét s azt a tényt is, hogy külföldi ösztöndíjas útjain rendszeresen tájékozódik témájának

szakirodalmában. Ő az a kutató, aki külföldi útjain minden percét felhasználja.

Ha az irodalomtörténész olyan műfajt, műfaj-együttest mutat be, amelyről az olvasóknak elegendő ismerete objektív okok miatt nem lehet, akkor az annak törvényszerűségeivel kapcsolatos alapvető kérdéseket, a legalapvetőbb fogalmakat tisztáznia kell. Minthogy Tüskés dolgozatának tárgya Nádasi János, aki az elmélkedésirodalomban számottevő köteteket jelentetett meg, akkor ennek a műfajnak a Nádasi által használt terminusait a dolgozat indításakor vagy zárásakor tisztázni kellett volna. Már pedig Tüskés dolgozatában valahogyan elsikkad ez a követelmény. Jó lenne tudni, hogy mi a különbség meditatio, elmélkedés és consideratio között. Mit jelentenek Tüskés számára az alábbi műfajnevek: kontempláció, exercitia, áhitat, homilia, lelki olvasmány, aszketikus monográfia, figurista exegezis. A meditációnak máshelyütt jelzői is vannak, mint például: illusztrált vagy emblematikus. Később naptári szerkezetű, szentek kultuszához kapcsolódó, dogmatikus, apologetikus, a hét különböző napjaira szóló, katekizmus meditációról is ír. Rendkívül lényeges, hogy ezek a fogalmak, amelyeket az imént felsoroltam, mit jelentenek Tüskés Gábor tudatában, s mit jelentett a XVII. században. Nem tisztázta a dolgozat írója, hogy mit ért affecti, fogadalmi ima, aspiráció, puncta szavak jelölte fogalmakon. Ír a középkori szív irodalomról. Az utóbbi esetében valószínűleg a Jézus szíve kultusz írott emlékeit érti.

Mit ért a dolgozat írója egyáltalán az áhitatirodalom fogalmán? Ide tartozik nyilván a Nádasi által leginkább gyakorolt műfaj, de minden imádságos könyv, bármilyen felekezetű prédikációs gyűjtemény vagy akár egyetlen prédikáció is. Mit jelent a Mária-atlasz, mit a lelki-zarándoklat? Néhány idézet részletesebb magyarázatot igényelt volna: „ugyanezekhez a témákhoz fűz különböző consideratiokat, aspiratiokat, »igniculi«-kat, aforizmákat, seminakat." Egy másik idézet Tüskéstől: „A fejezeteket alkotó szövegeket Nádasi leggyakrabban praxisoknak és meditatioknak, valamint industriaknak, affectusoknak, occupatioknak és consiliumoknak nevezi." Később tisztáz bizonyos alapfogalmakat. „Az elmélkedés az a korlátozott önállósággal rendelkező műfaj, amely a legszorosabban magához vonja az egyéb műfajú szövegeket, így mindenekelőtt az imádság különböző típusait és az elbeszélést." Nyilvánvaló, hogy Tüskés a leírt elmélkedésre gondolt. Később ugyanerről így ír: „A meditáció vonzáskörébe tartozik az elmélkedő imádság, a lelkiolvasmány, a lelkigyakorlat és a verses elmélkedés." Ezeket a műfaji alapfogalmakat csak Tüskés tudná tökéletesen megmagyarázni. Természetes tehát a kívánság, hogy legalább később adjon választ ezekre a kérdésekre. Tudomásul kellett volna vennie a szerzőnek azt, hogy Nádasi sajátos műfajáról ő ír először monográfiát, így a műfajjal, műnemmel kapcsolatos fogalmakat neki kellett volna megmagyaráznia. Sajnos, ezt nem tette meg.

Az idegen szó használata is zavaró olykor. A transsubstantiatio szó helyett talán jobb az átlényegülés szó használata. Az auctarium feltehetőleg bővítményt, toldalékot jelent. Ír a sodalitas xeniumáról, a conformitas eszméjéről, majd strenuaként kiadott könyvről. A proöimialis jelzőt használja egy helyütt, ír epideicticus illustrativ exemplumról. Mit ért Tüskés az argutia-mozgalom, és mit a facetia kifejezés alatt? Ezek és az ilyen jellegű fogalmak is bővebb magyarázatra szorultak volna. Lehetséges, hogy a vonatkozó német szakirodalomban ezek a szavak és a szavak jelölte fogalmak közismertek, Magyarországon azonban nem.

A bírálatban külön fejezet illeti meg a könyv Nádasi-életrajzát. Kevés magyar író van, akinek életrajzát ennyire részletesen, szinte napokra, hetekre bontottan ismerhetnénk. Tüskés könyvének ez másik legsikerültebb fejezete. Azonban itt is az a baj, hogy a szerző nagyon szívesen egészíti ki Nádasi életrajzát mások, kortársak, szerzők, jezsuiták fontos életrajzi és egyéb adataival. Ebből következően a tökéletesen feltárt és megírt életrajz szinte követhetetlenné válik. Az ma már bizonyos, ha a recenzensnek valaha is XVII. századi, ebben a műfajban tevékenykedő jezsuita életrajzi adataira lenne szüksége, elsőként a Tüskés köny-

vét venné kezébe. Helyes, hogy a könyv szerzője mindennek utánaered, számos egyéb adatot igyekszik a rendelkezésére álló források alapján felkutatni, de az is bizonyos, hogy ennek csak egy kisebb és fontosabb részét kellett volna publikálnia, mert különben a műben elsikkad a lényeg. Megtudhatjuk a könyvből, hogy Nádasi gyenge testalkatú volt. Amikor Nádasit a rendbe felvették, közepes erejűnek tartották, később alacsony termete miatt nem engedték, hogy első egyszerű fogadalmát letegye. Grazban filozófiai kurzusa idején „testi erejét állandóan edzette". 1638-ban elöljárói szerint alkalmas a prédikálásra és vezetői feladatok ellátására is. 1644-ben megismételték magyarországi elöljárói, hogy alkalmas a prédikáció tanítására és a vezetésre is. 1651-ben az elöljárók Nádasi „prédikálásra való tehetségét külön kiemelik".

Nádasit Pázmány ajánlotta a jezsuiták figyelmébe. Ez a tény a rend vezetőinek gondot jelentett akkor, amikor nem engedélyezték a két év noviciátus után, hogy letegye három éves egyszerű fogadalmát. Kétlem azonban, hogy igaza lenne Tüskésnek az alábbi állításban: „... nem pusztán szimbolikus jelentőségű, hogy rendi pályafutása elején Pázmány protektori gesztusa áll, írói pályakezdése pedig Pázmány halálával esik egybe." Nádasira hatott Pázmány, hogy mennyire és miben azt nem lehet tudni. Az érsek halála és Nádasi írói pályakezdése között azonban, azt hiszem, nincs semmiféle összefüggés. Kétségtelen, az életrajzi adatok feltárása nagy munkát jelentett a dolgozat írójának, de válogatnia kellett volna az adatok tiszteletreméltóan nagy halmazában.

A most ismertetett könyv előtt senki sem gondolhatta, hogy a terjedelmes barokk címnek, sőt a mutatónak is volt elméleti előírása. Nyilván ez nemcsak a sodalitások számára írt elmélkedő könyvek címeire és mutatóira vonatkozik, hanem a kor más egyéb műfajaira is. Megfigyelte Tüskés, hogy minden címlap hat egységnyi szövegrészt tartalmaz. A cím mindig allegorikus vagy metaforikus. Megtalálható azonban a címlapon a szerkezetre és a mű hasznára, használatára vonatkozó utalás. Ezt követi a szerzői név, majd a címzettek neve. A következő részben a mecénás nevét, rangját és címeit találjuk, majd ez után jön az impresszum. A jezsuitáknál annak is megvolt az előírása, hogyan kell tárgymutatót készíteni.

Végigelemezve Tüskés dolgozatát talán látjuk annak erényeit és hibáit is. Nyilvánvaló, óriási munkát végzett, s munkájában követte egyébként a már klasszikus irodalomtörténeti módszereket, másrészről pedig olyan új módszerekre sikerült mindannyiunk figyelmét felhívni, amelyek e kor kutatói számára mindenképpen tanulságosak lesznek. A dolgozat elsősorban az alapkutatások és azok „tálalása", előadása tekintetében utolérhetetlen. Kiváló kutatói érzékkel derítette fel nemcsak a kiadott és kiadatlan Nádasi műveket, hanem azokat is, amelyeket neki tulajdonított eddig a kutatás. A dolgozat elsősorban arra vállalkozott, hogy az elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatait mutassa be. Sajnálatos, hogy az áhítati irodalom magyarországi kapcsolataira nem jutott már Tüskésnek energiája vagy helye. Pedig ismeretei e téren sem hanyagolhatók el. Ezzel a dolgozattal egy olyan műfajra nyitott ablakot, amelynek tényleges létéről eddig az irodalomtörténet-írás keveset tudott és közölt.

KILIÁN ISTVÁN

Ötnyelvű könyv- és papírrestaurálási szakszótár. Szerk. BEÖTHYNÉ KOZOCSA Ildikó–KASTALY Beatrix. Bp. 1997. Országos Széchényi Könyvtár. 375 l.

Az A4-es méretű, de haránt alakú könyv lapjain magyarul, németül, angolul, franciául és olaszul, hasábokba rendezve sorakoznak a címben megadott szakterület kifejezései. A szótár öt részből áll, a nyelvek sorrendje ciklikusan változik: a második részben a német szó kerül az élre, s a magyar az ötödik hasábba, a harmadik részben az angol az első, s a német az ötödik, és így tovább. Mindegyik részben az elsőként szereplő nyelv betűrendjében következnek a szakkifejezések, s vannak hozzáren-

delve az azonos vagy közel azonos értelmű szavak a másik négy nyelven. A szerkesztők szerint a kiadvány célja, hogy a szakemberek számára megkönnyítse a szakirodalom olvasását. A művet nemcsak könyv- és papírrestaurátoroknak szánják, hanem könyvkötőknek, könyvtárosoknak, levéltárosoknak és muzeológusoknak is. A rövid magyar és angol előszóban közlik a szótár használatára vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, de azt sajnos nem, hogy hány kifejezést gyűjtöttek össze. Átlapozva a nyelvenként átlag 70 lapnyi terjedelmű kötetet, megállapítható, hogy az mintegy ezer kifejezést tartalmaz. A könyv- és papírrestaurálási szakkifejezéseken kívül a könyvkötés és 'egyes grafikai technikák' leggyakrabban előforduló és idevágó szavait is összeszedte az a munkacsoport, amelynek kilenc tagjából (mind nő!) hat restaurátor, egy mérnök és kettő az Eötvös Loránd Tudományegyetemen könyvtárszakot végzett szakember. Hadd soroljam fel őket: Albrechtné Kunszeri Gabriella, Czigler Mária, Csenki Éva, Jurcsik Erzsébet, Kennedy Betty, Simon Imola, Szlabey Györgyi és természetesen a két szerkesztő.

Könyvtárosok számára készített többnyelvű szakszótárt már több kiadásban megjelentettek Magyarországon is, de kifejezetten restaurátor poliglott szótárt most először. Pedig a restaurálásnak világméretekben egyre nagyobb a jelentősége; a könyvek, a papír és bőr alapú íráshordozók sérülékenysége, a károsodás megelőzéséért folyó küzdelem mind több tanácskozás és nemzetközi konferencia összehívását és szakcikk, ill. szakkönyv megírását ösztönzi. A legfontosabb publikációk éppen a szótárban megválasztott idegen nyelveken látnak napvilágot. E szótár tehát hézagpótló, megjelenését melegen üdvözöljük, s biztosak vagyunk abban, hogy sok, valószínűleg egyre bővülő kiadást fog megérni.

Nemzetközi viszonylatban is alig pár évtizedre tekint vissza a könyvkötéssel és restaurálással szorosan összefüggő szakszótárak megjelenése. Ezek egyikét, talán a leggyakrabban forgatottat, 1969-ben állította össze az osztrák Hilde Kuhn *Wörterbuch der Handbuchbinderei und Restaurierung von Einbänden, Papyri, Handschriften, Graphiken, Autographen, Urkunden und Globen* címmel. Ez német–angol–francia–olasz nyelvű, és 1033 fogalmat tartalmaz, kb. ugyanannyit, mint becslésem szerint a most kiadott magyar szakszótár. A könyvkötés szakmai szókincsének összegyűjtésében úttörőnek tekinthető Jaschik Álmos: *A könyvkötőmesterség* (Bp. 1922.) c. német–magyar és magyar–német szójegyzékével. Ma már a jelentős német és osztrák kötéstörténeti kézikönyvek függelékként általában tartalmaznak fogalmi szakszótár részt, adott esetben többnyelvűt, pl. Hellmuth Helwig: *Handbuch der Einbandkunde*. 1–3. köt. Hamburg, 1953–1955. (1. köt. 207–216.), vagy legalább egy 'glossarium'-ot, mint pl. Manfred von Arnim: *Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten*. Schweinfurt 1992., avagy Otto Mazal frissen megjelent szakkönyve, *Einbandkunde*. Wiesbaden, 1997. (371–382.). Ezek definiálják, értelmezik a jegyzékben megadott fogalmakat. Több ilyen értelmező szakszótár önállóan is megjelent, és mivel e folyóirat hasábjain ezekről nem jelent meg ismertetés, talán nem haszontalan a szakemberek számára, ha egyet-kettőt megemlítek: Gustav Moessner: *Buchbinder-ABC*. Bearb. v. Hans Kriechel (Bergisch Gladbach, 1981.), vagy a maga nemében kitűnő Matt T. Roberts–Don Etherington: *Bookbinding and the conservation of books. A dictionary of descriptive terminology* (Washington, 1982.). Ez utóbbi, valamint Hilde Kuhn és Jaschik Álmos műve a jelen magyar szótár felsorolt forrásmunkái között is szerepel (igaz, hogy Kuhn művének címéből csak ennyi: *Wörterbuch*).

A szótár fent vázolt elrendezése, az hogy a teljes szókészlet ismétlődik mind az öt nyelv szerint betűrendbe szedve, igen kényelmessé teszi a szótár használatát, bár a terjedelmet megnöveli. Még könnyebb lenne a keresés, ha az öt részt valamilyen egyszerű módon megjelölték volna, pl. különböző színű papír vagy a lapszámozás melletti betűjel (M, D, E, F, I) alkalmazásával. A szerzők egyes magyar kifejezéseknél zárójelbe foglalt szavakkal igyekeznek egyértelművé tenni a fogalmat, de nem

magyarázzák meg, például: 'antikva (betűtípus)', 'ár (szerszám)', 'díszes tükör (bőr, selyem)', 'hüvely (könyvgerincen)', 'papírtábla (rétegekből ragasztva)', 'tükör (táblára kiragasztott előzék)' stb. Ha bármily röviden is, de meghatározták volna a fogalmakat, valószínűleg még évekig várni kellett volna a szótár megjelenésére. A magyar szinonimákra utalnak, pl. 'barátkötés l. kolostorkötés', 'perem l. könyvtábla perem' vagy 'pőre l. bőr (kikészítetlen)', míg az idegen nyelvű címszavak esetén mindegyik szinonimához megadják – utalás nélkül – a többi négy nyelven a megfelelő kifejezéseket.

Néhány apróbb észrevétel: A kódexet ma már németül is K-val, és nem C-vel írják. A 'levonat' szónak csak az egyik értelmezését találjuk zárójelben: '(nyomat)', vagyis 'Abzug', 'print' stb. értelemben. A 'levonat' azonban jelenti a kötéstábláról ceruzával készített, az eredeti mintát visszaadó másolatot is. Tehát utalni kellene itt a 'ceruzalevonat'-ra, mert akit a más nyelvű megfelelők, 'Abreibung' stb. érdekelnek, az aligha fogja a magyar szót a c-nél keresni. Az 'ősnyomtatvány' szóra az angolok ma már inkább az 'incunable' alakot, és nem a latinos 'incunabulum'-ot használják, legalábbis mindkét alakot fel kellett volna tüntetni. Nem értem az 'oldalszámozás (levéltári)' kifejezést, ha nincs utána semmi idegen nyelvű megfelelő, viszont utal a 'lapszámozás'-ra mint '(könyvtári)'-ra; a 'paginálás' szónál mindkettőre: 'paginálás l. lapszámozás (könyvtári)' és 'paginálás l. oldalszámozás (levéltári)', de itt hiába keressük. A 'zsoltároskönyv'-et ebben a szótárban kakukktojásnak érzem. – Nagyon jó, hogy olyan kifejezéseket is fölvettek a fogalmak közé, mint pl. a 'konc (25 ív)', 'elfutó (festék)' – erre az 'átvérző'-nél utalnak –, 'nyílás (belső) és (külső)' vagy a 'kenni' kifejezés. Jó kis ízelítő, hogy a restaurátorok, könyvkötők is beszélhetnek olyan szaknyelven, hogy a kívülálló átlagember aligha sejtheti, hogy miről is lehet szó.

A 'restaurálás' mellett két angol szót találunk, amelyek értelme részben átfedi egymást, mégsem tekinthetők szinonimáknak. Az első: 'conservation' jelenti a meglévő állapot megőrzését, a tárolás és használat során várható hatások elleni védelmet (a német 'konservieren' és az angol 'preserve' értelmében, magyarul talán 'állagmegóvás' lenne, de ilyen címszó itt nincs), és jelentheti az ilyen célú intézkedések összességét (lásd 'állományvédelem'). A másik megadott szó a 'restoration', mely többek között a politikai restaurációt jelenti (pl. Anglia 1660, Japán 1868), vagy egy régi szöveg rekonstruálását; a képző- és iparművészeti tárgyak, valamint az íráshordozók vagy őslénytani leletek vonatkozásában azok valamilyen korábbi, vagy éppen eredeti állapotának visszaállítását, illetve utánzását, adott esetben jelentős kiegészítését. Ez lenne nagyjából a 'helyreállítás' értelmezése, de erről a címszóról csak utalás van a 'restaurálás'-ra. Az angolok ma inkább a 'conservation'-t használják 'restaurálás' értelemben. Ez bizonyára a szemlélet változását tükrözi: míg korábban a 'restaurálás' általában abban állt, hogy a tárgyat a 'restoration' műveleteinek vetették alá, ma már ezzel szemben csak a 'conservation'-t tartják elfogadhatónak. Hogy saját házam tájáról, az MTA Könyvtárából hozott példával illusztráljam mondandómat: A Ráth György-féle RMK-könyvek általában kiváló állapotban vannak. Ráth restauráltatta régi magyar könyveit, sokszor több csonka példányból csináltatott egy teljeset, s a lapokat úgy kimosatta, hogy a bejegyzések is eltűntek, sőt a korabeli kötések mintáit is „pótolta" a könyvkötő, pl. Franz Vierheilig, akivel sokat dolgoztatott Würzburgban. Az angolok ezt nevezik ma „restaurálásnak". Belátom, hogy e szótár keretei nem engednek meg efféle finom fogalmi megkülönböztetéseket. Mindenesetre a szótár fedelén és a címlapon az angol címben helyesen a 'conservation' szerepel. A németben és a franciában egyértelmű a 'Restaurierung', ill. 'restauration' ilyen értelmű használata, a 'conservation' másra van fenntartva; elég legyen csak arra hivatkozni, hogy a 'le conservateur' szakmánkban a könyvtárőrt, múzeumőrt vagy egy különgyűjtemény vezetőjét jelenti.

A recenzensnek elsődleges célja a híradás, hogy felhívja a szakma figyelmét erre a nagyon

hasznos szakszótárra. Az első benyomások igazán jók. Majd az állandó használat során, az elkövetkező években ismerhetjük meg a szakszótár minden erényét és esetleges hibáit. Az összeállítók – mint előszavukban írják – tisztában vannak azzal, hogy e szótár sem nem hibátlan, sem nem teljes, ezért kérik a segédkönyv használóit, hogy észrevételeikkel, javaslataikkal keressék meg a szerkesztőket.

ROZSONDAI MARIANNE

Szabadfalvi József: Herman Ottó, a parlamenti képviselő 1879–1897. Miskolc, 1996. 435 1. (Officina Musei 5.)

Herman Ottóról, akit sokan az utolsó magyar polihisztornak tartanak, rengeteget írtak. Szóltak a természettudósról (Allodiatoris Irma), a néprajz művelőjéről (Balassa Iván), nemzetközi bonyodalmakat is keltő őskőkori felfedezéséről (Banner János, Kemenczei Tibor), a modern természetvédelem hazai megteremtőjéről, illetőleg közéleti (Péter László, Erdődy Gábor, Szabadfalvi József, Fári Irén) és politikai (Veres László) tevékenységéről. Talán egyedül a sajtószabadságért és a sajtó tisztaságáért vívott küzdelmét nem vizsgálta senki. Az utóbbi évtizedekben főleg az itt-ott megőrzött levelezését dolgozták fel, adták közre (Szabadfalvi József, Kőhegyi Mihály). Monográfusai (Lambrecht Kálmán, Székely Sándor, Varga Domokos, Kósa László–Keve András–Farkas Gyula) természetesen nem kerülhették meg, hogy ne ejtsenek szót – ha röviden is – politikai szerepléséről. Ezek azonban – szinte alig akad kivétel – legtöbbször az első indulatában hirtelen papírra vetett írásaiból vonták le általános következtetéseiket, melyet aztán az egyes szerzők sorban átvettek és továbbadtak. Mindezek nyilván tartalmaznak részigazságokat, de mindenki tudta, hogy szilárd következtetéseket csak a parlamenti szerepléseit tartalmazó *Képviselőházi Naplók* tüzetes átnézése hozhat. Ezt végezte el szívós türelemmel Szabadfalvi József. A kötet legidőtállóbb részét a szó szerint közölt beszédek jelentik. Sajnálatos módon azonban ezek egy része csonkán jelent meg, más részük be sem került a gyűjteménybe. Ismerve a szerző alapos tudományos felkészültségét bizonyosra vehetjük, hogy minden lényeges beszédet megjelentetett, de a teljes kiadás elmaradását mégis fájlaljuk, amire nyilván a terjedelmi gondok, illetve a pénzhiány kényszerítették az összeállítót. Herman Ottó öt ülésszakon át volt nemzetgyűlési képviselő 1878-tól 1897-ig (a címben feltüntetett évszám hibás), ahol jelentős munkát végzett, nagyon sokszor kért szót, sok témához szólt hozzá és meglehetősen széles körű tájékozottságot mutatott. Bennünket most elsősorban a sajtóról vallott nézetei érdekelnek.

1884 telén, pontosabban február 22-én több – közérdeklődésre számot tartó – kérdést vetett fel a parlamentben. Köztudomású, hogy olvasói körökben még ma is felvetődik az a kérdés: a közízléssel összefér-e, szabad-e ún. „nagy emberek" naplóit, leveleit, visszaemlékezéseit közreadni? Herman Ottónak megvolt erről a határozott véleménye: „Én nem szeretném, hogy a t. ház disponálna a levél felett és oda nyúlna, ahol az irodalmi tisztesség, a társadalmi rend, hogy minden író, a ki fontos szerepet játszik az irodalomban, mint státusférfiú és politicus, meghagyja – és igen helyesen –, hogy az ő emlékiratai csak akkor tétethetnek közzé, amikor azon férfiak, a kik akkor szerepeltek, mind elhaltak." Lényegében tehát az írónak kívánja fenntartani a jogot a saját hagyatéka felett, s ha az úgy látja jónak, akár zárolhatja is meghatározott ideig leveleinek, naplóinak hozzáférhetőségét, közlését.

Valószínűleg február 22-én elmondott gondolatai jártak tovább fejében, amikor március 8-án részletesen fejtette ki véleményét a szerzői, illetve az írói és művészi tulajdonjogról. Megfogalmazásában is formás, a korabeli irodalmat is számba vevő, logikailag is jól felépített beszédében szóvá tette a levéltitok védelmét, az irodalom fontosságát és legfőképpen azoknak az újságíróknak felelőtlenségét, akik gátlás nélkül becsmérelnek, rágalmaznak a névtelenség mögé bújva. „Ez a névtelenség, ez

a bujkálás, ez a felelősség alól kitérés azon méreg ..., melyet most a társadalomban mindenütt látunk, mely mindenütt, minden téren visszavonást kelt és a közszellem egészséges megalkotását lehetetlenné teszi."

Hogy Herman Ottót mennyire izgatta, foglakoztatta a sajtó felelősségének, becsületének ügye – hiszen közéleti szereplését éppen hírlapírással kezdte Kolozsvárott – mutatja, hogy majd egy évtized múlva, 1893-ban újfent visszatér egy csak ennek a témának szentelt beszédben a sajtó helyzetére és felelősségére. Némi nosztalgiával említi, hogy a régi újságírók jellem tekintetében megbízhatók voltak. A valóság persze összetettebb, de most ennél ne időzzünk, nézzük inkább végkövetkeztetését: „Mindennapi dolog, hogy a sajtó munkásai és emberei, a kik ma a kormánypárti orgánumokban a botnak vastag végével ütnek, holnap már odakerülnek az ellenzéki vastag véghez, hogy visszavágjanak a vékony végével ..." Szavai mintha ma is érvényesek volnának.

Beszédeiben újra és újra visszatér a sajtóra. Utolsó parlamenti ciklusában, 1895 novemberében az ülések nyilvánosságának fontosságát hangsúlyozza és az azokról szóló hírlapi tudósítások korrektségét hiányolja. Követeli a ház tárgyalásainak teljesen objektív közlését oly módon, hogy azokhoz széles kör férhessen hozzá és alkothasson magának a törvényhozásról hű, tiszta képet. A szóban forgó tárgy közhasznú célját és ne egyéni érdekeket vegyen figyelembe, mert így fontos kérdések felett siklik el, azok lényegéről egy szót sem szól, legfeljebb csak taxatíve sorolja fel őket. „Ellenben ... mindazt, a mi pikáns, a mi botrány, a mi személyes ügy, szakaszokra osztva, mint bizonyos rémregényekben úgy tálalja fel a sajtó" – hangsúlyozza.

Képviselői szereplésének vége felé 1894 márciusában két alkalommal is foglalkozott Kossuth Lajos halálával, hivatalos temetését szorgalmazta a monarchia vezetőállama és az uralkodó rosszallása ellenére. Ugyanakkor szorgalmazta könyvtárának megszerzését. Ez utóbbi tevékenységéről Sáfrán Györgyi írt ugyan (Magyar Tudomány, 1960.), de a részleteket nem árt feleleveníteni az eredeti forrás, a parlamenti beszéd segítségével. (Megjegyezni kívánjuk, hogy Kossuth könyvtárának hazahozatala nem ismerhető meg csupán Herman beszédéből. A vitában többen is véleményt nyilvánítottak pártpolitikától nem mentesen.) Az ügyhöz „mint az úgynevezett Kossuth-könyvtár bizottságának egyik tagja, az elnök, Eötvös Károly képviselőtársam távollétében" szólt hozzá 1894. március 20-án: „Kossuth Lajos, Magyarország volt kormányzója engem tisztelt meg azzal a bizalommal, hogy ehhez a dologhoz a konszenzusát megadja." Ő gyűjtötte az adakozási összegeket, méghozzá igen rövid idő alatt és – Kossuth kívánságának megfelelően – kizárólag a pénzintézetektől. A dolognak azonban híre ment és egyénileg is kezdtek adakozni, többek között képviselő társai. Lényegében ebből lett a vita, mert akikhez nem jutott el a hír, úgy vélték, hogy pártpolitikai okból rekesztették ki őket. Mivel Herman Ottó gyűjtötte az adakozási összegeket, így természetesen a támadásokat is magára vette. Kossuth „szorosan bizalmas" levelének egyes részleteit ismertetve utasította vissza mély fájdalommal, a méltatlan támadásokat és sajnálta, hogy ez a dolog egyáltalán a képviselőház elé került, mert „nekem meggyőződésem, hogy ez az ügy nem is tartozik ide".

Herman Ottó sokarcú tevékenysége közül – Szabadfalvi József könyvének köszönhetően – most a sajtó- és könyvtártörténeti vonatkozásokra is fény derült. Ez könyvének el nem múló érdeme.

KŐHEGYI MIHÁLY

Holter, Kurt: Buchkunst – Handschriften – Bibliotheken. Beiträge zur mittelalterlichen Buchkultur vom Frühmittelalter bis zur Renaissance, herausgegeben von Georg HEILINGSETZER und Winfried STELZER. Band I–II. Linz, 1996. Landesverlag. 1291 1. (Schriftenreihe des Oberösterreichischen Musealvereins–Gesellschaft für Landeskunde Bd. 15–16.)

A 85 éves Kurt Holter az európai könyvtudománynak egyik olyan nagy élő tudósa, akihez fogható aligha adatik még egy a szakmá-

nak, amennyiben a munkásság és a személyiség jellegéhez a történetileg meghatározott életpálya is hozzátartozik. Holter lényegében magántudós maradt és az európaiságot talán utolsóként tudta szervesen összekötni a múlt századi osztrák Heimatkunde hagyományaival. A felső-ausztriai welsi kereskedő-patriciuscsaládból származó fiatalember a bécsi egyetemen orientalisztikát és művészettörténetet tanult, majd a nagynevű Osztrák Történeti Kutatóintézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) növendéke lett, ahol több későbbi kiválóság mellett Csóka Lajos OSB is tanulótársa volt. A háború előtti években a bécsi Nationalbibliothek gyakornoka lett, de már három év után a katonaság és a fogság következett. Ezután már a családi vállalkozás irányításában vállalt szerepet, a tudomány a szabadidő nemes szenvedélye maradt.

A jubileumra kiadott két, album alakú vaskos kötet a 121 tételt számláló Holter-bibliográfiának (XXI–XXVIII.) 51 tanulmányát tartalmazza gazdag illusztrációs anyaggal. A dolgozatok jórészt nehezen hozzáférhető helyi folyóiratokban, kongresszusi aktákban, kiállítási katalógusokban, évkönyvekben, tanulmánykötetekben jelentek meg. A tanulmányokat a kötetek kiadói tematikus csoportokba, ezeken belül a megjelenés időrendjébe osztották. Az első kb. tucatnyi munka koraközépkori, 8–9. századi illuminált kéziratokkal, egyes darabokkal, ritkábban egy-egy kódexcsoporttal foglalkozik. Jelentős, összefoglaló tanulmány ezek között az Alpokon inneni scriptoriumokban készült, mintegy kétszáz korai Biblia-kéziratot elemző munka.

A tanulmányok második, nyolc munkát felölelő csoportjának témája a kötéstörténet, ami Holter munkássságának egyik fő kutatási területét képezte. Magyar szempontból is fontos, terjedelmes tanulmány ebben a csoportban a bécsi késő gótikus és a kora reneszánsz kötésektől 1977-ben írt elemzés (421–490.), amit a szerző is enciklopédikus jelentőségűnek tartott, hiszen 1996-ban, a kötetek megjelenése alkalmából kiegészítésekkel látta el. Az itt említett, magyar könyvtárakban őrzött kódexekre még visszatérünk.

A gyűjteményes kötet harmadik, legterjedelmesebb része (31 tanulmány) a könyvművészet s könyvtártörténet feliratot viseli, zömében az első rész művészettörténeti vizsgálódásait folytatja a későbbi középkortól a korai újkorig, a 17. század közepéig. A már említett lokális indíttatású érdeklődés a felső-ausztriai gyűjtemények története iránt, és a ciméliáikat bemutató, elemző igyekezet vörös fonalként húzódik végig a köteten. Elsősorban a korai középkortól fogva jelentős másoló-műhelyekkel rendelkező Salzburgot és környékét részesítette Holter különös figyelemben: 11 tanulmány foglalkozik itt készült kódexekkel. A további súlypontokat is a régió más fontos gyűjteményeiben másolt vagy ott őrzött (Kremsmünster, Lambach, Sankt Florian, Mondsee, Melk, Wilhering, Garsten, Grein) kéziratok jelentik. Ezeket azonban mindig az európai könyvművészet és könyvkultúra összefüggés-rendszerébe helyezi el Holter erudiciója és bámulatos megfigyelőképessége. Ennek a rendszernek figyelembevételét, az asszociációs készség működését azért is könnyű követni, mert az egész kötetre vonatkozó új, összesített mutatókon kívül a szerkesztők szerencsés kézzel meghagyták a mutatókat az egyes tanulmányok végén is.

A már említett, hazai lelőhelyű kódexre való utalások nem mindig egyértelműek, vagy nem mindig hivatkoznak a magyar szakirodalomra. Így az „egy budapesti szegények bibliájá"-ra vonatkozó megjegyzésből semmi más nem derül ki, legfeljebb G. Schmidt említett 1962-es tanulmányából lehetne megtudni, hogy a Szépművészeti Múzeum töredékes kódexéről van szó, amit Hoffmann Edith már 1934-ben helyesen datált és lokalizált. A feljebb megnevezett, a bécsi könyvkötőműhelyek termékeit bemutató tanulmányban (1977-ből) a Mathias mester által kötött, az OSzK-ban őrzött Cod. germ. 27 esetében csak szóbeli közlésre hivatkozik Holter, jóllehet a kódex leírása a műhely azonosításával és a kötéstábla fotójával már 1969-ben megjelent.

A főleg kódexfesztészeti, kötéstörténeti, kisebb-nagyobb osztrák gyűjteményeket feltáró dolgozatokon kívül találunk olyant is, ami más területen késztet a hazai viszonyokkal való összehasonlításra. Ez a tanulmány a melki bencés apátságból kiinduló reformmozgalomnak a könyv-

és olvasáskultúrára gyakorolt hatásáról szól. (763–784.) A témának eddig csak zenetörténeti vetületével foglalkozott a szakirodalom. Számunkra azért érdekes ez a 15. század első felében végbement folyamat, mert párhuzamba állíthatjuk a pannonhalmi apátságnak 1500 körül Tolnai Máté által kezdeményezett, országos kihatású rendi reformjával. Mindkét mozgalom élvezte a királyi udvar támogatását. A melki reform talán már hatott Mátyás kezdeményezésére is, amikor a magyar ciszterci monostorok megújulását szorgalmazta. Tolnait II. Ulászló a királyi kancelláriából nevezte ki Pannonhalma apátjának és adott neki felhatalmazást a magyar bencés házak megreformálására. Mindkét mozgalom, a melki és a pannonhalmi, XII. Benedeknek 1336-ban kibocsátott *Summi magistri* kezdetű, általában csak *Benedictina*-ként emlegetett bullájára nyúlt vissza, ami a fegyelem és a liturgikus kötelezettségek ápolása mellett a tanulmányok folytatását is hangsúlyozta. A melki mozgalom a tudományok ápolásában a bécsi skót bencések monostora szolgált „ugródeszkául". Az egyetemi tanulmányokat Tolnai is szorgalmazta. Az 1505-ös, II. Gyula pápa által megerősített pannonhalmi kiváltságokba bevétette, hogy a monostor évente két szerzetest küldhet felsőbb tanulmányokra. De Pannonhalma reformjának ugyancsak a Schottenstift volt egyik fő mintája és támogatója. A Tolnai által kiadott *Diurnalét*, ami a Rend liturgikus fegyelmének a megújulását szolgálta, Andreas Pannonius állította össze, aki akkor a bécsi skótoknál élt. A reformnak ugyanis itt is, ott is elsősorban liturgikus kéziratok és nyomtatványok voltak könyvészeti emlékei; nálunk kevesebb, Ausztriában több.

VIZKELETY ANDRÁS

Kovaček, Božidar: Tekelijanumske istorije XIX veka. Novi Sad, 1997. Matica Srpska–Zadužbina Save Tekelija. 242 1.

Szerb–magyar vonatkozású intézménytörténeti monográfiát adott közre Božidar Kovaček, akinek nevét sajtó- és irodalomtörténeti munkákból ismerjük, és akinek köszönhetően (többek között) tudhatjuk: mit mikor fordítottak Jókai Mórtól szerb nyelvre. Kiváltképpen régiónkban fontos az ilyesfajta vállalkozás, mivel úgy kultúratörténet, hogy sajtó- és kapcsolattörténet is. Ennélfogva nem pusztán a szerb–magyar közös történelem kutatóinak érdeklődésére tarthat igényt, hanem régiónk históriájának is lényeges fejezetét láthatjuk Kovaček munkájában. A valójában 1850 és 1952 között működött Tekelijanum (Tökölianum) a pestbudai egyetemeken tanuló szerb ifjak kollégiuma volt, amelyben nemcsak a szerb–magyar és a szerbiai művelődés- és részben politikatörténet későbbi képviselői kaptak szállást, hanem „felügyelő"-ként ott működött a szerb nyelvű irodalmi élet nem egy reprezentatív személyisége is, például az a Jovan Jovanović Zmaj, aki élclapjait (Póth István kutatásaiból tudjuk) Jókaiéról mintázta, onnan fordított, amellett, hogy Petőfinek, Aranynak és Madáchnak is szerb átültetője volt. Az alapító, Tököli Száva (Sava Tekelija-Popović) magyar nemességet kapott, XVII. század végi szerb bevándorló család sarja, a szerb–magyar egyetértésnek, a közös érdekek érvényesítésének volt elkötelezett küzdője, így az 1790-es szerb kongresszuson a bécsi aspirációk ellen foglalt állást. Bőkezűségét egyként áldhatta a szerb Matica, a Magyar Tudományos Akadémia és a debreceni Református Kollégium. Így természetesnek tarthatjuk, hogy a Tökölianumról nagy elismeréssel írt a magyar sajtó (ennek az anyagnak feltárása Božidar Kovaček érdeme), Tököli születésének századik évfordulóját pedig a magyar kulturális élet is megünnepelte. Debrecenben két dicsőítő vers született, mindkettőt eredetiben és szerb fordításban közli a kötet, az újvidéki ünnepélyen magyar delegáció vett részt: Podmaniczky Frigyes, Jókai Mór, Toldy Ferenc, Urházy György. A magyar sajtótudósítások részletes beszámolóinak kivonatát is adja Božidar Kovaček kötete.

A műről túlzás nélkül elmondható, hogy a szerb–magyar kapcsolattörténeti kutatások kiemelkedő darabja, és különösen fontossá éppen azért válik, mert a kapcsolattörténeti kutatásoknak általában, a szerb–magyar kulturális

közeledés históriáját tárgyaló műveknek különösen mainapság nem vagyunk bőviben. Kovaček könyvének legérdekesebb, leginkább kidolgozott fejezetei az 1849–1867 közötti időszak történetét ölelik föl, a periódus magyar sajtóját a szerző kicédulázta, földolgozta, és ennek az anyagnak alapján az eddigi kutatásokat sok tekintetben módosította. Megállapította, hogy a kulturális közeledés nem szólamokban, hanem közös akciókban nyilvánult meg, és csak a dualizmus kori nemzetiségi kérdés elmérgesedése eredményezte a kapcsolatokban mutatkozó diszkontinuitást. A Tökoliánum szerb fiataljai részesei a közös művelődéstörténetnek, de nyilvánvalóan szerb irodalmi próbálkozásaiknak is igyekeztek fórumot teremteni. Ilyen volt például a Budán, 1863-ban megjelenő *Preodnica* című kötet, amelyet Kovaček részletesen elemez, a szerzők között Laza Kostić, a szerb kései romantika igen jelentős alakja a legnagyobb név. 1866-ban és 1869-ben láttak immár Újvidéken napvilágot Kosta Ruvarac összegyűjtött művei, a korán elhunyt ifjú a szerb nyelvű kritikatörténet számára is jelentős egyéniség.

Kovaček színesen megírt, sok képpel illusztrált monográfiája az intézménytörténet egy lehetséges változatát adta, a Tökoliánum históriájának elbeszélését néhány diák portrévázlatának leírásával gazdagította, a szerb és a magyar sajtóból és a részben publikálatlan, kéziratos anyagból származó adatokat a kutatás jelen állapotával szembesítette. A kézikönyvszerű munka nem hiányozhat azok polcáról, akik Budapest művelődéstörténetével foglalkoznak, de a kulturális kapcsolatok iránt érdeklődők sem mellőzhetik a mű tanulmányozását.

FRIED ISTVÁN

TARTALOM

Simon Melinda: Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége 1
Postma, Ferenc: Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis 13
Szecskó Károly: A Népújság (1869–1893) 26

KÖZLEMÉNYEK

Csapodi Csaba: Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században 41
Borsa Gedeon: Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása 44
Magyar László András: Jean Baptiste Morin és Magyarország 48
Hangodi Ágnes: Leibniz tervezete a tudomány és a műveltség eljuttatására Oroszországba 53
Kókay György: Táncsics Mihály „Népkönyv"-ének történetéhez 61
Lengyel András: Szegedi újságolvasók 1891-ben 64
Nagy Miklós Mihály–Sipos Anna Magdolna: A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István 65

FIGYELŐ

Kókay György: Emlékezés Dezsényi Bélára 75
Sarbak Gábor: Fülöp Géza köszöntése 76
Földvári Sándor: Ioann Kutka „Kis katekizmus"-ának hasonmás kiadása 77

SZEMLE

Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai. Bp. 1997. (*Kilián István*) 82
Ötnyelvű könyv- és papírrestaurálási szakszótár. Szerk. Beöthyné Kozocsa Ildikó – Kastaly Beatrix. Bp. 1997. (*Rozsondai Marianne*) 85
Szabadfalvi József: Herman Ottó, a parlamenti képviselő 1879–1897. Miskolc, 1996. (*Kőhegyi Mihály*) 88
Holter, Kurt: Buchkunst – Handschriften – Bibliotheken. Bd. I–II. Linz, 1996. (*Vizkelety András*) 89
Kovaček, Božidar: Tekelijanumske istorije XIX veka. Novi Sad, 1997. (*Fried István*) 91

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,22 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

Ára: 250 Ft

SOMMAIRE

Simon, Melinda: La culture livresque d'une famille intellectuelle de Transylvanie au XVIIe siècle 1
Postma, Ferenc: Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis 13
Szecskó, Károly: Le revue Népújság (Journal du Peuple) (1869–1893) 26

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Csapodi, Csaba: L'atelier d'enlumineur d'Esztergom au XIIe siècle 41
Borsa, Gedeon: Une édition au XVIe siècle de la traduction hongroise d'Euripide 44
Magyar, László András: Jean Baptiste Morin et la Hongrie 48
Hangodi, Ágnes: Le projet de Leibniz pour faire parvenir le science et la culture en Russie 53
Kókay, György: À l'histoire du Livre du Peuple (« Népkönyv ») de Mihály Táncsics 61
Lengyel, András: Les lecteurs de journaux à Szeged en 1891 64
Nagy, Miklós Mihály–Sipos, Anna Magdolna: La Bibliothèque de la Société Géographique Hongroise et son bibliothecaire célèbre, István Dubovitz 65

CHRONIQUE

Kókay, György: À la mémoire de Béla Dezsényi 75
Sarbak, Gábor: Hommage à Géza Fülöp 76
Földvári, Sándor: Une édition fac-simile du « Petit Cathéchisme » de Ioann Kutka 77

REVUE

Tüskés, Gábor: Les relations européennes de la littérature ecclésiastique narrative au XVIIe siècle. Bp. 1997. (*Kilián, István*) 82
Un vocabulaire pentaglotte spécial des restaurateurs de livres et de papiers. Réd. par Mme Ildikó Beöthy Kozocsa et Beatrix Kastaly. Bp. 1997. (*Rozsondai, Marianne*) 85
Szabadfalvi, József: Ottó Herman, le député du parlement 1879–1897. Miskolc, 1996. (*Kőhegyi, Mihály*) 88
Holter, Kurt: Buchkunst – Handschriften – Bibliotheken. Bd. I–II. Linz, 1996. (*Vizkelety, András*) 89
Kovaček, Božidar: Tekelijanumske istorije XIX veka. Novi Sad, 1997. (*Fried, István*) 91

HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. évfolyam

1998

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. ÉVFOLYAM 1998/2. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a W. K. *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

VOIT KRISZTINA

Zenei folyóiratok és irataik a Budapest Fővárosi Levéltárban (1875–1890)

Az 1870-es évek elejétől kibontakozó heves lapalapítási kedv nemcsak a politikai napilapokra terjedt ki. Az egyes nagy múltú – vagy éppen a gyors kapitalizálódás teremtette – szakmák, egyesületek és társulatok is igyekeztek közlönyeiket méltó köntösben megjelentetni. Megnőtt az érdeklődés a művészeti és főként a társadalmi élet eseményeiről tudósító lapok iránt is. Az egykorú divatlapok késői utódai, az ún. családi, vagy enciklopédikus lapok tárcáikkal, híreikkel, méltatásaikkal ezt az igényt kívánták kiszolgálni. A művészeti életről szóló beszámolók tekintélyes hányada foglalkozik zenei eseményekkel, koncertekkel, opera előadásokkal, vagy más zenés színházi bemutatókkal, muzsikusok, énekesek, híres virtuózok szereplésével; életükkel, sikereikkel. Ugyanekkor a politikai napilapok is feladatuknak tekintették a terjedelmes „irodalmi rovat" mellett a kulturális hírszolgálatot. Tudjuk, hogy az operai előadásokat, a prózaiakhoz hasonlóan, estéről estére recenzálták, nem csak a *Fővárosi Lapok*ban, a magyar sajtótörténet egyetlen hosszú életű irodalmi és művészeti napilapjában. De a családi lapok népszerűsége és egyre nagyobb száma is jelezte, hogy a főváros közönsége mindinkább képes lenne eltartani olyan lapokat is, amelyek a művészeti életből csak egy-egy művészeti ág jelenségeivel foglalkoznak.

A Zeneakadémia, az Operaház, ill. a Népszínház megszületése a magyar zenei életnek olyan új távlatait teremtette meg, amelyek mellett a szaksajtó megjelenése természetesnek tekinthető. Nem szabad azonban megfeledkeznünk azokról a társadalmi igényekről sem, amelyeket a társasági szokások, összejövetelek követeltek a maguk divatos, változó zenei ízlése szerint. A gyorsan gazdagodó, gyarapodó és élni vágyó új világvárosias Budapest változatos és hangulataihoz illeszkedő muzsikát akart, és mind többet és többet. Így jönnek létre egyre nagyobb számban azok a zenei lapok, amelyek szinte csak kották közreadását tartják fontosnak és tulajdonképpen csak a periodicitásuk alapján tekinthetjük őket valódi hírlapoknak.

A zenei hírlapok nagyobb számban ezért is a hetvenes évek közepétől jelennek meg, bár legtöbbször igen rövid életűek; tulajdonosaik, szerkesztőik gyakran változtak. Hosszabb ideig azok a folyóiratok tudnak megélni, amelyeket egy-egy jól bevezetett zenemű-, vagy hangszerkereskedés mellett jelentettek meg, vagy valamilyen egyesület tartott fenn. Az ún. kottalapok egyik legbiztosabb „eltartói", az ekkortájt nagy népszerűséggel működő dalárdák, vagy dal-egyesületek. A

„zeneműfolyóiratok", ahogyan magukat nevezték, így megfelelő hasznot hozva, tovább éltek, a kottaanyag népszerűsége és a biztos anyagi háttér lehetőségeit kihasználva. A komolyabb igényű szaklapok már kevesebb megértésre találtak és néhány kivételtől eltekintve, nem tudtak sokáig fennmaradni.

A viszonylag nagyszámú kísérletnek az egyik oka az is, hogy a lapalapítás nem járt különösebb nehézséggel. A megindítás, az első mutatványszámok megjelentetése még kisebb anyagi áldozatot követelt, mint a lapok állandó fenntartása, terjesztése, nyomdaszámláinak kiegyenlítése, nem beszélve az írói tiszteletdíjakról. Természetesen ez az utóbbi gyakran rendezetlen maradt, hiszen sokszor a tulajdonos-szerkesztő maga tölti meg – esetleg baráti körének segítségét is igénybe véve – a hasábokat. Egy-egy lap anyagi helyzetének beszédes árulkodója a nyomdahelyek gyakori változása: legtöbbször a számlák körüli „nézeteltérések" állnak mögötte.

A korszak sajtórendészeti eljárása a hetilapok, vagy a ritkábban megjelenő (évenként legalább 5 számot megjelentető) időszaki kiadványok megindítását nem köti olyan biztosíték, kaució lefizetéséhez, mint a politikai és főként a napilapok esetében. A hírlap megjelenésének bejelentését, nyomdahelyének, tulajdonosainak, felelős szerkesztőinek adatait kérik benyújtani az illetékes közigazgatási hatósághoz, a főváros esetében a Polgármesteri Hivatalhoz. Hasonlóképpen jelenteni kell a beállott változásokat a fenti adatokban és be kell nyújtani a lap kötelespéldányait is. Ennek alapján ellenőrzi és kíséri figyelemmel a lap működését a m. kir. Főügyészség, a Pénzügyigazgatóság és a Belügyminisztérium.

A Budapest Székesfőváros Polgármesteri Hivatalához benyújtott iratok – ha olykor hiányosan is – lehetővé teszik az egyes lapok alapítási körülményeinek pontosabb tisztázását; olyan változásainak nyomonkövetését, amelyeket esetleg a lapban nem jeleztek. Így például az egyes lapok megjelenésének vagy szüneteltetésének pontos idejére is nyerhetünk adatokat, és ez főként azért is fontos lehet, mert a legtöbb lap esetében számok kallódtak el az időben, és így gyűjteményeinkben szinte egyetlen lapból sincs meg a teljes kiadványsor.

Példaként, elsőként a *Zenészeti Lapok*ra hivatkozhatunk, amely korai zenei hírlapjaink közül a legismertebb és legjobban feltárt. Elsőnek semmiképpen nem tekinthetjük, hiszen például Sopronban 1861–1863 között *Harmónia* címmel már megjelent egy kétnyelvű, magyar–német közlöny.

A *Zenészeti Lapok*[1] engedélyezési kérelme hiányzik, miután a Hivatal felállítása, Pest-Buda egyesítése előtti időben keletkezett. 1880-ban azonban a Pénzügyigazgatóság megkereséssel fordult a Polgármesteri Hivatalhoz, a lap adatait kérve, majd 1881 februárjában ismét megkeresték az általuk ismert szerkesztőt.

Az 1880 decemberében adott első válaszirat közli:

„... a »Zenészeti Lapok« 1874. május 3-tól újból megindíttatott és 1876-ik évben 15. számmal megszűnt."

[1] Budapest Főváros Levéltára. Elnöki iratok. IV. 1409/B. 2331/880. sz.

Az 1881. február 21-én kelt második megkeresés bővebb felvilágosítást kért:

3363.VI.e.M.kir.Pénzügyigazgatóság

„... Ábrányi Kornél állítása szerint az általa 1873 évi január hó 12-én megindított »Zenészeti Lapok« című lap ugyanazon évi október hó 26-án 41-ik számmal először szűnt meg.

Megkerestetik ennélfogva a tek. polgármesteri hivatal, miszerint ebbeli állítása valódisága felől mielőbb nyilatkozni szíveskedjék."

A válaszirat kelte 1881. március 4. – 664/1881.eln.sz.

„... a »Zenészeti Lapok« című lapra vonatkozólag hozzám semmiféle bejentés nem történt; a budapesti kir. főügyészségtől nyert értesülés szerint ugyancsak a szóban forgó lapból 1872. évben 52 példány, 1873-ban 41 példány, 1874. évi május 3-tól ugyanazon év végéig 33 példány; – 1875. évben 38 példány és végre 1876-ban 15 példány mutattatott be."

Az irat hátoldalán ceruzával írt következő megjegyzés:

„Az időszaki lapokról vezetett főkönyvben kezdettől I. Ábrányi Kornél, mint felelős szerkesztő és külső tulajdonos lévén feljegyezve, – fővárosi polgármesteri átirat nincs."

A fenti iratok alapján pontosan regisztrálható a *Zenészeti Lapok* meglehetősen bizonytalan periodicitású példányainak száma. Feltűnő, hogy az iratokon Ábrányi Kornél, mint „külső tulajdonos" szerepel. Ilyen elnevezéssel általában nemigen találkozunk és az ellentéteként megjelölhető ún. „belső tulajdonos" kifejezéssel sem. Vajon ez a megkülönböztetés azt jelezné-e, hogy Rózsavölgyi Gyulának esetleg mégis szorosabb kapcsolata volt a *Zenészeti Lapok*kal? Nemcsak főmunkatársa volt, hanem talán jelöletlen tulajdonostársa is?[2] Ezt sem jelenthetjük ki azonban egyértelműen, miután a polgármesteri hivatal a megkereséssel kizárólag Ábrányihoz fordult és sem Rózsavölgyi, sem a cég neve – miként a nyomda megjelölése sem – nem szerepel az iratokban. Rózsavölgyi egyébként majd jóval később önállóan is megjelentetett egy lapot *Művészeti Szemle* címmel 1886–1892 között.[3]

A *Zenelap*ot 1886-ban jelentette meg először Ságh József.[4] Lapengedélyezési kérelmének száma 11983 eln. Kelte: 1885. dec. 30.

„Budapest főváros nagyságos polgármesteréhez
jelentése
Ságh József a »Zenelap« szerkesztője és laptulajdonosának lak. VIII. ker. Bodzafa utca 21. sz.
melyben a jövő 1886. évi január 1-én megjelenő »Zenelap« című zenészeti szaklap megindítását bejelenti.

[2] Isoz Kálmán: *A Rózsavölgyi és Társa cég története 1850-től 1908-ig.* In: *Magyar zenetörténeti tanulmányok.* III. Bp. 1973. Zeneműkiadó. 155–183., 170.

[3] A lap iratai hiányoznak.

[4] Budapest Főváros Levéltára. Elnöki iratok. IV. 1409/B. 5332/85. sz.

Nagyságos Polgármester Úr!

Alolírott 1886 évi január hó 1-én egy zenészeti szaklapot indítok meg »Zenelap« címén.

A lap minden hó 1-én, 10-én és 20-án, tehát havonként háromszor jelenik meg.

Felelős szerkesztője s lapkiadója alolírott Ságh József, (:l.: VIII. ker. Bodzafa utca 21. sz.:)

A lap nyomdásza: Müller Károly, ezelőtt Münszter Károly, (:l.: II. ker. Fő utca 20. sz.:)

Van szerencsém a fentieket Nagyságos Polgármester úrnak bejelentve szíves tudomására hozni.

Teljes tisztelettel

alázatos szolgája: Ságh József
a »Zenelap« felelős szerkesztője és laptulajdonosa

Budapesten 1885. dec. 30.
Szerkesztőség és kiadóhivatal
(VIII) Bodzafa utca 21.
Ságh József"

A válaszirat és az engedély kelte 1886. január 5. Száma 11983.eln.

A *Zenelap* 1886. jan. 1-jén megjelenő 1. számában a szerkesztő beköszöntő cikkében, „Mire törekedünk?" címmel fogalmazza meg a lap célkitűzéseit:

„Midőn ez kizárólagosan csak zenével foglalkozó művészeti közlöny életbeléptetésére magunkat elhatároztuk: erre erőt és bátorságot egyrészt ama *elismert nevű zeneírók készséges és hazafias támogatásából merítettük*, kik lapunkat nagybecsű közreműködésükkel megtisztelni szíveskedtek; másrészt pedig ama hitből miszerint a *művelt s a zene iránt valóban érdeklődő* magyar közönség, már régóta érezvén (mert éreznie kellett), egy ily irodalmi közeg hiányát; azt örömmel fogja üdvözölni, főleg mint olyant, melyben az e téren már évek hosszú során át sikeresen működött és ismert nevű harcosokkal lesz alkalma találkozhatni ..."[5]

E régi „harcosok" egyik legjelesebbike Ábrányi Kornél azonban, ugyanebben az ünnepi első számban meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott a fennmaradást és a közönség érettségét illetően. Korábbi tapasztalatai és sikertelenségei a lapok, kivált a *Zenészeti Lapok* esetében, nyilván ezt indokolttá tették. A főszerkesztő azonban személyes sértésnek és irigységnek vette Ábrányi megnyilatkozását, de megjelentette saját megjegyzéseivel ellátva.

Ságh József igyekezett tekintélyes pártfogókat is keresni a lap számára. Így „Az Országos Magyar Daláregyesület és a Zenebarátok Országos Egyesületének Hivatalos közlönye"-ként, – a zeneművészet összes ágai köréből – alcímmel jelölte meg lapját. A 12 oldal terjedelmű lap előfizetése egész évre 6 frt., és szinte minden zeneműkereskedésben árulták, Rózsavölgyi, Klökner, a Harmónia, Táborszky és a Nádor cég vállalta a terjesztést. Hatalmas munkatársi gárdát sorakoztatott fel Ságh, fővárosi és vidéki szerzőket egyaránt. Így a teljes névsor:

id. Ábrányi Kornél, Beliczay Gyula, Berecz Ede, Czeke Sándor, Dunkl J. N., Dombay Artur, Gobbi Henrik, Goll János, Harrah József, Irmei Ferenc, Jankovich

[5] Zenelap 1886. jan. 1. 1. sz.

Gy., Kőszeghy Géza, Kereszty István, Megyeri Károly, Sárosi Ferenc, Szabó N. Ferenc, Sipos Antal, Serly Lajos, ifj. Szetyei Nagy Károly, Schmidt Tódor, Sellei Schwartz Gyula, Vajda Viktor. Vidékről: Főkövy Lajos (Szeged), Felsmann János (Lugos), Gaál Ferenc (Szabadka), Kovárcz Emil (Losonc), Lekly Gyula (Kassa), Oláh Károly (Nagykörös), Preisinger József (Arad), Reberics Imre (Pécs), Riszner József (Jászberény), Tariczky Ferenc (Vác), Varga József (Nagy-enyed), Vágvölgyi Béla (Nagyszombat), Winkler Lajos (Nagyvárad), Wusching Conrád (Lugos).

A nagy erőfeszítések ellenére Ságh nem tudja megtartani a lap tulajdonjogát és azt kénytelen eladni nyomdászának, a feltörekvő Müller Károlynak. A bejelentés kelte 1887. jan. 14. – tehát az indulás óta csupán egy esztendő telt el.[6]

„Budapest fővárosi tekintetes polgármesteri hivatalához bejelentő kérvénye

Müller Károly azelőtt Münszter K. könyvnyomda és a »Zenelap« tulajdonosának, lak. II. ker. Fő utca 20. sz.a. amelyben a »Zenelap« című szaklap átvételét tisztelettel bejelenti.

Tekintetes polgármester hivatal!

Alolírott bátorkodom bejelenteni, hogy az 1886. évi január hó 1-én megjelent zenészeti szaklapot »Zenelap« címen, mely akkor még Ságh József neve alatt szerepelt – átvettem.

A lap f. évi január hó 1-étől a II. évfolyamába lép, megjelen havonként háromszor 1-én, 10-én és 20-án. Előfizetési ára egész évre hat forint, félévre három forint.

Felelős szerkesztőnek sikerült megnyernem a lap volt tulajdonosát, Ságh József urat, ki tökéletes szakavatottsággal vezeti is a lap szellemi részét.

Midőn ezt bejelenteni szerencsém van, teljes tisztelettel maradok alázatos szolgája

Ságh József a »Zenelap« szerkesztője
Üllői út 4.
A könyvnyomda és a »Zenelap« tulajdonosa
Müller Károly"

A *Zenelap* nyomdahelyei a későbbiekben többször változtak, anélkül, hogy valódi tulajdonos változást bejelentettek volna. A szórvány lapszámok alapján 1888 végén a Pesti Könyvnyomda Rt. nyomtatta (Hold u. 7.), 1891-ben a Schlenker és Kovács ny. (Akadémia u. 7.)

A 95309.eln./1902. márciusi bejelentés szerint[7] a *Zenelap* a Magyarországi zenészek egyesületének tulajdonába került. Még tíz esztendeig állt fenn ebben a formájában, s így a leghosszabb életű zenei lapjaink sorába tartozik. 1912-ben szűnt meg, azonban ezt hivatalosan elmulasztották bejelenteni. Ennek több oka lehetett, például így a lapengedély továbbra is élő maradt és bármikor a lapot újra lehetett indítani.

A későbbiekben a remény is elhalhatott, a bejelentés elmaradt. Amikor az 1920-as évek közepétől megindult a Hivatalban az irattár rendezése, és a lapengedélyezési kérelmek és egyéb sajtóhatósági ügyek felülvizsgálata, a *Zenelap*ot 1924-ben nyilvánították hivatalosan is megszűntté.[8] Erről az egykori tulajdo-

[6] Budapest Főváros Levéltára. Elnöki iratok. IV. 1409/B. 619.eln.sz.

[7] Uo.

[8] Uo. 3805.eln. 1924. márc. 26.

nost és szerkesztőt is, az ügyintézés mechanikus szabályai szerint értesítették. Természetesen az 1885-ös bejelentésnek megfelelően a Bodzafa utcában keresték, majd továbbították a határozatot a Thököly út 3. szám alá, ahová a kézbesítői értesülés szerint valamikor átköltözött. A fenti címen azonban a „címzett ismeretlen", ami nem is csoda, hiszen Ságh József még 1922-ben Vácott elhalálozott.

A fiatal Sztojanovics Jenő *Zenevilág* címmel 1890-ben indít egy szaklapot.[9]

„Nagyságos Polgármester Úr!

Van szerencsém tisztelettel értesíteni, hogy »Zenevilág« cím alatt felelős szerkesztőségem alatt, hetenként egyszer megjelenő szaklapot fogok kiadni, melyet Neumier Ede VI. ker. Szerecsen u. 35. sz. a. levő nyomatok, amit szíves tudomásul venni kérek.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1890. november — Sztojanovics Jenő

Szerkesztőség VI. ker. Hajós utca 7. IV. 16 — VI. ker. Hajós u. 7. IV. emelet"

Az 1890. nov. 26-án kelt válaszirat a lap megindítását „sajtóhatósági szempontból tudomásul veszi". Az engedélyezést azonban még hosszas levélváltás követi, miután a budapesti m.k.központi díj- és illetékkiszabási hivatal 45919/1890. sz. átiratával fordul a Polgármesteri hivatalhoz:

„A tekintetes fővárosi polgármesteri hivatalnak

Helyben

Hivatkozással a folyó évi november 25-én 22289/890 szám alatt kelt becses átiratára, megkerestetik a tekintetes hivatal, miszerint a »Zenevilág« című hírlap megindítása napját még e hivatallal közölni szíveskedjék.

Bp. 1890. december 22-én."

A 25373/eln. iratban – kelt 1891. jan. 7. –

„Felhívatik Sztojanovics Jenő úr, miszerint haladéktalanul jelentse be azt, hogy a »Zenevilág« című lapja mely napon indult meg.

Rényi"

Sztojanovics válasza nem sokat késik:

„1891. január 19.

Nagyságos Polgármester Úr!

Vonatkozással 1890: 25373 elnöki szám alatt hozzám intézett felszólítására van szerencsém teljes tisztelettel tudomására hozni, hogy *Zenevilág* című szaklapomat 1890. december hó 16-án indítottam meg.

Fogadja Nagyságod kiváló nagyrabecsülésem kifejezését mellyel maradtam alázatos szolgája

Sztojanovics Jenő
A Zenevilág tulajdonosa és
felelős szerkesztője"

[9] Uo. 7102/90. sz.

Az elnöki hivatal 1891/1162. szám alatt továbbítja Sztojanovics nyilatkozatát. Az Illetékhivatal azonban július 23105/1891. sz. alatt újabb megkereséssel fordul a polgármesteri hivatalhoz, melyben tudatja, hogy:

„A Pesti könyvnyomda részvénytársaság e helyre tett egyik jelentésében azt juttatta ide tudomásra, hogy a havonként kétszer megjelenő »Zenevilág« című hírlap e hó 15-től kezdve intézetében fog nyomatni.

Miután a tekintetes polgármesteri hivatal a múlt év november 25-én 22289 alatti átiratában a lap heti lapnak címeztetett megkerestetik, szíveskedjék ide tudatni, mely időtől kezdve jelen meg a lap havonkint csak kétszer?

Budapest, 1891. július 1-én."

Ez a nyomdaváltoztatás a lap életében némi emelkedést jelenthetne, egy gondosabb kivitelt, amelynek ára a periodicitás csökkenése lenne. Minderre azonban már nem kerül sor, mert Sztojanovics – feltehetően anyagi okokból – kénytelen a lap megjelenését beszüntetni, mint erről az ugyancsak júliusi beadványa értesít.

Eln. 13790/1891.

„Nagyságos Kammermayer Károly úrnak, Budapest székesfőváros polgár mesterének, kir. tanácsos úrnak Budapest

tiszteletteljes jelentése Sztojanovics Jenő, főv. lakos, szerkesztőnek, melyben »Zenevilág« című szaklapjának beszüntetését jelenti. Lakik: Hajós u. 7.

Nagyságos Polgármester Úr!

Alulírott teljes tisztelettel jelentem be, hogy 1890 év december havában kiadásomban és szerkesztésemben megindított *Zenevilág* című zenészeti heti szaklapomat 1891. év július 1-én beszüntettem. Midőn erről Nagyságodat kitűnő tisztelettel értesíteném maradtam Nagyságod kész szolgája

Sztojanovics Jenő

Lakik: Budapest VI. Hajós u. 7. IV. 16."

Az 13674/eln. sz. alatt a bejelentést tudomásul veszik és ezzel az előbbi Illetékhivatali megkeresés is érvényét veszti. A lap alig félesztendős működés után megszűnik. Pedig még a december végén közzétett Előfizetési felhívás és programnyilatkozat sajátos és nem a megszokott hangnemben fogalmazódott. Sztojanovics nem a közönség kegyeit kereste, inkább a zenei élet problémáira hívta fel a figyelmet:[10]

„... Hazánkban az összes művészetek között a zene fejlődött ki a legkevésbé. Alig vannak zeneszerzőink és művészeink; akik vannak, azok is elmenekülnek az itthoni mostoha viszonyok közül s a külföldön keresik boldogulásukat. A nagy közönség zenei műveltsége rendkívül sok kívánni valót hagy hátra, mert azoknak az iskoláknak a száma, ahol alapos zenei műveltséget osztogatnak, véghetetlen csekély az egész országban. Annál több a ferde felfogás, az indokolatlan ellenszenv oly dolgokban, amelyek a zenével összefüggésben vannak. ..."

A fenti szavak különös hangsúlyt kapnak, ha tudjuk, hogy az ekkor már 5. évfolyamába lépő „ellenlap"-ot az a Ságh József jegyzi, aki nemcsak zenetanár

[10] Zenevilág 1890. dec. 23. 2. sz.

és tankönyvíró, hanem a Zenetanárok Országos Egyesületének elnöke is, és a *Zenelap* helyét ez alapvetően meghatározza. Sztojanovics új hangot képviselő lapjának a bukása szinte törvényszerűnek tetszik. Ságh különben nagyon jól meg tudta szervezni a lapja körül a támogatókat. Az 1900-as évek elején fejléce szerint a *Zenelap* a Magyarországi Zenészek Országos Segély-Nyugdíj-Egyesületének, a Magyar Zeneszerzők Társaságának és a Dunántúli Dalosszövetségnek a hivatalos közlönye. Büszkén hirdette, hogy a „magyar szaklapok gyűjteményes kiállításában aranyéremmel kitüntetve," az 1907-es koppenhágai nemzetközi kiállításon.[11]

Ez a biztos háttér tette lehetővé, hogy a *Zenelap* mintegy huszonöt esztendőn át, 1912-ig fennálljon, szemben Sztojanovics kísérletével, vagy még a sok nehézséggel küszködő *Zenészeti Lapok*kal szemben is.

A Pesti Könyvnyomda részvénytársaság, amely mint láttuk, szerette volna átvenni Sztojanovics lapját, mintegy tíz esztendővel később hasonló címmel, 1900 szeptemberétől ugyancsak *Zenevilág* címmel vállalta egy „színházi, zeneművészeti és zeneirodalmi" folyóirat megjelentetését. Az igen szép kiállítású, szecessziós címlapú kiadványt Hackl N. Lajos szerkesztette, de semmi kapcsolata nem volt névelődjével. Mindössze 3 évet élt, 1903-ban szűnt meg.

A zenei szakfolyóiratok között egy speciális színt képviselnek az ún. „zeneműfolyóiratok", amelyeket szinte kivétel nélkül egy-egy zeneműkereskedés vagy kottakiadó cég, esetleg hangszergyár jelentetett meg.

Goll János zenetanár 1875-ben indította meg *Táncz*[12] címmel díszes kiállítású lapját, amelyet két lipcsei nyomdában készíttetett, a Garbrecht cégnél és a Röder C. G. hangjegymetsző intézetnél. Néhány kottalap a „»Dietze«-féle kőnyomda és hangjegymetzde"-nél, a Váczi úton készült. Mindössze 8 oldalból állt, egész évre az előfizetési díj 4 Frt, számonként 30 krajcár. Nem tudni, milyen okból alig egy esztendő múltán Goll János névváltoztatási kérelemmel fordul a Polgármesteri hivatalhoz. Az új *Orpheus* hangzatosabbnak tűnik. A lap történetére vonatkozó iratanyag szinte teljes egészében megvan. Sajtórendészeti szempontból még egy külön eljárási módra ad példát, az álnevek kezelésének hivatali ügymenetét, ill. annak kialakulását követhetjük nyomon.

Goll János Tisza Aladárral, azaz Langer Viktorral közösen fordul a Polgármesteri hivatalhoz:[13]

„Nagyságos Úr!

Van szerencsénk jelenteni, hogy a »Táncz« című zeneműfolyóiratot a mai napon beszüntettük, helyette pedig Orpheus cím alatt hasonló lapot indítunk. Midőn kérjük, hogy ezt tudomására venni méltóztassék

maradtunk

Nagyságos urunk

alázatos szolgái

[11] Zenelap 1909. 1. sz.

[12] Budapest Főváros Levéltára. L. az 1. sz. jegyzetet.

[13] Uo. 17.eln. 876. jan. 4.

Budapesten, 876. január hó 1-én.

Goll János és Tisza Aladár

Kiadóhivataluk: Budapesten
II. ker. fő utcza 20. sz. a."

A január 10-én kelt válaszirat a bejelentés adatait kevesli és kéri a nyomda megnevezését; amelynek a szerkesztők eleget is tesznek.

17/876. számhoz 876. jan. 17. eln.
„Nagyságos polgármester és királyi tanácsos Úr!
Van szerencsénk jelenteni, hogy az »Orpheus« című zeneműfolyóirat kiadója Goll János egyszersmind első szerkesztő. Folyóiratunk havonkint kétszer, t.i. 1-én és 15-én jelenik meg. A hangjegytartalma Lipcsében, F. W. Garbrecht cég; a boríték pedig Buschmann f. által, Budapesten, korona herceg u. 6. sz. állíttatik ki. Egyszersmind bátorkodunk a már megjelent első számot ezennel bemutatni s maradtunk Nagyságos Polgármester és királyi tanácsos Úr

alázatos szolgái

Budapesten, január hó 14-én

Goll János és Tisza Aladár"

Az 1876. jan. 18-i keltezésű válaszirat a bejelentést „tudomásul veszi", és ezzel a címváltoztatást engedélyezi.

Feltehetően feljelentés, vagy csak valami egyéb bejelentés nyomán a Belügyminisztérium megkereséssel fordul a polgármesteri hivatalhoz a szerkesztők személyére vonatkozóan.

324. sz. belügyminisztériumi megkeresés.
255. eln. 876. febr. 4. Polgármesteri hivatal
A megkeresés tárgya: Vajon az »Orpheus« című zeneműfolyóirat tulajdonos és szerkesztő társul feljelentett Tisza Aladárnak ezen neve tulajdon vagy csak álneve-e? utóbbi esetben bejelentette valódi nevének közlése mellett, hogy ezen álnevet fogja használni és végre, hogy megszűnt »Táncz« című folyóirat annak idején miért nem jelentetett be? hozzám mielőbb jelentést tegyen.
876. jan. 31.

Tisza."

Az 1876. febr. 11-i keltezésű válaszirat továbbítja a megkeresést és felszólítja a szerkesztőket, igazolják, miért nem jelentették a változást, és a Tisza Aladár valóban álnév-e?

1876. febr. 15-én a Belügyminisztérium miután a korábbi megkeresésre még nem kapott választ, azt újra megsürgeti. (ad. 324. sz. 1876.) A felszólításra Goll János február 20-án kelt beadványában a következőket válaszolja:

398. eln. 876. febr. 24.
„Nagyságos Polgármester úr!
Alulírott bátorkodik a f. é. február hó 11-én kelt Goll János és Tisza Aladárhoz intézett feliratban föltett kérdésekre ezennel jelenteni, hogy a volt »Táncz« című zenemű folyóirat megjelentetését épen úgy, mint az »Orpheust« lejelenteni el nem mulasztotta, mi abból is kitűnik, mivel 874. évi september havában a »Független Polgár« szerkesztő hivatalában a hivatalos teendők fölött tudakozódott és a kérdéses

jelentést ennek utána adta fel postára, mikor utóbbi igazgatóságát kérvényben újságbélyeg használtathatásra megkérte. Azonban a jelentést a fővárosi polgármesteri hivatalhoz címezte s így valószínű nevezett hivatalban létezik a jelentés.

Továbbá van szerencséje alulírottnak jelenteni, hogy a Tisza Aladár-név csakugyan álnév, s ezt mint az »Orpheus« szerkesztőtársa megtartotta. Valódi neve: Langer Viktor. (Állása zenetanár az orsz. vakok intézetében.)

Ezen jelentéssel maradt

Nagyságos polgármester és királyi tanácsos úrnak
alázatos szolgája
Goll János
az »Orpheus« zeneműfolyóirat kiadója.

Budapest, február hó 20-án 876."

A magyarázkodás elég körülményes, mindenesetre a polgármesteri hivatal 1876. márc. 10-én kelt 398/eln. irattal továbbítja a beadványt a Belügyminisztériumnak, amely a következő leirattal válaszol:

1630 szám/eln. belügyminisztériumi leirat.
Iktatva: 561.eln. 876. márc. 20. Polgármesteri hivatal

„Nagyságos Kammermayer Károly polgármester úrnak

Folyó hó 10-ről 398/eln. szám alatt kelt jelentésére vonatkozva, illetőleg az abban előfordult ügyállás alkalmából tudomás és miheztartás végett utasítom Nagyságodat, miszerint mindazon esetekben, ahol az illető lapszerkesztő álnevet használ, a valódi neve is hitelesen megtudandó s hozzám mindenkor feljelentendő.

Buda-Pesten, 1896. évi március hó 16-kán

Tisza"

Az *Orpheus* megszüntét bejelentő irat nincs meg, de tudjuk, hogy 1878-ig, még két esztendeig élt.

Az *Orpheus* előfizetési díja megegyezett a *Tánczéval*, megrendelhető volt minden postahivatalnál, a vízivárosi Fő u. 20. alatt lévő kiadóhivatalban és a Rózsavölgyi és társánál a Kristóf téren. Igyekezett kielégíteni a közönség minden rétegét, népdalok, csárdások, orgona-harmónius darabok, indulók, francia négyesek, keringők, lengyelkék, polkák és egyéb „különfélék" kottáit adták közre.

Goll János 1886 végén újra megkísérli egy zeneműfolyóirat, azaz egy kottasorozat kiadását. Az eddig Nagyszombatban megjelenő *Apollo* tulajdonjogát szerzi meg, amelyet korábban Vágvölgyi Béla szerkesztett. Maga az elnevezés nem ismeretlen a fővárosi közönség előtt, hiszen Fellegi Viktor 1872 és 1881 között közreadott egy hasonló kottás folyóiratot, amely terjedelmesebb lehetett Goll János vállalkozásánál, hiszen évente „200 oldal zeneművet" ígért. A kiadóhivatalul szolgáló kereskedés Budán a várban, az Országház u. 94. [!] alatt működött. Nemcsak kottát és hangszert árult, de még színes olajnyomatokkal is kedveskedett előfizetőinek. 1886-ban azonban a lap már semmiképpen nem állhatott fenn,[14] mert a Polgármesteri hivatal az engedélyezéseknél nagyon ügyelt arra, nehogy két azonos című lap működjék egyszerre. Goll János kérvénye

[14] Uo. 2884/908. sz. – Fellegi Viktor *Apollója* 1872–1881 között működött. Iratai nincsenek, mivel az alapítása Pest-Buda egyesítése előtti időre esik.

1886. szeptember 24-én kelt és az *Apollo* áthelyezése iránt folyamodik, vagyis fővárosi működési engedélyét kéri.

11105 eln. 1886. szept. 25.
„Tekintetes Polgármesteri Hivatal!
Van szerencsém jelenteni, hogy az »Apollo« zeneműfolyóirat, mely eddig Vágvölgyi Béla szerkesztése alatt Nagyszombatban jelent meg, f. é. 1886. évi oktober hótól kezdve az én szerkesztésem és kiadásom mellett fog megjelenni.
Egyúttal van szerencsém tudomására hozni, hogy a szerkesztőség és kiadóhivatal helyisége Budapesten VI. k. Lázár u. 18. sz. a. létezik.
Tisztelettel vagyok
kész szolgája
Budapest, 1886. szeptember hóban 24-én
Goll János"

A válaszirat 11105 eln. 1886. okt. 11-i dátummal a bejelentést „tudomásul veszi".

1907-ben meghalt Goll János, az *Apollót* azonban a Goll család továbbra is fenntartotta. Goll sógora, Dr. Kolpaszky István ügyvéd és testvére Goll Rezső szerkesztik és birtokolják, míg az örökös, Goll János fia, Goll Aladár át nem veszi a lap irányítását.

Az *Apollo* Goll János vagyonának, ill. hagyatékának egyik tétele lehetett és az új szerkesztő-tulajdonosok kijelölése a hagyatéki végzésnek felelt meg, mint arról az alábbi polgármesteri hivatali határozat egyik megjegyzése tanúskodik.

Az örökösök 1908 márciusában tájékoztatták a polgármesteri hivatalt a szerkesztőváltozásokról:[15]

„Nagyságos Polgármester Úr!
Alulírott tisztelettel bátorkodok az »Apollo« zeneműfolyóirat szerkesztésében és kiadóhivatalában beállott személyi változásokat bejelenteni Nagyságodnak ezek tudomásul vételét kérve.
Az eddig 22 éven át szerkesztő-kiadó Goll János 1907. október 20-án történt elhalálozása következtében a főszerkesztő és laptulajdonos lett Dr. Kolpaszky István ügyvéd (Budapest VI. Lázár u. 18. I. em. 14.) felelős szerkesztő pedig Goll Rezső (Budapest, II. ker. Pálffy-tér 1. II. em. 20.)
E személyi változások tudomásul vételét tisztelettel kérem a bpesti főposta igazgatósággal is közölni.
Maradtam Nagyságodnak
alázatos szolgája
Budapesten, 1908. március hó 25-én.
Dr. Kolpaszky István
az »Apollo« főszerkesztő-tulajdonosa
Goll Rezső
Goll Aladár felelős szerkesztő"

A beadványnak külön említésre méltó részlete, hogy miután a lapot a postán keresztül is már terjesztették, fontosnak tartották azt, hogy kérjék a terjesztési jog átruházását is.

[15] Uo. 089718/1908.eln.

Másfelől arra a sajtórendészeti gyakorlatra is példát kapunk, amely szerint a lapengedélyeket nemcsak adás-vétel útján lehetett ekkor még átruházni, hanem az örökölhető is volt.

A polgármesteri hivatal ezt a tényt meglehetősen sokára, az eddig tapasztalt gyors ügykezeléstől eltérően csak május 8-án ismeri el, „a bemutatott hagyatéki átadó végzésnek visszaadása mellett."

Négy esztendővel később, 1912 májusában veszi át Goll Aladár az *Apollót*; ő lesz a „zeneműfolyóirat" utolsó szerkesztő-tulajdonosa. Az átvételt azonban a Hivatal csak körülményes levélváltás után engedélyezi.[16]

A határozat kimondja:

> „Pótkérvény kapcsán ezen határozat számára való hivatkozással mutassa be Dr. Goll Aladár a kiadó-tulajdonos dr. Kolpaszky István sajátkezűleg aláírt nyilatkozatát, melyben az "Apollo" című lap kiadó-tulajdonosi jogának átruházásához hozzájárul.
> Erről Dr. Goll Aladár budapesti (VI. Lázár utza 18. szám I. em.) lakost értesítem.
> Bp. 1912. május 29."

Goll Aladár 1912. június 15-én nyújtja be a kért nyilatkozatot, amelyben a kiadó-laptulajdonosi jogának átadását elismeri dr. Kolpaszky István. Tanúként Farkas Sándort és Szelényi Bélát kérik fel. A 79748. eln. irat közli, hogy 1912. júl. 13-i keltezéssel az engedélyt határozattá nyilvánították.

Az 1920-as évek elején az *Apollo* már nem jelent meg, de az engedélyét sem vonták vissza, miután a tulajdonos nem jelentette be sem megszüntét, sem a kiadás szüneteltetését. Így 1924 végén az *Apollo* sajtóhatósági vizsgálatát elrendelik.[17]

A véghatározat 1925. aug. 31-én kelt:

> „A VI. kerületi Előljáróság jelentése szerint a Dr. Goll Aladár budapesti lakos kiadásában és felelős szerkesztése mellett 1908. évben megindított Apollo című időszaki lap huzamosabb idő óta nem jelenik meg.
> Ennek alapján az említett lap megszűnését hivatalból megállapítom és meghagyom a tanácsi XI. ügyosztálynak, hogy ezt a körülményt az időszaki lapok nyilvántartójában jegyezze föl."

Erre a bejegyzésre végül csak 1927. november 16-án kerül sor, mintegy 13 esztendővel a lap eltűnése után. 1914-ben azonban csak a Goll család lapja szűnt meg, mások ugyanezen néven később újra feltámasztották, így nevében 1944-ig élt.

Budapest kiépülése, egyre zajosabb éjszakai élete, a szaporodó kávéházak vonzották a fővárosba a cigányzenészek legtehetségesebbjeit. Érdekképviseletük és szakmai rangjuk kivívása hamarosan olyan lapok megteremtésével járt együtt, amelyek – a többi szaklaphoz és érdekképviseleti orgánumhoz hasonlóan – a szakma és nagyközönség számára szükségesnek látszottak. Így született

[16] Uo. 89718.eln. és 70148/eln.

[17] Uo. 113 592/1924. és 10911/1925. és 158.754/1927-IV.

meg a *Magyar Népzenészek Lapja*, amely egyúttal azt is példázza, milyen keserves nehézségek között születtek és haltak el a nyolcvanas-kilencvenes évek művészeti lapkísérletei.

A *Magyar Népzenészek Lapjá*nak első, mutatványszámát még a Hornyánszky nyomda vállalta; ezzel a mutatványszámmal, amely 1890 januárjában jelent meg, úgy tűnt a lap meg is szűnik. Mészáros Viktornak, a szerkesztő-tulajdonosnak azonban sikerült megnyernie a jóval gyengébb és kisebb hírű Schlesinger-nyomdát, amely összesen hat szám kiállítását vállalta.

A mutatványszám tanúsága szerint Mészáros lapját a „magyar népzenészek" – cigánymuzsikusok – szakmai érdekeit szolgáló közleményként szerette volna meghonosítani. Más oldalról szerette volna elérni népszerűsítésüket, megismertetésüket a közönséggel is. Ezt célozták a legnevesebb prímásokról tervezett portrék, amelyek közül az első számba Rácz Pali, a Sugár út egyik legrangosabb szórakozóhelye, a Télikert prímásának életútja került. Ugyanakkor híranyaga és tárcái más olyan zenei eseményekről is tudósítottak, amelyek túlmutattak a „népzene" területén. Így az a gazdag előfizetési felhívás és program, amelyet Mészáros meghirdetett, megvalósíthatatlan maradt. A bukás egyik oka talán éppen ez a gazdagság: a cigányzenészek és a művelt nagyközönség érdeklődését összekapcsolni és egyetlen orgánummal kielégíteni nem lehetett: az egyiknek túl sok, a másiknak lenézett; s így senki sem érezheti magáénak.

A *Magyar Népzenészek Lapjá*nak kivételesen megvan a teljes iratanyaga.[18] Az 1887. jan. 3-án kelt beadvány

„Mészáros Viktor a »Magyar Népzenészek Lapja« szerkesztője- s kiadójánál (:lakik Budapest Damjanich utca 2. sz. I. emelet 12 ajtó:) a lapjának engedélyezése tárgyában."

„Alulírott mély tisztelettel vagyok bátor bejelenteni, Méltóságodnak, hogy f. é. január 1-ével egy hetenként egyszer megjelenő »Magyar Népzenészek Lapja« című szakfolyóiratot indítottam saját szerkesztésem és kiadásomban, melynek mutatvány számából 4 példányt tisztelettel be mellékelek.

Midőn ezt bátorkodom tenni, van szerencsém Méltóságodat alázattal kérni, hogy ezen kizárólag nép zenészeti ügyekkel foglalkozó lapnak a folytathatósági engedélyt kegyesen megadni méltóztassék.

Végül tisztelettel jelentem, hogy a lap Hornyászky Victor akadémiai könyvkereskedő és nyomdatulajdonos nyomdájában fog megjelenni, – és hogy a köteles példányok beküldéséről (:főváros levéltára, akadémia, múzeum részére:) egyidejűleg gondoskodtam.

Legmélyebb tisztelettel levén
Budapest 1887. január 1.

Méltóságos Főpolgármester Úrnak
alázatos szolgája
Mészáros Viktor ..."

Az engedélyt néhány nap múlva megkapják, azonban újabb nehézségek merülnek fel.

[18] Uo. 30/87. sz. – Magyar Népzenész: Uo. 680/89. sz.

„Polgármester Úr!

A »Magyar Népzenészek Lapja«-nak megjelentetése a fővárosi polgármesteri hivatal 1887. január 5-én 119. elnöki szám alatt kelt végzésével engedélyeztetvén, (:az erről:) szóló hivatalos értesítvényt van szerencsém (.) alatt bemellékelnem.

Miután azonban fentérintett lap közbejött akadályok miatt csakis mutatványszámban jelent meg: van szerencsém Nagyságodhoz azon kérelemmel fordulni, hogy miután a kérdéses lapnak sem kiadásánál, sem szerkesztésénél egyéb lényeges változás. – minthogy a kiadó nyomdául a Schlésinger-féle nyomda (Rostély u. 24. sz.) választatott és saját lakásom s egyszersmind a szerkesztőség és kiadóhivatal Rottenbiller utca 37/3 sz. a. van – ezen körülményt tudomásul venni, illetve a polgármesteri engedélyt lehetőleg rövid idő alatt kiadni méltóztassék.

A fenthivatott szám alatt a »Magyar Népzenészek Lapja«-nak mutatvány-száma becsatoltatott.

Budapest, 1888. febr. 10.

Méltóságos Főpolgármester Úrnak ..."

A szerencsétlen sorsú lap további bürokratikus eljárások szenvedő alanya lesz: az egyes megjelent példányszámok nyomonkövetése a Pénzügyigazgatóság részéről néhány esetben kivált aprólékos „gondossággal" történt, mint ezúttal is. Először 1887. jan. 25-én keresik meg a tek. tanácsot, hogy „közölni szíveskedjék, vajon a »Népzenészek lapja« című heti lap mikor szűnt meg." Ezidőszerint az igazgatóság lapunkat rosszul nevezi meg és összekeveri egy – ekkor még tervezett –, hasonló profilú hírlappal.

Február 21-én 3164/eln.sz. alatt a hivatal készséggel küldi meg – megismételve korábbi jelentését – a választ:

„Hivatkozással előző eln. számokra és átiratokra a ... kiadótulajdonos kijelentései szerint az említett lapból a múlt év folyamán csupán a 'mutatványszám jelent meg;' e lap tehát a múlt évben az első számmal megszűnt, f.é. február hó folyamán azonban mint erről a t. Pénzügyigazgatóságot f.é. február hó 15-én 2871/eln. sz. a. kelt átiratommal értesíteni szerencsém volt – újból megindíttatott. ..."

1888 márciusában a Pénzügyigazgatóság a szerkesztő lakhelye iránt érdeklődik, amelyre választ is kap.

A *Magyar Népzenészek Lapja* elmúlásáról egy jegyzőkönyvből értesülünk, amely

„... felvétetett Budapest főváros polgármesteri hivatalában 1888. évi december hó 15-én.

Jelen voltak: alulírottak

Meghívás folytán megjelentek

Mészáros Viktor, ú.mint a »Magyar Népzenészek« cz. lap bejelentett szerkesztője és a lap ügyében kihallgattatván, előadja, hogy a »Népzenészek Lapja« melyből megindításkor csak a mutatványszám jelent meg az 1887. évben megszűnt; a f.é. február hóban ismét megindíttatott, azonban csak 6 szám jelent meg belőle, a mikor is, azután f.é. május hó folyamán végleg megszűnt.

Felolvastatván helyben hagyatott és aláíratott.

Kmft.

Felvette: Rényi Dezső

f.gy.

Mészáros Viktor
(aláírás)

A fenti jegyzőkönyv a Pénzügyigazgatóság számára készült, amely még december elsején megkereséssel fordult a polgármesteri hivatalhoz a lap ügyében. December 11-én a Pénzügyigazgatóság újból felszólítja a hivatalt, hogy „közölni szíveskedjék, hogy a Mészáros Viktor kiadásában és felelős szerkesztése mellett megjelenő »Magyar népzenészek« c. lap időközben nem szűnt-e meg?" December 15-én végül – a jegyzőkönyvre való hivatkozással – a „Magyar Népzenészek Lapja" megszűnését „sajtóhatósági szempontból tudomásul" veszik.

A hosszas eljárás végeredménye: hat lapszám és tizenkét akta.

1889 elején Klökner Gyula zeneműkereskedő nyújtott be lapengedélyezési kérelmet:

„Budapest főváros nagytekintetű Polgármesteri hivatalának Bejelentése Klökner és Schloss zeneműkereskedő cégnek Budapest, Váczi utca 12.sz. az általa kiadandó »A magyar népzenész« című zenefolyóirat tárgyában.

Alulírott zeneműkereskedő cégnek van szerencséje a nagytekintetű polgármesteri hivatalt értesíteni, hogy kiadásában folyó év február hó 1-től kezdve egy havonkint egyszer – minden hó elején megjelenő zenefolyóiratot »A magyar népzenész« címmel megjelentet. A lap felelős szerkesztője Klökner Gyula, lakik VI. Damjanich utca 2. II. 13., ki a lapot »Csengeri Gyula« álnév alatt fogja szerkeszteni. Nyomtatva lesz a lap Buschmann F. nyomdájában (Haris bazár). Kiadó tulajdonos: Klökner és Schloss zeneműkereskedése, IV. Váczi utca 12.

Miknek szíves tudomásulvétele után vagyunk a nagytekintetű polgármesteri hivatalnak alázatos szolgái

Budapest, 1889. január hó 31-én.

Klökner és Schloss
(cégbélyegző és aláírás)"

A kérelem tanúsága szerint *A magyar népzenész* indulási dátuma egyértelműen 1889 és nem 1890, amint azt a *Zenei Lexikon* is megállapítja. A megszűnés keltét 1891-re datálják, azonban az iratok hiánya miatt ezt bizonyossággal megállapítani nem lehet. A lapszámok ezeknél a korai hírlapoknál teljességgel szinte egyetlen esetben sincsenek meg, legtöbbjükből csak szórványszámokat lehet fellelni.

A magyar népzenész hivatalosan – a hasonló esetek eljárása szerint – a 89105/1919-IV. sz. véghatározat értelmében szűnik meg. A kiértesítés természetesen nem találja meg az érintetteket, ezért „a fél jelentkezéséig irattárba tétetik". Azóta is ott van.

Fel kell tételeznünk azonban, hogy *A magyar népzenész* még 1889. év folyamán megszűnt, mert 1890 januárjában Klökner Gyula újabb lapalapítási kérelmet nyújt be. Az új lap címe: *A cimbalom.*[19]

Az új lappal a tulajdonos láthatóan szakítani kíván a korábbi „népzenész" előzményekkel. Igényes zenei mellékleteket ad közre, amelyhez az átiratokat Allaga Géza állítja össze. Ugyanő szerkeszti a melléklapot is, amely *A kis cimbalom* címet viseli és a „legkedveltebb dalok és dallamok gyűjteménye tan-

[19] Uo. 216/90. sz.

anyaggal és pótlékul a cimbalom iskolához..." Az előfizetők köre is kiszélesedett, a hangszer a hangversenytermekben is állandó szereplőnek látszik. Sőt a népszerűség olykor váratlannak tűnik: egy híradás szerint József főherceg is előfizetett a lapra, mert az ifjú hercegnők is megtanultak cimbalmon játszani. Bárhogyan is van, a főúri pártfogó sok mindent jelez.

Klökner Gyula beadványában azonban nem tesz említést a zeneszerző, zenetanár Allaga Gézáról, csupán magát jelöli meg szerkesztőként. Előző lapjához hasonlóan újra ugyanazt az álnevet, Csengery Gyulát, kívánja használni; a boríték ugyancsak a Buschmann nyomdában készült. Nem tesz azonban említést arról, hogy maga a kottametszés Bécsben, a Musikaliendruckerei v. Josef Eberle cégnél történik. A szerkesztő személyében egy változás állt csak be: elköltözött az elegánsabb Erzsébet körút 8. alá.

Az 1890. január 14-én kelt kérvényben a lapot havonként, minden hónap 15-én kívánja megjelentetni. A Kölkner és Schloss cégbélyegzővel ellátott iratra a válasz január 22-én érkezik meg. Félév múltán Klökner a tulajdonjogot feleségére ruházza át. Feltehetően ennek inkább üzleti, mint egyéb okai vannak és a lap életében ez a tény nem jelenthet különösebb változást.

15399/eln. 1890. aug. 23.
„Tekintetes Polgármesteri Hivatal!
Tisztelettel alulírottak van szerencsénk az 1890 január hó óta havonként megjelenő a »Cimbalom« czímű zeneműfolyóirat kiadótulajdonosa személyében történt változást a következőben bejelenteni.
A lap eddigi tulajdonosa alulírott Klökner Gyula zeneműkiadó (lakik: Erzsébet körút 8. sz. I. em.) kilép a tulajdonából, s annak kiadói tulajdonjogát átadta Klökner Gyuláné szül. Forster Stefániának (lakik: Erzsébet körút 8. I. em.) ki is mint a »Cimbalom« kiadótulajdonosa a lapot 1890 június hótól kezdve a saját tulajdonából minden hó 15–20. közt megjelenteti és a »Cimbalom« kiadóhivatala, Budapest, Erzsébet körút 8. I.« céggel jelzi a lap alján annak kiadótulajdonosságát ..."

Ez a névleges átruházás a kor általános szokása volt és a polgármesteri hivatal egy héttel később, augusztus 30-án nem is gördít akadályt a tranzakció elé.

A *Cimbalom* harmadik és utolsó tulajdonosa az ugyancsak kereskedő Schunda Vencel József, aki a lapot 1890. július 1-jén veszi meg.

1891. júl. 7.
„Budapest nagytekintetű polgármesteri hivatalának
Van szerencsém tudatni, hogy a kiadásunkban megjelenő »Cimbalom« cimbalomzene folyóirat a mai napon Schunda Venczel József úr hangszerkereskedő s gyáros kiadói tulajdonába ment át – amit juris tudomásulvétel céljából ezennel tudatunk s kérjük a változást bejegyezni s erről végzésileg minket úgy Schunda Vencel József urat Budapest, Magyar u. 26. értesíteni.
Budapest, 1891. július 1.

Klökner Gyuláné
Schunda Vencel József"
aláírások és pecsét

A lap megvétele nem lehet véletlen: a Schunda cég a legismertebb cimbalomkészítő Magyarországon. Ennek ellenére, bár a lap feltűnően megtelik hir-

detésekkel, megszűnésének pontos dátumát csak sejteni lehet. Csupán 1890-ből ismerjük lappéldányait. 1927-ben a megszűntté nyilvánító polgármesteri véghatározat a cég címére megérkezhetett és ott vagy utódait vagy őt megtalálták, mert a kézbesítés sikertelenségét igazoló papírok az iratok közül hiányoznak.

Az 1890-es évekig megjelenő korai zenészeti hírlapok közül egy sajátos folyóiratot kell kiemelnünk és ez az 1882-ben megindított *Harmonia*.[20]

A 230/eln. szám a. 1882. január 14-én engedélyezési kérelmet nyújtott be a Harmonia magyar zeneművészek részvénytársulatának nevében Dr. Wolf Vilmos ügyvéd, „melyben jelenti, hogy „Harmonia" című zenészeti lapot ad ki."

A szokatlan eljárás szerint:

„Van szerencsénk jogtanácsosunk dr. Wolf Vilmos ügyvéd úr által tisztelettel bejelenteni, miszerint holnaptól kezdve Aggházy Károly és Erney József tanár urak szerkesztése és Kacziány Géza úr felelős rovatszerkesztése mellett (lak: Kalap utca 16.) »Harmonia« című hetenként egyszer megjelenő zenészeti lapot adunk ki, mely egyelőre a Deutsch-féle nyomda részvénytársulat nyomdájában fog nyomatni, esedezvén miszerint ezen bejelentésünket tudomásul venni méltóztassék.

Szerkesztőség: Kalap utca 16.
Kiadóhivatal: Váci utca 24.
Tisztelettel

Dr. Hubay ... [Károly]
Kacziány Géza
a »Harmonia« felelős szerkesztője"

Az 1882/230 eln. válaszirat elfogadja a Harmonia magyar zeneművészek részvénytársulatát mint kiadótulajdonost, és külön figyelmeztetés mellett, amely az 1848:XVIII.t.c. 40.§-ának rendelkezéseit kéri betartani, – az engedélyt megadják és a feleket annak rendje és módja szerint kiértesítik.

A további szerkesztőváltozások iratai hiányoznak, ugyanígy az 1886-ban *Művészeti Szemlére* történt címváltozás kérvénye sem található meg az iratcsomóban.

1894-ben újra találkozhatunk a *Harmonia* című folyóirattal. Évfolyamszámozása szerint a VI., illetve majd 1895-ben a VII. folyamot viszik tovább. Mindez talán a folyamatosságot kívánja jelezni, amelyre iratok hiányában gondolhatunk. Ezt a folyamatosságot képviselheti (Huber) Hubay Károly, Hubay Jenő testvérbátyja, aki a Harmonia részvénytársulat alapító elnöke volt. Ezúttal a „»Harmónia« és zongorakereskedés reszvénytársulat" a kiadó, Hubay felelős szerkesztőként működik. Havonta háromszor jelenik meg, „minden hó 1., 10. és 20-án." A szerkesztőség és kiadóhivatal a Váci utca 9. szám alatt található, amely a fenti cég telephelye.

A lap fejléce szerint „Zene újság és hangversenyszemle", és a Magyar Női Karének egyesület és a „Budapesti Zeneművészkör" hivatalos közlönye. Nyomdája az Országgyűlési Értesítő kő- és könyvnyomda rt., amely eddigi lapjaink esetében nem jelentkezett. Tartalmát tekintve a *Harmonia* egy új laptípust je-

[20] Uo. 91/882. sz.

lent a zenei hírlapok között, az ún. hirdetési újság típusát, amely már ekkor igen gyorsan terjedt, mindenféle szakterületen, a lóversenytől a színházig.

A Harmonia rt. egy igen sokoldalú vállalkozás lehetett. Nemcsak kották forgalmazásával foglalkoztak, hanem – feltehetően a kissé elhasznált példányokból – kölcsönkönyvtárat nyitottak (1 frt. kölcsönbérért havonta), ugyancsak a Váci utcában. A kilencvenes évek közepén itt működött zongorakereskedésük is, amelyben többek között az általuk is működtetett „Első hazai Zongoragyár" – ugyancsak Harmónia márkanévvel – forgalmazását is ők végezték. A gyár maga a Bécsi út 42. alatt működött „a zongoragyártás legújabb vívmányai szerint", négyféle változatban, színben és aranyozásban, pianinókat is beleértve. De vállaltak mindenféle, zongorák körüli munkát: javítást, hangolást stb. A *Harmonia* feladata ennek a tevékenységnek minél nagyobb hirdetési felületet biztosítani. Ennek meg is felelt: utolsó éveiben mindinkább a hirdetés uralkodik el, 8 oldalából, ha futja is „elméleti" írásokra, azok más lapokból való átvételek. Sőt még az is előfordul, hogy ugyanazt a cikket két számban egymás után leközlik.

Fel kell tételeznünk, hogy a lap történetében az a néhány esztendő, amikor 1886 és 1892 (?) között bizonyos nehézségek merültek fel, szorosan összefüggheet a részvénytársaság működésének egészével, ahogyan az 1884-ben megindult zongoragyártást kénytelen volt beszüntetni egy időre és csak 1895-ben indították újra a termelést.

A lap 1896-ban szűnt meg, Hubay Károly halálával. Irataink azonban nincsenek, mint ahogyan nem voltak a kilencvenes évek történetére vonatkozóan sem.

Az ezernyolcszázhetvenes és -kilencvenes évek között indult és működött általunk bemutatott zenei lapjainak sora nem teljes. Így nem foglalkoztunk a következő lapokkal: *Zenészeti Hetilap*, szerk. Langer Viktor; *Zenészeti Közlöny*, szerk. Ábrányi Kornél; *Művészeti Szemle*, szerk. Berényi Pál; *Cimbalmozók folyóirata*, szerk. Kuliffay Isabella, Késmárky Árpád. 1890 után is indult néhány olyan lap, amelyet okvetlenül meg kell említenünk: *Zenélő Magyarország* (1892-), szerk. és tul. Klökner Ede; *Cimbalom családi körben* (1891-), szerk. Allaga Géza; *Zene- és színművészeti Lapok*, (1893-), szerk. Váli Béla, Gönczi Mór; *Zeneirodalmi Szemle* (1894-; 1895 után *Művészeti Lapok*), szerk. Dunkl Róbert, Kéry Gyula, Hekler Andor. Tulajdonos: Rózsavölgyi és Társa; *Katholikus Egyházzenei Közlöny*, (1894-), szerk. Erney József, Kutschera József, Langer Viktor. Klöknernek van egy lapja, amely 1905-ben indul: a *Zenés Újság*, Falk Richárd szerkesztésével, és amelyet Kunossy Vilmosnál nyomat.[21]

A hetvenes évektől azonban nemcsak a zenei lapok száma nőtt meg ugrásszerűen, hanem azoknak a cégeknek a száma is, amelyek valamilyen módon a zenéhez kapcsolódtak, illetve az ilyen irányú igényeket kívánták kiszolgálni, így a zenemű- és hangszerkereskedések száma, valamint azoknak a nyomdáknak a száma, amelyek képesek voltak kották nyomtatására is. A hetvenes években általában a kották metszésével bécsi és lipcsei cégeket bíztak meg és csak a

[21] FELLINGER, Imogen: *Verzeichnis der Musikzeitschriften des 19. Jahrhunderts*. Regensburg, 1968.

borítólapok készültek magyar, illetve fővárosi nyomdákban. Főként a Röder C. G. hangjegymetsző intézetében, Lipcsében, vagy a Garbrecht F. W. cégnél, ugyancsak Lipcsében metszették a lemezeket, amelyekről a nyomatok talán már hazai műhelyekben készültek. A bécsi cégek közül az egyik legtöbbet foglalkoztatott Josef Eberle „Musikaliendruckerei"-je. Főként Klökner dolgoztatott nála és a magyar gyakorlatban egyedülállóan – legjobb tudomásunk szerint – számmal és saját emblémával jelöltette saját kiadású kottáit. Eberle a 90-es évek közepén Pesten is hirdette üzemét: „Hangjegynyomda. Eberle József és társa. Bécs VII. Seidengasse Nr. 7. (saját házában). Hangjegyvésés, hangjegynyomás és kőnyomatú művek egyetlen legteljesebben berendezett üzletét. Zeneszerzők és zeneegyletek figyelmébe" ajánlja műhelyét.

Az 1890-es évekre már viszonylag nagy számban alakultak kottakiadó cégek és ez szükségessé tette, hogy a népszerű és gyakran kiadott műveket valamilyen jogvédelem alá vegyék. Ennek megfelelően a gyűjteményes kiadványoknál az egyes kották alatt – például a Goll János-féle Apollo esetében is – a tulajdonjogra utaló megjegyzések olvashatók. Így: „Nádor úr szíves engedélyével", a „Schunda v. J. úr, mint eredeti kiadó szíves engedélyével", „Rózsavölgyi és társa –, Bárd Ferenc és testvére cég, – Szegő Jenő, mint eredeti kiadó szíves engedélyével". Vagy a „Ricordi G. és társa milánói cég különös engedélyével". Természetesen Klökner maga is leszögezte, hogy a dalok Klökner vagy az Apollo kizárólagos tulajdonát képezik. 1906 után pedig már általában a címlapon olvashatjuk: „Leírást, gépi többszörözést a törvény tiltja. Minden jog fenntartva."

Az elővigyázatosságnak az is egyik oka lehetett, hogy a kilencvenes évek közepén már számos hazai cég is vállalta kották kiadását. Elsők között a „»Dietze«-féle kőnyomda és hangjegymezde, a Váczi úton", amely még a *Táncz* néhány számát készítette. Kunossy Vilmos és társa, és a Pesti Könyvnyomda rt. a legjelentősebb vállalkozások. Mellettük már korábban gyakran szerepel a Buschmann cég, azonban csak a borítéklapok dekoratív elkészítésében jeleskedett ismereteink szerint, és természetesen egyéb „prózai" szövegek kinyomtatásában.

A polgármesteri hivatalhoz 1875 és 1890 közötti esztendőkben benyújtott zenei lapokra vonatkozó iratok gyűjteménye – mint láttuk – nem mindig teljes. A hivatal, a felek, vagy talán az utódok hibájából. Mindenesetre a laza kezelésre utal a húszas évek második felének „rendteremtése", amely a húsz-harminc éve halott lapokat megszűntté nyilvánítja, igazi bürokratikus pontossággal. Ennek a hivatali nagyvonalúságnak az oka nem csak abban rejlik, hogy inkább a politikai és a napilapok útjára figyeltek a hatóságok, és a bizonytalanabb, nagyobb időközökben, sokszor rendszertelenül megjelenő folyóiratok és közlönyök a figyelmüket jobban elkerülték. De ezek olyan gomba módra szaporodtak, születtek és haltak, hogy sokszor egyszerű regisztrálásuk is gondot jelentett. Tudjuk, hogy ezekben a lapalapításokban nem a művészeti lapok jelentették a legnagyobb erőt. De a művészeti tárgyú szaklapok között a zeneiek száma meglepően tekintélyes. Az irodalom, és főként a képzőművészetek területén ilyen nagyszámú kísérletről inkább a század elején beszélhetünk. Közismert, hogy Magyarországon a 19. század végén nincs még meg az a közönség, amely

művészeti kérdések iránt olyan mértékben mutatna érdeklődést, hogy több színvonalas lapot el tudna, vagy el akarna tartani. Részben ezért is válnak irodalmi és tudományos lapjaink enciklopédikus jellegűvé, mint például a *Budapesti Szemle* is, amelyet azonban az egyenként szűk közönségrétegek együttese mellett is inkább az Akadémia tartott fenn. A muzsika is képviselteti magát – igaz nagyon szerényen – a *Budapesti Szemlé*ben, a *Fővárosi Lapok*ban, vagy a számtalan családi lap mindegyikében. És mégis, az önálló zenei szaklapok iránti igénynek oly erősnek kellett lennie, hogy a sok kudarc sem törte le a vállalkozókat. Elsősorban zene- és énektanárok, ma már alig emlegetett zeneszerzők, zenemű- és hangszerkereskedők, maguk is értő szakemberek, álltak a kezdeményezések mögött.

Vajon szükség lehetett ennyi, muzsikával foglalkozó folyóiratra, amikor az érdeklődő más újságokból is bőven tájékozódhatott, – ha kottákat így beszerezni nem is igen tudott. Valószínűleg, nem; de mintha a kortársak ezt sehogyan sem akarták volna tudomásul venni. Vagy honnan ennyi kezdeményező erő, honnan ez a sok mondanivaló? Nem feltételezhető, hogy a 19. század utolsó harmadában a zenei hírlapok nagy számát csak a korszak ismert sajtótörténeti virulása magyarázná. A 19. század utolsó évtizedeiben az önálló magyar nyelvű zenei szaklapok iránti igény megnövekedése – úgy hisszük – a magyar zenei élet olyan mozgásaira is figyelmeztet, amely ugyan majd később teljesedik ki, de szorosan összefügg e korszak egyéb zenetörténeti jelenségeivel.

KRISZTINA VOIT

Des revues musicales et leurs documents écrite aux Archives de la Capitale Budapest (1875–1890)

Après l'union de Pest-Buda (1873) et après l'établissement du bureau du premier bourgmestre, la capitale introduisit un procédé nouveau dans le domaine de la police de presse. D'après ce dernier, la fondation d'une revue nouvelle devait être autorisée par une requête présentée au bureau du bourgmestre. En outre, on devait annoncer les données les plus importantes de la revue (title, langue, périodicité, propriétaire, rédacteur, éditeur, imprimerie, en signalant l'adresse exacte de ces derniers), et, par la suite, tous les changements survenues dans les données. D'une manière analogue, il fallait annoncer la cessation, l'arrêt ou la supression de la revue. On introduit l'obligation de payer une caution dans le cas des revues politiques. L'effectuation et le controle de cette dernière ressortait à la classe compétente du bureau du procureur royal et à celle du ministère des finances, la capitale avait seulement l'obligation de la prestation des données, c'est-à-dire, c'était elle qui était en relation immédiate avec les clients.

L'étude présente la pratique dans le domaine de l'administration des revues suivant les dispositions ci-dessus mentionnées, dans la période de 1875–1890. Parmi les documents conservés aux Archives de la Capitale, on peut trouver la matière écrite des revues musicales spéciales, des revues de « musique populaire » et des collections de notes musicales également.

Au milieu des années 1870, les gravures de notes se préparaient encore chez des firmes étrangères, surtout à Vienne et à Leipsic. Les parties textuelles et les couvre-livres se préparaient seuls dans des imprimeries hongroises. Mais l'acroissement rapide du nombre des reuves musicales et des firmes publiant des notes entraînait qu'aux années 1890, de nombreaux imprimeries fonctionnaient déjà à Budapest aussi qui s'occupaient de la gravure des notes aussi.

SZELLE BÉLA

Az arisztokrácia irodalompártolása az önkényuralom időszakában*

A kor talán legnagyobb irodalompolitikusa Kemény Zsigmond többször foglalkozik a hazai olvasóközönség összetételével, minőségével, kibővítésének és átalakításának kérdéseivel. A *Pesti Napló*ban megjelent cikksorozatban hosszasan időzik e kérdéseknél.

Cikkei mondanivalójának összege az, hogy az irodalomnak politikai szerepe van, nála nem kizárólag a nemzet megmentésében, hanem a társadalmi haladás elősegítésében is, s ehhez új olvasóközönséget kell teremteni. Ennek okából szemügyre veszi a létező, hagyományos olvasóközönséget, meghatározza a célt és az átmeneti idők feladatait. Kemény Zsigmond Széchenyi István gondolatára alapoz: „A kiművelt agyvelő észlete határoz sorsunkról" – idézi, majd így folytatja: a „legnagyobb szerep s legtöbb felelősség most a tudomány, költészet és szépművészetek egyéneit illeti", ha a sajtó – gyüléstermek s politikai intézmények iskolája nélkül – ... maradt nemzeti műveltségünk legfőbb eszközéül fönn..."

> „Nem csak irodalmi, de mély jelentőséggel bíró politikai kérdés is az, vajon minő irányokban kell az irodalmi munkásságnak vezéreltetni... hogy magának erőt teremtsen olvasóközönség által... hogy bennönket a polgárisodásban nyerendő diadalok útján a semmisüléstől megóvhasson."

A polgárisodásról beszél és egyértelműen a kapitalizmusra gondol: „Korunk az ipar, a kereskedés, a pénz kora." Ezért a nemzet vezető erejét két osztályban látja: „Egész Európában a nemzetek szellemi emelkedettségét két néposztály pallérozódásának foka dönti el. Értem a nagypolgárságot – burgeoisie – és a falusi nemességet s általában a közép és kisebb földbirtokos osztályt." A hazai burzsoáziával azonban az a baj, hogy nem magyar („A magasabb ipar és kereskedelem emberei nem voltak magyar nyelvűek azelőtt sem, s azutánra szintén megtartották régi nyelvöket."). A magyarrá válás azonban már folyamatban van. A nép különböző osztályaiból – beleértve még az arisztokráciát is – feltöltődik és magyarrá válik ez az erő. Addig is az irodalompártolásban fennmarad a korábbi szereposztás. Részt vállal benne az „európai értelemben civilizált" arisztokrácia, a „közgyülések által kigyalult" nemesség és a gyér értelmiség,

* *A magyar olvasóközönség az önkényuralom időszakában* c. mű részlete.

mely olyan „minő a többi művelt országokban". „Mielőtt az új publikumot megteremtenők" – mondja Kemény – „a nővilágot és az arisztokráciát meg kell nyerni a magyar (!) könyvnek". A hangsúly nem az olvasáson hanem a magyar művek olvasásán van, mivel „Nálunk a nővilág általában inkább szokott franczia művekhez, eredetiben vagy német fordítás szerint. Az arisztokrácia íróasztalán pedig csak kivételként láthatók magyar könyvek" – tegyük hozzá: akkor is többnyire kötelességtudatból. Szerzőnk ezután jellemzi a minőségi olvasmányok közönségét, tehát a fentieket („itt nem értjük azokat, akik csak kalendáriumot és ponyvára szánt műveket vásárolnak"). És az írók, az irodalom, a könyvkereskedelem feladatait határozza meg, amellyel hozzá kell járulnia az új olvasóközönség megteremtéséhez.[1]

Az arisztokrácia magatartásának korabeli megítélése ellentmondásos, mint ahogy ellentmondásos volt az a szerep is, amelyet a forradalom és szabadságharc idején betöltött. Hiszen tagjai között találjuk a nemzeti oldalon a vértanúhalált halt Batthyány Lajost és az ellenség oldalán a muszkavezető Forgách fivéreket, a haditörvényszéki ítéletek mágnás származású tiszt áldozatainak hosszú sorát és az udvar szolgálatába szegődő főrangúakat. A megközelítés nehezen marad érzelmi indíték nélküli. Az elmondottakon kívül azért sem, mert kirakatban élő, irigyelt s korábban egyértelműen vezető szerepű osztályról van szó. Több mint 600 családnak a nemzeti törekvésekhez való viszonya a megítélés tárgya és az azonosulástól a közömbösségen, távolságtartáson át a rideg ellenszenvig terjed lehetséges hozzáállásuk választéka.

A kortársak véleménye különösen az ötvenes évek elején élesen elítélő: A *Pesti Napló* ismeretlen levelezője az arisztokrácia 1848 előtti szerepéről is nyilatkozik:

> „Főnemességünk nagy része, akkor az udvarnak fényénél melengetve hideg kebelét, idegen szokást vett fel, csaknem feledte őseinek nyelvét..." „és majdnem csak egykét vagyonosb és elkedvetlenített főnemes hullatott asztaláról egykét morzsát az éhező költőnek, a nem méltányolt irónak."[2]

Baráth Miklós, a *Napló* s a *Gazdasági Lapok* tokaji tudósítója, s egy „költői beszélyt" tartalmazó kötet szerzője nyílt levél címzettjeként az előbbieknél sokkal súlyosabb ítéletet olvashatott a főnemesség 48 előtti és a szabadságharc alatti magatartásáról:

> „Míg a nép, anyanyelvén dudolá nehéz munka-óráinak enyheül, amaz édes fájdalmas dalokat... – míg a népből kikelt egyesek, – emberi hatályos pártfogás nélkül, küzdöttek a honi irodalom és művészet terén: aristocratáink gunyt űztek hazájok nyelvéből, jelleméből; s mint a verklis rigó, idegen hangon fecsegtek, tökéletlenül összevissza."

[1] KEMÉNY Zsigmond: *Szellemi tér.* = PN 1853. aug. és szept.; Uő: *Élet és irodalom.* = PN 1852. okt., nov., dec. és 1853. júl. és aug. – a szövegközlés alapja itt: KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom.* Szerk., az utószót és a jegyzeteket írta TÓTH Gyula. Bp. 1971.; *i.h.* 225, 226, 231, 232, 233, 140, 186.

[2] *Pest, aug. 15.* = PN 1850. 132. (VIII. 17.)

A nemzeti nyelv és irodalom cserbenhagyása mellett azonban az arisztokrácia a hazaárulás vétkét is elkövette:

„Eljött a vihar nemzetünk fölé, mi, ha ők nincsenek – vagy legalább másként viselik magokat – áldásteljes tavaszi idő lett volna; itt hagytak bennünket ... a vészben elhagyták hazájokat."[3]

Az 1850. évi népesség összeírási anomáliákkal foglalkozik vitriolos tollal, az ókonzervatív feliratra is utalva, bizonyos Pintekovics, a Zala megyei, főként horvátok lakta Perlakról.

„Nem tudjuk az összeíró urak mit fognak tenni, mit tesznek vagy tettek y-i-vel végződő nevü praedicatumos nagy urainkkal, kiknek magyar ugyan nevök, de sem nem tudnak, sem nem akarnak tudni magyarul sőt mi több, évek óta szégyenlenek Magyarhonban lakni?"

(Javaslata: cseréljenek nevet a német, tót, horvát, oláh lakosokkal, akik magyaroknak vallják magukat.)[4]

Ugyanebben az esztendőben nyílt levél keretében az arisztokraták áldozatkészségének hiányát pécézi ki a tudósító:

„Szó ami szó, méltóságos urak! tegyenek már önök egyszer valami jót. – Hisz eddig előre ritkán, többnyire mindig hátra tolták a nemzetnek haladáskocsiját. Eleget éltek önök kéjeiknek, – jusson már egyszer a hazának is valami!" „A szegény ugyis odadobja fillérét, tegyék ezt önök százszorozva..."[5]

A főnemesség irodalmunk iránti részvétlenségét panaszoló levelek sorát lehetne idézni. Elegendő lesz azonban, ha két fontosabb irodalmi eseményhez fűződő észrevételekre figyelünk.

Garay János összes költeményeire gyűjtenek előfizetőket. A nem sokkal a költő halála előtt megkezdett aláiratás azonban eredménytelen: „A magyar fő- és vagyonos osztályokban nem akadt ezer előfizető,..." Ney Ferenc, aki a kötetet aztán sajtó alá rendezte, és „azon osztály egyik érdemdús tagjának ..., melynél a magyar irodalom a legkevésbé keresett hő ápolást" támogatásával kiadta, Garayról írt nekrológjában még pontosabb adatokat közöl: „Ki hinné, hogy a Garay összes műveire gyűlt előfizetők közt a főnemesség soraiból ekkorig alig 25 név olvasható." (Persze azt is megjegyzi, hogy Pesten addig 40 előfizetőt sem bírtak összehozni.) Hozzá kell tennünk, hogy a korabeli irodalom népszerű figurájáról van szó, Háry János megformálójáról (*Az obsitos*), a Kont és Szt. László szívesen forgatott elbeszélő költemények szerzőjéről, akit politikai magatartása miatt katedrájától megfosztottak és vakon élte le utolsó éveit. Minden együtt volt tehát egy nemzeti akcióhoz (ami később meg is indult).[6]

[3] *Nyílt levél Baráth Miklóshoz.* = PN 1850. 98. (VII. 8.)

[4] PINTEKOVICS: Perlak, júl. 18. = PN 1850. 113. (VII. 25.)

[5] *Időszaki levelek. L*. barátomhoz.* VI. = PN 1850. 69. (VI. 3.)

[6] PN 1853. 1074. (X. 8.) FVU; NEY Ferenc: *Bucsúszózat Garay János hamvaihoz.* = PN 1853. 1100. (XI. 9.)

A kor legmagasabb színvonalú, (második korszakában) szellemtudományi folyóiratát, a *Budapesti Szemlét* „részvétlenség miatt" 1864-ben a megszűnés veszélye fenyegette. Ezért foglalkozik előfizetőinek táborával a Napló szerkesztősége, amely megállapítja, hogy annak zöme „csekély jövedelmű" értelmiségi, „míg a birtokosság ... aránylag leghátrább áll. Pedig egy agárért, egy lóért, egy pipáért, vagy egy nótáért sokszor többet ád, mint a többi osztály egész évi keresetének negyede, sőt fele."[7]

Az arisztokrácia irodalompártolásáról reális képet alkotni csak konkrét tények és adatok birtokában szabad. Lehet érzékelni, hogy egy általános megállapításnak mikor van elegendő valóság alapja, s mikor kevés az. Ugyanabból az esztendőből (1854) állítunk párhuzamba két véleményt. A *Pesti Napló* hegyaljai levelezője tökéletesen negatív képet fest (a fővárosi) arisztokráciáról:

> „Hány magyar főúri ház létezik Pesten, vagy az országban, melyben a társalgás magyarul folyna?" „Hány magyar főúr lakik Pesten? S vajjon nem inkább feltalálhatók-e ők Európa bármelyik fővárosában, mint az ország fővárosában."

Vele szemben a *Vasárnapi Újság* rovata megállapítja és közli, hogy

> „Előkelő uraink is élénk részvétet mutatnak hazai irodalmunk iránt; jelen vásár alatt egész hosszú sorozatokat lehetne látni könyvárusainknál a megjelent újabb magyar könyvekből, miket főuraink lelkes osztályának tagjai rendeltek meg."[8]

Egyébként pedig a magyar szó hiánya kapcsán nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy az idegen nyelven folytatott társalgás a gyerekek számára nyelvtanulási késztetés és alkalom, a felnőttek számára gyakorlási lehetőség volt – többek között. Ugyanis több nyelv beszédfokú ismerete elvárható volt egy arisztokratától. A külföldi vakációzás pedig Európa szerte dívó szokás volt arisztokrata (és nem arisztokrata) körökben. (A nemzeti érzelem hiányával nehezen vádolható magyar nemesség pedig, ha nem is beszélt pipaszó mellett folyamatosan latinul, hétköznapi beszédét is teletűzdelte latin közmondásokkal, kifejezésekkel, szavakkal – vö. Jókai regényei.) Az természetesen fennáll, hogy az arisztokrácia egy rétege nem bírja anyanyelvi fokon a magyar nyelvet.

Bármilyen is azonban az arisztokrácia, leírni, kivonni a magyar társadalomból nem lehet, hiába szűnt meg politikai hatalma. Sőt hivatása van, mivel vagyoni befolyása jórészt fennmaradt és az előző korokból öröklött (ugyan megtépázott) tekintélye figyelmen kívül nem hagyható. Báró Kemény Zsigmond szerint a múltban az arisztokrácia magatartása „életkérdés" volt, most csak egy nagy akadály, és szerepe átmeneti az irodalom fenntartásában.[9]

[7] PN 1864. 216. (IX. 22.) Kf.; megj.: nem szűnt meg, l. uo. 231. (X. 9.)

[8] *Hiányaink és teendőink.* Hegyalja, oct. 15. I. = PN 1854. 246. (X. 26.); VU 1854. 4. (III. 26.) Tárogató. 31.

[9] KEMÉNY Zsigmond: *i.m.* 1971. 184.

1855-ben a *Pesti Napló* cikksorozatainak szerzője a március 15-én megjelent közleményben azt mondja ki, hogy a magyar társadalom az arisztokrácia jelentőségében annak történelmi bűnei ellenére is hisz. Nem számít, hogy az arisztokrácia „magát makacs ellenszegülésre tudta ragadtatni" a reformok ellenében, hogy 1848-ban, az európai forradalmak idején „az el nem utasítható cselekvés perczeiben a kínálkozó gyeplőt kezeiből elejté", s hogy Világos után a „hűsége fejében visszanyert befolyását" érvényesíteni, és egyeztetett nemzeti érdekek képviseletére felhasználni nem tudta.

„Az aristocratia objektiv értékét, súlyát, és hasznosságát" az új nemzedék magatartása sem csökkenti a magyarság körében:

> „sokan az ifjú nemzedék közöl e sorsteljes korszakban feledve hivatásukat, hamis ösvényre, kicsapongásokra tévednek, s koldusbotra vezető pazarlás, gőg és merev elszigetelés által hiszik azon hűbéri falat pótolhatni, mely azelőtt társadalmi méltóságát személyes érdemek nélkül is védte."

A főnemesség fiatal nemzedéke tehát nem csak önpusztító, de a feudális rend lebontásának a társadalmi érintkezésben bekövetkező hatását sem hajlandó tudomásul venni. (Ugyanez a panasz elhangzik egy évvel korábbról az értelmiség részéről: „maig is némi visszataszító feszességel viseltetik, tanult, de szegényebb ugynevezet proletár kaputos társai iránt.")[10]

1848/49 közelségének múlásával, az aulikus arisztokráciának a legalább az 1847-es alkotmányos alapok (föderáció) megmentésére irányuló küzdelmei, s az egész arisztokráciának a nemzeti célok érdekében kifejtett szervező munkája és adakozásai közmegítélésén is változtatott.

Egy 1863-ban napvilágot látott okfejtés a nagy francia forradalomra utalva fogalmazza át az arisztokrácia társadalmi hivatását:

Az arisztokrácia

> „Társadalmi súlyának alapjai – a születés, név, és részben anyagi jólét is – a franczia forradalom óta tetemesen megrendültek. A demokratiai nézetek, bármiként is tagadják itt ott, mindinkább tért foglalnak, és háttérbe szorítják azon tekintélyeket, miknek jogosultsága az ész törvényszéke (!) előtt ki nem mutatható."

Az arisztokrácia feladata:

> „a kik a társadalom élén állanak, álljanak egyszersmind élén a míveltségnek, a haladásnak, a törvényszerű szabadságra irányzott törekvéseknek."

Az arisztokrácia magatartásáról:

> „leginkább értette meg, leghívebben teljesíti azon aristocratia, mely társadalmi állásának régibb alapjaiban aránylag legkevésbé rendíttetett meg ... t.i. az angol és magyar".[11]

[10] *Népesítés.* XII. = PN 1855. 60. (III. 15.); *Mező-Föld, aug. 20.* = PN 1854. 212. (IX. 16.)

[11] *Pest, február 7. 1863.* = PN 1863. 31. (II. 8.)

Az arisztokrácia kezdetben – hasonlóan az egész volt nemesi birtokossághoz – gazdasági ügyeinek rendbetételén, kiterjesztésén fáradozik, az foglalkoztatja,

„hogy mint lehetne az ipar és szorgalom megkettőzött ereje által kedvezőbbé tenni anyagi helyzetét, s az ekeszarván vívni ki az önelégültséget s megalapítani amaz erkölcsi függetlenséget, melyet még csak nem régen a rostrumok nyujtottak".[12]

Hamarosan azonban társadalmi térre is átviszi energiáit. Miként az imént említettük tevékenyen részt vesz mindenféle intézmények és szervezetek létrehozásában, vezetésében és anyagi támogatásában. Ezek egy része közvetlenül vagy közvetve összefügg anyagi érdekeivel, más részük azonban egyáltalán nem. Száz és száz korabeli adattal rendelkezem, közülük azonban csak néhány jellegzeteset emelek ki.

A nagybirtokos arisztokráciának nyilvánvalóan elsőrendű érdeke fűződött a földhitel-intézet létrehozásához, hasonlóképpen a közlekedés fejlesztéséhez. A földhitel-intézet biztosítási tőkéjének előteremtése egészen nagyszabású akció volt. A második összefoglaló közlés szerint (1862. XI. 23.) az alapítók összesen már 1,595.000 Ft-ot fizettek be, mégpedig a néhány legnagyobbat említve: hg. Esterházy Pál, gr. Károlyi György továbbá b. Sina Simon bankár és földbirtokos fejenként 50.000, gr. Károlyi István 30.000, gr. Széchenyi Pál 25.000, gr. Barkóczy János 24.000, további 13 fő 20.000 forintot stb. A gyűjtés még a következő évben egy ideig folytatódott és összejött több mint 3,5 millió forint. Az alapítók egy-két kivétellel arisztokraták voltak, vagy lettek (Wodianer Albert és Móric).[13]

Nem anyagi haszon motiválta az adakozókat az Akadémia palotájának megépítésében és tőkéjének megerősítésében, az erdélyi múzeum egylet és könyvtára megalapításában, színházak, iskolák, könyvtárak támogatásában stb. Az akadémia javára történő adakozásokról mindössze egy híradást idézünk: legalább 1.000 Ft-os adományt tett 11 arisztokrata, a két Wodianer és bizonyos Lángh Ignác pesti ügyvéd. Közülük a legtöbbet a kalocsai érsek (5–5.000). De más jelentésekből tudjuk, hogy ennél nagyobb befizetések is történtek (pl. b. Sina); mint ahogy a 10 krajcáros hozzájárulásokról is vannak adataink, mert a korabeli sajtó kötelességének érezte minden támogató (lett légyen herceg vagy falusi napszámos) megnevezését.[14]

Különös jelentősége van a Vörösmarty szobor közadakozásból történt felállításának. A gyűjtést 1860. aug. 27-én kezdte meg a mágnások körében gr. Zichy Jenő Fejér megyei főispán, az ipariskolák elterjesztője s szeptember elején már 13.000 Ft állt rendelkezésre.[15]

[12] Egy ungi föld míves: *Pauperismus. II.* Ung, március végén. = PN 1854. 104. (V. 6.) – rustrum = lat. sarkantyú, átvitt értelemben kiváltság, mert valamikor régen sarkantyút csak a kiváltságosok viselhettek.

[13] *A magyar földhitel-intézet biztosítási tőkéjének alakításához...* = PN 1862. 218 (IX. 23.), 270. (XI. 23.); *A magyar földhitel intézet alapítói.* = PN 1863. 50. (III. 3.)

[14] PN 1860. 14. (I. 18.) Kf.

[15] *Székesfehérvárról írják a „Győri Közlöny"-nek.* = PN 1860. 206. (IX. 6.)

Az adományok egy része jótékony célú volt. Gróf Károlyi Lajos végrendeletileg előírt támogatásai 1863-ból: pesti nőegylet (5.000), pesti vakok intézete (4.000), Tótmegyeren építendő kórház (19.000), Nyitra város szegényei (4.000), tótmegyeri plébánia (10.000) és az országos felsőbb gazdasági tanintézet alapja (50.000), együtt 92.000 Ft.

Az arisztokrácia vezető, vagy szerényebben fogalmazva, példamutató, iránymutató szerepét a vagyonon és a beidegződéseken (hagyományokon) kívül átlagon jóval felüli műveltsége is megalapozta. Felkészültségük megszerzésében az arisztokrata ifjak sajátos, rájuk nézve tipikus utat követtek.

Báró Podmaniczky Frigyes a politikus és író, aki a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnökeként oly sokat tett városunk arculatának kialakításáért, 1824-ben született: iskoláit Miskolcon, Pesten és Késmárkon végezte, mindenütt a nevelésével megbízott neves nyelvtudós Hunfalvy Pál felügyelete alatt. Fiatal jogászként gr. Ráday Gedeon pestmegyei követ mellett írnok az országgyűlésen. Egyetemre küldték volna, helyette azonban külföldi tanulmányútra ment, bejárta Orosz- és Svédországot, Dániát és Németországot.[16]

Gróf Gyulay Lajos a műveltséget szinte az anyatejjel szívta magába. Édesanyjáról írja Toldy Ferenc: „A leány a női cultura magas vonalán állott, ismerte nem csak az új mívelt népek irodalmait, hanem jártas volt a görög nyelvben és poétákban is, kik közül Anachreont különösen kedvelte." Gyulay Lajos jogi tanulmányait Marosvásárhelyt Döbrentei Gábor, a neves író, ifjúsági író, szerkesztő, tudományszervező felügyelete alatt és vele együtt végezte. 1822-ben Bécsbe, az erdélyi udvari kancelláriába került, „hol huzamos ideig tartott szolgálata alatt atyjáról reá maradt könyvtárát tetemesen megszaporította. Már Bécsben minden e hazánkban megjelent magyar könyvet megszerzett magának, s e magyar könyvgyűjtési buzgalmával élete végéig soha föl nem hagyott. Könyvtára századunk magyar irodalmának minden jelentékeny munkáját bírja". – így a nekrológ.[17]

Tehát nyelvtanulás és alsóbb ismeretek megszerzése otthon, majd lehetőleg kitűnő nevelő felügyelete alatt középfokú és főiskolai (jogi) tanulmányok. Utána külföldi út, lehetőleg néhány hónapig külföldi tanintézetek látogatása, gyakran az addigi nevelő kíséretében. Ez a kombináció nemcsak az arisztokrata ifjú, hanem nevelője számára is nagyon előnyös volt. Nem véletlen, hogy a múlt századi hazai tudósok között nem egy (nem csak a fentiek) arisztokrata család nevelőjeként kezdte pályafutását.

Gróf Batthyány Lajos felkészülése az életre meglehetősen eltért a fentiekben felvázolt tipikus pályaképekhez képest. Felelőtlen anyja nem gondoskodott a megfelelő körülményekről, ő pedig az iskolai „szűkkörű" életét nem tűrte, így igen fiatalon katonának ment. Velence környéki szolgálata alatt rádöbbent felkészültsége hiányosságaira, ezért önképzésbe fogott. Birtokait átvéve a katona-

[16] *Báró Podmaniczky Frigyes.* = VU 1862. 47. (XI. 23.) 553.

[17] *Gróf Gyulay Lajos.* = VU 1869. 27. (VII. 4.) 365–366.; TOLDY Ferenc: *Kazinczy Ferencz és kora.* Pest, 1859. I. 57.

ságot otthagyta és elhatározta, hogy politikai pályára lép. „Vérmes természete egész hevével lépett új pályára; statustudományi könyvekből álló nagy könyvtárat gyűjtött, s bámulandó szorgalommal s kitartással tanult..." A zágrábi akadémián jogi végzettséget szerzett. A hazai politikai viszonyok megismerése céljából „hozzáfogott az akkor még csak rosszul beszélt magyar nyelv megtanulásához".[18]

E klasszikus vagy nem klasszikus, de előremutató felkészülési folyamatok az ötvenes évek elején megtörnek, legalábbis a somlyóvidéki levelező szerint, aki a „kisebb aristocratiai sarjadék" magatartásában veszélyt lát: „minden magyarságát abba helyezi, hogy eszik, iszik, agarász, kártyáz, és adósságot csinál. Szomorú kilátások fajtánk jövőjére nézve. A tanulásnak, olvasásnak köztök híre sincs. Hátrább vannak sokan a paraszt embernél, aki legalább évenkint egy naptárt átolvas." Az elszegényedett báró ivadékok műveletlenségét ostorozza.[19]

Hölgyeink – és e megállapítás nem korlátozódik szigorúan az arisztokratákra – többnyire műveltebbek és jobban támogatják az irodalmat, mint osztályuk férfi tagjai.

Ebben nem feltétlenül az iskolázottság, hanem sokkal inkább az elfoglaltság, az elvárások s talán a női lélek sajátos vonzódása ebben a romantikus korban a költészethez – játszhatnak meghatározó szerepet.

Kivételes női műveltségre (görög klasszikusok) mutat rá Toldy előbb idézett könyvében, de a főnemesi osztály hölgy tagjainak műveltsége általánosan elismert. A *Pesti Napló* nőneveléssel foglalkozó cikksorozatában így jellemez: „A nagyúri osztály neji többnyire bírják azt a műveltséget, melyet a divat követel; e kívül is ők a legértelmesebbek;" majd sajnálkozva folytatja: „de idegenek az országban; azért sem magok nem voltakép boldogok, sem befolyásuk a vidékre, melyben laknak, nem látszik meg."[20]

Fenti helyzetkép azonban irodalmunk szerencséjére nem általános. Az írók és az arisztokrata hölgyek közötti kapcsolat számos példája szolgál kivételként. Teljesen megnyugtató ismeretek birtokába azonban még az előfizetési listák néhány évet igénybe vevő (ne feledjük, évente már több száz könyv hagyja el a sajtót) szociális elemzése révén sem juthatnánk, hiszen a könyv vásárlóközönsége nem csak, sőt a jó íróké egyre inkább nem az előfizetések révén szerveződik, arról nem is szólva, hogy az ívek számottevő része nincs meg, vagy lappang.

Jellegzetes egykori híradások bemutatásával mindenesetre árnyaltabbá válik a főrangú hölgyek és a magyar irodalom kapcsolatának megítélése.

Losonczy László költő és irodalomtanár verseinek első kötetét egy arisztokrata hölgynek ajánlotta, aki levélben köszönte meg a gesztust. Levelét a *Budapesti Viszhang* nyilvánosságra hozta:

[18] *Gróf Batthyány Lajos.* = VU 1870. 23. (VI. 5.) 279–285.
[19] *Somlyóvidék, nov. 9.* = PN 1853. 1106. (XI. 16.)
[20] *Nőnevelés. III.* = PN 1853. 1014. (VII. 27.)

„Fogadja kegyed őszinte köszönetem, hogy hazai dalainak nekem ajánlása által engem is nyelvünk előmozdítására szánt ernyedetlen buzgalma igyekezetéhez hozzáfoglalni szíves volt. Minden előrehaladás, mely szeretett hazámat, s szép nyelvét érdekli, a legbuzgóbb s melegebb részvevőre talál bennem...

Gróf Zichy Széchenyi Mária"[21]

Almási Tihamér *Köny és mosoly* című beszélygyűjteményét gróf Karácsonyi sz. Marczibányi Máriának ajánlotta, ennek kapcsán a sajtó bemutatja a hölgy irodalompártoló tevékenységét, elmondja róla, hogy

„mint halljuk, termeit az észaristokratia gyulpontjává kivánja tenni, kinek óhajtása, hogy körében találkozója legyen ne csak a születés nemességének, hanem mindazon tulajdonoknak, melyek a szellemi munkásság segélyével tiszteltté teszik a magyar nevet a külföld előtt,..."[22]

A szalonokról szólva egy másik cikk megismétli azt a jobb minősítést a magyar arisztokráciáról, amelyhez hasonlót már idéztünk.

„A farsang lezajlott s a főváros előkelői egymásután nyitják meg termeiket a böjti estélyekre. Így tegnap Csekonics Lipthay Leona bárónő nyitotta meg termeit, s a díszes vendégkoszorúban az irodalom és művészet emberei is nagyszámmal voltak képviselve." „Főnemességünk ... sohasem volt oly kizárólagos, mint a többi nemzet aristocratiája (tán az egy francziát kivéve), s az íróknak és művészeknek mindenkor nyitva voltak a paloták ajtajai, ..."[23]

Gróf Nádasdy Lipótné sz. soborsini gr. Forray Júlia elhunyta alkalmával is ilyesmiket olvasunk a nekrológban (... „buzgó ápolója volt a ... nagymíveltségű nő a hazai irodalom és művészet érdekének", „nem egy jeles író találta itt hon magát").[24]

A főrangú hölgyek érdeklődésének többoldalúságára világít rá az egykorú közlés, miszerint Wenzel Gusztáv, a neves jogászprofesszor és szakíró magán előadásokat tart a jogtudomány köréből gr. Batthyány Arturné és gr. Zichy Pálné számára.[25]

Az a megállapítás, hogy az arisztokrácia nem ismeri anyanyelvi fokon a magyar nyelvet, Kemény Zsigmondnál is felmerül: „bár megrendeli új könyveinket, bár áldozati készségből olvasgat is", de a nyelvet mélyebben nem ismeri „Így veszítjük el éppen azokat, akik ösztönt (ösztönzést) adhatnának"... Az az elképzelés tehát, amelyet éppen Kemény vetett föl, hogy tehát addig, amíg a vidéki nemesség mellé a hazai burzsoázia mint a magyar irodalom olvasókö-

[21] Bpi Viszhang 1853. 25. (III. 27.) Hírfüzér; *Losonczy László költeményei*. Pest, 1853. (I.)

[22] PN 1859. 83. (IV. 12.) Kf.; ALMÁSI Tihamér: *Köny és mosoly*. I–II. Pest, 1859., a szerző neve Balogh Tihamér, aki orvos volt és sikeres népszínműszerző.

[23] PN 1860. 50. (III. 1.) Kf.

[24] PN 1863. 192. (VIII. 25.) Kf.

[25] VU 1861. 4. (I. 27.) 46.

zönsége föl nem zárkózik, a hölgyek mellett az arisztokrácia vállaljon átmeneti szerepet – a realitás szempontjából gyenge lábakon áll.

Másfelől ugyanakkor szinte lehetetlen megbízható képet kialakítani a mágnástársadalom és a magyar könyv viszonyáról. Korabeli dokumentumok bizonyítják ugyanis Kemény megállapításainak az ellenkezőjét is. Az egykori főúri könyvtárak állományának rekonstrukcióját kellene elvégezni legalább ahhoz, hogy ennek az osztálynak az irodalompártolását felmérhessük. Irodalompártolását és nem a mélyebb kapcsolatot, a magyar irodalomhoz fűződő tényleges viszonyt, a magyar irodalom szeretetét vagy nem kedvelését, a két érzület valódi arányát. A magyar irodalom pártolását az egykori könyvtári állományok rekonstrukciója és elemzése alapján lehetne megvilágítani. E műveletek végrehajtására azonban nincs lehetőség, mert a főúri paloták és kastélyok könyvtárai részben Trianon, részben a tényleges háborús események (beleértve az első, de messzemenően a második világháború pusztításait), főleg azonban a megszállók s nem egyszer a helyi lakosság vandál kártevései, s utána a helyi közigazgatás közömbössége, majd a kulturális kormányzat tehetetlensége, rövidesen a még megmaradt anyaggal szembeni ellenséges magatartása következtében – termelőszövetkezetek és állami gazdaságok dohos raktáraiban való hányódás után – véglegesen megsemmisültek, vagy jobbik esetben identifikálhatatlanul a nemzeti könyvalapba felszívódtak.

Tekintettel arra, hogy ezek a gyűjtemények – rendeltetésük miatt – elvétve rendelkeztek nyomtatott és ezért esetleg ma is utolérhető katalógussal, a véletlen szeszélye folytán esetleg fennmaradt növedéki naplóik pedig, ha egyáltalán készítettek ilyet, nyomtalanul eltűntek vagy szinte felderíthetetlenek – a magyar könyvtári és olvasási kultúrának ez az értékes része egyszer s mindenkorra elveszett: fizikai valóságában megsemmisült, rekonstrukciója lehetetlenné vált.

A korabeli híradások – mint jeleztük – nem egyértelműek. Kemény Zsigmond ítéleteiben nincs okunk kételkedni. Éleseszű irodalompolitikus volt; benne élt a korban; maga is író volt; mindennapi kapcsolatban állt a könyv- és sajtókiadással; a *Pesti Napló* révén, amely gondosan ellenőrizte a teljes magyar sajtót és az osztrák sajtó magyar vonatkozású cikkeit, minden hazánkra vonatkozó információ fölötti áttekintéssel rendelkezett; ha nem is nábob, de arisztokrata volt; tudatosan és ugyanakkor belülről figyelhette és értékelhette a jelenségeket. Mégis fönnáll annak a lehetősége, ami a teoretikusokkal elő szokott fordulni, hogy éppen a megfogalmazott teoria bűvkörében az azzal ellentmondó tények figyelembevételétől eltekint.

Szabó Károly, a kiváló történész és könyvtáros erdélyi múzeumegyleti könyvtárnoki jelentéséből ismerjük gr. Kemény Sámuel gerendi és kolozsvári, mintegy 10.000 kötetes, az egyletnek hagyományozott könyvtára összetételét:

> „könyvtára, melyet ő az angol, franczia, német és olasz tudományok és szépirodalom válogatott s nagybecsű műveiből, valamint hazai régibb és kivált legújabbkori irodalmunk termékeiből valóban ízlését, tudományszeretetét, de egyszersmind ismert bőkezűségét tanusító gonddal állított össze"...

Kemény Sámuelről egy jóval korábbi híradás Jókai erdélyi látogatása kapcsán így fogalmaz: „Jókait Kolozsvárt gr. Kemény Sámuel, irodalmunk egyik legbuzgóbb pártfogója fogadá termeiben".[26]

Az Országos Széchényi Könyvtár 1852. II. félévi szerzeményei között feltűnik Bory Károly özvegyének tekintélyes, 2058 kötetnyi könyvajándéka. A hölgy született báró Hellenbach Karolina![27]

A *Vasárnapi Újság* 1865-ben leírást ad ifj. báró Rédl Béla 2 évvel azelőtt elkészült kelebiai kastélyáról. Nem ősi nemesi fészekről és nem tősgyökeres magyar családról szól a tudósítás s mégis: „A mit a kevésbé látogatott tájon nem igen keresnénk, az a 6.000 s néhány száz kötetre menő könyvtár, mely a világirodalom kiválóbb műveit, különösen pedig hazai irodalmunknak a legújabb időkig megjelent nevezetesebb termékét foglalja magában.[28]

Nem érdektelen elidőzni annál, hogy milyen volt külsőségeiben egy főúri palota könyvtára a tárgyalt időszakban. A *Pesti Napló* a főváros legszebb főúri palotáját, a Zrínyi utcai Nádasdy palotát mutatja be, amelynek szépsége gr. Nádasdy Lipótné sz. gr. Forray Júlia ízlését dicséri.

A minket érdeklő részletek: „E palota karzatos könyvtárterme – mely a világítást felülről kapja – kerek; közepén szobor állvány van, négy fülkével. Ez állványra fog helyeztetni" a család alapítójának Nádasdy Tamás nádor szobra teljes fegyverzetben „s a könyvnyomdászat jelvényeivel", a négy fülkében pedig „négy legkedveltebb emberének", így Tinódi Lantos Sebestyénnek, „Sylvester Erdőss Jánosnak", „Vitnyédinek, és udvari nyomdászának szobrai fognak helyeztetni".[29]

Az arisztokraták magatartásával kapcsolatban a lényeget valószínűleg a *Napló* cikkírója fejezte ki 1859-ben közleménye címével: „Derül!" Rövid híradásában ugyanis az arisztokrácia és az egyik legértékesebb magyar kulturális gyűjtemény hazatérését rögzíti, ténylegesen azt a változást, amely az arisztokrácia magatartásában az évek folyamán végbement.

> „...arisztokratáink kitűnő része, a falukról, hol évek óta visszavonultan éltek, vagy idegen városokból, hol fájdalmaikat eltemethetni vélték, már a közelgő télen hazánk fővárosában összegyülni készülnek".[30]

A haza felé tartás konkrét jeleként közli, hogy herceg Eszterházy Pál „európai hírű" képtárát Bécsből Buda várába áthelyezi, a nyilvánosságnak átadja „gyönyörködésül a látogatóknak s tán egykori alapjául vagy legalább rugójául a képzőművészetek magyar akadémiájának."

[26] SZABÓ Károly: *Könyvtárnoki jelentés az erdélyi museum-egylet 1861. nov. 25-ki közgyűlésén.* = PN 1861. 279. (XII. 4.); PN 1853. 956. (V. 19.) Ujd.

[27] PN 1852. 763. (IX. 24.) VHU; uo. 1853. 865. (I. 27.) Főv. hirt.

[28] RR: *A kelebiai kastély (Bács megyében).* = VU 1865. 33. (VIII. 13.) 408.

[29] PN 1861. 261. (XI. 13.)

[30] *Derül! Budapest, october 24.* = PN 1859. 244. (X. 26.)

A következő esztendőben arról értesülünk, hogy a herceg évi 2.000 Ft-ot szán „minden magyar irodalmi termék" (könyv és időszaki kiadvány) folyamatos és a „jelesebbek" visszamenőleges beszerzésére, továbbá, hogy könyvtárát Pápára telepíti.

Eszterházy herceg mecénásként való feltűnése nem csekélység, hiszen a főúr 570.000 hold (1500 □) földdel rendelkezett, évi jövedelme 3 és 1/2 millió forintot tett ki, és 1868-ban hagyatékának hitbizományi része 19,470.620 és nem hitbizományi része 52,350.000, együtt 71,820.620 Ft-ot képviselt.

Gondoljunk a korabeli könyvárakra s arra a körülményre, hogy egy átlagos könyv előállítási költségei mintegy 300 példány eladásából megtérültek. Azonban arról se feledkezzünk meg, hogy az irodalom az író–könyv–olvasó kölcsönhatása és ezért messzemenően nem (csak) anyagi kérdés, hanem ekkor igazából a polgári olvasóközönség kialakulásának függvénye.[31]

BÉLA SZELLE

La mécénature littéraire de l'aristocratie à l'époque de l'absolutisme

La littérature avait une mission politique à l'époque de l'absolutisme, qui consistait à sauver la nation et à favoriser le progrès social. La mécénature littéraire était donc une affaire nationale, la condition de laquelle était la création d'un public de lecteurs hongrois nouveau. En attendant que la grande bourgeoisie qui se magyarisait lentement, se rangeât du côtée des intellectuels rares et de la noblesse terrienne, il fallait gagner l'aristocratie cultivée à l'affaire de la littérature hongroise. C'est pourquoi, la presse contemporaine suit avec attention la mécénature de la haute noblesse. Le tableau dessiné est contraditoire, chargé de sentiments et, présumablement, il n'est pas toujours authentique : celui de l'aristocratie anationale qui dédaigne la langue et la littérature nationales, qui ne sacrifie rien pour elles, et, en contraste, celui du magnat-mécène qui lit des livres hongrois, soutient un salon littéraire. Il est vraisemblable qu'après l'isolement des temps du commencement et après avoir mis en ordre les domaines, ils sont devenus en un nombre de plus en plus croissant les soutiens des affaires nationales (littérature, sciences etc.).

[31] PN 1860. 75. (III. 30.); VU 1860. 15. (IV. 8.); VU 1862. 2. (I. 8.) 21.; *Bécsi dolgok.* = PN 1862. 31. (II. 7.); VU 1868. 24. (VI. 14.) 289.; l. még 30.

NAGY JÚLIA

A Sárospataki Refomátus Lapok

A Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja

A *Sárospataki Református Lapok* a Sárospataki Református Főiskola és a Tiszáninneni Református Egyházkerület közlönye volt – de ennél sokkal több is. Több mint negyven éven át tájékoztatta az észak-magyarországi protestáns híveket az egyházmegyében történt eseményekről, így gyakran egyedüli forrás azok számára, akik a régió falvainak vallási és kulturális életével szeretnének foglalkozni. Még ennél is fontosabb, hogy a Sárospataki Református Főiskola tanárai gyakran itt publikálták elsőként tudományos kutatásaik eredményeit, és a könyveikről szóló kritikák, recenziók is itt jelentek meg elsőként.

A Sárospataki Református Lapok indulása

1905. július 1-jével megszűnt a *Sárospataki Lapok*. Ez a hetilap, amely a Sárospataki Irodalmi Kör közlönye volt, 1882-től kezdve tájékoztatta heti periodicitással az olvasóközönséget a kálvinista egyházban történt kulturális eseményekről, tudományos eredményekről, vallási reformokról, a hívekre és egyházi tisztviselőkre vonatkozó jogszabályokról, rendeletekről.

Megszűnése szinte törvényszerű volt. Az 1905. májusi számokban egyre több támadásról olvashatunk a lap munkatársai és stílusa ellen. A május 29-én megjelent számban Rohoska József[1] foglalta össze a támadások eredményeit:

> „Az őszinte és bátor kritikáért felzúdúltak azok, akik találva érezték magukat. Újra elővették a rossz modor és kellemetlen hang vádját s ebbe kapaszkodva indítottak akciót a »renitencia« letörésére. A tiszáninneni egyházkerület folyó hó 23. és 24. napjain tartott közgyűlése jórészt ennek a letörésnek munkájával foglalatoskodott. Zoványi Jenő[2] és dr. Tüdős István[3] ellen elrendelte a fegyelmi vizsgálatot; a *Sárospataki Lapokra* pedig kimondotta, hogy annak modorát és hangját elítéli s amennyiben az meg nem változnék, a 400 korona évi segélyt tőle megvonja."[4]

[1] Rohoska József: l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* XI. Bp. 1980–1981. 1083. hasáb (A továbbiakban: SZINNYEI)

[2] Zoványi Jenő: l. SZINNYEI XIV. 1903–1904. hasáb

[3] Tüdős István: l. SZINNYEI XIV. 588–589. hasáb

[4] ROHOSKA József: *Utolsó szó.* = Sárospataki Lapok 1905. május 29. 22. sz. 221.

Az 1905. június 10-i számban olvashatjuk az Értesítést Horváth Cyrilltől[5] a Sárospataki Irodalmi Kör másodelnökétől, hogy a *Sárospataki Lapok*at a Kör „a jelen számmal ideiglenesen megszünteti".[6]

Az egyházkerület és a főiskola részéről azonnal felmerült a probléma, hogy ha megszűnik a lap, akkor nincs olyan orgánum, amely az egyházkerületben történő eseményekről tájékoztatna. Éppen ezért új közlönyre volt szükség:

> „Hosszú idő, immár csaknem egy negyedszázad tapasztalata bizonyítja, hogy a tiszáninneni ev. ref. egyházkerületnek s becses hagyományokra támaszkodó ősi tanintézetének, a sárospataki főiskolának nagy szüksége van oly egyházi és tanügyi közlönyre, mely hűséggel és buzgósággal szolgálja a hazai protestantizmus, közelebbről ev. ref. anyaszentegyházunk érdekeit, bemutatja a nagy nyilvánosság előtt egyházkerületünk és főiskolánk jelenségeit... E szükség érzete indította egyházkerületünk és főiskolánk vezetőségét, hogy miután a múlt hó folyamán a már több mint 22 éven át fennálló »Sárospataki Lapok« című hetilap – egyenlőre legalább – megszűnt, a mindenünnen felhangzó kívánalmaknak és közóhajnak engedve, egy új lap alapításáról gondoskodjék"[7]

– olvashatjuk az új hetilap első számában.

Az új orgánumot *Sárospataki Református Lapok* címmel indították, alcíme: A Tiszáninneni Ev. Ref. Egyházkerület és a Sárospataki Főiskola közlönye. Heti egy alkalommal, vasárnap jelent meg. Főszerkesztője Radácsy György[8], aki már a *Sárospataki Lapoknak* is kezdettől szerkesztője volt. Felelős szerkesztője és kiadója kezdetben Zsindely István[9], szintén a Teol. Akadémia tanára. Rácz Lajos[10], a neves kutató és tanár társszerkesztőként szerepel a címlapon. Az egyik főmunkatárs Finkey Ferenc volt[11], a másik Harsányi István[12], teológia tanár, a Nagykönyvtár igazgatója.

A szerkesztők személye hosszú időre, egészen 1919-ig meghatározta a lap arculatát.

Az 1905–1919 közötti időszak

Az első korszakban nem csak hivatalos hetilap volt a *Sárospataki Református Lapok*. Szemléletében és rovatolásában követte a *Sárospataki Lapok* példáját, a következő rovatok szerepeltek benne: Iskolaügy; Közéletünk; Tárca; Könyvismertetés; Külföld; Régiségek; Vegyes Közlemények.

Kétharmadában hivatalos közleményeket közöltek a lapban, de 1907-től kezdve egyre inkább a pataki tanárok tudományos felfedezéseinek, fejtegetései-

[5] Horváth Cyrill: l. GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1993. XIV. 283–286.

[6] HORVÁTH Cyrill: *Értesítés*. = Sárospataki Lapok 1905. június 10. 23. sz. 231.

[7] A Sárospataki Ref. Lapok szerkesztősége: *Lapunk t. olvasó közönségéhez*. = Sárospataki Református Lapok (továbbiakban SRL) 1905. július 2. 1. mutatványszám 1.

[8] Radácsy György életrajzát l. SRL 1928. 3. sz. 14–16.

[9] Zsindely István: l. SZINNYEI XIV. 1944. hasáb

[10] Rácz Lajos: l. SZINNYEI XI. 320–323. hasáb

[11] Finkey Ferenc: l. GULYÁS P. IX. 125–131. hasáb

[12] Harsányi István: l. GULYÁS P. XII. 689–692. hasáb

nek orgánumává vált. Ettől kezdve egyre több érdekes felfedezésről kapunk hírt a Tárca és a Régiségek rovatban, de az igazi áttörés az 1908. év volt, s egy vita kapcsán vált azzá a *Sárospataki Református Lapok*. Zoványi Jenő, a teológiai akadémia egyháztörténelem tanára, az egyházkerülettel kötött szerződés alapján vállalta a Warga Lajos-féle *Keresztény egyháztörténelem* 3. kötetének kiegészítését, azonban olyan megjegyzéseket fűzött Kálvin munkásságához, amely nem tetszett sem a főiskolának, sem az egyházkerületnek. A május 31-i számban megjelent egy cikk *A tiszáninneni egyházkerület lelkészi könyvtár-bizottságának véleményes javaslata a Warga–Zoványi féle Ker. Egyháztörténelem III. kötetéről* címmel[13]. Ebben a parókiális könyvtárbizottság ülésének jegyzőkönyvét közölték, miszerint két lehetőséget láttak arra, hogy a Zoványi ejtette hibákat kijavítsák. Lévay József, Radácsy György és Szinnyei Gerzson azt javasolták, hogy egyszerűen hagyják ki az ominózus részeket a könyvből, míg Révész Kálmán és Tüdős István véleménye szerint csatoljanak magyarázó jegyzetet a kötet végére, amelyben Zoványi tárgyi és eszmei tévedéseire rámutatnak. A cikkel nagyjából egy időben levélben fordultak Európa legnevesebb egyháztörténészeihez, hogy írják meg kritikájukat Zoványi könyvéről. A 23. számtól kezdve közölték a válaszleveleket *Kálvin a történelem ítélőszéke előtt* címmel, amelyből egy nagyon érdekes cikksorozat született, ugyanis nem csak a Zoványi-féle könyv kritikája fogalmazódik meg a levelekből, hanem a XX. század első felének Kálvin és kálvinizmusértelmezése is[14]. A 33. számtól kezdve az egyik legnevesebb Kálvin-kutató, Doumerque tanulmányát közölték ugyanebben a cikksorozatban.

Szeptemberben Zoványit az egyházkerületi bíróság felfüggesztette állásából. Ez nagyobb botrányt okozott, mint a Kálvin-kritika, ugyanis a világi sajtó lecsapott a témára, a protestáns gondolatszabadságra hivatkozva támadták a református egyházat és a főiskolát, személy szerint is megnevezve tanárokat, pl. Radácsy Györgyöt, Harsányi Istvánt. A *Sárospataki Református Lapok* válasza a 45. számban jelent meg *Tiltakozás a Sárospataki főiskola meghurcoltatása és a sajtóterrorizmus ellen* címmel[15], de ez kevésnek bizonyult az országos támadások ellen. Végül az ügy a konventi bíróság elé került.[16] Korábban, már 1906-ban is érték sajtótámadások a lapot[17], de ez az eset túlmutat a mindennapi vitákon, mivel ez volt az első tudományos szintű cikksorozat a *Sárospataki Református Lapok*ban.

[13] SRL 1908. május 31. 22. sz. 230.

[14] SRL 1908. 23. sz. 242–244; 24. sz. 253–254.; 25. sz. 263–265.; 26. sz. 276–277.; 27. sz. 289–290.; 30. sz. 321–323.; 31. sz. 330–331.; 33. sz. 352–353.; 34. sz. 360–362.; 35. sz. 371–372.; 36. sz. 382–383.; 37. sz. 393–395.; 38. sz. 405–406.

[15] SRL 1908. 45. sz. 477–479.

[16] erre vonatkozólag l. SRL 1909. 32. sz. 352–353.

[17] L. pl. az 1906. évi 6. számban a Vegyes Közlemények című rovatban Radácsy György nyílt levelét *A „Debreceni Prot. Lap" szerkesztőjének* címmel [1906. 6. sz. 62–63.], melyben a Debreceni Protestáns Lapban közölt, SRL-at ért támadásokra válaszol. Ennek háttereként l. még: SRL 1906. 2. sz.; illetve Radácsy György levelét Ferenczy Gyulához (Sárospatak, 1906. jan. 23.) Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtár kézirattára Kt. d. 907.

A következő évben is több tanulmányt olvashatunk Kálvinról – noha ekkor már nem Zoványi ürügyén. Előbb *Kálvin és Genf külső ellenségei* címen közöltek két számban cikket[18], illetve Marton János fordításában megjelent *Kálvin János elöljáró beszéde zsoltárfordításaihoz*[19], majd S. Szabó Józseftől olvashatunk Kálvin oktatási elveiről és tanügyi politikájáról.[20] A későbbi évfolyamokban mind gyakrabban olvashatunk a kálvinizmus múltjáról és jelenéről, ebből kiindulva vizsgálták a lehetőségeiket.[21]

1908-tól kezdve egyre több cikk jelent meg a Régiség rovatban Harsányi István tollából. Előbb a vizsolyi biblia 1600 körüli kiadásának töredékeiről ír az 1909. évi 35–36. számban[22], majd Lorántffy Zsuzsanna bibliájáról – amelyet a sátoraljaújhelyi levéltárban akkor találtak meg – közöl részletes leírást a 40. számban[23]. 1910-ben cikksorozatban ír Komjáthy Benedek vallásáról[24], majd Lorántffy Zsuzsanna addig ismeretlen munkájáról[25] szól egy tanulmánya. Ugyanebben az évben közöl először cikket Kocsi Csergő Bálintról, amelyet majd a későbbi évfolyamokban több hasonló követ.[26]

[18] *Kálvin és Genf külső ellenségei.* = SRL 1919. 28. sz. 304–306.; 29. sz. 318–319.

[19] MARTON János [ford.]: *Kálvin János elöljáró beszéde zsoltárfordításaihoz.* = SRL 1909. 28. sz. 310–312.; 29. sz. 320–322.

[20] S. SZABÓ József: *Kálvin oktatási elvei és tanügyi politikája.* = SRL 1909. 29. sz. 319–320.; 33. sz. 362–363.

[21] L. pl. HARSÁNYI István: *Hányszor olvasta I. Rákóczi György a Bibliát?* = SRL 1913. 1. sz. 6–7.; GULYÁS József: *A reformáció jelentősége nemzeti életünk és irodalmunk szempontjából.* = SRL 1915. 44. sz. 299–300.; KASSAY Sándor: *A kálvinizmus Németországban.* = SRL 1915. 46. sz. 317–319. 47. sz. 322–324.; KÁLNICZKY Gyula: *A reformáció megünneplése a sárospataki főiskolán.* = SRL 1916. 23. sz. 177–178.; S. SZABÓ József: *Reformációkorabeli Szegediek a protestantizmus szolgálatában.* = SRL 1916. 28. sz. 218–220.; MARTON János: *Régi és új reformáció.* = SRL 1916. 45. sz. 341–343.; RÁCZ Lajos: *A reformáció okai és előzményei Magyarországon.* = SRL 1917. 42–43.sz. 297–298.; 44–45. sz. 309–310.; RÁCZ Lajos: *Vallálos motívumok a világháborúban.* = SRL 1917. 32. sz. 234–235., 33–34. sz. 242–244., 40–41. sz. 286–288.; MAKKAI Sándor: *A protestantizmus szociális jelentősége.* = SRL 1918. 18–19. sz. 91–92.; stb.

[22] HARSÁNYI István: *A vizsolyi biblia (1590) ismeretlen (1600 körüli) kiadásának töredékei.* = SRL 1909. 35. sz. 381–382.; 36. sz. 392–393.

[23] HARSÁNYI István: *Lorántffy Zsuzsanna bibliája.* = SRL 1909. 40. sz. 432–434.

[24] HARSÁNYI István: *Komjáthy Benedek vallása.* = SRL 1910. 1. sz. 4–5.; 2. sz. 17–18.; 3. sz. 25–27.

[25] HARSÁNYI István: *Lorántffy Zsuzsánna eddig ismeretlen munkájáról szóló levél.* = SRL 1910. 14. sz. 140–141.

[26] Pl.: HARSÁNYI István: *Kocsi Csergő Bálint „Gályarabságról" írott munkájának eredeti kézirata.* = SRL 1910. 49. sz. 487–489., HARSÁNYI István: *Kocsi Csergő Bálint Hamel-Bruyninxről és két munkájáról.* = SRL 1911. 2. sz. 13–15.; HARSÁNYI István: *Kocsi Csergő Istvánról s a gályarabok számos, eddig ismeretlen leveleit tartalmazó kéziratáról.* = SRL 1911. 9. sz. 80–81.; 10. sz. 90–91.; 11. sz. 98–99. [K. Cs. Bálint fiáról.]; HARSÁNYI István: *Új adatok Kocsi Csergő Bálint kéziratos munkájának történetéhez.* = SRL 1911. 43. sz. 403–405.; HARSÁNYI István: *Kocsi Csergő Bálint eddig ismeretlen levelei és munkája.* = SRL 1916. 35–36. sz. 271–273.; 37. sz. 283–285.; 43. sz. 327–329.; 49. sz. 378.; 51. sz. 391–392.; 52–53. sz. 401.

Harsányi és Szinnyei Gerzson – elsősorban az ebben az időben feltárt, rendezett kézirattár alapján – több adalékot közöl a Sárospataki Református Nagykönyvtár és a Kollégium történetéhez, amely cikkeket a mindmáig tartó kutatások egyik legfontosabb forrásaként értékelhetünk. Ehhez Zsoldos Benő is hozzájárult a levéltár rendezése során feltárt dokumentumok közlésével.[27]

Érdekes, hogy a világháborúról szinte egyáltalán nem olvashatunk a lapban. 1915-ben ugyan megjelenik egy tanulmány *Ref. gimnáziumaink első háborús évének vázlatos képe* címmel[28], amely táblázatokkal illusztrálva mutatja, hogy az iskolákból mennyi diák maradt ki, illetve milyen a családi hátterük. Semmiféle állásfoglalás nincsen ebben a cikkben, a későbbiekben pedig még ilyen jellegű összefoglaló munka sem jelent meg. 1917-ben közöltek néhány háborús verset, egy halotti beszédet és egy harctéri beszédet, de ezekben sincs állásfoglalás a háború mellett vagy ellen. Bíztatják a katonákat a harcra, az itthon maradókat a türelemre, de csak általánosságban szólnak a háborúról, konkrétumokat, véleményeket nem olvashatunk.

S ha már háborúról esett szó, meg kell jegyezni, hogy a szerkesztőgárdán belül is háborúskodások dúltak. Finkey 1912-ben elhagyta Patakot, helyette Buza László neve szerepel főmunkatársként. Magánlevelezésekből tudhatjuk, hogy Harsányit is érték támadások, s hogy ott akarta hagyni a *Sárospataki Református Lapok*at 1916-ban. Finkey Ferenc intette türelemre:

> „A p. ref. Lapok szerkesztéséről azonban nagyon kérlek ne vonulj vissza, ha nem vennél is sok részt benne, akkor is okvetlenül bennt kell maradnod a szerkesztőségben, nehogy Rác és hitvány társai teljes szabadossággal járhassanak el. Már csak a benntléted is feszélyezi öket. Fő pedig, hogy a hidegvérre ügyelj, nem szabad velök sokat vitatkoznod, ezt nem is érdemlik meg, de céltalan is, mert az ilyen legyőzött emberek egy ideig tehetetlenségük érzetében szamármakacssággal védik ostoba álláspontjukat."[29]

A címlapon Radácsy György szerepelt főszerkesztőként, de a felelős kiadó és szerkesztő már 1906-tól kezdve Rácz Lajos volt. Radácsynak a Lapokkal kapcsolatos véleményéről szintén egy magánlevélből olvashatunk 1906-ból:

> „A »Sárospataki Ref. Lapok«-nak én csak tiszteletbeli szerkesztője vagyok s anyagi sorsával teljességgel nem foglalkozom. Kikötöttem, hogy ingyen szolgálom –

[27] Többek között: SZINNYEI Gerzson: *Adalékok a sárospataki főiskola történetéhez I. Az 1618–iki rendszabályok.* = SRL 1906. 39. sz. 450–452. (Azóta ez egyszer jelent meg, Szentimrei Mihály fordításában: *A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei: A latin szövegek és magyar fordításuk.* Sárospatak, 1996. 8–17.); HARSÁNYI István: *Szemere Pál eddig ismeretlen verse.* = SRL 1913. 33. sz. 287.; SZINNYEI Gerzson: *A sárospataki főiskola pártfogói a fejedelmek korában.* = SRL 1917. 12. sz. 93–94.; ZSOLDOS Benő: *A sárospataki főiskola összeköttetése a genfi akadémiával a XVIII. században.* = SRL 1911. 31. sz. 296.; 32. sz. 303–304.

[28] SRL 1915. 45. sz. 307–309.; 46. sz. 315–317.

[29] Finkey Ferenc levele Harsányi Istvánnak. Kelt Pozsonyban, 1916. június 10-én. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára kézirattára L. gy. 2021.

a hogyan és a meddig tudom. Nem én kívántam a szerkesztőséget, hanem a Sárospataki főiskola jóakarói kívánták, hogy szerkesztői nevem legyen."[30]

1917-ben vonult nyugdíjba, de a szerkesztői munkák jó részét a háború éveitől kezdve Harsányi és Rácz Lajos intézte.

A lap anyagi viszonyai is változtak. Az indulást követő évben Radácsy az egyik levelében igen magabiztosan ír: „Különben a »Sp. Ref. Lapok« sorsa meglehetősen bizonyos. Az egyházkerület és a főiskola támogatja – mig érdemes."[31] Közben azonban megváltozott a helyzet. A lapban kezdettől fogva voltak hirdetések, amelyek elég szép jövedelmet jelentettek a lapnak. (Míg 1911-ben egy évi előfizetés 10 korona, egy egész oldalas hirdetés díja 32 korona volt). A háború évei alatt ezek jórészt megszűntek. Az előfizetési díjakkal lehetett volna kompenzálni ezt a kiesést, de ezt nem növelhették túlzottan, mert nem tudták volna kifizetni a megrendelők. 1918-ban Rácz Lajos egy kérvénnyel fordult a főiskola gondnokához, amelyben az anyagi helyzetükre panaszkodik, s egyben támogatást kér.

„A lap a »főiskola közlönye« czímet viseli s a szerkesztők legjobb tudásuk és tehetségök szerint szolgálják 12 1/2 év óta a főiskola érdekét, holott maga a főiskola egy fillérrel nem járúl a lap fentartási költségeihez. Ennek szüksége eddig nem merült fel, mert a lap önmagát tartotta fel, sőt feltartotta olyan jól, hogy a régibb években szinte állandóan 1/4 – 1/2 ív melléklettel jelent meg. Ez a helyzet most, a nyomdai munka és a papír árának emelkedése folytán teljesen megváltozott. Már tavaly kénytelenek voltunk a lap előfizetési díját is fölemelni és terjedelmét is csökkenteni, amennyiben csak 2 hetenkint adtunk ki 6 levélnyi terjedelemben. A nyomda-számla az árak folytonos emelkedése következtében az utólsó negyedévről [okt.–decz. hóról] így is 1900 koronán felül van, holott nekünk csak 1400 kor. rá a fedezetünk."[32]

A főiskola erre a kérésre évi 400 koronát utalt ki a Lapok számára.[33]

Az anyagi és egyéb gondoknak egy külső esemény vetett véget. Az 1921. évi 1. számban, amely február 25-én jelent meg, s hosszú idő után az első szám, olvashatjuk:

„Pár hét múlva két esztendeje lesz, hogy az uralomra jutott proletárdiktatúra kicsavarta szerkesztőségünk kezéből a tollat, 1919. március 23-án megtiltotta lapunk megjelenését."[34]

[30] Radácsy György levele Ferenczy Gyulához. Kelt: Sárospatak, 1906. december 24. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára kézirattára Kt. d. 908.

[31] Radácsy György levele Ferenczy Gyulához. Kelt: Sárospatak, 1906. december 24. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára kézirattára Kt. d. 908.

[32] Rácz Lajos levele a főiskola gondnokának 1918. január 11. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára Kee. I. 14.

[33] L. a Főiskola Gazdasági Bizottságának jegyzőkönyv-másolatát. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára Kee. I. 14.

[34] *Régi név – új program.* = SRL 1921. február 25. 1. sz. 1.

Az 1921–1945 közötti időszak

A *Sárospataki Református Lapok* újraindítása igen nehéz volt, mivel sem az egyházkerület, sem a főiskola nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel egy ilyen lap működtetésére. 1920-ban abban reménykedtek, hogy az amerikai protestánsok támogatják majd a magyarországi protestáns egyházakat a világháború és a proletárdiktatúra utáni talpra állásban, s akkor megindulhat újonnan a lap. 1921. február 25-én végül is megjelenhetett az első szám – ugyanazon cím alatt, de más funkcióval, mint ahogy a programcikkben áll:

„De másfelől új is lesz lapunk, mert – mellőzve a tanügytörténeti és tudományos fejtegetéseket – a nagy drágaság miatt szűkre szabott hasábjait teljesen és kizárólag egyházunk külső és belső építésének, az élő keresztyén hit feltámasztásának, a lelkek tiszta evangyéliumi hitben, igaz keresztyén erkölcsökben való elővitelének óhajtja és fogja szentelni..."[35]

Az 1921. július 17-én megjelenő hivatalos értesítésben Révész Kálmán püspök közleménye állt:

„A tiszáninneni egyházkerület f. évi július hó 5–6. napján Miskolcon tartott rendes közgyűlésében egyhangu határozattal kimondta, hogy a püspöki körleveleket és a hivatalos egyházi és iskolai hirdetéseket ezentul kizárólag a Sárospataki Ref. Lapokban fogja közzétenni, külön püspöki körlevelek ezentul nem lesznek. Ez a határozat természetes folyománya az a kapcsolatos határozat, hogy f. évi julius 1-től fogva a S. R. L.-ra minden anyaegyház köteles előfizetni, illetőleg az előfizetési ár az egyes egyházaktól, a többi hivatalos tartozások módjára lesz beszedendő; a lelkészek pedig kötelezve lettek, hogy a lapszámokat gondosan megőrizzék s minden év végeztével beköttessék s a köteteket a lelkészi könyvtár leltárában nyilvántartsák..."[36]

A folyóirat rovatolása szintén változott: Vezércikkek; Apróságok; Belmisszió; Egyházi élet; Halottaink; Hivatalos Rész; Irodalom–művészet; Szerkesztőségünk köréből; Vegyes közlemények.

A lapban rövid időn belül nagy átalakulások mentek végbe. Azzal, hogy az egyházkerület hivatalos lapja lett, profiljában, a cikkek megfogalmazásában is a hivatalosságra, száraz megfogalmazásra törekedtek. Míg az indulást követő másfél évtizedben heves vitákról is beszámolt a lap, 1921-től kezdve a hivatalos vélemény közlésével nem adtak teret a véleménykülönbségek publikálásának a lapban.

Az 1928-as év a lap fennállásában nagy változásokat hozott. Rácz Lajos lemondott a főszerkesztői posztról, átengedte Révész Kálmánnak. Ez év januárjától a Kálvin-szövetség hivatalos lapja is lett, a Kálvin-szövetség részéről Hegyaljai Kiss Géza bőcsi lelkész vállalta a szerkesztést. Innentől a Kálvin-szövetség rovattal bővült a lap, ezzel együtt viszont teljesen elmaradt az Irodalom–kultúra rovat, mely 1921-től amúgy is csak könyvismertetéseket tartalmazott.

[35] *Régi név – új program.* = SRL 1921. február 25. 1. sz. 1.

[36] RÉVÉSZ Kálmán: *Hivatalos értesítés 770/1921. sz.* = SRL 1921. 10–12. sz. 73.

Az 1928–as évfolyam két fájdalmas hírrel indult. Az első számban Radácsy György feleségének temetéséről olvashatunk, a következőkben Radácsy György haláláról. A 3. számot Radácsy György emlékének szentelték,[37] amelyben a kiváló pedagógus és lapszerkesztő munkásságáról és temetéséről olvashatunk. (A későbbi számokban is közöltek különböző intézményektől és magánszemélyektől érkezett visszaemlékezéseket, esszéket Radácsy munkásságáról!) Ugyanebben az évben meghalt Radácsy veje is, Harsányi István. Haláláról hasonlóképpen emlékeztek meg. Mátyás Ernő, a Sárospataki Református Főiskola teológia tanára írt nekrológot a május 13-i számban[38], a május 20-i számban Marton János temetési beszédét közölték Harsányi sírja felett[39], majd a május 27-i számban indítottak egy Harsányi István emlékezete című rovatot, melyben nekrológokat közöltek.

1929-től Marton János lett a lap szerkesztője, s ha Rácz Lajos volt a legjelentősebb szószólója annak, hogy 1921-ben újrainduljon a lap, Marton Jánosnak köszönheti, hogy a második világháború alatt is, s a háború után is még néhány évig megjelent. Fontos szerkesztői változás még, hogy 1933-tól Újszászy Kálmán nevét is olvashatjuk a címlapon főmunkatársként.

Marton János ugyanazon szemléletmód szerint szerkesztette a hetilapot, tehát csak a legfontosabb közleményeknek adott helyet a lapban. Sem az anyagi keretei, sem a szükségletek nem voltak olyanok, hogy egyebet is igényeltek volna az olvasók, akik ekkor már szinte kizárólag csak református lelkészek és világi gondnokok voltak. Érdekes viszont, hogy míg az 1921–1936 közötti időszakban csak elvétve fordult elő, hogy verseket közöltek volna, 1936-tól kezdve külön Vers rovatot indítottak, ahol a főiskola tanárainak költői próbálkozásait olvashatjuk. Az olvasók többször üdvözölték levelekben a versek közlését. 1936 áprilisában pl. Borsovai Lengyel Gyula református lelkész levele érkezett a szerkesztőségbe, amelyben a március 15-i számban megjelent verset dicséri:

> „Ez alatt a mindig borulatos bús magyar ég alatt, olyan jól esik az ember lelkének, ha kristálytiszta szavakba öntve látja, szivének óhajtott vágyát. A szavak muzsikája, a rim csendülése szinte simogatják az ember lelkét. A fent szárnyaló gondolat ellenállhatatlanúl ragad magával. Így vóltam én Tanár uram március 15iki »Mit kíván a magyar nemzet« című versével. A Sárospataki Ref. Lapokat március 15én kaptam meg, épen mikor az ünnepi beszédemhez, a már kialakult gondolatot kezdettem színes szavakba öltöztetni. Elolvastam a versét. Elolvastam egyszer, kétszer, háromszor... és... És a róm. kath. plebánia udvarán összegyűlt ünneplő közönségnek elmondám a Tanár uram versét. Az öreg méltóságostól lefelé az öklömnyi apró leventéig, mindenkinek tetszett. Nekem talán még azoknál is jobban...."[40]

[37] SRL 1928. január 22.

[38] MÁTYÁS Ernő: *Harsányi István.* = SRL 1928. május 13. 19. sz. 113–114.

[39] MARTON János: *Beszéd a Harsányi István ravatalánál.* = SRL 1928. május 20. 20. sz. 122–124.

[40] Borsovai Lengyel Gyula szendrőládi református lelkész levele a szerkesztőnek. Kelt Szendrőládon, 1936. április 2-án. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára Kee. I. 14.

Más változások is történtek, amelyek azt mutatták, hogy a *Sárospataki Református Lapok* nem csak „hivatalos lap" akart lenni. 1936-tól új rovatok indultak: az Igehirdetésben példákat közöltek a lelkészek számára igehirdetéseik írásához, a Gyülekezeti élet rovatban egy-két érdekesebb kulturális eseményről tájékoztattak. Elindítottak egy Ifjúsági munka rovatot is, amelyben a háború után a *Sárospataki Református Lapok* mellékszámaként megjelenő *Sárospataki Ifjú* elődjére bukkanhatunk. Ebben az ifjúság számára fontos tevékenységekről olvashatunk, mint pl. a faluszeminárium eredményei, a teológusok missziós munkája, stb.

1938-tól az Igehirdetés rovat Igehirdetés–Imádságok címre változott, amely önmagában is mutatja a tartalmi változást; tájékoztattak a „Határokon túlról" is, a Trianon után külföldre szakadt magyar református gyülekezetek sorsáról, elsősorban a szlovák példák alapján.

A háború alatt is így maradt a rovatolás annyi különbséggel, hogy ismét megjelentek a történelmi témájú tanulmányok. 1941-ben pl. ilyen cikkek jelentek meg: Hodossy Béla: *A magyar református egyházi ének és zene fejlődésének útjai* a március 15-i számban[41], majd Gesztélyi Nagy László: *Gróf Széchenyi István Sárospatakon* című munkája június 7-én[42], augusztus 30-án pedig *II. Rákóczi F. pataki diákjai* címmel jelentetett meg egy cikket Esze Tamás tollából.[43]

Verseket ekkor is közöltek. 1941 februárjában pl. Szabó Lőrinc versei közül jelent meg kettő: az „Ez vagy te!" című és a „Nyitnikék".[44] A december 24-én megjelent 51–52. összevont számban a „Karácsony a szovjet harctéren" című költeményt olvashatjuk Karácsony alkalmából[45].

Valószínű, hogy 1942-ben máshonnan, olyan világi intézményektől is kaphattak cikkeket a lap munkatársai, amelyek az egyház számára nem elfogadható ideológiát képviseltek, mert 1942. április 21-i keltezéssel a következő felszólítás érkezett a szerkesztőhöz Farkasfalvi Farkas Géza egyházkerületi főgondnok és Enyedy Andor püspök aláírásával:

> „A tiszáninneni református egyházkerület hivatalos lapja a Sárospataki Református Lapok. Az egyházkerület bármely ügyében irányítást mástól, mint az egyházkerület elnökségétől el nem fogadhat, illetve irányító cikket nem közölhet az elnökség megkérdezése nélkül."[46]

Meg kell jegyezni, hogy a háború alatt bár többször összevont számokkal, de folyamatosan megjelent a *Sárospataki Református Lapok.* Ezzel ellentétben 1945-ben csak az 1–2. összevont szám jelenhetett meg összesen 4 olda-

[41] SRL 1941. március 15.
[42] SRL 1941. június 7. 109–110.
[43] SRL 1941. augusztus 30. 164.; ill. szeptember 6. 168–169.
[44] SRL 1941. február 15. 30.
[45] SRL 1941. december 24. 239–240.
[46] Kelt Miskolcon, 1942. április 21-én. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára Kee. I. 14.

lon, majd 1946-ban „kézirat gyanánt" egy *Sárospataki Értesítő* című kiadványt szerkesztettek, amelyben a *Sárospataki Református Lapok*ban korábban Hivatalos rész címmel megjelent felhívásokat közölték. Összesen 4 szám jelent meg.[47]

Az utolsó két év

A lap 1947-ben indult újra, s ha az előző újraindításkor a legnagyobb szemléleti változás az volt, hogy onnantól hivatalos lapként jelent meg, 1947-ben épp az ellenkezőjéről olvashatunk a programcikkben: „A Sárospataki Református Lapok hivatalos lap volt. Az egyházkerület és a sárospataki főiskola hivatalos lapja. Főleg a hivatalosokhoz fordult, azoknak járt" – írja Marton János, s hozzáteszi: „Ám nyilvánvaló, hogy Isten és az evangélium ügye nemcsak az egyházi tisztséget viselőké, a presbitereké, gondnokoké, tanácsbíráké, vagy lelkipásztoroké. ...A hívőké."[48] Ez a felfogás látszik abból is, hogy bár az évfolyam megjelölés szerint a *Sárospataki Református Lapok* folytatása, a programcikkben ez áll: „Mai számunkkal megkezdhetjük lapunk XLII. évfolyamát, sőt a Sárospataki Lapokra emlékezve, amelynek egyenes folytatása és örökösei vagyunk a LXVI. évfolyamot."[49]

Bár Marton a *Sárospataki Lapok*ra hivatkozik, más szemléletmód alapján szerkesztette a régi-új lapot. A tudós cikkeket elhagyta, az embereket nem a múlt érdekelte ekkor, hanem a jövő. Erre építve különböző gyülekezetek életéről írtak, leveleket közöltek volt teológusoktól, akik a Szovjetunióból vagy máshonnan hazavágytak, kulturális eseményekről tájékoztattak. Újból megjelentek a hirdetések is.

A lap terjesztője a Pataki Diák Céh lett.

1948-ban két melléklapot indítottak, a már említett *Sárospataki Ifjú*t és a *Sárospataki Igehirdető*t, amelyek a régi *Sárospataki Református Lapok* két rovatából váltak ki (a *Sárospataki Igehirdető* pedig a korábbi Igehirdetés–Imádságok rovatból, s mint említettük, a *Sárospataki Ifjú* az Ifjúsági munka rovatból). Ugyanekkortól kéthetenként jelent meg a lap, 1-jén és 15-én.

Bár a melléklapok színvonalas szerkesztésűek, pl. a *Sárospataki Ifjú*ban versek, tudósítások jelentek meg, versenyek eredményeit közölték, hírt adtak az ország különböző teológiai akadémiáinak, gimnáziumainak az életéről is; s a *Sárospataki Református Lapok*ban is olvasmányos cikkeket közöltek, s ismét széles körben olvasott lett a lap, az 1948. december 15–31-i számban mégis a következő apró hírt olvashatjuk:

[47] 1946. április 20.; június 18.; július 18.; november 16.
[48] MARTON János: *Új kezdés.* = SRL 1947. jan. 15. 1. sz. 1–2.
[49] MARTON János: *Új kezdés.* = SRL 1947. jan. 15. 1. sz. 1–2.

„Lapunk terjedelmét felsőbb intézkedésre csökkentettük. Kérjük előfizetőinket, egyenlőre ne küldjenek be a jövő évre előfizetést, mert nem tudjuk, megjelenünk-e és ha igen, akkor milyen formában. A terjedelem-csökkentés következtében igehirdetői és ifjúsági mellékletünk sem jelenhet meg."[50]

Ez volt az utolsó fontos közlemény a *Sárospataki Református Lapok*ban, több száma nem jelent meg.

JÚLIA NAGY

A Sárospataki Református Lapok (1905–1948)

Ein kulturelles und wissenschaftliches Wochenblatt der Reformierten Hochschule zu Sárospatak

Die Abhandlung gibt einen Überblick von der Geschichte der angesehenen Zeitschrift von Sárospatak, die mehr als vier Jahrzenhte lang tätig war. Die Wochenschrift, welche in 1905 als Organ des Reformierten Kirchenbezirkes jenseits der Theiss und des Kollegiums zu Sárospatak begründet wurde, war – besonders in seiner Periode vor 1919 – nicht nur ein offizielles Blatt, sondern – hauptsächlich durch die Publikationen der Sárospataker Professoren – auch ein bedeutendes wissenschaftliches Organ. Zwischen den zwei Weltkriegen blieben aber die kulturgeschichtlichen Schriften aus, und die Zeitschrift wurde ausschliesslich das offizielle Organ des Kirchenbezirkes, doch liess sie – ausser den religiösen Schriften auch Gedichte und später auch Artikel mit geschichtlichen Beziehungen erscheinen. Die Wochenschrift, die von 1945 pausierte, begann erst 1947 wieder erscheinen, aber nur schon zwei Jahre lang, bis Ende 1948 konnte sie funkzionieren.

[50] *Apró hír.* = SRL 1948. 22. sz. 3.

KÖZLEMÉNYEK

Bocatius János Diariuma. Bocatius János műveinek kritikai kiadásában *Diarium* címmel jelentek meg az általa *Calendarium historicum*ba írt feljegyzések. A kiadás készítőjének az eredeti kézirat nem állt rendelkezésére, ezért 18. századi másolatokból dolgozott. E másolatokban a bejegyzések „szerzőit" monogramok jelölik. Ezeket figyelembe véve a kritikai kiadásba harminc Bocatius által írt bejegyzés került be.[1]

A 18. századi másolatokból, az azokhoz írt rövid tudósításokból tudtuk, hogy többen is naplóként használták Paul Eber *Calendarium historicum* címmel Wittenbergben 1564-ben megjelent művének egyik példányát. A kötetet az első bejegyzőről Briccius Kokavinus naplójaként emlegeti a szakirodalom. Bocatius János után Melchior Matthaei és mások szintén szaporították a feljegyzések számát. A 18. században készült másolatok egy része a kötetben található sorrendet (= az év napjainak sorrendjét) követi, máshol az évek is elkülönülnek. A tartalomból hozzávetőlegesen megállapítható volt, hogy melyik bejegyzőnek mikor lehetett birtokában a kötet. Feltűnő a másolatokban, hogy néha olyan időre vonatkozó bejegyzések mellől is hiányoznak a bejegyző személyét feltüntető monogramok, amikorról a tulajdonost ismerjük.

Nemrég a miskolci Evangélikus Gyülekezet Könyvtárában előkerült az eredeti kéziratot tartalmazó kötet.[2] Ebből nemcsak az derül ki, hogy a 18. századi másolatok nem mindig szó szerint tartalmazzák a szöveget, hanem az is, hogy a kötet tulajdonosai nagyon gyakran régebbi eseményeket is feljegyeztek. Vagyis a későbbi tulajdonosok az előző tulajdonos idején történt eseményeket is rögzítettek. A bejegyzők közt gondos paleográfiai mérlegelés ellenére maradtak számunkra azonosítatlan személyek, Szerencsére Bocatius János jellegzetes írását jól el lehet különíteni a többitől. A tartalomból teljesen egyértelmű, hogy melyik íráskép az övé. (Ezt Bocatius máshonnét származó írásával való egyezés is támogatja.)

A kézírás alapos átvizsgálásának eredményeként a kritikai kiadásban közölt 30 bejegyzésnek több mint a fele nem Bocatius kezétől származik, ezeket törölnünk kell annak neve alól. Egy bejegyzés a kiadásban kétszer szerepel, 1594 és 1595. június 20-i dátumnál, ráadásul a 18. századi másolatok *Habetur Epperiessini delectus civium* formája nehezen értelmezhető. Olvasatunkban ez *deletus civium*, a dátum egyértelműen 1595.

Az elhagyások, szövegváltozatok, dátumváltozás, sőt eddig nem közölt bejegyzések indokolják, hogy újra megjelentessük Bocatius János hiteles bejegyzéseit. Bocatius 1594–1595-ben birtokolta a kötetet. Mindössze egyetlen datált korábbi adat származik kezétől, első személyben saját születésének pontos idejét rögzíti. A szakirodalom az 1594-1595-ös feljegyzéseket azok tartalma

[1] BOCATIUS, Joannes: *Opera quae exstant omnia. I–III.* Ed. Franciscus CSONKA. Poetica [1–2]. Prosaica. Bp. Akadémiai Kiadó, 1990–1992. A Diarium kiadása a prózai művek közt, 83–85.

[2] Jelzete: J. VII. 342. A nyomtatáskor szabadon maradt írófelületet üres levelek közbekötésével bővítették (az eredeti kiadói kötés elkészültekor) már Wittenbergben.

alapján már szétválogatta. Mi most ettől eltekintünk, először az évvel ellátott adatokat, majd az év nélkülieket közöljük betűhíven.[3]

Végül közzéteszünk egy verset, melyet Széchy Tamás († 1618) írt a feljegyzések közé. A szakirodalom Széchy Tamásnak tulajdonít két magyar nyelvű verset.[4] Bocatius és Széchy kapcsolatát őrzi egy Bocatius-vers.[5] Lehetséges, hogy a Széchy által beírt vers e kapcsolat „eredménye", azt Széchy a kötetbe esetleg akkor jegyezte be (mintegy emlékkönyvbe), amikor az Bocatius tulajdonában volt.

1569 *[25. Dec.]*[6] Hoc die *secun*da hora pomeridiana natus et ego (Joannes Bocatius) p*er* Dei gratiam adhuc vivo. Anno a Chr*isto* nato 1569.

1594 *[9. Mai.]* Anno 1594 circiter horam 4. pomeridianam ortum e*st* incendium in suburbio Epieriensi ad occasum plateae, vulgo die Zigeiner gass, ubi duo horrea usq*ue* ad fundum combusta sunt, domuncula ad civitatem vergens vicina, aegre conservata est, tecto jam combusto.

1595 *[20. Jun.]* Habetur Epperies deletus civiu*m* [15]95.

[11. Oct.] Anno 1595. Celebrata est Epperiessini Synodus, in qua perlectis articulis fidei p*rae*legit Archidiaconus quosdam aphorismos pacis retinendae gr*ati*a inter politicos et Ecclesiasticos. Illis cum politici subscribere nollent discessum est re infecta.

Sine anno

[5. Mai.] Suspendit se familia Barabasch circa meridiidiem vento se.....ndi[?] nimium flante.

[5. Mai.] Disputatio cum Anababtista.

[9. Mai.] + Suscipio infantem in baptismo.

[28. Mai.] A senatu accipio fl*orenos* 26. pro rebus ad nuptias meas coeme*n*dis.

[17. Jun.] Ex Curia accipio 5. fl*orenos* 32. d*enarios*.

[21. Jun.] Vt faustum atque felix sit, celebravi cum Elisabetha mea Belsiana nuptias, et ho*spi*tes ad 13 mensas collocatos largiter cibo potuque excepi.

[23. Jun.] Joannis Tanheuser domum fulmen ingenti fragore percussit, non autem fuit urens.

[24. Jun.] Joann*es* Thorac*onymus* celebrat nuptias cum Catharina relicta Francisci Pap.

[28. Jun.] Michael Seldnerianus cum Ferberiana nuptias celebrat, qvibus ego cum mea E*lisabetha* interfui. Nocte hac occisus e*st* filius Christoph*ori* Czilky Michael.

[3. Jul.] Incepi aegrotare frigus circa pectus primo persentiscens, post septimanam tamen utcumque per Dei clementiam eluctatus sum.

[3. Jul.] Appulit Archidux Austriae Maximilianus, eques, et hic pernoctauit: cui carmen gratulatorium a coena coram obtuli, altero die iussus redire, quod faciens mane summo spectator fui missae in aedibus Seldneri in vestibulo

[3] 1998-ban a *Kéziratos források a 16–18. századból* című kötetben (Universitas Kiadó) a tervek szerint megjelenik a diárium teljes szövege. Dőlt betűvel állnak a kézirat rövidítésének feloldásai.

[4] Vö. *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerk. PÉTER László. III. Bp. 1994. 1921–1922. (Horváth Iván)

[5] BOCATIUS: *i.m.* (1. sz. jegyzet) nr. 742.

[6] A bejegyzések a szögletes zárójelben megadott napoknál találhatók az évfordulós eseményeket feltüntető nyomtatványban.

hypocausti superioris celebratae, qua p*er*acta Germanice me Archidux est allocut*us*, iub*ens* pro labore dari praemium 14 fl*orenos* Vngaricos.
[30. Jul.] ...abit Ioannes Engelman Iglouiensis. [Initium adnotationis in margine scriptae decisum est?]
[1. pagina Augusti] Catharina .....[?] celebrat nuptias.
[4. Oct.] Bartphae celebratur Synodus cui et ipse cum Notario, Ekardo Sartor, Sautero, Georg[io] Stalo, Joh[anne] Mihal interfui.
[12. Dec.] Sepelitur Lucas Feri Tricesimator Apoplexia prostrat*us*.
[17. Dec.] Stephanus Botzkaj Legatus Transsylvanus, advenit cum 7. curribus, dimissus 19. Decemb*ris*.

*****

[28. Mai.]

O lumen Patriae Matthia maxime Regu*m*
Ille tuus Pannon, theuthona jura colet.
Hungara Germano tradet*ur* Sceptra tyr*a*nno
Sceptriger et Reno subdit*us* Ister erit.
Ignibus unda prius miscetur, sidera terrae
Jupiter has ge*n*tes, qu*am* sociare queat.
Thomas Zechy scribebat.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Három új Hungarica és szerzőjük. Fri(d)valdszky Imréről van szó, akit Szinnyei is említ enciklopédiájában. Élete és munkássága részletesebben is ismertté vált a Frivaldszky-család kutatása folytán.[1] Először is fia és nem apja Fridvaldszky Simonnak (1609?–1672 u.), aki viszont unokája a család nemességét megszerző Frivaldszky Jánosnak (1515k–1606), Thurzó György nádor lietavai provizorának. 1620 táján került el a család ősi birtokáról, a Trencsén-megyei Frivaldról.

Tanulmányait nem tudni, hol folytatta, 1626-ból maradt fenn Logica-ja,[2] amely nem önálló mű, hanem gimnáziumi jegyzet („Conseritum per Simonem F."), tehát az 1626–27. tanévben kb. 17 éves lehetett. Breznóbányán tanít 1630–1634-ben az evangélikus iskolában. Ugyanez évben Okolicsnán (Liptószentandrás mellett) „vindicatus", 1653-ban Német-Lipcse (Partizanska Lupča) paróchusa és Liptó megye gyülekezetének szeniorja. 1647-ben előtte még más volt ez utóbbi tisztségben.[3] 1660-ban Hnilitzenus rajeci pap több más személy között neki is ajánlja Wittenbergben megjelent könyvét.[4] 1672-ben Németlipcse evangélikus templomát a katolikusok fegyverrel elfoglalják, parochusát lelkésztársaival együtt Pozsonyba idézik – bíróság elé. Itt okt. 8-án, hogy ne száműzzék, reverzálist ír alá, hogy lemond a lelkészi tevékenységről, sőt, ez, a Rezik által

[1] Frivaldszky családtörténet. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (= OSzK), Fol. Hung. 3631/2 (1996)

[2] Frivaldszky Simon: Logica. 1626, 187 folio, 170 × 110 mm, kézirat. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára, Kt. 588

[3] Az alábbi források ellentmondásos anyagaiból kihámozva: Rezik János: Gymnasiologia I–II. sectio, OSzK Quart. Lat. 29, I. sectio XII. caput XI. és tartalomjegyzék; II. sectio II. caput tartalomjegyzék; REZIK, Ján–MATTHEIDES, Samuel: *Gymnasiologia*. Bratislava, 1971. 137, 205, 250, 367. FABO András: *Monumenta* ... III. Pest, 1861. 57, 62, 286. SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái*. III. Bp. 1894. 759. adatai a fentiektől függnek.

[4] SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár I–IV.* (RMK) III/1 655–656.

„jó embernek", a „megye legtiszteletreméltóbbjának" nevezett személy végül katolizál is, mert állítása szerint visszatetszést keltett benne, hogy egy szomszéd falu lelkésze egy lányt fiúnak keresztelt. Nem tudjuk, tovább mi lehetett a sorsa.[5]

Fri(d)valdszky Ferenc (1640 k.–1686 u.) minden valószínűség szerint az előbbinek a fia. Egy ideig F. Simon mellett lelkészkedik, Lányi Illés 1660 után mint tudós „Akadémikust" szónoklattal tiszteli meg.[6] Parochus lesz Németlipcsén, amely 1682. dec. 18. óta ismét evangélikus, de rövid ideig, mert 1686. nov. 13-án – most már véglegesen – a templom katolikus kézre kerül.[7]

Fri(d)valdszky Imre (1657?–1731) F. Simon fia.[8] Születési éve úgy valószínűsíthető, hogy ez évben születik a család pártfogójának, Thököly II. Istvánnak fia is, akit szintén Imrének keresztelnek (ő a későbbi kuruc vezér), előbbi anyai nagybátyja, Thurzó Imre tiszteletére. Tanulmányai befejezésképp 1677 téli félévében a jénai egyetemre iratkozik be, a teológiára, gratis, augusztus 17-én.[9]

Ránk maradt egy metafizikai műve[10] 1678-ból, amely „Slevogt Pál (= Paul Slevogt 1595–1655) akadémiai értekezéseinek tizenötödike", azaz az adott témájú első ízben 1652-ben Slevogt elnöksége alatt elhangzott disputa újra való lefolytatása. Végzős kollégák tiszteletére közölt alkalmi versgyűjteményekbe is ír egy-egy ünneplő verset.[11] 1678-ban 52 sor hexametert, 1679-ben 28 sor, 1682-ben 16 sor disztichont. Kérdés, hogy az ő tiszteletére készült-e ilyen gyűjtemény, amikor a következő évben ő fejezi be tanulmányait, s a lengyelországi Boianowoba megy lelkésznek és professzornak,[12] ahol éppen üresedés van, 1683 elején. Elődje Sinapius volt, Thurzó Imre háziprédikátorának fia. Talán az ő révén került oda, habár pedagógiai elveik egymástól eltérnek. Sinapius nagy iskola-drámaíró volt, ezt utóda nem művelte. E vidéki gimnázium tantervét nagy ambícióval alakítja át, az antik klasszikusok tanulmányozását a középpontba állítva a humanista ideál szerint, valamint a latin nyelvet és szónoklás ismeretét. Három tankönyvet ír, poétikáról, logikáról és retorikáról, e könyveket a közeli Lesznóban adják ki. A poétikát latin verssel a helyi földesúr feleségének ajánlja, aki az iskola nagy támogatója.

A három mű címleírása Estreicher[13] lengyel bibliográfiájában található, pontosabban a második műé csak rövidített formában. Ennek teljes leírását Wotschkétől vettem át,[14] akinek műve Frivaldszky Imre Boianowo-beli tartózkodását illetően a legfontosabb forrás:

– Opusculum Institutionum Poeticarum, ut et Hermetis epistolici, ad analysin, et genesin epistolarum latinarum viam commonstrantis. Cum duplici Appendice I. De variatione styli, II. De ortographia et interpunctione, in usum Illustris Scholae

[5] FABO 1861. III. 52.

[6] Gymnasiologia OSzK Fol Lat. 59 III. sectio, XXIII caput, tartalomjegyzék és XXIII. §; REZIK 1971: 499.

[7] FABO 1861. III. 62.

[8] ellentétben REZIK 1971, 137. és SZINNYEI adatával

[9] MOKOS Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen.* 1890. 26.

[10] *De primo conceptu Dei nostro intelligenti modo, Sub Praes. Valentino Velthen.* Jena, 1687; (RMK, III/2. 132.)

[11] In: *Echo Salana.* Jena 1678; *Vade Prosperum.* Jena, 1679; *Cum Deo.* Jena, 1682; (RMK, III/2: 132, 161, 228)

[12] HAAN, Ludovico: *Jena Hungarica.* Gyula. 1858. BIERBRUNNER-KISS: *Új Magyar Athenas.* 1852. 547.

[13] ESTREICHER, K.: *Bibliografia Polska.* Kraków, 1898, XVI. 331

[14] WOTSCHKE, Theodor: *Das evangelische Provinzialgymnasium zu Bojanowo.* = Zeitschrift des Historische Gesellschaft für Provinz Polen XXIX. évf. (1906k.) 136–138.

Neo-Bojan. Concinnatum, Opella M. Emerici Fridvaldski, ibid. Rect. Lesnae imprimebat Michael Buk. 1684, nyolcadrét.
- Praeludium logicum assertionibus ad exercitandos tyrones propositis institutum, quod perillustri ac magn. dn. dn. Boguslao de Bojanowa Bojanowsky ... Musae exiles ferunt anno 1687 die 22. September. Lesnae imprim. Mich. Buk., név nélkül.
- Tirocinium rhetoricum, facilem et perspicuam methodum ad analysin et genesin orationum ostendens, quod in usum tironum rhetoricae, fidei suae creditorum Adornatvit M. Emericus Fridvald, R. Scholae Bojan. Lesnae Imprimebat Mich. Buk. Anno. 1690., nyolcadrét

Az 1680-as évek végén nevét Friedwaldra németesíti. 1690. febr. 5-én egy személyiség halálára latin emlékverset ír. Úgy látszik, a kis település nem elégíti ki nagy ambícióit, ezért amikor Lesznóban 1695-ben megürül a rektori állás a híres Comenius alapította iskolában, elvállalja, jóval kevesebb fizetésért.

Itt a tantestület rektorból, konrektorból, kántorból és orgonistából állt, akik a négy osztályt tanították. A rektor fizetése 1699-ben 80 rajnai tallér, szolgálati lakása is van. Az északi háborúban 1707-ben az oroszok felégetik a várost, F. Imre a tantestületben másodmagával marad az orgonistával, sőt családja Fraustadtba menekül, ahol fizetés híján fél évig felesége vagyonkájából élnek. Novemberben visszatér, új iskola építésébe fognak, 1709-ben fejezik be. 1709–1710-ben Lesznóban pestisjárvány van. F. Imre 1711. március 19-én anyagi szükségében kérvényezi, hogy új ablakot készítsenek a házába, mert az asztalos, akit előre kifizetett, pestisben meghalt. Kéri még, hogy fizetését emeljék 100 rajnai tallérra, amennyit még Bojanowóban kapott, ahol még 100 lengyel gulden mellékese is volt az iskolai prédikációkért.[15] Itt is szívesen vállalná a konrektor helyettesítését heti 7-8 órában. Ha nem kapja meg, a sorsa „äusserst krepieren". 1713-ban a tantestület egy konrektorral három főre növekszik, 1719-ben kántort is kapnak. A rektor 1724-ben erői fogytán kiérdemesül, méltatják tehetségét, szorgalmát, hűségét. 1731-ben hal meg. Úgy látszik, Lesznóban sem tudta megvalósítani terveit, humanista koncepciója ütközött a modernebb Komenski-pedagógia hagyományával. Rektorsága alatt egy iskoladrámát sem adtak elő, míg előtte és utána igen, viszont ő sem alkotott Lesznóban egyetlen sort sem. Sorsa csak itthonról nézve, Rezik szerint „felicissimus".[16]

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években. Jacob Böhme első könyve – a *Der Weg zu Christo* – még életének utolsó évében, 1624-ben jelent meg Görlitzben.[1] Halála után barátai és tisztelői gondozták tovább az életművét, de a második s egyben hosszú időre utolsó hazai kiadás 1628-ban láthatott napvilágot, szintén Görlitzben Johann Rhambánál.[2] A következő években, sőt évtizedekben Hollandia, s mindenekelőtt Amsterdam vált a német és holland nyelvű Böhme-kiadások központjává, illetve nemcsak az övé, hanem más misztikus szerzőké is, akik vallási és/vagy politikai okokból nem jelenhettek meg Németországban, ahol a protestáns ortodoxia megerősödése miatt szigorú cenzúra volt.[3]

[15] SMEND, Gottfried: *Evangelisches Schulwesen in Lissa*. É. n. (1911?) 9–13, 64.

[16] REZIK 1971, 137.; *Pallas Lexikon* „Lissa" és „Comenius" címszavak.

[1] BUDDECKE, Werner: *Die Jakob Böhme-Ausgaben. Ein beschreibendes Verzeichnis*. 1. Teil. Göttingen, 1937. Nr. 14 (A továbbiakban: BUDDECKE.)

[2] Uo., Nr. 15. Ez ismét a *Der Weg zu Christo* volt.

[3] Ehhez érdemes végiglapozni a Hollandiában kiadott német nyelvű könyvek korántsem teljes katalógusát a XVII. századra vonatkozóan. L. BRUCKNER, John: *A Bibliographical Catalogue of Seventeenth-Century German Books Published in Holland*. The Hague–Paris, 1971. (A továbbiakban: BRUCKNER.)

A 30-as évektől fokozatosan jelentek meg Böhme művei németül, és ezzel párhuzamosan lefordították és kiadták őket hollandul is, sőt némely munkája hamarabb jött ki hollandul, mint németül. Az újabb kutatási eredmények nagy szerepet tulajdonítanak a holland recepciónak („miért éppen a hollandok fektettek pénzt és időt a gondolatvilágában nehezen megközelíthető Böhmére" – teszi fel a kérdést van Ingen[4]), ezen belül is egy holland kereskedőnek, Abraham Willemszoon van Beyerlandtnak, aki a Böhme-kéziratokat fáradhatatlanul gyűjtötte és kiadásra előkészítette. De az egyik legújabb monográfia nemcsak a holland, hanem még az angol recepciót is korábbra teszi a németnél: „Angliában Németországnál hamarabb keltett érdeklődést Jacob Böhme, akinek 1663-ra, 39 évvel a halála után, gyakorlatilag minden művét lefordították angolra."[5] Pedig sok a tisztázatlan kérdés. Először is biztos, hogy a hollandiai német nyelvű kiadások létrejöttében jelentős német értelmiségi csoport bábáskodott.[6] Másodszor: erőfeszítések folytak a németországi megjelentetésre is, amely azonban továbbra is nehézséggel járt.[7] Harmadszor: nagy mennyiségű Böhme-kézirat volt forgalomban a német Böhme-rajongók között, akik nem sajnálták sem a pénzt, sem a fáradságot a művek lemásolására, majd terjesztésére.

A fenti állítások igazolására azonban nem lehet megelégednünk csupán a Böhme-kiadások történetének a vizsgálatával, hanem a kutatásnak ki kell terjedni más forrásokra is: így hagyatéki leltárakban szereplő könyvjegyzékekre, az aukciókon résztvevő magánkönyvtárak összeírására, s a korabeli levelezésekre. Egy ilyen levelezésgyűjtemény maradt fenn a hallei Franckesche Stiftungen levéltárában, amely rávilágít arra a tényre, hogy a holland és az angol recepció mellett a német sem maradt el a XVII. század második harmadában.

Ez az említett levélgyűjtemény két kódexben található,[8] amelyek valószínűleg az evangélikus vallású s osztrák nemzetiségű Johann Permeierhez[9] tartoztak.

[4] INGEN, Ferdinand van: *Jakob Böhme in Holland.* = Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. (11.) 1983. 227. („Weshalb fanden sich gerade Niederländer, die Zeit und Geldmittel in die schwer zugängliche Gedankenwelt Böhmes zu investieren bereit waren").

[5] GEISSMAR, Christoph: *Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme.* Wiesbaden, 1993. 13. („Früher als in Deutschland stieß Jakob Böhme in England auf lebhaftes Interesse, 1663, 39 Jahre nach seinem Tod, waren praktisch alle seine Schriften auch ins Englische übersetzt.")

[6] Például Abraham von Franckenberg, Johann Angelius Werdenhagen, Heinrich Prunius.

[7] 1642-ben Drezdában jelent meg a *Von Christi Testamenten 2. Büchlein* Heinrich Prunius kiadásában hamis nyomdahellyel, év nélkül. L. BUDDECKE Nr. 169. 1652 és 1654 között Thornban jött ki pár Böhme-mű.

[8] Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle an der Saale, jelzet: B17a és B17b. A B17a: kéziratok és nyomtatott művek egyvelege. A kéziratok többsége Permeiertől származik, levelek és röpiratok másolata, ill. saját művei is megjelennek köztük. Permeieren kívül Johann Friedrich Münstertől, Johann Ludwig Giffheiltól, Tobia Schneubertől és ismeretlen kezektől találunk kéziratos másolatokat. A nyomtatottak nagyobb része Giffheil-mű, ill. egy-egy Panthaleon Trappe, Schneuber, Permeier. Nehéz megítélni, ki állíthatta össze a quarto kötetet. A legtöbb adat Permeierre vonatkozik vagy tőle származik, s mivel tudjuk, hogy ő gyűjtötte ezeket a műveket, sokat belőlük éppen ő gondozott s adott ki, így feltehetőleg az ő hagyatékából került így ki a kötet. A B17b csupa kéziratot foglal magába. Túlnyomórészt eredeti levelek, amelyek Permeierhez szólnak, s a szerzők szerint vannak sorrendbe állítva. Permeiertől is találunk ismét másolatokat, saját műveket, ill. pár általa írt levelet. A folio kötet érdekessége, hogy a végére bekötöttek néhány késői (XVII. század végi) kéziratot, amelynek Permeierhez ugyan nincs köze, de témájukat tekintve szorosan kapcsolódnak a rajongó-irodalomhoz. Permeier gyűjthette így össze a levelezését, s akihez került a hagyatéka, egészíthette ki tovább hasonló témájú dolgokkal.

[9] Johann Permeier (1597–1644 után) osztrák származású író, próféta. Jogi és teológiai tanulmányokat folytatott, majd az 1620-es évek végén kivándorolt Ausztriából az evangélikusok üldözése miatt. Ettől kezdve prófétai hivatásának, ill. irodalomszervezői tevékenységének szentelte életét, s maga is teológiai-politikai művek szerzője. L. *Biographische-bibliographische Kirchenlexikon.* IV. 198., l. ott további irodalmat is.

A forrásgyűjtemény érdekessége abban áll, hogy a XVII. század első felében működő Permeier korának olyan alakjaival tartott kapcsolatot (csak néhány nevet említsünk meg a teljesség igénye nélkül: Matthaeus Merian,[10] Laurentius Grammendorf,[11] Florian Crusius,[12] Wilhelm Schwartz,[13] Abraham von Franckenberg,[14] Hans Ludwig Wolzogen,[15] Johann Valentin Andreae[16]), akik maguk is heterodox érdeklődésűek voltak, s ha meg is maradtak a protestáns egyházak keretein belül, annak tanításaival szembefordultak, s radikalizálódásuk miatt nem egyszer üldözötté váltak. Az anyag magyar, ill. Magyarországra irányuló vonatkozásait eddig mindenki figyelmen kívül hagyta.

A levelezésben a harmincéves háború eseményei mellett a leggyakrabban az olvasmányaikról számoltak be egymásnak a barátok, akik közül többen maguk is irodalomszervezői munkásságot folytattak, könyveket adtak ki. Sokszor szerepelnek könyvkérések, könyvlisták a levelekben. Így például Jacob Böhme műveiről is többször esik szó, de ez nem véletlen, hiszen Permeier fontos levelezőpartnerei és barátai közé tartozott a sziléziai Abraham von Franckenberg és Wilhelm Schwartz, akik tevékenyen részt vettek Böhme gondolatvilágának a terjesztésében.

Az első levél, amelyben Böhme neve felmerül, hat évvel a halála után, 1630-ból származik. Permeier értesíti egy barátját, hogy Böhme bekötött írásait megkapta, s ugyanakkor figyelmezteti őt a hamis másolatokra, amelyek nem Böhme saját írásai, s rengeteg hibával kerültek forgalomba.[17]

[10] A Baselből származó Merian (1593–1650) a de Bry-nyomdászcsaládba házasodott be, és 1623-ban átvette a nyomda vezetését, amely igazán a harmincas években lendült fel, s rövidesen Európa egyik legnevesebb kiadójává vált. Merian kálvinista volt, Frankfurtban egy spiritualista kör tagjaként adott ki „tiltott" könyveket, s többször akadt dolga emiatt a cenzúrabizottsággal. WÜRTHRICH, Lucas Heinrich: *Matthaeus Merian d.Ä Biographie.* In: *Catalog zu Ausstellungen ... Matthaeus Merian des Aelteren* ... Frankfurt am Main und Basel, 1993. 13–15.

[11] Laurentius Grammendorf (?–?, a XVII. század első fele) ügyvéd, író. A berlini udvar alkalmazottja. Sokoldalú kapcsolatot tartott fent korának vallási kitagadottjaival. Maga is gyanússá vált, s pert indítottak ellene, amelynek történetét védiratban fogalmazta meg. Több teológiai művet publikált névtelenül, amelyben hevesen bírálta korának egyházi viszonyait.

[12] Florian Crusius (?–?, a XVII. század első fele) szociniánus orvos, teológus, író. Olyan híres tudósokkal állt kapcsolatban, mint Johannes Kepler, Christoph Besold és Mersenne. 1630 körül telepedett le Danzigban, ahol orvosként praktizált. 1643-ban el kellett menekülnie vallása miatt, ezután nyoma veszett. Két traktátusa maradt fenn orvosi tárgykörben.

[13] Wilhelm Schwartz (?–1661) Vallási okokból a 20-as évek végén Breslauba menekült, ahol könyvelőként dolgozott. Titokban tiltott könyvek kiadásán munkálkodott. Szoros barátságban állt a sziléziai költőcsoporttal, köztük Abraham von Franckenberggel, Johann Theodor von Tschechsel. Tevékeny szerepe volt a Böhme-életmű gondozásában. Magának egy kalligráfiai könyvecskéje jelent meg.

[14] Abraham von Franckenberg (1593–1652) nemesi származású költő, író. Ludwigsdorfi birtokán visszavonultan élt, s sorra jelentette meg műveit. Jacob Böhme életművének gondozójaként, valamint első biográfusaként tartják számon. L. TELLE, Joachim: *Abraham von Franckenberg.* Briefwechsel. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1995., l. ott további irodalmat is.

[15] Hans Ludwig Wolzogen (1600–1661) báró, szociniánus író. Az 1620-es évek végén az egész család kivándorolt Ausztriából vallási okokból. Wolzogen a lengyel udvarnál vállalt diplomáciai állást, így többször járt erdélyi követségben is. A teológia és filozófia tárgyában több műve is megjelent, s a szociniánus nézetek egyik legjelentősebb elméleti képviselőjeként említhető.

[16] Johann Valentin Andreae (1586–1654) jeles protestáns teológuscsaládból származik, s maga is jelentős teológussá vált. Különféle egyházi tisztségeket töltött be Vaihingenben, majd Calwban. Nagy számú teológiai műve kiváltotta korának csodálatát, nem kevésbé az a tény, hogy a híres rózsakeresztes mozgalom egyik vezéralakjának tartották.

[17] B17b f69. Permeier Anton von Hoecknek. Emden 1630. május 31.

A következő levél nagyon érdekes. Egy bizonyos Johannes Saccus számol be Permeiernek arról, hogy egy nyomdát akarnak létesíteni Böhme műveinek, mindenekelőtt a *Iosephus Redivivus*nak a kiadására. Már sikerült pénzhez jutniuk jó emberektől, s arra kérik Permeiert, hogy szerezne nekik pénzt és támogatást a további munkálatokhoz. Végül azt állítja Saccus, hogy minden előkészületet megtettek, s az egyik traktátust már el is kezdték kinyomtatni.[18] 1632-ig a *Iosephus Redivivus*nak két kiadását ismerjük, mindegyik Heinrich Veits nyomdájában jelent meg Amsterdamban.[19] Az 1631-esnek a kiadója feltehetőleg Abraham von Franckenberg volt, mert egy appendix is található tőle a mű végén. Azt azonban nem tudni, hogy a Saccus-testvéreknek sikerült-e végül a kiadás, mert nem maradtak fenn példányok, amelyek ezt igazolnák.

Ezek után a levelezés megritkul, s 1637-től indul meg újra, amikoris újabb utalásokat találunk Böhmére: előbb Wilhelm Schwartz köszöni meg Lazarus Henkel von Donnersmarcknak[20] a pénzt, amelyet a neki elküldött *Iosephus Redivivus*ért kapott.[21] A *Iosephus Redivivus*nak ekkorra már létezett egy harmadik kiadása is 1635-ből.[22]

Majd Melchior Beringer von Königshofen[23] kéri Permeiert ugyanennek a könyvnek a megküldésére Pozsonyba,[24] és barátja valóban eljuttat neki egy csomagot, benne a *Der Weg zu Christó*val,[25] amely addigra szintén a harmadik kiadását érte el.[26] Pár nappal később Permeier elmeséli, hogy egy szép Böhme-írást kapott Abraham von Franckenbergtől, s „ezen kétségtelenül az egész pozsonyi minisztérium sok hasznosat elmélkedhetne".[27] Vagyis Beringer minden bizonynyal megosztotta olvasmányait a pozsonyi elöljáróságg al, ami szenzációnak minősülhet, hiszen Böhme egyáltalán nem tartozott a bevett szerzők közé a korban.

Berlinből Laurentius Grammendorf ír Permeiernek,[28] s elmondja, hogy a következő művei vannak Böhmének már nyomtatásban: a *Iosephus Redivivus*, a *De signatura rerum*,[29] a *Der Weg zu Christo* s az *Aurora*.[30]

Permeier aztán megkéri Grammendorfot a *Iosephus Redivivus*, ill. a *Viertzig Fragen von der Seelen Vrstand* megküldésére,[31] ami feltehetőleg meg is történik, mert egy évvel később Lazarus Henkel arról

[18] B17b f218. Johannes Saccus Permeiernek. Amsterdam 1631. június 8/18.

[19] Az 1630-as kiadás hiányzik Buddeckénél és Brucknernél, csak Dünnhaupt ismeri. L. DÜNNHAUPT, Gerhard: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock I.* Wiesbaden, 1990. Nr. 8.1.; A második 1631-es kiadásra l. BUDDECKE Nr. 166.

[20] Lazarus Henkel von Donnersmarck II. (1573–1664) felső-sziléziai mágnás, nagykereskedő, Tarnowitz, Beuthen és Oderberg ura.

[21] B17a 35a Schwartz Lazarus Henkelnek. Breslau 1638. július 8.

[22] BUDDECKE Nr. 167.

[23] Melchior Beringer von Königshofen (?–?, a XVII. század első fele) A bécsi udvarnál töltött be fontos tisztségeket, kegyvesztés miatt azonban Pozsonyba került, ahol az ottani evangélikus élet egyik vezetőjévé vált. Fontos tárgyalásokat folytatott a magyar rendekkel is.

[24] B17a 35f Beringer Permeiernek. Pozsony 1638. augusztus 19.

[25] B17a 35e Permeier Beringernek. Bécs 1638. augusztus 21.

[26] BUDDECKE Nr. 16. 1624 és 1628 után 1635-ben Amsterdamban jelent meg a harmadik kiadása.

[27] B17a 35g Permeier Beringernek. Bécs 1638. szeptember 2. „Von dem Fürtrefflichen, Hochgelehrten vnd Geistreichen Mann Herrn Abrahamen von Franckenberg zu Ludwigsdorff in Schlesien, (:sonsten vornehmes geschlechts:) hab Ich heut wider ein schönes Schreiben aus dem Fische Brun des bewusten Schusters Weißheit empfangen, darin vngezweifelt das gesambte *Ministerium* zu Pressburg viel nutzliches zumeditiren haben wurde".

[28] B17a 36o. Grammendorf Permeiernek. Berlin 1638. szeptember 5/15.

[29] BUDDECKE Nr. 145. 1635-ben jelent meg.

[30] BUDDECKE Nr. 114. 1634-ben jelent meg.

[31] B17a 36p. Permeier Grammendorfnak. Hely nélkül 1638. október 20.

tudósítja Permeiert, hogy még nem tudja visszaadni a *Viertzig Fragen*t, mert mindenképp le akarta másoltatni, de a másoló rengeteg hibát vétett, majd a javító végzett nagyon lassú munkát.[32]

1641-ben egy katalógust küld Permeier Beringernek Pozsonyba Böhme műveiről, és mellékeli a *Viertzig Fragen*t. Figyelmezteti Beringert, hogy egy arra alkalmas másolót találjon, mert ez a könyve valószínűleg nem fog olyan hamar nyomtatásban kijönni németül, mint a többi.[33] S valóban, a *Viertzig Fragen* először 1648-ban jelent meg németül, szintén Amsterdamban.[34] Vagyis ebben az esetben kéziratos példányokat olvastak s másoltak tovább. (Létezett ugyan egy latinra fordított, és 1632-ben Johann Angelius Werdenhagen által Amsterdamban kiadott változata,[35] amelyről azt írja Franckenberg Werdenhagennek pár évvel később, hogy 40 darabot Rómába juttattak belőle kitűnő emberek kérésére,[36] ami szintén megdöbbentő tény már csak a mennyiséget nézve is, nem is beszélve a rendeltetési helyről.)

A két utolsó Böhmére vonatkozó levélben Wilhelm Schwartz számol be a Franckenbergtől hallott érdekességekről Permeiernek. Franckenberg szerint van Beyerland, a holland üzletember csak nyereségvágyból adja ki Böhmét.[37] Később pedig David Guilbertus durva támadásáról tudósít Böhme és van Beyerland ellen.[38]

A levelekben magáról Böhme filozófiájáról kevés szó esik. Beringer többször írja, hogy ez neki túl nehéz, nem érti, sokszor el kell olvasnia, idő kell hozzá.[39] Permeier ezt megértéssel fogadja, de véleménye szerint, ha Böhme elveit egyszer valaki felfogta, akkor ugyanezeket megtalálja a többi művében is. Sőt, van egy ötlete is: az egyszerű emberek számára egy helyes módszerrel le lehetnek rövidíteni s összefoglalni a lényegét a böhmei gondolatoknak.[40]

Bár geográfiai értelemben nagy távolságokról beszélhetünk, maga az olvasókör kicsi volt. Valószínűleg a levelezőtársak azonban nemcsak egymással, hanem szűkebb környezetükkel is kicserélték eszméiket, könyveiket, másolataikat, mint ahogy ez Beringer esetében is látható volt. Amsterdam, Berlin, Breslau, Bécs, Pozsony, Danzig szellemi centrumokként működtek a korban, ahol a tudós emberek, értelmiségiek számára Böhme ismert szerző volt.

Nem mindig egyértelmű a levelekből, hogy nyomtatott könyvről vagy kézzel írott másolatról van-e szó. Többször leírták azonban a levelezőpartnerek, hogy egy megbízható írnokkal lemásoltatták az adott művet, s emellett igyekeztek megszerezni a már kinyomtatott példányokat is. (Ebből a szempontból érdekesség, hogy mely Böhme-művekkel rendelkezett bizonyíthatóan Abraham von Franckenberg: a *Iosephus Redivivus*szal 1631-ből, a *Viertzig Fragen*nel 1648-ból, s a *Trost-Schrift, Von vier Complexion*nel 1635-ből.[41])

[32] B17b f146. Henkel Permeiernek. Tarnowitz 1640. december 31.

[33] B17a 37c. Permeier Beringernek. Bécs 1641. árpilis 30.

[34] BUDDECKE Nr. 129.

[35] BUDDECKE, Werner: *Die Jakob Böhme-Ausgaben. Die Übersetzungen.* 2. Teil. Göttingen, 1957. Nr. 1.

[36] A levelet idézi BUDDECKE. L. az előző megjegyzést.

[37] B17b f196. Schwartz Permeiernek. Breslau 1643. január 21.

[38] B17b f197. Schwartz Permeiernek. Breslau 1643. március 4. David Guilbertus 1643-ban heves támadást intézett holland nyelvű könyvében Böhme ellen.

[39] B17a 37d Beringer Permeiernek. Pozsony 1641. május 24.

[40] B17a 37e Permeier Beringernek. Bécs 1641. május 27. „Es ist zwar sein des Schusters Philosophia etwas hoch aber nicht weitleuffig vnd könte mit einem richtigen *methodo* in eine gar kurtze form gebracht werden, dan wer einmal seine *principia* verstehet, der findet in allen Schrifften immer einerley gleich wie der Apostel *Paulus* geschrieben, vnd die Warheit nach ihrer Volkommenheit für sich nicht anderst kan oder vermag:"

[41] BRUCKNER, János: *Abraham von Franckenberg. A bibliographical catalogue with a short list of his library.* Amsterdam, 1988. 94. és 103.

A leginkább keresett Böhme művek a barátok között a következők voltak: *Der Weg zu Christo*, a *Iosephus Redivivus*, a *Viertzig Fragen*. A *Trostschrift*, a *Mysterium Magnum* és a *Bedencken Vber Esaiae Stiefels Büchlein*,[42] melyek szintén megjelentek nyomtatásban, nem kerülnek említésre.

A holland Böhme-recepció jelentősége tagadhatatlan, hiszen a teljes Böhme-életmű valóban előbb jelent meg nyomtatásban mind hollandul, mind angolul, mint a német.[43]

Azonban emellett létezett egy karakterében más német recepció is, amelynek határai jóval messzebb nyúltak, túl a német területeken is,[44] s amely időben nem sokkal Böhme halála után már tetten érhető a levelekben, s amelynek a szociális összetétele is rendkívül érdekes, hiszen többnyire a művelt, tanult laikusokra hatott. Ugyanakkor a Hollandiában piacra került német nyelvű misztikus irodalom nagyságrendje azt jelzi, hogy a németek óriási érdeklődést mutattak az ilyenfajta irodalom iránt, csak a lehetőségeik korlátozottak voltak ezek otthoni kiadására. Ezt a rést vették nagyon jól észre a holland könyves szakemberek, s bizony ki is használták.

VISKOLCZ NOÉMI

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei.) Közleményemben az 1700–1750 közötti könyvek possessori nyomait tárgyalom. A kézírásos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket is. Kronológiai sorrendet követek; a 18–19. században birtokolt könyveket az alábbi szkéma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címleírása, a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés (ex libris) szövege.

A szerzeteseknél a „pro usu", „ad usum" formulákkal használatba adott könyveket is felsorolom.

1. Szerzetesek könyvei

Kereskényi Ádám jezsuita (1713–1777)

NÁDASI, Joannes: *Vitae praedestinatorum signum magnum S. Maria Mater Boni Consilii.* Wien, 1744, Heyinger. (752.368)

[42] BUDDECKE Nr. 140. 1639-ben jelent meg.

[43] Az első német összkiadás 1682-ben Amsterdamban jelent meg, majd újra 1715-ben és 1730-ban, szintén Hollandiában.

[44] Böhme magyarországi recepciója nem tartozik a cikk tárgykörébe, de az eddigi kutatások azt az eredményt hozták, hogy a német területeken eretneknek számító szerzők ritkán jelennek meg a németek által lakott felső- és nyugat-magyarországi városokban, de azért adódnak kivételek. Például a soproni és kassai német nyelvű polgárság olvasmányanyaga igazi kincsesbánya ebből a szempontból. Itt bukkantam az egyetlen „Böhme-gyanús" könyvre is, Erasmus Kinczel javainak az összeírásában 1677-ből: „Egj Német és Deak kenv Misterium magnum" (In: *Kassa város olvasmányai 1562–1731. Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.* Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 66.), mely a könyvcím ritkasága miatt feltehetőleg megegyezik az 1640-ben Amsterdamban Johann Janssonnál megjelenttel. L. BUDDECKE Nr. 164.

„Inscriptus Cat.[halogo] Coll.[egii] Tyr.[naviensis] S.[ocietatis] J.[esu] 1745. Pro cubiculo P.[atris] Spiritualis".

1745-ben a nagyszombati kollégiumban Kereskényi Ádám volt a spirituális.[1] Bölcsészdoktor, tanár és hitszónok. Szaktárgyai: fizika, metafizika, retorika, poetika, latin és magyar nyelvű munkái jelentek meg.[2] Nyomdavezető volt Kassán és Kolozsvárott.[3]

Cetto Benedek piarista
(1731–1799)

NOËL, Francissus: *Sinensis Imperii libri classici sex*. Prag, 1711, Typ. Univ. (762.097)

„Benedicii Cetto e S.[cholis] P.[iis] 1780"

DU HALDE, Jean Baptiste: *Ausführliche Beschreibung der Chinesichen Reichs und der grossen Tartarey*. Rostock, 1749, Koppe. (746.112)

„P.[atris] Benedicii Cetto e S.[cholis] P.[iis] 1789."

A possessor tanár és iskolaigazgató volt, tanított Veszprémben, Nyitrán, Pesten, Debrecenben.

A Desericzky József Ince piarista és Pray György közötti tudományos vitát[4] – az előző halála után – Cetto folytatta; ezzel kapcsolatban három sinológiai témájú művet tett közzé.[5] Noël és Du Halde munkái ezekhez szolgálhattak forrásul.

Pál Imre konventuális ferences
(18. század közepe)

RAPINUS, Renatus: *Animadversiones historico-criticae in philosophiam naturalem, transnaturalem*. Wien, 1718, Voigt. (752.390)

„Pro usu F.[ratris] Emerici Pál Ord.[inis] Min.[orum] S.[ancti] F.[rancisci] Conv.[entua]lium."

KAYSER, Sebastianus: *Dissertatio de nummis monetariorum veterum culpa vitiosis*. Promotore –. Wien, 1736, Voigt. (761.951)

„Ex libris P.[atris] Emericii Pál Ord.[inis] Min.[orum] Conventualium 1747."

Pál Imre 1768-ban az eperjesi ferences konvent házfőnöke volt.[6]

Koppi (József) Károly piarista
(1744–1801)

MELLEN, Jacobus: *Series regum Hungariae e nummis aureis*. Leipzig, 1750, Pietsch. (780.010)

„Ex Bibliotheca Caroli Koppi E Scholis Piis Historiae Universalis Professoris Academici." (Nyomtatott, szegélydíszes ex libris.)

[1] LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. VIII. (1734–1747)*. Romae, 1994. 707.

[2] SZINNYEI VI. 64–66.

[3] SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Paris–Bruxelles–Louvain, 1960. IV. 1008.

[4] A vitáról: HORÁNYI, Alexius: *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri*. I. Budae, 1808. 650–658.

[5] SZINNYEI II. 22–23.

[6] KNAISZ, Michael: *Chronologo-provinciale Ordinis F.F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae et Transilvaniae* ... Posonii, 1803. 346.

Koppi 1759-ben lép a rendbe, szerzetesi neve: Carolus a Passione Domini.[7] 1774-ben Nagyszombatban doktorál, 1784-ben pesti egyetemi tanárrá nevezik ki, 1788-ban a bölcsészkar dékánja volt. Történelmi tárgyú műveket és beszédeket írt.[8]

Tomeján Sándor piarista
(18. század második fele)

MARTIALIS, Marcus Val.[erius]: *Epigrammata*. Amsterdam, 1749, ny.n. (761.906)
„In usum Alexandri Tomeján a Sch.[olis] Piis"
Roma antica, e moderna sia nuova descrizione. Roma, 1745, Roisecco. (759.462)
„P.[atris] Alexandri Tomeján e S.[cholis] Piis."
A possessor a tatai piarista gimnázium igazgatója volt, az 1772–1773 és 1778–1779 között.[9]

Paintner Mihály Antal jezsuita
(1753–1826)

[DESERICIUS], Innocentius a Thoma Aquinate: *Pro cultu litterarum in Hungaria a speciatim civitate dioecesique Nitriensi vindicatio*. Roma, 1743, Zempel. (780.827)
„Donum Cels.[issimi] S.[acri] R.[omani] I.[mperii] Principis tum Exc.[ellentissimi] D.[omini] Comitis Antonii II. de Grassalkovics de Gyarak, Praesidis filii S.[acri] Regni Custodis, etc. 1782. Mich.[aelis] Ant.[onii] Paintner. Praes[idis] Com.[itis] Ant.[onii] de Grassalkovics."
A könyv tulajdonosa változatos pályát futott be. 1763-ban lépett a Jézus Társaságba; annak feloszlatása után (1773) a bécsi Theresianumban Grassalkovich Antal herceg azonos nevű fiának nevelője volt, a könyvet is tőle kapta ajándékba. Később királyi tanácsos, novii címzetes püspök, rátóti és győri prépost lett, majd 1822-ben a magyar királyi udvari kancelláriánál referendárius. Latin és magyar nyelven jelentek meg művei.[10] Kéziratban maradt munkái jezsuita rendtörténetet, életrajzokat, anekdotákat, verseket, beszédeket, nyomda és pecséttörténeti adalékokat tartalmaznak,[11] ezt a hagyatékot a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár őrzi.[12]

Pápesch Mátyás piarista
(1779–1870)

SANNAZARIUS, Jacobus: *Poemata*. Venezia, 1746, Occhi. (761.931)
„P.[ater] Pápesch"
Nevezett Tatán 1822-től 1838-ig tanár, 1839–1847 között ugyanott a piarista rendház főnöke volt. Ódákat és egy epicediumot írt latin nyelven.[13]

[7] VIÑAS, Thomas: *Index Bio-bibliographicus CC. RR. PP. Matris Dei Scholarum Piarum II.* Romae, 1909. 137.
[8] SZINNYEI VI. 972–975.
[9] MOHL Adolf: *Tata plébánia története*. Győr, 1909. 228.
[10] SZINNYEI X. 95–97.
[11] SOMMERVOGEL VI. 91.
[12] SZABÓ Flóris: *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp. 1981.
[13] SZINNYEI X. 384–385.

Stech Alajos piarista
(1813–1887)

WALTHERUS, Conradus Ludovicus: *Thesaurus medico-chirurgicarum observationum curiosarum.* Leipzig, 1715, Monath. (752.796)

„Aus der Sammlung des Alois Stech No 172." (Halványzöld, nyomtatott ex libris.)

A possessor pályaképét három, szintén orvosi témájú könyvének közlése kapcsán már ismertettem.[14]

2. *Világi papok könyvei*

Mednyánszky Ferenc László (báró)
(?–1733)

Kolligátumkötet:

1. OTROKOCSI FORIS, Franciscus: *Restitutio Israel futura.* Wien, 1721, Voigt. (752.397/1)
2. OTROKOCSI FORIS, Franciscus: *Media vitae prolongandae.* Wien, 1712, Voigt. (752.397/2)
3. OTROKOCSI FORIS, Franciscus: *Princeps Nadib Christus in suis principibus.* Tyrnaviae, 1716, Typ. Acad. (752.397/3)

„Franc.[isci] Lad.[islai] Mednyánszky"

Mednyánszky 1707-ben esztergomi nagyprépost volt, majd a földvári apáti és cattariói püspöki cím tulajdonosa lett.[15]

Bencsics Demeter
(18. század közepe)

PICHLER, Vitus: *Compendium juris canonici.* Wien, 1717, Voigt. (759.108)

„Pro Simplici Usu Patris Demetrij Bencsics"

A possessor 1741-ben Budán tanárkodott.[16]

Kollonitz László (gróf)
(1736–1817)

CAUSEUS, Michel Angelus: *Romanum museum sive thesaurus eruditae antiquitatis.* Roma, 1746, Bernabo-Lazzarini. (748.042)

„Ex Libris Ladisl. [ai] Com.[itis] Kollonitz Epis.[copi] M.[agno] Varad.[iensis]. (Címeres ex libris.)

Kollonitz nagyváradi kanonok és nagyprépost volt, 1775-ben erdélyi, 1780-ban nagyváradi püspök lett, valamint Bihar vármegye alispánja. 1788-ban nevezték ki kalocsai érseknek. Történelmi munkái és egyházi beszédei maradtak fenn latin nyelven.[17]

Ex librisének három változata ismeretes.[18]

[14] OJTOZI Eszter: *Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai.* = MKsz 1997. 229–230.

[15] NAGY VII. 384–385.

[16] RMSZ 30.

[17] NAGY VI. 304., SZINNYEI VI. 772–773.

[18] CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalogusa.* Bp. 1903. 27. A Causeus műben található ex libris képe: OJTOZI Eszter: *Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben.* Debrecen, 1998. 8. tábla.

Radnich Imre
(1797–?)

ANSON, George: *Voyage autour du monde. I–IV.* Amsterdam–Leipzig, 1749, Arkstée-Merkus. (789.427)

GRACIAN, Balthasar: *L'homme de cour.* Augsburg, 1710, Kühtze. (751.012)

FENTENELLE, Bernard: *Entretiens su la pluralité des mondes.* Paris, 1708, Brunet. (752.798)

„Ex Munificentia R.[everendissi] mi D.[omini] Emerici Radnich E.C. Albaregalens.[is] Canonici". (Lila nyomtatott emlék ex libris.)

Az ajándékozó 1870-ben volt székesfehérvári kanonok,[19] könyvjegye ezidőtájt készülhetett.[20]

Kováts József
(1815–1869)

THOMAS, Aquinas: *Summa totius theologiae.* Padova, 1712, Typ. Seminarii. (753.614)

„Ex Libris Josephi Kováts M.[etropolitanae] Eccl.[esiae] Coloc.[ensis] Canonici". (Ex libris, nyomtatott, díszítetlen cimke.)

Kováts József kalocsai apátkanonok és bécsi prépost volt. Latin és magyar nyelvű teológiai munkái, cikkei, beszédei jelentek meg.[21]

A könyvet előzőleg a pesti Pálos Könyvtár birtokolta, erről díszes, ovális ex libris tanúskodik.[22]

Rövidítések

NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. Pest, 1857–1865.
RMSZ = *Régi magyarországi szerzők.* Összeáll. PINTÉR Gábor. Bp. 1989.
SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Bp. 1891–1914.

OJTOZI ESZTER

Szatmár vármegye felirata 1793-ból a Magyar Kurír érdekében. Az alábbiakban egy olyan levéltári forrásra szeretném felhívni a figyelmet, amely nemcsak Szacsvay Sándor *Magyar Kurír*-jával kapcsolatos ismereteinket egészíti ki, hanem némi betekintést nyújt a korszak hazai újságolvasó közönségének gondolkodásába is. A közlésre kerülő dokumentum ugyanis arról is tájékoztatást ad, hogy miként fogadták Szatmár vármegyében a szerkesztő, I. Ferenc trónralépését követően bekövetkezett eltávolításának hírét, s hogy miként fejezték ki ragaszkodásukat a szerkesztő nélkül maradt bécsi magyar újság iránt. Mint ismeretes, Szacsvayt a kormányzat egy állítólagos cenzúravétség miatt – a valóságban azonban a korábbi évek időnként éles, társadalomkritikától

[19] Schematismus Dioecesis Alba-Regalensis pro anno 1870. 7–9.
[20] ARADY Kálmán: *Régi magyar emlék ex librisek.* = MKsz 1962. 62.
[21] SZINNYEI VI. 1299–1300.
[22] CZAKÓ: *i.m.* 39. tétel.

sem mentes, jozefinista felvilágosultságú újságírói tevékenységéért – távolította el a *Magyar Kurír* szerkesztésétől.[1]

Az eddigi szakirodalomban ez üggyel kapcsolatban idézték ugyan az erdélyi udvari kancellária 1793. február 1-jén keltezett ide vágó rendelkezését, amelyben az udvari kancellária arról értesítette őket, hogy Szacsvayt a cenzúra állítólagos kijátszása, felsőbb rendeletek megszegése, sőt a könyvnyomtató tiltott cselekedetre való rábírása miatt a *Magyar Kurír* szerkesztésétől elmozdították. Hozzáfűzték még, hogy mihelyt alkalmas személyt találnak a szerkesztésre, az újság kiadását újra engedélyezik. Intézkedtek az előfizetésekkel kapcsolatban is: úgy rendelkeztek, hogy a már befizetett előfizetési díjat vagy vissza kell küldenie a szerkesztőnek az egyes előfizetők részére, vagy pedig az új szerkesztőnek a folytatandó lapot kell kárpótlásul megküldenie az olvasóknak.

Ugyancsak ismeretes az erdélyi udvari kancellária március 9-én keltezett azon rendelkezése is, amely arról adott hírt, hogy „őfelsége a Magyar Kurír szerkesztését Decsi Sámuelre bízta." Ebben ismét megkérdezték az olvasókat, hogy kívánják-e a *Magyar Kurírt* az új szerkesztő alatt is járatni, vagy azt választják, hogy küldjék vissza a befizetett előfizetési díjat.[2]

Az erdélyi udvari kancellária ezen két rendelkezésének előzményére fényt vet az Országos Levéltárban megtalálható két feljegyzés. A gróf Pálffy Károlynak, az udvari kancellária elnökének átiratai, melyek közül az első 1793. jan. 28-ra, a második 1793. február 28-ra van datálva, szövegükben lényegében megegyeznek az erdélyi főhatóság már idézett rendelkezéseivel; az erdélyi udvari kancellária ezeket csaknem szó szerint továbbította az erdélyi főkormányszékhez.[3]

Érdekesebb az ügy folytatása, amelyről eddig nem volt tudomásunk. Az említett helyen található egy magyar nyelvű feljegyzés is, amelyet Szatmár vármegye egybegyűlt rendei intéztek az 1793. március 15-én Szatmárnémetiben megtartott gyűlésükről a helytartótanácshoz. A beadványnak a tartalma mellett magyar nyelvűsége is figyelmet érdemel, hiszen a korszak többi hivatalos aktája túlnyomórészt latin vagy német nyelven íródott. Szövege a következő:

„Felséges Örökös Királyi Herceg....
Felséges Királyi Magyar Helytartó Tanáts...

Szatsvay Sándor Magyar Kurír név alatt lévő ujságok eránt ezenn Esztendőben Böjt elő Havának 1 ső Napján 3041 dik szám alatt kőlt kegyes Parantsolatját Királyi Hertzegségednek és a Flges K.M. Helytartó Tanátsnak közönségessé tettük. És minthogy megyénkben senki sem találtatott aki azonn pénzét vissza kívánná venni, melyet a Nevezett Ujságra az Esztendőnek eleivel már fel küldött, esedezünk alázatosan Királyi Hertzegséged és a Flges K.M. Helytartó Tanáts előtt, hogy azonn elő fizetőknek Szatsvay helyében rendeltetett Détsy Sámuel ujságival eleget tétettni méltóztassék. Mely alázatos kérésünk mellett kegyelmében kegyességekben és hathatós Pártfogásokban ajánlottak tartozó nagy tisztelettel maradunk.

Szathmár-Némethiben Böjt más havának 15 dik s több utánna következett Napjain 793 ban tartott különös gyűlésből és Törvény Székből.

Királyi Herczegségednek
s a Felséges K.M. Helytartó Tanátsnak
Alázatos, köteles, engedelmes Szólgái
N. Szatmár Vármegyének
különösen Egyben-gyűlt Rendei."[4]

[1] L. KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei.* Bp. 1970. 378–401.
[2] JAKAB Elek: *Szacsvay Sándor.* = Figyelő 1881. XI. 345–346.
[3] OL Departamentum gremiale ordinarium. Grem. 14-1, 14-8.
[4] Grem. 14-13.

A beadvány szerint tehát az egész megyében senki sem akadt, aki vissza kívánta volna kapni a befizetett előfizetési díjat, vagyis I. Ferenc trónralépése után is ragaszkodtak a magyar újsághoz. Ez részben Szacsvay és lapjának népszerűségét bizonyítja, de arra is vall, hogy ilyen formában is kifejezésre kívánták juttatni szolidaritásukat az elmozdított újságíró és lapja iránt. Bizonyára megérezték a kormányzatnak azt a hátsó szándékát, – aminek ezekben az években több ízben is kifejezést adtak – hogy valójában azt szerették volna, ha érdeklődés hiányában a *Magyar Kurír* végleg megszűnne.[5]

Szatmár vármegye felirata méltán csatlakoztatható Abaúj vármegye azon – szintén 1793-ból származó – felterjesztéséhez, amelyben Batsányi Jánost, az első magyar nyelvű folyóirat szerkesztőjét vették védelmükbe a szintén koholt „cenzúravétség" vádjával szemben.[6] De míg ez utóbbinak csak a *Magyar Museum* szerkesztője ellen megindult hajszát sikerült – legalábbis időlegesen – feltartóztatnia, de a folyóirat megszűnését nem tudta megakadályozni, addig Szatmár vármegye közbelépése hozzájárulhatott a *Magyar Kurír* folytatólagos megjelentetéséhez, igaz, hogy már nem Szacsvay Sándor, hanem Decsy Sámuel szerkesztésében.

KÓKAY GYÖRGY

Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről. A 18. század végén kezdődő és a reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkeztek a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A rendek a magyar tannyelv bevezetésének nagy jelentőséget tulajdonítottak, úgy vélték, ez hatékony eszköze lehet a nemzeti művelődés előmozdításának, a kultúra demokratizálódásának és nem utolsó sorban a polgári eszmék széleskörű terjesztésének.

Nagyon lassan, lépésről lépésre haladt az iskolai magyar nyelvtanítás és a magyar tannyelv kérdésének törvényi szabályozása. Az 1791: 16. tc. kimondta, hogy a gimnáziumokban, az akadémiákon és a pesti egyetemen magyar nyelvtanár áll rendelkezésére azoknak, akik magyar nyelvet akarnak tanulni. Egy évvel később kötelezővé tették a magyar nyelv tanulását (1792: 7. tc.), ezzel a magyar nyelv rendes tárgy lett az iskolákban. Az 1807. évi országgyűlés követelésként fogalmazta meg, hogy a gimnáziumok felsőbb osztályaiban, és az akadémiákon a magyar legyen az oktatás nyelve a latin helyett. Az uralkodó a követelést elutasította. Hasonló sorsra jutott az 1811-ben ugyanebben a tárgyban benyújtott felirat is.

Az 1825-ös első reformországgyűlésen a rendek nemzeti nevelést követeltek. Ennek elengedhetetlen feltétele a magyar tanítási nyelv bevezetése a közép- és felsőfokú iskolákban. Számos érv, javaslat hangzott el, hosszadalmas viták folytak, amelyek eredményeként megszületett a magyar nyelvi törvényjavaslat. Az uralkodó a javaslatot elutasította.

A reformkorban a magyar nyelvnek a latinnal szemben való uralomra juttatása egyik fő feltétele volt a nemzeti-polgári átalakulásnak, és szorosan összefüggött a függetlenségi törekvésekkel is. Ezért a magyar tanítási nyelv ügye szervesen beépült a liberális nemesi ellenzék politikai programjába. A nyelvújítási mozgalom törekvései, a húszas-harmincas években fejlődésnek induló nemzeti nyelvű tudományosság és szépirodalom, előkészítették a magyar nyelvet az új szerep betöltésére. A reformkorban minden országgyűlésen sikerült részeredményeket elérni a magyar

[5] A *Magyar Hírmondó* megszűnésekor, 1803-ban a kancellária azt kívánta, hogy a lap kiadási jogát senkire se ruházzák át. Így már csak a *Magyar Kurír* marad meg, és azt remélték, hogy idővel talán ez is megszűnik. (OL Kanc 1802. 11. 167.) L. GORIUPP Aliz: *A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján.* Bp. 1944. 14.

[6] *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 216–217.

nyelvhasználattal kapcsolatban. Az 1830. évi 8. tc. megtiltotta olyan közhivatalnokok alkalmazását, akik nem tudtak magyarul. A magyar nyelv ismerete nélkül nem lehetett többé ügyvédi vizsgát tenni. Az 1832–36. évi 3. tc. intézkedett a magyar nyelvű anyakönyvezésről. Az 1839–40. évi 6. tc. előírta a magyar nyelv használatát az országgyűlésnek és a törvényhatóságoknak a királyhoz intézett feliratiban, az egyházi és katonai hatóságok hivatalos irataiban. Az 1843–44. évi 2. tc. előírta, hogy az országgyűlés magyarul tanácskozzon, magyarul folyjon a bíráskodás. A 9. paragrafus pedig kimondta: „az ország határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen."

A tanítási nyelv kérdésének vitája nemcsak az országgyűlésen, hanem a sajtó hasábjain is nagy intenzitással folyt. Már az 1820-as évek kezdetén számos cikk és tanulmány látott napvilágot újságjainkban és folyóiratainkban, amelyek a magyar nyelv kérdésével általában, és ezzel összefüggésben a magyar tannyelv bevezetésének szükségességével foglalkoztak.

Az egyik ilyen, vitaindító programcikknek is beillő tanulmány Mednyánszky Alajos írása, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1822-i évfolyamában jelent meg.[1] A későbbiek során a magyar közoktatásügy reformtervezetében is közreműködő művelődéspolitikus felhívást intéz kora értelmiségéhez és felszólítja őket, fejtsék ki véleményüket a folyóirat lapjain a magyar nyelv „kiterjesztéséről".

> „Örömmel láttam ugyan, hogy a Tudományos Gyűjtemény a Magyar nyelv dolgára hathatósan ügyel, és erről több velős derék értékezéseket botsátott közre, de eggyet óhajtanék még ezeknek folytában, hogy tudniillik nem tsak abban akadna meg beszédünk, melly szükséges anyai nyelvünk mívelése, (mert arról már régen minden okos és buzgó hazafi meggyőződött) hanem hogy többek adnák elő vélekedéseiket, hogyan és miképpen lehetne gyarapítani és közönségesebbé tenni a magyar nyelvet? ... A mint pedig tökélletesen meg vagyok győződve, hogy a Tudományos Gyűjtemény, ezen tudományos vélekedések s talán vetekedések elő adására is legalkalmatosabb eszköz, úgy nem kételkedem, hogy a ... Redactio, minden hasonló értekezésnek helyet fog engedni, s nem külömben a más vélekedésűek szavát ... hasonlóképpen olvasói tudtára fogja botsátani."[2]

Valóban így történt. Számos tanulmány jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben és természetesen a többi reformkori folyóiratban is, amelyek valamilyen módon az anyanyelv iskolai használatával és a magyar tannyelv kérdésével foglalkoztak. (A *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent összesen 98 nevelésüggyel foglalkozó tanulmány közül 12 a magyar nyelv iskolai használatának kérdéseit boncolgatja. Érdekes megemlíteni, hogy 16 tanulmány foglalkozik a nevelés általános elveinek kérdéseivel, 8 általános oktatáspolitikai, 11 pedig nőnevelési problémákkal.)

Visszatérve Mednyánszky 1822-es cikkéhez, elmondhatjuk, hogy ő már ekkor kritikusan vázolja a korabeli magyar középiskolák tanulmányi viszonyait, ahol minden tárgyat, köztük a heti két órában oktatott magyar nyelvtant is latinul tanítják. Ugyanakkor külföldi – német, angol és francia – példákkal bizonyítja az anyanyelven folyó képzés hatékonyságát. Kiemeli, hogy ezekben az országokban az összes tárgyat nemzeti nyelven oktatják. Elismeréssel nyilatkozik a hazai református kollégiumokról, ahol már sok tárgyat magyarul oktatnak.

Mednyánszky szerint a hazai oktatásügy fejlődésének elsőrendű feltétele a magyar tanítási nyelv bevezetése az iskoláinkban. Az összes tantárgy magyarul történő oktatását szorgalmazza.

[1] MEDNYÁNSZKY Alajos: *Hazafiúi gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában.* = Tudományos Gyűjtemény 1822. I. 1–37.

[2] MEDNYÁNSZKY Alajos: *i.h.* 4.

„... kívánnám, hogy mindennémű akár alsóbb akár főbb oskolákba béhozassék a Magyar Nyelv, de nem úgy mint most, egy különös Tanító által tanítva, hanem hogy a latin Grammaticán kívül, és a Syntaxis, Rhetorica s Poesis mellett. ... a többi tudományok, azaz a Vallásbéli oktatás, a Föld leírás, Természeti és Világi Történetek. Számvetés sat. minden kifogás nélkül Magyar nyelven adatnának elő, és a Tanítványok is azokat úgy tanúlni és felmondani kényteleníttetnének."[3]

Miként e korban a nemzeti nyelv ügyéért küzdők közül oly sokan, Mednyánszky is híve a klasszikus műveltségnek, annak megszerzését fontosnak tartja, de elsőrendű feladatként jelöli meg oktatáspolitikusaink számár azt, hogy iskoláinkban a magyar tannyelv kerüljön bevezetésre.

1825-ben Terhes Sámuel kassai református prédikátor a *Felső Magyar Országi Minervá*ban írt cikkében[4] a magyar tudomány fejlődésének akadályaival foglalkozik. Keményen ostorozza, több helyen talán torzítva, karikírozva, a nálunk szokásos latin nyelven folyó oktatást. Írása hű tükre a húszas években fellendülő latin elleni hangulatnak. Szatirikus cikke jó bepillantást nyújt abba a szerepbe, melyet a latin – a falusi iskolától kezdve az akadémiáig – iskolarendszerünkben játszott és abba a tanítás-nevelési szellembe, amely azidőtájt már csak nálunk uralkodott Európában. Még a gimnázium egyes osztályai is a latin grammatika fejezeteiről nyerik nevüket „Poeták, Rhethorok, Syntaxisták, Grammatisták, Principisták, Parvisták" – jegyzi meg a szerző, aki azt is fájlalja, hogy az iskolák nem tanítanak hasznos ismereteket. Az ifjú tudatlanul kerül ki az iskolából. A magyarság a latin tannyelvet tartja a tudománybeli haladás legfőbb akadályának. Hasonlóan Mednyánszkyhoz, Terhes Sámuel is követeli a természettudományok, az egészségtan, a hit- és erkölcstan tanítását minden osztályban, és csakis magyar nyelven. Ezentúl megfordítva legyen, hirdeti Terhes Sámuel a filantropista szerzők gondolatait ismételve: a természettudományok legyenek a főtárgyak, a nyelveket pedig csak mellékesen tanítsák az iskolákban. Legyen a magyar a tanítás nyelve, követeli a szerző, és azt hangsúlyozza, hogy a görög és a latin csak a tudósok számára lényeges.

Miklós László sárospataki professzor, aki felsőbb tanulmányait Göttingenben végezte és húsz éven át, 1820 és 1840 között oktatott Patakon politikát és államtant, igen figyelemreméltó szerepet töltött be a kollégium életében. Bár elismerte a magyar tannyelv fontosságát mégis egész életén át küzdött a klasszikus nyelvek létjogosultságának ügyéért. Terhes Sámuelnek a klasszikus gimnázium ellen intézett támadását megalapozott érvekkel utasítja vissza a *Felső Magyar Országi Minerva* hasábjain.[5] Elveit a német neohumanizmus eszmevilágából meríti. Tiltakozik az ellen, hogy a filológiai-történelmi tanulmányok és a természettudományok között mesterséges ellentétet támasszunk. Ezek kiegészítik egymást – vallja. Nem igaz, hogy a nyelvi ismeret csak keveseknek való. Helytelen lenne a „reális oskolák" megszervezése, mert ezek csak egyoldalú műveltséget nyújthatnak. A reáliskolák Miklós László szerint csak ipari és kereskedelmi pályákra előkészítő szakiskolák, de nem általános műveltséget adó intézmények. Ilyenek csakis a gimnáziumok lehetnek, amelyek tanulmányi rendjére és szellemére hazánkban is igen jótékonyan hatott a német neohumanista mozgalom. A gimnázium nem zárja ki a reáltudományokat. A szerző szerint azok is igen fontosak, de a klasszikus nyelvek emiatt nem kerülhetnek hátrányba. Ezt sok érv igazolja. Először is, az emlékezőtehetséget csakis a nyelvtanulás fejleszti kellőképpen. Másodszor: ez szoktatja a gyermeket legjobban rendszeres munkára. Harmadszor: aki ifjú korában a nyelvtanu-

[3] MEDNYÁNSZKY Alajos: *i.h.* 27.

[4] TERHES Sámuel: *Mi akadályoztatja többek közt tudománybeli tökéletesedésit a Magyarnak?* = Felső Magyar Országi Minerva 1825. XII. 495–501.

[5] MIKLÓS László: *A tudomány és a Nyelvtanítás helyes összeköttetéséről a Felsőbb Tudományos Intézetekben.* = Felső Magyar Országi Minerva 1826. V. 681–690.

lást elmulasztja, később sohasem pótolhatja, míg egyéb ismereteket később is megszerezhet, annál is inkább, mert a nyelvek által kicsiszolt elme bármely területen gyorsan képes új ismeretek megszerzésére. Végül a klasszikus nyelvek ismerete nélkül nincs alapos tudományosság, csak dilettantizmus, vallja a szerző. A sárospataki professzor úgy mutatja be a gimnáziumot, mint a humanista történeti kultúra iskoláját és kifejti azt, hogy egy-egy tudomány mélyebb művelése föltételezi a tudomány addigi történeti fejlődésének alapos és forrásszerű ismeretét, ez pedig lehetetlen a klasszikus nyelvek ismerete nélkül. Miklós László Herder nyomán ismerte fel a történeti gondolat jelentőségét. Ugyancsak Herdertől veszi a gimnázium célmeghatározását is: „a szelíd tudományoknak (humaniora) mindazt fel kell ébreszteni, ápolgatni, erősíteni az ifjúban, ami az igazi emberiség bélyegét reányomja, ami az önérzetét, erkölcsiségét, képzését és közönséges kiformáltatását, egyszóval humanitását előmozdítja." Herdert idézi, amikor kiemeli, hogy „a klasszikusok tanulását úgy kell intézni, hogy azáltal az erkölcsi és esztétikai érzés, két faktora a humanitásnak, mindinkább kifejtessék."[6] Elítéli Terhes azon kívánalmát, hogy a klasszikusokat csak mellékesen tanítsák gimnáziumainkban. Lehetetlen ilyen sorsra kárhoztatni azt a tudományt, melyből az egész európai kultúra eredt, és amelynek tanulása mellett a nemzeti nyelv éppen úgy tökéletesedhetik, mint más művelt nemzeteknél. Legyen az oktatás nyelve magyar – hangsúlyozza a professzor –, emellett szépen virágozhatik az iskolában a klasszikus irodalmi műveltség is. Esztelenség volna arra törekedni, hogy a gimnáziumok tantervében ne szerepeljenek a természettudományos ismeretek, de ezeknek itt csak az alapjai adhatók elő. Úgy kell tanítani a természettudományokat, hogy az ifjú érdeklődését felkeltsük a terület iránt, de a természettudományok alapos és rendszeres tanítására csak az akadémián kerüljön sor. A nyelvtanulás se merüljön ki száraz grammatizálásban, hanem elsősorban a klasszikus írók olvasása és magyarázata álljon a középpontban.

Kiss Sámuel, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain 1827-ben közzétett értekezésében[7] kifejti, hogy a magyarság leginkább a nevelés terén maradt hátra az európai nemzetek sorában. Hogy mi ennek az oka? Az, hogy „a latin nyelvnek olly igen rabjai vagyunk." A szerző tehát kárhoztatja a latin nyelv iskolai egyeduralmát. Nézete szerint felesleges kínt jelent a gyermekeknek a latin tannyelv. „Magyarul kellene az iskolákban tanítani" – követeli a szerző. Az a véleménye, hogy a latin nyelv tanítását a retorikai osztályban kellene kezdeni, tehát semmiképpen sem nyolc éves korban. „Így nem lenne az iskolai pálya olly gyűlöletes mechanismussá, melly már sok ifjakra örök veszélyt hoza."[8] A szerző a Herder-féle középiskola híve, amelyben a latin nélküli alapépítmény fölé emelkedik humanisztikus tagozat. A latin nyelv tanításának célja a nagy klasszikus írók megismertetése. Az erkölcsi nevelés hiányosságait is a latin nyelv helytelen oktatására vezeti vissza Kiss Sámuel. Ifjaink durvák és nyersek és ezt magyarosnak tartják. Nincs bennük „finom esztétikai érzés s nemes indulat", mivel a szívet képző munkákat – hiába tanulják sok sok éven át a latin nyelvet – nem olvassák, hirdeti a neohumanista elveket valló magyar pedagógus.

Szigethi Gyula Mihály, a székelyudvarhelyi református kollégium professzora a *Felső Magyar Országi Minerva* című folyóiratban közzétett tanulmányában[9] helyesen állapítja meg, hogy a latin oktatás sikertelenségének az a legfőbb oka, hogy az eredeti auktorok olvasása helyett csak a latin nyelvtan oktatására szorítkozik az iskolai oktatás. Elítéli azt a módszert, hogy a nyelvtani szabályokat szárazon kell memorizálniuk a tanulóknak. Természetesebb eljárásnak tartja, ha a szabályokat a fordítandó eredeti szövegeken szemléltetnék. A latinoktatás keretében tárgyalt szerzők

[6] MIKLÓS László: *i.h.* 685.

[7] KISS Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 3–15.

[8] KISS Sámuel: *i.h.* 7.

[9] SZIGETHI Gyula Mihály: *A Deák nyelv nem tudása okairól s tanulása hibáiról.* = Felső Magyar Országi Minerva 1828. X. 1916–1919.

tanulmányozását a gyermekek korához és értelmi képességeihez kellene igazítani. A latin auktorokat nem szemelvények alapján kellene megismertetni a gyermekekkel, hanem a legkiemelkedőbb munkákat teljes egészében kellene olvastatni és elemezni a gimnáziumokban. A klasszikusok oktatásának célját tehát a neohumanizmus szellemében határozza meg a szerző, mikor azt mondja, hogy csak az egész mű megismerése vezet el a kívánt célhoz. A székelyudvarhelyi professzor azt is hangsúlyozza, hogy a gimnáziumokban a latin tanulmányok mellett igen fontos lenne természettudományi tárgyakat is tanítani. Ő is erőteljesen hangsúlyozza azt a kivánalmat, hogy az oktatás nyelve magyar legyen minden iskolafokozatban.

Antal Mihály a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent „Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némelly eszközeiről" című tanulmányában[10] arról ír, hogy jobban terjedne, fejlődne a honi nyelv, ha az ifjúság legalább néhány tantárgyat magyarul tanulhatna. „... minden vitatáson túl áll az, hogy honi nyelvünk terjedése tetemesen nyomósb s sükeresebb lenne, ha az ifjúság hallana tsak bár néhány tanulmányokat is oskolai pállyáján".[11] Szomorúan állapítja meg, hogy gimnáziumainkban a magyar nyelv grammatikáját is latinul tanulják a magyar ifjak. Helyesli Mednyánszky Alajosnak azt a javaslatát, hogy a nemzeti nyelven való tanítás már az első osztályokban elkezdődne néhány tárgy esetében, majd a magyarul oktatott tárgyak száma szaporodna. De Antal Mihály ennél tovább lépne. Nézete szerint semmi sem indokolja azt, hogy az egyetemi szintű jogi és orvosi tanulmányok ne folyhassanak magyarul.

> „Polgári létünk boldogsága kívánja törvényeinket minél közönségesebben tudni. Így van ez az orvosi tudományokkal is testi létünkre nézve... Nints tudomány, mellyet ártana élő nyelven tanítani, nemzeti nyelvünk pedig képes a műveltségnek tetemes elfogadására."[12] – vallja határozottan a szerző.

1828-ban Czuczor Gergely – aki ebben az időben gyakorló gimnáziumi tanárként működött – a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent „A Magyar Nyelv állapotja Gymnasiumainkban" című sokat idézett tanulmányában[13] megismétli és összegezi a fentieket. Czuczor Gergely nem helyesli a latin nyelvnek az iskolákból való kiiktatását, de azzal sem ért egyet, hogy a nemzeti nyelvet csak mint egy mellékes tárgyat tanítsák, amint az akkoriban történt.

> „Soha egy szándékban nem voltam, s nem is lehetek azokkal, kik a római nyelvet vagy kiírtani iskoláinkból vagy csak félszegűen tanítani javalják; ... de ugyan azokkal sem tarthatok, kik elegendőnek vélik, ha nemzeti nyelvünk csak futólag, minden nagyobb gond és sürgetés nélkül, mintegy függelék gyanánt terjesztetik ollykor ifjaink elébe, nem különben valamelly idegen plántánál, mellyet midőn írottképen szemlélünk sem virágja illatját sem gyümölcse ízét nem érezhetjük."[14]

A szerző ismerteti a magyar nyelv iskolai oktatásának 1791 utáni helyzetét, valamint a II. Ratio hiányosságait. Nagyon elítéli, hogy csak heti két órában tanítja a gimnázium a magyar nyelvet. Az órákon az osztályok tanulói együtt tanulnak egy teremben, így a hatékonyság nem is

[10] ANTAL Mihály: *Gondolatok honi magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről.* = Tudományos Gyűjtemény 1827. IX. 61–110.
[11] ANTAL Mihály: *i.h.* 81.
[12] ANTAL Mihály: *i.h.* 85.
[13] CZUCZOR Gergely: *A Magyar Nyelv állapotja Gymnasiumainkban.* = Tudományos Gyűjtemény 1828. X. 72–83.
[14] CZUCZOR Gergely: *i.h.* 73–74.

lehet magas. Milyen a magyar nyelv sorsa iskoláinkban? – teszi fel a kérdést. „Taníttatnak reá deákjaink, sőt mondhatom, kínoztatnak a száraz Grammatika tanulásával, de mind ennek maiglan igen csekély sikerét láthattuk."[15] A sikertelenség okai között emlegeti a jó nyelvtanok hiányát, valamint a tanításban tapasztalható rendszertelenséget. Amikor a Helytartó Tanács megbízásából Verseghy megírta magyar nyelvtanát, azt remélték a tanárok, hogy „oly könyvvel ajándékozza meg iskoláinkat, amellyel ifjaink a kiszabott czélra bizonyosan eljuthatnak."[16] Csalódtak, s Czuczor minden tankönyvíró számára ad utasítást, amikor kritikájában megemlíti, hogy ez a könyv is példája annak, „hogy lehet valamit jól tudnunk, de a módot annak előadásában, s a gyermekekhez tett alkalmaztatásban egészen elvétenünk."[17]

Helyteleníti iskoláink azon eljárását, hogy a hazai és kortárs írók ismertetésére nem fordít kellő gondot. A száraz grammatizálás miatt „nyelvünk virága illatát sem gyümölcsét" nem érzi az ifjú. Czuczor nagyon elítéli, hogy a magyar irodalmat nem oktatják az iskolában. Ő is az elsők között van, akik követelik a kortárs magyar költők és írók tárgyalását a gimnáziumban. Károsnak tartja a korabeli iskolákban még általános szokást, hogy a tanulóknak latinul kell egymással beszélni. Czuczor utal Mednyánszky 1822-es tanulmányára, elfogadja javaslatait. A tanulókat magyarul kellene tanítani minden tantárgyra, magyarul kellene egymással társalogniok, meg kellene ismerniük a magyar irodalmat. Mindez hamarosan szép eredményt hozna, vallja a költő.

Horváth József Elek tanár[18] kora iskolai nevelésének problémáiról ír a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. évfolyamában. Erőteljesen elítéli a nemzeti iskolai latin tanítást, hiszen hat-hét évi tanulás után a tanulók latinul sem írni, sem beszélni nem tudnak. Ennek a szerző szerint elsősorban az az oka, hogy a latin nyelvtant is latinul oktatják. Horváth követeli, hogy a latin nyelvtant magyarul tanítsák a hazai iskolákban. Külföldi példákra hivatkozik, ahol anyanyelven tanítják a latint és ily módon eredményesebbnek tűnik az oktatás. Külföldön célszerűen tanítják a latint, mert ott nem a száraz grammatizálás az uralkodó módszer, hanem a klasszikus írók műveinek alapos megismerése a cél. A szerző a neohumanisták, főleg Herder nyomán azt kívánja, hogy azoknak, akik az alsóbb osztályok elvégzése után gyakorlati pályára lépnek, a latin helyett szükségesebb és hasznosabb ismereteket tanítsanak az iskolákban. Az alapfokú oktatást a szerző tehát latin nélkül képzeli el, és ezt követően az ötödik iskolai évtől kezdve tanulnának a gyermekek latint, de más módszerrel, mint eddig.

A nemzeti művelődésnek azonban legfontosabb eszköze a magyar nyelv alapos tudása. Éppen ezért van szükség magyar tannyelvre az iskolában, és jó magyar nyelvű tankönyvek kiadására minden tantárgyból.

Udvardy János,[19] aki a *Felső Magyar Országi Minervá*ban fejti ki nézeteit 1829-ben, a magyar tannyelv ügyét is érintve. Hasonlóan kortársaihoz, mélységesen hisz a nevelés nagy hatalmában. Kora nevelésügyének hibái között elsőként azt szögezi le, hogy a gyermek az iskolában elsőként nem anyanyelvét és annak nyelvtanát tanulja meg tökéletesen, hanem egy holt nyelvét, a latinét. Elsősorban tehát az anyanyelvet kell megtanítani. Ezt úgy lehet legegyszerűbben megoldani, ha minden tantárgyat magyarul adnak elő a tanárok. A latin nyelv azonban olyan iskolázottságot ad a léleknek, hogy aki tud latinul, az magától is könnyen megtanul bármely nyelvet, ezért a latint sem szabad elhanyagolni az iskolai oktatás során. Hazánkban azonban a latint elvont módszerek-

[15] CZUCZOR Gergely: *i.h.* 77.
[16] CZUCZOR Gergely: *i.h.* 76.
[17] CZUCZOR Gergely: *i.h.* 76.
[18] HORVÁTH József Elek: *Az iskolai Nevelésről Magyarországon.* = Tudományos Gyűjtemény 1829. I. 75–100.
[19] UDVARDY János: *Felkiáltás a Haza ügyében.* = Felső Magyar Országi Minerva 1829. II. 245–271.

kel tanítják, és nem a gyermek anyanyelvén, ezért az évekig tartó oktatás kevés eredményt hoz. Emellett nem kell mindenkinek latint tanulni. Ha figyelembe vennék minden gyermeknél azt, hogy milyen életfeladata lesz, és az iskolai évek során csakis a jövendő hivatásához szükséges ismereteket tanulná, hatékonyabb lenne az oktatás.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Edvi Illés Pál celldömölki evangélikus lelkész, a neves neohumanista is, aki azt vallja egyik tanulmányában,[20] hogy már az örökértékű klasszikusok kedvéért is érdemes tanulni a latin nyelvet. Hibáztatja azonban a latin tanítási nyelvet és főleg azt, ahogyan hazánkban a latin nyelvet tanítják. Neohumanista szellemben fogalmazza meg azt a kívánságát, hogy kezdőknek minél kevesebb nyelvtant tanítsanak. Helytelennek tartja azt az eljárást, hogy a gyermekekkel előbb betanultatják a szabályokat, amiket pedig példákból kellene levezetni. Nézete szerint holt nyelvet nem lehet, de nem is kell az elemi iskolákban tanítani. Sürgeti, hogy előbb anyanyelve nyelvtanát tanulja a gyermek s csak azután a latin grammatikát. Edvi Illés Pál is, hasonlóan kortársaihoz, erőteljesen hangsúlyozza azt a kívánságot, hogy vezessék be a magyar tannyelvet iskoláinkban.

Széchy Ágoston Imre piarista lelkész, aki a bécsújhelyi katonai akadémián a magyar nyelv tanáraként működött, az anyanyelv tanítása szükségéről szól Pestalozzi szellemében, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.[21] A sikeres oktatás feltételeit Pestalozzi nyomán a következőképpen állapítja meg Széchy Ágoston: az oktatás során igen lényeges az analízis és szintézis összekapcsolása, a fokozatosság. Mivel a fogalmak képzése és közlése szavak által megy végbe, a tanulónak érteni kell a tanítás nyelvét. A szerző szerint a 9–10 éves gyermekek még nem tudnak sokáig figyelni, anyanyelvükön is – szerinte – csak gépiesen, minden gondolkodás nélkül beszélnek. Ezért az iskolába kerülő gyermekeket mindenekelőtt a tanulásra kell képesíteni, azaz arra kell törekedni, hogy az anyanyelvet kellően értsék. A nyelvet úgy kell tanítani, hogy a gyermekek a beszéd által gondolkozni s gondolkozás által beszélni tanuljanak. Vagyis a szerző a Pestalozzi-féle beszéd- és értelemgyakorlatok meghonosítását kívánja hazai iskolákban. Ez azonban csak anyanyelven valósítható meg. A latin és görög nyelv erre nem alkalmas s tanításuk az anyanyelv ismerete nélkül csak időveszteség. A nyelvet tehát mint egy fejlődő, élő organizmust kell a gyermek elé állítani. A Pestalozzi-féle szemléltetés elvének a nyelvtanításban is érvényesülni kell. Az iskolában mindennek ellenkezője történik, a módszert a szerző „szellem-tikkasztónak" nevezi. Helyesen jegyzi meg, hogy kora iskoláiban tízszer kevesebbet kellene tanítani s mégis több ismeretet nyerne az ifjúság, ha az elemi iskolákban az anyanyelvet célszerűen tanítanák.

A reformkori folyóiratokban megjelent – a magyar tannyelv bevezetésének szükségességét taglaló – számos tanulmány közül a legjellemzőbbnek tekinthető írásokat mutattuk be. Megállapítható, hogy a reformellenzék országgyűlési küzdelmeinek támogatására, folyóirataink az egész időszakon át gyakran és szívesen adtak helyt a magyar tannyelv bevezetését követelő cikkeknek.

FEHÉR KATALIN

Egri adalék Kossuth Lajos turini könyvtára megvásárlásának történetéhez. Somkúti Gabriella a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* című folyóirat 1994. augusztusi számában (53–60.) cikket tett közzé „Kossuth Lajos könyvtára" címmel. A szerző ebben forráskutatásai alapján leírta, hogy a volt kormányzó értékes bibliotékája hogyan került a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába, a nagy hazafi halála előtti időszakban.

[20] EDVI Illés Pál: *Növendék fiúknak miért és hogyan kell tanulni latinul.* = Tudományos Gyűjtemény 1839. VI. 3–13.

[21] SZÉCHY Ágoston Imre: *Az anya-nyelv tanítása szükségéről s módjáról.* = Tudományos Gyűjtemény 1839. VI. 49–82.

Az azonban eddig elkerülte könyvtörténészeink figyelmét, hogy 1893-ban az akkori egri érsek, Samassa József (1820–1912) is megkísérelte a Kossuth Könyvtár megvásárlását a Főegyházmegyei Könyvtár részére. Az érsek ezirányú szándékáról az *Egri Híradó* című lap 1893. december 30-i számában, „Érsekünk s a Kossuth-könyvtár" címmel az alábbi cikket tette közzé:

„A fővárosi lapokban a közelebbi napok alatt Kossuth Lajos könyvtárának eladásáról különféle közlemények jelentek meg, s ezek során egyebek közt felemlítetett, hogy e könyvtárt érsekünk is meg akarta venni az egri lyceum részére, s hogy 22 ezer frt vételárt ajánlott meg érte, míg tényleg 16 ezer forintért vétetett az meg a nemzeti múzeum számára.

Városunkat közelről érdeklő jelentős dologról lévén szó, utána jártunk, hogy híven s lehető teljességgel megtudjuk a valót. És teljesen hiteles információk alapján immár jelenthetjük, hogy ama hírlapi közleményeknek érsekünkre vonatkozó része való tény. Igen, az érsek csakugyan meg akarta venni az egri lyceum részére Kossuth könyvtárát s a tényleges vételárnál magasabb árösszeget is ajánlott meg. Információinok szerint ugyanis, már több héttel ezelőtt, egy mindannyiunk által ismert országgyűlési képviselő útján az érsek tudomást nyervén arról, hogy Kossuth könyvtárának eladása szóban van, az ár megszabása s arra való minden tekintet nélkül, nyomban kész vevőül ajánlkozott s ez ajánlatát ugyanazon képviselő további helyre közvetíté is.

Utóbb, az érsek s az ügy intézésénél eljárt egy más egyén között, az ár megállapítása jövén szóba, az érsek huszonkétezer forintot tényleg megajánlott a könyvtárért. Nyíltan kimondott czélja volt pedig, hogy a könyvtárral mint nagy becsű kincscsel, az egri lyceumi Eszterházy-eredetű nagy könyvtárt kívánja gazdagítani.

E kincs azonban nem lehetett Egeré!

Meg tény szintén, hogy az érsek ajánlata után több héttel későbben csak, egy orsz. képviselőkből alakult bizottság által megindított gyűjtésből a Kossuth-könyvtár, tizenhat ezer frtért, hat ezerrel tehát kevesebbért, mint amennyit az érsek fizetett volna, a nemzeti múzeumnak szereztetett meg.

Mily fejlemények, fordulatok hatottak ez eredménynél közre, tudjuk bár, de azok részletezését, a bevégzett tény után fölöslegesnek találjuk.

Csakis legmélyebb tiszteletünknek s kegyeletes hálánknak adhatunk itt még kifejezést Eger főpásztora nagylelkűségének ezen újabbi tanusága fölött, ki Eger java iránti szeretetének emlékét e történeti nevezetességű s ritka becsű kincs megszerzése által is megörökíteni óhajtá, hazafias áldozatkészséggel, melynek határt nem vethetett a pénz-kérdés; – de a mely, végtelen sajnálatunkra, ez esetben nem érvényesülhetett, s nem érvényesülhettek a nagy főpap legnemesebb irányú intencziói...

De jóindulatának ezt a bizonyságát is megőrizzük szíveinkben, s megőrzi Eger."[1]

Hogy mennyire komoly volt Samassa érsek vásárlási szándéka, azt az is bizonyítja, hogy az említett orgánum 1894. január 6-i számában a „Mindent Budapestre!" című vezércikkében újból szóvátette ezt az ügyet. A cikkben a témára vonatkozóan a következőket olvashatjuk:

„Nekünk megvan a páratlan lyceumi épületünk remek könyvtárral, kisebbszerű képtárral. Milyen szellemi kincstől, tőkétől lett elütve Eger az által, hogy az egri érsek meg nem kaphatta Kossuth Lajos könyvtárát huszonkét ezer forintért! Tudva azt, hogy az egri érsek több héttel előbb ajánlotta meg a könyvtárért a huszonkét ezret, mint azt a nemzeti múzeum számára tizenhat ezerért megvették, csodálkozva kérdezheti bárki is: miért rövidítették meg nagy hazánkfiát 6 ezer forinttal? Miért nem juthatott a Kossuth-könyvtár Egernek?

[1] Egri Híradó 1893. dec. 30. 26. sz. 1.

Ehhez sok szó férne, s egy bizonyos oldalon jónak látják mosakodni. Mi sem bolygatjuk tovább ez ügyet, azt mondva rá még egyszer, a mit lapunk decz. 30-iki számának vezércikkében mondott: mily fejlemények, fordulatok hatottak az eredménynél közre, tudjuk bár, de azok részletezését a bevégzett tény után fölöslegesnek találjuk.

Vigasztalhatjuk magunkat azzal, hogy más is járt már így. Arad mindent elkövetett, hogy az 1848–1849-iki szabadságharcz múzeumát oda tegyék át, mint a legillőbb helyre. Nem érhetett czélt. Budapest, vagy mondjuk, a budapestiek erősebbek voltak.

Senki se higyje, hogy a harmadik egyetem kérdésébe ilyen szempontok belé nem játszanak, ... még nagyobb mértékben.

Csak mindent Budapestre! Pedig nekünk vidéki városoknak nemcsak dohánygyár, hanem szellemi tőke is kellene."[2]

Tehát az érsek könyvvásárlási terve kudarcba fulladt. Az 1793-ban Eszterházy Károly püspök által alapított könyvtár szegényebb lett egy nagy értékű gyűjteménnyel. Az igazsághoz tartozik azonban annak kimondása, hogy jobb helyen van a néhai kormányzó bibliotékája az Országos Széchényi Könyvtárban, azon praktikus okból kifolyólag, hogy annak darabjai az ország központjában jobban elérhetők a kutatók számára, mint a vidéki Eger városban. Ennek nem mond ellent az a közismert tény sem, hogy 1867 óta Mikes Kelemen *Törökországi Leveleinek* eredeti kéziratát az Egri Főegyházmegyei Könyvtár őrzi. Az utóbbi esetben csak egy darab bekötött vastag kéziratról van ugyanis szó, míg Kossuth Lajos könyvtára esetében 4299 darab könyvről.

SZECSKÓ KÁROLY

A Mai enciklopédia „asztalfiókbeli példánya". Gáspár Zoltánnak (1901–1945), a *Szép Szó* utolsó szerkesztőjének, a jeles „urbánus" publicistának[1] kéziratos hagyatéka megsemmisült. Könyvtára azonban – hogy, hogy nem – lényegében sértetlenül megmaradt, s özvegye révén Szegedre, a JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszékeinek könyvtárába került. A gyűjteményt az egyetem különgyűjteményként kezeli, s a könyvek így együtt, összetartozásukat megőrizve számos tanulsággal szolgálnak. A könyvanyag összetételének elemzése például fényt vethet Gáspár érdeklődésének irányaira, a neki dedikált könyvek[2] számbavétele kapcsolatainak körére, egy-egy példány pedig önmagában is beszédes. Most, mintegy figyelemfölhívásként, a Gáspár-könyvtár egyik unikális példányát mutatom be, hiszen ennek – túl a könyvészeti érdekességeken – gondolkodástörténeti hozadéka is jelentős.

A szóban forgó kötet a Gáspár Zoltán s két társa szerkesztette *Mai enciklopédia* (1941) „asztalfiókbeli példánya", amelyet a könyv kefelevonataiból és saját gépiratos kiegészítéseiből és kommentárjaiból Gáspár szerkesztett össze. (A kefelevonatokat papírra ragasztotta, a megfelelő helyekre pedig kommentárokat gépelt s az egészet beköttette.) Ez a példány így írható le:

[1]: MAI / ENCIKLOPÉDIA / Szerkesztették / Csetényi József[,] Erdődy Elek / Gáspár Zoltán / Liber kiadás

[2] Egri Híradó 1894. jan. 6. 2. sz. 1–2.

[1] Gáspárról l. LENGYEL András: *Útkeresések.* Bp. 1990. 375–446., AGÁRDI Péter: *Torlódó múlt. József Attila és kortársai.* Bp. 1995. 106–121.

[2] Vö. LENGYEL András: *Gáspár Zoltán irodalmi kapcsolathálózata.* Könyvtára dedikált köteteinek történeti-szociológiai elemzése. = Irodalom- és Művészettörténeti Tanulmányok / Studia Historiae Literarum et Artium 1. Szerk. LENGYEL András. Szeged, 1997. 23–48.

[2]: *üres*
3–4: G.Z.: A mai Enciklopédia [...]; *gépelt szöveg*
5: Előszó; *nyomtatott szöveg*
6: *üres*
7: [Az Előszó folytatása és befejezése; a nyomtatott aláírás – A szerkesztőbizottság – alatt géppel írva: Gáspár Zoltán]
8: *üres*
9–27: [A címszók és szerzőik felsorolása]
28: [Az életrajzi cikkek szerzőinek fölsorolása]
29–73: [A kicenzúrázott és megcsonkított szócikkek eredeti kefelevonata, ábécé rendben]
74skk: [Az enciklopédia nyomtatott szócikkei]

E példány teljes szövege természetesen itt nem adható közre, jóllehet – kivált a kicenzúrázott szócikkanyag – nagyon is megérdemelné a közzétételt. A 3–4. oldalon lévő, a *Mai enciklopédia* létrejöttéről tájékoztató szöveg, s a szócikkek szerzőit azonosító lista azonban mindenképp ide kívánkozik.

A kommentár ez:

A MAI ENCIKLOPÉDIA nyomtatott példányának két hiányosságát pótolja és adja emlékezetül ez az asztalfiókbeli példány az elkövetkező jobb időknek, amikor ez a kis szótár, amely így is a magyar haladó társadalomtudományi törekvések egyetlen derengő kis mécsvilága volt egy gonosz kor pincesötétségében, alapjául és kiindulópontjául, sőt mindjárt első vázlatául és kötetekre bővíthető sommájául szolgálhat egy nagy társadalomtudományi enciklopédiának, az Európába ötvözött magyarság, a rendezett haladás, a szabadság és társadalmi igazságosság szolgálatában.

A szerzői névtelenséget ezúttal nem egy lehetséges lexikon-szerkesztői felfogás indokolta, hanem egy bizonyos törvény[3] arányszám-méregető „bölcsessége" kényszerítette reánk. A füzet első részében közölt névsor azt a célt szolgálja, hogy elvi álláspontokat íróik személyes hitelével is tanusítson.

A második részben következnek egymás után azok a cikkek, amelyeket a cenzúra megcsonkított vagy éppen törölt. Ilyen értelemben való sorsukat a megfelelő aláhúzás jelzi.

G. Z.

A címszók szerzőit azonosító lista

A		Anti-komintern	Vághidi Ferenc
Actio Catholica	Kósa János	Aranyalap	Major Róbert
Adóerkölcs	K. Havas Géza	Arisztokrácia	Szirtes Andor
Adórendszerek	Major Róbert	Aszfaltirodalom	K. Havas Géza
Agglegényadó	K. Havas Géza	Asszimiláció	K. Havas Géza
Agrárizmus	Major Róbert	Álcázás	Gáspár Zoltán
Agrárolló	K. Havas Géza	Állam	Ries István
Akna	Kásztel András	Államcsíny	Szirtes Andor
Alkotmány	Gáspár Zoltán	Államférfi	Mónus Ervin
Alkotmányvédelem	Gáspár Zoltán	Államháztartás	Major Róbert
Anarchizmus	K. Havas Géza	Állami beavatkozás	K. Havas Géza

[3] Gáspár Zoltán itt az úgynevezett zsidótörvényekre utal, amelyek – több lépcsőben – a zsidónak „minősülő" munkatársak sajtóbeli jelenlétét is behatárolták.

Állampolgárság — Gáspár Zoltán
Államszocializmus — Mónus Ervin
Árja — Gáspár Zoltán
Árszabályozás — Major Róbert

B

Bankok — Major Róbert
Baumgarten-díj — Gáspár Zoltán
Békeszerződések — Vághidi Ferenc
Bolsevizmus — Szirtes Andor
Bombázó repülőgépek — Gáspár Zoltán
Burzsoázia — Mónus Ervin
Bürokrácia — Csetényi József

C

Carnegie-alapítvány — Mónus Ervin
Carta del Lavoro — Major Róbert
Cash and carry — Major Róbert
Célvagyon — Gáspár Zoltán
Cionizmus — Barrabás Tibor
Cirkáló — Kásztel András
Comité des Forges — Vághidi Ferenc
Családi munkabér — K. Havas Géza
Családvédelem — Kéthly Anna
Csatahajó — Kásztel András
Cselédtörvények — Major Róbert

D

Demagógia — K. Havas Géza
Demokrácia — Gáspár Zoltán
Diktatúra — Ries István
Dominium — Gáspár Zoltán

E

Egyéni jogok — K. Havas Géza
Egyke — K. Havas Géza
Egykéz — Csetényi József
Ejtőernyős vadászok — Gáspár Zoltán
Elfajzott művészet — Pogány Ö. Gábor
Emberi Jogok Ligája — Mónus Ervin
Emigráció — Kósa János
Erődrendszerek — Kásztel András
Erőszak — Ries István
Esszéizmus — Pogány Ö. Gábor
Eugenika — Szőllősi Henrik
Élettér — Major Róbert

F

Fabianizmus — K. Havas Géza
Fajelmélet — Szőllősi Henrik
Falu — Kósa János
Falu és város — Gáspár Zoltán
Falukutatás — K. Havas Géza
Fasizmus — Gáspár Zoltán
Federal Reserve Banks — Major Róbert
Fejlődéstan — Szőllősi Henrik
Felderítő repülőgépek — Gáspár Zoltán
Fellendítés — Major Róbert
Feminizmus — Kéthly Anna
Feudalizmus — Mónus Ervin
Fogalomtisztázás — K. Havas Géza
Fordizmus — K. Havas Géza
Forradalom — Gáspár Zoltán
Földadó — K. Havas Géza
Földjáradék — Major Róbert
Földreform — K. Havas Géza
Franciaország új rendje — Gáspár Zoltán

G

Gazdasági válság — Major Róbert
Geopolitika — Major Róbert
Georgeizmus — K. Havas Géza
Géppuska — Gáspár Zoltán
Gondolatszabadság — Szolnoki István

GY

Gyarmat — Major Róbert
Gyorscsapatok — Gáspár Zoltán

H

Hadihajó — Kásztel András
Hadiipar — Vághidi Ferenc
Hailé Szelasszié — Gáspár Zoltán
Hajókaraván — Kásztel András
Haladás — Szőllős Henrik
Harckocsi — Gáspár Zoltán
Harmadik Birodalom — Gáspár Zoltán
Háromhatalmi Egyezmény — Gáspár Zoltán
Heimwehr — Gáspár Zoltán
Heroikus világnézet — Gáspár Zoltán
Higiénia — Szőllős Henrik
Hitbizomány — K. Havas Géza
Hitelpolitika — Major Róbert
Humanizmus — Erdődy Elek

I

Ideológiák — Szolnoki István
Ifjúsági mozgalmak — Máté Iván
Imperializmus — Mónus Ervin
Infláció — K. Havas Géza
Ipari forradalom — Mónus Ervin
Írástudatlanság — Földes Ferenc
Író és politika — Erdődy Elek
Írói erkölcs — Erdődy Elek

J

Járadékbirtok K. Havas Géza
Jegybankok Major Róbert
Jóvátétel Major Róbert
Jövedelemeloszlás Major Róbert

K

Kamatpolitika Csetényi József
Kamatrabság Major Róbert
Kapitalizmus Mónus Ervin
Kartell K. Havas Géza
Kereskedelempolitika Csetényi József
Keresztény szocializmus Kósa János
Kétszáz család Vághidi Ferenc
Kisbirtok Major Róbert
Kivándorlás Major Róbert
Klerikális Kósa János
Klíring-szerződés Csetényi József
Kolchosz – szovhoz Mónus Ervin
Kollektív biztonság Gáspár Zoltán
Kollektív felelősség K. Havas Géza
Kollektivizmus Mónus Ervin
Kommunizmus Gáspár Zoltán
Koncessziós területek Gáspár Zoltán
Konjunktúra Major Róbert
Konzervatív Kósa János
Korporációs állam Tamássi György
Korrupció Mónus Ervin
Könyvtárpolitika Kőhalmi Béla
Középeurópa Szirtes Andor
Középosztály Reitzer Béla
Közgazdasági kuruzslók Major Róbert
Közgazdasági tevékenység Gáspár Zoltán
Közigazgatás racionalizálása Gáspár Zoltán
Közmunkák költségei K. Havas Géza
Községi kultúrpolitika Kőhalmi Béla
Közterhek Major Róbert
Köztulajdon K. Havas Géza
Közüzem K. Havas Géza
Kőolaj Vághidi Ferenc
Kultúrpesszimizmus Szolnoki István
Kuomintang Gosztonyi Lajos
Külföldi németség Kósa János

L

Lassújáratú repülőgépek Gáspár Zoltán
Laval Vághidi Ferenc
Leértékelés Major Róbert
Land and lease Gál Andor
Leninizmus Szirtes Andor
Léggömbzár Gáspár Zoltán
Légibombák Gáspár Zoltán
Légi gyalogság Gáspár Zoltán
Légi haderő Gáspár Zoltán
Légvédelem Gáspár Zoltán
Légvédelmi tüzérség Gáspár Zoltán
Liberális szocializmus Gáspár Zoltán
Liberalizmus Gáspár Zoltán
Lövegek Gáspár Zoltán
Lövészárok Gáspár Zoltán
Lőelemek Gáspár Zoltán

M

Machiavellizmus Kósa János
Magántulajdon K. Havas Géza
Magyar nemzeti művészet Erdődy Elek
Magyar nemzeti szocializmus Gáspár Zoltán
Magyar norma Kósa János
Manchasterizmus K. Havas Géza
Mandátumos területek Gáspár Zoltán
Marxizmus Mónus Ervin
Megszolgálatlan jövedelem K. Havas Géza
Mélymagyarság Gáspár Zoltán
Mi a magyar? K. Havas Géza
Modern lélektan Dénes Lajos
Monopólium K. Havas Géza
Monroe-elv Gál Andor
Motoros tüzérség Gáspár Zoltán
Mufti Vághidi Ferenc
Munkanélküli jövedelem Major Róbert
Munkanélküli segély Mónus Ervin
Munkanélküliség Mónus Ervin
Munkaszolgálat Major Róbert
Műbenzin Vághidi Ferenc

N

Nacionalizmus Gáspár Zoltán
Nagybirtok Kósa János
Nemzet Gáspár Zoltán
Nemzeti jövedelem Major Róbert
Nemzetiségi kérdés Gáspár Zoltán
Nemzeti szocializmus Gáspár Zoltán
Nemzeti vagyon Major Róbert
Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Mónus Ervin
Nemzetköziség Major Róbert
Neobarokk Gáspár Zoltán
New Deal Major Róbert
Néparcvonal Kásztel András
Népbetegség Szőllős Henrik
Népességcsere Major Róbert
Népművészet Pogány Ö. Gábor
Népsűrűség Major Róbert
Népfőiskola K. Havas Géza

Népi romantika Gáspár Zoltán
Népszövetség Gáspár Zoltán
Néptáplálkozás Szőllős Henrik
Nobel-díj Vághidi Ferenc
Női választójog Kéthly Anna
Nőmozgalom Kéthly Anna
Nyersanyagéhség Vághidi Ferenc
Nyilaskereszt K. Havas Géza
Nyitott ajtó Gáspár Zoltán
Nyugatosság K. Havas Géza

O, Ö

Önellátás Csetényi József
Olajpolitika Vághidi Ferenc
Olasz fasizmus Gáspár Zoltán
Osztály Reitzer Béla
Osztályharc Gáspár Zoltán
Ottawai egyezmény Major Róbert
Önkormányzat K. Havas Géza
Öntözés és csatornázás Major Róbert
Örökbérlet K. Havas Géza
Ötödik hadoszlop Gáspár Zoltán
Őstehetség Erdődy Elek

P

Parasztság Kósa János
Parlamentárizmus Gáspár Zoltán
Pánamerika Gáspár Zoltán
Páneurópa Mónus Ervin
Pánizlámizmus Vághidi Ferenc
Pánszlávizmus Kósa János
Pártok Gáspár Zoltán
Plutokrácia K. Havas Géza
Polgárháború Szirtes Andor
Polgárság Mónus Ervin
Politika Gáspár Zoltán
Politikai nevelés Kósa János
Politikai bűncselekmények Ries István
Ponyvairodalom K. Havas Géza
Pótanyag Vághidi Ferenc
Proletariátus Mónus Ervin
Proletkult Barrabás Tibor
Propaganda Kósa János

R

Rabszolgaság Major Róbert
Racionalizálás Reitzer Béla
Racionalizmus Szolnoki István
Reakció Gáspár Zoltán
Reformnemzedék Barrabás–Gáspár
Rendi állam Gáspár Zoltán
Repülőgépanyahajó Kásztel András
Robbanóanyag Vághidi Ferenc
Rockefeller-alap Mónus Ervin

S

Sajtó Kósa János
Sajtószabadság Szolnoki István
Segédhadihajó Kásztel András
Semlegesség Gáspár Zoltán
Standard Oil Vághidi Ferenc
Statisztika Major Róbert
Szabad Csere K. Havas Géza
Szabadidőmozgalom Reitzer Béla
Szabadkereskedelem K. Havas Géza
Szabadkőművesség Gáspár Zoltán
Szabadságjogok Gáspár Zoltán
Szabadverseny K. Havas Géza
Szakszervezet Mónus Ervin
Szankciók Gáspár Zoltán
Szegedi gondolat Gáspár Zoltán
Szegény és gazdag nemzetek Major Róbert
Szekta Kósa János
Szélsőségek Gáspár Zoltán
Szekularizáció Gáspár Zoltán
Szellemtörténet Kósa János
Szentistváni államesze Gáspár Zoltán
Szindikalizmus Szirtes Andor
Szociáldemokrácia Mónus Ervin
Szociális tanácsadó K. Havas Géza
Szocializmus Mónus Ervin
Szociálpolitika Reitzer Béla
Szociálpolitikai törekvések Reitzer Béla
Szociográfia K. Havas Géza
Szövetkezetek Major Róbert
Sztalinizmus Szirtes Andor
Sztrájk Reitzer Béla
Születésszabályozás Szőllős Henrik

T

Tagosítás K. Havas Géza
Társadalombiztosítás Mónus Ervin
Technokrácia Technokrácia [!]
Tekintély Szolnoki István
Támadó hatalmak Gáspár Zoltán
Telepítés Kósa János
Tengeralattjáró Kásztel András
Tengeri háború Kásztel András
Termelés Major Róbert
Termelési csaták Major Róbert
Termeléskorlátozások K. Havas Géza
Természetjog Szolnoki István
Tervgazdaság K. Havas Géza
Torpedó Kásztel András
– romboló Kásztel András
Totális állam Gáspár Zoltán

Totális légi háború	Gáspár Zoltán
Többéves tervek	Major Róbert
Többségi elv	K. Havas Géza
Történelmi materializmus	Mónus Ervin
Törzsökös magyarok	Gáspár Zoltán
Tőke	Mónus Ervin
Tőkekivitel	Major Róbert
Tőzsde	Major Róbert
Trockizmus	Szirtes Andor
Tröszt	Reitzer Béla
Tudománypolitika	Kósa János
Túltermelés	K. Havas Géza
U	
Új középkor	Szolnoki István
Új közgazdasági elméletek	Major Róbert
Újpogányság	Kósa János
Univerzálizmus	Major Róbert
Urbánus irodalom	K. Havas Géza
Utópia	Utópia [!]
V	
Vadászrepülőgépek	Gáspár Zoltán
Vallásszabadság	Kósa János
Valuta	Major Róbert
Vasbértörvény	Mónus Ervin
Vasgárda	Gáspár Zoltán
Vasúti tüzérség	Gáspár Zoltán
Vállakozási szabadság	K. Havas Géza
Választójog	Gáspár Zoltán
Város	Kósa János
Városbaözönlés	Gáspár Zoltán
Várospolitika	Major Róbert
Világbirodalom	Világbirodalom [!]
Világnézet	Kósa János
Vezéri elv	Szolnoki István
Z	
Zártszám-rendszer	K. Havas Géza

* * *

A „Reformnemzedék"
címszóból a régi R.-ről szóló rész
Barrabás T.,
az új „R."-ről szóló pedig
Gáspár Zoltán munkája

* * *

Az életrajzi cikkek szerzői

Erdődy Elek
Janovics András
Nádor Jenő
Gosztonyi Lajos
Kásztel András
Vághidi Ferenc
Rónai Mihály András

Az enciklopédia szerzőinek ez az azonosítása több szempontból is érdekes. Egyrészt, e lista révén az egyes szócikk-írók munkásságához kapunk új adalékot, s egy-egy életmű olykor számos tétellel gyarapodik. Így jónéhány érdekes, de kevéssé ismert pálya (pl. K. Havas Géza, Szirtes Andor, Reitzer Béla) válik jobban megismerhetővé. Másrészt, e lista birtokában fölmérhető az az értelmiségi kör, amely az enciklopédiát megalkotta. Márpedig a *Mai enciklopédia* a magyar lexikon- és enciklopédia-kiadás történetének figyelemre méltó darabja. Jelentőségét természetesen nem terjedelme, extenzív „teljessége" adja, hiszen a kötet viszonylag kis terjedelmű, szócikkei pedig többnyire rövidek. Jelentősége inkább nézőpontjából, egy jól körülírható gondolkodástörténeti irány képviseletéből fakad. A *Mai enciklopédia* ugyanis, szembeszegülve a kor uralkodó „szellemével", egy határozott baloldali, de következetesen demokratikus pozícióból tekintette át a kor – nagyjából a megjelenést megelőző negyedszázad – új fejleményeit. A szócikkek hangvétele, persze, hangsúlyozottan tárgyszerű, maguk a szócikkek pedig leíró jellegűek, de a címszók megválasztása és az anyag csoportosítása önmagáért beszél. Itt, egy enciklopédikus áttekintés keretében az új (mára természetesen már „történelmivé" vált) tendenciák kritikai földolgozása történt meg – sok vonatkozásban először, s (ilyen nézőpontból) hosszú ideig utoljára. A kötet egésze,

persze, ma már gondolkodástörténeti dokumentum; arról beszél, hogyan látta a világ dolgait egy margóra szorított, de jelentős intellektuális potenciált képviselő értelmiségi kör. De – s ez is hangsúlyozandó – a kötet mégsem mindenestül pusztán dokumentum. Egyes indíttatásai és szempontjai ma is elevenek, sőt ösztönzőek.

LENGYEL ANDRÁS

Az úgynevezett modenai kódexekről az Ujság 1927-es évfolyamában. A *Magyar Könyvszemle* hasábjain nemrég szó esett a korvinakutatás egyik különös fejezetéről, az úgynevezett modenai kódexek visszaszerzéséről.[1] Másirányú kutatásokat folytatva bukkantam rá az *Ujság* című lap 1927-es évfolyamának hasábjain e kódexek Magyarországra érkezéséről szóló tudósításokra.[2] A modenai kódexekkel kapcsolatos szakirodalom már szinte minden oldalról körbejárta és bemutatta a két korvina kalandos „vándorlásait" Rómer Flóris figyelemfelkeltő cikkétől kezdve[3] Csontosi János sokrétű kutatásain és a bécsi Udvari Könyvtártól való megszerzésre tett sikeres kísérletén keresztül[4] Waldapfel Eszternek a kódexek 1919 és 1927 közötti – nem utolsó sorban az akkori politikai helyzet által befolyásolt – sorsát feltáró tanulmányáig.[5]

Az Ujság című, Tisza Istvánhoz közelálló napilapot 1903-ban Gajári Ödön alapította. A főszerkesztő mellett a kezdetekben olyan kiemelkedő munkatársak dolgoztak, mint Herczeg Ferenc és Mikszáth Kálmán, Kenedi Géza, Kóbor Tamás és Kozma Andor. A lap példányszáma 1910-re elérte az 58 ezret.[6] Gajári 1919-ben bekövetkezett halála után a szerkesztést Ágai Béla és Kóbor Tamás vették

[1] SZECSKÓ Károly: *Egri adalékok az úgynevezett modenai kódexek visszaszerzésének történetéhez.* = Magyar Könyvszemle 1995. 438–440.

[2] A lap címével kapcsolatosan megosztott a szakirodalom, gyakrabban használják ugyan az „Az Ujság" elnevezést, de Róna Lajos visszaemlékezéseiből kiderül, hogy 1925. pünkösdjén Rakovszky Iván akkori belügyminiszter a Somogyi-Bacsó ügy egy vallomási jegyzőkönyvének közlése miatt kormányzósértés és tiltott közlés címén beszüntette „Az Ujság" megjelenését. A betiltás és szüneteltetés 1925. június 6-tól július 11-ig tartott, azonban ekkor sem „Az Ujság" újra való megjelentetésére, hanem egy új lap, az „Ujság" indítására kaptak engedélyt. „Ujság a címe és nyilván marad is, az uj néven is a régi, nagy tradiciók hiv szolgálatában." L. RÓNA Lajos: *Az Ujság alapítása, fölvirágzása és gárdája.* = R. L.: *Harminc év az újságírói pályán.* II. Bp. 1930. 414.

[3] RÓMER Flóris: *A Corvina ügyében tett újabb vizsgálatról.* = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 1868. febr. 3. 39–40.

[4] CSONTOSI János: *Két modenai Corvin-kódex története.* = Magyar Könyvszemle 1891. 81–116., 232–263. E kétrészes cikk dokumentumokkal, irattári anyagokkal alátámasztott összefoglalása a Modenából ajándékba érkezett korvinák addigi történetének. Azonban Csontosi korábbi *Magyar Könyvszemle*-beli cikkei is gyakran érintették ezt a témát, bár – rendkívül jó „politikai érzékkel" – sohasem említve a legfontosabbat: azt, hogy a megajándékozott a Magyar Nemzeti Múzeum és nem a bécsi Udvari Könyvtár. L. pl. Cs. J.: *Külföldi mozgalmak a Corvina-irodalom terén.* = Magyar Könyvszemle 1878. 201–224.; Cs. J.: *Latin Corvin-codexek bibliographiai jegyzéke.* = Magyar Könyvszemle 1881. 137–176.; Cs. J.: *A budapesti országos könyvkiállítás.* = Magyar Könyvszemle 1882. 142–156., 357–370.; Cs. J.: *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai.* = Magyar Könyvszemle 1884. 302–303.

[5] WALDAPFEL Eszter: *Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére.* = Magyar Könyvszemle 1967. 113–125., ezen belül konkrétan a modenai kódexekről: 120–124.

[6] BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet.* Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 93., 98.; KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története.* Bp. MÚOSZ–Bálint György Újságíró-iskola, 1994. 163., 171.

át.[7] *Az Ujság* a megváltozott politikai helyzetnek megfelelően 1919 után a liberális lapok sorában – az 1925-ös hathetes betiltást kivéve – folyamatosan működve jelent meg mindennap 1944 márciusáig.[8]

A modenai korvinák „visszaajándékozásának"[9] történetéhez két fontos politikai esemény kapcsolódik szorosan: 1927. március 15. és március 18. között Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd április 4. és április 6. között Bethlen István miniszterelnök hivatalos látogatása Rómában. Klebelsberg célja a római Collegium Hungaricum megalapítása volt,[10] Bethlen látogatása során pedig a Magyarország és Olaszország közötti barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés aláírására került sor.[11] Az *Ujság* mindkét látogatásról – szinte útinaplószerűen – a lehető legnagyobb teljességgel számolt be. „Klebelsberg gróf kultuszminiszternek szalonkocsival kedveskedett az olasz kormány"[12] – szól az első tudósítás címe, majd két nappal később így folytatódik: „Virág és szőnyegdísz és az olasz kultuszminisztérium alkalmazottainak sorfala fogadta Klebelsberg grófot Fedele miniszter palotájában";[13] ezt követően beszámolót olvashatunk az olasz király, majd az olasz királyné audenciájáról,[14] a magyar kultuszminiszter Pompeiben és Nápolyban tett látogatásáról,[15] Klebelsberg díszdoktorrá avatásának szertartásáról;[16] végül a lap tudósít a kultuszminiszter hazaérkezéséről is.[17] A Bethlen miniszterelnök utazásával kapcsolatos *Ujság*-beli cikkek – természetüknél fogva – komoly politikai tartalommal is bírnak. Rövid hivatalos közlemény tartalmazza az utazásról szóló miniszterelnöki döntést és a fogadtatásának előkészítésére Rómába utazó királyi olasz követ, Durini di Monza feladatait;[18]

[7] RÓNA Lajos: *i.m.* 413.

[8] BUZINKAY Géza: *i.m.* 112.; KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *i.m.* 194.

[9] Nem feladata e tanulmánynak annak eldöntése, hogy – az újabb és újabb politikai fordulatoknak, az 1920-as évek politikai helyzetének megfelelően – a két korvina esetében visszaadásról, visszaajándékozásról, önkényeskedésről vagy a magyar nemzetet megillető jogos tulajdon visszajuttatásáról van szó. Ezért a „visszaadás" és „visszaajándékozás" kifejezéseket mindenféle mögöttes tartalom nélkül használjuk. L. WALDAPFEL Eszter: *i.h.* 123–124.

[10] „... egy rendszert állítottunk magunknak fel. Kezdtük azzal, hogy az olasz nyelvet és irodalmat magyar középiskoláinkba bevezettük. Ez oktatás biztositása végett középiskolai tanárjelölteket küldtünk az olasz egyetemek filozófiai karaira. Ezen tulmenőleg építészeket, szobrászokat, festőket és zenészeket, meg jogászokat, szociálpolitikusokat és közgazdákat is akarunk Olaszországban képezni és mindezen főiskolai ifjuság befogadására tervezzük a Collegium Hungaricumot Rómában." *Klebelsberg Kuno előadást tartott a római egyetem dísztermében.* = Ujság 1927. márc. 18. 63. sz. 5.

[11] *Magyarország történeti kronológiája.* Főszerk. BENDA Kálmán. III. 1848–1944. Bp. Akadémiai K., 1982. 903.; JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Bp. Kossuth K., 1988. 106–108.

[12] Ujság 1927. márc. 15. 60. sz. 2.

[13] Ujság 1927. márc. 17. 62. sz. 6.

[14] *Klebelsberg diszmagyarban jelent meg audencián az olasz királynál.* = Ujság 1927. márc. 20. 65. sz. 3. Itt tudósít a lap először arról is, hogy Klebelsberget egyhangúlag a római egyetem tiszteletbeli doktorává választották (l. a 16. számú jegyzetet); *Klebelsberg grófot és feleségét kihallgatáson fogadta az olasz királyné.* = Ujság 1927. márc. 22. 66. sz. 4.

[15] *Klebelsberg gróf miniszter Pompeiben.* = Ujság 1927. márc. 23. 67. sz. 6., *Klebelsberg Kuno gróf kultuszminiszter Nápolyban és Pompeiben.* = Ujság 1927. márc. 24. 68. sz. 7.

[16] *Klebelsberg Kuno grófot diszdoktorrá avatták a római egyetemen.* = Ujság 1927. márc. 27. 70. sz. 10.

[17] *Klebelsberg kultuszminiszter Budapestre érkezett.* = Ujság 1927. ápr. 7. 79. sz. 7.

[18] *Hétfőn utazik Bethlen István gróf miniszterelnök Rómába.* = Ujság 1927. márc. 29. 71. sz. 9. *Durini di Monza gróf budapesti olasz követ Bethlen István gróf fogadtatásának előkészítésére Rómába utazott.* = Ujság 1927. márc. 31. 73. sz. 5.

„Bethlen István miniszterelnök feleségével és kíséretével ma délután Rómába utazott" – tudósítanak Vásárhelyi Gyulának, az *Ujság* munkatársának „pillanatfelvételei"[19] az indulásról; az *Ujság* római tudósítója Pionir álnév alatt[20] számol be Bethlen Rómába érkezéséről[21] és az említett magyar–olasz szerződés aláírásának körülményeiről;[22] megtudhatjuk még a lapból, hogy „Bethlen István gróf kihallgatáson jelent meg a pápánál"[23] és „Róma városa gyönyörű albummal kedveskedett Bethlen miniszterelnöknek";[24] végül értesülhetünk a miniszterelnök hazatéréséről,[25] valamint az Egységes Párt vacsoráján és a Külügyi Bizottság előtt elmondott beszámolóinak részleteiről.[26] E gazdag anyagból most csak a modenai kódexekkel konkrétan foglalkozó cikkek ismertetésére vállalkozunk.

A modenai kódexek visszaadásáról szóló első hírek jóval megelőzik az *Ujság*ban a kultuszminiszter és a miniszterelnök utazásának időpontját. A Hírek rovatban – egyelőre apróbetűs szedésben – a következő közlemény jelent meg 1927 januárjának első napjaiban:

> „Rómából jelentik: A minisztertanács Mussolini javaslatára felhatalmazást adott arra, hogy a modenai Ester-féle könyvtár két Corvin-kódexét Magyarországnak engedjék át."[27]

A szűkszavú hírt két nappal később kimerítően részletes beszámoló követi „Amit a volt ellenség elvett, a jóbarát visszaadja" címmel:[28] a korábbi értesülés megismétlése után a cikk ismerteti a két korvina „kétszeres" elvitelét Magyarországról:

> „Először Buda várának a törököktől való visszavívása előtt és után ..., másodszor Trianon után, mikor nem keserűség nélkül adtuk át kénytelenségből az olasz követelésre".[29]

A cikk azonban vastag szedéssel és kiemeléssel siet azt is hangsúlyozni:

> „De amit akkor a volt ellenfél elvett a legyőzött Magyarországtól, az ismét jóbaráttá lett Olaszország most visszaadja a baráti Magyarországnak".[30]

A későbbiekben a cikk hasábnyi terjedelemben foglalkozik a kódexek pontos, részletes történetével attól kezdve, hogy 1560-ban az este-i királyi könyvtár számára II. Alfonz Velencében megvásárolta mindkettőt; azon keresztül, hogy a firenzei követ segítségével sor került a kódexek elküldésére, melyek „Szent Jeromos és aranyszájú Szent János homiliáit tartalmazzák"; egészen odáig, hogy

[19] Ujság 1927. ápr. 3. 76. sz. 10.

[20] A Pionir álnév feloldását nem tartalmazza sem a GULYÁS Pál által (Bp. Akadémiai K., 1956. 706.), sem az SZ. DEBRECZENI Kornélia által szerkesztett *Magyar írói álnév lexikon* (Bp. PIM, 1992. 688.)

[21] *Amikor Bethlen Róma földjére lépett.* = Ujság 1927. ápr. 8. 80. sz. 3.

[22] Mivel ezek az események kapcsolatban vannak a korvinákkal is, l. később.

[23] Ujság 1927. ápr. 9. 81. sz. 1.

[24] Ujság 1927. ápr. 10. 82. sz. 1.

[25] *Bethlen gróf elutazott Rómából.* = Ujság 1927. ápr. 12. 83. sz. 1., *Bethlen István gróf hazaérkezett.* = Ujság 1927. ápr. 17. 87. sz. 4.

[26] *Bethlen nagyjelentőségünek tartja a magyar–olasz barátságot.* = Ujság 1927. máj. 3. 99. sz. 1–2., *Bethlen István gróf bejelentette a külügyi bizottságban...* = Ujság 1927. máj. 5. 101. sz. 3.

[27] Ujság 1927. jan. 6. 4. sz. 9.

[28] Ujság 1927. jan. 8. 5. sz. 5.

[29] Uo.

[30] Uo.

„Csáky Albin gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter élesztette fel ujra az országnak reája való jogát s azoknak a memorandumoknak alapján, melyeket Pulszky Ferenc nemzeti muzeumi igazgató felszólítására Csontosi János, a Nemzeti Muzeum könyvtárának nagytudományu, tragikus sorsu segédőre készitett az adományozás történetéről, kérte Ferenc József királyt, hogy rendelje el a két kódexnek a birtokára jogosult Magyar Nemzeti Muzeum számára való kiszolgáltatását."[31]

Az *Ujság* másnapi számában „A magyar kormány köszönete a Corvinákért" címet viselő cikk szó szerint közli Bethlen István miniszterelnök Mussolinihez küldött táviratát:

„Mélyen meghatva ama rokonszenvtől, amelyet Nagyméltóságod Magyarország irányában érez és amelynek most két Corvin-kódex odaajándékozásával ujabb bizonyságát adja, arra kérem Nagyméltóságodat, fogadja ezért a cselekedetéért a magyar kormány és a magyar nemzet legmelegebb háláját. Gróf Bethlen".[32]

E cikkből tudhatjuk meg azt is, hogy hasonló tartalmú táviratot küldött Klebelsberg kultuszminiszter is olasz kollégájának, Fedele közoktatásügyi miniszternek; valamint hogy – szintén köszönetének kifejezésére – az Országos Gyűjteményegyetem tanácsa az Akadémia kistermében teljes ülést tartott.[33] Ezek után az *Ujság* nem engedheti meg magának, hogy ne közölje Mussolini választáviratát, mely így szól:

„Meghatva attól a szives rokonérzéstől, amelyet Nagyméltóságod hozzám intézett távirata kifejezésre juttatott, örülök, hogy a Corvin-kódexek ügye jó alkalmat nyujtott az olasz kormánynak és az olasz népnek arra, hogy kimutassa a magyar kormány és a magyar nép iránt érzett rokonszenvét. Mussolini".[34]

A magyar kultuszminiszter Rómába utazásának előkészületeivel kapcsolatos *Ujság*-beli cikkek sohasem felejtik el megemlíteni, hogy Klebelsberg feladatai közé tartozik majd a visszaadott kódexeket megköszönni,[35] ám a lapban megjelenő, a miniszter olaszországi útjáról szóló beszámolók a későbbiekben nem térnek ki konkrétan erre az eseményre.

Természetes, hogy – miután az ünnepélyes átadásra is ekkor került sor[36] – Bethlen miniszterelnök útja kapcsán a szerződés aláírásáról szóló hivatalos közlemények és a személyesebb hangvé-

[31] Uo. Egy gondolatjelek közti megjegyzésből – „jórészt ezekből az emlékiratokból meritettük mi is az itt elmondottakat" – az is kiderül, hogy maga a cikk is Csontosi memorandumai alapján készült.

[32] Ujság 1927. jan. 9. 6. sz. 13.

[33] Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem igazgatótanácsa – a levéltári iratok tanúsága szerint – a vallás- és közoktatásügyi miniszter leiratával már 1924 szeptemberében megbízást adott dr. Gerevich Tibornak, a Római Magyar Történeti Intézet igazgatójának az olasz szervekkel való tárgyalások megindítására a korvinák visszaadása ügyében. Közben Gerevichet egyetemi tanárrá nevezték ki, ezzel kivált a Gyűjteményegyetem kötelékéből. A tárgyalásokat csak akkor folytathatta, ha az igazgatótanács – ismét a vallás- és közoktatásügyi miniszter közreműködésével – újra felhatalmazza erre, határozatként kelt megbízatással. Mivel Hóman Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója szerint a tárgyalások január elejére eredménnyel biztattak, a Gyűjteményegyetem a kultuszminiszterhez fordult a megbízás újbóli kiadására. L. Hóman Bálint 1925. január 15-én kelt levele az OMGYe tekintetes Tanácsának; Kivonat az 1927. január 17-én tartott OMGYe ig. tanácsülés jegyzőkönyvéből, OL K 726. 6. cs. 49. t.

[34] Ujság 1927. jan. 14. 10. sz. 5.

[35] *Klebelsberg római útja.* = Ujság 1927. febr. 5. 28. sz. 6.; *Klebelsberg több olasz várost látogat meg.* = Ujság 1927. febr. 23. 43. sz. 9.

[36] Hangsúlyos az átadás ünnepélyessége, a szerződés aláírásához mint alkalomhoz való kötődés, ugyanis – mint később látni fogjuk – a miniszterelnöki küldöttség nem hozta magával Magyarországra a két kódexet.

telű tudósítások egyaránt sokat foglalkoznak a korvinák ügyével. Ami a hivatalos közleményeket illeti, az olasz–magyar barátsági, békéltető- és döntőbírósági szerződés aláírására 1927. április 6-án került sor. Az *Ujság* e napi száma „Mussolini és Bethlen gróf aláírták a magyar–olasz szerződést" címmel[37] az első két oldalon részletezi nem csak a hivatalos aktust és a szerződés jelentőségének elemzését, de Bethlen első Rómában töltött napjának programját, Mussolininek az e témában tartott beszámolóját az olasz minisztertanács előtt, valamint az olasz és a külföldi sajtó témábavágó írásait is. Utóbbiak között szerepel a korvinák ügye: a Bécsi Távirati Iroda híre nyomán az *Ujság* a következőket közli:

> „A barátsági békéltető- és döntőbirósági szerződésnek délután 5 órakor történt aláírása alkalmával Mussolini átnyujtotta a Corvin-kodexeket is."[38]

Még a másnapi lapszám is csak a hivatalos közleményekre támaszkodhat: a „Mussolini fejedelmi pompával ünnepelte Bethlen miniszterelnököt" című cikk[39] a Bethlen tiszteletére a szerződés aláírása után adott vacsora pohárköszöntőit részletezi. Mussolini szavaira válaszolva Bethlen a következőket mondta:

> „Ez az érdeklődés, amellyel az olasz kormány szives volt az országaink közt évszázadok óta fennálló szellemi kapcsolatok fejlődését elősegíteni, ujabb megerősitést nyert a Corvin-kodexek ajándékozása révén, amelyeket nagyméltóságod szives volt nekem átnyujtani. Ebben a tényben én nem csupán a rokonszenves érdeklődés ujabb bizonyitékát látom, hanem szimbolumát ama kapcsolatoknak is, amelyek megszilárditják mindkét nemzet hagyományos barátságát".[40]

Az igazi, kalandos és érzelmekkel átitatott beszámolóra sem kellett sokáig várnia az *Ujság* olvasóközönségének. Az április 9-i számban szinte teljes oldalt betöltő, Bethlen és Mussolini fényképével illusztrált cikk jelent meg a lap római tudósítójának, a korábban már említett Pionirnak a tollából. Már a cím is sokatmondó: „Az Ujság római tudósitója mint »filmoperatőr« bejutott a Palazzo Chigibe és végignézte a magyar–olasz szerződés aláírásának ünnepi aktusát."[41] A beszámoló hosszan ecseteli, hogyan sikerült a tudósítónak – egy kölcsönkapott „filmoperatőrgép" segítségével – bejutnia az aláírás helyszínére és megfigyelnie mindent a legapróbb részletekig. A tudósítás számunkra fontos mondatai így hangzanak:

> „Uj aktus következett. Grandi külügyi államtitkár két hatalmas bőrbekötött könyvet hozott. A magyarok szeme felragyogott: ez a két Corvin-kódex! A két kincs Mussolini elé került az asztalra. Az egyiket fellapozta s ha jól láttam, valamit beleírt. Csak egy pillanatig tartott. Aztán előlépett Semsey gróf s a Duce átadta neki a Corvinákat. Bethlen és Mussolini szemevillanása összetalálkozott. Melegen megrázták egymás kezét."[42]

[37] Ujság 1927. ápr. 6. 78. sz. 1–2.
[38] Uo. 2.
[39] Ujság 1927. ápr. 7. 79. sz. 1–2.
[40] Uo. 1.
[41] Ujság 1927. ápr. 9. 81. sz. 3.
[42] Uo. A Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára által összeállított katalógus a világon ma fellelhető korvinákról nem tartalmaz semmilyen utalást arra vonatkozóan, hogy a két kódex bármelyikében megtalálható lenne Mussolini bejegyzése. L. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. Helikon, 1990. 38., 146., 148., 150.

Az *Ujság* május elsejei, vasárnapi számának beszámolójából kiderül, hogy a két korvina átadása tulajdonképpen a szerződés aláírásának ünnepélyességét volt hivatott emelni és alátámasztani, valóban azonban a küldöttség nem hozhatta magával azonnal a köteteket. Átadásukra 1927. április 26-án került sor, mégpedig úgy, hogy a királyi olasz követség kiküldöttje megjelent a magyar kultuszminisztériumban és Klebelsberg Kuno miniszternek nyújtotta át a két kódexet. A „Chrysostomus és Hieronymus visszakerült hozzánk" címet viselő cikk[43] közlése szerint:

> „A két kódex nem maradt soká a kultuszminisztériumban: harmadnapra, csütörtökön már visszakerült régi helyére, a Nemzeti Muzeum könyvtárának kincsei közé."[44]

A cikk a továbbiakban újra felidézi a két kötet viszontagságos történetét, majd azzal a mondattal fejezi be a beszámolót, amellyel az év elején – akkor egy cikk címében[45] – a témával foglalkozni kezdett:

> „Chrysostomus és Hieronymus ... néhány nap óta pedig, most már véglegesen, ismét a mienk. Amit a volt ellenség elvett, a jóbarát visszaadta."[46]

1927. májusa után az *Ujság* hosszú ideig nem említi a modenai korvinák ügyét, azonban – talán éppen e téma hatására – továbbra is foglalkozik a könyvtörténet körébe vágó hírekkel. Közülük az első – mely a korvina-kutatással is szoros kapcsolatot mutat – „Uj Corvinát fedeztek fel" címmel[47] a *Magyar Könyvszemle* azévi első száma nyomán[48] számol be arról, hogy 1926-ban Párizsban az olasz könyv fejlődését bemutató nagy könyvkiállításon felbukkant egy, az átvilágított címerek alapján bizonyíthatóan eredetileg Mátyás gyűjteményébe tartozó, Arisztotelész-munkákat tartalmazó kötet.[49] A cikk bevezetője taglalja, milyen kevés nyomtatott mű került a Bibliotheca Corviniana állományába. Ezután ismerteti, hogyan azonosította és adta magyarázatát Hoffmann Edith, a Szépművészeti Múzeum metszettárának vezetője és a kötet felfedezője először II. Ulászló, majd Mátyás címerének a nyomtatással készült, de reneszánsz stílusban kézzel festett-díszített műben. A cikk végül felhívja a figyelmet arra, hogy – miután Arisztotelész munkáiról van szó – „érdekes következtetéseket lehet levonni belőle Mátyás királynak és az udvarának tudományos érdeklődésére nézve" is.[50]

A másik *Ujság*-beli cikk[51] szintén egy már megjelent tanulmányra hivatkozva[52] mutatja be azt a hártyára írt, 125 pergamenlevelet számláló kódexet, melyet Ernst Lajos vásárolt meg egy németorszá-

[43] Ujság 1927. máj. 1. 98. sz. 11.
[44] Uo.
[45] L. a 28. számú jegyzetet.
[46] Uo.
[47] Ujság 1927. júl. 13. 156. sz. 4.
[48] HOFFMANN Edith: *Mátyás király könyvtárának egy ismeretlen darabja (Két hasonmással).* = Magyar Könyvszemle 1927. 1. 100–102.
[49] A kódexet jelenleg a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzik. L.: CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* Bp. Helikon, 1990. 56., 368.
[50] L. a 47. számú jegyzetet.
[51] *Szent István király életének egy ismeretlen kútfője.* = Ujság 1927. okt. 30. 247. sz. 42.
[52] VARJU Elemér: *Szt. István legendáinak újonnan feltalált legrégibb kézirata.* = Könyvbarátok Lapja 1927. 1. 2–23. A kódex megvásárlásával kapcsolatban Varju a következőket írja: „A lelkes múbarát sietett azt múzeuma számára biztositani s vele a hazai föld becses történeti relikviáinak számát gyarapítani." L. uo. 2.

gi könyvkereskedőtől.[53] Varju Elemér tanulmánya nyomán – hangsúlyozva a szerző „éles logikai munkáját és a nagy tudományos apparátus felhasználását" – a cikk részletezi a hagyományok szerint a megszerzőjéről-tulajdonosáról elnevezett kódex tartalmát: többek között a Szent István életét addigi legmegbízhatóbb alakjukban magába foglaló két legendát; a kódex készítésének helyét: Magyarország; idejét: a XII. század közepe; valamint a kötet XIII. századi vándorlásának történetét. A cikk befejezésként közli Varju vizsgálatának végső eredményét: „... az Ernst-kódex említett tulajdonságainál fogva nagyértékű forrásmüve históriánk leghomályosabb szakaszának."[54]

E kitérő után és az időrendet betartva nézzük az utolsó cikket, mely 1927-ben az *Ujság*ban a Modenából visszakapott kódexekkel foglalkozik. A lap Tudomány–irodalom című rovatában beszámoló jelent meg a Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület ünnepi üléséről, melyet 1927. november 20-án tartottak.[55] A Magyar Tudományos Akadémián zajló ülés keretében bemutatták a visszakapott két korvinát. Berzeviczy Albert[56] elnök olasz nyelvű, a Korvin Mátyás Egyesületet mint az olasz–magyar szellemi és erkölcsi kapcsolatok ápolóját bemutató megnyitója után a Bethlen római útját is szervező Durini di Monza, az olasz királyi követ ígérte meg, hogy Olaszország e kapcsolatok fejlesztésében nemcsak a korvinák visszaadásával, hanem a későbbiekben az együttműködés bármilyen más formájának kialakításával is hajlandó részt venni. Klebelsberg kultuszminiszternek a valaha Mátyás király tulajdonába tartozott kódexek visszaszerzésére tett kísérleteket is bemutató válasza után Fógel József[67] ismertette a modenai kódexek vándorlásának történetét. A cikk zárómondata szerint „az ünnepi ülés előtt a két kódexet lefényképezték, hogy ezuton ismertethessék meg az ülésről távolmaradt közönséggel."[58]

HANGODI ÁGNES

[53] 1872–1914., műgyűjtő, művészeti író. 1912-ben múzeumot alapított, amelynek termeiben a magyar történelemre és művészettörténetre vonatkozó mintegy 6500 darab saját kiállított tárgya mellett több kiállítást rendezett beérkezett és fiatal magyar művészek műveiből. Fő műve az 1910-ben megjelent *A magyar történeti festészet* című munka, valamint a Petőfi ikonográfiájának kutatását megindító *Petőfi arcképei* (1922). Az Ernst Múzeum kiállítóhelyiségként ma is működik, az Ernst-gyűjtemény egyes darabjai azonban a Magyar Nemzeti Múzeumba és a Szépművészeti Múzeumba kerültek. L. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. I. A–K. Bp., Akadémiai K., 1967. 442–443.

[54] L. az 51. számú jegyzetet.

[55] Ujság 1927. nov. 22. 265. sz. 10.

[56] 1853–1936., történetíró, politikus, az MTA tagja, 1905 és 1936 között elnöke. 1899-től a Kisfaludy Társaság tagja, 1923-tól elnöke. Művészettörténettel, az abszolutizmus korával és az olasz–magyar történelmi kapcsolatokkal foglalkozott. Fő művei *Itália*. Útirajzok és tanulmányok. (1899), *Beatrix királyné* (1908), *A tájképfestészet a XVII. században* (1910), *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I–IV. (1921–1937). L. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. I. A–K. Bp., Akadémiai K., 1967. 199–200.; *Akadémiai Kislexikon*. Főszerk. BECK Mihály, PESCHKA Vilmos. I. A–K. Bp., Akadémiai K., 1989. 228.

[57] 1884–1941., történetíró, egyetemi tanár. A budapesti egyetem elvégzése után középiskolai tanár, majd az MTA könyvtárának munkatársa. 1926-tól a szegedi egyetem nyilvános rendes tanára. Kutatási területe a Jagelló-kor és a magyarországi humanizmus története. Fő művei: *Velencei diplomaták Budán a XVI. század elején* (1912), *II. Ulászló udvartartása* (1913), *A Corvina-könyvtár állapota Mátyás király halála után a mohácsi vészig* (1927). L. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. I. A–K. Bp., Akadémiai K., 1967. 523.

[58] L. az 55. számú jegyzetet.

FIGYELŐ

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Megjelent *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című nyolc kötetes kézikönyv utolsó két tagja is, és ezzel teljessé vált az a nagyszabású retrospektív szakbibliográfia, amely elsőként tárta fel a magyar irodalomtörténet 1970 előtt megjelent teljes szakirodalmát. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében megindult vállalkozás nyolc terjedelmes kötetben gyűjtötte össze és korszakok szerint rendszerezte mindazokat a publikációkat, amelyek nemzeti irodalmunk történetével kapcsolatban valaha is napvilágot láttak. A sorozat utolsó két kötete a közelmúltban jelent meg: a 4. kötet, amely Tódor Ildikó szerkesztésében az 1849–1905 közötti korszak egyes íróira vonatkozó irodalom második részét tartalmazza és az 5. kötet, amely a 20. század magyar irodalmának ún. általános részét foglalja magába, B. Hajtó Zsófia összeállításában. (Mindkettő részletes ismertetésére visszatérünk.)

Az így teljessé vált kézikönyv-sorozat bizonyára besorolható lesz azon alapvető tudományos segédeszközök közé, amelyek maradandóknak bizonyulnak és sokáig megtalálhatók lesznek a könyvtárak polcain. Miként a már megjelent kötetek, most már a teljes sorozat is kiindulásul szolgál majd a szaktudomány művelőin kívül mindazoknak, akik a magyar irodalomtörténet korábbi századainak kérdéseivel, az írók életével és működésével kapcsolatban forrásanyagot keresnek. Hasznos információt találnak benne a tanárok, az egyetemi és a főiskolai hallgatók, újságírók és általában mindenki, aki irodalmunk és művelődésünk története iránt behatóan érdeklődik.

A sajnálatos módon több befejezetlenül, vagy félbemaradt hasonló kezdeményezéssel ellentétben örvendetes, hogy ez a nem csekély méretű vállalkozás az eredeti programnak megfelelő befejezést nyert. Pedig nem kevés akadály tornyosult ez elé is: korábban inkább politikai jellegű, utóbb pedig főleg anyagi természetű akadályok. Különösen örülhetünk annak, hogy az előbbiek sikeres áthidalásával a korábban megjelent kötetek értéke és objektivitása sem vált kérdésessé: vállalva az akkoriban súlyosnak bizonyult „polgári álobjektivitás" vádjait, a korábbi kötetek is helyt adtak a különböző irányzatú és világnézetű szerzők publikációiról szóló bibliográfiai adatközléseknek is. Ha szükség mutatkozna a sorozat új kiadására, azt nem a régebbi kötetek tartalmi korrekciójának szükségessége, hanem csak a bibliográfia iránti kereslet indokolhatná. E bibliográfiai sorozat – dacolva az akkori „korszellem"-mel – egy-egy irodalomtörténeti kérdéssel kapcsolatban a véleménynyilvánítási és a „szavazati" jogot mindenkire, még az elődökre is kiterjesztette.

(– –)

Eine kommentierte Bibliographie zur Geschichte der deutschsprachigen Presse vor 1815.* Auf fast 2000 Seiten wird in den ersten drei Teilbänden der Bibliographiereihe *Deutsche Presse. Biobibliographische Handbücher zur Geschichte der deutschsprachigen Presse von den Anfängen bis 1815* die periodische Literatur Hamburgs, auf etwa 700 Seiten die periodische Literatur des dänischen Altona, ehemals wichtige Nachbarstadt Hamburgs, und der ehemals in der unmittelbaren Umgebung Hamburgs gelegenen Orte Bergedorf, Harburg, Wandsbek, und Schiffbek beschrieben. (Heute sind sie Teil von Hamburg.) Die Bände sind das Ergebnis mehr als zehnjähriger Arbeit von Holger Böning und Emmy Moepps, Mitarbeiter des Instituts „Deutsche Presseforschung" der Universität Bremen.[1]

Die Bibliographien von Hamburg und Altona sind der erste und der zweite Band einer Bibliographiereihe, die die periodische Literatur des deutschen Sprachgebietes, sowie die deutschsprachige periodische Literatur jener Gebiete bearbeiten wird, die heute nicht auf dem geschlossenen deutschen Sprachgebiet liegen, aber vor 1815 über deutschsprachige Presse verfügt hatten.

Dem Projekt liegt folgende Konzeption zugrunde.[2] Die Bibliographiereihe wird aus Ortsbibliographien aufgebaut, jede Ortsbibliographie ist chronologisch konzipiert. Man verfährt grundsätzlich autoptisch, d. h. es wird angestrebt, von jedem aufgenommenen Periodikum mindestens ein Exemplar in die Hand zu nehmen und mindestens einen gültigen Standort anzugeben. Es werden also keine bibliographischen und Standortangaben älterer Hilfsmittel übernommen, ohne sie zu kontrollieren. Angaben und Darstellungen aus früheren Nachschlagewerken und aus früherer Sekundärliteratur werden sämtlich überprüft und wenn sie übernommen werden, so wird ihr Ursprung für den Benutzer kenntlich gemacht. Durch dieses Konzept hofft man, die äußerst schlechte bibliographische Situation in Deutschland, wo es keine „gewachsene" Nationalbibliographie und Nationalbibliothek gibt,[3] wo die historischen Drucke in mehreren hundert Bibliotheken und Archiven verstreut liegen, zu verbessern. Dabei versucht man, die Fehler der vorangegangenen Nachschlagewerke zu vermeiden, die nicht autoptisch verfuhren, sondern sich meistens auf Angaben der befragten Institutionen verließen, und man korrigiert ihre falschen oder nicht mehr gültigen Angaben. Außer den Vorgängerbibliographien und der historischen Literatur zu den einzelnen bearbeiteten Orten bildet die Durchsicht der Periodika selbst den Ausgangspunkt für die Sammlung bibliographischer Daten. Daß sich diese Mühe lohnt, zeigt das Beispiel Hamburgs deutlich. Von den Titeln, die die Bibliographie verzeichnet, fanden sich etwa die Hälfte nicht in den bis jetzt vorhandenen Hilfsmitteln, sie wurden nach Anzeigen und Rezensionen in Hamburgischen Periodika ermittelt.

Bemerkenswert ist der weitgefaßte Begriff von 'Presse', der der Bibliographie zugrundegelegt wurde. Es werden nicht nur Zeitungen, Zeitschriften und Intelligenzblätter behandelt, sondern es

* BÖNING, Holger: *Deutsche Presse. Biobibliographische Handbücher zur Geschichte der deutschsprachigen periodischen Presse von den Anfängen bis 1815.* Bd. 1. BÖNING, Holger–MOEPPS, Emmy: *Hamburg. Kommentierte Bibliographie der Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblätter, Kalender und Almanache sowie biographische Hinweise zu Herausgebern, Verlegern und Druckern periodischer Schriften.* Bd. 1.1. Von den Anfängen bis 1765. LIX u. 758 S.; Bd. 1.2. 1766–1795. 808 S.; Bd. 1.3. 1796–1815. 390 S. und 462 S. Register. frommann-holzboog, Stuttgart–Bad Cannstadt, 1996. Bd. I 2. BÖNING, Holger–MOEPPS, Emmy: *Altona–Bergedorf–Harburg–Schiffbek–Wandsbek.* LV u. 682 S. und 250 S. Register. frommann-holzboog, Stuttgart–Bad Cannstadt, 1997.

[1] Zu Geschichte und Tätigkeit des Instituts vgl. *Magyar Könyvszemle* 1995/1. S. 102–106.

[2] Siehe hierzu außer den einführenden Hinweisen in der Bibliographie auch: BÖNING, Holger: *Pressebibliographie und Presseauswertung.* = *Relation. Medien–Gesellschaft–Geschichte.* 1994/1. S. 109–140.

[3] BÖNING: *Pressebibliographie und Presseauswertung.* S. 119.

wird „als periodische Schrift alles" erfaßt, „was über einen gewißen Zeitraum hinweg in regelmäßigen Abständen als Druckschrift herausgegeben wurde",[4] d. h. auch jährlich erschienene Schriften (Kalender, Almanache, Taschenbücher, Neujahrs- und Weihnachtswünsche u. ä.) und viele Schriften, z. B. zahlreiche Lehrbücher oder auch Romane, „denen der Charakter eines Periodikums weitgehend fehlt, die von den Verlegern aber aus kalkulatorischen Gründen als periodische Schrift vertrieben wurden."[5] Es wurden alle Drucke verzeichnet, bei denen eine periodische Erscheinungsweise nicht auszuschliessen war. Es wurden also auch zahlreiche Zweifelsfälle aufgenommen, in denen z. B. aufgrund der vorhandenen Daten nicht zu entscheiden war, ob für eine Schrift eine Fortsetzung geplant war, oder Fälle, in denen man nicht feststellen konnte, ob es sich um Periodika oder um „mehrteilige, serienförmige Sammelwerke"[6] handelt. Die vorliegenden Bände sind ein überzeugender Beweis für die Zweckmässigkeit der Entscheidung, sich bei der bibliographischen Verzeichnung nicht auf andere, einengende Definitionen des Begriffs 'Periodika' zu verlassen und sich nicht auf einzelne Gattungen periodisch erschienener Drucke zu beschränken. So konnte z. B. die publizistische Bedeutung von einer Gattung periodisch erschienener Schriften, der wöchentlichen Predigtentwürfe aufgezeigt werden, die durch die herkömmlichen Definitionen nicht erfaßt werden. Diese Schriften wurden den Abonnenten jeden Samstag, als Vorbereitung auf die sonntägliche Predigt ins Haus geliefert und stellten im 18. Jahrhundert ein wichtiges Forum, eine Art Ersatzmedium für die konservative Hamburger Geistlichkeit dar, deren Positionen in den etablierten Presseorganen der Stadt kaum vertreten waren.

Joachim Kirchner hat auch schon konstatiert, daß im 18. Jahrhundert manche Verleger versucht haben, sich die Beliebtheit der publizistischen Form 'Zeitschrift' zunutze zu machen, indem sie „Bücher, besonders aus dem Gebiet der Jurisprudenz und Theologie", um ihren Absatz zu erleichtern, „in Fortsetzungen unter Benutzung der äußeren Form der Journale" herausbrachten, oder Sammlungen von kleineren Schriften einzelner Gelehrter, „um durch die Anähnelung an die Publikationsform der Zeitschriften größere Beachtung, und Verbreitung zu finden, ... unter einem Gesamttitel in zwangloser Folge" auf den Markt brachten.[7] Im Gegensatz zu Kirchner, der solche Publikationen durch seine Zeitschriftendefinition ausgegrenzt hat, gehen Holger Böning und Emmy Moepps in ihrem Werk auf sie ein. Zurecht, denn was könnte mehr über die Wirkung und die Lebensbedingungen der Publikationsform 'Zeitschrift' und mehr über die Publikumserwartungen aussagen, als ihre geschickte, auf wirtschaftlichen Überlegungen basierende Ausnutzung durch Geschäftsmänner? Gerade durch die Behandlung der Zwischenformen und Grenzfälle konnten wertvolle Quellen zutage gefördert werden, die das zeitgenössische Veständnis, die Funktionsweise, den wirtschaftlichen und sozialen Kontext und die Publikumswirkung der periodischen Publikationen näher kennenlernen helfen – und das ist das eigentliche Anliegen dieser kommentierten Bibliographie.

Sie bietet, außer genauen bibliographischen Angaben und außer Angaben zu zeitgenössischen Erwähnungen und zur Sekundärliteratur, sehr viele solche Informationen, die sich auf Vertriebsformen, Rezipientenkreis und Rezeptionsformen beziehen. Es wurde die Verzeichnung der Preise, der Pränumerations- und Subskriptionsmöglichkeiten, die Verzeichnung von Ausgaben in unterschiedlichem Format und unterschiedlicher Papierqualität angestrebt. Besondere Aufmerksam-

[4] Bd. 1/1. Hinweise für den Benutzer der biobibliograhischen Handbücher zur deutschen Presse. S. IX.

[5] Ebda. S. IX.

[6] Ebda. S. XI.

[7] KIRCHNER, Joachim: *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens*. Mit einer Gesamtbibliographie der deutschen Zetischriften bis zum Jahre 1830. Erster Teil: Bibliographische und buchhandelsgeschichtliche Untersuchungen. Leipzig, 1928. S. 18–19.

keit hat man solchen Äußerungen von Verlegern, Herausgebern und Mitarbeitern geschenkt, die ihre Strategien zur Gewinnung von Lesern erkennen lassen. Dabei wird in den Kommentaren häufig aus Vorreden, Anzeigen, Rezensionen oder auch aus archivalen Quellen wie Genehmigungsgesuchen, Briefen u. ä. zitiert. Das Hamburger Pressematerial erlaubt es an vielen Stellen, thematische und stilistische Charakteristika der Berichterstattung einzelner Zeitungen mit der sozialen Zusammensetzung ihres Lesepublikums in Verbindung zu bringen. So gab es immer wieder Unternehmer, die den Konkurrenzkampf mit den etablierten Nachrichtenblättern der Stadt aufnahmen und für neue Zeitungsblätter ein Hamburger Publikum gewinnen wollten. Um das zu erreichen, behandelten sie oft heikle, aus den angesehenen Zeitungen verbannte Themen in ihren Blättern. In manchen Fällen ist auch zu erkennen, daß sie durch ihre Themenwahl und ihren Ton und Stil die unteren Schichten der Stadtbevölkerung ansprechen wollten, also solche Leserkreise für ihre Blätter zu erschliessen suchten, auf deren Ansprüche die etablierten Zeitungen nicht eingegangen waren. Auch dieser Aspekt wird in den Kommentaren der Bibliographie behandelt.

Integralen Bestandteil des Werkes bilden die Personen- und Sachregister. Im „Register der Personen und pressegeschichtlich bedeutsamen Institutionen" werden biographische Daten zu den Personen geboten, die als Drucker, Verleger, wichtige Beiträger, Herausgeber oder Redakteure eine Rolle im Pressewesen der behandelten Orte gespielt haben, und auch Angaben zu solchen Personen und „Institutionen" – wie Budhhändler, Buchbinder, Zeitungsbuden, Lesekabinette, Leihbibliotheken –, die eine Funktion bei Vertrieb und Rezeption der periodischen Literatur übernommen haben. In den Kommentaren der einzelnen Titel wird auf Biographisches in der Regel nicht eingegangen, die Angaben zu den einzelnen Titeln müssen also zusammen mit den Angaben des Registers gelesen werden.

Die Kommentare haben die Aufgabe, eine auf Autopsie beruhende Charakteristik der einzelnen Titel zu geben. Häufig wird dabei außer auf programmatische Äußerungen von Verlegern und Herausgebern auch auf zeitgenössische Rezensionen zurückgegriffen, wenn man sie als zutreffend empfunden hat. Falls das behandelte Periodikum nicht erhaltengeblieben und Autopsie nicht möglich war, werden auch Charakterisierungen aus der Forschungsliteratur zitiert, wobei der Aussagewert solcher Stellen sorgfältig erwogen wird. Das gleiche gilt für Rezensionen. Imponierend ist, wie das Wissen, das Holger Böning und Emmy Moepps über die periodische Literatur der behandelten Orte während ihrer Arbeit gesammelt haben, in den Kommentaren zur Geltung gebracht wird. Denn selbstverständlich können die einzelnen Kommentare nicht nur das gerade besprochene Periodikum behandeln, sondern es gerät bei Konkurrenzkämpfen, bei inhaltlichen Anlehnungen an andere Periodika, bei Zensurangelegenheiten oder gerade im Fall von Rezensionen immer wieder ein ganzer Ausschnitt aus dem Pressewesen der behandelten Orte ins Bild. So geschieht auch das Zitieren der Rezensionen nicht mechanisch. Die Stellung des jeweiligen rezensierenden Organs in der Presselandschaft und in den weltanschaulichen Auseinandersetzungen der behandelten Städte wird ebenso mit berücksichtigt, wie eventuelle Konkurrenzkämpfe, die den Rezensenten beeinflußt haben können. Berücksichtigt wird beispielsweise auch die Entwicklung der Rezensionssparte in einer Zeitung, die anfangs anspruchsvolle Rezensionen lieferte, später aber ihre Spalten gegen bestimmte Gebühr auch jenen überließ, die in fingierten Rezension ihre eigenen Produkte hochpreisen wollten.[8] Die Kommentare beleuchten sich gegensetig und ergeben letztendlich, zusammen mit der jedem Band vorangestellten einführenden Studie ein spannendes Lesebuch zur Geschichte der periodischen Literatur, und, durch ihre rezeptionsorientierte Ausrichtung, zugleich ein Lesebuch zur Geschichte des Lesens.

[8] *Deutsche Presse*. Bd. I/3. Hamburg, Sp. 1657.

Eine unterhaltende Lektüre bieten die Kommentare durch die vielen im Wortlaut zitierten zeitgenössischen Äußerungen. Spannend wird es auch dadurch, daß die Stellen, die im Zusammenhang mit einem bestimmten Periodikum gefunden, aber von allgemeinerem Interesse sind, im Kommentar jenes Periodikums abgedruckt werden, in welchem oder in dessen Umfeld man auf sie gestoßen ist: es sind allgemeine Äußerungen zu Funktionen, zu Gattungen, zu Vertrieb und Rezeption von Periodika, zu Presserfreiheit und Zensur, Meinungen über das Rezensionswesen, über das Schauspiel oder über literarische Kritik, oder auch sonstige Äußerungen, die für eine sozialgeschichtlich orientierte Literaturgeschichte von Interesse sind. Man hätte von ihnen, als von Bruchstücken, die in diverse Zusammenhänge gehören, ja nicht sämtlich in der einführenden Studie Gebrauch machen können, und es wäre wirklich zu Schade gewesen, sie auszusparen. Der Leser kann also nie wissen, welche interessanten Gegenstände, Meinungen, Zitate im nächsten Kommentar auf ihn warten. Die angenehme Zufälligkeit, die das Lesen des Werkes spannend macht, wird aber durch das „Register der Sachen und Orte" ausgeglichen, in dem alle Themen, die in den Kommentaren vorkommen, in Schlagworte zusammengefaßt nachgeschlagen werden können.

Im Ganzen bestätigen die vorliegenden Bände die methodischen Entscheidungen, die für die Erstellung der Bibliographie gefällt worden sind. Sowohl das Prinzip „des forschenden Bibliographierens",[9] als der Aufbau einer nationalen Pressebibliographie als Summe von Ortsbibliographien als auch jenes Ausmaß inhaltlicher Auswertung, das als eine mittlere Position zwischen bloßer bibliographischer Beschreibung und Vollständigkeit anstrebender Inhaltserschließung gewählt wurde, scheinen sich bewährt zu haben. Die Ersteller der Bibliographien von Hamburg und Altona, da sie sich Jahre lang auf die Erforschung dieser Orte konzentrieren konnten, sind wahre Kenner der Stadt- und Pressegeschichte dieser Orte. Einerseits verbürgt erst dies die Korrektheit der bibliographischen Angaben, andererseits konnte in einem Werk, das sich nicht auf die Verzeichnung bibliographischer Daten beschränkt, das ganze Wissen, das bei der Durchsicht der Periodika, der Sekundärliteratur und der Archivalien „anfiel",[10] in den ausgiebigen Kommentaren und in der einführenden Studie gleich verwertet werden. In der einführenden Studie wird besonders detailliert auf die allgemeinen Voraussetzungen des Pressewesens, vor allem auf die Zensurverhältnisse in den behandelten Orten eingegangen. Durch den Verzicht auf eine vollständige inhaltliche Erschließung, die allerdings, wie Holger Böning überzeugend darlegt, auch unmöglich zu verwirklichen gewesen wäre,[11] wird das Subjektive, das in der Auswahl der Zitate, bei der Entscheidung, was als bemerkenswert mitzuteilen ist, wirksam ist, offen in Kauf genommen. Die einmalige Kenntnis, die die Ersteller der Bibliographie von ihrem Gegenstand besitzen, bestimmt auch die Gesichtspunkte der Auswahl, ihre Gesichtspunkte und Forscherinteressen geben dem ganzen Werk Konsistenz.

Die Pressemetropole Hamburg, wo vor 1815 etwa 10% aller deutschen Presseprodukte (rund 1000 Titel) entstanden waren, verfügte außer überregional verbreiteten Zeitungen, Zeitschriften und literarischen Almanachen (als Beispiele seien nur der *Unpartheyische Correspondent, Der Patriot*, Lessings *Hamburgische Dramaturgie* oder der *Musenalmanach für 1777(–1800)* genannt, letzterer mit Beiträgern wie Klopstock, die Stolbergs, Matthias Claudius, Gleim, Lessing, Moses Mendelssohn u. a. m.) außer zahlreichen Theater- und Musikzeitschriften, auch über eine Unmenge von kurzlebigen, sich mit lokalen Gegenständen befassenden, unterhaltenden Periodika; sie verfügte über unzählige Wochenblätter, Almanache und Taschenbücher, die sich an Frauen und Kinder wandten, und es wurde in Hamburg mit Periodika für alle nur möglichen Adressaten-

[9] BÖNING: *Pressebibliographie und Presseauswertung*. S. 125.
[10] BÖNING: *Pressebibliographie und Presseauswertung*. S. 123.
[11] BÖNING: *Pressebibliographie und Presseauswertung*. S. 116–117.

gruppen, von den Diensboten über die „Unstudierten" und „Ungelehrten" bis zu Angehörigen des „Predigerstandes" oder zu den „Musikliebhabern" experimentiert.

Der zweite Band der Bibliographiereihe befaßt sich mit dem Pressewesen Altonas und einiger an Hamburg angrenzender kleinerer Orte. Allen Orten, die im zweiten Band behandelt werden, ist gemeinsam, daß sich die Entwicklung ihres Pressewesens nicht unabhängig von dem Hamburgs denken läßt. In diesen Orten eröffnete sich die Möglichkeit, solche Organe zu schaffen, die von der Hamburger Zensur frei waren, aber auf das Interesse des Hamburger Publikums rechnen konnten. Es ist eine wichtige Erscheinung für das territorial zersplitterte Deutschland, daß man sich dort in den heimatlichen Zeitungen meistens viel besser über die inneren Angelegenheiten der Nachbarstaaten als über die Politik der eigenen Regierung informieren konnte. Dies war auch in Hamburg der Fall, wo die Politik des hamburgischen Senats eine Tabuzone für die Zeitungsberichterstattung war. Im zweiten Band der Bibliographiereihe wird überzeugend dargestellt, wie die Zeitungsherausgeber die Freiräume auszunutzen versuchten, die durch die von der hamburgischen abweichenden Zensurpraxis (diese ergab sich aus den unterschiedlichen Empfindlichkeiten der einzelnen Obrigkeiten) in Altona, Wandsbek, Schiffbek und Harburg entstanden waren. Im unter dänischer Hoheit stehenden Altona waren sogar Organe entstanden, die nicht nur auf ein Hamburger Publikum rechnen durften. Eine Zensurpraxis, die von der in Deutschland üblichen abwich, hat hier, besonders nach dem Ausbruch der französischen Revolution, das Erscheinen von Periodika ermöglicht, die die Stadt in den Augen der deutschen Konservativen zu der Heimstätte der gefährlichsten Pressefreiheit machte, „von woher die giftigsten Anfälle auf Religion, Fürsten und deutsche Verfassung, wie aus einem Bombenkessel unaufhörlich auf das übrige Deutschland geworfen werden."[12]

Die Bibliographie ist ein beeindruckendes Produkt jener Bemühungen, die in Deutschland seit den 50-er Jahren auf die bibliographische und inhaltliche Erschließung und Dokumentierung des historischen Pressematerials gerichtet sind. Diese Bemühungen erleichtern den Zugang der Forscher zu einer für die historisch arbeitenden Disziplinen äußerst wichtigen Quellengruppe, sie haben bedeutende neue Erkenntnisse gebracht und rütteln an weitverbreiteten Vorurteilen und Klischees, die die Einstellung der Wissenschaftler zur historischen Presse auf weiten Strecken bestimmt haben. Klischees, deren viele ihre weite Verbreitung Jürgen Habermas' berühmtem Werk „Strukturwandel der Öffentlichkeit"[13] verdankt haben, beispielsweise das von der Entstehung einer literarischen Öffentlichkeit, die einer politischen Öffentlichkeit vorausgegangen sei,[14] vom Inhalt der deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts als Sammlung von belanglosen Infor-

[12] Eudämonia oder deutsches Volksglück, Jg. 1797, Bd. 4. S. 160., zitiert nach S. XVII von Bd. 2. der Bibliographiereihe „Deutsche Presse", wo es als Motto zu der „Einführung in den zweiten Band der biobibliographischen Handbücher der deutschen Presse: Altona, Bergedorf, Harburg, Schiffbek und Wandsbek" steht.

[13] HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* (1. Auflage) Neuwid 1962.; hierzu vgl. WELKE, Martin: *Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert: Zeitungslesen in Deutschland.* In: DANN, Otto (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation.* Ein europäischer Vergleich. München 1981. sowie die Studien in: *Presse und Geschichte. Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung.* (Studien zur Publizistik. Bremer Reihe. Deutsche Presseforschung. Bd. 23.) München, 1977. und *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung.* (Studien zur Publizistik. Bremer Reihe. Deutsche Presseforschung. Bd. 26.) München–London–New York–Oxford–Paris, 1987.

[14] HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* (2. Auflage) Neuwied, 1965., besonders Kapitel II.: „Soziale Strukturen der Öffentlichkeit", S. 38–68.

mationen, mit hohem Anteil der Wunder- und Sensationsmeldungen; oder von den frühen Zeitungen, die als nur Foren einer „repräsentativen Öffentlichkeit" funktioniert hätten, anstatt die Leser zu informieren.[15] Die Erforschung des historischen Pressematerials, deren Notwendigkeit in Deutschland nun fast allgemein anerkannt wird, ermöglicht – diese Überzeugung leitet auch die Mitarbeiter der „Deutschen Presseforschung" – grundlegende neue Erkenntnisse über die Genese der neuzeitlichen europäischen Gesellschaft, und ist insbesondere für die Aufklärungsforschung eine unerschöpfliche Quelle von immenser Bedeutung. Auch das in den besprochenen Bibliographiebänden von Holger Böning und Emmy Moepps vorgelegte Material ermöglicht erhebliche neue Erkenntnisse, vor allem für die Lesergeschichte und für die Gattungsgeschichte der periodischen Literatur – auf einige von ihnen wird in der Bibliographie auch hingewiesen. Die Bibliographie der Presse Hamburgs und seiner Umgebung ist also ein Werk, das keineswegs nur ortsgeschichtliche Bedeutung besitzt. Schon aus diesem Grund wäre es wünschenswert, wenn das Werk auch in ungarischen Bibiliotheken zugänglich wäre. Die ganze Bibliographiereihe, als deren Teil bereits auch die Bibliographie der zweitgrößten deutschen Pressestadt Leipzig im Werk ist, wird unumgehbares Nachschlagewerk sein für die Erforschung von solchen kulturellen Wechselwirkungen, die einen Bezug auf Deutschland haben.

BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA

Interkulturális kommunikáció és nemzeti identitás. A modern kor kihívásaira szakmájuk eszközeivel, tehát kultúraelméleti elemzésekkel reagáló szakemberek egy csoportja, élükön Jens Allwooddal, a göteborgi Egyetem nyelvészprofesszorával 1994-ben hozta létre az Interkulturális Kommunikáció Északi Hálózatát (Nordic Network for Intercultural Communication). Akkor a szervezet elsősorban a balti és a skandináv kultúrák komplex vizsgálatával, az önállóságukat visszanyert balti államok szellemi támogatásával, európai integrációjuk problémáinak elemzésével foglalkozott, ma már Észak-Amerikától a Távol-Keletig találjuk meg tagjait. (Belépési formátum és állandóan frissített információ a http://www.sprog.auc.dk/nic homepage-en található.) A NIC első szümpoziumát a norvégiai Stavangerben rendezték, s a résztvevők már ez alkalommal is a legkülönbözőbb országokat reprezentálták, a harmadik világot is beleértve. A második éves szümpoziumra 1995 novemberében került sor a finnországi Jyväskyläben, azon az egyetemen, amely három hónappal korábban a VIII. Nemzetközi Finnugor Kongresszusnak is otthont adott. A harmadik éves szümpoziumot az észak-dániai Aalborg városának frissen bővített egyeteme rendezte meg 1996. november 20–24. között, amikor az Aalborgi Egyetem Kommunikációs Tudományok Központja nevű tanszékcsoportja új épületegyüttesének első nagyobb szabású rendezvénye volt ez a kongresszus. Negyedik alkalommal Észtországban, a patinás Tartui Egyetemen került sor a 4th Annual Nordic Symposium on Intercultural Communication and National Identity rendezvényére 1997. november 6–8. között.

Az észt politikai életben is jól ismert Marju Lauristin professzornő (ő volt az első, ismét önálló észt parlament elnöke!) katedrája, a Szociológiai Tanszék vállalta magára a házigazda szerepét. A rendezvény még a dániainál is példásabban sikerült. A szekciók száma itt csupán négy volt – szemben az aalborgi héttel –, ami lehetővé tette, hogy némely szekció nagyobb érdeklődésre számot tartó előadását szinte plenárisnak beállítva hallgathassa meg mindenki. Azaz volt egy olyan szakasza a rendezvénynek, amikor egyszerre csak egy szekció működött. Így Aune Valk, a tartui Pszichológiai Tanszék munkatársa széles hallgatóság előtt fejtette ki elméletét a szimboli-

[15] Ebda. Kapitel I. § 3.: „Zur Genese der bürgerlichen Öffentlichkeit" S. 24–37., besonders: S. 26–27. und 31–32.

kus és a tényleges identitásról. Méréseit észtországi észt, észtországi orosz, illetve svédországi észt populáción végezte. Viszonylag nagy teret kaptak a migráció kérdései. Jens Allwood a Svédországba bevándorlókat segítő internetes lehetőségekről beszélt, egy további svéd előadás az ott élő cigányokról. Tarja Summa, a Finnországban működő Balti Bevándorlási Központ vezetője nem tartott ugyan előadást, ám számos hozzászólása nagyban gazdagította a hallgatóság ismeretanyagát. A záró panelben az identitás kérdéseinek megvitatására a már említett Marju Lauristin mellett olyan személyiségeket kértek fel, mint Mati Hint, a tallinni Pedagógiai egyetem tanszékvezető professzora, akit nemcsak az észt nyelvművelés oszlopaként és az észt fonetika nemzetközileg elismert kutatójaként ismerhetünk, hanem az észt népfront (Rahvarinne) vezetőjeként, sőt a három balti állam függetlenségét visszaállító közös mozgalmak kulcsszerepet játszó politikusaként is.

Minden eddigi rendezvényt felülmúló gyorsasággal és korrektséggel szervezik a svéd házigazdák a soron következő, 1998-as ötödik NIC szümpoziumot Göteborgban. Amit különleges várakozás övezhet, hiszen 1998. november 25–27. között a szervezetet alapító Jens Allwood professzor lesz a házigazda; aki egyébként Kiefer Ferencnél védte meg doktori disszertációját, amikor nemzetközileg elismert nyelvészünk Svédországban működött. A göteborgi Nyelvtudományi Tanszék interkulturális kommunikációt kutató munkatársa, Youhua Tong már január közepén megszerkesztette a göteborgi honlapot (http://www.ling.gu.se/events/icc98reg.html), amire egyébként a fent említett dániai web-lapról is el lehet jutni. Az utóbbi a NIC történetét, valamint az egyéb interkulturális programokhoz vezető linkeket tartalmazza; emellett a minden éves tanácskozás házigazdája is mindig megszerkeszti a maga külön honlapját, ahol az adott rendezvény részletes információi találhatók (mint költségek, szállaslehetőségek, valamint a jelentkezési lap is).

FÖLDVÁRI SÁNDOR

SZEMLE

Borsa Gedeon: Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai. Bp. 1997. Borda Antikvárium. 228 l.

A régi Hungarus szerzők egyik rejtélyes személye Michael de Hungaria. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát mellett a XV. század végén és a XVI. század elején a legismertebb írók közé tartozott Európában. Prédikációs gyűjteménye, a *Sermones tredecim universales* az 1480 körülre datálható első kiadástól 1519-ig 31 alkalommal jelent meg, 1499-től átdolgozott, bővített, mutatóval ellátott formában *Evagatorium* elnevezés alatt. A reformáció elterjedésével párhuzamosan a középkori eredetű teológiai irodalom iránti érdeklődés nagyfokú csökkenését lehet megfigyelni, ennek egyik jele, hogy csaknem száz éven át nem jelent meg Michael de Hungaria munkája. A XVII. század elején ugyan két alkalommal kiadták még, de 1621 után végleg túlhaladottá vált.

Michael de Hungaria személyével és működésével a szakirodalom és az ősnyomtatványok bibliográfiái a XVIII. század óta foglalkoztak, de a különféle publikációk inkább csak a zavart, a bizonytalanságot növelték, semmint a tisztázást szolgálták. Hosszú időn keresztül neki tulajdonították a *Biga salutis*t, amelyet az újabb szakirodalom már Laskai Osvát műveként határoz meg. Borsa Gedeon új könyvében arra vállalkozott, hogy egyrészt a különféle tudományágak által felkutatott életrajzi adatokat rendszerezze, a köztük található tévedéseket, ellentmondásokat kiszűrje, másrészt számba vegye a fennmaradt XV. századi kéziratos másolatokat, illetve a nyomtatott kiadások példányainak mikrofilológiai vizsgálatával tisztázza a különböző editiók egymáshoz való viszonyát és sorrendiségét.

A kötet szerkezetileg két részre tagolódik, tanulmányra (7–127.) és bibliográfiára (129–197.). A tanulmány három kérdés köré csoportosul. Az elsőben Borsa Gedeon a Michael de Hungaria életére, rendi hovatartozására vonatkozó adatokat ellenőrizve kísérelte meg életútját felvázolni. El kell fogadnunk végkövetkeztetését, miszerint személyének pontos tisztázása már valószínűleg nem lehetséges. A *Sermones tredecim universales* latin szövegében található anglicizmusok alapján hosszabb szigetországi tartózkodást, netán iskolázottságot gyanít, felvetve azt a lehetőséget is, hogy Michael de Hungaria nem Magyarországon született, a származására utaló megjelölést apjától örökölte. A *Sermones*ben található hivatkozások alapján működésének idejére nem zárja ki a XIV. századot. Ami rendi hovatartozását illeti, sok tényező a domonkosokra utal, de az ellenérveket is mérlegelve, eldönthetetlennek látszik a kérdés.

A tanulmány második és harmadik részében a művet, annak kéziratait és a nyomtatott kiadásokat vizsgálja. Aprólékos elemzéssel tisztázza, hogy Michael de Hungaria kéziratát átdolgozták, két részt utólag betoldottak, az eredeti 13. azonban hiányzik. A másolások során erősen romlott kézirat került Leuvenben, Johannes de Westphalia műhelyében sajtó alá, 1480 körül.

A tanulmány legterjedelmesebb része a nyomtatott kiadások regisztrálása. 1499-ben Kölnben jelentősen átalakították, az eredeti szöveg elé és

mögé új részek kerültek, címe is változott, *Evagatorium Benemii* lett, a gyűjtemény keretében került a továbbiakban kinyomtatásra a *Sermones*. Az átdolgozott kiadás – és az 1611-es újabbé – sajtó alá rendezői a domonkosok voltak.

A kiadások változatainak gondos elemzéséből Borsa Gedeon elkészítette Michael de Hungaria művének XV. és XVI. századi „családfáját", vagyis hogy melyik korábbi szolgált a szedés forrásául. A nyomtatóhelyek alapján egy viszonylag kicsiny, ám az európai művelődésben annál jelentősebb terület képe rajzolódik ki. A 33 kiadás közül egy jelent meg Londonban, a többi nyomdaváros közül a mai Belgiumban található kettő (hat kiadás Leuvenben és egy egy pontosan nem lokalizálható helyen), Hollandiában kettő (Leiden és Deventer egy-egy), Franciaországban három (Párizsban hét, Lyonban egy és Strassburgban öt kiadás), Németországban egy (Köln tíz kiadással). Sajátos összefüggés figyelhető meg a fennmaradt 12 kéziratos másolat lelőhelye és a kiadások megjelenési helye között. Hét Angliában található, két másolat Belgiumban, egy-egy Hollandiában, Rómában és Budapesten (utóbbi azonban csak 1894-ben került az OSzK-ba, korábbi tulajdonosa ismeretlen). Borsa Gedeon tisztázza, hogy az első hat kiadás nem véletlenül készült Leuvenben: Angliában a könyvnyomtatás viszonylag későn erősödött meg, így az angol könyvszükséglet jelentős részét Németalföldön állították elő. Figyelemreméltó tény azonban, hogy Michael de Hungaria művének itáliai kiadásáról nincs adat, a Rómában, a Bibliotheca Vaticanaban őrzött másolat is viszonylag késői példány, az 1494-es strassburgi kiadás 1504-ben keletkezett másolata. A jelek szerint tehát a *Sermones tredecim universales* használata elsősorban a London – Leiden – Párizs – Köln határolta négyszögben mutatható ki. Ismertsége, olvasottsága azonban ennél tágabb földrajzi körben bizonyítható, a magyarországi példányok mellett meglehetősen magas a Lengyelországban találhatóké. A fennmaradt példányok alapján természetesen csak akkor lehetne valamiféle megalapozottabb következtetést levonni, ha ismernénk a példányok történetét. Mindenesetre az 1494-es strassburgi kiadás egyik, az OSzK-ban őrzött példányában a XVI. század elejéről származó magyar nyelvű bejegyzések találhatók.

A tanulmányt követi a bibliográfia, Michael de Hungaria műve jelenleg ismert 33 kiadásának jegyzéke. Az egyes kiadások azonosítását a vonatkozó szakirodalom közlése mellett jelentősen megkönnyíti a címlapok, illetve az impresszumadatokat tartalmazó zárósorok hasonmásának közlése. A tételekhez kapcsolódik a fennmaradt példányok lelőhelyének megadása, elkülönítve találhatók a szakirodalomban említett, de elpusztult vagy jelenleg lappangó kötetek egykori lelőhelyadatai.

Borsa Gedeon könyve a Michael de Hungaria-kérdés lehetőségek szerinti részletes tisztázása mellett módszertani szempontok miatt is jelentős. Azt példázza, hogyan lehet pusztán a nyomtatványból a nyomdatörténet és a társtudományok, a tágan értelmezett művelődéstörténet eredményeinek felhasználásával rekonstruálni egy kézirat, illetve az abból készült kiadások életútját. A kritikai vagy analitikus bibliográfia módszerét nem először alkalmazza, ezzel a módszerrel vizsgálta mintegy tíz évvel ezelőtt a magyarországi ősnyomtatványokat. Ezúttal azonban térben és időben tágította vizsgálódási szempontjait, egy nyomtatvány több mint 30 kiadását elemezte, amelyek zöme az 1480–1519 közötti négy évtizedben jelent meg. Tanulmánya az eddigi szakirodalomban található tévedések, a „bibliográfiai fantomok" kiszűrése révén értékes hozzájárulás a szerzői hungarikumok minél pontosabb megismeréséhez vezető, nem sima úton.

A kötet a Borda Antikvárium kiadásában jelent meg mint az antikvárium könyvészeti sorozatának ötödik darabja. A számos illusztrációt tartalmazó bibliofil igényességű kiadvány tipográfiai megformálását Haiman György végezte; ez volt utolsó könyvterve. A szerző, a kiadó és a tipográfus áldozatos munkájából újabb értékes kiadvánnyal gazdagodott könyv- és nyomdászattörténeti szakirodalmunk.

POGÁNY GYÖRGY

Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár, 1997. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 456 l.

„Musis patriis, gratisque posteris..." olvashatjuk a marosvásárhelyi Teleki-tékába belépve a bejárat fölötti márványtáblán. S valóban, a közel kétszáz éves könyvtár a haza múzsáinak és a hálás utókornak készült. A XVIII. századi erdélyi Teleki családból Sámuel (1739–1822) nevéhez kötődik a könyvtár megalapítása, amely életművének, tevékenységének szerves részévé vált.

Deé Nagy Anikó első monográfiája több mint két évtizede jelent meg az erdélyi Tékasorozatban, ahol – életrajzi bevezetővel – Teleki Sámuel levelezéséből, naplójából közölt részleteket. Mostani könyve nem kevesebbre vállalkozik, mint a könyvtáralapító művelődéspolitikai életútjának, könyvszeretetének a bemutatására, olvasmányműveltségének, közszolgálati munkájának a rekonstruálására.

Teleki tevékenysége mozgatórugóit az életút felvázolásával igyekszik elénk tárni. A finom vonalakkal ábrázolt erdélyi família még a 17. század közepén meglehetősen szerény birtokú nemes. A család vagyoni, s ezzel társadalmi megalapozottsága minden bizonnyal a fejedelemség 17. század második felének meghatározó politikusa, Teleki Mihály nevéhez fűződik. A II. Rákóczi György postamesteréből Erdély főgenerálisává küzdő politikus birtokszerzéseivel külön monográfia foglalkozik. Emellett fiával, Teleki Sándorral együtt Bod Péter az utókor számára a tudománypártoló, mecénáskodó történelmi személyként tárgyalja: „az Isten Házához, Tudományhoz, és az Egyházi rendhez való szeretet és jo indulot igen meg volt e Nagy Urban ...". A fiatal Sámuel tanulmányainak feltérképezése lett a másik fontos alkotóeleme jelleme fejlődésének bemutatásában. Előkerült egy kézírásos jegyzet meg egy nyomtatott tankönyv, amelyek megerősítik, hogy a teológián és a latin nyelven kívül természettudományt és matematikát is tanult. Fontos hatással volt a négyéves külföldi útja, amelyről naplót is készített. Érdekes összehasonlítást olvashatunk a két Teleki testvér eltérő szemléletű peregrinációjáról, hogy más és más szemmel néztek a francia felvilágosodásra.

Különösen jól sikerült a magánember Teleki portréjának a megrajzolása. Teleki Sámuel otthonának, háztartásának a bemutatása a mindennapi élet mikrotörténelmének szép példája. A családi tragédiák (hat gyermekét temeti el) ráirányítják az életben maradt gyermekek nevelésére. Gondot fordít arra, hogy nyelveket tanuljanak, tanárokat fogad melléjük. Ez talán abból is adódhat, hogy peregrinációja elején a csak latinul beszélő Telekit kínos élmények is érhették, a Bázelbe érkező fiatalembert a svájciak „lateinischer Graf"-nak nevezték.

A köz szolgálatában eltöltött években az oktatás korszerűsítésére, alapítványok tételére, írók, tudósok, művelődési törekvések támogatására, külföldön tanuló ifjak segítésére, s a protestáns érdekek képviselésére is van gondja. A hivatástudattal készülő erdélyi gróf könyvgyarapításai is mutatják eltökéltségét. „Excerpta statistico-politica" című kéziratos munkájából nyomon követhetjük azokat a kérdéseket, amelyek foglalkoztatták. Olvasmányaiból kijegyzetelgette az érdekesebb részeket, egy-egy problémakörhöz több munkát is elolvasott.

Az utókor számára, a bibliotéka alapítása mellett, Janus Pannonius műveinek sajtó alá rendezésével vált ismerté. Jelentősége abban állt, hogy a régebbi latin nyelvű kiadások hibáit kijavította, s egy kritikai szöveget, egy teljesebb válogatást adott. Még utrechti tanulmányútja során Petrus Wesselingen, neves holland filológusnál segédkezett szövegkiadások készítésekor. Ő hívta fel a figyelmét a humanista költő szellemi hagyatékára. A végső lökést egy bécsi Janus kéziratra figyelmet felhívó Kollár Ádám adhatta. A Marosvásárhelyi Református Kollégium tanárával, Kovásznai Tóth Sándorral készítik elő a kéziratot a kiadásra, ám a megjelenés után elhidegülnek egymástól. Ennek oka talán az lehetett, hogy Teleki „elfelejtette" munkatársát megemlíteni az előszóban.

A XVIII. századot nem hiába tartják számon a könyvgyűjtés egyik aranykoraként, a század

közepére elkezdődik egy olyan könyvtárépítési korszak, amikor már a tulajdonosa nem olvassa el minden könyvét, amelyet megvásárol, hanem bibliofil hajlamának engedve vagy néhány tárgykörre szűkítve szakkönyvtárat hoz létre vagy igyekszik minden tudományterületet átfogó bibliotékát felállítani. Teleki könyvtára abban különbözik kortárs főúri könyvtárakétól, hogy eleve közkönyvtárnak szánta, s ez a cél meghatározta az állomány összetételét is. A könyvtárépítésben domináns elem volt apja könyvtárának hagyatéka és a külföldi útján szerzett tapasztalatok. Számos bejegyzés tanúskodik naplójában, hogy utazása során mindenhol megtekintette az adott könyvtárat, s feljegyezte a jó és a rossz példákat is.

Ritka bibliofil kiadások és korszerű szakkönyvek kettősségével jellemezhető könyvtár izgalmas könyvtörténeti adalékokkal is szolgál. A rengeteg példa közül kiemelkedik Michael Servetus spanyol orvos *Christianismi restitutiója*, amely a lélek halhatatlanságáról és a szentháromságról szóló tanítások cáfolatát tartalmazza. Az 1553-ban kiadott művének majdnem összes példányát, szerzőjével együtt még abban az évben elégeti a genfi városi tanács, mindössze három ismert kötete létezik. Ebből a ritka nyomtatványból sikerült Telekinek egy példányra rábukkannia, s 1780-ban megvásárolnia. Ezután a bécsi könyvtárnak ajándékozta, ám egy nürnbergi tudósnak küldött másolattal hozzájárult a könyv 1790-es újrakiadásához.

A kötet második felében a Teleki levelezésből kibomló életutat szemlélhetjük, majd a könyvtár építésével kapcsolatos és a könyvtár használatára vonatkozó iratokat olvashatjuk. A kötetet névmutató zárja, a szövegben pedig a könyvtárról és az alapítóról fotók találhatók.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. Argumentum Kiadó. 430 1.

A centralisták iránt nem volt méltányos az utókor. Sőt, nem voltak azok már a kortársak sem. Fellépésüket, programjukat, publicisztikai megnyilatkozásaikat kezdettől fogva ellenszenv, visszautasítás, jobb esetben fanyalgás kísérte. Az ellenzék polgári átalakulásért küzdő táborának tagjai is fontoskodóknak, irreális képzelgőknek, külföldmajmolóknak látták őket. A megítélés alaphangját Kossuth Lajos véleménye adta meg, aki a *Pesti Hírlap* hasábján fejtette ki – nem elfogulatlan – véleményét. Desseffy Emil, a *Budapesti Híradó* szellemi vezére „utánzási viszketeg"-gel vádolta a centralistákat. És még a viszonylag tárgyilagos Pulszky Ferenc is tréfásan-gúnyosan „Magyarország hét bölcsének" titulálta őket. Az utókor ugyan megpróbálta elfogulatlanul a helyükre tenni őket (Bekcsics Gusztáv, Szekfű Gyula), de történetírásunk mindmáig nem egységes szerepük megítélésében. Sokakról (Eötvös Józsefről, Szalay Lászlóról) kiváló könyvek születtek, melyek azonban egyetlen tudományág szemszögéből vizsgálják a kérdést. Eszmetörténeti oldalról, egyáltalán komplex módszerrel Fenyő István könyve az első komoly feldolgozás, amely arról is tájékoztat, hogy a centralisták táborán belül is voltak nézeteltérések, elsősorban politikai törekvéseik gyakorlati megvalósítását illetően. Hogy mindezt a maga bonyolultságában lássa és láttassa Fenyő Istvánnak vissza kellett nyúlnia az előzményekhez, azaz az egyes szereplők pályaképét kellett felvázolnia, mert csak ennek ismeretében érthetőek a később történtek. Sőt Eötvös gyerekkoráról, neveltetéséről, korán megmutatkozó komoly olvasottságáról, a kor vezető férfiaihoz fűződő barátságáról is szól, de nem hallgatja el azokat a mozzanatokat sem, amelyek beárnyékolták az ifjú életét. Mind édesanyjától, mind pedig anyai nagyszüleitől a humanista emberbarátságot sajátította el s megértését annak, hogy az arisztokrata származás csupán annyit jelent, hogy kötelessége hatványozottabb a többi emberénél. Ugyanakkor anyai és apai nagyapjával kapcsolatban hallani kellett elemistás társaitól, hogy mindketten hírhedt aulisták voltak, a „császár hű szolgái", a közvélemény szemében a leggyűlöltebb emberek. Az Eötvös-nagyapa vasra verette a nyitrai ellenzék vezetőit, oly korban, amikor a nemesi ellenállás császárelle-

nes volt, és a megyék középnemessége politikai reformokért küzdött. Édesapja tárnokmester, majd alkancellár és az ún. koleralázadáskor sok embert végeztetett ki, amit maga a császár is megsokallt. Nevüket csak megvető gúnnyal emlegették országszerte. A fiatal gyereknek, később legényembernek, nem lehetett könnyű ezt megemészteni.

De aprólékos gonddal veszi sorba a szerző azokat a külföldi hatásokat is, amelyek könyveken keresztül és részben személyes találkozásokon érték a két vezetőt, Eötvöst és Szalayt. Ezek, szerencsénkre, lépésről-lépésre nyomon követhetők írásbeli megnyilatkozásaikban, (Causin, Lamartine, Lerminier, Bentham, Nassau-Senior, Ricardó, Mill, Mac-Culbach, Guizot, Gans, Hégel, Concordat, Thiessy, Becon, Maculay) és még sorolhatnánk hosszan azokat a szerzőket, akik hatással voltak Szalayékra. Valamennyiben egy a közös: olyan emberek útmutatását, nézetét fogadták el, akik a gyakorlati politikában is irányító szerepet vállaltak és az európai népek összetartozásának, egymásrautaltságának ideáljából indultak ki. Ezt a hatást a centralisták megítélése szempontjából nem lehet eléggé értékelni, hiszen működésük időszaka egybeesik a hazai nacionalista mozgalmak fejlődésével.

A mi szempontunkból a sajtó fontosságáról vallott – Constant nyomán megfogalmazott – nézetük is fontos. A *Pesti Hírlap* leendő szerkesztői a maguk bőrén tapasztalhatták meg azoknak az igazságoknak érvényét, hogy „Ha egy országban nem lehet beszélni a kormány engedélye nélkül, akkor ott minden szó hivatalos lesz.", „Ha nem beszélünk valamiről, attól a dolgok nem léteznek kevésbé."

A felkészülés évei nehéz esztendők voltak Eötvös és Szalay számára. Mást olvastak a könyvekből (könyvtárának állományát kitűnő feldolgozásból ismerjük) és mást tapasztaltak a valóságban. Kettőjük közül Eötvös József került ki hamarabb a válságból, amiben nyugat-európai körútja is segítette. Hazatérve folyóiratot akart indítani *Haza és Külföld* címen. Ez ugyan nem valósult meg, de céljai, törekvései kitapinthatók az évek múlva megindított *Budapesti Szemlé*ben.

Szalay László is tett egy hosszabb külföldi utat (Csehország, Szászország, Németország, Belgium, Franciaország) és ez neki is jót tett, kilábalt a válságból. Az 1837 nyarán–őszén kezdődő politikai perek (Kossuth Lajos, Lovassy László, Wesselényi Miklós) világossá tették, hogy a szólás- és sajtószabadság került veszélybe. A vád alá helyezettek fogságának körülményei, a vizsgálat, a kihallgatás módja egyaránt a vád alá helyezettek kiszolgáltatottságát jelezték. A hatalom a vádlottaktól még a rendi alkotmány nyújtotta védekezési lehetőséget is megvonta, s ezt azért tehette, mivel a büntető eljárás korszerű szabályai hiányoztak. Szalay ezért határozta el 1837-ben a *Themis* című gyűjtemény kiadását, de ez rövid életűnek bizonyult. Ennek ellenére úgy tartjuk számon, mint az első jogtudományi közlönyt, jelentősége ilyen szempontból is, elvitathatatlan.

Az 1830-as évek utolsó harmadában két új szövetségessel egészül ki Eötvös és Szalay kettőse – el nem választhatóan folyóiratkezdeményezéseiktől – Trefort Ágostonnal és Lukács Móriccal. Az ő csatlakozásukkal kezd csoporttá válni az eddigi duó. Amit ezentúl ők négyen írnak és mondanak, az már önállósulni kezdő eszmei-politikai platform, de a többi ellenzéki reformerektől egyelőre csak abban különböznek, hogy jövőképükben a nemesség jóval kisebb szerepet kap. 1834 első hónapjaiban megkezdték a *Pesti Műegylet,* illetve a *Budapesti Szemle* kiadását szervezni. Csatlakozott hozzájuk Henszlmann Imre és Pulszky Ferenc is, a hazai esztétikai gondolkodás két úttörője. (Munkásságukat a hazai régészet is számon tartja.) Miközben a *Budapesti Szemle* indulása körüli eseményeket dolgozza fel a szerző az érintettek levelezése nyomán, fontos sajtótörténeti megállapításokat tesz. Többek között azt, hogy erre a hazai értelmiség befolyásolása céljából volt szükségük Eötvöséknek. Előttük az *Edinburgh Review* és a párizsi *Revue des Mondes* példája lebegett. A vállalkozás rövid ideig, mindössze tíz hónapig állott fenn, csupán két kötete került a közönség kezébe. A közönség átlagának felkészületlensége mellett, az idő sem kedvezett a vállalko-

zásnak, hiszen hosszú lefojtottság után, szabadabb légkör nyílt a sajtó munkatársai előtt. A széles olvasói tábornak nem tudományos folyóiratokra, a legműveltebbeknek szóló revűkre, hanem gyorsan és folyamatosan megjelenő újságokra, napilapokra volt szüksége. Egyszerre hat magyar nyelvű orgánum *(Pesti Hírlap, Erdélyi Híradó, Múlt és Jelen, Religio és Nevelés, Közlemények, Litteratúrai Lapok)* elégíti ki az olvasók szélesedő táborát.

1844 második felétől kezdve a centralisták kezébe került Kossuth Lajos nagyszerű vállalkozása a *Pesti Hírlap*. Ismertetésünk elején közölt nyilatkozatukat ez nyilván erősen befolyásolta. A szerkesztőváltás a bécsi kormányzat manipulációja következtében ment végbe. Eötvösék erről mit sem sejtettek. A *Pesti Hírlap* gyökerét általában Kölcsey kezdeményezésére szokás visszavezetni. Fenyő István könyvéből kiderül, hogy genezisében szerepe volt a *Budapesti Szemle* ösztönzéseinek is. A centralisták kezébe került *Pesti Hírlap*nak eszmei alaptörekvését elsősorban Eötvös vezércikkei tükrözik, melyekben olyan politikai gondolatrendszert képviselt, amelynek szemléleti egysége, szempontjainak logikai ereje, átfogó hazai és világpolitikai látóköre, társadalomkritikája és reformjavaslatainak polgári minősége kivételes értékű volt a kor magyar publicisztikájában.

A hazai konzervatívok újjáformálták eddigi lapjukat a *Világ*ot és 1844 júliusától kezdve immár hetente négyszer juttatták el olvasóikhoz. 1845 elején megújult a másik konzervatív lap, a *Nemzeti Újság* vezetése is. Mindkét lap azt tekintette fő céljának, hogy besározza az ellenzék eszmei értékeit és politikai gyakorlatát. Eötvösék felvették a kesztyűt, de ugyanakkor sajnálkozva kellett tapasztalniuk: a konzervatív lapok érvei alkalmasak arra, hogy eltántorítsák az ellenzéki (köztük a centralista) törekvésektől a nemesi olvasók ingadozó rétegét. Szalay László hamarosan felismerte, hogy a vezércikkeken kívül égetően szükség van a napi híranyagra, ám a rovatvezetők Kossuth kiválásával távoztak a szerkesztőségből. Helyüket az ízig-vérig újságíró Csengery Antal csak nehezen tudta pótolni, bár szerződtetése Szalay László legszerencsésebb szerkesztői döntése volt. A vidéki levelezők híradásait, a megyegyűlési beszámolókat – amelyek Kossuth lapjának erősségei voltak – is pótolni kellett. Szalay hívására Madách Imrét sikerült megnyerni erre a célra. A szerző könyve itt is számtalan adattal, főképpen pedig újfajta értékeléssel gazdagítja a Madáchról kialakult képünket.

Szalayéknak mihamar érezniük kellett, hogy csupán egy kicsiny értelmiségi elitet képviselnek, hogy nem áll mögöttük számottevő politikai erő. Eötvös is, Szalay is belefáradt a lapírásba, szerkesztésbe. Ennek következménye, hogy 1845 novemberében átadják a lapot Csengery Antalnak, aki megígérte, hogy minden fontosabb kérdést megbeszél Kossuthtal, Batthyányval és Telekivel. Az egység nagynehezen helyreállt, de a válság nem tett jót a *Pesti Hírlap*nak, 1846 folyamán a lap árnyéka volt régi önmagának. Mindazonáltal a *Pesti Hírlap* nemcsak az első nyomtatásban megjelent, teljességgel politikai újság volt a reformkori Magyarországon, de az első olyan hírlap is, amely kifejezetten a liberális reformer ellenzék törekvéseit képviselte.

A centralisták (publicisták, írók, fordítók) a társadalmi reformokat következetes polgári elvek alapján akarták megvalósítani. Erős hazai törekvéseiket csak részben sikerült érvényesíteniük. Mindezek ellenére közírói tevékenységük eredményeként terjedt el a hazai közgondolkodásban a népképviseleti országgyűlés, a megyerendszer átalakításának szükségessége, az igazságszolgáltatás reformjának, a népoktatás korszerűsítésének eszméje, amelyek szabadságharcunk eszmevilágát képezik.

Fenyő István kiváló monográfiájának központjában ennek a tevékenységnek a bemutatása áll. Minden eddiginél sokrétűbb, árnyaltabb feldolgozását kapjuk, európai látóhatárba ágyazva, működésüknek, törekvéseiknek. Miközben politikaelméleti, államtudományi nézeteikkel megismerkedünk, számos irodalomtörténeti és sajtótörténeti ismerettel is gyarapodunk.

KŐHEGYI MIHÁLY

Németh Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922. Bp. 1997. 168 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 10.)

Nemzeti könyvtárunk még ma is adósa a hazai művelődéstörténetnek: közel 200 éves történetének csak első 65 évéről készült a mai kor tudományos igényeit minden szempontból kielégítő monográfia. Berlász Jenőnek az 1802–1867 közötti korszakot felölelő munkája 1981-ben jelent meg, azóta összefoglaló művet nem vehettünk kézbe. Pedig a kezdetek biztatóak voltak: a könyvtártörténeti kutatásokat a hatvanas években Sebestyén Géza, az OSzK akkori főigazgatóhelyettese indította el, két személyre alapozva a nagy művet: Berlász Jenőre és Dezsényi Bélára. Kettőjük mellé résztanulmányok kidolgozására fiatal kutatókból álló munkaközösséget szerveztek. A kezdeti lendület a hetvenes években megtört: Dezsényi Béla, majd Sebestyén Géza halála, a könyvtár várba való felköltözésének a bizonytalan jövőbe való csúszása, a működési feltételeknek a régi épületben való fokozódó roszszabbodása a könyvtár vezetőségének figyelmét más irányba terelték. Sem Berlász Jenő, sem a Dezsényi Béla örökébe lépő Haraszthy Gyula ezután már nem kapták meg a könyvtár részéről azt a támogatást, amit megérdemeltek, illetve joggal elvárhattak volna. Ennek következtében Berlász Jenő megállt az 1867-es korszakhatárnál s a dualizmus történetének feldolgozására jelen sorok írója kapott később megbízást, míg Haraszthy Gyula az 1919–1946 közé eső korszakra vonatkozó kutatásait kénytelen volt lassítani a megvont anyagi támogatás miatt. 1990-ben bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy kutatásainak összegezését elvégezze. De gazdag örökséget hagyott hátra: „az egész vállalt korszakára kiterjedő, az OSzK irattári anyagára és az Országos Levéltárban található dokumentumokra vonatkozó szinte teljes, részben lemásolt, részben kijegyzetelt adatgyűjtését" – írja műve előszavában Németh Mária. Őreá várt a feladat, hogy a rendezetlen iratokat ellenőrizze, hiányait pótolja, korszakonként és szakterületenként tagolja és az időközben megjelent résztanulmányok eredményeit beledolgozza. Munkájának első eredményét, a Széchényi Könyvtár 1919–1922 közötti négy évének történetét az OSzK füzetek 10. tagjaként adta most közre a könyvtár.

Annak, hogy e négy év története külön és részletesen feldolgozást nyerjen, nyomós történeti indokai vannak. E négy év foglalja magába a vesztett háborút és az összeomlást követő polgári forradalom utolsó hónapjait, a Tanácsköztársaságot, majd ennek bukását és a polgári konszolidáció első éveit. A könyvtár életében „négy szomorú és keserves év"-nek nevezi e korszakot Németh Mária és természetesen az volt az ország, a nemzet életében is. Hihetetlenül nehéz körülmények között kellett ekkor a könyvtár vezetőségének az intézményt fenntartania, működtetnie és megkísérelnie a nemzeti könyvtári funkciók teljesítését. Nagy szerencséje a könyvtárnak, hogy két olyan férfi állt ekkor a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az OSzK élén, mint Fejérpataky László (1857–1923) és Melich János (1872–1963). Mindketten tudós férfiak, egyetemi tanárok, akik könyvtári állásukat nem sine cura-nak, hanem hivatásnak, elsődleges feladatuknak tekintették. Bátor helytállásuknak, emberi tisztességüknek köszönhető, hogy sikerült a nemzeti könyvtárat a politikai kilengésektől megóvniuk s a nemzeti könyvvagyon integritását veszélyes pillanatokban – pl. a román megszállás idején – megőrizniük.

Németh Mária kiváló történeti érzékkel, könyvtárosi életpályája nagy elméleti és gyakorlati szaktudásával közelített a korhoz. Munkáját nehezítette az eredeti források hiányos, hézagos volta. Közismert, hogy a Nemzeti Múzeumnak a korszakra vonatkozó irattára a Magyar Országos Levéltárban 1945-ben megsemmisült, így gyakran csak töredék-utalásokból, elkezdett, de nyomon már nem követhető folyamatokból kellett a szerzőnek információit összeállítania s a következtetéseket levonnia. A korszakról korábban megjelent publikációk mind jobb–, mind baloldali politikai elfogultságait (ez különösen a Tanácsköztársaság idejére vonatkozik) a valóság tényeivel kellett

szembesítenie és sine ira et studio, harag és kedvezés nélkül az objektivitás talaján maradnia. Ez a szerzőnek teljes mértékben sikerült, korrekt és tárgyilagos szemlélete egyik nagy erénye munkájának. Problémát jelentett az is, hogy az OSzK különgyűjteményei történetének tervezett megírása nagyrészt megvalósulatlan maradt s e résztanulmányok hiánya a munkát tovább nehezítette.

Szerző külön tárgyalja a Tanácsköztársaság időszakát, a román megszállás alatti eseményeket, majd a statusquo helyreállítását. A továbbiakban a könyvtári szakterületek szerint haladva írja meg a következő három év történetét. Izgalmas és tanulságos olvasmány ez arról, hogy egy katasztrofálisan rossz gazdasági helyzetben, politikai szélsőségekkel telített társadalmi közegben hogyan lehet a cselekvés új és szokatlan módjait megtalálni és küzdelmek árán is eredményeket elérni. Szerző is hangsúlyozza, hogy könyvtár-történetileg nem látványos ez az időszak, de – s ezt már a recenzens teszi hozzá – olyan példákkal szolgál, amelyek minden korban s különösen ma, bátorítást adhatnak.

Nagyon érdekes a Tanácsköztársaságról szóló fejezet. Németh Mária elismerően írja, hogy a Tanácsköztársaság könyvtárügyi megbízottai – Dienes László és Kőhalmi Béla – szakmájuk kiválóságai voltak. Nem kapkodó intézkedésekkel jelentkeztek, hanem kiérlelt, kész programjukat kívánták megvalósítani. Az OSzK-t érintő intézkedések, tervek nagyobb része helytálló volt: a Magyar Nemzeti Múzeumtól való elválasztás, a könyvtár hungarika és praesens jellegének hangsúlyozása, a Magyar Nemzeti Bibliográfia rendszerének teljes körű kiépítése (de ezt nem a nemzeti könyvtár, hanem egy felállítandó bibliográfiai intézet keretében képzelték el), a három nagy budapesti könyvtár állománygyarapításának összehangolása, a Nemzeti Múzeum épülete teljes egészének a könyvtár részére való átadása. Nagy vihart csak a levéltár és a kézirattár anyagának több intézmény közötti megosztásának terve váltott ki – bár a levéltári rész leválasztása utóbb helyesnek bizonyult s a húszas évek fordulóján, a harmincas évek elején végre is hajtották. Szerző cáfolja azt a későbbi vádat, hogy a „nemzeti jelleg letörlése lett volna a jellemző", ezt a tények semmivel sem támasztják alá.

Nagyobb veszélyt jelentett a román megszállás időszaka. Ekkor a Nemzeti Múzeum és a Széchényi Könyvtár Erdéllyel kapcsolatos anyagának elszállítása vagy megőrzése volt a tét. A nemzeti múlt értékeinek ilyen megcsonkítása végül is nem sikerült, s ez a könyvtári vezetők éberségén és ellenállásán kívül nagymértékben a Budapesten állomásozó külföldi katonai missziók erélyes fellépésének volt köszönhető. Különösen kiemelkedő volt Hary Hill Bandholtz amerikai tábornok szerepe – erre emlékeztet a fővárosban felállított szobra is.

1920-tól lehetett újra a figyelmet a könyvtári munkára fordítani. Németh Mária sok adattal, számos, eddig ismeretlen ténnyel gazdagítja ismereteinket a korszakról. Szemléletesen, minden részletre kiterjedő figyelemmel mutatja be a hétköznapok küzdelmét a pénztelenségnek szinte reménytelen helyzetében. A szűkös állami dotáció, a növekvő infláció lehetetlenné tette a tervszerű munkát, a könyvtár és személyzete máról holnapra élt.

Az ismertetett könyvtári szakterületek közül a gyarapítási munkát emeljük ki, részben mert ez szolgál a legtöbb újdonsággal, részben mert a könyvtári vezetés is ennek adott prioritást. Ekkor szembesült a Széchényi Könyvtár először azzal a ténnyel, hogy a trianoni békeszerződés következtében a hungarika anyag nagy részét a határokon túlról s most már nem kötelespéldányként, hanem pénzért kell beszereznie. Melich János ekkor hatalmas szervező munkát indít: minden kapcsolatot felhasználva levelez, szervez, irányít. A könyvtár egyik munkatársa – nem minden veszély nélkül – személyesen járja be a Felvidék területét és gyűjti össze a hungarikumokat. Az erdélyi anyagot megbízottak közreműködésével próbálják beszerezni. A figyelem kiterjed a bécsi magyar emigráció irodalmi működésének dokumentumaira is. Az ottani megbízott, Eckhart Ferenc kérdésére válaszolva írja Melich 1922-

ben, hogy nem szabad tartalmilag szelektálni, meg kell venni a magyar nyelvű detektívregényt és „Kassákék marhaságait is", a döntő a hungarika-szempont. Akciót indítanak az üldözött Tanácsköztársasági kiadványok megszerzésére: a begyűjtött és megsemmisítésre ítélt anyagból válogatnak az OSzK munkatársai, létrehozva így a később oly értékessé vált Proletár-gyűjteményt. Ekkor vállal hatósági feladatot a könyvtár a könyvek külföldi kivitelének engedélyezésével. Számos értékes könyv külföldi eladását sikerül így megakadályozni, sőt az OSzK gyűjteményét az ellenőrzött könyvanyagból kiegészíteni.

Melich János több előterjesztését, tervezetét ismerteti a szerző, ezzel is bizonyítva: Melich pontosan tudta, hogy mit kellene tennie, de csak azt tehette, amit a szorító körülmények számára lehetővé tettek. Egyik tervét sikerült megvalósítania: 1920-tól házi könyvkötő műhelyt rendeztek be, amely 1922-től már önálló szervezeti egységként működött. Melich a nehéz helyzet ellenére még a nemzeti bibliográfiai munkálatokat is beindította, ingyen papír megszerzésével a *Magyar Könyvszemle* megjelenését is biztosította. Rámutat a szerző a negatívumokra is: az olvasó– és tájékoztató szolgálatot nem kezelték súlyának megfelelően, külön szervezeti egysége sem volt. A személyzeti helyzet, a munkatársi összetétel meghatározta a uralkodó könyvtári szemléletet. A nagyrészt tudós férfiakból álló testület tisztában volt azzal, hogy a kutatónak elsősorban dokumentumra van szüksége, s ezért a gyarapítás érdekében hivatástudatból is, de hazaszeretettől indíttatva is mindent megtettek. A feldolgozásra, a használtatásra már jóval kevesebb figyelem fordult. Nem sok idejük jutott erre: a napi 4 órás munkaidőből egy órát saját kutatásaikra fordíthattak, így a fennmaradó három óra valamennyi feladatra nem volt elegendő. Nem állt rendelkezésre szakképzett segédszemélyzet sem, a magasan kvalifikált munkatársaknak kellett a technikai munkákat is elvégezniök.

Egy nagy múltú intézmény életéből nem könnyű négy évet kiszakítva vizsgálni. Ahol az összefüggések ismerete a megértéshez szükséges, Németh Mária mindig ismerteti az előzményeket és egyes esetekben utal a későbbiekre is. Egy esetben hiányoljuk ezt: az Ausztriával szemben fennálló háborús jóvátételi követelésünk ismertetésénél szól az OSzK felterjesztéséről, de – nyilván tévedésből – azt írja, hogy az ügy további folytatása nem ismeretes. Ez legfeljebb az OSzK irattárának hézagos irat-állományára lehet igaz, hiszen közismert, hogy ezek a tárgyalások vezettek el az 1932-es ún. velencei-egyezményhez, amelynek keretében az OSzK a bécsi nemzeti könyvtártól többek között 16 Corvinát kapott vissza.

Nem zárhatjuk le ismertetésünket anélkül, hogy meg ne emlékeznénk a részletes és nagyon pontos jegyzet-apparátusról, amely minden fejezet végén megtalálható s a forrásmegjelöléseken túl még további információkkal is szolgál.

Németh Mária kitűnő könyvtártörténeti összefoglalója alapos és elemző munka, amely nagy nyeresége az OSzK-ról szóló irodalomnak. Mértéktartó, visszafogott stílusán is átüt a nemzeti könyvtár iránti elkötelezett tisztelete és szeretete, amelyről bevezetőjében így vall: „A szerzőt – szubjektív okokból – sok szál fűzi ehhez a korszakhoz, így számára érdekes és tanulságos is volt e négy szomorú és keserves év történetének részletes megismerése, de tisztában van azzal, hogy nem alkothatott egy élményt adó, mutatós könyvtárszervezési irányzatokat bemutató művet, csak azon hétköznapok eseményeit, küzdelmeit tudta felidézni, amelyeket az intézmény fennmaradásáért folytattak elődeink."

SOMKUTI GABRIELLA

Sokolová, Františka: Cyrilské a hlaholské staré tisky v českých knihovnách. Praha, 1997. Slovanská knihovna při Národni knihovně České republiky. 388 l. 36 t.

Az 1970-es években az Orosz Nemzeti Könyvtár (akkori Lenin Könyvtár) célul tűzte ki, hogy – külföldi résztvevőkkel együttmű-

ködve – létrehozza a cirill és glagolita régi könyvek egyetemes katalógusát (Svodnyj katalog). A munka nagy lendülettel indult (voltak magyar munkatársak is: Bor Kálmán és a e sorok írója), de a kezdeti eredmények közzététele után elakadt.

Františka Sokolová (Prága, Szláv Könyvtár) most közzétette a Csehországban összegyűjtött adatokat; a glagolita nyomtatványokat 1800-ig, a cirill betűseket 1825-ig vette számba.

Könyvének bevezetője és rövidítésjegyzéke cseh, orosz és angol nyelven íródott, a katalógus cseh nyelvű. A könyvek bibliográfiai leírásai megfelelnek a legmagasabb követelményeknek, minuciózusan pontosak. A szerző részletesen tárgyalja a marginális és possessori bejegyzéseket, az illusztrációkat és a kötéseket is. A többes példányokat (az *Osztrogi Biblia* esetében például hármat) Sokolová egyenként ismerteti.

Végeredményben 17 glagolita könyv 27 példányáról és 314 cirill betűs mű 333 példányáról tájékozódhatunk a katalógusból. Az annotációkban tételszámozott bibliográfiákra, illetve a példányt ismertető szakcikkekre hivatkozik.

A magyarországi kutatás számára a Brassóban, Balázsfalván, Nagyszebenben, Nagyszombatban, Szászsebesen és Budán nyomtatott cirill betűs könyvek adatai tanulságosak. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda tizenhárom nyomtatványáról szerzünk tudomást, vannak köztük igen ritkák, illetve unikumok, például Jovan Rajič *Cvetnik* című munkája, amelyet a délszláv retrospektív nemzeti bibliográfia sem jegyez.

A liturgikus könyveken kívül a katalógus az egyházatyák és doktorok szláv nyelvekre lefordított műveit, nyelvtanokat, valamint az orthodox teológiai irodalom klasszikusait és az óhitűek számára írt munkákat tartalmazza.

Sokolová három mutatót készített: összesített szerzői-, év-, illetve címmutatót, nyomdahelymutatót és lelőhelymutatót; ez utóbbiból éppen a könyvek sorszáma hiányzik.

A tételszámozott bibliográfiák jegyzékében nincs benne az RMNY és a „Petrik", annak ellenére, hogy az annotációkban a szerző hivatkozik rájuk. Feltétlenül szükség lett volna nyelvi mutatóra is. Mindeme hiányosságok ellenére Františka Sokolová műve a szlavista könyvtörténet komoly nyeresége, méltó a Szláv Könyvtár hagyományaihoz, és a magyar szakemberek is haszonnal forgathatják.

OJTOZI ESZTER

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,94 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Voit Krisztina: Zenei folyóiratok és irataik a Budapesti Fővárosi Levéltárban (1875–1890) ... 93
Szelle Béla: Az arisztokrácia irodalompártolása az önkényuralom időszakában ... 113
Nagy Júlia: A Sárospataki Református Lapok. A Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja ... 125

KÖZLEMÉNYEK

Szelestei N. László: Bocatius János Diariuma ... 136
Frivaldszky János, id.: Három új Hungarika és szerzőjük ... 138
Viskolcz Noémi: Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években ... 140
Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben II. ... 145
Kókay György: Szatmár vármegye felirata 1793-ból a Magyar Kurír érdekében ... 149
Fehér Katalin: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről ... 151
Szecskó Károly: Egri adalék Kossuth Lajos turini könyvtára megvásárlásának történetéhez ... 157
Lengyel András: A Mai enciklopédia „asztalfiókbeli példánya" ... 159
Hangodi Ágnes: Az úgynevezett modenai kódexekről az Ujság 1927-es évfolyamában ... 165

FIGYELŐ

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája ... 172
Bódyné Márkus Rozália: Eine kommentierte Bibliographie zur Geschichte der deutschsprachigen Presse vor 1815 ... 173
Földvári Sándor: Interkulturális kommunikáció és nemzeti identitás ... 178

SZEMLE

Borsa Gedeon: Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai. Bp. 1997. (*Pogány György*) ... 180
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár, 1997. (*Farkas Gábor Farkas*) ... 182
Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. (*Kőhegyi Mihály*) ... 183
Németh Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922. Bp. 1997. (*Somkuti Gabriella*) ... 186
Sokolová, Františka: Cyrilské a hlaholské staré tisky v českých knihovnách. Praha, 1997. (*Ojtozi Eszter*) ... 188

Ára: 250 Ft

SOMMAIRE

Voit, Krisztina : Des revues musicales et leurs documents écrits aux Archives de la Capitale Budapest (1875–1890) 93
Szelle, Béla : La mécénature littéraire de l'aristocratie à l'époque de l'absolutisme 113
Nagy, Júlia : Les Feuilles Réformées de Sárospatak, revue culturelle et scientifique de l'École Supérieure Réformée de Sárospatak 125

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Szelestei N., László : Le Diarium de János Bocatius 136
Frivaldszky, János, aîné : Trois Hungarica nouveaux et leurs auteurs 138
Viskolcz, Noémi : Un cercle de lecture Böhme aux années 1630–1640 140
Ojtozi, Eszter : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers du XVIIIe siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen. II. 145
Kókay, György : L'adresse du Comitat Szatmár en 1793 en faveur de la revue Magyar Kurír 149
Fehér, Katalin : Des polémiques dans la presse à l'époque des réformes sur la langue d'enseignement hongroise 151
Szecskó, Károly : Une donnée d'Eger à l'histoire de l'achat de la bibliothèque de Turin de Lajos Kossuth 157
Lengyel, András : L'« exemplaire de tiroir de table » de l'Encyclopédie d'aujourd'hui (Mai enciklopédia) 159
Hangodi, Ágnes : Sur les soidisants codex de Modène dans l'année 1927 de la revue Ujság 165

CHRONIQUE

La bibliographie de l'historiographie littéraire hongroise 172
Bódy Márkus, Mme Rozália : Eine kommentierte Bibliographie zur Geschichte der deutschsprachigen Presse vor 1815 173
Földvári, Sándor : Communication interculturelle et identité nationale 178

REVUE

Borsa, Gedeon : La vie de Michael de Hungaria et les éditions imprimées de son oeuvre. Bp. 1997. (*Pogány, György*) 180
Deé Nagy, Anikó : Sámuel Teleki, le fondateur de bibliothèque. Kolozsvár, 1997. (*Farkas, Gábor Farkas*) 182
Fenyő, István : Les centralistes. Un groupe libéral en Hongrie à l'époque des réformes. Bp. 1997. (*Kőhegyi, Mihály*) 183
Németh, Mária : L'histoire de la Bibliothèque National Széchényi 1919–1922. Bp. 1997. (*Somkuti, Gabriella*) 186
Sokolová, Františka: Cyrilské a hlaholské staré tisky v českých knihovnách. Praha, 1997. (*Ojtozi, Eszter*) 188

ORSZÁGOS KÖNYVTÁR
HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. évfolyam

1998

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. ÉVFOLYAM 1998/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a W. K. *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Hibajavítás

A Magyar Könyvszemle 1998. 2. sz. 184. lapján a bal hasáb 14–17. sorának a szövege helyesen a következő:

> ... írásbeli megnyilatkozásaikban, (Cousin, Lamartine, Lerminier, Bentham, Nassau-Senior, Ricardo, Mill, Mac-Culloch, Guizot, Gans, Hegel, Condorcet, Thierry, Bacon, Macaulay) és

Uo. a jobb hasáb 43. sorában a folyóirat címe helyesen:

Revue des Deux Mondes

KÓKAY GYÖRGY

Muratori és Magyarország

Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században

1.

Lodovico Antonio Muratori, az olasz reformkatolicizmus megalapítójának és kora ismert tudósának személyével és munkásságával az olasz kutatás sokat foglalkozott: történeti, társadalmi, vallási és politikai műveit modern kiadásokban publikálták és európai méretű hatását és jelentőségét számosan méltatták. Az utóbbi időben felélénkült a Muratori-kutatás a német nyelvterületen is, főként Edward Winter *Der Josephinismus und sein Geschichte* című 1943-ban megjelent, majd ezt követő újabb munkái nyomán.[1] Winter Muratorit az osztrák katolikus felvilágosodás meghatározó személyiségeként mutatta be, sőt a jozefinizmusról általában mint reformkatolicizmusról beszélt, az utóbbit pedig azonosította a jozefinizmussal.

A magyar szakirodalom – Kosáry Domokos Winter-kritikáján[2] és néhány kisebb tanulmányon kívül – még nem foglalkozott behatóan Muratori hatásával a magyarországi szellemi életre. Szauder József tanulmányában bemutatta két jelentős Muratori mű hazai visszhangját,[3] de a magyar kutatás még mindig adós annak feltárásával, amit a korában oly nagy jelentőségű olasz tudós a magyar irodalomra és általában szellemi életünkre gyakorolt. Szóvá is tették ezt azoknak az összefoglaló munkáknak a szerzői amelyekben Muratori középeurópai hatását vizsgálták. Legutoljára Eleonore Zlabinger *L. A. Muratori und Österreich* c. művében hivatkozott arra, hogy témája feldolgozásánál figyelme az osztrák

[1] WINTER, Edward: *Der Josefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus. 1740–1848.* Praha, 1945., KLINGENSTEIN, Grete: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität in 18. Jahrhundert.* Wien, 1970., ZLABINGER, Eleonore: *Lodovico Antonio Muratori und Österreich.* Innsbruck, 1970., KOVÁCS, Elisabeth: *Katholische Aufklärung und Josephinismus.* Wien, 1979. – Az 1980-ban Bécsben „Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II." címmel tartott nemzetközi akadémiai symposionon számos előadás foglalkozott a jozefinizmus és a reformkatolicizmus kérdéseivel. Az *Österreich in Europa der Aufklärung* (Wien, 1985.) Bd. 1–2. címen megjelent kötetekben l. Carlo FRANKOVICH, Claude MICHAUD, James van HORN MELTON és mások tanulmányait.

[2] KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1996.[3] 283–288.

[3] SZAUDER József: *L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban.* = ItK 1973. 171–179.

monarchia egész területére kiterjedt, Magyarország kivételével, mivel ezzel kapcsolatban nem állt rendelkezésére semmilyen forrás.[4]

E hiány pótlása annál inkább időszerűnek látszik, mivel a magyar felvilágosodás több jelentős írójának életműve feltárása során, valamint az egykorú magyar sajtó kutatásakor már korábban is kitűnt, hogy a neves olasz vallási reformernek és tudósnak a munkássága nálunk is visszhangra talált. Bessenyei Györggyel és Révai Miklóssal kapcsolatban újabban is rámutattunk erre, rövid előadások formájában.[5] Az ezek keretében elhangzottakat azonban még tovább lehet bővíteni és alátámasztani, csakúgy, mint Muratorinak a magyar szellemi élet számos más területére gyakorolt szélesebb körű hatását.

Mert a kutatást nem csak a hazai filológia hanyagolta el, hanem egyházi reformeszméi hazai visszhangjának tisztázásával mindmáig adós a magyar egyháztörténet is.[6] Pedig értékelése ma már nem eshet abba a hibába, amit a 18. század végének egyházi és politikai vezetői követtek el személyének és reformjainak megítélése terén, amikor II. József egyházpolitikájának túlkapásaiért és az államegyház megvalósításáért őt hibáztatták. Nem is beszélve olyan komikus félreértésekről, amilyeneket nevének a hasonló hangzású olasz „szabadkőművesek" jelentésű szó (muraii) alapján hirdettek, t. i., hogy Muratori és követői szabadkőművesek voltak.[7]

Muratori ugyanis sohasem lépett fel az egyház alapvető tanításai és intézményei ellen, csupán belső reformokért harcolt, a hitéletnek a barokk külsőségektől, babonáktól való megszabadítását és az Evangélium eredeti szelleméhez való visszatérését kívánta. Igaz, hogy reformjainak jelentős része évszázadokkal később, csak a közelmúltban, a II. Vatikáni Zsinat révén valósult meg.

E tanulmány mindössze Muratori műveinek hazai 18. századi kiadásaival, műveinek az egykorú „liber graduálisok" közti szerepével és az olasz tudós könyveinek a magyarországi nagyobb könyvgyűjteményekben való elterjedésével kíván foglalkozni. E kérdéseknek még csak vázlatos feltárása is bizonyítani tudja, hogy Antonio Muratori művei a 18. század ötvenes éveitől a nyolcvanas évekig mennyire ismert és keresett könyvek voltak Magyarországon. A legnépszerűbbeket magyarul és latin nyelven is kiadták, de a többi nevezetes tudományos forrásmunkái és egyházi reformeszméit tartalmazó művei is lépten nyomon szerepelnek a teológiai nyilvános vitákon, a „a liber gradualisok" között. Könyvgyűjteményeink pedig – a protestáns és katolikus főúri könyvtárak csakúgy mint az egyházi könyvtárak – gazdagon tartalmazták az Európa-szerte ismert kiadásokat.

[4] A magyarországi források feldolgozatlanságára E. Winter is utalt id. munkáiban.

[5] KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. (1780–1795.)* Bp. 1970. 25–26., UŐ: *Muratori és Révai Miklós.* = Vigilia 1992. 8. sz. 583–586., és UŐ: *Bessenyei és Muratori.* In: *A szétszórt rendszer.* Tanulmányok Bessenyei György életművéből. Nyíregyháza, 1998. 36–43.

[6] A legújabb magyar egyháztörténeti összefoglaló műben (SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története.* Bp. 1985.) Muratori neve sem fordul elő.

[7] ZLABINGER, Eleonore: *i. m.* 26, s kö . lapokon.

2.

A 18. századi magyar és a hazai latin nyelvű Muratori-kiadások

Muratori két legnépszerűbb és a legtöbb idegen nyelvre lefordított munkája a 18. század ötvenes-hatvanas éveiben nálunk is megjelent előbb latin, majd magyar nyelven. E művek voltak azok, amelyeknek különösen nagy szerepe volt a jozefinista egyházi reformok bizonyos fokú előkészítésében, noha az egyezések mellett lényeges eltérések is voltak köztük: Muratori reformeszméi nem irányultak az egyház alapvető tanai, autonómiája és szervezete ellen, ellentétben a felvilágosult abszolutizmus által megvalósított államegyház rendszerét előkészítő gallikanizmussal és janzenizmussal. Ugyanakkor számos közös vonás is volt köztük a barokk katolicizmus külsőségei és számos egyéb kinövései elleni bírálatukban. Az 1723-ban keletkezett *Della carità cristiana* és az 1747-ben megjelent *Della regolata divozione dei christiani* című munkák közül nálunk először a később írt Muratori-mű jelent meg, a pesti pálosok kiadásában, latin nyelven. Az 1756-ban napvilágot látott fordítás Budán, a Landerer-nyomdában készült:

De recta hominis christiani devotione, opus Lamindi Pritanii seu celeberrimi viri L.A.M. Budae, 1756. Typ. Leop. Franc. Landerer, 9, 372 p.[8]

Az eredeti, 1747-ben Velencében, Lamindo Pritanio álnéven megjelent Muratori-mű már viszonylag gyorsan, mindössze kilenc évvel az első megjelenése után napvilágot látott latin nyelven Budán is. E kiadás megelőzte e nevezetes mű több monarchiabeli kiadását: így pl. az 1759-es bécsi latin nyelvű kiadást (*De recta hominis christiani devotione, opus Lamindi Pritanii.* Wien, 1759.), az 1761-es augsburgi és innsbrucki német fordítást (*Die wahre Andacht des Christen*, übersetzt von Johann Georg Wenceslaus von Hoffmann. Augsburg u. Innsbruck, 1761.), az 1762-es bécsi német nyelvű kiadást (amelynek előszavában Migazzi bíboros érsek méltatta Muratorit az egyház és a tudomány érdekében kifejtett tevékenységéért), és az 1778-as prágai cseh nyelvű fordítást (*O prawé křestianské Pobožnosti, Kniha Laminda Prytanya* ... Praha, 1778). De megelőzte a pálosok kiadása az 1778-as párizsi francia nyelvű kiadást is. (*De la veritable devotion.* Paris, 1778.)

Muratori e műve az osztrák reformkatolicizmus egyik legjelentősebb forrása volt. Síkraszállt benne a szerző az egyházi ájtatosságok külsőségekbe torkolt formái, az üres színjátékokhoz hasonló végtelen processziók ellen. Bírálta a túlzottan nagyszámú egyházi ünnepet, amelyek megünneplése komédiázásokhoz, zabálásokhoz, bűnös időtöltésekhez vezettek. Mindezek helyett bensőségesebb ájtatossági formákat kíván, a túlzott Mária- és szentek tisztelete helyett Krisztust, a Szentírást és a miseáldozatot szerette volna a vallási élet középpontjába helyezni. Miként a caritas-ról szóló könyvében, itt is megjelent a szociális fe-

[8] PETRIK: *Magyarország bibliographiája. 1712–1860.* Vol. II/2. 796.

lelősség kérdése is; a szentek nem szorulnak rá a tiszteletünkre – állítja – de a szegényeknek szükségük van kenyérre.

A pálosok Muratori-kiadásának sikerét bizonyítja, hogy – mint látni fogjuk – már megjelenése évében, majd a továbbiak során is, e latin fordítást, de később a magyarul megjelent kiadást is számos alkalommal felhasználták a különböző egyházi szemináriumi és akadémiai viták alkalmából, a „liber graduális"-ok között, ajándék-könyv gyanánt.

Muratori ezen műben kifejtett eszméi egyébként több ausztriai főpap körében is követésre találtak. Johann Joseph v. Trautson bécsi érsek pásztorlevelében már 1752-ben bírálta papjai lelkipásztori gyakorlatát, akik a szószéket színpaddá változtatták és szentekről, prosecciókról prédikáltak, de Krisztusról nem beszéltek. Számos egyházfő végrehajtotta az ünnepek számának csökkentését, és megtiltották az egyházi komédiákat. A hatvanas években az egyre erősödő vallástalanságot Kaunitz is az elégtelen és csak a külsőségekkel törődő lelkipásztori tevékenységnek tulajdonította.[9]

Muratori e műve a tradíciókat féltő egyháziak körében kemény bírálókra is talált, akik XIV. Benedek pápához fordultak a könyv elítélése érdekében. A felvilágosodás irányában nyitott pápa azonban úgy ítélte meg, hogy a mű nem tartalmaz semmi mást, mint a tiszta katolikus tanítást.[10] A pesti pálosok e döntés után – mindössze három évvel később – adták ki Muratori művét latin nyelven.

Kezdeményezésüket a hazai Muratori kiadások terén hét évvel később követte a nevezetes munka magyar nyelvű kiadása is. Erre 1763-ban Egerben került sor:

> *Lamindus Britaniusnak, avagy Muratorius Lajos Antalnak ... a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költött munkája:* melly először olaszról deákra fordíttatott Lamé Bernárd által, most pedig magyar nyelven ki-botsáttatott. Eger, 1763. Bauer Károl József.

A magyar fordításban ugyan ismét álnéven szerepel a szerző, de – sajátos módon, nyilván mert már nem számít veszélyesnek – megadja a címlap a valódi nevét is.[11] Nem közli viszont – miként a latin fordítás sem tette – a fordító nevét. Ez – miként Gálfalvi Ozdi Ferenctől, a másik magyarul megjelent Muratori-mű fordítójától tudjuk: Séllyei Nagy Ignác veszprémi kanonok – későbbi veszprémi püspök – volt. Ő négy évig, 1754–1758 között Rómában végezte teológiai tanulmányait, ahol bizonyára volt alkalma Muratori munkáival megismerkedni. Hazatérése után Bíró Márton veszprémi püspök titkára, majd Koller Ignác püspök kanonokja lett.[12]

Gálfalvi Ozdi Ferenctől tudjuk azt is, hogy Séllyei Nagy Ignác Muratori e könyvét Koller püspök „rendelésére" készítette el.[13] Lehet, hogy miként Szau-

[9] HORN MELTON, James von: *Von Versinnlichung zur Versinnerlichung*. In: *Österreich in Europa der Aufklärung*. Bd. 2. Wien, 1985. 933–936.

[10] ZLABINGER, E.: *i. m.* 66. s köv. lapokon.

[11] Muratori e műve első ízben Velencében, 1747-ben jelent meg, „Lamindo Pritanio" álnéven.

[12] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp. 1903. 587. h.

[13] MURATORI, A.: *A nagy parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja*. Béts, 1776. A fordítónak előljáró beszédgye.

der József feltételezte,[14] az egri kiadást – a caritasról szóló Muratori műhöz hasonlóan – valóban, szintén Barkóczy Ferenc egri püspök – később esztergomi érsek – támogatta, de a fentiekből úgy látszik, hogy a magyarra való fordítást viszont Koller Ignác veszprémi püspök szorgalmazta.

Ugyancsak 1763-ban jelent meg Muratori másik híres művének, a *Della caritá cristianá*nak első hazai latin nyelvű kiadása:

> *De charitate christiana, prout fertur in proximum tractatus moralis.* Ex italico sermone in latinum versus ab Andr. Frid. Schupanzigh. Strigonii, 1763. Typ. Franc. Ant. Royer.

A pozsonyi Royer nyomdában megjelent könyv címlapján megnevezett fordító: Andreas Friderich Schupanzigh korábban szepesi, 1740-től pozsonyi kanonok volt.[15] A fordítást, a közben esztergomi érsekké lett Barkóczy Ferencnek ajánlotta, aki még egri püspöksége idején megismerkedett Muratorival. Schupanzigh bevezetőjéből tudjuk ezt, és azt is, hogy a püspök maga is Muratori-tanítványként tevékenykedett: felgyújtotta papjaiban a caritas tüzét, maga is segítette a szegényeket és a nyomorultakat. A mű kiadására bizonyosan az ő támogatásával került sor.

A *Della caritá* első hazai, latin nyelvű kiadása – bár a mű eredeti, 1723-as megjelenési dátumához képest jócskán késve, de az első német nyelvű kiadásnál (*Gründliche Augslegung des grossen Gebots der Liebe der Nächtsen.* Augsburg, 1761.) – csak két évvel később jelent meg. A további német nyelvű kiadásokhoz képest (Wien, 1783; Innsbruck, 1784.) szintén időben jelent meg a mű magyar változata: 1776-ban Bécsben, Gálfalvi Ozdi Ferenc fordításában a Trattner nyomdában:

> *A nagy parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja* mellyet hajdan írt Muratorius Lajos Antal modénai apát úr, most pedig forditot Galfalvi Ozdi Ferentz, az Erdélyi Udvari Cancelláriának protocollistája. Béts, 1776. Trattner Tamás betűivel.

Gálfalvi Ozdi Ferenc tehát az erdélyi udvari kancellária tisztviselőjeként készítette el a fordítást. Maga is erdélyi származású volt, (1741-ben Kiskeden született), tanulmányait Kolozsváron végezte. Katolizálása miatt szülei kitagadták, majd Patachich Ádám váradi püspök támogatásával Bécsben az erdélyi udvari kancelláriánál nyert alkalmazást, miközben a bécsi egyetemen folytatta tanulmányait. 1762-ben, miként később Bessenyeit, őt is az udvari kápolnában, Mária Terézia és fia II. József jelenlétében keresztelték katolikus hitre. E fordításon kívül Szinnyei – Horányi nyomán – még több fordítását is megemlíti – köztük Muratorinak „A pestisről" című munkáját – de ezek valószínűleg kéziratban maradtak.[16]

A könyvet a fordító Mária Teréziának ajánlotta, arra hivatkozva, hogy Muratori annak idején e művet az uralkodónő atyjának, VI. Károly császárnak ajánlotta. Bár nincs rá adatunk, de ennek alapján talán feltételezhetjük, hogy a fordítással Mária Terézia bízhatta meg Gálfalvi Ozdit, és hogy az uralkodónő gondoskodott a

[14] SZAUDER József: *i. h.*

[15] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XII. Bp. 1908. 691–693. h.

[16] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* X. Bp. 1905. 33. h.

kiadásáról is. Erre gondolhatunk azon analógia alapján is, amit az ekkor szintén Bécsben tevékenykedő Bessenyei hasonló megbízásai juttathatnak eszünkbe. Az uralkodó ugyanis éppen a hetvenes évek derekán szintén fordítói feladattal bízta meg Bessenyeit is, mégpedig olyan hitbuzgalmi művek fordításával, amelyek szerzői között található volt a katolikus felvilágosodás egyik jelentős képviselője, P. Jordan Simon ágostonrendi szerzetes.[17] Mária Terézia maga is vonzódott a katolikus reformokhoz és Muratori munkáit is nagyra értékelte.[18]

Már Szauder József is utalt arra a hasonlóságra, ami Gálfalvi Ozdi bevezetőjének és Bessenyei írásainak stílusa között felismerhető. Az újabb Bessenyei-kutatások során derült ki, hogy e párhuzam tartalmilag is elmélyíthető, ha nem is annyira Gálfalvi Ozdi és a magyar író, mint Muratori és Bessenyei között.[19]

Ezúttal csak a kiadást bevezető szövegnél, és a fordító személyénél maradva, az is megállapítható, hogy közte és Bessenyei között egyéb egyezések és párhuzamok is vannak. Így mindenek előtt figyelemre méltó, hogy mindkettőjük katolizált, elhagyva korábbi vallásukat. Az áttérés mindkettőjüknél ünnepélyes körülmények között, az uralkodó és fia jelenlétében zajlott le. Még fontosabb, hogy mindketten kiemelték – Muratori nyomán – a hit mellett a jócselekedetnek („jóságos tselekedetnek" nevezik mindketten) a fontosságát, a felebaráti szeretetről szóló „nagy parantsolat"-nak az alapvető jelentőségét. Gálfalvi Ozdi bevezetőjében azért is dícsérte Muratorit, mert az igazság mellett bátran ki mert állni. Kitért arra is, hogy sokan eretnekséggel vádolták és támadták a szerzőt, míg XIV. Benedek pápa 1753-ban felmentette őt ezen vádak alól. Arra is hivatkozott, hogy Migazzi érsek is oltalmába vette a megtámadott szerzőt.[20]

A könyv magyar fordítója azt is megemlítette, hogy Muratori másik nevezetes munkáját, amely az „Igaz ájtatosság"-ról szól, Olaszországban és Franciaországban szintén nagy örömmel fogadták. De tud e mű magyar nyelvű kiadásáról is:

„Ezen könyv, néhai nagy Méltóságú Koller Ignátz Veszprémi Püspök Ur ő Excellentiája Bölts Rendeléséből, Fő Tisztelendő Nagy Ignátz Kanonokja és a Kirá-

[17] BESSENYEI György: *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781.* Sajtó alá rend. KÓKAY György. Bp. 1991. 48–50.

[18] Mária Terézia főleg férje, Franz Stephan von Lothringen hatására vonzódott a katolikus felvilágosodáshoz; a terjesztésre alkalmas, jó könyvek között megnevezte pl. Muratori *Die wahre Andacht des Christen* c. művét is. – MICHAUD, Claude: *Laudatio et carmen post mortem.* In: *Österreich in Europa der Aufklärung.* Bd. 2. Wien, 1985. 693–694.

[19] KÓKAY György: *Bessenyei és Muratori.* In: *A szétszórt rendszer.* Tanulmányok Bessenyei György életművéről. Nyíregyháza, 1998. 36–43.

[20] „...Muratorius hírét még halhatatlanabbá teszi az, hogy ő az Igazság mellett, valahol kellett, bátron fel merte a száját tátani..." – Mégis sokan eretnekséggel vádolták: „...mihellyt a felyeb ditsért könyv kiadaték, mindgyárt azzal vádolák, hogy tévelygö és botránkoztató dolgokkal tellyes volna; azért megtiltaték és Romába ama hozzá hasonlithatalan bölcsességü, s örök emlékezetü XIV. Benedek szentséges Pápa parantsolatyából szorosan megvisgáltaték, minekutánna 1753. Boldog Asszony Havának 28. Napján ártatlannak itéltessék, ismet felszabadittaték." – MURATORI: *A Nagy Parantsolatnak ... igaz magyarázatja.* Béts, 1776. Előljáró beszéd. (Gálfalvi Ozdi Ferenctől.)

lyi Táblának érdemekkel tellyes Praelatussa szorgalmatossága által, született nyelvünkre forditatott, s 1763. Egerben nap fényre is jött. Vajha annak olvasásában serenykednénk, hogy a por és moly valahogy meg ne emésszé."[21]

A fordító bevezetőjének végén még azt a véleményt kárhoztatja és cáfolja, amely szerint Muratori munkáját csak tudósok olvashatják, a köznépnek nem való. (E vélemény egyébként a korabeli cenzúrázási eljárásra emlékeztet, mert ott tettek bizonyos esetekben különbséget a művek elbírálásánál aszerint, hogy szélesebb olvasó-rétegek, vagy csak tudósok számára lehet hozzáférhető.) Gálfalvi Ozdi bevezetője így végződik:

„Végezetre sajnálom, hogy sokak éretlen vélekedésének, kik mindenből kifogyván, s ezen Munkának szükségét és tsudálatos hasznait kételennis megvallván, azzal állnak elő, (ök tudgyák, miért) hogy azt tsak a tudosok olvashatyák, helyet nem adhatok. Ugyanis olly világos tanuságokkal bővelködik, hogy azokbol az Isten akaratyát, s maga kötelességét még a közNép is, mint egy tükörben láthatya."

Már a fordító ezen soraiból is kitetszik, hogy a kortársak egy része még akkor is – XIV. Benedek pápa Muratorit igazoló megállapításai után –, és már akkor is – a hetvenes években, tehát jóval a jozefinista rendszer megvalósítása előtt – fenntartásokkal viseltetett a szerző iránt. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy 1780 után olyan éles elhatárolódás következett be az olasz egyházi reformer műveivel és gondolataival szemben.

Pedig ez utóbb tárgyalt, a caritasról szóló munkája is teljes egészében Szent Pál és a kereszténység alapvető tanításait hangsúlyozza a szeretetnek a hit és a remény fölé emelésével. A „nagy" vagyis a főparancsolatból indul ki, de az isteni szeretetről szóló elmélkedést másokra hagyja, ő csak a felebaráti szeretetről akar írni. Igaz, hogy „ez a két szeretet egyetlenegy jóságos tselekedet, mely szeretetnek neveztetik." Ennek kell az emberek közti egyenlőtlenséget – a „szükség"-et és „szegénység"-et ellensúlyozni. Hangsúlyozza, hogy ez nem tanács, hanem parancsolat, mely Máté evangéliumából (XXII. 37–39.) is kitűnik. Muratori a legnagyobb és legfontosabb parancsolatnak a társadalmi vonatkozásait is vizsgálja a könyvében. Szembeállítja a felebaráti szeretetet az önzéssel, magunk rendetlen szeretetével, amit „a Világ kegyetlen úrának" nevez:

„A törvénytelenségek, rágalmazások, irígységek, tolvajlások, gyilkosságok, boszszúállások, elnyomattatások, igazságtalanságok, törvénytelen monopóliumok, (azaz valakinek mások tilalmával engedett szabadság), több számtalan nyomorúságok és szegénységek seregével egyetemben, mind ennek a fának szép gyümölcsei." A világi törvényeket önmagukban nem találja elégségesnek, mert azok „tsak azt tiltják, hogy ne ártsunk, de ritkán kötelezik a jócselekedeteket."

Sokan megbotránkozhattak Muratori azon kijelentésénél, hogy az ájtatosságnál, imádságnál, böjtölésnél misehallgatásnál sokkal fontosabb felebarátaink lelki és testi szükségleteiben való segítség. A barokk pompa világában szokatlan óhaj volt

[21] MURATORI: *i. m.* Előljáró beszéd.

az is, hogy a templomok szükségtelen díszei és a nekik juttatott ajándékok helyett a szegények megsegítését tartsuk előbbrevalónak: „Igen, méltó és érdemes a jámbor és hasznos papoknak adakozni, de nem a gazdagokat még inkább segíteni."

Muratori műveinek – és köztük természetesen a hazai kiadásoknak – sokkal nagyobb hatása volt, mint azt eddig feltételezték. Nem csak „Barkóczytól Pyrkerig" és „Gálfalvi Ozditól a veszélyes prédikációkat tartó Verseghy-ig",[22] hanem sokkal szélesebb körben hatott. Többek között a magyar felvilágosodás nagy írójára, Bessenyei Györgyre és a piarista Révai Miklósra is. De a nagy olasz tudós műveinek népszerűsége és elterjedtsége a 18. század hatvanas éveitől a nyolcvanas évekig az egyházi szemináriumok és főiskolák hallgatói és tanárai körében, valamint gazdag jelenléte a korabeli hazai nagy könyvgyűjteményekben is arra vall, hogy Muratori munkássága viszonylag széles körben volt ismeretes.

3.

Muratori-művek a „liber graduális"-ok között

Muratori hazai ismertségének feltérképezése szempontjából nem elhanyagolható jelenség az sem, hogy a 18. századnak főként a hatvanas-hetvenes éveiben mily gyakran szerepeltek a magyarországi püspöki szemináriumok, egyetemek, akadémiák és szerzetesrendek ún. „liber graduális"-ai között Muratori művek. E sajátos kiadvány-típus egy terjesztésre vagy ajándékozásra szánt műből és a professzor előadásának téziseiből állt; a nyilvános viták alkalmából, a különböző tudományos fokozatok elnyerésére írt téziseket rendszerint hozzákötötték az illető könyvhöz.[23] Az alábbiakban közöljük az Országos Széchényi Könyvtár régi, ún. „müncheni"-katalógusa alapján e gyűjteménybe került ezen munkák leírását, a vizsgák helyének, elnökeinek és a graduátusok nevének felsorolásával.

I. *De recta hominis christiani devotione.* Budae, 1756.
A pálosok által közzétett első hazai Muratori kiadás a megjelenése után nyomban felbukkant a liber graduálisok között:

1. Budae, 1756:
Praesides: Josephus Vincze
Graduati: Michael Bollen, Franciscus Gaál

2. Basilica Quinque-Ecclesiensis, 1761:
Praesides: Kertiza [Máté Ferenc]
Nunkovits György
Graduati: Nunkovits [János], Gyurits [Mátyás]

Az előbbi mű magyar nyelvű kiadása is megtalálható volt már a kiadás évétől kezdve több szerzetesrend és püspöki szeminárium liber graduálisai között.

[22] SZAUDER: *i. h.*

[23] *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. V. Pótlások.* Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. 7.

II. *A keresztény embernek valóságos áhítatosságáról. Eger, 1763.*

1. Convictus Aradiensis, Arad, 1763.
   Praeses: Szabó Anzelm
   Graduati: Somodi Elek, Ollé Henrik

2. Convictus Aradiensis, Arad, 1764.
   Praeses: Szabó Anzelm
   Graduati: Fodor Döme, Kozma Irenaeus

3. Monasterium Ord. S. Pauli de Pest, Pest, 1768.
   Praeses: Billisics Márton
   Graduatus: Bálintffy Ágoston

4. Schola Episcopati Agriensis
   Praesid: Szuhányi György
   Graduatus: Mátyás János

A caritas-ról szóló mű latin nyelvű kiadásának ilyen jellegű felhasználásáról csak a hetvenes évek elejéről vannak adatok; mindkettő a nagyszombati egyetemről. A mű magyar fordításának hasonló alkalmazásáról viszont nincs tudomásunk.

III. *De charitate Christiana.* Strigonii, 1763.

1. Universitas Tyrnaviensis, Nagyszombat, 1770.
   Praesid: Csapodi Lajos, Kenyeres József
   Graduatus: Koczmár György

2. Universitas Tyrnaviensis, Nagyszombat, 1770.
   Praesid: Csapodi Lajos, Kenyeres József
   Graduatus: Kaszaniczki Ádám

A hazai liber graduálisok között szerepelnek olyan Muratori-kiadások is, amelyek nem jelentek meg magyarországi kiadásban. Ilyen volt a XIV. Benedek pápa levelezéséről szóló latin nyelvű apologetikus mű:

IV. *De naevis in religionem incurrentibus*, sive apologia epistolae a Sanctissimo D. N. Benedicto XIV. Pontifice Maximo ad episcopum augustanum scriptae. Venetiis, 1760.

1. Seminarium Quinque-Ecclesiensis, Pécs é. n.
   Praesides: Kertiza Máté Ferenc
   Nunkovits György
   Graduatus: Perich János

A másik nem hazai kiadású Muratori-mű szintén a pécsi szeminárium vizsgáin szerepelt liber graduálisként:

V. *Vita humilis servi Dei Benedicti Jacobini propositi Varallensis.* Venetiis, 1753.

1. Seminarium Quinque-Ecclesiensis, Pécs 1773.
   Praesides: Paulus Niczky
   Graduatus: Antonius Kiss

E nyilván csak töredékes összeállítás, amely az Országos Széchényi Könyvtárba bekerült liber graduálisok alapján készült, Muratori munkáinak hazai elterjedtségén kívül azt is jelzi, hogy e divat az ötvenes évek derekától a hetvenes évekig tartott. Vagyis II. József trónralépéséig, aki a reformkatolicizmus eszméinek egy részét igyekezett beépíteni egyházpolitikájába. E jozefinista egyházpolitika azonban mégis sokkal inkább alapult a gallikanizmus államegyházi gyakorlatán és a Port Royal janzenista elvein mint Muratorinak az egyház alapvető tanítását és a pápát sohasem támadó, belső egyházi reformeszméin. Mivel ezen irányzatok nem csak eltéréseket tartalmaznak, hanem részben hasonlítanak is egymáshoz, sőt átfedések is voltak közöttük, a barokk katolicizmus hívei tudatosan vagy kellő distinkció hiányában, de összemosták ezen irányzatokat és Muratorit is felelőssé tették II. József államegyházi reformjaiért és a szerzetesrendek felszámolásáért. Műveinek az 1780-as évektől bekövetkezett háttérbe szorulása bizonyára ezzel függött össze.

Addig viszont mintegy negyedszázadon keresztül a teológusok körében nem kis népszerűségnek örvendtek a hazai és a külföldi Muratori-kiadások. Erre vall, hogy a nagyszombati egyetemen, a pécsi és az egri egyházmegyei szemináriumban valamint a pesti pálosok és az aradi piaristák körében folytatott vizsgák keretében egyaránt gyakran szerepeltek az ajándékozásra szánt liber gradualisok között az olasz egyházi reformer munkái.

4.

Muratori munkái könyvgyűjteményeinkben

A kiadásokon és a liber gradualisokon kívül mi sem mutatja jobban Antonio Muratori magyarországi ismertségét, mint műveinek jelenléte a korabeli nagy könyvgyűjteményekben. A korabeli könyvtári katalógusok bizonyítják, hogy a neves szerzőnek milyen sok munkája volt megtalálható a nagyobb egyházi és magánkönyvtárakban. Anélkül, hogy a korabeli nyomtatott és cédulakatalógusokat teljes egészében feldolgoztuk volna – noha ez csak megerősíthetné Muratori munkáinak hazai elterjedtségéről vallott nézetünket – elegendőnek látszik ezúttal csak néhány nagyobb gyűjteményre hivatkozni. Így pl. a református Ráday Gedeon könyvtárában nem kevesebb mint 13 műve volt meg, összesen 47 kötetben.[24] Közöttük volt Muratori első nagyobb méretű tudományos munkája, a négy kötetes *Anecdota latina, quae ex Ambrosionae bibliothecae codicibus nunc primum eruit, notis ac disquisitionibus auget L. A. Muratori.* (Milano, 1697–1713), amely Augustinus kortársának, nohai Szt. Pálnak a kiadatlan költeményeit tartalmazta. Megvolt a gyűjteményben Muratori többi híres forrásgyűjteménye is, így pl. az 500 és 1500 között élt olasz írók életrajzi lexikona is,

[24] A Ráday Könyvtár cédulakatalógusa alapján.

a *Rerum italicarum scriptores ab anno aerae christianae 500 ad annum 1500. Tom 1–25.* (Milano, 1723–1751.) (E sorozat beszerzési körülményeit is ismerjük: 1762-ben Nagy Sámuel egy könyvaukción vásárolta meg Ráday számára.)[25] Továbbá az olasz középkori régiségeket hat kötetben feltáró nagy forrásgyűjtemény, az *Antiquitates Italicae medii aevi* sive dissertationes de moribus, religione, regimine magistratibus, legibus, studiis literarum, artibus, lingua, militia, nummis, principibus, libertate, servitute, foederibus, aliisque faciem et mores italici populi referentibus post declinationem romani imperii ad annum usque MD: 1–6. tom. Milano, 1738–1742.

A vallási művek közül szerepelt a könyvtárban Muratorinak az ünnepek számának csökkentését szorgalmazó munkája, a *Raccolta di scritture concernanti la diminuzione delle feste di precceto.* Lucca, 1748. De megvolt Ráday tulajdonában az olasz szerzőnek még több olyan könyve is, amelyekben a katolikus egyház belső viszonyait bírálta, fellépett a laikus tudósok „nagykorúságá"-nak elismerése érdekében, elítélte a könyvcenzúrát, a barokkos ájtatossági formákat, a szentek kultuszának és a Mária-tiszteletnek a kinövéseit és határozottan szétválasztotta a dogmákat és az egyház egyéb tanítását. Ilyen tárgyú volt a *De ingeniorum moderatione in religionis negotio*, ubi quae iura, quae frena futura sint homini christiano in inquirenda et tradenda veritate, ostenditur... Venezia, 1741.

Ugyancsak szerepelt Ráday könyvtárában Muratori hasonló témájú munkája is, amelyben a tradicionális felfogással szemben elítélte és babonának nyilvánította az ún. vérrel megpecsételt fogadalmat, amelyet minden akadémiai fokozat elnyerésénél a jelöltnek le kellett tennie, Szűz Mária szeplőtlen fogantatása dogmájának elfogadásáról: *De supersititione vitanda, sive censura voti sanguinarii, in honorem immaculatae conceptionis deiparae emissi...* (Milano, 1742 és 1762.), és az ehhez írt későbbi toldalékok: *Epistolae sive Appendix ad librum Antonii Lampridii „De superstitione vitanda"*, ubi votum sanguinarum recte oppugnatum, male propugnatum ostenditur. Milano, 1743, 1763.

Muratori legelterjedtebb művei, amelyeket számos nyelvre lefordítottak, szintén megvoltak Ráday Gedeon könyvtárában. A híres *Della carità cristiana...* (Modena, 1729.) c. művének az a latin nyelvű fordítása szerepelt a gyűjteményben, amely 1763-ban Esztergomban jelent meg a pálosok közreműködésével Andreas Fridericus Schupanzigh fordításában: *De charitate christiana*, prout fertur in proximum tractatus moralis. Strigonii, 1763. (Érdekes, hogy a mű 1776-ban Bécsben kiadott magyar nyelvű változata viszont nem szerepelt a gyűjteményben.)

A másik nagyjelentőségű Muratori-mű, amely a keresztény ájtatosságról szól, (*Della regolata divozione dei christiani.* Venezia, 1747.) szintén latin nyelven volt meg: *De recta hominis christiani devotione* opus Lamindi Pritanii ... Wien, 1774. (E műnek, mint láttuk, volt magyar nyelvű kiadása, amely Egerben 1763-ban és 1776-ban jelent meg, de ez sem volt meg Rádaynál.)

[25] SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday-könyvtár.* Bp. 1992. 121, 167.

Muratori legjelentősebb műveinek megléte a Ráday Gyűjteményben – ismerve azt, hogy e könyvtár egyszersmind fontos kulturális központ is volt – azt mutatja, hogy a gyűjteményét számos korabeli magyar író (pl. Kazinczy, Batsányi, Révai) és értelmiségi előtt is megnyitó főúr ahhoz is hozzájárult, hogy az olasz tudós műveinek ismerete szélesebb körben is elterjedjen.

A kutatás előtt megnyíló 18. századi magyángyűjtemények sorában a legjelentősebb Széchényi Ferenc hungarika könyvtára volt. A nemzeti könyvtár céljaira felajánlott gyűjtemény legelső katalógusai tanúsága szerint – Muratorinak a magyar fordításban megjelent illetve a Magyarország területén latin nyelven kiadott művei voltak meg a könyvtárban. Az 1799-i soproni katalógus[26] a *Della regolata divozione* 1763-i egri magyar nyelvű fordítását tartalmazta.

Az 1803-ban Pozsonyban kiadott újabb katalógusban, amely már a nemzeti könyvtár katalógusa címen jelent meg, *(Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae Tom. I. Suplementa I. A–Z.)*, megtalálható már Muratori másik főművének, a *Della carità cristiana* 1763. évi pozsonyi latin nyelvű kiadása is: *De charitate christiana prout fertur in proximum tractatus moralis ex Italico sermone in Latinum versus* ab. And. Fried. Schupanzigh. Strigonii, 1763. (390.)

És természetesen megvolt – a nemzeti könyvtár gyűjtőkörének megfelelően – az előbbi mű magyar fordítása is, amely 1776-ban jelent meg Bécsben Gálfalvi Ozdi Ferenc fordításában: *A nagy parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz Magyarázattya.* Fordította Gálfalvi Ozdi Ferenc, az erd. udv. Cancellár. protocollistája. Béts, 1776. (390.)

Az OSzK-ban jelenleg jóval több Muratori-mű 18. századi kiadása található. Ezek jó része bizonyára már a századforduló táján kerülhetett a gyűjteménybe, részben az ún. „liber graduálisok" részeként, amelyek azután ajándék vagy hagyaték formában jutottak el a könyvtárhoz.

Az olasz egyházi reformer művei más könyvtárakba is bekerültek. Teleki Sámuel gróf, aki Marosvásárhelyen 1802-ben, tehát nagyjából Széchényi Ferenc gróffal egyidőben nyitotta meg gazdag gyűjteményét a nyilvánosság előtt, katalógusának tanúsága szerint szintén számos kötet Muratori-művel rendelkezett.[27] Megvolt könyvtárában az olasz szerző egyik legrégibb tudományos munkájának legelső kiadása az *Anecdota graeca*, quae ex mss. codicibus nunc primum eruit, latio donat, notis et disquisitionibus auget L. A. Muratori, Padua, 1709. Miként Rádaynál, megvolt a Teleki-tékában is a régi olasz írók 25 kötetes életrajzi lexikona: *Rerum italicarum scriptores...* Milano, 1729–1751. Hasonlóképpen szerepelt a gyűjteményben Itália nagy, 6 kötetes középkori forrásgyűjteménye is; az *Antiquitates Italicae medii aevi... Milano,* 1738–1742. 1–6 tom., valamint a *Novus thesaurus veterum inscriptionum* 1–6 tom. Mediolani, 1739–1743. című hatkötetes forrásgyűjtemény.

[26] *Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci com. Széchényi.* Tom. II. Pars 2. Sopronii, 1799.
[27] *Bibliotheca Samuelis S. R. Com. Teleki de Szék.* Pars I. Vienna, 1796.

A forrásgyűjtemények és a kézikönyvek sorát Muratori: *Annali d'Italia dal principio dell'era cristiana...* c. művének német fordítása zárta le: *Geschichte von Italien nach Ordnung der Jahre vom Anfange der christlichen Zeitrechnung...* Bd. 1–4. Leipzig, 1745.

Végül megvolt a Teleki-gyűjteményben Muratorinak egy posztumusz műve is, amely a szerzetesek képzésével kapcsolatos javaslatait tartalmazta: *Epistola paraenetica ad superiores religiosorum, eorumque professores et lectores pro emendatione studiorum monasticorum.* Vindobonae, 1765.

Vagyis Teleki Sámuel gyűjteményének gyarapítója elsősorban Muratori nagy forrásgyűjteményeinek a beszerzésére törekedett, ellentétben Rádayval, aki ezek mellett súlyt helyezett a leghíresebb egyházi reformtörekvéseit is tartalmazó munkák megszerzésére is.

Folytathatnánk – ha teljességre kívánnánk törekedni – a 18. századi nagy hazai könyvtárakban található Muratori-művek számbavételét. Az Akadémiai Könyvtárban – amelynek eredete, mint ismeretes, szintén a 18. századra nyúlik vissza – bőven találhatók az olasz tudós különböző kiadású, köztük magyar nyelven megjelent munkái. Jelenleg 14 Muratori-mű található a gyűjteményben a 18. század második feléből. De az Egyetemi Könyvtárban is gazdagon vannak képviselve az olasz egyházi reformer művei. Ez annál is inkább érthető, hiszen a II. József által feloszlatott szerzetesrendek könyvállománya is jórészt ide került. A magyarországi egyházmegyei és püspöki, de a megmaradt szerzetesi könyvtárak is – miként katalógusaik is bizonyítják – gazdagok voltak Muratori-művekben. Ennek részletes feltérképezésére a tervezett nagyszabású egyháztörténeti kutatások során bizonyára sor kerül.

5.

Muratoriról Bél Mátyás még a neves olasz tudós életében, 1745-ben nem csak tudomást szerzett, hanem a magyarországi kutatás elé példaképül is állította tudományszervező munkáját és nagyszabású gyűjteményes munkáit, amikkel – miként írta – méltán „gloriatur Italia".[28] Az ötvenes évektől kezdve azután – mint láttuk – a pálosok kezdeményezése után a reformok irányában akkor még nyitottabb főpapok támogatásával a legnépszerűbb munkái hazánkban is megjelentek. Az olasz tudós többi műve is ismert és népszerű lehetett az egyháziak körében: ezt bizonyították a papi szemináriumok vizsgáin szereplő ajándék könyvek között található Muratori-művek. Ugyanerre vall az olasz szerzőnek az egyházi könyvtárakban található nagyszámú könyve is, amelyek közül nagyon

[28] „...Profecto enim facile fuerit, ex editis partim, partim ineditis adhuc Scriptoribus, in primis, si plures Viri eruditi, et rerum et linguarum Hungariae, experientes ac probe gnari, in laborum societatem coiverint, collectionem istius modi, vel ipsi Muratorianae, qua iure quodam suo, gloriatur Italia, aemulam, concinnare." – SCHWANDTNER, Johann G. v.: *Scriptores Rerum Hungaricarum.* Bécs, 1746. I. 1. XVIII.

sok megvolt főúri könyvtárainkban is, tekintet nélkül a könyvtártulajdonos felekezeti hovatartozására.

Mindez alátámasztja, hogy a korabeli írók, szerzetesek és más értelmiségiek hozzájuthattak Muratori munkáihoz, amelyeket részben magyarul, latinul és más nyelveken olvashattak és gondolatait, reformeszméit magukévá tehették. Muratori ugyan a kereszténység alapelveit, a felebaráti szeretetet, a külsőségek helyett egy elmélyült, de a tevékeny, jócselekedetek elsőbbségére épülő vallásosságot hirdette, amelynek tengelyébe a Főparancsolatot és az Evangéliumot állította, mégis számos olyan eszmét is hirdetett, amelyek hasonlítottak a felvilágosultak – különösen az általa tanulmányozott Descartes, Locke, Grotius, Hobbes és Pufendorf eszméihez; az utóbbiak esetében főként a természetjog egyetemes érvényesítésével. Ez magyarázza meg, hogy a hazai barokk korszak végén, az új eszmék iránt tájékozódó magyar egyházi és világi értelmiség egyes képviselői oly szívesen fogadták a hagyományokból táplálkozó de az új, felvilágosult eszmék iránt is nyitott Muratori gondolatait, amelyek – éppen a tolerancia hangsúlyozása miatt – rokonszenvesek lehettek valamennyi felekezet követője számára.

GYÖRGY KÓKAY

Muratori et la Hongrie

La diffusion des oeuvres de Muratori en Hongrie au XVIIIe siècle

La recherche scientifique italienne et récemment la recherche allemande aussi s'occupèrent d'une manière approfondie de Lodovico Antonio Muratori, fondateur du catholicisme réformé italien et savant éminent de son époque. En Hongrie, bienque son influence fût considérable sur la vie spirituelle et ecclésiastique à la fin du XVIIIe siècle, on ne s'occupa de lui que sporadiquement. L'auteur de la présente étude qui s'occupe de l'influence de Muratori en Hongrie au XVIIIe siècle, rend compte, dans le cadre de cette étude, surtout des éditions contemporaines de Muratori de langue hongroise et de langue latine publiées en Hongrie, et il analyse l'arrière-plan de la publication de ces oeuvres. Les oeuvres de Muratori étaient très répandues en Hongrie aux années 60 et 70 du XVIIIe siècle. Les preuves en sont les publications en grand nombre de Muratori dans le cadre des soidisants „libri graduales" qui furent donnés en cadeau à l'occasion des examens d'université et de séminaire ecclésiastique. A la suite, l'étude démontre que maints ouvrages de ce savant illustre étaient trouvables au XVIIIe siècle dans le stock des grandes collections de livres séculaires et ecclésiastiques du pays. Le culte de Muratori déclinait en Hongrie par suite de la politique ecclésiastique de l'empereur Joseph II qui visait à créer l'Église-État. Les chefs de l'Église et les conservateurs ultra firent responsable Muratori – d'ailleurs sans fondement – pour la politique gallicaniste du souverain. En effet, les réformes de Muratori cod'ncidaient, comme cela fut reconnu plus tard même par le pape Benoît XIV, avec les principes fondamenteaux de la foi catholique et avec l'enseignement de l'Évangile.

PAPP JÚLIA

A francia forradalom és Napóleon korának művészete a korabeli hazai sajtó tükrében

A szakirodalom a 19. század közepétől meginduló hazai tudományos művészettörtént-írás forrásaiként,[1] előfutárai között[2] illetve előtörténete részeként[3] tartja számon a felvilágosodás- és reformkori sajtóirodalom képzőművészeti vonatkozású hír- és ismeretanyagát.[4]

Ennek a kiterjedt és szerteágazó forrásnak a kutatása és feldolgozása több irányban haladhat. A sajtóban fellelhető lexikális adatbázis néhány területen – pl. egyes kismesterekre, műkereskedőkre, vagy az ideiglenes ceremoniális építményekre vonatkozóan – alapvető és alkalmanként egyedüli forrást jelent a kutatás számára. A forrásanyag művelődéstörténeti szempontú vizsgálata átfogó képet ad a korabeli művelődési anyag, a művészeti ismeretek jellegéről és terjedelméről. A művészetszociológiai megközelítés lehetővé teszi a művészeti intézményrendszer – múzeumok, műkereskedelem, művészeti oktatás, nyilvános művészeti pályázatok – kialakulásának és fejlődésének, a reprezentációban bekövetkezett változásoknak – pl. a

[1] ZÁDOR Anna: *A magyar művészettudomány történetének vázlata 1945-ig.* = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951. Bp. 1952. 9–40.

[2] MAROSI Ernő: *Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichteschreibung.* = Annales Univ. Budapestiensis de Rolando Eötvös nom. Sectio Hist. 1965. 43–79.

[3] *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule.* Szerk.: MAROSI Ernő. Collegium Hungaricum, Wien, Sept. 1983.

[4] A vonatkozó forrásanyag tudományos feldolgozásának eredményeiről és hiányosságairól l.: PAPP Júlia: *Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás" kezdetei Sándor István írásaiban.* = MKsz 1989. 4. sz., 355–356, és PAPP Júlia: *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban.* Bp. 1992. 12. A korabeli sajtó-, topográfia-, útirajz-, és esztétikai irodalom művészettörténeti vonakozású forrásanyaga kutatásának fontosságáról l.: ZÁDOR Anna: *A felvilágosodás korának művészete.* = Művészettörténeti Értesítő 1976. 4. sz., 281–292., ZÁDOR Anna: *Arts et Lumières.* In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Oriental.* Actes du Troisieme Colloque de Mátrafüred. Bp. 1977. 223–236., *Művészet és felvilágosodás.* Szerk. ZÁDOR Anna és SZABOLCSI Hedvig. Bp. 1978. – ebben különösen: ZÁDOR Anna: *A felvilágosodás kori művészet kutatásának kérdése.* 7–26., amely a korszak művészetével foglalkozó feldolgozások részletes bibliográfiáját is adja, *Művészet Magyarországon 1780–1830.* (Katalógus) Szerk. GALAVICS Géza. Bp. 1980., Ars Hungarica 1981. 2. sz., GARAS Klára: *Művész és megrendelő, közönség és kritika. Változások a 18. század második felének művészeti életében.* Akadémiai székfoglaló. Bp. 1987., FRIED István: *Képzőművészeti látás és kultúra Magyarországon a 19. század elején.* = Ars Hungarica 1989. 2. sz. 147–156.

polgári ceremónia megerősödése – és a megváltozott természet- és történetszemléleten alapuló új művészetfogalomnak a vizsgálatát. A tudománytörténeti kutatás a korabeli művészetelméleti vitákról, (pl. klasszicizmus és romantika, másolás és eredetiségelv, „ideál" és „reál" harca) a műkritika fejlődéséről, a művészettörténet egyes tudományos módszereinek korai alkalmazásairól kap képet.

A forrásanyag kutatása – az információhordozó sajátosságaiból következően – speciális forráskritikát igényel. A sajtóirodalom vizsgálatánál[5] – éppúgy, mint pl. a középkori krónikák esetében – szükséges a korabeli társadalmi és politikai helyzetből következő öntudatlan vagy szándékos torzítások, aktualizálások, tendenciózusságok szociálpszichológiai elemzése, különösen azokban az esetekben, amikor a művészeti vonatkozású hírek politikai kontextusba ágyazódnak be. A jelen dolgozatban elemzett időszakra[6] fokozottan érvényes ez a megállapítás. A forradalom alatt és után előállt szélsőséges politikai és katonai helyzet – elsősorban Franciaországban – olyan felfokozott legitimációs kényszereket hozott létre, amelyek kielégítésére a változó politikai vezetések gyakran fordultak a művészeti propaganda erőteljes bevetéséhez.[7]

A francia forradalom művészete

A feudális hagyományokra épülő központosított monarchia eszmerendszerének fokozatos kiürülése a 18. század végén radikálisan fejeződik be. A francia forradalom[8] sokkja és Napóleonnak a forradalmi lendületet meglovagló expan-

[5] A történeti és sajtótörténeti érdekű feldolgozások közül l.: KÖPECZI Béla: *A „filozófusok" felelősek-e a forradalomért? A korabeli magyar sajtó véleménye.* In: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Bp. 1985. 419–477., POÓR János: *A francia forradalom és a magyarországi közvélemény.* In: *A francia forradalomról – 200 év múltán.* Szerk. VADÁSZ Sándor Bp. 1990. 73–87., MÁRKUS Rozália: *Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom.* A Pressburger Zeitung, az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és a Wiener Zeitung összevetése. = MKsz 1994. 4. sz. 376–388. – A külföldiek közül l.: *Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit. Wandlungen in Presse und Alltagskultur am Ende des achtzehnten Jahrhunderts.* (Hrsg. von Holger BÖNING.) München, 1992.

[6] A korabeli hazai újságokban számos, a francia forradalommal és Napóleonnal kapcsolatos művészeti vonatkozású hírt találunk. A francia forradalom és Napóleon korának művészetéről l.: *The Age of Revolution. French Painting 1774–1830.* Art Institut Detroit, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1975. (De David à Delacroix. Grand Palais, Paris 1974/75), MARKOW, Walter: *Grand Empire. Virtue and Vice in the Napoleonic Era.* Leipzig, 1990. A korszak művészetével foglalkozó kiterjedt irodalmat l.: GREENHALGH, Michael: *Was ist Klassizismus?* (Über Stil und Tradition.) Zürich, München, 1990. 95. jegyzet és HONOUR, Hugh: *Klasszicizmus.* Bp. 1991. 193–196., TELESCO, Werner: *Napoleon Bonaparte. Der „moderne Held" und die bildende Kunst (1799–1815).* Wien, 1998.

[7] Az osztrák birodalmon kívüli külföldi vonatkozású hírek esetében számolnunk kell azzal is, hogy ezeket a hazai sajtó alkalmanként többszörös áttételeken keresztül kapta meg – a forradalmakkal, felkelésekkel kapcsolatos híreket pl. szinte kizárólag a bécsi hivatalos lapból, a Wiener Zeitungból vehette át. *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 121.

[8] A francia forradalom számbavehetetlenül bőséges irodalmából l. az újabbak közül: FURET, Francois: *A francia forradalom története. 1770–1815.* Bp. 1996. c. egyetemi tankönyvet.

zív uralmi törekvései véget vetettek annak az európai illúziónak, hogy a felvilágosult abszolutizmus uralkodói bölcs rendeleteikkel képesek biztosítani a társadalom és a gazdaság békés átalakulását. 1793-ban Rheimsben egy nemzeti „komisszárius" az egybegyűlt tömeg előtt összetörte azt a „szent olajas edént" amelyből korábban a francia királyokat kenték fel. (BMMer 1793. 858.)[9] A szimbolikus aktust követő örömujjongás éppúgy az isteni jogú abszolút monarchia intézményrendszerével és ideológiájával való látványos szakítást jelképezte, mint az, amelyik XVI. Lajos levágott fejének felmutatásakor hangzott fel.[10]

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának ama korszakos kitétele, mely a szuverenitást a király helyett a nemzet kezébe helyezi,[11] a szuverenitást jelképező szimbólumok változását is magával hozta. 1790-ben a Mars mezőn rendezett ünnepségen[12] a 25 láb magas oltár mellett még a királyi pár trónusa is helyet kapott, a nap emlékére veretett pénzeken azonban már az új szimbólumok, a Haza Oltára, a Franciaországot megtestesítő, kezében kardot tartó alak, a „Köz-Bóldogság' Képe" és az Igazság Napja volt látható. (HMNT 1790. III. 127, 181.)

A hazai sajtó számos példát sorol fel a legyőzött ancien regime világi és vallási jelképeinek, a régi épületeknek, festményeknek, szobroknak, kegytárgyaknak spontán, illetve szervezett megsemmisítésére. A legfontosabb szempontok, amelyek ezeket a cselekedeteket a forradalmi Franciaországban motiválták, kimutathatóak az itthoni hírekben is.

A pusztítások egy része mögött a korabeli tudósító a forradalmi vezetést szorongató valóságos gazdasági, pénzügyi szükségszerűségeket fedezett fel. A feudális egyházi reprezentáció eltörlésével foglalkozó írás nemcsak azt említi meg, hogy a

> „Convent egy időtől fogva az arany és ezüst edényeknek, Képeknek, Szenteknek, Angyaloknak és minden féle templomi tzifraságoknak, letévő, vagy gondviselő hellyévé, vagy ennél is igazabbann, ragadozó barlangjává változott által...",

hanem azt is, hogy a ládákba, zsákokba rakott kincseket a pénzverdékbe küldik át. (BMMer 1793. 985–988.)

[9] Az újságok és folyóiratok rövidítését l. a tanulmány végén.

[10] A roueni polgárok – olvashatjuk néhány évvel a forradalom kitörése előtt – mivel a városban sétáló király visszaéljenezte az őt ünneplő népet – elhatározták, hogy „...egygy oszlopképet emelnek fel, melyly XVIdik Lajost ... az égre emeltt kezekkel fogja elő adni ...". (PMH 1786. 600.)

[11] „3.) A' Nemzetben vagyon tulajdonképpen a' fundamentuma minden Felsőségnek (Souveraineté). Semmi test vagy magános személly nem gyakorolhat más hatalmat, hanem tsak a'melly nyilvánságosan attól (a' Nemzettől) származik." Az „Ember' és Polgár' Jussainak előadását", oly módon, „a' mint maga a' Nemzet' Gyűlése által meg állíttattak, 's a' királynak eleibe fognak terjesztetni", a hazai sajtó is ismertette. (HMNT 1791. II. 263.)

[12] Az ünnepség színhelyét előkészítő éjszakai földmunkákban – olvashatjuk a kortárs újságíró, Louis Sebastien Mercier beszámolójában – Párizs egész népe lelkesen segített. „Ebben az időben még nem folyt vér; a forradalom szerelmét nem szennyezte gyilkosság, az energiák vidáman feszültek..." MERCIER, Louis Sebastien: *A forradalmi Páris*. Összeválogatta, fordította, valamint bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: KÜRTI Pál. Bp. 1942. 91.

Utalást találunk arra az eleinte spontánul terjedő, később rendeletileg rögzített egyház- és vallásellenességre is, amely a több évszázados ideológiai kötöttségek elementáris erejű visszahatásaként jelentkezett a tömegeknél: A „komisszáriusok" összeszedték a templomi ékességeket, kincseket, harangokat, „mivel már nintsen rájok szükség": az emberek nem járnak többé templomba. (BMMer 1793. 860.)[13]

A politikai helyzet radikalizálódásával – a monarchia megdöntése, a köztársaság kikiáltása, illetve XVI. Lajos kivégzése után – az események szervezett formát öltenek. A bukott rendszer tárgyi emlékeinek nyilvános, gyakran reprezentatív keretek között történő megsemmisítése a forradalmi propaganda része, a feudális eszmerendszer felett aratott győzelem kifejezése volt. A Nemzetgyűlés törvénybe hozta a régi címerek, „emlékeztetők" lerontatását, a St. Denis-i apátságból kiszóratta a francia királyok sírjait. (MK 1793. II. 316.) Az augusztus 10-i „Szövetség-ünnepen" a királyi és nemesi méltóságok liliomos zászlóval letakart jelképeit a Forradalom terén, a Szabadság szobra előtt elégették. (BMMer 1793. 549–550.)

A francia egység ünnepén a Forradalom terén, a mai Place de la Concorde-on elégetik a zsarnokság szimbólumait 1793. augusztus 10-én. (Demachy festménye, Musée Carnavalet, Paris)

[13] „A vallástalanság gyorsan terjedt; a tömeg feszítővasat és kalapácsot ragadott a kegytárgyak ellen, amik előtt hat hónapja még térdet hajtott. Könnyű volt meggyőzni arról, hogy a templomokat raktárakká kell átalakítani, a kelyhekből és a keresztekből pénzt, az aranyozott rácsokból ágyúgolyót s a rézangyalokból ágyút kell önteni. A plebsz azt képzelte, hogy a nemzeti szuverenitás kikiáltása után reászállt minden hatalom, mindeneknek ő parancsol és senkinek sem köteles engedelmeskedni." MERCIER: *i. m.* 96. Ezeknek a rombolásoknak az első időkben gyakran volt vidám népünnepély jellege: „...féktelen jókedv és harsány kacaj kísérte a hadjáratot a vallás és a művészet legszentebb megnyilatkozásai ellen. De ekkor még nem a fanatizmus dühe fűtötte a rombolást, hanem derű és irónia, a szaturnáliák jókedve." MERCIER: *i. m.* 97.

A régi rendszer jelképeinek fizikai megsemmisítése az új képi szimbólumrendszer része lett. A konvent „dékrétálta", hogy IV. Henrik szobra helyett

> „egy Collossális nagy álló kép készíttessék, a' melly a' Frantzia népet ábrázolván, a' maga lábai alatt a' Vallásnak és Királyságnak öszve omlott maradványait tagadja."

A Világosság, a Természet, az Igazság, az Erő és a Bátorság jeleivel ékesített szobor kezében „egy buzogánt tart, mellyel az Oltárokat és Trónusokat töri öszve." (BMMer 1793. 1003.)[14]

A múlttal, s a múlt jelképeivel való szakítás azonban egyszerre félelmetes ürességet teremtett. S bár az ideológia és a képi világ látszólag radikálisan megváltozott, az új reprezentációs- és szimbólumrendszerben,[15] illetve a forradalom politikai felépítményében az elpusztított abszolutizmus megalomániás totalitás-igénye[16] továbbélt.

A váltakozó kormányok az új szimbólumrendszernek a köztereken, a középületekben és az ünnepségeken történő agresszív elterjesztésére törekszenek. A köztársasági erényekkel, a kezében trikolórt, illetve az Emberi Jogok okmányát tartó Szabadságszoborral, a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség szimbolikus alakjaival díszített Haza Oltárát állították fel minden ünnepélyes alkalomkor, (BMMer 1794. II. 803, 975–977.) a Konvent felékesítésekor, a Bonapartának adott direktóriumi kihallgatásokkor, a forradalom neves államférfiainak, hadvezéreinek – például Hoche generálisnak (BMMer 1797. II. 1261–1263.) – temetésekor. A Notre Dame-ban rendezett Ész ünnepén a „...szabadságnak képe emelkedett fel az óltárra, a Philosofia pedig egy nap sugárokkal körül vétetett tronusba helyheztetett." (MK 1793. II. 300–301.) Egy párizsi színháznak nem „...Kupidókból állanak már többé ... ékességei,

[14] A Saint-Denis-i templom főoltárának, illetve az egykori királyszobroknak a maradványait használták fel a forradalom mártírjai emlékművének elkészítésekor. WESCHER, Paul: *Kunstraub unter Napoleon.* Berlin, 1976. 30. A forradalmi tömeg felszabadította magát ezeknek a tárgyaknak a több évszázados szellemi hagyományokban gyökerező mágikus hatalma, szakrális ereje, vonzása alól is – ez magyarázhatja a templomi ereklyék alkalmankénti durva, blaszfémikus, sokkoló megszentségtelenítését. HARTEN, Hans-Christian: *Transformation und Utopie des Raums in der Französischen Revolution.* Von der Zerstörung der Königsstatuen zur republikanischen Idealstadt. Braunschweig, 1994. 51. Egy katona – olvashatjuk Mercier beszámolójában is – a Notre Dame-ról ledöntött „valamelyik felismerhetetlen király arcába rondít." MERCIER: *i. m.* 94.

[15] A felvilágosult abszolutizmus idején a ceremoniális rendszerben bekövetkező programszerű egyszerűsödés után a francia forradalom alatt és az azt követő időszakokban a reprezentáció szerepe újra felértékelődött. Mind a forradalomnak, mind a hatalmat erőszakkal megszerző Napóleonnak, mind pedig a korábbi csorbákat csak nagy nehézségek árán kiköszörülő Szent Szövetségnek, illetve a hazájába idegen fegyverek támogatásával visszatérő francia restaurációs rezsimnek fokozottan szüksége volt legitimációja nyilvános megerősítésére.

[16] Az érdekegyeztetésen és a társadalmi konfliktusok kiegyenlítésén munkálkodó angol parlamentarizmussal ellentétben a népszuverenitást és általános népakaratot kifejező francia Nemzetgyűlés egy totális hatalom és akarat létrehozására, s egy új, szent abszolútum (a demokrácia és a köztársaság) megerősítésére törekedett. HARTEN: *i. m.* 9.

hanem szabadságot ábrázoló festésekből." (BMH 1794. II. 143.) Egy Marsmezei ünnepségen „a' Szabadság' képe, egy Kúbusonn ülve nagy formában ki-ábrázolva" volt. (BMH 1796. I. 193.)

Alkalmanként a régi motívumkészlet elemei is feltűnnek az új keretek között. A forradalom idején pl. a Szabadság-jelkép férfi megfelelője a lernai hidrát legyőző Herkules volt: a diadalmas francia nép megszemélyesítője. Az 1793. évi „Szövetség-ünnep"-en egy hegy tetején álló „nagy Colossális Herkules" által „a' Frantzia nép vala ki-ábrázoltatva. A' Hegy alóll egy motsárból egy más figura jött ki, ... a' melly figura Herkulesnek néki menvén, meg akarta bontani a' Markában lévő veszsző tsomót, de a' Frantzia népet ábrázoló Herkules őtett agyon ütötte."[17] (BMMer 1793. 550) Antik istenekként, félistenekként (Apolló, Jupiter vagy éppen Herkules) ábrázolták a korábbi századokban az abszolutizmus uralkodóit.[18]

Az állami felügyelet alá vont és totális propagandaeszközként bevetett képzőművészet alárendelése a politikai aspirációknak – mely a forradalom, illetve Napóleon korát egyaránt jellemzi – az új hatalmak esztétikai rendszerét is az abszolutizmuséval rokonítja.[19] Az ünnepségek, illetve az új hadiegyenruhák tervezésére a legkitűnőbb művészeket és tudósokat kérték fel. (PZ 1795. 1033–1034.) A római akadémia elnöke, a Convent „Praesessévé" választott (BMMer 1794. I. 124.) híres festő, David tervezte meg a Legfelsőbb Lény, illetve a Toulon bevételének tiszteletére rendezett ünnepségek fényes külsőségeit, (PZ 1794. 637–638, BMMer 1794. I. 86–88.) és az új, díszes konzuli egyenruhát. (BMH 1800. I. 123.) A közjóra ügyelő bizottság 30 cikkelyben adta elő a Szabadságot, a köztársasági erényeket, az Igazságot, a „Közboldogságot" stb. ábrázoló szobrok felállítására vonatkozó javaslatait. (BMMer 1794. I. 789.) Belügyminiszteri dekrétumban ismertetik az amiens-i békekötés, illetve az istentiszteletről hozott törvény megünneplésére készítendő érmek, szobrok, festmények beküldésének határidejét, a fődíjak összegét. (OPZ 1802. 460.) A Konvent tervbe vette a Luxemburg palota kertjének Franciaországot ábrázoló „térképpé" változtatását. (BMMer 1794. I. 185.)

A forradalom átmentette az abszolutizmus szakralitását és ereklyekultuszát[20] is. Istent a Természettel, a Legfőbb Lénnyel, az Ésszel és a Szabadsággal cserélték

[17] Az Értelem ünnepén rendezett körmenetben egy kocsin „...löttyedt díszlet szikla tetején egy Herkulesnek öltözött operai táncos idomtalan karton-husángot lóbált, mintha agyon akarna csapni mindent, ami nem jakobinus." MERCIER: *i. m.* 102.

[18] Herkulesként és Atlaszként ünnepelte a Habsburg birodalom a törökök felett győzelmet arató Savoyai Jenőt is. „Mars Hadi Isten képében" láthatta magát „le-ábrázolva" keszthelyi látogatásakor Károly főherceg. (HT 1807. 375.)

[19] A képzőművészet és a társadalmi felépítmény közötti közvetlen kapcsolat kérdését érinti a párizsi tudományos akadémia egyik pályakérdése: „A' Festésnek mitsoda bé folyó ereje vólt, egy szabad Nép erköltseire 's igazgatására; és lehet még ezentúl." (BMH 1797. I. 263.)

[20] A „rettenetes Marat" tiszteletére a nyilvános tereken „templomot, diadalívet, mauzóleumot emeltek... A Carrousel-téren hódolati gúla állt; benn mellszobra, fürdőkádja, hálósipkája és konyhalámpája látható." MERCIER: *i. m.* 102. A járókelőknek – olvashatjuk ugyanitt – térdre kellett borulniuk a Szabadság istenének szobra, a „bálvány" előtt. 1793 novemberében egy nyilvános ünnepségen a résztvevők „eltáncolták Marat apotheózisát..." Uo. 99.

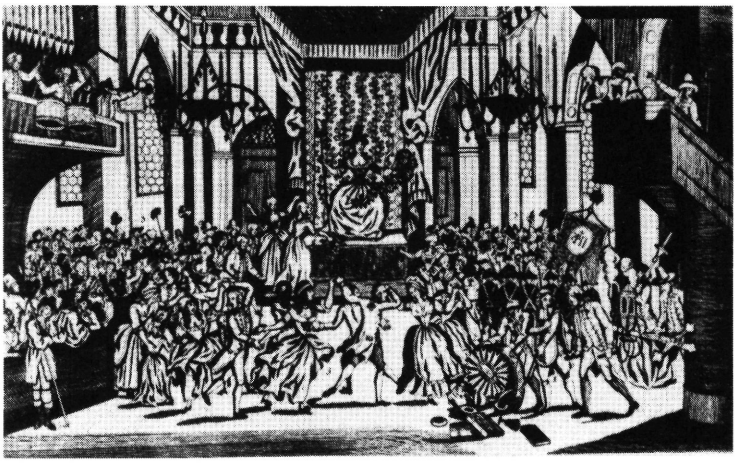

Az Értelem oltárra emelése a Notre Dame-ban 1793. november 10-én.
(Ismeretlen német mester rézmetszete, Bibliothèque Nationale, Paris)

A néphatalom Jupiter képében lesújt villámaival az arisztokráciára.
(Joseph Chinard, 1791, Musée Carnavalet, Paris)

fel. A templomokban a szentek szobrai helyére a forradalom hőseinek – például Marat-nak – állóképeit helyezték. (BMMer 1793. 985–988.)[21] A Sorbonne-t az Ész templomává (MK 1794. I. 151.) alakították át, s a Konvent tervbe vette az Egyenlőség Templomának felépítését is. (BMMer 1794. I. 732.) A ceremoniális események szimbolikus centrumát gyakran a természeti tárgyakkal – virágokkal, leveles ágakkal – díszített új oltárok, illetve a kultikus térbe bevonuló Természet ábrázolásai jelentették. A Notre Dame-ban egy színtársulat által „celebrált" Értelem ünnepén a Szabadság Istenét egy színésznő személyesítette meg:

> „Imhol vagyon (úgy mond) a' mi Istenségünknek képe; a' melly nem valami hideg képzeltető jel, nem a' *Mesterségnek* munkája, hanem a' *Természetnek* remeke." (BMMer 1793. 1001.)[22]

Olvashatunk a forradalmat elítélő műalkotásokról is. A forradalom-ellenes gúnyrajzok, karikatúrák ismertetése mellett (BMH 1800. I. 36–37.) több lap beszámolt arról az éremről, amelyet európai városokban – Bécsben, Berlinben – adtak ki XVI. Lajos kivégzése emlékére. Az emlékpénzen látható nőalak a búsuló Franciaországot jelenítette meg, míg a lába elé szórt, széjjeltört korona és királyi jogar azt jelképezi, „hogy törvéntelenül tétetett semmivé a' Királyi hatalom." (BMMer 1793. 127–128, BMH 1793. III. 735–736.) A forradalom áldozatait gyászoló fekete legyezők mellett olyanokat is készítettek Párizsban, amelyekre a királyt ábrázoló forradalmi assignatákat festettek. Némelyik legyező behajtva liliomot – azaz a királyság jelképét – illetve XVIII. Lajost és feleségét ábrázolja. (MK 1796. II. 225–226.)[23]

A „Párisi Épületek' Revolutziójáról" című cikk szerzője a Bastille lerombolását Jeruzsáleméhez hasonlítja. A St. Genoveva templom közepe beomlott a forradalom alatti építészek kontár munkája miatt, s egy francia képviselő szerint a Pantheon is „tsúfja, és botránkoztató-tárgya leszsz a' mi Architecturánk-

[21] Rousseau-nak köztéri szobrot állítanak, mellképét pedig a Nemzeti Konvent palotájában, Marat képe alatt helyezik el. (BMMer 1793. 949.) Voltaire szobrát – mely „*Hudon* munkái közül a' leg jobbak közzé számláltathatik" – a régi színházból átviszik a Tudományok Nemzeti Intézetébe. (MK 1796. II. 227.)

[22] Az 1793. évi „Szövetség-ünnep"-en a küldöttek a Bastille-nál „egy természetet ábrázoló álló képnek mejjéből ki-folyó vízből" ittak. (BMMer 1793. 550.)

[23] „Kezdetben voltak az ellenforradalmi talizmánok. Piciny Bourbon-liliomokkal telehintett legyezők; titkos rugóra nyíló szelencék a királyság tiltott jelképeivel." MERCIER: *i. m.* 112. Eme sajátos műfajok európai virágzásával az uralkodókról, illetve a nyilvános állami ceremóniákról készített népszerűsítő ábrázolások a legszorosabban vett hétköznapokba, az állandóan változó, efemer divat területére is bevonultak. A korona 1790-es hazahozatalakor és közszemlére tételekor, illetve II. Lipót pozsonyi koronázásakor az eseményeket és a királyi családot ábrázoló legyzők kerültek itthon is forgalomba. MAROS Donka: *„Kivánnyáke, akarják é hogy a' klenódiumokat tartó vasas láda fel nyittasson..." Adalékok a 18. századi efemer műfajokhoz.* = Művészettörténeti Értesítő 1994. 1–2. sz. 83. A „visszanyert" korona képe díszítette 1790-ben Budán egy nemzeti díszbe öltözött lovas tarsolyát. KAZINCZY Ferenc: *Az én életem.* Összegyűjtötte, szerkesztette: SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1987. 146. Egy hazai kereskedő József nádor és felesége arcképével díszített napernyőket és lámpákat kínált eladásra. (MK 1800. I. 103–104.)

nak; bizonyítani fogja az, a' mi orvosolhatatlan változóságunkat, és mindenkori tséltsapságunkat". (BMH 1797. I. 43., BMMer 1796. II. 1239–1330.)

1817-ben egy párizsi képviselő a Bourbon palota homlokzatát díszítő, a forradalom alatt készült relief szétrombolását követelte. A forradalom – véli – nemcsak az intézményekben, de a művészetekben is változást hozott. A bitorló hatalom emlékeinek megsemmisítése azért is szükséges, mert allegorikus jellegük miatt nincs történeti karakterük, s az utókor nem fogja tudni értelmezni őket. A reliefen látható 22 láb magas atletikus nőalak például a forradalom szörnyű korszakának emlékműveit díszítő Szabadság-alakokkal mutat hasonlóságot, de – mint a rossz műveket magyarázó, melléírt „Loi" szó mutatja – valójában a Törvényt jelképezi. A képviselő javaslata szerint – amelyet a parlament is elfogadott – a gipszből készült basrelief főalakja helyett az alkotmánylevelet adományozó, trónján ülő királyt, illetve a Művészet, a Béke és a Kereskedés alakjait kellene megformálni. (PZ 1817. 260–261.)

A francia művészeti élet statisztikai ismertetésére vállalkozó későbbi tudósítás viszont azt hangsúlyozza, hogy a forradalom alatt a tudományok és művészetek eszközeiben, intézményeiben nem romlás, hanem növekedés következett be. A szépmesterségekben „újabb nagy Intézetek támadtak, nagy Kép-galériák szaporodtak, 's ezen Mesterségek most is hathatósan serkentetnek, 's gyámolíttatnak." (HM 1822. II. 385–389.)

Napóleon korának művészete

Ahogy Napóleon politikai pályafutásában a forradalom eredményeinek átvételével párhuzamosan megfigyelhetőek a forradalom „lezárására" irányuló törekvések, ez az ambivalens folyamat a művészeti hírekben is nyomon követhető. A forradalom eseményeinek és eredményeinek megünneplése és a művészetek által való megörökítése Napóleon uralomra jutásának első szakaszában még az állami propaganda része volt.

Lucien Bonaparte, az új belügyminiszter az Invalidusok templomát kívánja az állami ünnepségek színhelyévé tenni. A tervek szerint az új Győzelmi templomot a forradalom kiemelkedő vezéreinek szobraival, s a köztársaság győzelmeit ábrázoló alkotásokkal díszítenék. (MK 1800. I. 126–127.) A belügyminiszter az „Egység napja", azaz július 14-e megünneplésére új rendelkezéseket hozott. (BMH 1800. II. 86–88.) A forradalmi francia hadsereg dicsőségét szándékozik megörökíteni a művészek számára kiírt nyilvános pályázattal is: „12 ezer livrát érő érdempénzt (medálliát) tett fel jutalmul" a szíriai Názáretnél történt ütközet lefestésére, melynek során 300 vitéz francia 3000 lovas törököt vert vissza. (BMH 1801. I. 537.) A köztársaság évfordulóján a Louvre termeiben művészeti és ipari kiállítást rendeztek. (OPZ 1802. 1008–1009.)[24]

[24] A francia hadsereg győzelmeinek tiszteletére kívánta emeltetni a császár azt az emlékművet is, amellyel kapcsolatban 1807-ben a belügyminiszternek írt. Levelében hangsúlyozza, hogy az antik „tempel" formájú építménynek mindazt felül kell haladnia, amit az újkori építészet létrehozott – még a

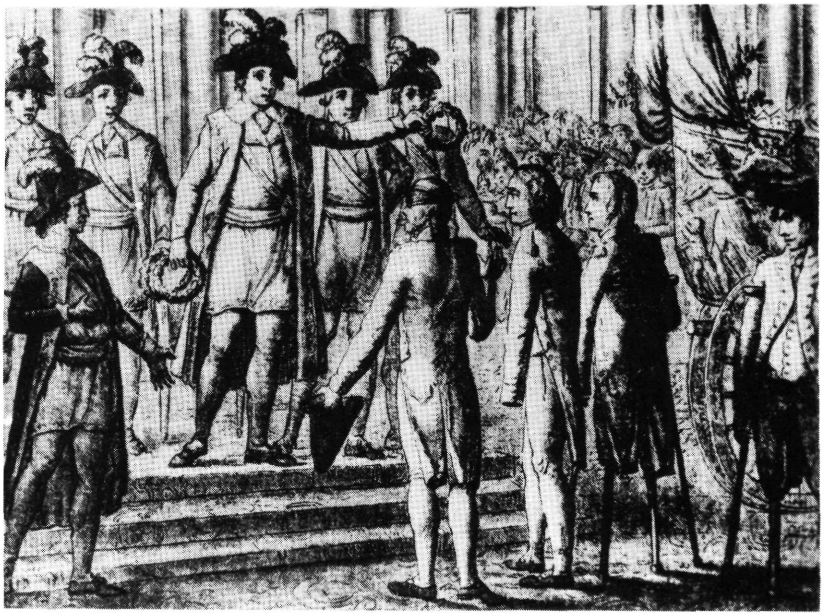

A köztársaság kikiáltásának ünnepén kitüntetik a háborúban megsebesült katonákat. (1799) (Ismeretlen mester rézmetszete, Bibliothèque Nationale, Paris)

A köztársaság diadalát hirdeti – legalábbis címében – az „egész Európában el híresedett Dávid Kép-író"-nak egyik Napóleont ábrázoló portréja, amelyet

> „nem lehet a' Képárosoknál meg szerezni, hanem egyenesen Dávidnál kell magát iránta jelenteni, a' ki illyen tzim alatt tett felőle tudósítást: Le Triomphe de la Republique francoise (a' fr. Respublica Győzedelme.)". (BMH 1800. II. 768.)

Napóleon uralkodása alatt a hatalom külső és belső bizonytalansága felfokozott legitimációs kényszert eredményezett. Erőszakkal szerzett egyeduralkodói hatalmát mind a royalista ellenzék, mind a külvilág jelentős része illegitimnek tartotta, vagy csak fogcsikorgatva és ideiglenesen ismerte el. A francia társadalom különböző rétegeinek elvárásai is eltérőek voltak vele szemben. Hogy megfeleljen ezeknek az elvárásoknak, Bonaparténak a legkülönfélébb szerepeket kellett felvállalnia. A felvilágosodás eszmerendszerének örököse és a polgári forradalom továbbvivője, az új polgári jogrendszert megteremtő bölcs törvényhozó, a katoli-

---

Notre Dame-ot, és a római Szent Péter templomot is. Az amfiteátrumszerű, márványból, gránitból és vasból építendő, 3–6 millió frank költségvetésű emlékműben helyeznék el a berlini quadrigát. Az épület szobrászati díszítésének is márványból kell lennie, s nem szabad olyan kisszerű dolgokat elhelyezni benne, mint amelyek a párizsi kereskedőfeleségek ebédlőiben láthatók. (GB 1826. II. 793–796.)

kus vallásgyakorlat helyreállítója[25] éppúgy volt, mint bátor és kemény katona, legyőzhetetlen világhódító, az ókori római császárok örökébe lépő erőskezű imperátor stb. Mostantól – idézi Roland Mortier Madame de Staël 1800-ban megjelenő írását – „annak, aki hatékonyan akarja segíteni a világosság fejlődését, egyesítenie kell magában – miként a régieknek – a katonai, a törvényhozói és a filozófusi hivatást." „Valószínűleg nem nagyon kellett volna erőltetni, hogy kimondja annak a nevét, aki birtokában volt mindeme képességeknek" – véli Mortier.[26]

A napóleoni művészeti propaganda igyekezett a legteljesebb mértékben kihasználni azokat a lehetőségeket – a metszetforgalomnak a korábbiakhoz képest nagyságrendekkel történő megnövekedése, a műalkotások rendszeres nyilvános bemutatását lehetővé tévő új intézményi keret (szalon, éves kiállítások, műkereskedelmi hálózat) kialakulása stb. – amelyek a 18. század folyamán új távlatokat nyitottak a „műfaj" előtt.[27] Számos, Napóleon cselekedeteit bemutató festményről készült metszet, s „ipari méretekben" állítottak elő – elsősorban Canova munkái nyomán – mellszobrokat a császárról.[28] Franciaországot és Európa megszállt részét a legkülönfélébb műfajú és jellegű Napóleon-ábrázolások árasztják el.

A Bonaparte-kultusz hivatalos képzőművészeti megjelenítésére a hazai sajtó számos példát hoz. A szépművészetekre ügyelő párizsi társaság így köszöntötte az első konzult:

> „A' Mesterségek tsak békesség idején díszlenek 's virágoznak. Téged tart Európa békessége szerzőjének. Te ápolgattad a' mesterségeket a' háború folyása alatt; Te búzdítottad az elkedvetlenedett mesterembereket, és el nem tsüggedtek: Te fogod őket a' békesség helyre álván boldogítani, 's a' hazának hasznos mesterségeket virágoztatni. Nem háládatlanok a' mesterségek: halhatatlanná teszik azok jóltevőjöket, 's a' t." (BMH 1801. II. 573.)

Konkrét példát is találunk Napóleon tetteinek ily módon történő „halhatatlanná tételére":

[25] Az emberek csodálattal beszélnek Dávidnak a pápáról festett, tökéletes hasonlóságú portréjáról, melyet Napóleon a szentatyának szándékozik ajándékozni. (OPZ 1805. 336.)

[26] MORTIER, Roland: *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai.* Bp. 1983. 131. A napóleoni rendszer – írja Antal Frigyes is – „...a racionalista abszolutizmus, a katonai diktatúra, a polgári kormányzás és a liberális törvényhozás keveréke volt, az arisztokratikus udvari hagyományok feltámasztásával; művészete hasonlóan komplex volt, sőt változtatta is a jellegét a rendszer egymást követő szakaszaiban." ANTAL Frigyes: *Stílustörténet – kortörténet.* Bp. 1979. 28.

[27] A képzőművészeti propaganda lehetőségeit a korabeli sajtó is felismerte: a pozsonyi békekötés alkalmából készített párizsi emlékpénzeket ismertető tudósító hangsúlyozza, hogy ily „nevezetes Békességet mitsoda történetek okoztak légyen, puszta szóval is előadhatnánk ugyan: de, hogy nemtsak az előbbi esetek, hanem az ő következtetéseik is mintegy tükörben láttassanak, úgy reménylettem, hogy Érdemes Olvasóim ezt a' Mesterség munkáiban nagyobb figyelmetességgel fogják nézni." (HT 1806. 177.)

[28] HONOUR: *i. m.* 167. Napóleon a sevres-i porcelángyárba küldte az őt ábrázoló, az orosz cártól kapott márvány mellszobrot, hogy porcelán másolatokat készítsenek róla. (HT 1807. II. 244.)

„Denon[29] a' Párisi Múseumnak Elöljárója már Varsóba érkezett. Talán azon környékeket nézi meg, mellyeket Napoleon jeles tetteivel híressekké tett. Hihető, hogy a' Mesterségek által is örökösíteni fogják azon történeteket. A' Képírók, Pénzmetszők újabb foglalatosságokat nyernek." (HT 1807. II. 100.)

A törvényhozó gyűlésben a belügyminiszter lelkesen sorolta fel a Napóleon uralkodása alatti párizsi építkezéseket, s megemlítette, hogy a „ritka mesterségek oskolája azon dolgozik, hogy a' jelen való Országlószék alatt történő nevezetességeket, márványkőre és vászonra ábrázolván, emlékezetbe helyheztesse." (MK 1807. III. 360.)[30]

Számos, az első konzul, illetve a császár tetteit bemutató emlékeztető jelet, szobrot, reliefet,[31] festményt és metszetet készíttettek városok és tartományok, közintézmények, polgári közösségek és magánszemélyek. Egy párizsi polgár annak emlékére veretett érmet, hogy az előző évi Napóleon elleni merénylet sikertelen volt. (BMH 1801. I. 214.) A torinói szobrászakadémia igazgatója kifaragtatta az első konzul szobrát, (BMH 1802. I. 11.) a luccai köztársaság tanácsa pedig márványoszlopot készíttetett Bonapartének. (BMH 1803. 163.) Egy antverpeni festő Napóleon feleségének egy olyan képet festett ajándékba, amelyen Bonaparte a tengerparton ül, s földgömbjén a viharfellegekkel borított Angliát szemléli. (MK 1803. II. 688.) A boulogne-i sereg által tervezett emlékoszlop mellett (MK 1804. IV. 713.) a genovai tengerpartra Napóleon látogatására felépíteni szándékozott Dicsőség templomról, illetve korinthoszi oszlopokkal díszített győzelmi kapuról olvashatunk. (MK 1805. II. 714.) A Napóleon tiszteletére építtetett, fehér márvány korinthoszi oszlopokkal díszített milánói diadalívnek a császár dicsőséges tetteit ábrázoló reliefjeit a legügyesebb helyi szobrászok készítették. (OPZ 1812. 186–187.)

A Bonapartéval kapcsolatos hazai művészeti hírekben megfigyelhető propagandisztikus tendenciák közül kettő rajzolódik ki élesebb körvonalakkal. Az egyik „ideálkép" a polgári forradalom fiát, a republikánus ideológia örökösét, a

[29] Dominique Vivant Denon francia művész, kritikus, művészetbarát, Napóleon alatt a francia múzeumok főigazgatója volt. Tevékeny részt vállalt – mint látni fogjuk – az egyiptomi hadjárat során feltárt régészeti emlékekről szóló, több kötetes illusztrált feldolgozás szerkesztésében és kiadásában. Hosszabb cikket olvashatunk életéről és tevékenységéről: (GB 1825. II. 650–653, 657–659.) Munkásságát ismerteti: WESCHER: *i. m.* 88. és 122–131.

[30] Denon egy képsorozatot rendelt az udvari festőktől, mely az uralkodó személyes erényeit és fejedelmi kiválóságát hangsúlyozó jeleneteket elevenít meg. HONOUR: *i. m.* 163. Napóleon saját maga bízta meg Davidot, a forradalom egykori festőjét, hogy „több nagyméretű képet fessen császári pályafutásának jelentős, ünnepélyes eseményeiről." ANTAL: *i. m.* 29.

[31] BOYER, Ferdinand: *Napoleon et les monuments à sa gloire en France et en Italie (1804–1815).* = Revue de l'Institut Napoleon (66.) 1958. 21–25., HUBERT, Gerard: *Les sculpteurs italiens en France sous la Revolution, l'Empire et la Restauration 1790–1830.* Paris, 1964, Uő.: *La sculpture dans l'Italie napoléonienne.* Paris, 1964.

katonai erények tisztelőjét,[32] a viselkedésében és öltözködésében egyaránt puritán, kemény katonát jeleníti meg.

Ezek a jellemvonások erőteljes hangsúlyt kapnak a Napóleonról megjelentetett egykorú magyar nyelvű önálló kiadványokban is. Napóleon – aki a „czifrálkodásra való hajlandóságot nem igen szíveli"[33] – nemcsak nemességével, hősiességével és igazságosságával, hanem „...együgyű 's erőltetés nélkül való külseje által gerjeszt tiszteletet."[34] Napóleon szerénységét kiemeli Nagy Pál 1808-ban megjelent munkája is: „Pompás Vezéri öltözetektől környékeztetve, ő még is igen köz öltözetet választ..."[35]

Néhány korai sajtóhír az első konzul egyeduralkodói törekvéseinek és reprezentációs igényeinek visszafogottságáról tudósítva szerénységét és bölcsességét hangsúlyozza. Bonaparte nemcsak azért nem vett meg egy eladásra kínált díszes órát, melyen „...minden ütközetei és győzedelmei gyönyörűen elő vagynak adva...", mert drágállotta, hanem azért sem, mert „úgymond az ő győzedelmeinek és ütközeteinek ki ábrázolása, meg sérti az ő Respublikai modestiáját." (BMH 1801. II. 396–397.)[36] Bár később rendszeresítette, először – mivel túl költségesnek találta – elutasította a „Revolutzionális szemfényvesztő külsőségeknek elmés ki-gondolója, az a' ...híres festő David" (BMH 1800. I. 123.) által tervezett új, díszes konzuli egyenruhát.

Isabey Napóleont ábrázoló festményén a hősi póz helyett a „tsendes lélek, a' nagy dolgokról való gondolkodás, és a' pompa nélkül való méltóság" jelentkezik, (BMH 1801. II. 143.) s Canovának a Törvényhozó Tanácsban felállított „ritka szépségű" szobra sem hősként, hanem bölcs törvényhozóként, jobbjában a polgári törvénykönyvvel ábrázolta a császárt. (MK 1806. II. 396.)[37]

[32] A tudósító kiemeli, hogy Napóleon a francia hadsereg tiszteletére építendő emlékműről a belügyminiszterhez küldött levelét egy hadjárat alatt, a friedlandi csatára történő felkészülés közben írta. (GB 1826. II. 793.) Az első konzul számára átalakított St. Cloudi kastély előterét Napóleon tábornokainak büsztjei díszítették. (OPZ 1803. 1175–1177.)

[33] *Bonaparte Napoleon' a' Franczia Köztársaság' első Konzullyának élete 's tulajdonsági.* Pesten, Hartleben Konrád Adolf Könyvárosnál a' Váczi utszában. 1804. 73–74. Ezt a füzetet megelőzte az ugyancsak Konrad Hartleben kiadásában, 1802-ben, Budán megjelent, *Bonapartének, a' Frantzia Respublika első Konzulának élete, és külső 's belső megesmértető jeleinek leírása* című, 107 oldalas, hasonló tartalmú munka.

[34] *I. m.* 1804. 69.

[35] (NAGY Pál): *Napoleon' frantzia birodalom' tsászárának, 's Olasz Ország' királlyának élete 's tulajdonsági. Születésétől a' tilsiti békességig.* Pesten, 1808. Hartleben. 213. Napvilágot látott a korban Napóleon és Mária Lujza esküvőjére két magyar költemény is. „Felséges tsászári és királyi himen. (Költemény)" Buda 1810. és Kazinczy Ferenc: „A nagyság' és szépség' diadalma. Napoleonnak 's Lujzának mennyegzőjöknél." Sárospatak 1810.

[36] Igaz, 1802-ben már nem tiltakozik az ellen, hogy lyoni látogatásakot egy külön e célra készített, hadi győzelmeit ábrázoló székbe üljön a Városházán. (BMH 1802. I. 121.)

[37] Sok portréfestő hízeleghetett természetesen ábrázolásával az első konzulnak: egy párizsi hír szerint Napóleon egyáltalán nem olyan, mint a róla készült képeken: „Sok, fáin, 's a' metző és festő mesterségnek nagy betsületire váló réz mettzéseken úgy szemléljük őtet; mint egy nagy és erős embert, a' kinek tüzes szemei, és egészen ifju tekintete vagyon" (BMH 1801. I. 438), s felesége portréi sem hasonlítanak a modellre.

A másik – az előzővel ellentétes, bár ahhoz hasonlóan erőteljes vonulat – a legyőzhetetlen hadvezér, illetve megkérdőjelezhetetlen és korlátlan hatalmú uralkodó ideálképének kialakítása volt. A cél elérése érdekében a művészek a barokk apoteózis ábrázolásokhoz, illetve az abszolutizmusnak az uralkodót antik istenként vagy héroszként ábrázoló képzőművészeti hagyományához fordultak vissza.

Milánónak nem lesz párja – olvashatjuk a város vezetése által megrendelt Bonaparte-szobron dolgozó Canováról tudósító hírben – „ha, a' világon legnagyobb Hadi vezérnek, a' jelenvaló századnak leg híresebb Képfaragója által készített, ki faragott képével fog bírni." (BMH 1801. I. 567.)

A barokk művészet szimbólum- és allegóriakészletéből merítenek Canovának a császárt Farnese Herkulesként, illetve kezében földgolyót tartó uralkodóként ábrázoló szobrai. (MK 1804. I. 234, II. 767.) Egyértelmű allegóriaként jelenik meg a mitológiai motívum a Párizs városa által az új feleségnek, Mária Lujzának ajándékozott toalettkészleten is. A „kimondhatatlanul szép" együttes nagy tükre, „körül áll Mars és Minerva, kiket Hymen öszve kaptsol. Két felül a' Frantzia, és Austriai Czimerek látszanak." (HKT 1810. II. 164–165.) Appianinak a milánói királyi palota mennyezetére festett, allegorikus alakokkal díszített freskója Jupiternek, de valójában inkább Napóleonnak „Istenítését adja elő." (HKT 1810. I. 97–98, PZ 1810. 107.)

Néhány hírben a két tendencia keveredésével találkozunk. Canovának Párizsban készített Napóleon-portréjáról azt mondják

> „a' hozzá értők, hogy ez a' képe Bonapartának olly jól van találva, hogy az egy *apotheosissal* vetekedik. Úgy van az első konzul ezen képe ki faragva, hogy abból életének legnevezetesebb szempillantásai tetszenek ki, nevezetesen... méjj gondolkozása, a' közönséges emberekre való tekintése..." (BMH 1802. 785–786.)

A reprezentációs igények visszafogottságát, ugyanakkor Bonaparte – bár hangsúlyozottan egy köztársaságban érvényesített – vezetői szerepét említik az első konzul számára átalakított St. Cloud-i kastélyról tudósító beszámolók.

> Itt „...nem lehet... ollyan Ásiai készületekre találni, mellyek a' gazdagsággal való viszsza élés munkái, hanem lehet olly szépséget szemlélni, melly méltó a' Frantzia ízléshez, és egy nagy Respublika Fejéhez." (BMH 1802. II. 404, 752–753, OPZ 1802. 1212–1214, OPZ 1803. 1175–1177.)

A pazar berendezésű, Leonardo és Raffaello festményei nyomán készült, XVI. Lajos korából származó gobelinekkel, díszes sèvres-i porcelánvázákkal, antik szobrokkal díszített pompás kastély leírása ugyanakkor azt sugallja, hogy „lakója" számára már „törvényes" uralkodóvá válása előtt fontos volt a forradalom előtti királyok fényűző környezetének átvétele. Hatalma legitimációját szolgálja ez is, éppúgy, mint a monarchikus külsőségek későbbi látványos átemelései, a koronázás, vagy az osztrák királylánnyal kötött házasság.

Napóleon személye és politikai, illetve katonai tevékenysége a karikaturistáknak is kedvelt témája volt. (NKU 1799. 522.) Egy londoni rajz úgy ábrázolta

az első konzult, hogy bár az egyiptomi francia sereg kötelekkel igyekszik visszatartani, Napóleon egy víziló hátán az éj leple alatt – miközben Nelson admirális a parton mulat – elsuhan Szicília mellett. (BMH 1799. II. 832.) Egy svájci „festésen" Bonaparte óriásként a wallisi tartományon áll, s hadikesztyűt vet Helvéciára. (BMH 1802. II. 838.) Több rajzzal „a' nyughatatlan elméjűek, az Amiensi Békesség' Anglia részéről megerősített tzikkelyeit akarják nevettségessé tenni." (BMH 1802. II. 44.)

A császár bukása után a Napóleonról készült köztéri szobrok egy részére pusztulás várt. Jelképesnek tekinthetjük, hogy párizsi bronzszobrából IV. Henrik lovas szobrát készítették el. (GB 1814. II. 767, 1818. II. 607–608, 640.) Az allegorikus ábrázolásokkal díszített, „Doriai formájú", Vendôme-téri győzelmi oszlop[38] (HKT 1810. II. 148.) tetején álló bronz Napóleon-szobrot Moszkvába fogják szállítani, hogy ott győzelmi jelként ágyúkra állítsák. „Azon ágyúkból állítandó emlék oszlopnak képe már rézre metszve minden Képárosoknál megtaláltatik." (HKT 1814. II. 15.)

Egy anekdotaszerű történetben egy híres szobrász – valószínűleg Canova – épp akkor lett kész a Napóleont ábrázoló nagyszerű alkotásával, amikor a császár csillaga lehanyatlott, ezért műtermében fátyollal le kellett takarnia az elkészült művet. (HM 1820. II. 95.)

Számos emlékpénzt vertek Európának Napóleon utalma alól való felszabadulása alkalmából. (PZ 1814. 1140–1141.)

Napóleon bukása után korábbi mecénási tevékenységét is bírálat érte. A legyőzői által kiadott proklamáció hangsúlyozta, hogy Bonaparte cifra és költséges építkezéseinek idején a francia nép fázott és éhezett. (MK 1814. I. 190.)

A művészeti élet hírei

A 18–19. század fordulóján – a politikai és a hadi helyzet változásával párhuzamosan – kiemelt figyelmet kap a hazai sajtóban Franciaország „műgyűjtői"[39] tevékenysége.

A forradalmi, illetve napóleoni Franciaország lázas műkincsszerző akcióiban, amelyek során tervszerűen rabolták ki a megszállt területeket, nemcsak az ókori

[38] JANSSENS, J.: *La colomne de Vendôme à 150 ans.* = La revue des deux mondes 1961. 1. 308–317.

[39] A kérdéskörről l.: WESCHER: *i. m.*, amely kimerítő bibliográfiát is ad. A 18. századi régészeti kutatásoknak – mindenekelőtt Herkulaneum és Pompeji felfedezésének – illetve az angolok által, valamint a napóleoni hadjáratok alatt összegyűjtött antik művészeti leleteknek az európai klasszicista művészetre gyakorolt hatásáról l. ZÁDOR Anna: *Klasszicizmus és romantika.* Bp. 1976. PÁL József: *A neoklasszicizmus poétikája.* Bp. 1988, 11–12, 80–90. Napóleon műtárgyszerző akcióiról és a „régészeti klasszicizmusról" l. WITTKOP: *i. m.* 1968. 225–226, és 276–284. *Paris–Rome–Athènes. Le voyage en Grece des architectes français aux XIXe et XXe siècles.* École nationale superieure des Beaux-Arts. Paris, 1984. 25–38. Kiállítási katalógus, irodalommal., PÁL József: *i. m.* 1988. 11–14. Az antik emlékek gyűjtéséről – elsősorban Angliára vonatkozóan – GREENHALGH: *i. m.* 1990. 20–23., a kérdés irodalmáról l. a 70–80. jegyzetét.

római birodalom példájának ösztönző ereje mutatható ki. A szemléleti változás – amely a korábbi időszakok művészeti emlékeit már nem a legyőzött feudalizmust jelképező elpusztítandó tárgyakként, hanem a nemzet nyilvánossága számára megőrzendő esztétikai, művészi és történeti értékként fogta fel – korábbi, elszórt jelentkezések után 1794-ben hivatalos elismerést kap a francia művészetpolitikában. David vezetésével művészeti bizottság alakul, amelynek hatáskörébe tartozik a műemlékvédelem és a múzeumszervezés is.

A régebbi korok műremekeinek megbecsülése a napóleoni rezsim számára ugyanakkor a presztízsnövelés eszköze is volt. Bonaparte a leghíresebb, unikális jellegű mesterművek – a magyar sajtóban is hírértékűvé vált – személyes használatával egyfajta kulturális legitimációt igyekezett biztosítani magának: „műértése" egy sorba, egy rangra emelte a kifinomult ízlésű, a művészetekhez értő régi uralkodókkal és arisztokratákkal. Az Itáliából elhozott festmények közül – olvashatjuk – a legszebbekkel hat-hat hónapig a szobáját díszítette, majd visszaküldte őket „a' közönséges képes házba. Leg előszször ama híres Festőnek Raphaelnek halhatatlan munkáit viteti magához." (BMH 1801. II. 206.)

A forradalmi Franciaország katonai előretörését az újságok tanúsága szerint a legtöbb országban – leginkább Itáliában – a műkincsek gyors, pánikszerű elrejtése, időnként elkótyavetyélése előzte meg.[40] Sikerült elmenekíteni a franciák elől a világszerte híres düsseldorfi képgaléria értékeit, (BMMer 1796. II. 803.) s a Lorettot elfoglaló francia katonák is „csak" egymilliót érő drágaságot találtak a híres zarándokhelyen, „mert a' kintseknek legnagyobb része egynéhány napokkal az előtt ládákra rakatott, és a' *Lorettó*bann vólt kevés számú katonaság által jó időben el szállíttatott." (BMH 1797. I. 311.)[41] A lorettói kápolnából „szerentséssenn el szállított kintsek"-ről az újság néhány számmal később részletesen beszámolt. A 20 darab, gyémántokkal kirakott aranylámpából, szent edényekből, III. Henrik francia király felesége által 1588-ban a templomnak ajándékozott, drágakövekkel, gyémántokkal díszített aranycsillagból, a gyermek XIV. Lajost ábrázoló aranyszobrocskából stb. álló lorettoi kincs legnagyobb részét Bonaparte nem tudta megszerezni, mert – mint a francia lapok írják – a kincs a többi templomok drágaságaihoz hasonlóan „...el enyészett a' Státus' haszna nélkül; füstbe ment minden a' mi Revolutzionistáinknak lángoló kezeikből." (BMH 1797. I. 316–317.)

Az itáliai műkincseknek a francia csapatok elől való menekítésében az angolok is segítettek. A római régi „kéz-mívek' betsülői" tudják, hogy

[40] Hangsúlyozni kell ugyanakkor azt is, hogy a műkincsek elszállításáról tudósító hírekkel már a francia forradalom kitörése előtt találkozunk. Róma – olvashatjuk 1787-ben – fokozatosan elveszíti nagyszerű műremekeit, melyek oly sok idegent vonzottak a városba. A toszkánai nagyherceg sok emléket Firenzébe szállíttatott és elkótyavetyéltetett, a nápolyi király pedig számos műremeket, köztük a híres Farnese Herkulest Nápolyba vitette, s tervbe vette a Farnese Bika átvitelét is. (PZ 1787. 59. sz. o. n., MK 1787. 495.)

[41] A témával foglalkozik még: BMMer 1796. II. 801.

„sokkal tartoznak ... Anglus Admirális Nelsonnak, az említett remekeknek megtarthatásáért, mellyeknek ugyan sok mássaikat (kópiáikat) ragadoztak el a' mai Gothusok (a' Fr-ák): de az eredetieknek (originálisoknak) ugyan tsak nagy részét el nem vihették. Háládatosságul, egy emlékeztető oszlop állítódik fel Nelson tiszteletére..." (BMH 1800. I. 165.)

Az angolok sem jártak azonban mindig sikerrel: bár a „Medicea Vénust, és más válogatott írott 's faragott képeket és Oszlopokat" hajókkal Pizából Palermóba szállították – „Róma ki pótolhatatlan kárt vallott, a' maga mesterséges remekeinek el vesztése által; mellyet még jövendőben is keservesen fog érezni." (BMH 1801. I. 251.) A belvederei Apollóhoz és más híres műkincsekhez hasonlóan a Medici Vénusz sem kerülhette el sokáig sorsát. Párizsba szállítása alkalmából emlékpénzt vertek a francia fővárosban. (MK 1802. II. 824, 1803. I. 320.)

A menekítési kísérletek ellenére felbecsülhetetlen értékű műkincs került a megszálló csapatok birtokába. 1796-ban Bonaparte festőket és szobrászokat küldött Itáliába, hogy minél szakértőbben rabolhassák ki a művészet tárházait. (BMH 1796. I. 765–766.) A francia seregek Róma felé „sietésének" egyik oka az – véli a tudósító – „hogy azokat a' drága ritka Régiségeket, a' Clementinum Múseumot, a' Vaticana Bibliothékát, és az ott található nagy számú Festéseket felprédálhassák". (BMMer 1796. II. 799.) A franciák a pápa gyűjteményéből száz szobrot és festményt választottak ki maguknak, s összecsomagolták a környékbeli templomok legszebb festményeit is. (BMMer 1796. II. 835–836.)

„A' Frantziáknak a' Mesterségek' ritka míveihez való különös szerelme" című hosszabb írás kifejti, hogy néhány korábbi nagylelkű győztes sereggel szemben a francia csapatok az elfoglalt országok műremekeihez való „jussokat a' leg szorossabb értelem szerént" gyakorolják. Párizsba kerültek a legszebb belgiumi és hollandiai festmények, a Rajnán-túli német fejedelmek rezidenciáinak kincsei, a legértékesebb lombardiai, pármai, modenai képek. (BMMer 1796. II. 801–803.) A pesti német újság felsorolja azokat a természeti és művészeti ritkaságokat, amelyeket Arles-ból szándékoznak Párizsba vinni. Az állatok, növények, gépek stb. mellett márvány, alabástrom, gránit emlékek, középkori és újabb rézmetszetek, régi pénzek, nagy mesterek rajzai és festményei, büsztök, egyiptomi, római és görög szobrok stb. gyarapítják majd a párizsi nemzeti gyűjteményeket. (NKU 1798. 45–46.)

Részletes beszámolókat olvashatunk arról a nagyszabású, az antik triumfusok hagyományait átvevő párizsi győzelmi menetről, amelyen 1798. Thermidor 9-én az Itáliából elhurcolt műremekeket mutatták be. A szekerek előtt feliratok tájékoztatták az érdeklődőket a rajtuk lévő kincsekről. A két első szekéren a velencei érc-lovakat, mögöttük pedig huszonhat szekéren az elrabolt antik szobrokat – közöttük a Belvederei Apollót, a Laokoont, Vénusz, Merkur és Apolló szobrokat – helyeztek el. A menetben szereplő két szekérnyi festmény között Raffaello, Giulio Romano, Tiziano, Veronese stb. remekei voltak láthatók. A szekereket kísérő szakemberek – múzeumi hivatalnokok, akadémiai tanárok,

művészek és művésznövendékek – jelenléte azt mutatja, hogy az elrabolt műalkotásokat a franciák már nem csupán hadizsákmánynak, hanem szakszerűen megőrzendő értékeknek is tekintették. (MK 1798. III. 201–203, NKU 1798. 514–516, PZ 1798. 680–681.)[42]

Az itáliai műkincsek Párizsba szállítása később is folytatódott. Raffaello Krisztus színeváltozása című festménye úgy mutogattatik Párizsban, „mint valamelly követhetetlen munka". Ezt a remekművet – teszi hozzá a tudósító – a franciák már háromszáz évvel ezelőtt meg akarták szerezni, „de egész Bonapárté idejeig nem vólt mód benne, hogy azt Rómából elvihessék." (BMH 1803. 75.) A Párizsba hivatott Aldobrandini Borghese herceg Rómába visszatérvén a Villa Borghese-ben lévő „drága Gyűjteménnyét", mely „a' Mesterségnek legritkább maradvánnyait, mellyet még Rómában a' régiségből mutathattak, foglalja magában..." ládákba rakatta, „hogy Párisba vitethessenek." (HKT 1808. I. 36–37.)

A franciák vélhetően legnagyobb kincsszerző területe – amelyen a hadiszerencse forgandósága miatt az angolokkal kellett osztozniuk – Egyiptom volt, ahová Napóleon a hadsereggel együtt régészeket és tudósokat is küldött. (PZ 1800. 127.) A szakemberek beszámolói, illetve a feltárt művészeti, építészeti leleteket ismertető illusztrált kiadványok a 19. század elején – a részben éppen Napóleon egyiptomi hadjáratainak hatására – megélénkülő, s új irányt vevő egyiptológiai kutatások ösztönzői voltak.[43]

A hadsereggel együtt Egyiptomba küldött kutatók leleteit ismertető írás szerzője kiemeli, hogy nemcsak az oszlopok és obeliszkek egy része maradt fenn épen oly sok századon keresztül, hanem a rajtuk lévő festések sem vesztették el elevenségüket: „Ennyire tudták az Egyiptomiak reá nyomni munkáikra a' hallhatatlanság' béllyegét." (BMH 1798. II. 400.) Egyiptomi emlékeket mutat be az a leírás is, amely az újsághoz mellékelt metszeten látható leleteket, épületeket ismerteti. (BMH 1799. I. 780–782.)

Az egyiptomi művészeti és építészeti emlékek nagyszerűsége a nem szakértőkre is hatást gyakorolt. Az egyik újság párizsi lapok alapján – egy Egyiptomban katonáskodó francia polgár levelét közli:

> „A' mi Fő kvártélyunk a' híres Alexandriában vagyon, a' hol a' régiségnek ritka szépségű emlékeztető oszlopi, és egyéb mesterséges mívei, még máig is megmaradtak. Melly tágas mezeje nyíttatott ez által a' mesterségeknek! Mennyit tanulhattak ezeknek látása és meg-visgálása által a' mi Tudóssaink; a' melly újonnan szerzett

[42] 1798-ban Marin képviselő kikelt a párizsi múzeum adminisztrátorai ellen, mivel a helytelenül tárolt itáliai műremekeket a tönkremenés fenyegeti. A kölcsönös vádaskodással tarkított vita eldöntésére alakított vizsgálóbizottság tagja volt David is. (BMMer 1798. I. 91, 118–119.)

[43] DECSY Sámuel: *Egyiptom ország históriája.* (Bécs, 1803.) mellett lelkes hangvételű írásokat szentelt az egyiptomi régiségeknek SÁNDOR István: *Sokféle.* 1808. IX. 51–59, 59–61, 61–93. A kérdésről HORVÁTH Judit: *A magyar egyiptológia története.* = Egyiptológiai Füzetek II. Bp. 1985.

esméretekkel Frantzia Országba viszsza térvén, *nagy hasznára lésznek* Országunknak." (BMH 1801. I. 553.)

Egy bronz Ozirisz és egy kő Izisz szobrot küldött 1800-ban Kleber generális a párizsi Akadémiának, 200 érem – köztük sok Ptolemaios kori – kíséretében. (MK 1800. II. 774–775.)

A hadsereg tagjainak a művészeti, régészeti emlékek iránti érdeklődésére utal az a hír is, amely szerint egy francia hajó hadnagya egy görög paraszt kunyhójában talált feliratos antik márványoszlopot Calvet francia tudós orvos és régiséggyűjtő számára hazahozott. (BMH 1800. II. 741.)

„*Coutelle* polgár Frantzia Tudós Egyiptomban azon mesterkedik, hogy egy Obeliskust szállíttson által Egyiptomból Párisba, a' melly nem lehetetlen dolog, mivel Rómában is vagyon két Obeliskus, a' mellyek hasonlóképpen Egyiptomból szállíttattak a' tengeren, ez előtt 1800 esztendővel Olasz Országba." (BMH 1801. I. 602.)

Napóleon szakértőt küldött Bajorországba is, hogy felmérje, milyen értékes festményeket lehetne Franciaországba szállítani. S bár a bajor választófejedelem már korábban kimenekítette a müncheni képtár legértékesebb műalkotásait, 67 kép így is elnyerte a francia szakértő, Neveux[44] figyelmét. Igaz, csak nyolc darab volt közöttük igazán értékes: Tintoretto, Rubens és Van Dyck művei. (MK 1800. IV. 514–515.) A francia kormányzat megparancsolta, hogy a választófejedelem müncheni palotáiban található minden műalkotást, régiséget és ritkaságot csomagoljanak be és küldjenek Párizsba. (OPZ 1800. 827.) A németországi hadjárat során zsákmányolt műremekeket – 50 márványszobrot, 80 mellszobrot, 196 bronzszobrot, sok képet – egy külön palotában helyezték el Párizsban (HKT 1807. II. 305.) A hadinyereségekről beszámoló 1809-es tudósítás megemlíti a német iskolából való régi képeket, amelyek a „Mesterségnek Históriájában nagy figyelmességet érdemelnek..." (HKT 1809. II. 320.)

Az oroszországi hadjáratról tudósító beszámoló felsorolja a Kremlben talált kincseket – ékszerek, koronák mellett például I. Péter fiatalkori portréját. A Párizsba vitt ritkaságok között szerepelt egy gyémántokkal díszített arany Mária szobor is. (MK 1812. II. 349–350, 361.)

A franciák „kénszerített kötések által" (BMMer 1796. II. 799.) is igyekeztek műkincseket szerezni. A békekötés után „az Olasz országi ritkaságok' kiválogatására rendeltetve ... ahoz-értő Biztosok ... érkeztek meg ... Rómába." (BMMer 1797. I. 361.) Egy tudósító meglepőnek találja, hogy a franciák a spanyolokkal való békekötéskor „a' híres Mengs' Festékei közzül vagy egy tutzettet ki nem kértek, a' Toskánával kötött traktábann pedig, a' Medicei Vénust ki

[44] Neveux, Francois Marie, művészeti komisszárként Bajorországba küldött francia festő, a párizsi École Politechnique professzora. A müncheni, schleissheimi, augsburgi és nürnbergi fejedelmi és városi gyűjteményekből 72 képet válogatott ki. WESCHER: *i. m.* 86.

nem alkudták magoknak." (BMMer 1796. II. 803.) Párizs Angliának küldött ultimátumában a pletykák szerint az is szerepelt, hogy a királyi képgaléria száz festményét engedjék át a franciáknak. (BMMer 1797. II. 1267–1268.) A franciák kivonulása után Rómát elfoglaló nápolyi sereggel is megállapodtak abban, hogy a pápai városban megszerzett műremekeket „Párisba takarítják." (BMH 1802. II. 116.)[45]

Néhány hír „önkéntes" adományokról tudósít. Egy szép festett képet kapott Bonaparte „váltságdíjként" a szentatyától, mivel elengedte a fogságban lévő pápai katonákat. (MK 1796. II. 189.) Firenze elöljárói a várost elfoglaló francia csapatok vezetőinek képekkel és régiségekkel kedveskedtek. (MK 1800. II. 743.)

Néhány elrabolt műalkotást Napóleon – bizonyára politikai megfontolásokból – visszaajándékozott Itáliának. A lorettoi kápolna 1797-ben Párizsba szállított (BMH 1797. I. 300, 316–317.) kincsei közül a „boldogságos Szűz Máriának igen híres ... képét ... mostanság az első Konzulnak parantsolatjából, ugyan Loretto városába viszsza vitték." (BMH 1801. I. 490.) Visszakerültek a római Quirinale palota portáljára azok a Péter és Pál apostolokat ábrázoló márványszobrok is, amelyeket a konzuli sereg vitt el korábban. (NKU 1799. 836.)

Az elrabolt és Franciaországba hurcolt műkincseket ugyanakkor sem a forradalmi, sem a napóleoni rezsim nem zárta el a világ elől. Már az 1794-ben megalakított műemléki és művészeti bizottság feladatai közé is tartozott egy nyilvános nemzeti művészeti múzeum létrehozása.[46] Az újfajta múzeumi rendszer és szemlélet megszilárdítására Napóleon is törekedett. Személyesen nyitotta meg – miután megtekintette a kortárs festők alkotásait – az összegyűjtött itáliai műkincsekből rendezett tárlatot, s saját kezűleg helyezte el a Belvederei Apolló posztamensére a szobor történetét ismertető táblácskát. (BMH 1800. II. 688–689, MK 1800. I. 728–729.)

A párizsi lapok alapján több újság ismerteti a Franciaországba került műalkotásokat bemutató múzeum beosztását, a legfontosabb darabokat. A Clemens Pius Múzeumból, a vatikáni és a capitoliumi múzeumból, a Conservatorok Palotájából elhurcolt műremekeket a Laokoon, az Apolló és a Múzsák szobáiban helyezték el. A műtárgyak között találjuk – többek között – a Haldokló Gallust, a Lantos Apollót, Miron Diszkoszvetőjét és a görög filozófusok szobrait is. A múzeumi nyilvánosság fontosságát a tudósító is kiemeli: A szobák „nyitva fognak állani a' nép számára, hogy bátran szemlélgethessék azokat." (NKU 1798. 195–196, BMH 1800. II. 335–337, MK 1800. II. 441–444.) A Louvre múzeu-

[45] Bizonytalan sors várt azokra a műalkotásokra is, amelyeket a franciák és a nápolyiak meghagytak Rómában. A pápának rendeletileg kellett megtiltani bármiféle – régi és új – műalkotás kivitelét, mivel az angolok magas áron igyekeztek megszerezni azokat, s „attól lehetett tartani, hogy azok a' remek munkák is kifogynak nem sokára Olasz Országból, mellyeket a' Frantziák ott hagytak." (BMH 1802. II. 603.)

[46] WESCHER: *i. m.* 33.

mában, amely „leg első most egész Európában" a 270 régi és 1000 új francia festmény mellett 1390 külföldi kép, 20 000 rajz, 30 000 rézmetszet, 150 antik szobor és sok etruszk edény található. (BMH 1801. II. 397–398.)

Párizs „európai művészeti fővárossá" változtatásának terve sok szempontból meg is valósult. A belpolitikai helyzet konszolidálódása után az 1800-as évek elején számtalan külföldi látogató kereste fel a francia fővárost, hogy megtekintse a múzeumokban kiállított művészeti emlékeket. A gondolat megfogalmazást nyert egy hazai újságíró által is:

> „Mint-hogy a' Mesterség' kintseire nézve, nintsen a' világonn ennek a' helynek párja" – olvashatjuk Rómáról az itáliai hadjáratról tudósító írásban – ha a franciák „tzéljokat itt végre halythattyák, Párisból jövendőbenn a' világra nézve, a' Mesterség' kincseinek közönséges oskolájává kelletik válni." (BMMer 1796. II. 799.)

A Napóleon Múzeum[47] ünnepélyes felavatásakor – olvashatjuk egy erdélyi utazó leírásában – a nép elözönlötte

> „az állványokkal, festésekkel, márvány, és bronz medenczékkel csillogó palotákat. Itt láttam a' Phidias', Parrhasius', Praxiteles', Lysippus' faragásaikat, a' Rafaelek', Corregiok', Tizianok' festéseiket, Apollót, Laocoónt, és a' Medicisek Venusát, 's *nagynak és kicsinynek* érzettem magamat egyszersmind!"

Az utazónak elnyerték tetszését az Egyiptomból zsákmányolt művészeti emlékek és múmiák is. (MK 1808. I. 215.)

A Franciaországba hurcolt műkincsek, illetve a hadjáratok során feltárt építészeti emlékek, régészeti leletek tudományos feldolgozására, rendszerezésére, katalogizálására irányuló törekvések – éppúgy, mint a múzeumi hálózat fejlesztése – nemcsak a napóleoni rendszer kulturális emancipációját szolgálták, hanem a műkincsrablások egyfajta legitimációját is.

Az „Egyiptomi Armádiánál a' Mesterségek Kommiszsziójának egygyik tagja" a párizsi művészeti konzervatóriumhoz küldött beszámolójában arról tudósított, hogy a régészeti bizottság Felső-Egyiptomban igen nagy gyűjteményt szerzett, s hogy a Párizsba küldendő régiségeket le is rajzolták. (BMH 1800. II. 640.)

A Párizsban készült tudományos beszámolókat, illusztrált kiadványokat ismertető tudósítás leírja a legérdekesebb emlékeken található ábrázolásokat.

> A „Mesterségek megvi'sgálására ki nevezett" francia társaságok „kinyomozták" s ismerik „már most tökélletesen, a' régi Egyiptom mesterséges maradványait, míveit 's a' t. Leg szebbek és nevezetesebbek a' Felső Egyiptomiak. Le vagynak rajzolva a' régi városoknak fekvései, és minden emlékeztető oszlopok, 's több effélék, minden legkissebb részeikkel együtt..."

[47] A Louvre-ot 1803-ban nevezték el a második konzul, Cambaceres javaslatára Napóleon Múzeumnak.

A beszámoló hangsúlyozza, hogy a régi festett és faragott ábrázolásokból, reliefekből nemcsak az egyiptomiak vallását és ceremóniáit, de mindennapi életüket – a szántást, halászást, hajózást stb. – is megismerhetjük. (BMH 1801. I. 583–584.) A *Magyart Kurir* közölte a francia „országlószéki határozatot is", amely a gyűjteményszervezésről és a kutatás eredményeinek publikálásáról intézkedik. (MK 1802. I. 242–243.)

A párizsi múzeumok igazgatója, Denon vezetésével tudományos igényű összefoglaló feldolgozások készülnek. (PZ 1800. 940–941, BMH 1802. II. 170.) Az egyiptomi régiségekről kiadandó nagy „nemzeti munká"-ról írva a tudósító kiemeli, hogy a kiadványba sem szöveg, sem metszet nem kerülhet addig, míg „azon kirendelt személlyekből álló Társaság előtt meg nem fordulnak, kik Bonapértéval Egyiptomba vóltak." (BMH 1802. II. 407.)

Napóleon bukása után a franciák által elhurcolt műremekek eredeti helyükre való visszaszállítását szorgalmazó mozgalom indult Európában. (GB 1815. II. 684–685, 717.) A franciáknak a velencei rézlovak és az antik szobrok mellett – egy nyomtatásban megjelent lista szerint – 1115 képet kellett visszaadniuk. (GB 1815. II. 737.) A párizsi múzeum tulajdonában lévő műalkotásokat nyilvántartó 1814-es leltárjegyzék szerint a franciák a régiségek gyűjteményét 312 antik szoborral „gyarapították". (HKT 1815. II. 124, MK 1815. 386–387.) Néhány francia újságíró – hogy megtarthassák az elrabolt műkincseket – Európa Múzeummá szerette volna változtatni a párizsi múzeumot. Amikor ez nem sikerült, az „értelmesebbek" azzal vigasztalták magukat, hogy a francia művészet az elmúlt időben igen magas fokra fejlődött, s a jövendő idők számára a görögökéivel és rómaiakéival vetekedő alkotásokat fog hagyni. Ezt bizonyítja – vélik – hogy a külföldiek már most is igen magas áron vásárolják meg David, Gerard, Isabey munkáit. (HKT 1815. II. 303.)

1815-ben Kölnben diadalmenetet rendeztek Rubens egy Párizsból visszaszállított mesterművének, (PZ 1815. 1043.) s eredeti helyére került vissza a brandenburgi kapuról elrabolt quadriga, illetve a kasseli Wilhelmshöhéről elvitt hatalmas Herkules-szobor is. (HKT 1816. I. 129.) 1816-ban a pápa – Canova[48] és a múzeum igazgatója kíséretében – meglátogatta a kibővített vatikáni múzeumot, s megtekintette a visszaszállított Apolló, Laokoon, Antinous szobrokat, s más antik emlékeket. Számos műremeket az angolok hajón fognak Antverpenből Rómába szállítani. (HKT 1816. I. 200.) A *Gemeinnützige Blätter* önálló írást szentelt a franciák által elrabolt művészeti emlékek visszaszállítására irányuló mozgalomnak. (GB 1819. I. 122–123.)[49]

[48] Canova 1815-ben oly sok megrendelést kapott Angliában, hogy 10 év alatt sem készül el vele. A pápa által 1816-ban isiai márkivá kinevezett szobrász (PZ 1816, 99.) európai népszerűségének okát a tudósító abban keresi, hogy Napóleon bukása után fontos szerepet játszott a Párizsba hurcolt itáliai műkincsek visszaszerzésében. (HKT 1816. I. 88.)

[49] Az Itáliából történö műtárgykivitel későbbi megszigorítására következtethetünk abból a hírből, mely szerint a „Barberini palotában volt Faunus, melly a' bálványképek között első szépségnek tartatik, már ez előtt több esztendőkkel megvétetett a' Bavériai Korona Herczeg által, de mindeddig nem nyerhetvén engedelmet a' kivitelre, most tsakugyan valósággal Münchenbe elvitetett." (HKT 1819. II. 396.)

Híreket kapott a korabeli olvasó a franciaországi művészeti oktatásról, illetve a művészeti akadémiákról. A kormány 1802-ben széptudományok akadémiájának felállítását engedélyezte a Piranesi testvéreknek, akik „az Olasz Országi régiségekről írt szép munkáikról eléggé esmeretesek". A kormányszék költségén létrehozandó intézmény – melynek nagy könyvtára és könyvnyomtató műhelye is lesz – 300 diákja festést, metszést, rajzot fog tanulni. (BMH 1802. II. 73, MK 1802. II. 73.) Napóleon Párizsban a szépmesterségek tanítására és gyakorlására szolgáló iskolát és műhelyeket építtetett. (MK 1811. I. 405.)

A francia akadémia ülésének időpontját ismertető tudósító megemlíti a negyedik akadémiai „classist", azaz a festés, képfaragás, építészet, rézmetszés és zene osztályát. A cikkíró a legnevezetesebb tagok – David, Visconti, Houdon stb. – mellett ír Canova római levelezőtagról is. (MK 1803. I. 221.)

A párizsi akadémia „Szép Mesterségeknek Osztáljok a' Nagy Napoleonnak Roland által készíttetett kép bálványt bé ajánlotta." A szobor részletes ismertetése után a tudósító megemlíti, hogy az „oszlopon vagyon kifaragva Minerva, melly a' Franczia Tudós Társaságnak Czímere." (HT 1807. II. 290.) Bár „Vernet Horátz" javasolva volt a párizsi szápművészeti akadémia Denon halálakor megüresedett igazgatói posztjára, a tisztségre végül Ingres-t választották. (HKT 1825. II. 40.)

A műkereskedelem és művészeti élet statisztikai felmérsére vállalkozik az a párizsi hír, amely szerint Franciaországban könyvek, rézmetszetek és zeneművek értékesítésével 293 kereskedő foglalkozik, rézmetszeteket 27, térképeket 9 árul. Az ismertetés 20 rajzolót, 29 történeti ábrázolásokat és portrékat metszőt, 21 térképmetszőt, 65 vignettákat, 12 építészeti rajzokat készítőt, illetve 45 réznyomót említ. A művészek közül 25 alkot pontozó modorban, 9 pedig tussal dolgozik. (NKU 1799. 93.)

A festett, faragott, metszett régiségek iránt Franciaországban megélénkülő nagy keresletről olvashatunk 1803-ban.

> „A' magános emberek közzül is nagy költséget fordítanak sokan az illyen régiségek, ha nem eredeti voltokban is, legalább festésben való megszerzésére." (BMH 1803. 151.)

A hazai sajtó folyamatosan beszámolt a Napóleon parancsára nagy lendülettel megkezdett római városrendezési munkálatokról, amelyek elsődleges célja az antik épületek kiásása és helyreállítása volt. Az írások alkalmanként szakszerű ismertetéseket adtak a feltárt jelentősebb antik templomokról, középületekről. (HKT 1810. II. 364, 1812. I. 90–91, 256., MK 1812. I. 100–102., PZ 1810. 1101.) A városrendezők a Vesta és a Fortuna Virilis templom kiásása, s korábbi állapotának helyreállítása mellett a Forum Romanum újkori épületeinek lerombolását is tervbe vették, hogy a Jupiter Tonans és a Concordia templomok jól látszódjanak. (MK 1810. II. 297.) 1811-ben a Forumon, ahol egy éve még ökrök legeltek, a kiásott Concordia templom már „eredeti szépségében szemléltetik". (MK 1811. I. 299–300.) A római istenek temploma, a 4. században keresztény templommá

alakított Pantheon is „most ismét régi formájába tétetik vissza." (MK 1811. III. 328.) A milánói főtemplom, „melly régi időtől fogva építtetik, Bonaparte parantsolatjára rövid idő alatt tökélletesen elkészül." (HT 1808. I. 151.)

Művészet és reprezentáció a restauráció idején

1814 után Franciaországban nemcsak a császár tiszteletére készített emlékoszlopokat, köztéri szobrokat távolították el, hanem új szobrok, emlékeztető jelek állításával a forradalom előtti uralkodók, híres politikusok, egyházi személyek tiszteletének elmélyítésére is törekedtek.[50] A régi-új hatalom politikai legitimációját szolgálta a középkori és barokk vallási[51] és világi ceremoniális hagyományok felélesztése.

XVIII. Lajos Franciaországba érkezésekor elrendelték, hogy a lakosok „a' régi szokás szerént házaikat szőnyegekkel boríttsák, 's virágokkal ékesítsék..." A király tiszteletére – a sorompók helyett – diadalkapukat építenek, amelyeket „a' Királyi czimer, 's a' napnak pompájára czélozó képek fogják ékesítni...", s IV. Henrik lovasszobrát állítják fel a Pont-Neuf-ön. (HKT 1814. I. 319.) Az új király rendeletet adott ki, hogy a „Magdolna temploma építtessék-fel, és abban emeltessenek engesztelő oltárok" a királyi család kivégzett tagjainak emlékére, s elrendelte több korábbi király, valamint Richelieu, Suger apát stb. szobrainak elkészítését. (HKT 1816. I. 147, OPZ 1816. 223.)

Az angoulemi herceg tiszteletére rendezett párizsi ünnepségen a városháza udvarát a 16. század díszes építészetének ízlésében egyetlen hatalmas teremmé alakították. A terembe fényes trónt és színházat állítottak fel, falát a herceg hőstetteit ábrázoló reliefek díszítették. (OPZ 1824. 19–21.)

Feleleventődnek az udvari festészet – mint láttuk, már Napóleon alatt újra aktivizált – hagyományai is. „Vernet képíró" a rambouilleti vadászatra elkísérte a királyt, hogy „a' régi szokás szerint ... a' nevezetes történeteket lefesse ...". (HKT 1818. II. 147–148.) Horace Vernet a „mostani" francia király, X. Lajos bevonulását ábrázoló új festményt is festett „jelesen". (HM 1824. II. 382.)

A klasszicizmus és a forradalom művészetének manifesztatív antikvitáskultuszával szemben a középkori keresztény eszmeiség és a feudális uralkodói hagyományok felé visszaforduló restaurációs ideológia a 19. század eleji katolikus romantika szellemében hangsúlyozottan a gótika (neogótika) motívumait részesíti előnyben. Helyreállítják a Saint Remy-i régi katedrálist, amelynek főoltára a góti-

[50] Alkalmanként a legmeghökkentőbb eszközöket alkalmazták: „A' Király parantsolatja szerént a' kártyákra ezután mind ollyan figurák fognak tétetni, mellyek a' Franczia Históriákból való történetekre emlékeztetnek." (HKT 1818. II. 454.)

[51] A forradalom szigorú vallásellenessége már korábban enyhülni kezdett: A strassbourgi prefektus 1800-ban megengedte, hogy a katolikusok a város főtemplomát visszakapják istentisztelet tartására, igaz, azt nem, hogy a kórusra „helyheztetett Szabadság' Isten-Aszszony faragott képét onnan le vehessék..." (BMH 1800. II. 396.)

kus építőművészet egyik legszebb emléke. A városba vezető útra négy diadalívet építenek, a katedrális bejárata elé pedig királyi jelképekkel, címerekkel ékesített oszlopokat helyeznek. (OPZ 1825. 548–549.) Az 1825-ös koronázás alkalmával a rheimsi „régi templomban a' bolthajtásokon óriási nagyságú képek látszanak, mellyek rendiben a' Franczia Királyokat adják elő, a' hoszszú pártázatokon a' Rheimsi Érsekeknek képeik vannak Sz. Remigiustól fogva." Két oldalt az előkelő vendégeknek ülőhelyeket készítettek, melyek „...minden részei a' régi ízlés szerént vannak alkotva; egyedül a' Királyi thrónus a' leg újabb ízlés ékességeivel tündöklik." (HKT 1825. I. 308.) A királyi trónus mennyezetén „a' Religiónak és Franczia Országnak jelképe környékezi X-dik Károly nevét ..." A fehér márvány diadalívet aranyozott ékességek és figurák díszítik, s a „templom oszlopainál mindenütt gothus formára készített gyertyatartók állanak ..." (HKT 1825. I. 374, OPZ 1825. 731–732, 768, 798–801, 816–817, 831–832.)[52]

Újságok és folyóiratok rövidítése

BMH	Bécsi Magyar Hírmondó (1792–1803)
BMMer	Bécsi Magyar Merkurius (1793–1798)
GB	Gemeinnützige Blätter (1811–1848)
HMNT	Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789–1791)
HM	Hasznos Mulatságok (1817–1842)
HT	Hazai Tudósítások (1806–1808)
HKT	Hazai és Külföldi Tudósítások (1808–1848)
MK	Magyar Kurír (1786–1834)
NKU	Der neue Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen (Neuer Kurier Aus Ungarn von Kriegs.Staats- und Gelehrte Sachen) (1788–1799)
OPZ	Ofner und Pester Zeitung (1800–1845)
PMH	Pozsonyi Magyar Hírmondó (1780–1788)
PZ	Pressburger Zeitung (1764–1849)

[52] Ennek az irányzatnak tézisszerű kifejezője Heinrich Olivier 1815-ben készült A Szent Szövetség című allegorikus festménye, amely a Napóleont legyőző három uralkodót egy „gótikus" templom belsejében, páncélos középkori lovagokként ábrázolja. (Staatliche Galerie, Dessau.)

JÚLIA PAPP

L'art de la Révolution Française et de l'époque de Napoléon reflété par la presse hongroise contemporaine

Outre les événements politiques, la presse hongroise contemporaine s'occupa de l'art et de la vie artistique de la Révolution Française et de l'époque de Napoléon aussi. De ces nouvelles on peut suivre à la trace, comment l'anéantissement des anciennes statues, des objets de piété symbolisant le régime féodal renversé, la démolition des bâtiments devinrent une partie des fętes officielles d'État, représentées sur des monnaies commémoratives et sur les monuments. Bienque le monde d'image de la Révolution se changeât en apparence radicalement, dans le nouveau système de représentation et de symboles survécut l'exigence de la totalité mégalomane de l'absolutisme anéanti.

La célébration des évènements et des résultats de la Révolution et leur consécration par les arts était encore une partie de la propagande d'État dans la première étape de la domination de Napoléon, pourtant le but primaire de la politique artistique était de consolider la domination de Napoléon, ayant une légitimation intérieure et extérieure incertaine.

Au tournant des XVIIIe et XIXe siècles, la presse hongroise consacre une grande attention à l'activité agressive de la France pour s'accaparer des monuments artistiques et à la préoccupation centrale se dirigeant à établir aux musées, à élaborer scientifiquement et à systématiser les oeuvres d'art et les monuments archéologiques ravis.

La Restauration suivant la chute de Napoléon éloigne non seulement les colonnes commémoratives et les statues publiques érigées durant la Révolution et plus tard en l'honneur de l'empereur, mais en érigeant des statues nouvelles et des signes commémoratifs, elle s'efforçait de rétablir le culte des souverains, des hommes de politique célèbres et des personnages ecclésiastiques de l'époque précédant la Révolution.

LAKATOS ÉVA

Álhírlapírók és a zugsajtó Magyarországon

A politikai mozgalmak „cölöpeire" épített sajtótörténetünkben viszonylag kevés szó esik az újságok és folyóiratok kiadásának jogi-, technikai- s főleg anyagi vonatkozásairól, az emberi jóhiszeműséggel való visszaélések olyan jelenségeit pedig, amelyek az álhírlapírással, a szélhámoskodó „újságírókkal" függnek össze, – szemérmes vagy értetlen hallgatás övezi.

Holott az 1880-as évek sajtójának kialakulását követően a lapkiadás egyik meghatározó mozgatójaként, éltetőjeként – valóban az üzlet, a haszon lépett előtérbe. S csak természetes, hogy ezzel párhuzamosan ezen a területen is kialakultak a pénzcsinálás egyfajta szélhámoskodással együttjáró vadhajtásai, amelyek – éppen a szokványostól eltérő tulajdonságaik miatt – figyelmet érdemelnek; nem egyszer azért is, mert torz megnyilvánulásaik s azok okainak és indítékainak a megismerése közelebb vihet bennünket a sajtó szerepének és természetének a megismeréséhez.

Más, tőlünk a sajtó történetére sokkal nagyobb érdeklődéssel – s főleg nagyobb megbecsüléssel odafigyelő nemzeteknél – már fél évszázaddal ezelőtt megindult a zugsajtó kutatása és tudományos elemzése.[1]

Alábbi írásunkban erre a kérdéskörre szeretnénk felhívni a figyelmet, előrebocsátva, hogy megfigyeléseink mögött nincs átfogó és módszeres anyaggyűjtés. Adataink túlnyomó többsége csupán melléktermék, amelyet évtizedes bibliográfiai munkánk során jegyeztünk fel; egyszerűen sajnálva visszadobni a „fogást" a lapok évfolyamainak a tengerébe.

Köztudatunkban meglehetősen homályos a zugsajtó illetve az álhírlapíró fogalma. Előbbin általában a tájékoztatás megszokott módszereitől eltérő és kétes hírű lapokat értjük; utóbbit pedig rendszerint a kellemetlenkedő, az emberi együttélés szabályait felrúgó tollforgatóval azonosítjuk. Ilyen alapon a magyar zugfirkászok első képviselőjét könnyen láthatnánk a Petőfit és radikális népiességét támadó, majd az 1848-as forradalomban köpenyeget váltó s egyszerre Petőfi fordítójává előlépett Zerffi Gusztávban avagy egy másik kortársában, Kovacsóczy Mihályban, akinek tevékenységét Illyés Gyula egyenesen a rágalma-

[1] L. pl. PESTER, Martin: *Der Schutz des Privatlabens gegen Indiskretion im gegenwärtigen und künftigen Strafrecht unter besonderer Berücksichtigung des Sensationspresse.* Berlin, 1931. – és ismertetése: s. k.: *Doktori értekezést írtak az álhírlapírókról.* = Ellenzék (Kolozsvár) 1931. okt. 10. 232. sz. 2.

zás magasiskolájaként jellemezte.[2] A szubjektív tulajdonságokat illetően nincs is kifogásolni való e kitűnő ősök tekintetében. Ám mindkettőjük mögül hiányzik az a bizonytalan eredetű háttér, amit utóbb zugsajtónak neveztek. A *Honderű* (1843–1848) például, Zerffi jeles fóruma, semmi körülmények között sem tekinthető zuglapnak; tisztes vállalkozás, amelynek legfeljebb konzervatív irányzatával lehet vitatkozni. Sem e lap, sem cikkírója nem névtelenül intrikált, s legfőképpen: nem anyagi haszonszerzés által indíttatva, mint a néhány évtizeddel később megjelent igazi zugtermékek.

Ezek ugyanis közvetlenül összefüggnek a sajtó tömegtermelésével, s még távolabbról: a sajtótermékek körforgós (rotációs) és nagy termelékenységű nyomdai előállításának az elterjedésével – a múlt század hatvanas és hetvenes éveinek fordulóján. Az olcsóbb technikai háttérrel a lapkiadás hirtelen kiváló üzletté vált. Egyre többen és többen vállalkoztak új lapok indítására, hiszen eladásukkal a lehető leggyorsabban sikerült megforgatni a befektetett tőkehányadot. A számok önmagukért beszélnek: 1846-ban mindössze hetvenkét periodika jelent meg Magyarországon. 1867-ben ez a szám a többszörösére, kettőszázhatvannégyre emelkedett.[3] S ez még mindig csak a kezdet: 1906-ban az országban nem kevesebb mint kettőezer-kettőszázkilencvenkettő lap hagyta el a sajtót.[4]

Még ha visszafogottan írunk is e folyamatról, akkor is robbanásként kell jellemeznünk: a sajtó az egyik leggyorsabban megtérülő üzletággá vált, amelynek műveléséhez – éppen a pénz gyors forgása miatt – nem is volt szükség különösen nagy befektetésre. Mindez – hogy hasonlatainkkal továbbra is a fizika körében maradjunk – szinte mágnesként vonzotta a vállalkozásra kész elemeket – és a könnyű pénzszerzés reményében ténykedő szélhámosokat. Belőlük lettek (legtöbb esetben) a zuglapok „szerkesztői" és álhírlapírói.

A gyors felfutás következtében meglehetősen vegyessé vált a sajtó színvonala. Sok olyan vállalkozás született, amelyet nem minőségi szempontok, hanem csak a gyors haszon reménye irányított. A zugsajtó felemlegetése kezdetben elsősorban az eltömegesedéssel és színvonaltalansággal összefüggő jelenségek láttán jelentkezett. Mihez képest? – tehető fel rögtön a kérdés. Milyen korábbi mércék követelményeihez képest alakult ki az elutasítás? „Hírlapirodalmunk minden bizonnyal egyik legfőbb tényezőjét képezi közművelődésünknek" – olvasható egy korabeli röplap bevezetőjében – „amely a közvélemény vezetésére, közérdekeink igazságos védő vagy támadó szószólására, közügyeink megbírálására... s a közízlés ápolására [van] hivatva."[5]

[2] ILLYÉS Gyula: *Egy elfeledett nagy elődd vagy a rágalmazás iskolája.* = Magyar Csillag 1943. jan. 15. 2. sz. 101–105., és I. Gy.: Ingyen lakoma. Bp. 1964. 1. köt. 34–44.

[3] *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849.* Összeáll. BUSA Margit. Bp. 1986. 615–617., *1850–1867.* Bp. 1996. 245–251.

[4] KERESZTY István: *A hazai időszaki sajtó 1910-ben.* 90 l. (A Magyar Könyvszemle 1911. évfolyamának melléklete.)

[5] SÓLYOM Jenő: *Az irodalom svindlerei.* Fény és árnyképek. Bp. 1878. 3.

E nemes és igényes – a felvilágosodás eszméit tükröző vélemény még a századforduló táján is tovább élt, megtetézve számos erkölcsi motívummal. A „hivatása magaslatán álló újságnak" – írja a lapok szenzációhajhászó, alantas érdeklődést kielégítő címlapjaik ellen dörgő Fülöp Áron – „az a kötelessége, hogy [az] újdonság utáni kíváncsiság kielégítése mellett olvasói tiszta érzékét fejlessze, érzelmét nemesítve, gondolkodását helyesen irányítsa."[6]

A bírálók meglehetősen egyértelműen fogalmaztak akkor, amikor az általuk tapasztalt hiányosságokat és azok okait is szóvá tették (megerősítve egyben megállapításaikkal korábbi látleletünket).

> „A lapszerkesztés és lapkiadás kizárólagosan üzleti célt és keresetforrást kezd képezni az élelmesek kezében; innen ered azután, hogy az ily népbolondító vállalkozás felületesen és elfogultan, nem kellő gonddal és lelkiismeretességgel, hanem az alakoskodás és szédelgés üzelmeivel történik; hiányozván még ezek mellett többnyire az odaadó buzgalom is."[7]

A színvonaltalansággal és szenzációhajhászással ezidőtájt leginkább a gombamódra szaporodó vidéki lapokat illették, nem hagyva ki a felsorolásból az ugyancsak e tájt elszaporodó képeslapokat sem. A zugsajtó minősítése ezekben az évtizedekben telik meg politikai tartalommal is. 1885-ben külön röplap jelenik meg, amely körülményeskedő bevezető után heves támadást intéz Istóczy Győző „*12 Röpirat*" (1880–1881) című vállalkozása ellen.[8]

Tartalma felől világosan tájékoztat néhány borítólapra kiemelt tanulmánycím: „A zsidó kereskedelem koldusbotra juttatja a keresztényeket, A zsidókérdés a porosz képviselőházban stb."[9]

Gastmann Soma röpirata ezt az „antiszemita folyóiratot" nevezi zugsajtónak. Mondanunk sem kell, hogy Istóczy Győző viszont „A zsidó és zsidóskodó hírlapokról" mondja ugyanezt.[10] A zugsajtó vagy ahogy a kortárs írta „revolverjournalisztika" – ebben a körben egyfajta szitokszóvá vált, amely az ellenfelek kölcsönös megbélyegzését szolgálta. S nemcsak szemitizmus vagy antiszemitizmus tekintetében. Ugyanígy használták a pánszláv szellemiségű lapok esetében, de még a különféle politikai pártok sajtójának kölcsönös minősítésében is dobálóztak vele.

Mindez azonban elsősorban a politikai retorika kérdéskörébe utalható, s csak érintőlegesen van köze az „igazi" zugsajtó, az üzleti szélhámoskodás anyagi természetű jelenségeihez, amelyek tipológiailag az alábbi három csoportba sorolhatók: a) a lapokkal való anyagi üzérkedés
b) a lap közleményeivel való visszaélés
c) ál-újságírói manipulációk

[6] FÜLÖP Áron: *Képes újságjaink.* = Magyarország 1898. júl. 20. 199. sz. 3–4.

[7] L. 5. jegyz. *i. m.* 6.

[8] GASTMANN Soma: *Sajtószabadság korlátozása vagy revolverjournalisztika eltörlése.* Nagyvárad, 1885. 21 l.

[9] L. „12 Röpirat" 1881. jan. 15. 4. füz.

[10] L. "12 Röpirat„ 1881. aug. 15. 11. füz.

A lapokkal való anyagi üzérkedés

A csalások e formájának még nincs semmi köze a rágalmakhoz, a hírekkel–cikkekkel való különféle üzeleteléshez. Az ide sorolható vállalkozásnak egyedüli célja a pénzszerzés. Legegyszerűbb módja – az előfizetési ívekkel való házalás. A lap címe hangozzék jól, programján ígérjen izgalmas tartalmat, természetesen csak „tisztes" keretek között, hogy ugyanakkor bizalmat is ébresszen. A jóhiszeműen kiegyenlített előfizetések összegével azután csendben tovább lehetett állni.

E jól bevált trükköt hosszú évtizedeken át művelhették. Illusztrálására csak egy-két példát említenénk, elsősorban a tipológia kedvéért. Például 1895 őszén előfizetési felhívást nyomattak ki Nagykőrösön s *Kossuth Lapja* címmel – Kossuth Ferenc szerkesztésében – ígértek szenzációt. Nyilván eredményesen, mert több lap is nyilatkozatra kérte fel ez ügyben Kossuth Ferencet, aki kijelentette, hogy visszaéltek nevével.[11] Néhány évvel később, 1900-ban nagykőrösi és mándi Balla Jenő „szerkesztő" a vidéki napi- és hetilapok címlistájával együtt kísérő levélben tájékoztatta a szerkesztőségeket, hogy *Magyar Unió* címmel újságot alapít. Magyarország 12 vidéki napilapját és 73 hetilapját „a vidéki zsurnalisztika színvonalának emelésére és a szellemi és anyagi erők koncentrálására" egyesítené lapjában. Az előfizetési összegek fölött – természetesen – csak ő rendelkezne.[12]

1900-ban a soproni *„Merkur" Hölgyek Lapja* című szépirodalmi lap szerkesztője előfizetőket toborzó programjában másolási munkát ígért – ha fél évre előfizetnek induló lapjára. Erre a „fogásra" sokan, a remélt munkaalkalomért, utolsó fillérjeiket küldték el – ám egy csalódott előfizető, az elmaradt munkaalkalomért ezt a megtévesztést egy fővárosi újságban a nyilvánosság elé is tárta. De így is jövedelmező lehetett a befolyt összeg, mert négy hónapig sikerült a magyar–német nyelvű „házi tanácsadó és központi hirdető" lapot életben tartani.[13]

Később Tóth Pál „szerkesztő" – megunván a tanári pályát, lapvállalkozásokba kezdett. *A Népvezér* (1896–1899) képes hetilap szerkesztését és kiadását 1896 végén átvette – és már 1899-ben a vállalatához beszedett pénzt elsikkasztotta. Kiszabadulása után 1907-ben, hangzatos címmel megindította a *Szabad Sajtót*. Új lapjának tartalma főleg abban merült ki, hogy tizenegy folytatásos részletben pocskondiázza az akkor még ifjú Lengyel Zoltán hírlapírót és jogászt. Hat hónap után a munkatársai kaucióját szintén elsikkasztotta.[14] Idővel a

[11] *Kossuth Ferenc lapja.* = Pécsi Napló 1895. nov. 6. 5.

[12] S-ó: *Vigyázzatok újságírók! vagy a legújabb kiadó, vagy: nincs többé vidéki lap és a Magyar Unió.* = Pécsi Napló 1900. máj. 20. 10.

[13] *Csalás szépirodalmi lappal.* = Magyarország 1900. 112. sz. ápr. 24. 8.

[14] *Óvadéksikkasztó zuglapszerkesztő.* = Pécsi Napló 1908. szept. 5. 7., és: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. Bp. 1914. 438. h.

másik oldal, az előfizető is kiokosodott, megkísérelt némi ingyen pénzhez, illetve olvasnivalóhoz jutni. 1909-ben egy felvidéki, magát hol jegyzőnek, hol orvosnak nevező egyén sorra írta leveleit a fővárosi szerkesztőségeknek, s mutatványszámokat kért azzal, hogy elő kíván fizetni lapjaikra. A trükk eredményes volt: így heteken-hónapokon át ingyen jutott a sajtótermékekhez. Nyilván nem egyedi jelenségről van szó, mert az *Újságkiadók Lapja* országos nyilvánosság előtt kívánt e gyakorlat bemutatásával – a visszaélés e formája ellen védekezni.[15]

A lapokkal való ügyes üzleti fogás egy további lehetőségét a címvariációk kínálják. A dolog lényege: ugyanazt a lapot, pontosabban ugyanazt a tartalmat – többféle címmel, címfejjel teszik közzé, s ezáltal a terjesztő többféle potenciális előfizetői rétegben kísérletezhet.

Egyszerűbb esetekben ez csupán azt jelenthette, hogy egy földrajzilag szélesebb területen belül a kiadó több helyi változatban „teríti" áruját. E gyakorlat legjellegzetesebb példája egy nyitrai „lapcsalád" amely az alábbi címváltozatokban kínálta – csekély tartalmi eltéréssel – híranyagát: *Aranyosmaróti Hírlap, Barsi Futár* (1908–1913), *Bazin és Vidéke* (1908–1912), *Felsőmagyarországi Lapok* (1906–1913), *Közvélemény* (1902–1913), *Malaczka és Vidéke* (1908–1913), *Miava* (1907–1913), *Nagyszombati Hírlap* (1903–1912), *Nagytapolcsány és Vidéke, Nyitra* (1907–1914), *Pöstyéni Lapok* (1907–1913), *Privigye és Vidéke* (1907–1912), *Szakolczai Határőr* (1907–1913), *Szenic-Miava és Vidéke* (1907–1913), *Vágsellye és Vidéke* (1907–1912), *Vágszeredi Híradó, Vágújhelyi Hírlap* (1907–1913). A felsorolt címek több évfolyamot megéltek, ami arra utal, hogy a szerkesztői ügyeskedés minden bonyodalom nélkül bevált, a lapok rotációja ellen a közönség nem emelt kifogást, de a Szatmárnémetiben megjelenő *Szamos* című napilap ekként véleményezte 1910-ben: „...érdektelen, összeollózott cikkek, amelyekből csak úgy ásít ki az unalom..."[16]

Voltak azonban a címvariálásnak kevésbé mértéktartó példái is. A „Lapkiadás mint üzlet" című tanulmányunkban már ismertettük azt a magát Irodalmi Társulatnak nevező vállalkozást, amely egyszerre kilenc „lapot" jelentetett meg 1890-ben azonos tartalommal, amelyek az előbbinél sokkal nagyobb földrajzi szóródást körvonalaznak: *Nagy-Kikinda, Zólyom és Vidéke, Nagy-Kanizsa, Kárpátvidék, Hevesvármegye, Székelyhíd és Vidéke, Lippai Újság, Vingai Újság, Kis-Jenő és Környéke.*[17] A nyitrai vállalkozással szemben ezekből a címekből mindössze egy-egy szám jelent meg – ám különböző impresszum adatokkal. A jelek arra mutatnak, hogy az előfizetőkre ezúttal az ország legkülönbözőbb vidékein vadásztak, s igen valószínű, hogy egyszerre több ügynököt is

[15] *Az újságok csalói. A mutatványszámok.* = Újságkiadók Lapja 1909. dec., 10–11. – Előzőleg megjelent a Független Magyarország 1909. dec. 2-i számában is.

[16] *Tizenkét című újság.* Hírlapirodalom vidéken. = Szamos 1910. júl. 31. 167. sz. 3.

[17] LAKATOS Éva: *Lapkiadás mint üzlet.* = MKsz 1979. 160–161.

alkalmaztak. A nyitrai és a Budapesten székelő Irodalmi Társulat gyakorlatának összehasonlítása: az egyik egyszerűen csak többet akart eladni a már egyszer kinyomtatott újságból, a másik viszont az ügyfelei tudatos megtévesztésére és megkárosítására törekedett – arra figyelmeztet, hogy óvatosabban bánjunk a „zugsajtó" fogalmának az alkalmazásával. Erre egyébként e témáról megjelent egyetlen tudományos igényű tanulmány szerzője, Tápay-Szabó László is felhívta a figyelmet, azt állítva, hogy „A »rendes« sajtónak, a zugsajtótól való megkülönböztetése nagyon nehéz, mert annak a határnak megállapítására, amely egymástól elválasztja őket, nincsenek szabályok".[18]

Az 1925-ben megjelent *Súgólyuk*at színházi szemlének szánta naiv és tapasztalatlan szerkesztője. A második számot azonban már nem tudta megjelentetni, előfizetői hoppon maradtak. Mi nem sorolnánk mégsem a zugsajtóhoz, hiszen alapítójának nem a megtévesztés volt a célja. „Tettét" végül is szerencsétlen öngyilkossága is menti.[19] S igencsak meg kellene fontolni, hogyan is minősítsük az *Otthon* című képes havi folyóirat 1897–1906 közötti évfolyamait. Ilyen folyóirat ugyanis a jelzett időpontban nem került terjesztésre. Az *Otthon* (1893–1896) 1896 szeptemberében beolvadt a tőkeerősebb *Magyar Szalon*ba (1884–1936), s az *Otthon* fenti, a kiadóhivatal által beköttetett évfolyamai azonosak az őt beolvasztó *Magyar Szalon*éval. Ezzel a kis névcserével a *Magyar Szalon* nyilván az *Otthon* korábbi előfizetőit kívánta megtartani a megszokott címváltozat szerepeltetésével. Kereskedelmi játék ez is a lapcímmel, de semmiképpen sem minősíthető csalásnak vagy tudatos megtévesztésnek.

Még kevésbé merülhet fel a rosszhiszeműség, az előfizetők bizalmával való visszaélés azokban az esetekben, amelyeknél a folytonos címváltoztatás politikai nyomás következménye, s a rejtőzködés egyfajta eszköze. A legegyértelműbb példája e magatartásnak Szini Károly, aki az 1848–49-es szabadságharc eszméit kívánta megszólaltatni *Március 15, Szabadság, Egyenlőség, Testvériség* címmel megjelentetett lapjaiban, tegyük hozzá: 1867 és 1868-ban a kiegyezés elleni tiltakozásul. Jogi szempontból nem is hetilapot, hanem röplapokat adott ki, amelyek meghatározott sorrendben követték egymást, s Szini Károly gondosan ügyelt arra is, hogy egy bizonyos cím legfeljebb csak tízszer jelenjék meg a naptári év során. Ez az időszakosság volt ugyanis a határ a periodikum és a röplap között.[20] (A korábban már említett csalók is rendszerint röplapként tették közzé mutatványszámaikat, hogy kikerüljék a lapengedély megkérésének bonyodalmait.)

[18] TÁPAY-SZABÓ László: *Zugsajtó–szennysajtó–reform.* = Katolikus Szemle 1935. dec., 12. sz. 735–743.

[19] L. I.: *Birinyi Lajos öt órával siette el az öngyilkosságát.* Egy pesti „karrier" vége. = Pesti Napló 1925. nov. 8. 6.

[20] Szini Károly lapjairól részletesebben l. 17. sz. jegyzet: 155–157.

Szini Károly gyakorlata utóbb mintává vált a magyar lapkiadás alapjait jelentő 1848-i és 1914-i sajtótörvények kijátszásának. Egyetlen adott cím helyett ki kellett ötöt vagy hatot választani s azok öthetenkénti – röplap jellegű – megjelentetésével ki lehetett alakítani az egyes címek szabályosan ismétlődő sorrendiségével egy olyan „szövedéket", amely végül szabályos évfolyammá állt össze. Ezt a gyakorlatot követte a politikai lapok megjelentetéséhez előírt – és meglehetősen magas kaucióval nem rendelkező *Új Népszava* is 1896-ban, amikor *Népjólét*ként, *Új Népjog*ként, *Új Népszava*ként, *Népszabadság*ként és *Népakarat*ként folytatta megjelenését. S ugyanezzel a módszerrel küzdött a fennmaradásért három évtizeddel később Martosi Mórocz János, aki 1923 és 1929 között hétféle címváltozatban igyekezett életben tartani *Újpesti Hírlap*ként elkezdett harcos, a fehér és vörös diktatúra ellen egyaránt hadakozó hetilap folyamát.[21] E lapokat legfeljebb politikai ellenfelei nevezhették „zugsajtónak".

Némi csalafintaság van viszont azokban a címváltoztatásokban, amelyek a közerkölcs és az ide vonatkozó jogszabályoknak kijátszása végett variáltak: ilyen volt például a Temesváron megjelenő *Kaviár* (1923–1935) című illusztrált, pikáns hetilap, amelynek tartalmát a magyarországi hatóságok pornográfiának minősítettek s ezért terjesztését is betiltották. A szerkesztés erre úgy reagált, hogy a Magyarországra kerülő példányokat *Pók* címmel hozta forgalomba.[22] A címváltoztatás végül is éppen az előfizetők anyagi érdekében történt, s csupán a hatóságok kijátszását szolgálta.

Annál egyértelműbb viszont a címekkel való bűvészkedés másik példája, amely már sajátos átmenetet alkot tipológiai felosztásunk következő fejezetébe, amely a lapok tartalmi vonatkozásait vizsgálja.

Vigyázó (Kohn) Tivadar könyomdatulajdonos és egy Pick Gábor Ignácz – valaha bűvészként (!) tevékenykedő egyén vállalkozásáról van szó, akik a századfordulón Budapesten 12 címmel adták ki „lapjaikat". A *Culturelle Blätter,* a *Finanzielle Blätter*, a *Fortschritts-Spresse*, az *Illustrirte Sonntags-Zeitung*, az *Interessante Blätter*, a *Local-Zeitung*, a *Reichs-Herold*, a *Reichs-Revue*, a *Salonblatt*, a *Vorsicht,* a *Welt-Echo* és *Az Ország Tükre* a már ismert séma szerint: ismétlődő tartalommal jelent meg. Egy rovat azért változott bennük – a „Közélet jelesei" című. Az itt kiszerkesztett iparosokhoz és kereskedőkhöz elküldték a lapokat és egy nagyobb összegről szóló előfizetési nyugtát...[23]

[21] Az *Új Népszava* és az *Újpesti Hírlap* részletes könyvészeti leírását l. a *Magyar irodalmi folyóiratok (Új – Vágvölgyi Lap)* c. bibliográfia 35–37. sz. füzetében. (Bp. 1997.)

[22] *Pornográfiát csempésznek Romániából Magyarországra.* = Újmagyarország 1934. júl. 22. 29. sz. 1–2.

[23] *Szédelgés lapvállalatokkal.* = Aradi Közlöny 1901. máj. 15. 111. sz. 9., és SZINNYEI József, id.: *A hazai hírlapirodalom 1898-ban*: 31., *1899-ben*: 29–30., *1900-ban*: 30–31. Melléklet a MKsz – – folyamához.

A lapok közleményeivel történő visszaélések

Az 1860-as években a hírlapírás csak mellékes tevékenység volt. Ügyvédek, tanárok, írók, politikusok szerkesztették az újságokat. Értesüléseik, a hírek cammogva jutottak el a szerkesztőségi szobákba, hiszen nem volt telefon, a távíró is csak fokozatosan vált „munkaeszközzé". Ezért igen erősen támaszkodtak a rendszeres és eseti levelezők tudósításaira, de így is kielégítették a hírlapot is olvasó – a maihoz képest – csekély számú olvasóközönséget. Néhány évtized alatt a sajtó rohamosan fejlődött, átalakult: az újság tömegfogyasztásra szánt árucikké vált. Ekkor már éjjel-nappal a legtávolabbi földrészekről távírókon érkeztek a hírek, a sebesjárárú riporterek a rendőrkapitányságokon, bíróságokon, vármegyeházákon, városházán és más közhivatalokban és magánrendezvényeken megfordultak – majd a hírekkel megrakodva, mint a méhek tértek vissza a szerkesztőségekbe, hogy a helyszínen készített jegyzeteiket szenzációs tálalásban kínálják az olvasóknak. Az addigi néhány unalmas rovat helyén újak születtek, s ezekben szenzációs híreket fürkészhetett az olvasó... A „szakállas újságok" kora lejárt, ezért fortyant fel a galambepéjű Benedek Elek a családi események vámszedői ellen, akik huszadrangú újságaik hírszolgálatára hivatkozva betörtek az esküvőkre és a temetésekre:

> „Ha egy előbbkelő állású legényembernek megjelen a neve az újságok hymenrovatában, másnap már bepöndörül hozzá egy cvikkeres fickó, a ki egy soha nem hallott nevű újság munkatársaként mutatván be magát, arcképet kér a boldog vőlegénytől, amelyet ő a bájos menyasszonyával együtt virágos kertben rajzoltat meg s ad ki – 50 forintokért. Ha balek vőlegényre akad, olyanra, a kinek minden újság – újság s látja, hogy csak a dicsőség árát sokalja a boldog vőlegény úr, kész alkudni, mint a vevőket utcán fogdosó jövendőbeli milliomos s az ötven forintról leszáll egész tíz forintig. Talán alább is.
>
> Ha egy vagyonos családnak meghal a feje, a halottas házhoz ki penderül be ismét legelőször? Ugyanaz a cvikkeres úr, ki az érdemekben megdicsőült családfő arcképét kész kiadni „gúny-áron" (Spott preise), sőt még megható nekrológot is ír hozzá – 5 forintért."[24]

Az emberi hiúságra épített a nemrég említett Vigyázó (Kohn) Tivadar is, aki a „Közéletünk Jelesei" rovatában bemutatott trükköt nem először alkalmazta tizenkét címen megjelentetett „lapcsaládjában". Első próbálkozásairól egy 1897-ből származó közlemény ad hírt. Igaz, ekkor még Kohn (Kohut) Tivadarként használja nevét s rovat helyett gyakorlatát a másfél évfolyamot megért *Jeleseink* (1896–1897) című lapjában kezdte, ahol arcképekkel illusztrált cikkekben írta meg az előre kiszemelt jeles egyének fölmagasztalását, majd a megjelenést követően személyesen juttatta el az érdekelthez a lapot – természetesen kellő anyagi viszontszolgáltatás reményében. E módszerét a kétnyelvű és

[24] [BENEDEK Elek] B. E.: *A zuglapok.* = Fővárosi Lapok 1893. júl. 23. 201. sz. 1619–1620.

kétségtelenül jobban hangzó *Birodalmi Szemle (Reisch-Revue)* címűben tökéletesítette. „Technikájának" leírását bízzuk a kortárs dühös leleplezésére:

> „A nyolcoldalú lapocskából nyomatott egyszerre vagy kétezer példányt, de úgy, hogy az első és ötödik oldal üresen maradt. Ezekre az üres lapokra időnkint az égig dicsérve, életrajzát, működési körét írta meg valakinek s így megjelent a lap kétszáz példányban. Azután újra kétszáz példányban szétküldte a lapját, csakhogy most már másokat dicsért meg az üresen hagyott első és ötödik lapon, a többi szöveg megmaradt a régi. A szétküldött lapokkal küldött egy tíz és egy ötforintos nyugtát s a megdicsért emberek beváltották, mások meg annak reményében váltották be, hogy majd ő rájuk is kerül sor a magasztalásban."[25]

A zuglapok pénzcsinálásának durvább eszközei, mindenekelőtt a zsarolás, minden bizonnyal korábbi keletűek a leírtaknál. Kétféle technikájuk ismert. Az első: megírják a cikket, majd bemutatják a megrágalmazottnak, s közlik az összeget, amellyel „megválthatja" írójuk eddigi költségeit. A másik már durvább: „erőfitogtatásként" megjelentetik a cikk első (viszonylag szelídebb) részét, s a „hozzájárulást" a már megkezdettek leállításáért kérik.

A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy az első változatnak van egy „puhább" és egy „keményebb" módozata. A puhább megelégszik a fenyegetés szóbeli formájával, a keményebb már nem kéziratot, hanem kefelenyomatot ad a kiszemelt áldozat kezébe.

A rágalom tárgya igen sokféle lehetett: törvényszegés, megvesztegetés, a családi élet valamely kellemetlen részlete, férjek félrelépései, szépasszonyok titkos kapcsolatai – a sor hosszan folytatható.

A zsarolás e gyakorlata meglehetősen elterjedt volt, amit az ellene dörgő cikkek meglepően nagy száma is sejtet. A kérdés kényessége ugyanakkor abból is érzékelhető, hogy az ilyen tárgyú leleplező írások jelentős hányada csupán általánosságokban mozog.[26]

Nincs hiány természetesen a konkrét esetek leírásaiból sem. Ilusztrálásukra csupán a „kezdetből" és „végből" mutatunk be egy-két példát. Gyűjtésünk első adata 1889-ből származik, ami meglehetősen viszonylagos kiindulópont. Szinte egészen bizonyos, hogy az események valós időrendjében nem ez a legelső hírlapi zsarolás; ennek pontos kiderítését azonban nem is tartottuk célunknak. E híradás mindössze arról szól, hogy a Budapesten megjelent s egyetlen számot

[25] *A revolver.* = Budapesti Hírlap 1897. jún. 16. 166. sz. 7. A közlemény további érdekessége, hogy Kohn (Kohut) Tivadar címszavához a precíz Szinnyei József azt szó szerint átemelte a *Magyar írók élete és munkái* VI. kötetébe. (Bp. 1899. 709. h.)

[26] L. pl. (a címek önmagukért beszélnek): *Az újságírás rablólovagjai.* = Aradi Közlöny 1901. nov. 15. 262. sz. 3–4., *Az élősdiek.* = Ellenzék (Kolozsvár) 1902. jan. 3. 1–2., HUNGARUS: *A zugsajtó ellen.* = Szabadság (Nagyvárad) 1902. jan. 28. 2–3., *A hírlapi hajsza.* = Szeghalom-Vidéki Hírlap 1907. 1–3., Sz. G.: *Zuglapok.* = Bácska (Zombor) 1907. okt. 22. 1–2., L. V.: *Álhírlapírók.* = Selmecbányai Híradó 1909. aug. 15. 1–2., *A sajtó kallózai.* = Ellenzék (Kolozsvár) 1911. jún. 27. 1. A század első évtizedére korlátozott keresztmetszet és annak földrajzi szóródása beszédesen jelzi: milyen széles körben elterjedt jelenséggel állunk szemben.

megért *Igazság* (1889. jan.), Barna Henrik nevű szerkesztője „előkelő egyéneket rágalmazott, hogy zsarolhassa őket..." Az sem tanulság nélküli, hogy a rendőrség felfigyelt rá, s kilátásba helyezte, hogy kiutasítja a fővárosból.[27]

Néhány hónappal későbbi híradás a német nyelvű pletykalap, a *Der Hans Jörgel's* (Budapest–Wien) szerkesztőjét támadja: rágalmazás, becsületsértés, hamis tanúzásra való csábítás, visszaélés az esküdtszékkel, jogi csűrés-csavarás kavarognak egy budaőrsi ügy kapcsán.[28] A dolog bonyolultságát érzékelve azt is kimondhatjuk, hogy az ilyen ügyek esetében legtöbbször nélkülözzük a pontos tényállást. Hiszen a vitatott zsarolás részleteinek hiteles megismétlése egyben maga is – széles nyilvánosság előtt elkövetett – rágalomnak minősülne, s a periratok felkutatása pedig nem látszik feltétlenül szükségesnek.

Századunk húszas-harmincas éveire mindenesetre következetesebbé és hatásosabbá vált a zughírlapírók zsarolásai elleni fellépés. Amikor például 1929-ben a Lóránt György szerkesztette *Figyelő* (1928–1936) című riportlap (amelynek összesen tíz száma maradt az utókorra) – a lap két munkatársa egy rágalmazó kefelenyomatát mutatták fel a lapnak „egy előkelő budapesti úriasszonynak", s 2000 pengőt kértek annak ellenszolgáltatásáért, hogy a cikket ne jelentessék meg. A megzsarolt színleg belement az alkuba, ám titkára megjelölt pénzt adott át a jelentkezőknek – akiket azonmód le is tartóztattak a szomszéd helyiségben várakozó detektívek.[29] Megjegyezzük azonban, hogy sem a hölgy neve, sem a „vád" vagy gyanúsítás pontos tartalma még csak célzás formájában sem szerepelt a tudósításban.

Hasonló fellépést tapasztalhatunk egy 1935-ben megtörtént esetben is. Itt a jótollú Herczegh Kálmán által szerkesztett *Pesti Szemle* (1927–1928, 1933–1938) „munkatársa" szorongatta meg a Dohánykisárusok Szövetkezetének vezetőjét – „kényes természetű" magánügyeiért. A „taksa" ezúttal jóval szerényebb volt, de a leleplezés útja-módja ugyanaz, mint amellyel már találkoztunk: megjelölt pénz, letartóztatás.[30]

[27] *Egy zuglap dolga.* = Fővárosi Lapok 1889. jan. 5. 5. sz. 33.

[28] A lapcsalád őse *Hans-Jörgel*-ként indult 1878-ban, majd 1886-ban kettévált – *Hans Jörgel's Humoristische Volkszeitung*ra és *Hans Jörgel's Illustrirter Volkszeitung*ra portrékkal címlapján. Az említett bírósági ügy valamikor 1886-ban kezdődött; a lap szerkesztője Kloger István sértő megjegyzéseket tett széles nyilvánosság előtt a budaőrsi illetőségű Johan Fuchsra. Az ügy első forduló utáni összefoglalóját l. *„Budapester Sonntags Briefe".* = Hans Jörgel 1886. Nr. 55. júl. 25. 2–5., *Törvényszéki csarnok.* A Hans Jörgel's sajtópöre. = Pesti Napló esti lapja. 1889. máj. 16. 2., *A paraziták.* = Pesti Hírlap 1889. máj. 17. 135. sz. 11–12., *Visszaélés az esküdtszékkel.* = Fővárosi Lapok 1889. máj. 17. 134. sz. 999.

[29] *Két-két hónapi fogházra ítélték a zsaroló ál-hírlapírókat.* Lóránt Györgyöt felmentették. = Magyarország 1929. okt. 5. 226. sz. 4.

[30] Más kérdés, hogy az említett szövetség vezetőjének – különféle zavaros ügyei miatt – valóban oka lehetett a félelemre. L. *Scheyer József, a pesti gründolások világrekordere.* = Pesti Szemle 1935. okt. 12. 19. sz. 3–4., *Zsarolás közben elfogtak egy álszerkesztőt.* = Függetlenség (Bp.) 1935. okt. 18. 238. sz. 4.

A hírlapi zsarolás sajátos területét alkotják a gazdasági ügyek s ezen belül is a bankok, amelyek a pénzügyi életben játszott mind meghatározóbb szerepük miatt a századfordulótól egyre inkább a figyelem középpontjába kerültek, s ez természetesen visszatükröződött a hírlapokban is. A bankokról megjelenő híradások nemcsak tájékoztattak, hanem bizonyos értelemben orientáltak, más szóval: a pozitív hírek egyben a reklám szerepét is betöltötték. A zughíradás igen hamar felismerte, hogy ebben a körülményben biztos kereseti lehetőség rejlik. Már Benedek Elek 1893-ban megjelent cikke is megörökíti a hírlapíróknak azt a siserehadát, amely elmaradhatatlanul körülvette a részvénytársaságok közgyűléseit – s az elhangzottakról szóló tudósításaikért már ott a helyszínen a markukat tartották:

> „az ülésteremben köröskörül ülnek az »újságírók«, akik a gyűlés lefolyása iránt abszolute nem mutatnak érdeklődést, alig várják, hogy a napirend ledarálódjék: mennek egyenest az igazgatóhoz s átadván névjegyüket, kegyes leereszkedéssel gyűrik zsebre az öt meg tíz forintokat."[31]

Közel két évtizeddel később már jóval élesebbé vált ez a játék. A kiszemelteknek nem egyszerűen a híradást illik megfizetnie, a zsarolás vaskosabb fogásainak is ki vannak téve:

> „A bankok közgyűléseinek hetei, duplán számítanak az álhírlapírók életében. Ezek a háborúság hetei. A zsaroló reggel elbúcsúzik a családjától, töltött revolvereket tesz a zsebébe, czikk-levonatokat csomagol a tarsolyába, – és elindul portyázni a kis és nagy bankokba, betör Lánczy előszobájába, ostrom alá veszi a Leszámítolóbankot, egy pár löveget bocsájt Széll selyemsapkájába és vág, szúr, lő és vagy elesik, mint egy hős zsarolóhoz illik és letartóztatja a rendőrség, vagy győz és húsz, sőt huszonöt, sőt harmincz forintokkal megrakodva tér haza övéihez."[32]

A bankok igazi zsarolói egyébként azok közül kerültek ki, akiknek korábban személyesen is módjukban volt betekinteni a pénzügyi világ mechanizmusába, elsősorban azokra gondolunk, akik munkájuk során valamilyen formában megégették a kezüket, s a bankvilágból kikerülve – és megismerve a sajtó lehetőségeit – úgy látták: eljött az ideje a bosszúnak, a visszavágásnak.

Egy 1908-ból származó tudósítás arról tájékoztat például, hogy Szegő Lipót, a Pénzintézeti Irodákat felszerelő részvénytársaság korábbi igazgatója, akit különféle manipulációi miatt menesztettek állásából, úgy állt bosszút, hogy testvérével Szegő Bélával társulva nyomdát vásárolt, s *Országos Kereskedelmi Közlöny* címmel lapot indított Budapesten, amelynek szerkesztését Beregi Bélára bízta. Ezzel a modern ágyúval indította támadásait egykori részvénytársasága ellen, s csak pénzért volt hajlandó azt beszüntetni. A bíróság Szegő Lipótot nyilvános bocsánat kérésre is kötelezte. Idézzünk e tanulságos nyilatkozatból:

[31] L. 24. jegyzet.

[32] *Halló: 172–11.* = Pesti Futár 1910. febr. 19. 97. sz. 8.

„Alulírott Szegő Lipót a köztem és a Pénzintézeti Irodai Felszerelések Műintézete rt" közt függőben volt peres ügyekből kifolyó indulatomban és izgatottságomban több névtelen körlevelet bocsájtottam ki, úgy Budapesten mint vidéken... igaztalan vádakra és sértésekre ragadtattam magamat, melyeket ezennel visszavonok és azok feletti sajnálkozásomnak adva kifejezést az okozott kellemetlenségekért bocsánatot kérek. Egyben ígérem, hogy jövőben hasonló magatartástól tartózkodni fogok. Budapest 1908. Jún. 5-én. Szegő Lipót."

És a szerkesztőség megjegyzése:

„...bámulatos de egyben jellemző, hogy ily nyilatkozattal szemben Szegő úr abnormis kedvteléseit továbbra is folytatja és rosszindulatú hírészteléseit – még ezek után sem tudja fékezni. A szerkesztőség."[33]

Nyilatkozatában tett gáláns ígéretét nem váltván be, 1908. októberében letartóztatták.[34] Az *Országos Kereskedelmi Közlöny* (1907–1914, 1920–1925, 1928–1938) szerkesztője Beregi Béla még éveken át megjelentette lapját, de a többi, ilyen jellegű lapokhoz hasonlóan példányai rendkívül hiányosan maradtak ránk.

Egy másik, kevésbé nagyvonalú példa 1913-ból: A nagyváradi Újvárosi Takarékpénztár sikkasztás és csalás miatt elbocsátott munkatársa úgy próbál visszafizetni, hogy ügyvédje útján kapcsolatot keres két helyi zuglappal, s azoknak különféle álhíreket szivárogtat ki volt munkahelyének állítólagos szabálytalanságairól. Nemcsak ő, hanem a zuglapok is hamarosan rajtavesztenek e nem túl eredeti módszeren.[35]

A pénzügy és a zughírlapírás egy ennél sokkal nagyvonalúbb képviselőire és vállalkozásaikra tanulmányunk egy későbbi, személyi részében fogunk még visszatérni. E helyütt csupán a technikai fejlődés egy momentumára hívjuk fel a figyelmet: arra, hogy a húszas-harmincas évek fordulójától a sajtó arra figyelmeztet, hogy a toll mellett már a fényképezőgép és a filmfelvevő is bevonult a zsarolás eszköztárába. A második világháború kezdetére már jól szervezett hálózata alakult ki e bűnözésnek, amely több-kevesebb sikerrel élt az új lehetőségekkel.[36]

Végül visszautalnánk Tápay-Szabó László már idézett tanulmányára, amely óvatosságra intett a zugsajtó megítélésében.[37] Az óvatosság különösen a lapok és szerkesztők egymásközti minősítései esetében ajánlatos. A szegedi *Délmagyarország* munkatársai például 1910-ben közös nyilatkozatban ítélték el az álhírlapírást.[38]

[33] Országos Kereskedelmi Közlöny 1908. júl. 20. 22. sz. l.

[34] *Letartóztatott zugszerkesztő.* = Szabadság (Nagyvárad) 1908. okt. 8. 231. sz. 5.

[35] A Nagyváradon megjelent *Hétfői Újság* évfolyamai – ezideig ismeretlenek – a *Közérdek*nek is csak az 1915. évi 4. évfolyamától vannak számai, így a tényállás nem rekonstruálható. *Zsaroló zuglapok.* A Közérdek és a Hétfői Újság munkában. Feljelentés a zsarolók ellen. = Nagyváradi Friss Újság 1913. júl. 7. 184. sz. 2.

[36] (k. b.): *Ál-újságírók helyett ál-fotóriporterek garázdálkodnak.* = Előre (Bp.) 1939. aug. 13. 33. sz. 7., *Filmekkel és újságcikkekkel zsarolnak.* = Magyarország (esti) 1940. aug. 5. 177. sz. 5.

[37] L. 18. sz. jegyzet.

[38] A kérdéses nyilatkozat a Délmagyarország (Szeged) 1910. okt. 22-i számában jelent meg.

E nyilatkozat abból indult ki, hogy hivatásos hírlapíróknak egyedül a napilapok szakképzett munkatársait lehet tekinteni, mindenki más – és legfőképpen a vidéki hetilapoknál dolgozók – mind álhírlapírók; lapjaik pedig úgymond: „bornírtságaikkal", „kisded játékaikkal és nagy ostobaságaikkal" tönkreteszik az újságírás erkölcsi értékeit. Nyilvánvaló, hogy e nyilatkozat nem objektív: kenyérféltés és a konkurrenciaharc indítékai állnak mögötte. Erre joggal mutatott rá egy, Szegedhez közel fekvő török–kanizsai lap szerkesztője, aki felháborodással utasította vissza a hamis általánosításokat.[39]

Óvatosnak kell lennünk azonban a nyílt támadások mellett akkor is, ha egyik lap túl vehemensen veszi védelmébe a másikat. A *Pesti Közélet* (1914–1918) névtelen cikkírója, valószínűleg maga a szerkesztő, megindító együttérzéssel festi meg Péterfy Gyulának, *Az Idő* (1908–1918) című „harcos orgánum" megjelentetőjének a portréját, a nevezetettet egyenesen a „társadalmi és közéleti megújhodás", a tisztaság és a becsület úttörőjeként aposztrofálva.[40] Elég azonban belelapozni az említett hetilap tetszőleges évfolyamába, hogy meggyőződjünk a fenti megállapítások túlzásairól. Helytelen lenne ezt a tizenegy évig megjelenő lapot egyszerre említeni a tiszavirágéletű társaival. Színvonala nem rossz, a belpolitika mellett Európára is kitekint, ha kell fellép az antiszemitizmus ellen, ostorozza a sajtó analfabétáit, mi több: még a zugsajtóról is sorozatot indít. Ám nem kétséges, hogy Péterfy lapjából sem hiányzik a pletyka, a szenzációhajhászás. Nem csoda, ha idővel a mértéktartó kolozsvári *Ellenzék Az Időt* mégis zuglapnak, s szerkesztőjét szennyhírlapírónak nevezi.[41]

Végül akkor is kellő óvatossággal ajánlatos eljárnunk, ha azt tapasztaljuk, hogy hevesen, már-már szenvedéllyel támadnak valakit. Be kell vallanunk – hangneme miatt – némi gyanúval vehetjük kézbe Körözsy Béla *Új Igazság* (1934. aug. 13.) című röpiratát, amely már alcímében „a zugsajtó ostora" is hangos leleplezéseket ígér. A lap szerkesztőjéről annyit tudunk, hogy újságírói pályafutását a tisztes hírnévnek örvendő s egy időben a Kisgazda párttal is kapcsolatot tartó *Mai Nap*nál (1924–1945) kezdte. Röplapja – elejétől végig – azt a Kft-be tömörült hármast támadja, amely Szakács Andor főszerkesztő betegeskedése és távolléte alatt átvette a *Mai Nap* irányítását. Körözsy Béla indulatos hangvétele és purifikátori gesztusai erős tartózkodásra késztetnek, s a röplapban előadottakban valami belső elszámolás körvonalát véltük felfedezni. A perdöntő érv Hegedűs Gyulának kiléte volt. Ő ugyanis épp a röplap megjelenése idején lett a Magyar Újságíró Egyesület alelnöke. Körözsy tehát nem az alvilággal, hanem – meggyőződése szerint – arra méltatlan pályatársakkal vette fel a meglehetősen egyenlőtlen küzdelmet. Mint következő röplapjai, az *Újabb Igazság* (1934. aug. 22.), majd a *Sajtóviszonyok Magyarországon* (1937) című füzetének tartalma is egyértelműen erre a tényre utalnak.

[39] SCHWARZ Jenő: *A hivatásos újságírók.* = Török-Kanizsa és Vidéke 1910. nov. 13. 46. sz. 1–2.
[40] *Péterfy Gyula portréja.* = Pesti Közélet 1914. jan. 20. 2. sz. 10–12.
[41] *Hurokra került szennyhírlapíró.* = Ellenzék (Kolozsvár) 1912. aug. 9. 3.

Ál-újságírói manipulációk

Az álhírlapírás képviselői rendszerint nem álltak meg a lapkiadással való szélhámoskodás lehetőségeinél. Foglalkozásukra, összeköttetéseikre és különleges értesüléseikre hivatkozva az élet legkülönbözőbb területén tettek kísérleteket a hatóságok, illetve a tájékozatlan és naiv embertársaik megtévesztésére, megkárosítására.

Századunk első éveiben Molnár László, valójában Máté László például az újságírás mellett váltóhamisítással foglalkozott. Kezdetben tisztviselősködött, csak sikertelen pályázatai után választotta a Szentesen megjelenő *Csongrád-megyei Ellenzék* (1899–1901) szerkesztését. Az emberek bizalmát megnyerve sikeresen folytatta a fedezetlen váltókkal való üzletelést. Már épp készült továbbállni, amikor a rendőrség lecsapott rá.[42]

Pénz és sikkasztás áll egy másik korabeli ügy hátterében is. Hogy külön jövedelemhez jusson a Nagyváradon megjelenő *Lőcs* (1909) című vicclap szerkesztője, hirdetést tett közzé lapjában: pénzbeszedőket keresett az előfizetési díjak és hetente eladott példányok árának beszedésére. A jelentkezők azonban nem ingyen jutottak a munkához. Ezen állás betöltését a pályázat egy tisztes összegű kaució befizetéséhez kötötte. A volt nyomdászsegédbe nem sok képzelet szorult. Csupán arra, hogy az összes kauciót visszatartotta, és csak egy jelentkezőt alkalmazott. Rövidesen őt is letartóztatják.[43]

1910 júniusában jól öltözött, fekete pápaszemes fiatalember jelentkezett a Strasser és Kőnig gabonakereskedő cég Nádor utcai igazgatóságán. Újságírónak mondta magát s előadta, hogy súlyos szembaja kettétörte újságírói pályáját, szégyenszemre embertársai segítségére kénytelen hagyatkozni. Nyomatékul dr. Baumgarten Egmond professzor orvosi igazolását is kézbe adta. Megkapta a remélt utalványt, ám amíg a pénztárba tartott, az utalványozó a biztonság kedvéért felhívta a professzort. A rendőrségnél derült ki, hogy a jómodorú ifjú, foglalkozás nélküli csavargó.[44]

Háborús idők következnek és a hadiszállítások. A *Kőbányai Hírek* (1910–1914) szerkesztője elhiteti egy kőbányai szállítóval, hogy tartós szerződést kötött a fővárossal a X. kerületi hadikórház élelmezésének ellátására. Már csak az óvadékot fizesse ki helyette – így őt is beveszi az üzletébe. Mikor már kétezer koronát vett át a szállítótól, a szerkesztőt leleplezték. Lehetséges, hogy lapja is ezért szűnt meg.[45]

[42] *Máté László elfogatása.* (Újságíróból – váltóhamisító.) = Aradi Közlöny 1901. nov. 15. 4–5.

[43] *Sikkasztott a szerkesztő úr.* A *Lőcs* redakciója a rendőrségen. = Nagyváradi Napló 1909. okt. 14.

[44] *Letartóztatott álhírlapíró.* = Pesti Napló 1910. jún. 24. 149. sz. 8.

[45] A *Kőbányai Hírek* 1910. decembertől 1913. márciusig megjelent évfolyamait féléves szünetelés szakította félbe. Új szerkesztője Farkas István indította újra; ez ideig 1914. júl. 6-i számáig ismeretes. Így manipulációját a korabeli napilapok közölték: *Csalás miatt letartóztatott álhírlapíró.* = Az Est 1914. dec. 23. 333. sz. 5.

A KIBIRHATATLAN HŐSÉG

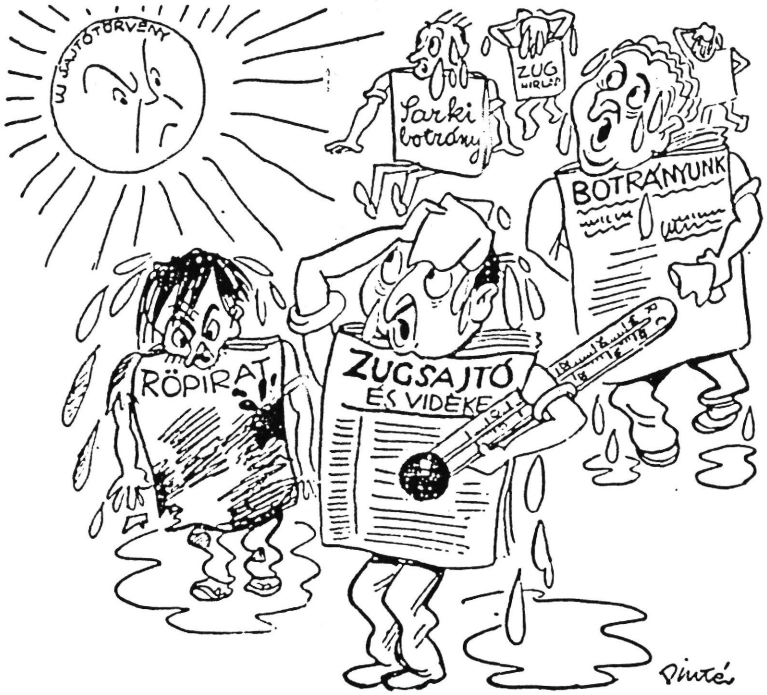

(Pintér Jenő rajza)

miatt többen rosszul lettek, különösen mikor meghallották, hogy további hőemelkedés várható . . .

1. ábra

Pesti Szemle

SZERKESZTI: HERCZEGH KÁLMÁN

Egy pesti trafik titkai

Részvény-gangsterek

Mennyi jövedelme van a bankigazgatóknak

Történt-e vesztegetés a Vigadó uccában?

Teddy karrierja

IX. évf. 14-15 sz. Ára 10 fill. 1935. aug. 3.

2. ábra

Az emberek megtévesztésének minden időben az egyik eszköze a különféle kapcsolatok felemlegetése – miért éppen a mi szélhámosaink ne éltek volna ezzel? Egy Pallós Pál álhírlapíró például 1925–1926-ban a budapesti büntetőtörvényszék folyosóin izgatottan szaladgált jegyzetfüzetével a budapesti napilapok riporterei között – önmagát külföldi lapok tudósítójának kiadva. Majd kisebb-nagyobb összegeket vett fel, hogy a tárgyaláson történtekről bizonyos dolgokat ne továbbítson. Végül Sztranyovszky Sándor belügyi államtitkár barátságára hivatkozva 1926 novemberében félmilliós csalással bukott le.[46]

Ugyancsak nem létező összeköttetéseikkel hódított ez idő tájt – hamisított hírlapírói igazolvánnyal is rendelkező – két fiatalember. Összeismerkedtek egy szolnoki szabómesterrel – aki megunván a vidék egyhangúságát, jövedelmező műhelyét feladva, Pestre költözött. Engedvén a két álhírlapíró csábításának, hogy „főszerkesztő" lesz – megalapították a Király utca 73. számú házban 120 előfizetővel és a „főszerkesztő" minden vagyonával a *Divathírlap* című újságot. A külföldi újságok színházi képeivel tarkított szerkesztőségi szobában áltelefon csengetett (a szomszéd szobából működtették), s így tárgyaltak „híres" szerkesztőkkel, miközben a színházi világ csillogásába vágyakozó hölgyek szorongva lesték: vajon sikerül-e, hogy címoldalra kerüljön az arcképük... Azután gyanútlanul fizették ki a tetemes összeget (nyugtát is kaptak!) – de a fényképközlés, az ígért kommüniké elmaradt. Hírlapírói pályafutásuk a rendőrségen ért véget.[47]

Példáink kiragadottak. Számuk tetszés szerint folytatható. Ám már a megismertek is érzékeltetni képesek: meglehetősen széles körökben elterjedt jelenséggel állunk szemben, amely már alkalmas volt arra, hogy általános és szociológiai jellegű tanulságait is megfogalmazzák. Erre elsőként Bibó Lajos vállalkozott a Kassán, 1926-ban közzétett *Újságírók Újsága* című alkalmi lapban, keresve a választ: miért éppen újságírónak adják ki magukat a szélhámosok? A választ Bibó az újságírás, a tájékoztatás kitüntetett szociológiai helyzetében látja. Még a TV-zés és gyakorlatilag a rádiózás előtti időszakban vagyunk. A sajtó ekkor már a közvéleményalakítás legeredményesebb eszköze, valóban nagyhatalom, amelynek jelentősége – természetesen előállítóira, a lapcsináló szerkesztőkre és a beosztott újságírókra is kisugárzott. A hétköznapi ember tekintélyt és hatalmat látott bennük, egyfajta szellemi és erkölcsi magasabbrendűséget – olyan minőséget, amelyet a társadalom szinte kivétel nélkül elismert. S ez éppen olyan tőkét jelentett, amelynek álcájában viszonylag könnyű volt visszaélni.[48]

[46] (k. p.): *Letartóztatták Pallós Pál ál-hírlapírót aki Sztranyovszky államtitkár nevével pénzt csalt ki.* = Magyarország 1926. nov. 27. 270. sz. 7.

[47] L. S.: *Két színházi álhírlapíró pesti karrierje a körúti zsarolásoktól lapalapításokon át a rendőrségi fogházig.* = Esti Kurír 1926. jan. 13. 9. sz. 9.

[48] Bibó Lajos: *Álhírlapírók.* = Újságírók Újsága (Kassa) 1926. dec. 9. 11. (Az 50 ezer példányú különkiadás – a jelzett napon a Csehszlovákia területéhez tartozó valamennyi magyar lap helyett jelent meg – a sajtó összefogásának jegyében.)

Bibó látleletéhez legfeljebb még egy kevésbé látványos, ám el nem hanyagolható körülményt kell hozzátennünk, amire egy évtizeddel később Tápay-Szabó László hívta fel már idézett tanulmányában a figyelmet.[49] Arra tudniillik, hogy az I. világháború utáni években hihetetlen mértékben megnőtt az újságírók száma, hogy a lapokat a korábbi egy-két szerkesztő helyett munkatársak egész hada állítja elő. Hogy tovább is e mennyiségileg hirtelen felfutott pályán a túljelentkezés miatt sok a munkanélküli. Ennek méltatlan hatása a devianciára – általánosan érzékelhető.

Az újságírói státussal való visszaélések konkrét példáit két színesebb eset bemutatásával zárjuk. Schäffer István úri családból származik, kitűnő modora mármár nagyzási mániával határos. Mint Rajniss Ferenc dr. országgyűlési képviselő mutatkozik be a főváros egyik IBUSZ-irodájában, amerikai utazásról tárgyal és a végén: húsz-harminc pengőt kér kölcsön az igazgatótól, mert otthon felejtette pénztárcáját... Újságírók között forgolódva – nevükben – kölcsönöket vesz fel; egy alkalommal Csilléry kegyelmes úrral interjút készít és mindjárt az újságíróknak adható ingyenes belépőjegyeket kér... Tizenöt hónapi börtönre ítélték.[50]

Másik példánkban végre nem a pénz játssza a főszerepet: Radó Ernő íróként is ismertté akart válni a budapesti szerkesztőségnek körében. Terve egyszerűnek és célravezetőnek látszott. Olcsó pénzért felvásárolta egy fiatal költőnő krúdában maradt verskötetét. Címlapjait eltávolította és helyettük újat nyomatott – saját neve alatt. Elismertségét azzal kívánta teljessé tenni, hogy következő kötetét *A nagy betegség* (1925) művét már eleve második kiadásként tette közzé, s a kötet utolsó lapjain felsorakoztatta az „első kiadás" kritikai visszhangját a *Pesti Hírlap*, a *Magyarság, Világ, Magyar Kultúra* stb. tetszőleges évfolyamaiból más írók egyéb műveinek természetesen elismerő kritikáit. A korabeli leleplezés szerint Radó Ernő egyedül állt ezzel az újításával a magyar sajtó történetében.[51]

Portrék, pillanatfelvételek

A zugsajtó dzsungelének képét néhány érdekesebb portré bemutatásával zárnánk. Az első még a múlt század nyolcvanas évek homályából sejlik felénk. Valódi nevét nem ismerjük. A legszínpompásabb a: Jussuf ben Zia bej, de viselője nevezte magát Csatárynak, Csetényinek is. Karrierje egy újpesti borbélyműhelyből indult, ám egy idő után érdekesebbnek és jövedelmezőbbnek vélte a lapszerkesztést. Rövidéletű revolverlapjai *Katona- és Pénzügy* (1883), *A Jövő* (1883–1884), *Ipar- és Kereskedelmi Közlöny* (1886), *Háztulajdonosok Lapja* (1886), *Nemzetközi Ipar- és Kereskedelmi Közlöny* (1886–1887) Újpestet és a

[49] L. 18. sz. jegyzet.

[50] *Tizenöthónapi börtönre ítélték Schäffert, az újságírók és képviselők rémét.* = Esti Kurír 1936. aug. 13. 185. sz. 11.

[51] SZABÓ Béla: *Az „A nagy betegség".* A nagyzási hóbort, vagy: Radó Ernő ál-hírlapíró legújabb szélhámossága. = Magyar Hírlap 1926. máj. 12. 3.

fővárost próbálták zsarolni. Megrendelés nélküli hírdetésekkel kezdte, amelyeket utólag borsos áron fizettetett ki ügyfeleivel. De még nem rendelkezett igazi tapasztalatokkal. 1887-ben kellő körültekintés nélkül választotta ki zsarolásra ellenfelét. Büntetésének letöltése után Amerikába vándorol.[52]

Ábrányi (Auspitz) Márton látszólag nemes céllal indította el néhány számot megélt *Gépírók Lapját* (1900), amely a gépírók és gépírónők első érdekképviseletét ígérte olvasóinak, s már első számával vihart kavart. A kereskedelemügyi miniszterhez intézett nyílt levelében a gépírónők szexuális zaklatását teszi szóvá, s a MÁV egy magasrangú tisztviselője ellen kér kivizsgálást, aki – szerinte – megrontotta egyik alkalmazottját. Közel száz év távlatából nehéz igazságot tenni; annyi azonban bizonyos, hogy a törvényszék utóbb a megvádoltnak adott igazat, Ábrányit zsarolás vétségében elmarasztalta.[53]

Az ítéletet követően rövidesen Ábrányi-Auspitz Márton kivándorol Amerikába, ahol orvosként (!) kezd tevékenykedni. Az élet különös fordulataként most ő követi el azt, amit oly hevesen támadott egykori lapja. New York-i magánkórházában ajánlatokkal zaklatja pácienseit, s egy ápolónőt is teherbe ejt. Az ügy vadnyugati fordulattal zárul: a kárvallott és kisemmizett ápolónő revolverlövéssel végez az egykori szerkesztővel.[54]

E zajos és zavaros életpálya ellentételeként kívánkozik portrésorozatunkba egy női szerkesztő, Simli Mariska arcképe. Nem tudunk ugyan versenyre kelni Krúdy Gyula megemlékezéseivel, amelyek mesteri vonásokkal idézték a székesfehérvári különc reverendát viselő alakját, aki cilinderesen és csizmában jelent meg a nagyközönség előtt. Keze rendszerint tintafoltos volt, hiszen a reverendájában állandóan tollat és tintatartót is hordott, hogy alkalomadtán bárhol hódolhasson az írás élvezetének.[55] A kortársak szerint mindig kezeügyében volt egy-egy előfizetői felhívás is, mert Simli Mariska igazi szenvedélye – a lapkiadás. Terveihez folyamatosan gyűjtötte az előfizetőket, illetve az előfizetői díjakat, amelyek aztán vagy összegyűltek, vagy nem – az aláírók és fizetők bánatára; akik közül a vérmesebbje időnként perbe fogta Simli Mariskát.[56] Krúdy már-már legendásítja törékeny alakját, azt is érzékeltetve, hogy férfias külleme ellenére női mivoltában is vonzott és híveket szerzett, nem egyszer e kapcsolatokkal is botrányt kavarva.[57]

[52] *Jussuf ben Zia bej viselt dolgai.* = Fővárosi Lapok 1887. jún. 4. 152. sz. 1119., *Kivándorlott zsaroló.* = Fővárosi Lapok 1889. dec. 6. 335. sz. 2488.

[53] *Az élősdiek.* = Budapesti Hírlap 1901. máj. 9. 126. sz. 10.

[54] *Magyarok Amerikában.* = A Bevándorló (New York, Pittsburg, Passaic) 1908. jún. 12. 47. sz. 2.

[55] L. KRÚDY Gyula: *Simli.* = Pesti Napló 1928. aug. 4., és K. Gy.: *A szobrok megmozdulnak.* Bp. 1974. 425–434., továbbá: *Vay Sándor és Simli Mariska kalandregényei.* = A Mai Nap 1930. szept. 14. 208. sz.

[56] *Simli Mariska esete.* = Pécsi Napló 1897. júl. 31. 4–5., SIMLI Mariska: *Nyílt tér.* = Debreczeni Ellenőr 1896. okt. 28. 7. (Mentegetőzés a *Nemzetközi Haladás* megjelentetésének elhúzódása miatt.)

[57] *Simli Mariskát kitiltották.* (Látogatás a toloncházban.) = Aradi Közlöny 1902. márc. 18. 7–8. (Egy arisztokrata család juttatta toloncházba, mert Alfonzka fiúkat elcsábította.)

Az elmondottakat két ecsetvonással egészítenénk ki. Az első kevésbé tapintatos és Simli Mariska szellemi egzaltáltságát valamivel közelebbről és konkrétabban szeretné érzékeltetni, az általa elgondolt *Nemzetközi Haladás* című laptervezet programjával, amelyben ilyen s ehhez hasonló passzusok olvashatók.

„*A Nemzetközi Haladás*, úgy nyelvében, mint szellemében, alakjában, mint tartalmában, az egyetemes kultúrjelen, a modern világműveltség évkönyveit nyújtja, a hazai s külföldi, a művészi toll s ecset költői-bölcselmi rajzaiban ... politikai, filozófiai és hisztoriai hármas missziója mellett, egy negyediket: magyar nemzettörténeti, hazai kultúrtörténeti küldetést is teljesít; a mennyiben a Külföld és a magyar főváros jelenének, nemzetközi kultúrképe mellett, a szellemi magyar Vidék: a vidéki nemzeti kultúra fény- és árnyképeit – irodalmi-művészeti, tan- és sajtóügyi viszonyait, termékeit, egyleteit, képviselőit, (irodalmi és írói köreit, hírlapjait, színházait, dal- és zeneegyleteit); – műintézeteit, tárait, műemlékeit – kincseit, műalkotóit és alkotásait; sőt az elfeledve-elföldelve fekvő, vagy az elfeledve-elföldelve élő (igazabban tengő) magyar tehetségek, irodalmi s művészeti erők képekkel illusztrált élet- s lélekrajzát is megörökíti!"[58]

Ezen a túlbonyolított mondatszövevényen is látszik Simli Mariska jószándéka. E programnak semmi köze a zugfirkászok sunyi ígérgetéseihez. Ehhez kapcsolódik második kiegészítésünk: a legendák ellenére Simli Mariskának nemcsak laptervei voltak: néhány elgondolását sikerült megvalósítania, legalábbis az első számok megjelenéséig, amelyeket tárgyszerűen igazolnak azok az ismertetések, amelyeket hitelesen őriz az egykorú sajtó. A sors keserű fintora, hogy e lapok közül – 1895-ből a *Haladás*, 1897-ből a *Stíria*, 1902-ből az *Adria* – egyetlen példányt sem őriznek közkönyvtáraink.[59]

Simli Mariskával szemben Garai Manó már a zugsajtó tapasztalt és ravaszul lavírozó képviselőjének tekinthető. Kortársai a „zsarolás doktoraként" emlegették, akivel már nem lehetett a hagyományos eszközökkel elbánni.[60] Zászlaján a közélet tisztaságát lobogtató *Korbács* (1906–1909) című hetilapja igazi szenzáció. Mivel köteles példányait nem szolgáltatták be, így könyvtárainkban csak szórványszámai maradtak ránk. Garai ügyes rejtőzködő, lapját sokszor mások neve alatt adja ki. Már munkatársakat is alkalmaz. A *Korbács* lapjain jelentkezik egyik jeles tanítványa Péterfy Gyula, akiről már szóltunk a korábbiakban.[61] Garai Manó ügyletei országos visszhangot keltenek, parlamenti interpellációkat váltanak ki,[62] s amikor a *Korbács* további megjelentetése kérdésessé válik, cí-

[58] TÖVIS: *Az irodalmi automata vagy a Nemzetközi Haladás.* = Magyarország 1896. nov. 6. 9.

[59] A *Haladás*ra és az *Adriá*ra vonatkozón l. FÜLÖP Attila: *A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája.* Székesfehérvár, 1965. 16, 62. – A *Stíriá*t a *Pécsi Napló* 56. jegyzetben említett cikke ismerteti.

[60] *A zsarolás doktora.* = Pesti Napló 1910. máj. 25. 123. sz. 12.

[61] *Igen: álhírlapíró.* Rossz *Idő*ket élünk... = A Nap (Bp.) 1911. jan. 29. 3.

[62] *Nagy az interpellációs készség...* Hoffmann Ottó a *Korbács* c. időszaki nyomtatvány háromezer koronás pausáléja dolgában interpellálja meg a miniszterelnököt. = A Nap 1908. júl. 2. 159. sz. 3.

meket és lapokat cserél: *Radikális Világ, Nemzeti Állam, Budapesti Hírek.* Garai már szerény tőkét is képes gyűjteni, így nem lehet gond számára egy-egy új lapalapítás. 1910-ben már a *Vasárnapi Híradó* és a *Képes Vasárnapi Lapok* impresszumában látjuk viszont nevét; igaz, ezúttal ez is másképpen hangzik. Egy ideig Somlyó Bélaként látja el a szerkesztést.[63] Karrierje 1920-ban törik ketté, amikor egyetlen tollvonással, a 6.357 M.E. számú belügyminiszteri rendelettel megszüntetik lapcsaládját: a *Budapesti Fehér Újság*ot, a *Nemzeti Hadsereg*et és a *Magyar Közgazdaság*ot.[64]

Nemes László a maga gobsecki mivoltában kívánkozik e csodabogarak sorába. Ő is lapot alapít *Magyar Lloyd* (1929–1938) címmel a maga üzleteihez. 1930-ban pl. egyszerűen elorozza és lapjában újraközli *A Pénzvilág* (1911–1938) 64 oldalas húsvéti-ünnepi számának hirdetéseit, majd a *Pénzvilág*ra való hivatkozással jelentkezik a vállalatoknál a hirdetések honoráriumáért.[65] Azután támadó cikkeket ír – több hasonló lap mintájára – valamely kereskedelmi, ipari vagy bank ellen, míg megfelelő honoráriummal le nem szerelték. 1932-ben a Vacuum Oil Comp. Nádor utcai irodájában, ahol „ajánlatot" tesz, ha kap 300 pengőt ... itt már detektívek vártak rá...[66] Nemes László egyáltalán nincs rászorulva ezekre a zsarolási játékokra. A húszas évek elején Makón és Debrecenben nyomda- és laptulajdonosként működött, nagy vagyonra tett szert, amelyet Budapesten mint tőzsdés és terménykereskedő megsokszorozott. Az évtized végére a Podmaniczky és Izabella utca sarkán már ötemeletes bérháza van és 80–100 000 pengő készpénz vagyonnal rendelkezik. Groteszk nézéséről és ősz, vékony fejéről a kortársak „skorpiónak" nevezték el.

Rögtön ide, az uzsorát és zsarolást önmagáért és élvezetből művelő mellé kívánkozik a „szakma" jelentős képviselője, a már cápaként jellemezhető, igazi ragadozó, Békessy Imre arcképe. Pályája kisebb plágiummal kezdődött: 1907-ben Michel Corday francia író novelláját tette közzé a saját neve alatt... Egy időre eltűnik, s kisebb kereskedelmi kitérő után visszatér az újságíráshoz: felismeri, hogy a jövő a gazdaságpolitikáé, és 1917-ben megalapítja a *Tőzsdei Kurír*t, amely rövidesen a legnépszerűbb és legszínvonalasabb sajtótermékek közé tornázta fel magát. Békessy hatalmas ismerettségi körre tesz szert, 1920-ban Bécsbe teszi át székhelyét, ahol egymás után indítja el lapjait: 1921-ben a *Die Börse* című tőzsdei hetilapot, 1923-ban a kora délutánonként megjelenő *Die Stundé*t (1923–1938), majd egy évvel később a színházi világot bemutató *Die*

[63] *A Képes Vasárnapok munkában.* = Az Est 1910. aug. 12. 2., *A zsarolás doktorai.* = Pesti Napló 1910. okt. 29. 257. sz. 8.

[64] *Betiltották Garai Manó lapjait.* = Magyarország 1920. aug. 29. 205. sz. 7., továbbá: A Nap 1920. aug. 29. 4.

[65] *Skorpió lenyomatja a hirdetéseket és a markát tartja.* = A Pénzvilág 1930. ápr. 30. 15.

[66] *Zsarolás és megvesztegetés címen indult eljárás Skorpió, a háztulajdonos és lapszerkesztő ellen.* = Esti Kurír 1932. jan. 21. 16. sz. 2.

Bühnét (1922–1929). Közben kiegészítve még e kínálatot, a kereskedelmi célokat szolgáló *Warenmarkt* (1922–1925) és egy *Sphynx* (1925–1927) című rejtvényújsággal.[67]

Békessy programja végtelenül egyszerű. Véleménye szerint „az újság – üzlet, amelyet részben tiszta-, részben „nem tiszta" eszközökkel kell kézben tartani.[68]

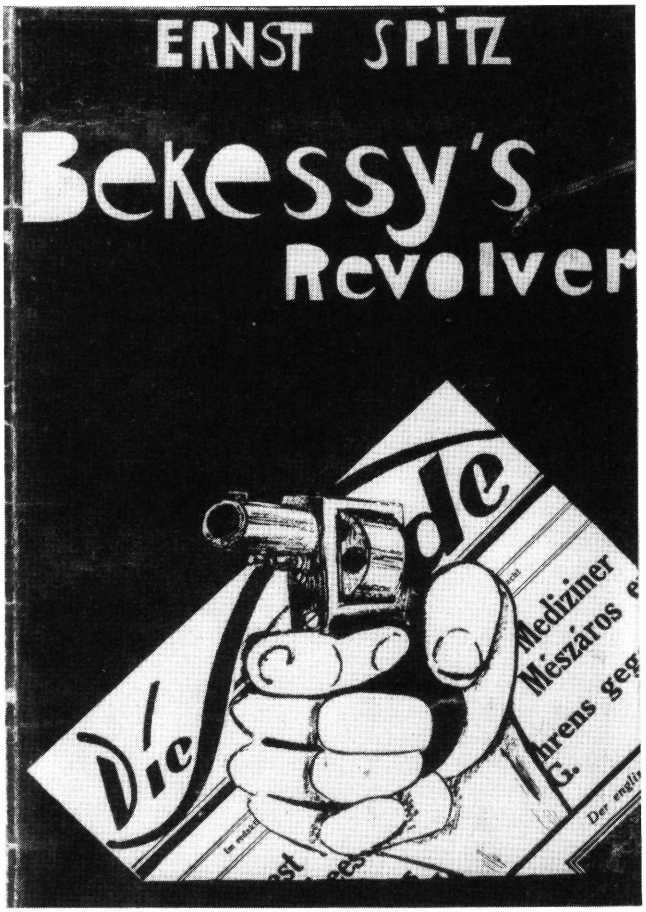

3. ábra

[67] Békessy pályájának rövid összefoglalói: *Békessy Imre.* = Magyar Hírlap 1926. júl. 14. 3., *Békessy Imre összeomlása.* = Prágai Magyar Hírlap 1926. júl. 24. 165. sz. 6., *Egy budapesti újságíró csodálatos karrierje és rohamos összeomlása Bécsben.* = Keleti Újság (Kolozsvár) 1926. júl. 24. 163. sz. 4.

[68] L. SPITZ, Ernst: *Békessy's Revolver.* Wien, 1926. 24.

A magyar zugsajtón iskolázott szerkesztői gyakorlatát rendkívül magas színvonalon művelve Békessy néhány év alatt nagy vagyonra tett szert. Ám az ismerős manőverek csak egy ideig funkcionáltak Ausztriában. 1926-ban zsarolásai miatt perek egész sorát indítják ellene; újságbirodalma csődbe megy s ő Franciaországba kénytelen távozni.[69]

A még továbbra is eredményesen működő *Tőzsdei Kurír* révén, az ezt követő években felerősödnek Békessy magyarországi kapcsolatai, de a csúcsra már nem tud visszakapaszkodni. A harmincas évek második felében a clevelandi *Szabadság* egyik szerkesztője.[70] Fia, Hans Habe néven világhírű német író, az újságírás és szerkesztés terén is nemzetközi elismerést szerzett.[71]

A portrék sorába még két jellegzetes életút kívánkozik, amelyek azt példázzák, hogy a zugsajtó és a tisztes polgári érvényesülés között nincsenek áthághatatlan határok, mi több, bizonyos esetekben ezek átjárhatókká légiesültek.

A szerényebb, egyértelműbb tanulságokat kívánó – Halmi Bódogé, aki jogász volt, de pályáját újságíróként kezdte; sokakhoz hasonlóan rendőri riportokkal, pontosabban az ezekhez szükséges adatok gyűjtésével. Huszonhét éves már, amikor „Detektív sajtó"[72] című cikkével megírja pályakezdése emlékeit: hogy kezdetben ő is beállt azok közé, akik megírták beszámolóikat „a nagy emberi alávalóságok"-ról, sőt ostorozta azokat. Ám egy idő után ellenszenv keletkezett benne a mindennapi kenyérként végzett „botrány-anyag" gyűjtése ellen, s nemet mondott megbízóinak, azzal hogy a bűnök és csalások elsősorban a bíróságok elé valók, s nem pedig arra, hogy az olvasók szenzáció-éhségére spekulálva – a kiadók busás haszonra tegyenek szert zajos megszellőztetéseikkel. Említett cikke azonban nemcsak ezeket a detektívtörténeteket ítéli el, hanem az ezekkel szoros rokonságban álló rágalmazásokat is, különös tekintettel az általános célozgatással történő és személyeket érintő politikai gyanúsítgatásokra. Egyben – elvi síkra emelkedve – programot kínál a tisztességes újságírásnak:

> „A becsületes sajtónak a korszellem tirádáiból kell anyagot meríteni, ha nagy koncepciójú közleményeket akar adni, vagy a territorális érdekek védelmét, a helyi fellendülés fontos kérdéseit tárgyalja. Politizáljon, ha van kauciója, de az egyén törvénybe ütköző bűneit ne használja fel az uccai szenzáció céljaira és ha észlel bűnt, nyomozzon, de a nyomozat eredményét pénzért ne árulja."

[69] Békessy ausztriai lapvállalkozásairól szóló német nyelvű monográfiák: KUTSCHERA, Anton: *„Die Stunde" der Zeitung ihres Herausgebers Emmerich Békessy.* Ein Beitrag zum Studium der Inflationspresse im Österreich. Phil. Diss. Univ. Wien, 1953., KIRCHWEGER, Peter: *Inflations- und Revolverpresse in der ersten österreichischen Republik.* Emmerich Békessy in Wien 1920 bis 1926. Wien, 1984. 220, 31 Bl.

[70] 1947-ben hazatér Magyarországra, a *Ludas Matyi* munkatársa, és a *Magyar Vasárnap*ban (1948–1951) jelennek meg interjúi és válaszlevelei a hazalátogató és a kinn élő amerikai magyarokkal. – Sz. I.: *A tengerentúli magyar emigrációról beszél Békessi Imre, akit hazaküldtek az amerikai magyarok, hogy megbízható híreket kapjanak Magyarországról.* = Kis Újság 1947. dec. 25. 12.

[71] *A Népszövetség hivatalos lapjának szerkesztői állásába egy 26 éves magyar újságírót hívtak meg.* = Brassói Lapok 1938. febr. 14. 7.

[72] HALMI Bódog: *Detektív sajtó.* = Máramaros 1906. szept. 23. 39. sz. 3.

Mint e „tiszta elvi harcot" meghirdető zárógondolat is érzékelteti: teljesen törvényszerű, hogy az eszmékhez és a művészet igazságaihoz vonzódó ember utóbb a kritikánál és az irodalomtörténetnél köt ki. Az elsők között írt Ady Endréről (1910), s későbbi arcképei Molnár Ferencről, Móricz Zsigmondról, Herczeg Ferencről és másokról – figyelemre érdemes forrásokká váltak.

Tarján Vilmos példája az elmondottaknál kissé bonyolultabb – és nagystílű. Tarján is rendőri riporterként kezdte a pályáját a század első évtizedeiben. A maga nemében zseniális írásokban világított be a nyomor és a bűnözés zugaiba; álruhás koldusként és menhelyeken hálva gyűjtött például érdekes adatokat az alvilágról.[73] Bravúros nyomozással ő derítette ki Turcsányi Emília vagy ismertebb nevén „Mágnás Elza" gyilkosának kilétét. Sokat kóborolt a Városliget csavargói között, tudatosan gyűjtve a pesti tolvajnyelv szókincsét, közben maga is gyártva néhány, még napjainkban is élő kifejezést: „tarhás", „sáros" stb.[74] A sikeres újságíró azután nagylábon élt: angol divatra szabott ruhákban járt, szállodákban lakott, az éjszakai élet ismert alakja lett, és kitűnő kapcsolatokra tett szert rendőri körökben – és a nyilvános házak tájékán is. A rendőrség és a kárvallottak között néhány „közvetítése" miatt kellemetlen hónapokat élt át, miután egyesek zsarolással vádolták s egyenesen a mulatóhelyek piócájának nevezték.[75] Sürgősen pályát változtatott tehát: 1908-tól kabarékban lépett fel, s Berlint megjárva Budapesten is színre lépett, nem idegenkedett néhány vidéki turnétól sem.[76] Majd ismét visszatért a betűhöz. Legnagyobb hatású riportja kétségtelenül Kun Béláék 1919 februárjában történt letartóztatásáról és a toloncházba való megveretéséről szólt, amely sokban hozzájárult a közvélemény balratolódásához.[77] Távoznia kellett emiatt 1920-ban, *Az Est* végkielégítéssel felmond neki, – s ez újabb éles fordulatot indít el Tarján életében.[78] Elkeseredett ám eredményes kártyacsatát követően megveszi az íróvilág által már korábban is látogatott New York kávéházat, s azt a szellemi és társadalmi élet csillogó központjává emeli, amelyről a vendéglátó szakma még napjainkban is csak a legteljesebb elismerés hangján szól.[79] 1936-ban Tarján a lóversenyezés áldozata lesz, néhány héten belül tönkremegy, elveszíti minden vagyonát. Sajtótörténetünk bővelkedik a hozzá és Halmi Bódoghoz hasonló pályakezdésű szerkesztőkben, akik többé-kevésbé törvényes keretek közé szorították lapvállalkozásaikat, s utóbb tisztes nekrológok méltatták tevékenységüket. Elég, ha csak Nádas Sándorra és *Pesti Futár*jára (1908–1938), Göndör Ferencre és *Az Ember*re (1918–1939), Brázay milreEés *A Toll*ra (1920–1939) vagy Győri

[73] *Újságíró a brettlin.* = Szabadság (Nagyvárad) 1908. aug. 15. 5.

[74] DRAVECZKY Balázs: *Bűnügyi riporter a New York élén.* = Népszabadság 1996. nov. 15. 32.

[75] *Zsaroló hírlapíró.* A mulatóhelyek piócája. = Aradi Közlöny 1908. jan. 18. 6.

[76] L. 73. sz. jegyzet, és: *Ignotus Nagyváradon.* = Szabadság (Nagyvárad) 1908. aug. 25. 3.

[77] TARJÁN Vilmos: *A kommunisták vezéreit letartóztatták és a toloncházba vitték.* Kun Bélát félholtra verték a rendőrök. = Az Est 1919. febr. 22. 46. sz. 3–4, 6.

[78] Izgalmas életútját Tarján saját maga írta meg: *(t. v.)-től a Tarjánig* (1937) című riportkönyvében.

[79] KONRÁDYNÉ GÁLOS Magda: *A Newyorktól a Hungáriáig.* Bp. 1965. 17–22.

Illésre és a *Gyilkos*ra (1921–1934) utalunk.[80] Teljesítményük alapján ugyan senki sem sorolja őket lapkiadásunk klasszikusai közé, ám a szakma mindig elismerte teljesítményüket.

Egyenlőtlen, majd téves utakra futtatott harc a zugsajtó visszaszorítására

Már a zugsajtóval foglalkozó legelső cikkek is élesen elítélték az általuk leírt vagy leleplezett jelenségeket. Ám ezek az írások hosszú ideig csak az általánosságok szintjén vették fel a harcot, s legfeljebb a nyilvánosság kényszerítő erejével, a leleplezettek megnevezésével próbáltak gátat vetni az újságírás jóhírét veszélyeztető jelenségek ellen. Ismereteink szerint Benedek Elek volt az első, aki 1893-ban szervezeti keretek között és jogi eszközökkel kívánt fellépni a sajtót lejárató szélhámosok ellen. Egy újságíró egyesület megalakítását szorgalmazta, s a szakma művelését egyesületi tagsághoz kötötte volna.

A század első évtizedére tovább élnek ezek a kezdeményezések. Egy zsarolási ügy kapcsán például az 1896-ban megalakult Budapesti Újságírók Egyesülete szervezetten, közgyűlési határozat formájában indította meg támadását „az országban mérhetetlenül elszaporodott zsaroló újságok és revolverező zsurnaliszták ellen", s kezdeményezte „az országban működő revolver-újságírók névjegyzékének összeállítását".[81]

Néhány éven belül megszületik az első jogi szankció is. A kassai törvényszék Török Jenő ügynököt már harminc korona pénzbüntetésre ítélte – az újságírói cím jogosulatlan használata miatt. (Az ítélet kiszabásában természetesen nemcsak a névhasználat, hanem az annak leple alatt elkövetettek is latba estek.)[82]

Az ezt követő évtizedekben a sajtó körüli visszaéléseknél sokkal nagyobb horderejű történelmi változások rázták meg a társadalmat. A zugsajtó elleni szervezett fellépésre a húszas és harmincas évek fordulójáig kellett várni. Ezt követően azonban ez a törekvés egyre erőteljesebb mértékben kezdett kibontakozni. Előbb azonban az úgynevezett jogi normatívákat kellett megteremteni. 1930-ban egy sikkasztással összefüggő per kapcsán a Budapesti Újságíró Egyesület nyilvános állásfoglalásban tette közzé az újságíró kilétének egyértelmű körülírását. Ezek szerint „hivatásos újságírónak csak az tekinthető, aki legalább három esztendeje dolgozik valamely napilapnál és feddhetetlen előéletű". S megszületik ennek ellen-meghatározása is: „Álhírlapírónak tekinthető az, aki magát újságírónak adja ki, hogy ebből magának anyagi vagy erkölcsi hasznot szerezzen."[83]

Rövid időn belül megszületik az ezzel kapcsolatos első fegyelmi szankció is, igaz nem Budapesten, hanem Kassán: gyanús ügyletei miatt a csehszlovákiai

[80] L. 24. sz. jegyzet.

[81] *A revolver-újságírók névsora.* = Aradi Közlöny 1902. jan. 23. 18. sz. 5.

[82] *A megbüntetett „újságíró".* = Pesti Napló 1911. aug. 6. 185. sz. 5.

[83] *A törvényszék eldöntötte, hogy ki nevezheti magát újságírónak.* = A Mai Nap (Bp.) 1930. szept. 23. 215. sz. 7.

magyar újságírók uniója kizárja tagjai közül György Ferencet, az *Igazság* (Kassa 1931–1935) című riportlap szerkesztőjét.[84]

Egy további hatásos előrelépést kell látnunk a zugsajtó visszaszorításának terén – a budapesti főkapitányság kezdeményezésében is, amely elkészítette az álhírlapírók – 70 névből álló – feketelistáját. Ennek alapján alkalmasint munkakerülés címén eljárást lehetett indítani az évente mindösszesze két-háromszor megjelenő nyomtatványok előállítói, illetve a velük házalók ellen.[85]

A zugsajtó elleni mozgalom szépséghibája, hogy ez idő tájt az uralkodó sajtó állt annak élére. Javaslatot téve például arra, hogy a kiadók a lapok címlapján feltűnő betűkkel tüntessék fel, hány példányszámban jelentetik meg azokat.[86] Felerősítve és helyeselve továbbá azokat a miniszterelnökségről kiszivárogtatott elképzeléseket az „obskurus nyomtatványok" postai terjesztésének megvonásáról – az ilyen termékeket előállító nyomdászok megleckéztetéséről.[87] A készülő intézkedések híreit maga a sajtófőnök, dr. Antal István erősíti meg 1934-ben egy nyilvános beszédében, beígérve a politikai lapok megjelentetéséhez szükséges kauciók következetes behajtását és a lapengedélyek kiadásának szigorítását.[88] A sajtó megreformálásának gondolata széles társadalmi visszhangot kelt, s állásfoglalásra készteti Tápay-Szabó László egyetemi tanárt, a sajtótudomány nemzetközileg ismert művelőjét is. Igaz, Tápay-Szabó általunk már idézett meghatározásai – a napisajtónál jóval óvatosabban fogalmaz –, a reformot illetően pedig javaslatai egyenesen ellentétesek az uralkodó sajtó elképzeléseivel. „A sajtót nem fegyelmezni kell, hanem javítani" – hangzik tanulmányának kulcsmondata. Újságíró-iskola felállítását sürgeti, sajtótörténet és sajtójog oktatását az egyetemen, újságíró Akadémia felállítását, a „képesítés útján való kiválogatást" s nem utolsó sorban: az újságírók szociális viszonyainak rendezését.[89]

[84] *A csehszlovákiai magyar újságírók uniója a zugsajtó ellen.* = Prágai Magyar Hírlap 1932. szept. 21. 5.

[85] *Hetven álhírlapíró szerepel a rendőrség feketelistáján.* = Új Magyarország 1933. szept. 24. 32. sz. 5.

[86] *Közérdekű javaslat az ál-lapok ellen.* = Új Magyarország 1933. febr. 26. 8. sz. 4.

[87] *Az ősszel megjelenő új sajtórendelet megakadályozza az engedély nélküli zuglapok megjelenését.* = Új Magyarország 1933. aug. 13. 28. sz. 3.

[88] *Kiirtják a zugsajtót.* Az új sajtótörvénytervezet drákói rendelkezései. = Újmagyarország 1934. dec. 23. 51–52. sz. 1–2.

[89] L. 18. sz. jegyzet. – Ezúttal is szeretnénk aláhúzni Tápay-Szabó László okos és körültekintő érvelésének kivételes jelentőségét. Olyan körülmények között hangzott el, amikor mint pl. Katona Jenő, Egyed István, illetve a cikkeiket közzétevő szerkesztőség a zugsajtó elleni fellépést csupán „rendészeti" kérdésnek tekintette. L. KATONA Jenő: *Zugsajtó és sajtószabadság.* = A Sajtó 1935. 10–12. sz. 1–4., EGYED István: *A zugsajtó és a jog.* = Uo. 4–6., BALASSA József: *Mi a zugsajtó?* = Uo. 6–8., valamivel árnyaltabban fogalmaz.

Az igazságügyminiszter 1937 őszén kampányt indít a sajtó „megrendszabályozását" célzó intézkedések érdekében,[90] amelynek hatásos hátteréül szolgált a Bécsben tartott nemzetközi újságíró értekezlet bizonyos állásfoglalása „a szenzációt hajszoló, hazug sajtó" ellen.[91]

A sajtórendészeti törvény 1938 júliusában végül megjelent. Az intézkedés drákóinak mondható: nemcsak az új lapok megindításának körülményeit szigorítja. Gyakorlatilag tabula rasát teremt s minden eddig közreadott időszaki terméket új engedélyeztetéshez köt; gyakorlatilag a kormány kezébe téve ezáltal a sajtó egészének az ügyét és ellenőrzését.

1938 májusában meghozták az első zsidótörvényt, a sajtóról hozott (4960/1938. M.E. sz. rend.) miniszterelnöki rendelettel, aminek valódi célja, a szellemi élet „megtisztításának" a jogi indoklása és alátámasztása. Tiltakozni ugyan még lehetett ellene s bizonygatni következetlenségeit.[92] Végrehajtása azonban rögtön megtörténik, évi egyszeri megjelenésre kényszerítve például a röplapokat és röpiratokat.[93] S már felhangzik az intézkedés pártoló visszaigazolása is, amely örömmel nyugtázza „a destruktív mérget" terjesztő kiadványok végső eltűnését.[94]

Innen már csak egy lépés a ponyva elleni hadjáratig, amelynek során már teljesen egyértelmű e füzetek betiltásának indoklása: „Ezek egyáltalán nem alkalmasak a magyar önismeret, a magyar becsület, a magyar hősiesség, tehát a magyar népi, nemzeti és faji öntudat ápolására..."[95] A hagyományos zugsajtót egy új, sajátos politika által irányított zugszemlélet váltotta fel.

Tanulmányunk befejezésében ismételten felhívjuk a figyelmet ismereteink hézagosságára, s arra, hogy módszerünk – történeti keretei ellenére – alapvetően tipológiai jellegű. A téma feldolgozatlansága miatt nem törekedhettünk minden tekintetben teljességre. Ismereteink közzétételével a téma fontosságára szerettük volna felhívni a figyelmet – s talán előkészíteni a bemutatott jelenségek majdani szélesebb és valóban teljességre törő feldolgozását.

Ha szövegünkben az egyes lapcímek után – szokástól eltérően – nem jelezzük „élettartamukat", ez azt jelenti, hogy csupán szórványszámok maradtak

[90] *A zuglapok és a röpiratok megrendszabályozása terén... intézkedésre készül a kormány.* = Új Magyarország 1937. okt. 28., BARABÁS Endre: *Lázár Andor igazságügy miniszter nyilatkozik az Új Magyarországnak a zugsajtó megrendszabályozásának eszközeiről.* = Új Magyarság 1937. okt. 29. 5.

[91] *A nemzetközi újságíróértekezlet a szenzációt hajszoló, hazug sajtó ellen.* = Budapesti Hírlap 1937. okt. 9. 4.

[92] IGNOTUS Pál: *Sajtó és zugsajtó.* = Magyar Hírlap 1938. júl. 19. 160. sz. 1.

[93] *A zugsajtó halála: szeptembertől csak évente egyszer jelenhetnek meg a röpiratok!* = Újmagyarország 1938. aug. 9. 30. sz. 4.

[94] MIKECZ Ödön: *A kritikán aluli röpiratok a destrukció egészen új mérgét vitték a közönségbe.* = Ujság (Bp.) 1938. ápr. 22. 6. (A cikk örömmel konstatálja, hogy a közigazgatási hatóságok revíziója után a korábbi 1200 időszaki lappal szemben 1937 őszén számuk már 850-re apadt.)

[95] BODNÁR István: *Meddig használhatják még fel a ponyvairodalomra a drága rotációs papírt?* A sajtókamara is állást foglalt a ponyvairodalom ellen. = Magyarság 1941. ápr. 20. 10.

ránk, s hogy továbbá példányaik feltehetően csak levéltárakban, a korabeli ügyészségi iratok mellékleteiben vagy magángyűjteményekben lappanghatnak; megjelenésüket legtöbbször csak a korabeli újságok híranyagából tudtuk rekonstruálni.

ÉVA LAKATOS

Scheinjournalisten und die Winkelpresse in Ungarn

Die Abhandlung versucht unter den ersten die Wildlinge der Winkelpresse in Ungarn in den 70-er und 80-er Jahren des vorigen Jahrhunderts zu analysieren.

Statt einer historischen Aufzählung des Fragenkreises stellt sie die Fälle der Missbrauche im Bereich der Presse vor. 1. Die Spekulation mit den Journalen (falsche Pränumerationseinladungen, Titelvarianten mit identischem Inhalt usw.) 2. Die Missbräuche mit den Mitteilungen (falsche Nachrichten, Erpressung usw.) und 3. Die verschiedenen Beispiele der Schwindelei mit Journalistennamen und -status.

Der zweite Teil der Abhandlung zeichnet zahlreiche Porträts vor uns: einige deren stellen mehrere wahre Pressenschwindler vor (Márton Ábrányi, Manó Garay), die anderen im Gegenteil machen empfindlich, dass diese Frage mehrere Widesprüche in sich verbirgt: es gibt solche, die nur Phanteasten waren, und darum begannen sie eine zweifelhafte Journalgründung (Mariska Simli), und es gibt auch solche, die noch jung in den Schatten der Winkelpresse gerieten, später wurden sie aber die ehrwürdigen Repräsentanten der Firma (Bódog Halmi, Vilmos Tarján).

Der Schluss der Abhandlung beschäftigt sich mit dem Kampf gegen die Winkelpresse, der leider in den 30-er Jahren unseres Jahrhunderts durch extremrechten Tendenzen seiner ursprünlichen Zielen beraubt wurde.

RÓZSA GYÖRGY

Gondolatok az Akadémiai Könyvtár és az információs társadalom körül

Jövőképvázlat a hagyomány és a csúcstechnológia jegyében

„Minden könyvtárnak két lényeges alkotó része van, egy anyagi: a könyvek..., s egy szellemi: a könyvtárnok...
A könyvtárak csak ott és akkor adtak életjelt, hol és a mikor az igazgatás, melly a könyvtárnokban van személyesítve, egész mértékben megfelelt hivatásának."
Toldy Ferenc könyvtártani tervezetéből (4 §)
Athenaeum, 1843. 1. köt. 204.

Bevezetés

Az MTA és az Akadémiai Könyvtár (a továbbiakban AK) alighanem az utóbbi egy év legtöbbet szereplő nagykönyvtára a médiumokban – a kulturális és a könyvtári szaksajtó kivételével.[1] Ez utóbbi hiány, továbbá az új könyvtárépület 10. évfordulójának (1988. november 3.) megemlékezési, és általánosabb kulturális-politikai kérdések felvetési lehetősége miatt nagyra értékelem a *Magyar Könyvszemle* felkérését e cikk megírására. Fontos, hogy ne csak egy rövid, időhöz kötött helyzetkép jelenjen meg, amelynek bizonyos vonatkozásairól a sajtó többször kritikusan hírt adott, hanem kiemelten az utóbbi évtized áttekintése, benne egy vázlatos jövőképpel.

[1] Válogatás médiumokból: ROSDY Tamás: *Megszűnik az Akadémiai Könyvtár?* [Interjú Engel Pállal.] = Magyar Nemzet 1997. november 29., ROSDY Tamás: *Átalakítják az Akadémiai Könyvtárat.* [Interjú Harmathy Attilával.] = Magyar Nemzet 1997. december 13., OSZTOVITS Ágnes: *Írás és tanítás az ezredvégen.* = Magyar Nemzet 1998. február 9., ROSDY Tamás: *Akadémia könyvtár nélkül?* = Magyar Nemzet 1998. február 14., KÁLMÁN László: *Milyen legyen a mi Akadémiánk?* = Népszabadság 1998. március 26., KRONSTEIN Gábor: *Hagymahéjelmélet.* [Glossza a főtitkárhelyettes elgondolásáról.] = Élet és Irodalom 1998. február 6., HORÁNYI György: *Milyen is a mi Akadémiánk?* = Népszabadság 1998. február 11., ROSDY Tamás: *Hogyan tovább, Akadémiai Könyvtár?* = Magyar Nemzet. 1998. május 30., *Többlettámogatás az átalakuláshoz.* = Magyar Nemzet 1998. május 6., RIBA István: *Vételi zavarok.* = Heti Világgazdaság 1998. január 24., *Tudóstermészet.* = Heti Világgazdaság 1997. december 13., MINK Mária: *Kutató fúrás.* = Heti Világgazdaság 1997. október 4., SOLYMOSI Frigyes: *A tudomány az ezredforduló előtt.* = Népszabadság 1998. január 31., ROSDY Tamás: *Kilenc kutatóintézettel kevesebb lett.* = Magyar Nemzet 1997. december 16., SIPOS Júlia: *[Riport az MTA főtitkárhelyettesével.]* Kossuth Rádió, Gondolat-Jel. 1998. január 18. – A főtitkárhelyettes szívességéből átadott leirat.

A sajtó érdeklődése minden bizonnyal az AK használói köréből indult ki – a magam *Népszabadság*-beli cikke kivételével „Sorvadásra ítélt Akadémiai könyvtár"[2] – főleg az irodalomellátás leromlása és az AK-t beárnyékoló hivatalos, negatív megnyilvánulások miatt. Ezek nem vágtak egybe főleg a humán értelmiség tapasztalataival és értékítéletével. Kisebb mértékben a természettudományi, az interdiszciplináris és a tudománytörténeti kutatók egy része is megérezte az állomány-gyarapodás romlási tendenciáját. Ily módon került az adminisztratív-pénzügyi, de szubjektív elemeket sem nélkülöző hivatalos megítélés ellentétbe az AK-t használók értékrendjével.

1. Egy kézirat hányattatása

Előrebocsátom a fent említett cikkem záró passzusát:

> „Ez az írás ugyan vitairat, de semmiféle politikai pecsenyesütésre nem való. Továbbá nem alkalmas Akadémia-ellenességre: az Akadémia érdekeit kívánja szolgálni. E sorok írója nem tetszeleg akadémiai Robin Hood szerepében, de 35 évet töltött az MTA Könyvtára élén, azt követően társadalmi munkában elnöke a könyvtár alapítványa kuratóriumának. Képletesen Malraux-hoz igazodom, aki azt mondta, hogy az ellenállás alatt »összeházasodott« Franciaországgal: ugyanezt mondhatom el jóindulatú elfogultsággal a Akadémiai Könyvtárhoz való viszonyomról."

Ehhez még csak annyit, hogy jóllehet 1996-ban kizárólag saját kezdeményezésből, 13 évvel a korhatár után nyugdíjba vonultam, ám a „könyvtári házasság" életre szóló.

Az MTA köztestülete számára kiadott *Akadémia* c. hírmagazin 1998. II. évf. 1., tavaszi számában megjelent „Az Akadémiai Könyvtár" (Keviczky László, Náray-Szabó Gábor, P. K.) című közleménye, amely utalva a sajtóban napvilágot látott számos írásra az AK-ról (l. az 1. jegyzetet) korrigálni kívánja a cikkek többségének pontatlanságait, és vázolja a jövőre vonatkozó elképzeléseket. 1998. április 8-án a hírmagazin felelős szerkesztőjéhez elküldtem egy hozzászólást, amelynek kéziratát itt adom közre: egyfelől megjelentetésének elmaradása tanulságos, másfelől dióhéjban bár, de vázolja, hogyan látom az utóbbi évek lényeges AK-beli folyamatait. Íme (néhány stiláris javítással) a hányatott sorsú kézirat.

„Megjegyzések az Akadémiai Könyvtárról"

A folyóirat 1998. 1. (tavaszi) számában az MTA főtitkára, főtitkárhelyettese (és P. K. egy kronológiával) reagál a magyar sajtó közelmúltbeli megnyilatkozásaira az MTA Könyvtáráról; (parlamenti interpellációról is hallani

[2] RÓZSA György: *Sorvadásra ítélt Akadémia Könyvtár.* = Népszabadság 1998. február 4. 12. Ezt támadta meg VÁMOS Tibor akadémikus *Vagdalkozás nélkül* 1998. február 26., majd követte válaszom *Cáfolatlan tények* 1998. március 10.

lehetett). A Könyvtár 1994–95-ben, a pénzügyi nehézségek és a jövőkép a hivatalos reagálás témája. Túl hosszúra és polémikusra sikeredne a leírtak kiegészítése és korrekciója, ezt elkerülendő inkább néhány olyan megközelítési szempontra utalok az alábbiakban, amelyek talán figyelmet érdemelnek a jövőben.

Megmarad(t)-e szigetnek a Könyvtár?

– „Cuius regio eius religio" –

E nem költői, ám az értelmiség egy részét nagyon is érdeklő kérdést a rendszerváltást követően egy ma már inkább a tudományos életben, korábban a közéletben is ismert személyiség tette fel, utalva az intézmény légkörére és szolgáltatásaira (élete egy nehéz szakaszában több társával együtt a Könyvtár egyfajta szellemi aziluma volt). Válaszom azonnali és egyértelmű volt: igen. Ma már bizonytalanabb volna a válasz a „cuius regio...", (vagyis a bármily előjelű és szintű meggyőződés /vallás/ a hatalom függvénye) latin szólásmondásra utalva. A Könyvtár szellemi-szakmai függetlenségéről van szó, ami persze nem választható el anyagi körülményeitől.

A szellemi-szakmai függetlenség azonban nem adminisztratív-pénzügyi, hanem tudományos vitatéma. E tekintetben pedig meghatározó az intézmény használóinak véleménye, ami arra is vonatkozik, miképpen hatott a Könyvtár tevékenysége az Akadémiára. A gondolatkör főbb elemei: a gyűjteménygyarapítás, az olvasók ellátásának és a szolgáltatások minősége (az informatika ennek része), a tudományos műhely jelleg (kutatás és publikációk), részvétel a felsőfokú oktatásban és minősítésben, a nemzetközi kapcsolatok ápolása (a beszerzési kiadványcserén túl, a magyar tudomány eredményeinek terjesztése és a külföldi magyar és ilyen vonatkozású intézmények támogatása) és nem utoljára az intézményi légkör.

Fentiekre figyelemmel az utóbbi tíz évben a következő könyvtári folyamatokat tartom a leglényegesebbeknek:

Új, önálló könyvtárépület

Ezzel valósult meg a 172 éves nemzeti intézmény nemzetközileg is számon tartott értékes gyűjteményeinek (immár több mint 2 millió bibliográfiai egység) összhangba kerülése használati lehetőségeivel és alapítói szándékával („a haza összes polgárainak használatára"). Az új épületig összesen 70 olvasói férőhely több mint megháromszorozódott, mintegy 12 ezer olvasó használja nagyrészt a felsőoktatási szférából – profánul Molnár Ferencet idézhetem: „a szerelem lakáskérdés", hát a működés a közgyűjteményeknél?

Modernizáció–könyvtárgépesítés

Főleg az utóbbit az új épület tette lehetővé. Integrált számítógépes rendszer működik öt év óta az izraeli fejlesztésű ALEPH. Előtte is volt egy másik, a DOBIS-LIBIS. Ezt egy nemzetközi hírű angol szakértő 1996-ban azonnali hatállyal lecserélni javasolta egy másik könyvtárban. A MTAK-ban ez 1992-ben már megtörtént. Működik és az INTERNET bővítését és a hálózat működését teszi lehetővé a mintegy 20 millió forint értékű ALEPH/DEC server (egyike a legerősebbeknek a magyar könyvtárakban működő gépeknek). Ez költségvetési hozzájárulás nélkül került a könyvtárba a Digital Hungary Kft. és az Open Society Institute összefogásának hála. Új számítógépes kultúrákat is telepített a Könyvtár. Ilyen a tudománymetria, ami nagyban hozzájárult a hazai publikációs stratégia kialakulásához és a CD/ROM bevezetése, melyek az integrált könyvtárgépesítési programtól elkülönítetten működtek és még lehetne sorolni a modernizációs faktorokat.

Kulturális hagyományok és modernizálás szintézise

Rövid néhány évvel ezelőtt jelentős nemzeti értékek beszerzésére is volt mód (pl. Bolyai-mikrofilmezés a Teleki Tékából), nemzetközi becsű írások vétele és konzerválása, de ide tartozik a nemzetközi kapcsolatok intenzitása, a tudományos kiadványtevékenység élénksége, pl. kézirattári katalógusok, így legutoljára a Pilinszky-hagyatékról. Mindez összekapcsolódik az előzőekben említett modernizációval. A szintézis egyben jelzi az információs társadalomhoz vezető – szerintem egyedüli – út járhatóságát.

*

Egy majdani, talán még nem-megkésett komplex tudományos elemzés és értékelés hasznosíthatja a fenti megjegyzéseket, és az Akadémiai Könyvtárra is érvényes lehet Párizs jelmondata: „Fluctuat nec mergitur" („hányódik, de nem süllyed el"), végül is ilyen a történeti folyamatosság.

A fent idézett hozzászólás-vélemény „jámbor szándékú", de nem hagy kétséget afelől, hogy szerzője miként ítéli meg az AK-ban végbemenő folyamatokat. Az Akadémián különösen természetesnek kell lennie a véleménykülönbségeknek. A kézirat sorsa – remélhetően kivételképpen – nem ezt támasztja alá. Miután közölték, hogy az *Akadémia* következő száma a májusi közgyűlésig nem jelenik meg és mivel azon önálló napirendi pontként kitűzték az AK-át is, felvetettem, hogy a kézirat egy köztestületi tag véleményeként kerüljön a helyszínen a nem-hivatalos írások közé, néhány sokszorosított példányban. Azért gondoltam erre, hogy legyen írásos nyoma: a közgyűlési előterjesztéssel összefüggésben van egy másik vélemény. A folytatás szakaszai: a vonatkozó szabályok szerint nemhivatalos írás elhelyezése a közgyűlés színhelyén lehetséges, amennyiben

azt egy közgyűlési résztvevő írásban javasolja; ez megtörtént, benyújtása után kiderült, hogy azt, a javaslatot tevő közgyűlési tag osztályelnökének ellenjegyeznie kell; az illetékes osztályelnök megtagadta az ellenjegyzést, mivel a javaslattevőt nem kívánta cenzúrázni; ezt követően a javaslattevőt felhívták, hogy a szóban forgó kéziratot ő ismertesse a közgyűlésen, amit természetesen megtagadott; a kézirat hányattatásának befejezéseként pedig a közgyűlés után a szerzővel közölték, hogy felső döntés alapján az *Akadémia* hírmagazinban sem jelenik meg, mivel már úgyis sokat foglalkoznak az AK-val.

A vonatkozó írásbeli dokumentációt (javaslat, nevek) másolatban, a szerkesztőség rendelkezésére bocsátottam, mivel ezek nyilvánosságra hozatala esetleg kényelmetlenül érinthetné az érdekelteket, (nem részemről).

2. *Történeti vissza- és előrepillantás*

Szerencsés helyzetben van a szerző e fejezettel – szemben az előbbivel – mivel itt egyfelől semmilyen kényes kérdéssel nem kell szembesülnie, másfelől úgy nyújthat vissza- és előrepillantást az AK-ra, hogy egyben megemlékezhet az új könyvtárépület felavatásának tízéves évfordulójáról. A *Magyar Tudomány* 1989. 2. száma „Könyvtáravatás az Akadémián" c. cikksorozatot közölt a 1988. november 3-i eseményről.[3] Az AK megbecsülését tanúsító cikksorozat tartalomjegyzéke:

Rózsa György:	„A történetileg kialakult gyűjtemények és a legkorszerűbb technológia ötvözetével..."
Berend T. Iván:	„Példamutató nagy ünnep"
Pozsgay Imre:	„A tudomány és az értelmiség integritásának kifejezője"
Láng István:	„Vannak betartott ígéretek és megvalósított elhatározások is"
Köpeczi Béla:	„Egy régi olvasó az új könyvtárról"
Finta József:	„Az építész szemével"
Csapodi Csaba:	„A magyar múlt kulturális értékeinek kutatása"
Kónya Sándor:	„A kutatásirányítás, a kutatásszervezés segítőtársa"
Rejtő István:	„Az Akadémia-történet írásának egyik műhelye"
Braun Tibor–Klein Ágnes–Telcs András:	„Szakirodalmi informatikai fejlesztés"
Tamás Pál:	„Az információs piacok újrarendeződése a tudományban"

Mi tette szükségessé az AK önálló székházát?

– A 2 millióra növekedett állomány kinőtte a Székházban kialakítható raktárakat és a pótraktárakat (ma közelítőleg újra a raktározási gondok is feszítenek).

– A korszerű információs technológia fejlesztése ellehetetlenült.

– Az állomány nagysága, kiadványtípusok és tematikai széleskörűsége teljes ellentmondásba, aszinkronba került használati lehetőségeivel (összesen 70 olvasói férőhely).

[3] *Könyvtáravatás az Akadémián.* = Magyar Tudomány 1998. 2. sz. különnyomat. 115–141.

– Az akadémiai palota egyre sürgetőbb rekonstrukciójának előfeltétele az AK kiköltöztetése volt.

– Az állomány kezelésének és az információs technológia fejlesztésének valamint a munkakörülmények javulásának feltétele új elhelyezés lehetett.

A történet azonban másfél évszázados: ideiglenes elhelyezések az 1826-ban történt alap tás óta. Az Akadémia épületének megalkotásával az AK önálló székházáig az anyaintézménnyel közösen helyezkedett el. Külön tanulmányt igényelnének azok a kísérletek, amelyek évtizedek során, de különösen az MTA átszervezését követően megoldást kerestek az AK elhelyezésére, különös tekintettel az állomány és a szolgáltatások nagyarányú fejlődésére és a palotarekonstrukció sürgető igénye miatt. A hatvanas évektől kezdődően különböző bejárások folytak, míg végül úgy tűnt, hogy a Roosevelt téren a volt Lloyd palota helyén megvan a megoldás, de ez dugába dőlt. A terv nekrológjáról írt cikkem megjelentetése nem kevés viszontagsággal járt a téma kényessége miatt. Sajnálkozás mat fejeztem ki ugyanis egy kormányzati döntésről, megjegyezve azt is, nem biztos, hogy az utókor egyetért majd ezzel, és hasonló „eretnekségek" kíséretében. A hetvenes évek elején ez még szokatlan volt.[4]

Ami azonban a leglényegesebb, az az AK helye a magyar könyvtári rendszerben. Erről egyértelmű és a mai napig érvényesek a báró Eötvös József kultuszminiszter kezdeményezte vizsgálat eredményei (Szász Károly *Közkönyvtáraink és az egy országos könyvtár* c. kötetében).[5] Eszerint történeti okok folytán Magyarországon három nagykönyvtár, korabeli elnevezéssel a múzeumi (OSzK), az akadémiai (AK) és az egyetemi könyvtár (ELTE) együttesen látja el a nemzeti könyvtár funkcióit, majd leszögezi „...bár három hel együttvéve mégis egy teljes egyetemes országos könyvtárt képezzen". Magyary Zoltán *A magyar tudomány alapvetése* c. 1927-ben megjelent gyűjteményes kötete, Szekfű Gyula és Hóman Bálint írásaival a közgyűjteményekről, tovább viszik az Eötvös–Szász-féle elgondolásokat. Ha még ehhez hozzátesszük, hogy a Klebelsberg–Magyary által kezdeményezett Gyűjteményegyetem a magyar tudományos élet alapintézményei közé az Akadémia és az egyetemek mellett beemelte harmadikként a közgyűjteményeket, így természetesen a nemzeti könyvtári funkciók egy részét is ellátó AK-át, nyilvánvaló, hogy a felszabadulásig az MTA egyetlen tudományos intézményének különleges szerepe van mind az Akadémia, mind pedig az ország szakirodalmi információs rendszerében. Ezért magától értetődő – jóllehet nem minden vita nélkül –, hogy az AK egyetlen intézményként önálló paragrafusként bekerült az MTA Alapszabályába, annak 75. paragrafusaként, amely szerint kiemelt jelentőségű közgyűjtemény, amelynek gyűjtőkörét a kialakult hagyományai határozzák meg.[6] E hagyományok közé tartozik bizonyos természettudományi és interdiszciplináris

[4] RÓZSA György: *Utóhang az Akadémiai Könyvtár épülettervéhez.* = Könyvtáros 1972. 7. sz. 402–403.

[5] Pest, Athenaeum ny., 1871. 37.

[6] Az MTA Vezetői Kollégiuma 1996. január 9-i határozataiban is ez állt.

alapmunkák gyűjtése is, amelynek másfél évszázados tradíciói vannak. 1833-ban ugyanis az akadémiai kiadványcsere kezdetekor, amelyben aktívan közreműködött Széchenyi István alelnök és Döbrentei Gábor főtitkár (titoknok), a partnerek (szentpétervári, párizsi, brit akadémiák, a philadelphiai filozófiai társaság és mások), általános tudományos és nem nyelvészeti irányultságú alapintézmények voltak, eljuttatták az AK-hoz, – amely „atyafiságos jóindulatukba" ajánlotta magát – természettudományi és vegyestartalmú köteteiket („compte rendu", „Abhandlangen", „Proceedings") és folyóirataikat. Ennek köszönhetően az AK tudományos folyóirattára a legnagyobb az országban, 320 ezer kötetet tesz ki, benne számos unikális természettudományi folyóirattal. Az Akadémia átszervezése után pedig a korszerű kutatások eszközeként az újonnan alakult kutatóintézeti könyvtáraktól függetlenül, tovább is beszerezte az alapkutatások egy részéhez szükséges természettudományi és interdiszciplináris folyóiratokat. Ezek egy része ugyancsak unikális volt, akárcsak az ún. akadémikák, ezért az AK folyóiratgyűjteményének leromlása és az olyan állásfoglalások, hogy sem most sem a jövőben – ki lát ily bizonyosan a jövőbe? – nem lesz mód a fent említett típusú periódikumok beszerzésére, sőt pénzügyi kényszerűség miatt a humán- és társadalomtudományi könyvek és folyóiratok számának csökkenése is kedvezőtlenül hat az ország kulturális életére. Az állomány romlását nem pótolja sem a természettudományi intézeti könyvtárakkal tervezett szorosabb együttműködés, illetőleg a természettudományi gyűjtés teljes decentralizálása nem nyilvános intézeti és erre nem felkészült könyvtárakba, sem a „virtuális könyvtár", ami a jövő zenéje és minden bizonnyal jó néhány évig részben sem helyettesíti a kiesett folyóiratokat. 1993–1996 között 360 folyóirat előfizetése szűnt meg. Ezekből 76 cím országosan egyetlen példány volt.[7] 1993-tól kezdve egyetlen újonnan induló folyóiratot sem szerezhetett be az AK. Az 1966-ban 5754 cím 1997-re 3145-re sorvadt le. Kedvező viszont, hogy 1998-ra már további csökkentés nem volt, 1999-re pedig az előfizetett címanyag 100-zal gyarapodott. Tudott, hogy ez a csökkentési jelenség valamennyi (vagy szinte valamennyi) könyvtárat érintette, ez azonban nem mentő körülmény, hanem még súlyosabbá teszi az országos információellátás helyzetét. Egyébként az akadémiai információellátásról az MTA főtitkára megválasztása után már az első évben 1993-ban kapott egy átfogó elemzést, amelyre, akárcsak másik 5 tájékoztató írásra sosem reagált (így meg is szakadt a személyes kapcsolat), az előterjesztés címoldala:

[7] Az ilyen jelenségek ellentmondanak az ésszerű tudománypolitikának: minden fontos K és F tudományos dokumentum egy példányban legalább legyen meg az országban. Hogy hol, technikai és infrastrukturális kérdés (a nagykönyvtárak alkalmasak leginkább a szolgáltatásokra). L. Mádl Ferenc tárcanélküli miniszter, a Tudománypolitikai Bizottság elnökének felkérésére készült előtanulmányt „A magyarországi tudományos információellátás kérdései" 1991. szeptember 18. 9 l., amelyet a szerző nagyobb lélegzetű tanulmánya követett, ezt tárcaközi egyeztetéssel fogadta el a TPB hivatalos állásfoglalásként, de nem volt gyakorlati folytatása.

MTA Könyvtára
1993. december 29.

Az akadémiai szakirodalmi információellátásról[8]

I. Az információellátás koncepcionális szabályozása kormányzati feladatként
II. Az Akadémia és az információellátás
III. Az MTA Könyvtára: realitások és perspektívák
IV. Következtetések és megoldási alternatívák

Jegyzetek

Mellékletek:

1. Az MTA Könyvtára és az intézeti könyvtárak beszerzéséről – számokban
1/A A MTAK-ban 1994-től lemondott folyóiratok jegyzéke
1/B A MTAK nemzetközi kiadványcseréről adatok és az Ak kiadó árnövekedése
1/C A könyvbeszerzés volumene és ára 1989–1993
2. Az intézeti könyvtárak állomány-beszerzésének volumene és ára 1985–1992
2/A Állománygyarapodás intézeti bontásban 1982-ben és 1987-ben
2/B Az intézeti könyvtárak folyóiratrendelése 1985–1993

Összeállította:
Dr. Rózsa György főigazgató
és munkatársai

Nem igaz tehát, hogy az AK nem foglalkozott idejében folyóirat- és információellátással.

Egyébként mind a gyűjteményfejlesztésről, mind pedig az AK általános helyzetéről alaposan dokumentált – mind ez ideig – a legátfogóbb szakmai vizsgálati jelentés készült az AK felkérésére Kabdebó Tamás Ph.D. FLA... a maynoothi (Írország) Nemzeti és Pápai Egyetemek Könyvtárainak igazgatója tollából 1997. február 17-i kelettel.[9] A 70 munkaórát igénybe vevő vizsgálat – interjúk az AK vezető munkatársaival, 12 egyetemi hallgatóval, a SzTAKI könyvtárosával, egy akadémikussal és eszmecsere az MTA elnökével – legfőbb megállapítása az volt, hogy az AK egy kettes szuperliga egyik tagja, az OSzK első unokatestvére, amelynek fejlesztése nemcsak országos feladat, hanem európai is, tekintettel majd az Európai Közösséghez való csatlakozásra. Az AK jól működik, nem lefaragandó, hanem megfaragandó. Az AK-át ugyan nagyra tartja és ezt, valamint a működés további feltételeit (új főigazgató, Könyvtári Bizottság, finanszírozás, szervezeti kérdések) részletesen taglalja 17 oldalon. Ami pedig a jövőbeni ún. konszolidációs hivatalos elgondolásokat illeti arról az 1. jegyzetben talál válogatást az olvasó.

[8] „Az akadémiai szakirodalmi információ-ellátásról." 1993. december 29. 23 l. Gépirat.
[9] L. MTA elnöki és az AK Ig. irattára.

3. Informatizálás

A nagykönyvtárak közül az AK volt egyike azoknak, amely a magyar viszonyok között viszonylag korán kapcsolódott be az informatizálásba. Ez a folyamat nem az integrált könyvtárgépesítéssel kezdődött, hanem „kívülről", vagyis egy olyan területen, amely nem érintette az AK tevékenységének egészét. A pozitív oldala ennek az volt, hogy egyáltalán megindult az informatika telepítése, negatívuma viszont, amint ez a további években bebizonyosodott, hogy a „kívülről"-indulás – és személyi okok miatt sem – integrálódott az AK-ba. Sokáig megtartotta előbb főosztályként, majd Igazgatóságként „avantgarde" és elkülönülő elhelyezkedését, így a később megindult integrált könyvtárgépesítésből nem vette ki részét. Az okok között megemlítendő az is, hogy az 1979-ben megindult a philadelphiai Institute for Scientific Information (ISI) originalta Science Citation Index-re épült (SCI) informatizálás (egy sajátos rendszerű mintegy 3500–4000 elit természettudományi folyóiratot feldolgozó adatbázis) installálása és kezelése, természettudományi szakembereket igényelt: vegyész, fizikus, matematikus, informatikus, akiket erre a célra kellett toborozni. Ezzel egyben egy új információs kultúrát is telepített az AK, amennyiben a témakeresésen kívül (ASCA szolgáltatás), az idézettség kimutatása (ideértve az impakt faktort) is egyre szélesebb körre terjedt ki sok kutató támogatását és nem kevés ellenzést váltva ki mind a mai napig. Kétségtelen azonban a tudományelemzés(metria) nemzetközi színvonalú művelése és a hazai publikációs stratégia fejlesztése.

Más kérdés, hogy a pozitív jelenségek hogyan keveredtek olyan az AK-tól teljesen idegen tevékenységekkel, mint amilyenek vegyészeti folyóiratok szerkesztése. Ez és annak elemzése, hogy az Informatikai Igazgatóság szervezeti megszüntetésével a kifejezetten könyvtári feladatok átcsatolásával a megfelelő részlegekhez (Olvasószolgálat) milyen konfliktusokkal járt, külön vizsgálatot igényel. Az AK-hoz már jóideje nincs köze, ezért is volt többször állásfoglalás a leválasztásához. Itt még csak annyit, hogy a hivatalosan sokat vitatott AK-i természettudományi információs tevékenység (a gyűjtőkör kérdéséről l. a 2. fejezetet) mind a mai napig nyitott: szemléleti, tudományelméleti és nem finanszírozási kérdés.

Az AK teljes tevékenységét az informatizálással összefüggésben azonban az ALEPH integrált gépesítési rendszer határozza meg és jövőképéhez is ez tartozik. Ez az izraeli fejlesztésű, világszerte elterjedt rendszer (az AK másodiknak vette át a Műegyetemi Könyvtár után az országban) az előbeszerzéstől kezdve a kölcsönzésig (OPAC) minden munkafolyamatra alkalmas és az INTERNET hazai és külföldi bekapcsolásának is hatékony eszköze. Ez is igazolja, hogy a néhány év óta tartó AK körüli hitelrontás egyik „érve", hogy nem foglalkozott az informatikával, nem helytálló.

1998. április 1 – július 16. között 2704 külföldi keresés – lekérdezés a „menüből" érkezett a Web-oldalra (AK-honlap) a belföldi és az AK belső keresések leszámításával. Az alábbi táblázat összesíti országonként. „Hits per country" http://w3.mtak.hu

HITS PER COUNTRY
Apr. 1 – Jul. 20, 1998

Country	Hits	Percent
Hungary	13860	79.95%
USA	1675	9.66%
Germany	278	1.60%
Canada	162	0.93%
United Kingdom	141	0.81%
Italy	124	0.71%
Slovakia	122	0.70%
Sweden	119	0.68%
Japan	90	0.51%
Finland	76	0.43%
Netherlands	73	0.42%
Switzerland	67	0.38%
Romania	65	0.37%
Czech Republic	56	0.32%
France	54	0.31%
Yugoslavia	52	0.29%
Mexico	47	0.27%
Australia	44	0.25%
Austria	35	0.20%
Poland	29	0.16%
Hong Kong	29	0.16%
South Africa	29	0.16%
Slovenia	26	0.14%
Norway	21	0.12%
Argentina	18	0.10%
Brazil	17	0.09%
Belgium	14	0.08%
New Zealand	10	0.05%
Croatia	1	0.00%

Egyéb demonstrációs anyag: l. Függelék.

Működik az AK Info Centruma a Számítógépes Referensz Szolgálat keretében (ez is a megszüntetett Informatikai Igazgatóságból vált ki).

A Szolgálat 1997-ben 289, 1998. július 15-ig 227 idézettségi megkeresését elégített ki. A szerénynek tűnő számok azonban munkaigényes folyamatokat takarnak. Multimédiás adatbázisok és az INTERNET kreatív használatát az Info Centrum fejleszti. A Szolgálat a SCI alapján témafigyeléssel, folyóirattartalomjegyzék szolgáltatásokkal és idézettség figyeléssel foglalkozik. Multimédia adatbázisaiból válogatás: Politika-Magyarország 1944–1989 (Aula K.), Szerb Antal: Budapesti kalauz Marslakók számára (Aula K.), Grolier Multimédia Encyclopedia, Bartók Béla (1881–1945). Legjelentősebb adatbázisa a Science Citation Index (1980–1998 május), a Social Science-re (1989–1995) már nem jutott pénz, megvan a Human Rights on CD-ROM (genfi ENSZ Könyvtárból), az Encyclopedia Judaica közös kezelésben a Keleti Gyűjteménnyel, a Képes Krónika, a McGraw–Hill Encyclopedia.

Függelék a 3. fejezethez

Welcome to

THE LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

TÁMOGATÓINK - OUR SPONSORS

Az MTA Könyvtára számítógépes környezetének és online adatbázisainak kiépítéséhez a következő intézményektől kaptunk támogatást:

- Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Iroda (NIIF) - National Information Infrastructure Bureau
- Open Society Institute (OSI)
- Digital Equipment Corporation (DEC)
- Nemzeti Kulturális Alap (NKA) - National Cultural Foundation

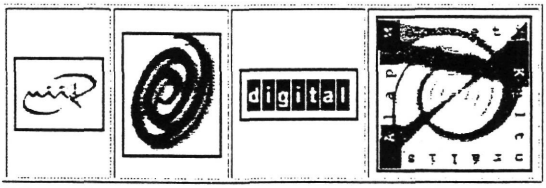

Foundation "Pro Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae" Alapítvány
probib@vax.mtak.hu

Webmaster
szl@vax.mtak.hu

VISSZA/BACK

1. ábra

Library of the Hungarian Academy of Sciences

General Information

Library address:

H-1245 Budapest V., Arany János u. 1, Pf. 1002, Hungary

Tel.: (36-1-)3382-344, Fax: (36-1-)331-6954

For Enquiry and Interlibrary Loan, send an e-mail to: *mtak@vax.mtak.hu*

Home Page of the parent organization (Hungarian Academy of Sciences)

Library's location map	A Könyvtárról	About the Library	A Könyvtár szervezete	Organiza Struct
Különgyüjtemények	Special collections			

Hongrois

Anglais

Base de donnée des theses françaises (SOR)

Nouveauté de la Bibliotheque de l'Académie des Sciences de Hongrie

A partir de 1 janvier 1998, une nouvelle sous-base de donnée est a votre service dans l'online base de donnée ALEPH. La sous-base SOR recueille les donées bibliographiques des theses soutenues a la Sorbonne (origine du nom: SOR) et aux universités françaises (thématiques sciences humaines et sciences sociales). La base de donnée est dans sa premiere phase de documentation, et sera continuellement developpée.

Vous pouvez entrer dans la base de donnée de la Bibliotheque de l'Académie par INTERNET (entrée seulement par TELNET).
A l'entrée - Username: ALEPH

Recherche dans le systeme n'est possible, pour le moment, qu'en hongrois ou en anglais.
Demande de changement de langue ?/eng

Le texte complet de chaque these de sous-base SOR se trouve dans le Département des Microfilms de la Bibliotheque de l'Académie (Budapest, Place Roosevelt, au rez-de-chaussé dans le Palais de l'Académie). Les theses sont sur microfiches et vous pouvez les lire sur place.

Téléphone: 36-1-3382-344/ex. 434, Fax: 36-1-3316-954

RETOUR

2. ábra

AZ MTA KÖNYVTÁRA ONLINE ADATBÁZISAINAK HASZNÁLATA AZ INTERNETEN - JUN-98
(TELNET)

Hívó	Kapcsolat kezdete	Tartama	Userid
szamos-122.dialin.datanet.hu	17-JUN 00:09	00:07	ALEPH
szamos-32.dialin.datanet.hu	27-JUN 13:58	00:06	ALEPH
172-80-58.ipt.aol.com	30-JUN 21:40	00:02	ALEPH
bg-242-66.ic-public.uva.nl	19-JUN 10:37	00:53	ALEPH
bigmac-eth.eik.bme.hu	22-JUN 17:28	00:01	ALEPH
bigmac-eth.eik.bme.hu	22-JUN 16:17	00:03	ALEPH
bigmac-eth.eik.bme.hu	22-JUN 17:30	00:14	ALEPH
194.95.134.50	11-JUN 09:32	00:03	ALEPH
ilila6.Literatur.Uni-Mainz.DE	18-JUN 13:50	00:24	ALEPH
cicero.antiq.u-szeged.hu	23-JUN 12:52	00:02	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	16-JUN 16:19	00:01	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	24-JUN 09:07	00:05	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	24-JUN 08:43	00:01	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	25-JUN 16:23	00:01	ALEPH
pollux.bibl.u-szeged.hu	11-JUN 09:21	00:01	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	12-JUN 11:24	00:01	ALEPH
pollux.bibl.u-szeged.hu	17-JUN 18:42	00:17	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	15-JUN 10:54	00:26	ALEPH
kkkati.bibl.u-szeged.hu	15-JUN 11:09	00:02	ALEPH
ppp194.delfin.hu	10-JUN 17:11	00:07	ALEPH
ppp194.delfin.hu	10-JUN 17:19	00:08	ALEPH
gyor-5.dialin.datanet.hu	1-JUN 22:48	00:02	ALEPH
osiris.elte.hu	1-JUN 00:44	00:04	ALEPH
btko39.elte.hu	15-JUN 09:08	00:04	ALEPH
ujgep2.elte.hu	9-JUN 10:29	00:03	ALEPH
ludens.elte.hu	17-JUN 13:37	00:10	ALEPH
goliat.fio.sztaki.hu	24-JUN 11:22	00:02	ALEPH
mir17m.hung.u-szeged.hu	9-JUN 10:20	00:36	ALEPH
kobasz.mad.hu	17-JUN 22:31	00:20	ALEPH
kobasz.mad.hu	17-JUN 22:51	00:32	ALEPH
violin.mech.uni-miskolc.hu	10-JUN 16:27	00:02	ALEPH
szabo3.mter.mclib.hu	10-JUN 11:25	00:05	ALEPH
planta.nki.hu	16-JUN 12:40	00:04	ALEPH
hornet.szit.bme.hu	30-JUN 19:23	00:05	ALEPH
d07-5201-bp.elender.hu	1-JUN 22:54	00:02	ALEPH
d05-5205-esztergom.elender.hu	1-JUN 18:54	00:14	ALEPH
cs12-11.modems.unam.mx	1-JUN 08:43	00:06	ALEPH
cs12-11.modems.unam.mx	1-JUN 08:41	00:01	ALEPH
smn-6-109.uflib.ufl.edu	9-JUN 19:49	00:03	ALEPH
line-211-222.dial.matav.net	11-JUN 18:56	00:05	ALEPH
du245-150.ppp.algonet.se	17-JUN 21:02	00:01	ALEPH
192.102.6.134	15-JUN 15:55	00:01	ALEPH
indigo2.vsz.bme.hu	29-JUN 10:34	00:09	ALEPH
194.143.229.213	9-JUN 16:02	00:10	ALEPH
194.143.230.13	10-JUN 16:25	00:03	ALEPH
194.143.230.13	10-JUN 16:08	00:16	ALEPH
libia030.ethz.ch	18-JUN 16:58	00:08	ALEPH
193.224.186.133	17-JUN 11:45	00:01	ALEPH
193.224.186.170	22-JUN 10:34	00:09	ALEPH
193.224.191.135	19-JUN 14:03	00:03	ALEPH
193.224.191.135	25-JUN 15:29	00:04	ALEPH
193.224.241.50	30-JUN 08:14	00:02	ALEPH
160.114.74.66	17-JUN 10:16	00:02	ALEPH
193.225.243.131	24-JUN 13:56	00:04	ALEPH
193.225.243.131	23-JUN 12:54	00:05	ALEPH

3. ábra

Primitívnek tűnhet ez az informatizálás-bemutató az AK-ról, minden valószínűség szerint több magyar könyvtár sokkal több adatbázist kezel, több CD/ROM-ja van, nem is szólva nemzetközi összehasonlításról. Dehát ez nem lóverseny! Ám valószínűleg e folyóirat olvasóinak is mondanak valamit a bemutatott adatok és ábrák, nem szólva azokról a hivatalosságokról, akik szorgalmazzák ugyan az AK informatizálását, a virtuális könyvtárat, de aligha tették be a lábukat a Számítóközpontba. Nem tudnak a több mint 150 ezres számítógépes katalógusról (töredéke persze az állománynak), a Pázmány Egyetemmel közös és egyedülálló ékírásos bibliográfiáról, számítógépen kezelt kandidátusi és doktori disszertációs adatbázisról és a feladatokhoz képest a legminimálisabb létszámmal (2 fő és egy gyakornok) működő hatékony és többre hivatott Számítóközpontról. Lehetne még folytatni a sort. Egy, fontos és jövőbe is mutató metszetét talán sikerült érzékeltetni az AK-nak e fejezetben.

4. Az információs társadalom

Az alább következő fejezetben a szerző talán bocsánatosan „plagizálja" önmagát, mivel a *Magyar Hírlap* 1998. február 9-i számának 7. oldalán megjelent „Szívek és agyak összekapcsolása" c. publicisztikáját némi rövidítéssel adja közre kiegészítve azt, az informatizálás és az olvasás egynémely vonatkozásával. A témakörnek persze kiterjedt nemzetközi és hazai irodalma ismert, de aligha szükséges e közlemény keretében ennek bármily válogatott irodalomjegyzékét közreadni, nagyon sok forrás áll rendelkezésre. Az alábbi eszmefuttatás gondolatmenete része egy OTKA-kutatásnak („Gazdasági és kulturális esélyegyenlőség az információs társadalomhoz vezető úton" OTKA TO 22109) és annyiban vág összse az AK körüli fejleményekkel, hogy jelez egy a tudományos nagykönyvtárakkal – így az AK-val – is összefüggő jelenséget (jövőkép-elgondolást), beillesztve ezt a közlemény egészébe. Íme a fent idézett című írás módosított szövege.

Victor Hugo 1850-ben a francia nemzetgyűlésen tartott előadásában elhangzott javaslata – „nép szívét összekapcsolni az ország agyával" – aligha idejétmúlt. Bizonyos, hogy szebben aligha fogalmazták meg mind a mai napig a modernizáció leglényegesebb társadalmi összefüggését. Manapság ezzel függ össze az is, amit többnyire lózungként, információs társadalomnak jelölnek.

Victor Hugo a könyvek terjesztésével és az oktatás demokratizálásával képzelte el ezt az összekapcsolást. Idézem: „Mindenütt, ahol van egy megművelt kis földdarab, kell lennie egy könyvnek is", továbbá az iskolai képzést és a közműveltséget a francia akadémiáig terjedő ingyenes rendszerben vélte megtalálni. Utópiák-e ezek az elképzelések? Ha a goethei „Eladó az egész világ"-gal vetjük össze, minden bizonynyal igen. Humanista világképként nem. Jóllehet lassanként már mindennap hallani róla, de az információs sztráda inkább csak szűkebb szakmai körökben ismert (informatikusok, médiaszakértők, könyvtárosok). A két fogalom: sztráda és társadalom a médiumokban is összemosódik. A világméretű, lendületes pozitív propaganda és marketing vágyálommá teszi mindkettőt, többnyire mégis technológiai-kereskedelmi megközelítésben találkozunk velük. Holott az információs társadalom- és sztráda mindenekelőtt össztársadalmi kérdés.

A hatvanas években az Egyesült Államokban a termelésben közvetlenül résztvevők aránya 50 százalék alá süllyedt, és így az aktív lakosság nagyobbik része a tercier szférába, a legszélesebben értelmezett szolgáltatásokba került. E folyamatot elméletileg Daniel Bell amerikai szociológus fejtette ki a posztindusztriális társadalomról szóló könyvében.

Az információs sztráda fogalmi kialakulása fáziseltolódással követte ezt. Története elválaszthatatlan a kétpólusú világrendszer megszűnésétől. Fukuyama híreshírhedt könyvében minden bizonnyal tévedett abban, hogy a kétpólusú világrendszer megszüntével vége a történelemnek. Ami bizonyos viszont, az az, hogy a két világhatalom egyikének kiesésével a versenyből, a nyertesnél óriási katonai célú kutatási és fejlesztési potenciál szabadult fel. E roppant potenciál új, megfelelő alkalmazása egyszerre foglalkoztatta az eszközöket ellátó csúcsipart és a másik világhatalom megfigyelését és féken tartását szolgáló korábbi program gazdáját, a kormányzatot. Az Egyesült Államok technológiai transzferének egyik leghatékonyabb vonása mindig is abban állott, hogy gyorsan „titoktalanították" a katonai kutatások eredményeit, ezek átalakítva bekerültek a civil termelésbe és fogyasztásba. Ez a folyamat viszont a volt Szovjetunióban mérhetetlenül lassan ment végbe, vagy többnyire elakadt a „spionitisz" és a bürokrácia útvesztőjében. Az Egyesült Államokban a technológiailag csúcsszínvonalat képviselő felszabadult potenciál információs sztrádaként jelent meg. A fogalmat Al Gore alelnök kormányzati szintre emelte, míg az információs társadalmat „elegendő" volt egy szociológusnak felvezetnie. Az információs társadalomról szóló elméleti általánosítás fogalmi síkon mozog, míg az információs sztráda a legkeményebb gazdasági és ezáltal hatalmi törekvéseket fejezi ki. Ez utóbbiak következtében az Európai Unióban ugyancsak kiemelt kormányzati programként vezették be az információs társadalom- és sztráda fogalmát az úgynevezett Bangemann-jelentéssel.

Az Internet az interaktív informatikai világhálót fejezi ki. Erről magáról már sok szó esett, társadalmi összefüggéseiről azonban bőven van és lesz még mit mondani. Tocqueville francia történész a múlt század első felében fejtette ki, hogy „A demokrácia nemcsak beviszi az olvasás megkedvelését az ipari osztályokba, hanem bevezeti az ipari szellemet is az irodalomba". Átvitt értelemben ilyesmi történik korunkban, legalábbis az írás-olvasás területén. Ezért a hagyományos kulturális szféra többnyire defenzív és alacsonyabbrendűségű magatartást tanúsít az Internettel, amit persze nem is a kultúra számára találtak ki. De a világháló alkotó módon használható itt is bizonyos keretekben, az ismeretterjesztésben, az oktatásban, a tudományban és a közgyűjteményekben. E területeken van egy kulturális konzerváló és ismeretterjesztő funkciója (ritka, nemzeti értékű dokumentumok megőrzése és példátlan méretű megismerhetősége), és egy kutatási-tudományos innovatív funkciója (új ismeretbővítési és kutatási lehetőségek). Alapvető célja és alkalmazása azonban a gazdasági-pénzügyi élet. Bizonyos tekintetben így válik élővé, ha ellenkező előjellel is az Internacionáléból ismert „...és nemzetközivé lesz holnapra a világ". De milyen világ? Megvalósul-e a világháló által – az egyre kevésbé idézett – Marx nevű német társadalomtudós egyik érdekes gondolata, mely szerint a gazdaság igazi fokmérője valamikor a szabadidő lesz.

E kérdésekre nincs komolyabb előrejelzés. Az Internet lényegesen hat az emberek munkájára (otthoni, távmunka lehetőségek), magánéleti szokásaira, szabad idejének eltöltésére, egyszóval életformájára. Jelenti-e azonban mindez az életminőség javulását? 1997 elején egy UNESCO-világkonferencián Infoethics címen nemzetközi fórumon vetődtek fel immáron e gazdasági-kulturális-morális kérdések. A II. konferencia 1998 októberében.

A századfordulóra „minden háztartásba és munkahelyre minél több számítógépet"? Ettől azonban sem az angol ipari forradalom gépromboló ludditái nem élednek fel, sem Stefan Zweig remek figurája az olvasásbulémiás „könyves Mendel". A

kulturális örökség folyamatossága, a hagyományos írás/olvasás és az Internet egymást kiegészítő partnerek, és nem kiszorítósdi versenytársak. A körülményektől függően hol az egyik, hol a másik funkció kerül előtérbe – optimálisan együttesen.

Minden valószínűség szerint a 21. század három fő kihívása: hogyan lehet átkerülni a nyomorból a szegénységbe; mindenféle fundamentalizmus korlátozása; hogyan „békül össze" az elektronizációs forradalom a kulturális hagyományokkal.

Hét pontba szedtem össze az elektronizáció reális társadalmi megméretésének ismérveit. Ezek szerint mennyiben támogatja:

– a gazdasági és kulturális esélyegyenlőséget és az Észak–Dél (centrum–periféria) közötti szakadék szűkítését;

– a foglalkoztatottság optimális növekedését;

– a nemzeti nyelv és kulturális identitást;

– a közvetlen dialógust mint az emberek közötti kapcsolat (barátság, szolidaritás, szerelem) nélkülözhetetlen személyi kommunikációs rendszerét;

– a közmorál növelésének színvonalát, a toleranciát és a környezetvédelmet;

– az alkotókészséget, a szabadidő kulturált felhasználását (például olvasás) és a humán tudományokat;

– a természeti és tárgyi világörökség és az írásos világemlékezet megőrzését. (Ezekről UNESCO-programok is szólnak.)

A válasz(ok) nyitott(ak) és végül: a hagyományos szuperkultúra (esetleges) elefántcsonttorony lakóinak és az információs szupersztráda (esetleges) avantgarde gyorshajtóinak egyaránt figyelmébe ajánlható Montaigne intelme: „a legmagasabb trónon is csak a hátsó felén ül az ember".

Végül érdemes elgondolkodni egyes USA-beli fejleményekről, hogyan hat az INTERNET az olvasásra – legalábbis az értelmiség egy jelentős részében.

Az „Amazon" adatbázison http://www.amazon.com „szörfölve" folyamatosan lehet eligazodni 2,5 milliós könyvvilágban. A kiválasztott címeket pedig azonnal megrendelik hagyományos, vagy elektronizált formában. Az INTERNET hatására könyv-vásárlási „boom" indult. A megvásárolt könyvekkel mindenki kap egy kis kártyát: „A room without books is like a body without a soul" Cicero.[10]

Ennél képletesebb és szebb befejezése a kérdésnek nem is lehetne a *Magyar Könyvszemlé*ben.

5. *Akadémia az „árbockosárból"*

Fura cím. Tudom, hogy radar és egyéb műszerek helyettesítik az árbockosarat a navigálás fő megfigyelőhelyeként. Ma már inkább nosztalgiafilmekben fordul elő. De miért ne volna lehetséges bizonyos nosztalgia az évtizedekkel korábbi Akadémia iránt is mindenféle társadalompolitikai, akár belső akadémiai utólagos glorifikálás nélkül? Stílusra, jó értelemben vett előkelőségre, szellemiségre, emberi kapcsolatokra gondolok. Két kiragadott fémjelző név, az egyik főtitkár és elnök volt, a másik elnök, mindkettő természettudós, Erdey-Gruz Tibor és Szentágothai János. Más-más a természetük, de egyben azonosak: igazi akadémiai emberek. Ismerték és becsülték történetét, érte akartak tenni és nem egyénileg felhasználni.

[10] Csurgay Árpád, MTA tagja, visiting professzor a Notre-Dame egyetemen (USA) szíves közlése nyomán.

„A stílus maga az ember" – mondotta egy bölcs francia. Távol volt tőlük a szeszélyesség, a kiszámíthatatlanság, az exhibicionizmus, a nem-Akadémia-konform nyüzsgés, lóti-futiság, kommunikáció-képtelenség, empátia-hiány.

Hogy jön mindez közleményem címéhez és tartalmához? Úgy, hogy ami az AK körül történik, valójában az MTA jelenségeit tükrözi. Hosszú éveken át az MTA vezetése a nemzetközi kapcsolatokat és az AK-at prioritásként kezelte. Egy tervciklus felújítási keretéből épült meg az AK. Az utóbbi 2-3 évben viszont csak „válságról", „csődhelyzetről" hallani. De nem az AK használóitól és nemzetközi kapcsolataitól! Röviden: nem egy történelmi intézmény akaratlan értékrombolásáról van-e szó, túlzott alulfinanszírozással és káros hangulatkeltéssel („túl sokan vannak", „rosszul gazdálkodnak")? Bizonyára egy-mást lehet(ett) volna jobban csinálni – de hol nem? Ha eltekintünk pénzügyi érdekek érvényesítésétől (kutatóintézetek – AK) és szubjektív indítékoktól, valójában az információellátás integrációjáról – dezintegrációjáról van szó a „virtuális könyvtár" jegyében, a kultúra egységéről, a kulturális örökség és a globalizáció összefüggéseiről.

És mit mutat az, hogy az ország egyik legpatinásabb közgyűjteménye élére nem találni vezetőt? A közelmúltban két nyilvános pályázat is eredménytelen volt. Ennyire nem volna vonzó a főigazgatói poszt? Nem inkább az AK utóbbi években történt lebecsülő kezelése és a fentebb említett stílusjegyek a taszítók? A lemondott akadémikus főigazgató egy évig sem bírta a kiszolgáltatottságot (azóta ex lex állapot uralkodik). Így írt a könyvtárügyben illetékes alelnöknek: „...az MTA vezetése és az MTAK között megszűntek a hivatali kapcsolattartás kulturált formái", továbbá „Mind a hivatalos, mind a nem hivatalos megnyilatkozások folyamatosan arra mutatnak, hogy az MTA legfőbb vezetése a MTAK-ot kizárólag tehertételnek tekinti". És – (keserű) hab a tortán – az *Akadémiai Értesítő* 1977. május 16-i számában (53. l.) az AK (egyik) felülvizsgálatáról szóló beszámolóban „Rögzítette az MTA elnöke, hogy az Akadémia vezetése nem Könyvtár-ellenes".

A felülvizsgálatok résztvevői a maguk szakmájának ugyan kiváló művelői, de a könyvtárhoz nem értenek. Jelentéseiket papírforma szerint elfogad(tat)ják különböző MTA-fórumokon –, de ez nem jelent-e inkább fásultságot és kényelmességet? Egyébként pedig a legújabb magyar történelem nem egy olyan, egyhangúan elfogadott közéleti határozatot ismer, ami azután a visszájára fordult. E vizsgálatok egyik résztvevője pedig léhán, cinikusan nyilvánul meg észrevételeiben. Például: „...boldogok vagyunk attól, hogy néhány egyetemista beesik a könyvtárba" (?). Tizenkétezer olvasó–kutató, főleg az egyetemi szférából (ELTE, CEU, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Collegium Budapest) „néhány"? Majd saját kiváló intézeti menedzselését állítja példaképül. Az elnöki megbízott főtitkárhelyettes viszont nyilvánosan parentálja el a kulturális értékű mikrofilmtárat (sok ezer hungarika, Sorbonne-disszertáció, francia forradalom-dokumentáció és hasonló unikumok gyűjtőhelyét). Ha a közgyűjteménynek volnának „személyiségi jogai", úgy ombudsman is védhetné azokat! Természetesen vannak ellenpéldák is. A könyvtári munkát kutatóként jól ismerő egyik vizsgáló megjegyzi egy múlt századbeli emlékkönyvből idézve: „Bis dat aki pizt ad és nem biztat", továbbá „az Akadémia tudományos jellegét a könyvtár sokkal inkább meghatározza, mint

KERESZTURY DEZSŐ 75

Keresztury Dezső / A viaskodás szonettjeiből

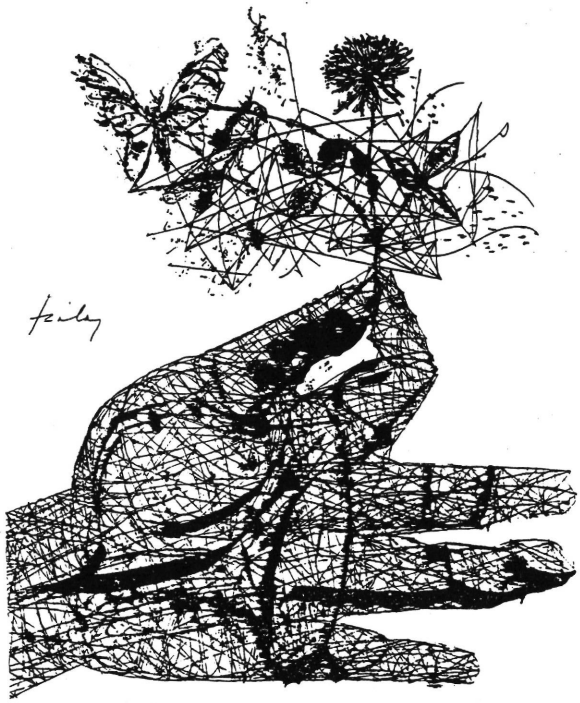

4. ábra

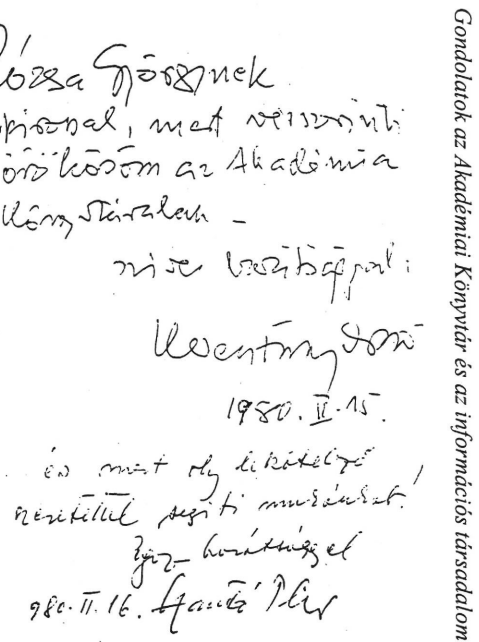

Rózsa Györgynek
– pirossal, mert vérszerinti
örökösöm az Akadémia
könyvtárában –
szíves barátsággal:
Keresztury Dezső
1980. II. 15.
és mert oly lekötelező
szeretettel segíti munkánkat!
Igaz barátsággal
980. II. 16. Szántó Tibor

5. ábra

Rózsa Györgynek / – pirossal, mert vérszerinti örökösöm az Akadémia Könyvtárában – / szíves barátsággal / Keresztury Dezső / 1980. II. 15. és mert oly lekötelező szeretettel segíti munkánkat! / Igaz barátsággal / 980. II. 16. / Szántó Tibor

mondjuk a klub" (értsd alatta a melegkonyhás éttermet). Borzsák István a *Magyar Tudomány* 1998. 6. számában levélformában áll ki a könyvtár mellett.

Azonban az AK folyamatos negligálása, elmarasztalása mindezektől nem változik. Egy anekdota csattanója idéződik fel bennem (életem egyik legkeservesebb szakaszán már használtam – eredménytelenül): „Nem elég, hogy mondják, még igaz is legyen?" – Közvetett vagy közvetlen kérdések sora merül fel az „árbóckosárból".

Nem volna-e célszerű a művelődéstörténet és az MTA szempontjából is nyilvánosságra hozni az AK vizsgálati anyagait, az utóbbi évek vonatkozó vezetői határozatait? Nyilvános tudományelméleti viták nélkül hogyan lehet állást foglalni a természet-, a társadalomtudományi és az interdiszciplináris kutatások információellátásának összefüggéseiről? Véglegesen lezártnak tekinthető-e az Akadémiai Kiadó eladásának ügye? (A KFB-ét meg sem kérdezték, jómagam, tiltakozásul az eljárás miatt, azonnal lemondtam főtitkári delegált tagságomról.) A köztestületnek szánt *Akadémia* c. magazinnak mi a szerepe, mit propagál? (A rendezvényekről akár havonta stencil-sokszorosításban tájékoztathatnák a köztestületet, ha egyáltalán szükség van erre.) Vajon a teljesítményi elv jobban érvényesül-e a köztestületben meglévő nyilvántartási lehetőségek által (akadémikus-bibliográfia, impaktfaktor), mint az időszakos egyéni beszámolókban (a felsőoktatásban–minősítésben, konferenciákon, publikálásban való részvételről) szóló beszámolókban? És lehetne még sorolni a nyilvánosság elé kívánkozó kérdéseket, észrevételeket!

De itt és most elég a töprengésből, lengjen csak bizalomkeltően a magyar kultúra egyik „zászlóshajójának" árbóckosarából a „Pro Academia" és a „Pro Bibliotheca" közös lobogója!

Toldyval kezdtem e közleményt, a magyar kultúra egy másik kimagasló alakjának, Keresztury Dezsőnek felidézésével fejezem be. Íme, a 75. születésnapjára megjelent *A viaskodás szonettjeiből* c. bibliofil kiadás belső címlapjának dedikációja, amely nagyon jó érzésekkel tölt el és biztat a további „viaskodásra".

GYÖRGY RÓZSA

Quelques idées à propos de la Bibliothèque de l'Académie et de la société d'information

La Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences qui, par suite des causes historiques s'aquitte des tâches d'une bibliothèque scientifique nationale conjointement avec la Bibliothèque Nationale Széchényi et la Bibliothèque de l'Université Loránd Eötvös, se trouve dans une situation difficile à cause des prises de position négatives de l'Académie envers la bibliothèque. C'est ce que l'article se propose de documenter, en signalant et en demandant les causes de cette attitude. La Bibliothèque de l'Académie, fondée en 1826, contenant plus de 2 millions d'unités bibliographiques, ayant la thématique la plus large et le spectre linguistique le plus large au pays, était l'une des grandes bibliothèques hongroises qui introduisait l'informatique. L'article s'occupe de la société d'information aussi, la notion de laquelle ne peut etre évitée à notre époque. L'auteur explique son opinion d'après laquelle la tradition et la super-technologie caractérisent conjointement la route de la société d'information, elles se complètent, l'information ne peut pas monopoliser la lecture.

L'article est complété par des données et par une bibliographie choisie s'occupant de la Bibliothèque de l'Académie. L'auteur est le président de la Fondation „Pro Bibliotheca" de la bibliothèque.

KÖZLEMÉNYEK

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben III. (Főurak könyvei). Munkámban az 1700–1750 közötti könyvek arisztokrata possessorait ismertetem, – számba véve az ex libriseket is – az alábbi szkéma szerint:

A possessor neve.

A könyv rövid címleírása; a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege.

Csillaggal jelöltem meg azokat a műveket, amelyeknek előző vagy következő possessora gróf Dessewffy József volt, az ő könyvtáráról külön tanulmány megjelentetését tervezem.

Liptay Zsigmond báró
Kisfaludi és lubellei
(1737 – ?)

*BIDERMANUS, Jacobus: *Utopia Didaci Bemardini, seu .. Sales Musici, quibus ludicra mixtim et seria litterate ac festive denarrantur.* Dillingen, 1714, Bencard. (750.007)

„Sigismundi Liptay 1760"

A possessor e néven negyedik a családban, 1766-ban még élt, halála éve ismeretlen.[1]

Sztáray János Fülöp gróf
nagymihályi
(1739 – 1815)

*BONBARDUS, Michael: *Topographia magni Regni Hungariae olim a quondam Societatis Jesu sacerdote conscripta...* Wien, 1750, Kaliwoda. (750.370)

„Comitis Joannis Philippi Sztáray de Nagy Mihály"

A gróf 1770-ben a magyar királyi helytartóságnál tanácsos, majd 1792-ben Ung vármegye főispánja volt.[2]

Abensberg – Traun Károly gróf
(18. század közepe)

[1] NAGY Iván: *Lubellei és kisfaludi Lipthay család nemzedékrendje és oklevelei.* Pest, 1858. XXXIII.

[2] NAGY X. 866.

MARIVAUX, [Pierre Carlet de Chamblain de]: *Pharsamond ou le Don Quichotte françois.* s'Gravenhage, 1739, Vanduren. (750.022)

„Carl des H.R.R. Graf von Abensberg und Traun Herr des Herschafft Nagy Tapoltschan in Ungarn in Neitraier Comitat K.K. wirklicher Cammer Herr". (címeres ex libris).[3]

Az Abensberg-Traun grófok 1751-ben Ferenc és Károly személyében részesültek magyar indigenátusban.[4]

Jósinczy Lajos báró
nagyváradi
(18. század közepe)

DICTYS, Cretensis–DARES, Phrygius: *De de bello et excidio Trojae...* Amsterdam, 1702, Gallet. (780.884)

„B.[aronis] Ludivici de Josincz. A[nn]o 1764 1. Nov.[embris]. In Spe et Silentio fortitudo mea. Theca Occid.[entalis] Ord.[o] 2. Lib.[er] 19."

A Jósinczy család az Inczédyek és a Jósikák egyik ágának egyesülése révén jött létre 1750-ben. Lajos bárónak rendezett könyvtára lehetett, értékes állománnyal, két antikváját már korábban számba vettem.[5]

Engelhardt Godofréd báró
(18. század közepe)

*S' GRAVESANDE, Guilielmus Jacobus: *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata. Sive introductio ad philosophiam Newtonianam.* 1–2. Leiden, 1720–1721, Vander-Janssonius. (720.088)

„Lib.[er] Baro.[nis] ab Engelhardt"

*MARIOTTE Edma: *Oeuvres de* – –. Leiden, 1717, Vander. (720.090)

„Barone d' Engelhardt"

A possessor hivatásos katona, Kassa város parancsnoka volt, tábornoki rangban. Kéziratos, teológiai témájú műve maradt fenn a gyulafehérvári Batthyaneumban.[6]

Esterházy Eleonóra grófnő
(1758–1820)
és fia
Sztáray Albert gróf
(1785–1843)

[3] A jelen dolgozatban megemlített ex librisek fényképeit lásd: OJTOZI Eszter: *Ex librisek a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben.* Debrecen, 1998.

[4] NAGY XI. 328. KEMPELEN I. 6.

[5] COMES NATALIS: *Mythologiae, sive explicationis fabularum libri decem.* Francofurti, 1588. Wechel. Azonos possessori bejegyzéssel „Theca Merid.[ionalis] Ord.[o] 3 lib.[er] 16. helymegjelöléssel; JOSEPHUS FLAVIUS: *Opera.* Francofurti, 1588. Fabricius. Vö. OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvái és possessoraik.* Debrecen, 1989. 116. és 225. tételek.

[6] SZINNYEI II. 1318.

**Spectateur, ou le Socrate moderne ou l' on voit un portrait naïf des moeurs de ce siècle.* Traduit de l'anglois. 1–8. Amsterdam–Leipzig, 1745–1748, Arkstée–Merkus (750.043)

A *Spectator* című folyóirat[7] francia nyelvű tömörítvényének ez a példánya családi kapcsolatok révén járt kézről-kézre. A possessori nyomok mind a nyolc kötetben fellelhetők.

„Niczky (áthúzva) Sztaray (!) nče Eszterhazy (!) N.[umero] 141."

Eszterházy Eleonóra a cseklészi ághoz tartozott; első házasságában gróf Niczky István felesége, majd 1779 körül lett gróf Sztáray Mihály hitvese,[8] akitől Albert nevű fia született, a következő possessor.

„Ex Bibliotheca Cömitis (!) Alberti Sztáray 1807" (tipografikus ex libris).

Sztáray Albert jeles publicistaként az 1825, 1836, 1840 évi országgyűléseken szerepelt. A Dessewffy Aurél által szerkesztett *Világ* című politikai lapban cikksorozatot közölt.[9] Húga: Sztáray Eleonóra Dessewffy Józsefhez ment feleségül, az ő révén kerülhetett a nyolc kötet a sógor birtokába.

Starhemberg József gróf
(1778–1809)

LUSSAN, Marguerite de: *Annales galantes de la cour de Henri Second.* Amsterdam, 1749, Desbordes. (728.211)

„Joseph Starhemberg"

Az osztrák eredetű család egy ága 1723-ban nyer magyar indigenátust.[10] A possessor hivatásos katona volt, huszárezredben szolgált, Itáliában halt meg, Coneglianonál.[11]

Károlyi István gróf
nagykárolyi
(1797–1881)

SCHAAF, Carolus: *Lexicon Syriacum concordantiale, omnes Novi Testamenti Syriaci voces... complectens.* Leiden, 1709, Müller–Boutesteyn–Luchtmans. (781.086)

„Bibliothčque du Comte Etienne Károlyi" (tipografikus ex libris)

Károlyi István egyetemet végzett, szolgált katonaként és diplomataként, viselte a főispáni hivatalt, adakozott a Magyar Tudományos Akadémia céljaira; a Szent István Társulat alapítója és a magyar írók segélyegyletének elnöke volt. Cikkei a *Falusi Gazdá*ban jelentek meg. Nagy könyvtárat gyűjtött össze.[12]

[7] Szerkesztették: Richard Steele és Joseph Addison; első francia nyelvű kiadás.
[8] ESTERHÁZY János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása.* Bp., 1901. 169.
[9] SZINNYEI XIII. 1124.
[10] KEMPELEN IX. 441.
[11] WURZBACH XXXVII. 185.
[12] SZINNYEI V. 1092–1093.

Almásy Pál gróf
(1818–1882)

CICERO, Marcus Tullius: *Opera omnia.* 4. vol. Leipzig, 1737, Martinus. (720.120)

„Almássy (!) Pál könyvtárából"

Almásy 1848-ban a képviselőház alelnöke, 1849-ben – Debrecenben – elnöke volt, ő közölte a detronizációt. A szabadságharc leverése után emigrációban élt, majd a Habsburg-ház elleni szervezkedés miatt Olmützben raboskodott. A kiegyezés után visszavonult a közélettől.[13]

Johann Gaspar Bothmer gróf
(1656–1732)

*[BRUYS, François] = Plente Amour Chevalier (pseud.): *L'art de connoietre les femmes.* s'Gravenhage, 1730, Van den Kieboom. (750.209)

„J. G. B. de Bothmers"

A possessor politikus, államférfi, aki diplomáciai tevékenységét főként Angliában fejtette ki.[14]

Gottfried Daniel Franz Joseph Eusebius Wunschwitz báró
(1678–1741)

HENELIUS, Nicolaus: *Silesiographia renovata.* Breslau–Leipzig, 1704, Bauch. (752.117)
„Ex libris Godefridi Danielis Francisci Josephi Eusebij Liberi Baronis de Wunschwitz. A[nn]o 1705. Emi Pragae, 1705".[15]
A Wunschwitz család német eredetű, a 17. századtól Csehországban éltek. Hősünk történelemmel, genealógiával, heraldikával foglalkozott. Komoly tudományos eredményeket ért el. 44 kötetes genealógiai gyűjteményét a cseh Országos Levéltár őrizte.[16]

Franz Ludwig Anton Lerchenfeld-Prennberg báró
(18. század első fele)

Kolligátumkötet.
1. CORTREJUS, Adamus: *Corporis Juris Publici Sacri Romani Imperii Germanici.* Leipzig, 1710, Gross.
2. *Acta publica suppleta et continuata den neunden Electorat betreffende.* H. ny. n. 1710.
3. CORTREJUS, Adamus: *Observata historico-politico-juridica ad articulum X§ civitate vero Bremensi IIX (!).* Frankfurt am Main, 1710, Gross.
4. [HARPPRECHT, Stephan Christoph]: *Gründliche und umbständliche Information was es sowol bey.. Reichständen.. Noten wesen habe.* Leipzig, 1710. Gross.

[13] MÉL I. 24.
[14] *Allgemeine Deutsche Biographie.* Leipzig, 1875–1912. III. 197–199.
[15] Supralibros: G. D. L. B. D. W. felirattal; aranynyomású, koronás címer ágaskodó szarvassal.
[16] WURZBACH LVIII. 273.

5. MEYBUSCH, Gerhardt: *Disputatio inauguralis de regali postarum jure ex jure civili...* Leipzig, 1710, Gross.

6. CORTREJUS, Adamus: *Observata historico-politico-juridica, de regali postarum jure...* Leipzig, 1710, Gross.

7. [OKOLICSÁNYI, Paulus]: *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria.* Frankfurt am Main, 1710, ny. n. (789.655/1–7).[17]

„Ex Libris francisci (!) Ludovici Antonij L.[iberi] B.[aronis] de Lerchenfeld. 1710."

A kézírásos bejegyzés alatt található Lerchenfeld heraldikus ex librise, melynek feliratából megtudható, hogy a tulajdonos a bajor kamarási és a legfelsőbb revíziós bizottság tanácsosi méltóságát viselte.[18]

Szpoliarich György herceg
(18. század második fele)

Kolligátumkötet.

1. ALVARUS, Emmanuel: *De institutione grammatica.* Liber III. Zagreb, 1723, Pallas. (A nyelvtani paradigmák második nyelve a horvát.)

2. ALVARUS, Emmanuel: *De institutione grammatica.* Liber III. Venezia, 1721, Corona. (753.594/1–2)

„Ex Libris Georgii Szpoliarich Principis Zag.[rabiensis]: A.[n]no D.[omi]ni 1773."

A possessor életrajzi adatait hosszas kutatás után sem sikerült megtalálnom, családját a genealógiai szakirodalom jegyzi.[19] A könyv hazánkban a pécsi ferences konvent birtokába került a „Conventus 5 = Ecclesiensis" szövegű bejegyzés tanúsága szerint.

OJTOZI ESZTER

Rövidítések

KEMPELEN	= KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok.* 1–11. Bp. 1911–1932.
MÉL	= *Magyar Életrajzi Lexikon.* I–III. Bp. 1967–1981.
NAGY	= NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. Pest, 1857–1865.
SZINNYEI	= SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Bp. 1891–1914.
WURZBACH	= WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* I–LX. Wien, 1856–1897.

[17] RMK III. 4721.

[18] LEININGEN-WESTERBURG, K. E.: *Deutsche und oesterreichische Bibliothekzeichen Exlibris (!).* Stuttgart, 1901. 217–218. L. még a 3. jegyzetet.

[19] BOJNIČIČ, Ivan von: *Der Adel von Kroatien und Slavonien.* Agram, 1896. (Siebmachers Allgemeine Wappenbuch 10.) 174. Címer: 126. tábla.

II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében. II. József uralkodásának évtizede különleges jelentőségű mind a magyar neveléstörténet, mind pedig hazai sajtótörténetünk vonatkozásában. Ez volt az a tíz év, amelynek sok vitát kiváltott és nagy viharokat kavart oktatáspolitikai intézkedései, valamint esetenként azok értékelése, kritikája is, magyar nyelven napvilágot látott az éppen megszülető hazai sajtóban. Ily módon a szélesebb közvélemény is értesülhetett az uralkodói döntésekről, és hazánk történetében először már rendelkezésre állt az a fórum is, mely biztosította – bár a cenzúra által megszabott korlátok között – a gyors véleménynyilvánítást. Ez volt az az időszak, amikor a sajtó a maga sajátos eszközeivel már befolyásolni tudta az ország polgárainak nézeteit. A magyar nyelvű újságok viszonylag szélesebb hazai körökhöz juthattak el mint latin és német nyelvű elődeik, közvetve – felolvasásuk által – néha még az írástudatlan parasztokhoz is.

Erre példa a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság egyik cikke, melyben arról olvashatunk, hogy a téli vasárnapokon az istentisztelet után az iskolában a mesterembereknek és legényeiknek olvassák fel az újságok híreit. A beszámolót író lelkész lelkesen ír a kezdeményezésről:

> „Fel szoktam menni mindenkor magam az iskolába, hogy a nevezetesebb újságokat nem csak olvashassam, hanem magyarázzam is. Tapasztalom szemlátomást újdonnan új szerzeményemnek óhajtott gyümölcseit. Sok mesterlegény ezt az időt a kortsmán szokta tölteni, pénz, egészség, becsület vesztegetéssel; de így lassanként a valósághoz kezd szokni, vigyázóbbá tétetvén nem csak az újságokból, hanem a Szükség segítő és más nevezetesebb könyveknek némely szakaszaiból, jövendő életének nevezetesebb környülállásaira."[1]

II. József uralkodásának időszakában három magyar nyelvű újság és egy ismeretterjesztő lap indult. (A *Magyar Hírmondó* Pozsonyban 1780-ban, *Magyar Kurír* Bécsben 1786-ban, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789-ben szintén Bécsben, valamint első népszerűsítő folyóiratunk a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* 1789-ben.) Mind a négy lap igyekezett megismertetni olvasóit a jozefinista neveléspolitika lényegével, közölte és kommentálta az intézkedéseket, esetenként helyet adott a különböző – velük kapcsolatos – véleményeknek.

Neveléstörténetírásunk mindeddig kevés figyelmet fordított a felvilágosodás kori sajtóban megjelent oktatással-neveléssel kapcsolatos közlemények feltárására és feldolgozására, pedig ezek számos érdekes, fontos, és sokszor ismeretlen adatot tartalmaznak. A jozefinista nevelésügy számbavétele szempontjából tehát nem érdektelen, ha felfigyelünk a korai magyar időszaki sajtó oktatási-nevelési témájú közleményeire, cikkeire is. Ezek mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést tükrözik, de még fontosabb az, hogy ezek az írások más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem feltérképezhető fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Az 1780-ban trónra lépett II. József lényegében Mária Terézia közoktatáspolitikáját folytatta a felvilágosult abszolutizmus szellemében, de sokkal következetesebben, céltudatosabban és erőszakosabban. Az 1780 és 1790 között – az ország oktatásügyét érintő – számos egymást követő, és részben módosító intézkedése azonban egységes elvi elképzelést tükrözött. Az 1781-ben kiadott oktatásügyi fegyelmi szabályzat néhány sora igen jellemzően fejezi ki az uralkodó neveléspolitikájának legfőbb célját:

> „a tanulókat arra az érzületre kell nevelni, hogy az ember lelkiismeretében kötelezve van minden szellemi erejét lehetőség szerint kiképezni, a hogy a tanulás mely által ez történik ... kötelesség; minden polgárnak ugyanezen kötelező erővel magát

[1] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791. dec. 23. 804–805.

az állam szolgálatára alkalmassá kell magát tennie, a hasznos ismeretek és tudományok által".[2]

II. József alapvetően fontosnak tartotta, hogy birodalma minden állampolgára – tekintet nélkül társadalmi és felekezeti hovatartozására – elsajátítsa a korszerű műveltség alapjait a népiskolákban. Mélyen hitt abban, hogy az állam feladata, hogy felvilágosult embereket neveljen, hiszen ezek egyszersmind a legjobb alattvalók.

Közismert, hogy a jozefinista neveléspolitika a népoktatás fejlesztését látta fő feladatának. A felvilágosult abszolutista állam érdekei megkövetelték, hogy a legalapvetőbb ismereteket, az állam számára hasznos munkavégzéshez szükséges műveltség minimumát a nép különböző nemzetiségű és más-más felekezetekhez tartozó rétegei egységesen elsajátítsák. Ennek érdekében számos intézkedés történt 1780 és 1790 között. Az állam törekedett a népiskolai hálózat fejlesztésére, új típusú népiskolák alapítására. Gondot fordított a tananyag modernizálására, a népiskolákban folyó tanítás módszerének egységesítésére, új tankönyvek bevezetésére. Bár törvény nem szabályozta, de a 6–10 éves gyermekek iskolakötelezettségének elvét 1778-tól elfogadottnak tekintették. II. József uralkodásának évtizede alatt ezt a gyakorlatban is igyekeztek a hatóságok keresztülvinni. Pénzbüntetést szabtak ki az iskolából távol maradó gyermekek szüleire, (amelynek behajtása természetesen sokszor nem járt sikerrel). A kormányzat törekedett a tanítók szakmai színvonalának emelésére, társadalmi megbecsülésének növelésére.

Hogy II. József mennyire fontosnak tartotta a gyermekek iskoláztatását, azt a következő újsághír is bizonyítja, hiszen nem sok uralkodó vette volna magának a fáradságot, hogy „emlékeztető ezüstpénzt" és elismerő szavakat küldjön olyan szülőknek, akik – a nehézségek ellenére – szorgalmazzák gyermekeik iskolába küldését:

> „Egy Stájerországból a multt Holnapnak 20dik napján költt Levél, igen nevezetes, és ha meg-történt, szép Példárol tudosit bennünket. – Itten, bizonyos Polgároknak gyermekei (mint hogy azon Helységben Oskola nem voltt) más szomszéd Helységbe járván Oskolába, az utnak alkalmatlan volta miat, mindenkor édes Attyok szokták vala őket a magok hátakon vinni Oskolába; még pedig olly szorgalmatoson, hogy azt egy nap is el-nem mulatták. Ezen szegény Polgároknak Gyermekek eránt valo Atyai buzgo indulatjok a F. Tsászárnak fülébe jutván, mindeniknek (voltak 7en) egy egy emlékeztető ezüst pénzt, a mellett költeni valott küldött; mellyet ezen Atyáknak következendő szókkal adtanak-által: Nesztek, az a ti édes Atyai Gyermekeitek eránt valo szivességteknek mellyel őket a Tudományokban, az Ország hasznára nevelni kivánjátok, a F. Tsászártol adatott jutalma; vegyétek, és a ti Gyermeketek boldogságát ennek-utánna-is munkálkodni meg-ne szünnyetek"

Az újságíró a következő megjegyzést fűzte a cikkhez, mely jól példázza a korabeli hazai viszonyokat:

> „Ki-mondjam-é az igazat? nálunk ollyatén Atyák-is találtatnak, kiknek Gyermekeiket az Oskola Mester nagy bajjal Oskolába tsalván, utána mennek, és hátakon haza viszik, kivált ha a Pipé vagy más 4 Lábu állatok Pásztorságának ideje eljön."[3]

A cikk hangot ad a jozefinista neveléspolitika legfontosabb elvének: elsősorban azért kell a gyermekeknek iskolába járniuk, hogy hasznos polgáraivá váljanak a hazának. A cikk megjelenése

[2] *Disciplinär-Vorschriften.* Wien, 1781. Idézi: KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* I. Bp. 1927. 37.

[3] Magyar Hírmondó 1785. március 12. 156.

idején Szacsvay Sándor volt a *Magyar Hírmondó* szerkesztője, aki lapjában minden eszközzel, így személyes megjegyzéseivel is igyekezett az uralkodó intézkedéseit népszerűsíteni.

II. József a népoktatást tartotta annak az alapnak, melyre minden egyéb épül. A népiskolákban olyan ismeretek tanítására törekedtek, amelyek mindenkinek – kivétel nélkül – szükségesek. Uralkodásának idején ugrásszerűen megnőtt a hazai népiskolák száma. Ugyanakkor jól ismert a császár azon nézete, hogy a nem nemes származású gyermekek számára nem szükségesek a magasabb tanulmányok, hiszen ez elvonná a földművelestől, ipartól, kereskedelemtől a szükséges munkaerőt. Ezért 1784-ben elrendelte, hogy a gimnáziumokba csakis jeles népiskolai bizonyítvánnyal rendelkező parasztfiúkat lehet felvenni, a polgárok gyermekei közül pedig azokat, akik legalább jórendűek. Ezzel összefüggésben új tandíj és ösztöndíjrendszert vezetett be a felsőbb iskolákban. A népiskolai tanulás továbbra is ingyenes maradt.

A Mária Terézia idejében megkezdődött normaiskolai (vagyis a többiek számára normát képviselő – központi mintaiskola) hálózat kiépítése, amely egyben gyakorló elemi iskola, vagyis tanítóképző is volt, folytatódott II. József uralkodásának idején is.

A *Magyar Hírmondó* sokszor közölt új normaiskolák alapításával kapcsolatos híreket. 1783. december 6-án például ezt írta:

> „... a' Császár ő Felsége a' Szegényekre való Atyai gondviseléséből azt rendelte..., hogy ezután minden Plébániában Normális Oskola-légyen, és a' gyermekek ingyen taníttassanak. Ezen tekintetből nem régen minden Oskolába járható gyermekek, 6 esztendősektül kezdve 12 esztendősekig mind fel-jegyeztettek, hogy mind azok kik ekkoráig az Apátzákhoz jártak, mind azok, kiket Szüléik szegénységek miatt Oskolába nem járathatták; a' szükséges oktatást vehessék. Az imitt amott talált gyermekek eltartására rendelt ház is nagyobbra építtetnék, és neveltetésnek, okáért oda adattatnának-bé minden gyermekek, kik szüleiknek gondotlanságából az utszákon ide s tova koslatnak; mert a Császár Ő Felségének kegyes akarattya az, hogy az Országnak hasznára légyenek, és nagyobb korokban a' heverőknek s' koborlóknak számát ne sokasítsák."[4]

Ez a cikk is hangot ad a jozefinista neveléspolitika legfőbb célkitűzésének, annak, hogy csakis az a gyermek lehet később az ország hasznára, aki megfelelő oktatásban részesül. Ezért tehát minden gyermeknek iskolába kell járnia, azoknak is, akikről szüleik nem tudnak gondoskodni. A legfőbb elv tehát, amely a jozefinista évtized oktatáspolitikáját jellemezte az, hogy a birodalom minden polgára, kivétel nélkül részesüljön megfelelő korszerű alapképzésben annak érdekében, hogy az állam hasznos polgárává válhasson.

A normaiskolák szervezetének és a bennük alkalmazott módszernek az alapeszméje a Porosz-Sziléziából származó Johann Ignaz Felbiger sagani apát nevéhez fűződik, aki elveit a Bécsben közzétett Általános Iskolarend (*Allgemeine Schulordnung*, 1774.) című munkájában foglalta össze. A normaiskolák egységes rendszer szerint felépülő népiskolák voltak, amelyekben egységes tankönyvekből tanultak a gyerekek az ún. normamódszer szerint. (Korábban nem volt egységes tanítási rend a népiskolákban.) Felbiger a módszerrel a felvilágosodás szellemében próbált tenni annak érdekében, hogy minél több gyerek kerüljön ki különböző típusú népiskolákból az elemi készségek biztos birtokában.

A módszer fő elvei közül az első, az „együtt tanulás" annyit jelentett, hogy a tanító az egész osztállyal egyszerre, együttesen foglalkozott, és nem mint eddig, a diákokkal egyenként, külön. Ezt követte a „katekizálás", vagyis kérdés-felelet formájában történő tanítás. Jóval vitathatóbb volt a két további, eléggé mesterkélt fogás: a tananyagnak részint kezdőbetűkkel, részint felmu-

[4] Magyar Hírmondó 1783. december 6. 767.

tatható tabellákra írt tartalmi vázlatokkal történő emlékezetbe rögzítése. A módszer számos hibája ellenére bevezetésekor hatékonyabbnak tűnt a korábbiakban alkalmazott eljárásoknál, vagy éppen az egységes módszer teljes hiányánál.

A magyar közvéleményt erősen foglalkoztatta a „normamódszer" széleskörű hazai bevezetése, és alkalmazását nem fogadta egyértelmű helyeslés. A *Mindenes Gyűjtemény* című komáromi folyóirat – érdekes és elfogadható érveket sorakoztat fel a normamódszer ellen, Kazinczy nézeteinek ismertetése kapcsán. Kazinczy a lapnak megküldött „Hivatalba vezető beszéd" című 1789-ből származó írásában kemény bírálattal illeti a Felbiger-féle normamódszert, mivel szerinte az népiskolai oktatást formálissá, merevvé teszi. Az „együtt-tanulásról" elhangzott bírálata így szól:

> „Az az ok, amely által Felbiger apát úr az együtt-tanulás elfogadására indíttatott, dicséretes szándék és célozat volt ugyan; de valóban, ha közelebbről tekintjük: hibás. Igaz az, hogy ezáltal az egész oskolai sereg taníttatik, de nem teszen-e ez nagyobb kárt, mint hasznot, az nem fontoltatott meg elég vigyázással. Az a nem természetes, akadozó, siketítő, ocsmány hangzat, amelyre a gyermekek ezáltal szoktak és amelyről sok esztendőkig sem tudnak leszokni; – az a figyelmetesség s a dolognak értése nélkül együtt tett nyekegés, amelyet a tanítóknak lehetetlen vala kikerülni, gyümölcse volt ennek a káros tanításnak."[5]

Kazinczy ugyanígy elutasítja a „tabellázást", és elveteti a „betűzést" is. Ugyanakkor a katechizálást mint klasszikus görög eljárást figyelmükbe ajánlja, mert:

> „Az alkalmatos tanító...a feleletekből kérdést s a kérdésből feleleteket csinál és ezt addig követi, míg azt látja, hogy tanítványai a dolgot egészen értik. Nem akad fel azon, ha amit mondani akarnának, gyermek módra mondják, de amellett mégis hibás szólásokat szelíden fogja igazgatni."[6]

A *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, Péczeli József nem közli a beszédet, de hosszan kommentálja azt. Üdvözli Kazinczynak a normamódszert bíráló gondolatait:

> „örömmel olvastuk, hogy a mellyeket minden okos Hazafijak kárhoztatnak a Normában, ugyan azokat kárhoztatja ez az éles elméjű, s a dolgoknak nem tsak külső hártyáját, belső valóságát néző Nagy Hazafi is. 1-ször nem hagyja helybe az eggyütt való olvastatást, mert az a gyermekeket éneklő beszédre, s igen rút hangra szoktatja, mellyet nagy korban is sokan le nem vetkezhetnek. Azon kívül, így némelly gyermekek minden vigyázás és figyelmetesség nélkül tsak a hangot mondják a többiek után... 2-szor kárhoztatja a táblán való tanítást; mert az által a gyermekek... mechanismusra szoktattatnak. – Mikor valamiről meg-kérdeztetnek, mindjárt arra megy vissza emlékezetek, hogy vólt az írva a táblán? mellyik rend vólt az első helyen? sat. a mellyból a lesz hogy ez a localis memoria helybéli emlékezet ki kopván elméjekből, a dologról sem fognak semmit tudni. 3-szor Kárhoztatja azt, hogy hosszan könyv nélkül tanúltatják-meg velek, hogy kell az Á-t írni? Miből lesz az U sat. még pedig olly szókkal mellyeknek tudásokra először mathesis, vagy a földmérésnek tudása kivántatik."[7]

[5] KAZINCZY Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd.* Kassa, 1789. 177.
[6] KAZINCZY Ferenc: *i. m.* 178.
[7] Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 170.

Az az elv – hogy az állam minden egyes polgárának a haza hasznára kell válnia – hatja át II. József 1781. május 13-án kibocsátott 2692. sz. leiratát is. Ebben a birodalom területén élő zsidókat érintő nézeteit fejtette ki. A leiratnak oktatásügyi vonatkozásai is voltak. A császár – aki tisztában volt a zsidók iskolaügyének korabeli elmaradottságával – kinyilvánította azt a kívánságát, hogy a főzsinagógák mellé a norma módszer szerint működő zsidó iskolákat kell felállítani. Elrendelte, hogy ezentúl a zsidó gyermekek itt tanuljanak olyan tananyagot, amely alkalmassá teszi őket később arra, hogy az állam számára hasznos munkát végezzenek. Amíg ezekben megindul a tanítás, a zsidó gyermekeket a már működő nyilvános iskolákba kell befogadni anélkül, hogy hitüket bármiben is megsértenék.

Az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* 1781. évi 88. levele közölte a rendeletet:

> „Annál jobban lehető oktattások s világosíttatások kedvéért, szükség a Zsidókkal az ő nemzetségi nyelveket két esztendőnek alatta el-hagyatni... az Isteni szolgálatjokat kivévén, mellyenn az ő nemzetségi nyelveken magok tetszése szerént tovább-is élhetnek, egyébütt mindenütt az ország nyelvét gyakorolják. Hogy pedig ez annál bizonyossabban végbe vitetődhessék, arra leg-hasznosabb eszköz ...a Norma szerént való tanításnak módjához alkalmazott oskola, de az ő Isteni szolgálatjoknak és hiteknek minden leg-kissebb sérelme nélkül... E végre tartozzanak a Zsidók némelly alkalmatos embereket az ő Vallásoknak közösi közül, a' szerént, a mint az ő oskoláiknak számához képest megkívántatik, a Normális és Fő oskolákba küldeni, hogy ott Tanítókká és Oskola-Mesterekké formáltathassanak... Arra vigyázni kell, hogy a Norma szerént való tanításnak módját a Zsidó oskolákbann – is tsalhatatlanúl kövessék. ...A Szó-írást, Szóra való tanítást, a Földnek meg - írását, az Históriát és Mérséklést illetik, az egygyenlőségnek kedvéért a Zsidó Normális Oskolákbann-is a szokásba vétetett könyveket kövessék; e' mellett pedig az ő Vallások dolgába és áhítatosságok körül szokott rend-tartásaikba való avatkozásstól szorgosan kell őrizkedni, ne hogy a Szüléknek alkalmatosság adódjék, hogy az ő gyermekeiket az oskoláktól elfogják, s az által ezt a hasznos gond-viselést híjába-valóvá tegyék... Szabad légyen a Zsidóknak, az ő gyermekeiket tanúlás végett a Keresztyén közönséges oskolákba-is el-jártatni; sőt ollyan falu helyekenn, a hol a Zsidók tsak egygyenként avagy igen kevés számmal lakoznak, s ahhoz képest az ő gyermekeik a Zsidó oskolákbann való tanúlhatástól meg-fosztattak, reá kell azokat venni, hogy a gyermekeket olvasást, írást és számvetést tanúlni a Keresztyén oskolákba jártassák..."[8]

Ez volt az első lépés a zsidó gyermekek államilag szabályozott iskoláztatása ügyében, amelyet több is követett a későbbi évek során és amelyekről sorban beszámoltak a korabeli lapok. Magyarországon az első korszerű zsidó iskolát Nagymartonban, Sopron megyében állították fel. Ennek élére 1782-ben Peter Beer, az utóbb híressé vált prágai pedagógus került.

Ezután Ausztriában 1782. december 14-én, majd Magyarországon 1783. március 31-én lépett érvénybe a zsidóság polgárosításáról és iskolaügyéről intézkedő rendelet (Systematica gentis Judaicae regulatio).[9] Ez a zsidó hitközösségeknek előírta azt, hogy állítsanak fel új típusú népiskolákat, és ezekben német nyelven tanítsanak. A zsidó gyermekek tankötelezettségét külön kimondta a rendelet azzal, hogy tíz év múlva csak az kaphat iparűzésre, kereskedésre engedélyt, aki népiskolai bizonyítványt tud felmutatni.

[8] Magyar Hírmondó 1781. november 14. 700–701.

[9] A rendelet kivonatos magyar fordítását közli: MANDL Bernát: *A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt.* Bp. 1901. 13–21.

A császár a tankerületek élére kinevezett tanfelügyelők feladatává tette többek között azt is, hogy a zsidó tanítójelöltek gyakorlóiskolai képzéséről gondolkodjanak. Négy év múlva csak szakképzett tanítók kaphattak alkalmazást.

Nem sokkal a rendelet kibocsátása után, 1783 nyarán Pozsonyban, a legjelentősebb hazai zsidó hitközségben megnyílt az első új típusú, német tannyelvű zsidó iskola. A *Magyar Hírmondó* a következőképpen számolt be az eseményről:

> „Mlgs Balassa Gyarmathy gróf Balassa Ferencz Ó Excellentiájának, mint a tanúlás dolga kir. főigazgatójának rendeletéből a zsidó nemzetnek javára is nyilvános iskola nyittatott. Fótisztelendő Schoeber János kanonok Úr a Nemzeti Oskoláknak királyi ispectora, ezen alkalmatossággal mondott hathatós beszédében szívére adá a zsidó közönségnek ama szoros kötelességet, mellyet illy nagy jótéteményért tenni tartozna hozzá olly kegyes Atyjához, az ország fejedelméhez. Erre egygy rabbi szólla az egész közönség nevében, hálálván az elvett jótéteményt és buzgó fohászkodást küldvén fel az égbe kinek hatalmában vannak minden Fejedelmek. Melylyre az egész Synagoga mondá nagy szóval: Amen."[10]

1786-ban itt Wenger Ferenc volt az iskola igazgatója, két tanító oktatott 55 gyermeket. Az iskolában zsidó tanítójelölteket is képeztek.

Sorrendben a második ilyen iskolát 1784-ben az ugyancsak jelentős óbudai hitközség állította fel. A harmadik zsidó „nemzeti" iskola Miskolcon nyílt meg 1785-ben, két osztállyal, 39 tanulóval a Berlinből Magyarországra került Fürst Izrael Levin vezetésével, akinek munkájáról, műveltségéről tanfelügyelője, Kazinczy Ferenc elismeréssel nyilatkozott. II. József uralkodásának évtizedében összesen 22 új zsidó iskola alapításáról van adat. Ezekben mintegy 2000 tanuló tanult és 16 tanító kapott új módszerű kiképzést.

A következő nagyjelentőségű – népoktatáspolitikai vonatkozásokat is tartalmazó – rendelet az 1781. október 25-én kibocsátott türelmi rendelet. Mind a protestáns, mind a görögkeleti alattvalóknak biztosította vallásuk szabad gyakorlását, engedélyezte a templomépítést. A nem katolikusok is nyithattak népiskolát, saját felekezetükhöz tartozó tanítót fogadhattak. A katolikus püspökök ezek után már nem voltak jogosultak arra, hogy a nem katolikusok iskoláit felügyeljék. A rendeletet teljes terjedelmében magyar nyelven, folytatásokban közölte a Magyar Hírmondó 1782. január 23-án, 26-án, és 30-án. Ennek az oktatásügyet érintő része a következő:

> „...az Helvetziai s Augustai Vallás-tételt tartóknak, és a nem egygyesült Görög vallásúaknak, akár melly helyenn,... Vallásoknak külön való gyakorlása megengedtessék; úgy önként következik, hogy... az ő Vallásokonn lévő Oskola Mestereket is szabad tartaniok; hogy ha pedig magok Vallásbéli Oskoláik nintsenek, és afféléket ... az ilyettén oskolának fenn tartására meg-kívántatott értéknek elégtelenvólta miatt nem is lehet fel-állítaniok, magok szabad akaratjokra hagyatja ő Felsége, hogy gyermekeiket vagy a Katholikus Oskolába, vagy ha ottan más Vallású Nem - Katholikus Oskolák találtatnak, emezekbe járathassák."[11]

A Türelmi Rendelet jelentős ösztönzést adott mind a református, mind az evangélikus mind pedig az ortodox népiskola-hálózat fejlesztésére. Életbe lépése után számos olyan protestáns iskola is létrejöhetett, illetve újjáéledhetett, amellyel szemben korábban még korlátozó intézkedések érvényesültek. Igaz, jó néhány vegyes vallású helységben egy ideig még ezután is fennmaradt

[10] Magyar Hírmondó 1783. augusztus 17. 508.
[11] Magyar Hírmondó 1782. január 26. 62–63.

az a helyzet, hogy a protestánsoknak a már meglévő katolikus iskolába kellett gyermekeiket küldeniük. II. József 1785-ben olyan döntést hozott, hogy a protestánsok mindenütt állíthatnak iskolákat, hiszen ez szolgálja a fő cél: a „nemzet felvilágosodása" érdekét. S ehhez még hozzátehetjük, hogy az évtized második felében nem is a katolikusok és a protestánsok, hanem olyan felekezetek, így a görögkeletiek iskoláinak száma nőtt leginkább, amelyeknél addig a legnagyobb volt a lemaradás.

Az első, norma szerinti román mintaiskola 1782-ben alakult meg Erdélyben, az egyházi és művelődési központban, Balázsfalván. Igazgatója és egyben az erdélyi román népiskolák felügyelője Gheorghe Sincai lett. Sincai a román felvilágosodás egyik kiemelkedő alakja, aki előzőleg Felbiger tanfolyamát is elvégezte Bécsben, tehát a norma módszer lényegét jól ismerte. Sincai szerkesztette az új tanrendszernek megfelelő román tankönyveket is: egy ábécét a balázsfalvi iskola számára román, német, latin és magyar nyelveken, egy másikat a többi erdélyi román iskola számára kizárólag románul, egy katekizmust, egy számtankönyvet, amely az első román anyanyelvű számtankönyv. (*Indreptare catra aritmetica*, 1785) volt. Sincai írt egy igen sikeresnek bizonyult latin nyelvkönyvet is. A *Magyar Hírmondó* 1781-ben közölt egyik rövid híre különösen értékes adalékokkal szolgál a fentiekkel kapcsolatban:

> „Közelebb múlt esztendőbenn némelly Erdélyi Oláhok is valának azok között Egygy Sz. Balás Szerzetebéli Barát, már az előtt nevezetessé tette magát valamelly Oláh Grammatikának ki - adatása által, mellynek – Elementa linguae Daco – Romanae Seu Valacbicae a nevezete; most pedig a Fogarasi Püspöknek rendelése szerént, Balás - falvánn az olvasni tanúló gyermekeket tanítja, kiknek máris 160ra szaporodott a számok; s a' mellett a tanúlásra meg kívántatott könyveket Oláh nyelvre fordítja, mellyek közül a Kátékismust már el - is készítette."[12]

II. József egyik legjelentősebb népoktatásügyi intézkedése a „közös" iskolák megszervezése. 1785 augusztus 16-án fogadta el van Swieten valóban úttörően új és korszerű népiskolai reformtervét, amely a leginkább megfelelt a felvilágosult abszolutizmus azon elvének, hogy a népoktatást, államivá tegye, és a katolikus vagy protestáns egyházi befolyástól egyaránt mentesítve a felekezeti érdekek fölé emelje.

Van Swieten a vegyes vallású helységekben „közös", vagyis felekezetközi népiskolák felállítását javasolta. Ezekben részint katolikus, részint protestáns tanítók oktatták az államilag előírt tananyagot a katolikus és protestáns gyermekeknek együtt. A különböző felekezetű növendékek csak a hittant tanulták külön.

A program végrehajtása azonban mindegyik egyháznál nagy ellenkezésbe ütközött. A katolikusok azért ellenezték a közös iskolák létrehozását, mert ez lehetővé tette, hogy katolikus gyermekek protestáns tanítók keze alá kerüljenek, amit a hagyományos felfogás elfogadhatatlannak, sőt büntetendőnek tekintett. A protestáns felekezetek, főleg a reformátusok pedig főként azért tiltakoztak – a nyilvánvaló előnyök ellenére –, mivel már korábban eleve elutasították egyházi iskoláik állami ellenőrzés alá helyezésének gondolatát.

Hogy pontosan hány „közös" iskola jött létre hazánkban II. József uralkodásának utolsó időszakában, arról nem állnak rendelkezésünkre megbízható adatok. A súlyos nehézségek ellenére azonban mégis több százra tehető a számuk. Elég ha arra az ismert adatra utalunk, hogy Kazinczy Ferenc – aki 1786-tól mint kassai kerületi tanfelügyelő működött – 1789 végéig összesen 124 népiskolát hozott létre kerületében, melyek közül 19 közös, 2 félig közös, 61 katolikus, 5 görög katolikus, 25 evangélikus, 3 református és 3 zsidó iskola volt.

[12] Magyar Hírmondó 1781. április 28. 258.

A korabeli lapok beszámoltak közös iskolák létrehozásáról is. Az ilyen témájú cikkek közül a legérdekesebb a Szacsvay által szerkesztett bécsi *Magyar Kurír*ban jelent meg:

„Thurotzból. Végre, a múlt hónapnak 14-dik napjánn tsak ugyan már egyszer felálla és bé- hozaték Szent Mártonba a minden-féle Vallásuakkal elegyes Oskola. Ezen helységben ezer s meg ezer akadályokat találnak vala némellyek, rész-szerint a Vallásbéli következésekre nézve, rész-szerint a már méllyen meg-gyökeredzett és meg-rökzött régi hibás tanítás módjának meg-jobbittása ellen. Azonban mégis amaz előre látó Királyi Oskola visgáló Klánitza .Ur okos szorgalmatossága annyira vitte a dolgot, hogy végre közönséges meg-edgyezésből egyeztetének a R. Katholika és Evangélika Oskolák. Ha tsak legalább az apróbb Oskolák edgyezhetnének mindenütt, 40 esztendők múlva úgy atyafiasodnának a mi külömböző Vallású hazánk-fiai, hogy senki sem mondaná egy másra Te Pápista vagy, te Lutheránus vagy, te Kálvinista vagy; hanem Felebaráti-szeretettel néznék egymást, mint ollyonak, kik gyengekorokban már egymáshoz gyalúlódtak. A tudatlan köz-nép pedig azon-kivül is a tanúlt példáját szokta követni igy ezek-is ollyan Ördögi, gyülölséggel egymáshoz. nem fognának viseltetni. Szép következései vólnának ennek; mert igy a Hazafiak öszve Hazafiaskodhatnának, egymást szeretnék, egymáshoz bizakodnának és hinnének egymásban, de most – vérünkben vann már az a ki-nem mondom mi – mely szerint nem hogy mindanynyian szeretnék egymást – hinnénk egymásnak, bizakodhatnánk egymásban – hanem még aki nem látta is az ő Hazafi Barátlyát, s már is gyülöli s. t. Mi nevelheti pedig a Haza szabadságát? hanem a szeretet, az edgyesség a fiaknak egymás között való közönséges megértése. – és egymáshoz való hivséges búzgó szeretete. Én a magam író asztalom mellett is ... tapasztom, mely sokan légyenek az én Hazámfiai közül ollyon előre tekinteni tudók, kik.. engemet az effélékért hit és Vallás nélküli embernek tartanak; de az igazat természetem ki-mondani. Tegyétek el ifjaik ezen Levelemet, meg láttyátok 30 esztendők alatt, hogy igazat irtam; ez alatt minden Vallásbéli Oskolák edgyesülnek ezt kivánnya a Fejedelem és a Haza bóldogsága."[13]

Szacsvay – aki ezekben az időkben még – lelkes jozefinista volt, mélyen hitt a vallási türelemben és minden alkalmat megragadott a különböző vallásúak békés együttélésének propagálására lapjában. Sajnos szép jóslata nem vált valóra. A közös iskolák II. József halála után lassan elsorvadtak.

A türelmi rendeletnek egyéb vonatkozásai között meg kell említenünk a tanítókat érintő uralkodói rendeletet, melyet a következőképpen tudatott olvasóival a *Magyar Hírmondó*:

„Azt is rendelte Felséges Fejedelmünk, hogy, minden Fő Oskolákra való Tanítóknak választatások alkalmatosságával ezek utánn ne légyen már semmi tekintet a' Vallásra, hanem tsak egyedül a' Tanító Hivatal Kérőknek alkalmatosságokra, de ellenben meg parantsolta azt is, hogy az Atyafiak is viszontag Nagyobb Oskoláikbann, nevezetesen Debretzenbenn, Sáros Patakon, Posonbann, Eperjesen, és egyéb helyeken, el ne tiltsák, és ne akadályoztassák, ha talám nálok is arra a hivatalra kéredzenek valami Katolikus egyéb aránt érdemes Tanítók. Ugy szinte az ifjúság is ott járhat Oskolába, a' hol akarja, a' Vallásnak minden meg különböztetése nélkül."[14]

Megvalósulása esetén ugyanúgy, ahogy a közös népiskolák felállítása, ez a rendelkezés is a felvilágosult jozefinista népoktatáspolitika egyik fontos eszköze lett volna a Habsburg-birodalom egységes, felekezetileg nem megosztott iskolarendszerének kialakítása terén.

[13] Magyar Kurír 1789. március 14. 258.
[14] Magyar Hírmondó 1783. december 17. 790.

II. József 1784. április 26-án kelt és a helytartótanács által május 18-án közzétett rendelete, mint ismeretes, az ország hivatalos latin nyelvét a némettel cserélte fel. A kormányszékeknek már az év november 1-jétől, a megyei és városi hatóságoknak egy év múlva, 1785. november 1-jétől kellett a német írásbeli ügyintézésre áttérnie. A középiskolákba már 1784. november 1-jétől csak német nyelvtudással rendelkező tanulók léphettek.

A rendeletet a *Magyar Hírmondó* teljes egészében magyar fordításban közölte. A rendelet hetedik pontja a népoktatás szempontjából is változásokat jelentett:

> „7szer Most jövő Mind Szent Havának első napjától fogva, egy Gyermek is a Deák Oskolákban elébb fel ne vétettessék, minekelőtte meg nem mutathatytya, hogy Németül irni, és olvasni tud."[15]

A nyelvrendelet eredeti szövege tehát csak közvetve érintette a népiskolákban folyó oktatást, annyiban, hogy azt a kötelezettséget rótta a népiskolák tanítóira, hogy felsőbb tanulmányokra készülő tanulóikat német szövegek írására és olvasására is megtanítsák.

II. József 1784. augusztus 2-án kelt intézkedésében azonban kiegészítette a nyelvrendeletet azzal, hogy a népiskolák már a következő évben vezessék be kötelező tárgyként a németet. Ezt az utólag hozott intézkedést azonban a magyarlakta és nemzetiségi területek népiskolái nem vették, nem is igen vehették tudomásul, megmaradtak a korábbi anyanyelvi oktatás mellett, hiszen a legfőbb feltétel, a németül tudó tanító a legtöbb népiskolából hiányzott.

Bár az ellenállás egyre erősödött a nyelvrendelettel általában, és annak népoktatási vonatkozású kiegészítésével kapcsolatban különösen, bár a teljes sikertelenség nyilvánvaló volt, 1786. október 3-án a császár újabb rendeletében kinyilvánította, hogy az előírt határidő után a hittan kivételével a népiskolákban is németül kell tanulni minden tárgyat, és hogy az 1787/88-as tanévtől kezdve csak német nyelvtudással lehet középiskolába lépni.

Kovachich Márton György a *Merkur von Ungarn* című lapban, amelyet a felvilágosult abszolutizmus iskolapolitikájának támogatására indított, II. József 1786. október 3-i rendelkezését közölve határozott szavakkal leszögezte, hogy azt az alapelvet, amely szerint minden nemzet saját anyanyelvén tanulhat a népiskolában, helytelen megsérteni.[16]

A magyar jozefinisták helyesnek tartották, hogy németül minél többen megtanuljanak, de azt nem, hogy minden iskolafokozaton, így a népiskolákban is a német legyen a tanítás nyelve. II. József úgy nyilatkozott, hogy a német csak a latin helyébe lép. A falusi népiskolákban viszont rendes tárgyként korábban nem oktattak latint. Éppen ezért a magyar jozefinisták a nyelvrendelet eredeti szövegére hivatkozva ragaszkodtak ahhoz, hogy a népoktatás nyelve nem változhat. Minden más, ettől eltérő értelmezés ellen tiltakoztak.

A hazai lapok magyar nyelvért folytatott küzdelmét részletesen feltárta már a szakirodalom.[17] Az 1780-as évek derekától kezdve számos újságcikk foglalkozott II. József germanizáló törekvéseivel, illetve annak bírálatával. Az újságok hírt adtak a nyílt és burkolt ellenállásról, amely sokféle formában folyt a különböző oktatási intézményekben, főleg a gimnáziumokban és a felsőfokú tanintézetekben. Mivel a népiskolákban is előírta az uralkodói rendelet a német nyelvű oktatást, helyenként mégis sor került a bevezetésére, természetesen csak a nagyobb városi normaiskolákban, ahol adottak voltak a személyi feltételek.

[15] Magyar Hírmondó 1784. július 5. 345.

[16] Vö. KOSÁRY Domokos: *A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai.* In: *A magyar nevelés története.* I. Bp. 1988. 167.

[17] Vö. KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1781–1795).* Bp. 1970. 159–170., 115–128.

A *Mindenes Gyűjtemény* korábban már idézett cikke jellemző módon mutat rá a népiskolákban folyó német nyelvű oktatás tarthatatlanságára:

„...a Magyar gyermek Németül tanúlja-meg könyv-nélkül azt, hogy kell a magyar Á-t írni. –Két három levelet el-mond Németül úgy, hogy egy szót sem ért benne. Sír az emberben a Lélek, mikor látja miképpen tétettetnek így az Istenek okos teremtései szajkókká s merő bolondokká. Ez az oka, hogy sok Szülék panaszkodnak, hogy a Normában kevésre mennek gyermekeik: mert ész nélkül tanulják, a mit tanulnak is."[18]

A cikkíró Péczeli József ezekkel a keserűen ironikus szavakkal rámutat a német tanítási nyelv népiskolai alkalmazásának legfőbb akadályára. A 6–7 éves magyar anyanyelvű kisiskolásoknak képtelenség és felesleges is az előírt tananyagot német nyelven megtanítani. Hogy miért, arra is választ ad:

„A szegény paraszt nem járathatja 5–6 esztendeig gyermekét Oskolába, mert az az ő félkeze, mellyel portzióját meg-keresi. Két-három esztendeig míg járatja, addig Magyarúl a Valláson kívül egy kis gazdaságra, föld mívelésre, s más szükséges dolgokra kellene inkább a Német helyett azt tanítani. – Ezután sem hordja ő Lintzbe és Augsburgba a búzáját el-adni, hogy a németre szüksége lehetne."[19]

Arról, hogy a német nyelv a felvilágosodást szolgálja, a szerkesztőnek az a véleménye:

„Nékünk sokba lesz a megvilágosodás, ha az által Nemzeti nyelvünk s béllyegünk (character) el-töröltetik... Ha az Oskolákban mindent németül tanulnak gyermekeink, és semmit se magyarul, úgy három nemzetség alatt el fog töröltetni a mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk."[20]

Miután a teljesség igénye nélkül áttekintettük II. József népoktatáspolitikájával kapcsolatos – a korabeli hazai magyar nyelvű sajtóban megjelent – cikkeket, összefoglalásképpen elmondhatjuk: a magyar sajtó – már születésének első évtizedében érzékenyen reagált a nevelésügy, és ezen belül a népoktatásügy kérdéseire. A korszak újságjainak és egyetlen rövid életű ismeretterjesztő folyóiratának szerkesztői kötelességüknek tartották, hogy hírt adjanak az uralkodó intézkedéseiről, az új népiskolák alapításáról, az alkalmazott módszerekről, és más egyéb kérdésekről. Bár a tájékoztatás nem volt mindig elég gyors és pontos, jelentősége mégis igen nagy volt. A lapok híradásai nyomán az érdeklődők áttekintést nyerhettek az ország népoktatásügyében bekövetkezett változásokról, tájékozódhattak az ezekkel kapcsolatos különféle véleményekről.

FEHÉR KATALIN

Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból. A bécsi születésű (1773–1842) ifj. Cserey Farkas, id. Farkas és Boros Klára fia az első iskolai évek után még gyermekkorában visszakerült Erdélybe, s bár Bécsben halt meg, az ő személyét aligha lehetne kihagyni a XVIII. század utolsó évtizedének, a XIX. század első két évtizedének erdélyi magyar szellemi életéből. Az édesapa kancelláriai tanácsos, nagyon művelt ember hírében állt, szolgálatait a császár nyugdíjazásakor zilahi, tasnádi és krasznai birtokokkal jutalmazta. A felserdülő ifjú Farkasnak ez utóbbi jutott osztályrészül. Ifjú éveiben szép jövőt jósoltak neki, érdeklődése széleskörű volt: számon tartották mint botanikust, és ami növelte hírnevét: mint a külföldi tudóstársaságok tagját. Az évek

[18] Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 170.
[19] Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 170.
[20] Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 169.

során barátjaként tudhatta a tizennégy évvel idősebb Kazinczy Ferencet, a tizenhárom évvel fiatalabb Döbrentei Gábort, és ugyancsak levelezést folytatott a nálánál negyven évvel idősebb Aranka Györggyel. Levelezett magyarországi és erdélyi tudósokkal, külföldi tudósokkal is. Míg a Kazinczyval folytatott levelezése, valamint a Döbrentei Gáborhoz írott levelei fennmaradtak, a Cserey Farkas–Aranka levelezésből kevesebb vészelte át az idők viharát. A Cserey–Aranka levelezés – tudomásunk szerint – csaknem két évtizedet ölelt fel, az első levélváltásra 1791-ben kerülhetett sor, az utolsó ismert Cserey levél 1808-ból való.[1] A szám szerint is egykor nyilvántartott, de nem a teljes levélmennyiséget felölelő 20 Cserey levélből nyomtatásban mindössze három látott napvilágot.[2] A meglévő levelek javarészt arra az időre esnek, amikor az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság hírt adhatott magáról, s a fennmaradt jegyzőkönyvek szerint Cserey Farkas aktív részt vállalt időnként a társaság munkájában. Általában fogékonynak bizonyult az Erdélyben megalapításra javasolt intézmények iránt. Ő maga is több elaborátumot készített, amelyek közül, ha sikerül a kitűzött célt megvalósítani, akkor az erdélyi magyar művelődési élet – az 1792-ben beindult kolozsvári magyar színházzal, az 1793-ban Marosvásárhelyen létrejött Nyelvmívelő Társasággal együtt – sokkal eredményesebb lehetett volna. Szívesen vesz részt a Csokonai Vitéz Mihály szobráért indított gyűjtésben; birtokán iskola megnyitását kezdeményezi, arra törekedett, hogy ugyanott egy mintaszerű fűvészkertet állítson fel. Az Arankával folytatott levelezés azzal párhuzamosan csökken, ahogy a társaság munkáját több éves sikeres tevékenység után a hatóságok lehetetlenné teszik. Kazinczyval viszont változatlan intenzitással folyik a levelezés, igaz amíg az első években Kazinczy levelei a hosszabbak, partneréjé a rövidebbek, a későbbiek folyamán változik a helyzet: Kazinczy válaszol rövidebben, Cserey pedig a bőbeszédűbb. Azt hiszem, hogy ennek bekövetkezése Kazinczynak abból a felismeréséből ered, hogy ifj. Cserey Farkas – jórészt személyi hibáiból adódóan – egyre kevésbé tud megfelelni az iránta támasztott, sok oldalról megnyilatkozó várakozásoknak. Katonai pályára kerül, őrnagyként járja főleg Erdélyt, egyre kevesebb ideje jut a birtokainak gondozására. 1816-ban feleségét Haller Krisztinát is elvesztette, és későbbi nősülési kísérletei már inkább zilált anyagi viszonyainak a rendezését céloznák. Gyakran jár Bécsben, meggondolatlanul költekezik, a birtokain felgyülemlő adósságait nem tudja rendezni. 1820-tól végleg Bécsbe költözik, és kölcsönszerzési kísérletei rendre kudarcba fulladnak. Az életéből hátralevő több mint két évtizedet hazájától távol, a császárvárosban tölti, az itthoniaktól is szinte teljesen elfelejtve. Amikor a császári udvar fokozott figyelmet fordít az unokaöccsnek, az ifj. Wesselényi Miklósnak a szemmel tartására, a pénzzavaraiban végképp elmerült Cserey Farkas iránt megfogyatkozik a bizalom, és nem zárják ki annak lehetőségét sem, hogy az unokaöccséről írott, a császári titkosrendőrségnek küldött jelentéseinek díjaiból tartja fenn magát. Egy biztatóan induló karrier csúfos kudarca, az eltékozolt, szüleitől örökölt vagyon (többek között értékes hungarica anyagokat is tartalmazó 4000 kötetes könyvtár elkótyavetyélése) és más kísérő jelenségek lehettek a kiváltói annak, hogy ifj. Cserey Farkasról nem készült alapos, a pálya egészében eligazító monográfia vagy kézikönyv.[3] 1944-ben Nagykőrösön megjelent

[1] ROHONYI Zoltán: *Aranka György levelezése.* Államvizsga dolgozat. Kolozsvár, 1966. 218., a 926. sz. tétel.

[2] Az ItK 1989. 1–2. számában olvasható Cserey Farkas Kolozsvárról 1795. február 15-én írt levele. (150.) A MKsz 1992. 1. számában két Arankához írt 1798-as levele olvasható. (A 64. lapon: szept. 29-én Ugráról írt levél, valamint a 65–66. lapon a dec. 19-i Kolozsvárról keltezett levele olvasható.)

[3] PÁLFFY János: *Magyarországi és erdélyi urak* című visszaemlékezés jellegű portrékötetében ifj. Cserey Farkas is helyet kapott, de az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában (Kolozsvár, kelet nélkül) megjelentetett kötet nem a teljes kéziratot tartalmazza, a portrék csak egy része jelent meg a kötetben, sajnos ifj. Cserey Farkas portréja is kimaradt.

ugyan egy száz oldalas dilettáns kiadvány vitéz Györe Pál tollából,[4] aki anélkül, hogy ennek valamilyen magyarázatát adná: halálát négy évvel későbbi időpontban, 1846-ban jelöli meg. Cserey utolsó éveiről jóformán semmit sem tudunk. Ő maga bizonyára már felhagyott a tervezgetéssel, hiszen ezek az esztendők a hanyatlás, megtorpanás évei voltak: a Nyelvmívelő Társaság további munkáját nem engedélyezték, a Döbrentei Gábor által szerkesztett Erdélyi Múzeum is megszűnt, lapalapítási, tudós társasági kezdeményezések elfojtattak. Az intézmények közül egyedül a kolozsvári színház vívta heroikus harcát az elsivatagosodott közéletben. „Cserey Farkasra azért tudunk rokonszenvvel gondolni, mert – önismeret híján – nem tudott zöld ágra vergődni saját egyéniségével..."[5] – írta róla a megidézett szerző, akinek megállapításaival aligha érthetünk egyet. Nyomtatásban megjelent két műve – egy tréfaszerű színdarab, *A fekete ember* (Kolozsvár, 1800.) és a *Falusi nevelésnek módjáról* (Nagyvárad, 1806.) – révén helye van a korszak irodalmában, és a fennmaradt kéziratai közül is van olyan (pl. „Hazafiúi óhajtásai egy magyarnak"), amely megérdemelné, hogy megjelenjen. Az eddig publikálatlan és ismeretlen levelei pedig hozzásegítenének egy korszak belső világának megértéséhez. Nem Cserey volt az egyetlen ezekből az évtizedekből, akik pályájuk során nem válthatták valóra nagyratörő terveiket.

Az alábbiakban a következő 1796-os datálású levelek kerülnek közlésre: 1. Kraszna, 1796. febr. 5., 2. Kraszna, 1796. máj. 30., 3. Kraszna, 1796. júl. 18. + melléklet, 4. Tasnád, 1796. nov. 5., 5. Kraszna, 1796. nov. 29. A közlésnél megőriztük a szerző sajátosan egyéni írásmódját és annak következetlenségeit.

Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz

1.

Méltoságos Ur
Érdemes Tudos Hazafi!

Hoszszas halgatásom után kivántam ezennel jelenteni: hogy Én mint a Pénzt Cserey Farkas Bátyámnak, mint a földet Etičnne Professor Urnak kezekbe küldöttem légyen.

Jo volna ha az M[éltosá]gos Ur azoknak az Érdemes Magyar Országi Hazánkfiainak, kiket az Társaságba valo be vétel végett az M[éltosá]gos Urnak ajánlottam volt, és a kiket ezen Tárgynak elérésére fell is biztattam; valami magát elö adando Alkalmatosságtol ide hozzám jelentö Leveleket méltosztatna küldeni. Azok Név szerént ezek. Vásáros Náményi *Eötves* Sándor, N[agy]Bányán Kir[ályi] Fiscalis *Isák* Sándor Nemes Szathmár V[ár]Megyének AllJegyzője, *Kengyel* Lajos ugyan az irt V[ár]Megyének all Jegyzöje. *Tomás* Ferdinánd N[eme]s Szathmár V[ár]Megyének Physicussa.

Különös gratiaul venném aszt is: ha az M[éltosá]gos Ur méltosztatna Engemet tudosittani a Társaság állapottya felöl, ha az tudni illik az kivánt, s ohajtot Tzélhoz közelitt-e? Ugy szinte ohaitot örömömre válnék ha nékem utat méltoztatna mutatni, melyet követve Én is tsekélységemhez képest az N[eme]s Társaságnak elö menetelét munkálodhatnám. A ki egyéb aránt betses Barátságában magamot ayálván, holtig valo Tisztelettel vagyok az

Méltoságos Urnak!

Alázatos szolgája
Cserey

Kraszna 5ª Febr. 1796.

[4] GYÖRE Pál: *Ifjabb Cserey Farkas (1773–1846).* Nagykőrös, 1944. Híradó Nyomda, 104 l.
[5] Uo. 92.

2.

Méltóságos Adssesor Ur Tudos Hazafi!

Ily hoszszas halgatásomat okozta – ide s tova valo utazásom, kivántam ezennek Levelem által tiszteletére lenni az M[éltosá]gos Urnak, s edszersmindt kivánságára az Bibliothecankban levö Hazánkat illetö kéz Irásoknak Laistromokat ide zárva el küldeni. Az Néhai Atyám Munkáinak laistromát tudtomra már el küldöttem volt az M[éltosá]gos Urnak. Az nyomtatott könyvek Cathalogussa hoszszas – ezen felül tsak edgy vagyon melyre nézve azont most el nem küldhetem, hanem még az utobbi Diaeta alatt adtam volt edgyet Grof Teleki Lászlo Urnak által olvasás végett, s a melyet mind eddig viszsza sem kivántam, aszt méltoztasson az M[éltosá]gos Ur magának az tisztelt Groftul el kérni.

Reménylem addig Tisztelendö Káts Ur tudositotta a M[éltosá]gos Urat némely Dolgokrul, midőn N[agy]Váradon voltam, néhány szép s hasznos Prés alá kész Munkáit mutatta nékem. Azok közül akkor edgyet az Magyar Nyelv eredeti tulaidonságárol, s annak más Nyelvekkel valo szövettséges atyafiságárul irt. Eddig azt tartom Pestre ment – mivel nálla létemkor az oda menésre egésszen el készült volt, holot is fog ezentul lakni.

Szerzettem még N[agy]Váradon a Társaságnak egy derék iffiju Ur tagot N[agy] Wayai Way Lászlo Urat, de koránt sem ott az Szilágyságban lako Way Lászlo. Amaz edgy derék, jol elkészült, s tanut Ur, ki is a Társaság elő mentére mind Pennával, mind erszényével szivessen le kötelezi magát, s valojába az Társaság boldogulására ezen meg kivántato két fo pontokba minden bizonnyal lehet az irt Ur segittő Tag. Most Nemzeti Nyelven ir bizonyos hasznos Munkát, melyet –mihelyt el készithet, azonnal a M[éltosá]gos Ur kezébe küldeni, a Társaságnak kivánván aszt ajánlani, akkor jelenteni is fogja magát az M[éltosá]gos Urnál arol, hogy Én a Jelentö Levéllel is szoval is meg hittam légyen a Társaságba valo lépésre.

Kivántam ezennel az M[éltosá]gos Urat arra alázatossan kérni, hogy méltoztasson engemet tudosittani – hogy Hivatalya meg engedié, ugy szinte van e tettzése egy kis utazásra? Nékem tzélom lévén – a most következö Ösznek a végével edgy kis hasznos utazást tenni – Szerentsémnek tartanám edgy oly Érdemes férfinak mint az M[éltosá]gos Ur – Betses társaságába utazni. – E részben szándékát értvén Méltóságodnak planumát fel tételemnek röviden meg irom. A ki az alatt is igen tisztelettel vagyok az

M[éltosá]gos Urnak

alázatoss szolgája s Baráttya
Cserey

Krasznán. 30a May 1796.

3.

Méltoságos Adsesor Ur
Nagy Érdemü Jo Uram, s Barátom!

Hogy elöttem valoba betses, s érdemes Levelére ily késön válaszolok – okozta némely ide és tova valo járkálásom. Tudgya aszt az M[éltosá]gos Ur hogy a Gazdának most kell azon iparkodnia hogy a komor telet tsendessen, meg elégedve, s szükség nélküll tölthesse. Ezennel tehát emlitet kedves Levelére Rendbe e képpen meg felelni kötelességemnek tartom.

Az kéz Irásokat hogy melyik mi légyen? annál jobban ki láthassa az M[éltosá]gos Ur, tehát azoknak tzimjeit – a mint vagynak egy ide zárt Papirosra egészszen le irtam. Melyböl meg világosodhatik Méltóságod.

Tisztelendö Káts Ur – ha bizonyossan fel ment e már Pestre még világossan nem tudom. Alig ha az Cohors illa Insalato Nigra valami báit s akadályt nem vetet el menete-

libe– mivel ezen Szin sapkás Emberek – az Betsületes Embert gyülölvén Kátssal sokat ellenkeztek azért, mivel a bal vélekedéseknek nem akart oly Sclávja lenni mint ők.

A mit az Grof Károly Ur Jurium Inspectora beszéllet az M[éltosá]gos Urnak az Szathmár V[ár]Megyei ui tagok fizetni akaro kivánságokrul, erröl semmit sem tudok, s nem is hallottam. Igyekezni fogok mindazonáltal – hogy ha az Társaságot segitteni kivánnyák– a pénzt kezembe küldvén a Bátyámnak Cserey Farkasnak kezébe szolgáltassam, s ennek el érése végett az Szathmár V[ár]Megyei Jo Barátimat meg keresni el sem mulatom.

A mint elöbbeni levelembe irtam volt– szándékom volna– egy kis utat tenni. De azon közben oly nevezetes akadály vetet gátot, mely miát az idén el utaznom nem lehet, s a mely mivel nagy hasznomra vagyon azért örömöst el is maradok még az idöröl, de ha jövendöt el engedi az Isten érnem, bizonyosson a Világon semmi el nem tarthat tzélomtul. Quod differtur in anfertur – utazásomat pedig e képpen akarnám követni. Innent egyenessen Welentzébe (ha addig az ui Respublicanusok el üzetnek) Florentziába, s a Toskanai Hertzegségen keresztül ugy szinte Bavarián is Sakszoniában – ha pedig addig le nem vágják onnant az Szabadság fáját. Tehát Welentzébül Tyrolis Széléjén – Bavarián keresztül Sakszoniába, itt a nevezetesebb helyeket meg járva Cseh Országon, Lengyel ország edgyik Részin keresztül a Hazámba viszsza. A mostani környül állásokat, s az Erszényemet tekintetbe véve. Én ezen utat leg alkalmatossabbnak látom – egy oly Magyarnak – ki haszonnal akar utazni.

Nagyon ohaitanám– ha az M[éltosá]gos Urat Pestre menő uttyában itt tisztelhetném, s ki is kérem abbéli – Barátságát hogy ha erre vészi uttyát– Szegény Házunkat el ne kerülye, valoságos Örömöm léven mind akkor, a midön az Méltoságos nagy Érdemü Személyét tisztelhetem. Én az Anyámmal (ki is tiszteli az M[éltosá]gos Urat) 10-a Augusti N[agy]Waradra fogok menni az fürdöbe. Ha a táiba esnék az M[éltosá]gos Urnak ki utazása – igen jo volna – Várad felé gyönni s az oda valo gyövetel az M[éltosá]gos Urnak sok tekintetbe hasznos volna. Az Én N[agy]-Váradra letemet – az M[éltosá]gos Ur meg tudhattya a *fejér Bárány* nevezetü vendég fogadoba – holot Én rendelést fogok tenni – hogy ha valaki tudakoz, hová utasittsák.

Egyéb aránt a midön betses Baráttságában magamat ajánlanám tiszta indulattal vagyok az

Méltoságos Urnak!

Alázatos szolgája, s Baráttya
Cserey Farkas

Krasznán, 18-a Julii. 796.

Aranka megjegyzése: 796. 6 Aug. válaszoltam.
Nb. Kéz Irások Catalogussa.

(Melléklet)

N.1. A Néhai fels[éges] és Ditsöséges első Ferdinánd Rom. Nagy tsászárnak, hatodik László Budai Dobsa királnak, és Constantinopoli második Szultán Bajazid Chán Török Tsászárnak Idejektül fogva – az Nagy Hatalmu fényes és fels[éges] első Leopold Rom. nagy Tsászárnak ö felségének és ugyan Constantinopoli negyedik Szultán Mehemed Chán Török Tsászárnak Erdéli fejedelemnek M[éltosá]gos 2-dik Rakotzi Györgynek idejekig Napkeleti, s nyugotti, Déli, Éiszaki plágákon mint jo s mint rosz formában Elme irtozással volt, s nemzetek qualitássait igen kiado nagy Dolgok, vagy Tsudák.

Rom[ai] tsászár kegyelmes Urunk eö F[elsé]ge Erdéli R. Guberniumának edgyik belsö Tanáts Ur Hivének M[éltoságos] Urnak Szász János Uramnak, az Tek[intetes] Szász Nationak választot, s confirmálatot fö király Birájának, nékem érdemem kivül

valo Nagy Jo Uramnak eö Kegyelmének ez Munkát alázatossan ayálya *Thordai Sámuel.*

3. Chronica az Magyaroknak Dolgairol: mint jöttec ki az Nagy Scythiábol Pannoniában, és mint foglaltac magoknac az Országot és mint birtac aszt Hertzegröl Hertzegre, és királyrol királyra, nagy sok tusakodásokcal, számtalan soc viadaljockal, melyet *Heltai Gáspár* meg irta Magyar nyelven és ez rendre hoszta az Bonfinius Antalnac nagy könyvéböl egyéb Historias könyvekböl nem kicsin munkával.

4. Hatodik Lászlo Magyar király idejétöl fogva második Rákotzi György Erdéli fejedelemnek idejéig Europában Nap kelet, és Nap nyugot közöt Császárok, királyok és fejedelmek által irtosztato de ellenben tanuságra folyt nevezetes Nagy Dolgok, gyakrabban keresztény keresztény ellen, mind mindnyájan Ök az Török ellen, menyeket M[éltoságos] első Apafi Mihály erdéli M[éltoságos] fejedelem jo kegyelmes Ura promotiojábul Isten után az Török Deákságnak tanulásának alkalmatosságával Constantinopolban laktában Török Characterben az Néhai nagy emlékezetü Bethlen Gábor fejedelem ideje béli Portai fö tolmátsnak Bécsi Magyarbul lött Zulfikár Agának fiaitul, s egyébünnen is az honnét lehetet kezihez keritgetvén– költséges curiositással Görgényi hoszszas rabságában Hazája s Nemzete hasznára Magyarra forditot M[aros]Vásárhelyi *Rosnai Dávid* és ayánlotta régi igen jo Ura Mélt[óságos] néhai Urnak, Nalátzi István Urnak ö kegyelmének edgyik kedves fijának Tek[intetes] és Mélt[oságos] Nalátzi György Urnak ö kegyelmének alázatosson melyet engedgyen Isten haszonnal olvasni ö Kegyelmének Hazája s Nemzete javára. Ao. 1714. men. Augusti. Fogaras.

N. 6. *Miscellanea*: az Török Deákoknak a Reg. Deputatiohoz nyuitott kérö Levele, melybe Hazája iránt tet Hivséges s fontos sok szolgálattyait elö számlálván magának Sallariumot esdekel.b: Legatio Magnatis Tran[sylva]nici Spectabilis Francisci Balassi ad Portam Ottomanicam, <in> haec legatio<ne> ex litteris-quae a Principe Transilvano Gabriele Bethlen ad Imp. Ottomanum sunt missa, item responsa<am> eiusconstat.item Diploms – afulgida Ports Gabrieli eo tempore datum dum septem eum Comitatibus princeps idem Cassoviam Tran[sylvan]iae applicatam firmavit. c: In Germania inferiori spontaneo ductu Provintiarum coniuraterum, ordinum spontaneo ductu Provintiarum coniuratarum, ordinum item Principalium Legatus Magnus, et extra ord. ad Portam expeditusquales porrexerit Imp. litteras- huc inserta sunt. d. Manifestum Tran[sylva]niae. Ao. 1674. e. Az Buidoso Magyarokkal valo Tractának formája. f. Interpretatio Perorationis Persica, Arabisisque internistae in landes Caesaris Leopoldi.

g. Első Szultán Achmetnek Frigy Levele Magyarul melyet kötöt Botskay Istvánnal. Corláth István és Kekedi György követtsége, s Mehmet Bassa török fö Vezir Comissariussága által, meg hozta Patakra Memhet Effendi. A.1605.d.28-a Octobr.

h. Báthori Sigmondnak másodszor is meg kegyelmezö, s Erdéli fejedelemségre be vévö, abba jo Conditiok alat meg tarto Hüt Levele a Török Császárnak.

i: Egy eredeti Török irással– s nyomtatot petsét alat költ Levél

k: Következnek egy néhány fejedelmek az Törökkel, s másokkal folytatot leveledzései. Azok közöt Rákotzi Ferentznek is vadnak néhány Török Basákhoz s vezérhez utasitot levelei, nem külömben néhány fejedelmeknek az Porta által lett Corfirmáltatások.

N.7. Bravarium Historiae Tran[sylvan]niae continens aevum antiquum, medium, et Recentius a temporibus primis port Diluvium, usque ad tempora felicissimi Regiminis M[aria] Therisiae. Authore Martino Felmer Aug. Confessionis Seniore Civitatis Cibiniensis 1767.

N.10. *Boitini de rebus gentis Magni Gabrielis Bethlen* Orditur opus hocce(?) ab origine et vetustate familiae Bethlen, dein enarrat quomodo contra Turcas Sig[ismund] Bathori in Walachie agro Tömösiensi innerit (?) sicq(e) continuative res gestas Gabrielis Historica narratione complectitur usque ad pacificationem Linciensem.

4.

Méltoságos Adsessor Ur
Nagy Érdemü M[éltoságos] Uram!

Hozzám utasittani méltosztatot betses Levelére hogy eddig nem válaszoltam, okozta ide s tova valo utazásom, most sem válaszolhatván tökéletesen-tsak annak meg bizonyittására kivántam Rendeimmel tisztelni, hogy Én mindenüt, s minden üdöbe– az M[éltoságos] Urrul oly emlékezetbe vagyok az milyenre tapasztalt szivessége tökéletessen le kötelezzet.

A mely kéz irásrul valo tudosittást, és bizonyos Bethlen Gábor ideje béli Erdélyi követtségnek le irátását kivánnya töllem az M[éltosá]gos Ur azokat mihelyest Krasznára viszsza térhetek– azonnal telyesitteni, s az M[éltosá]gos Urnak el is küldeni el nem mulatom:

Hogy Tisztelendö Káts Ur Váradrul Pestre ment légyen az bizonyos, és ott kétség kivül azon 300 Forint Pensiobul él – melyet a királyi kegyelem rendelt nékie. Professor Tertina Ur pedig frissen vagyon N[agy]Váradon.

Az napokban voltam N[agy]Károlyban azon Tudományárul nevezetes Piarista P[ater] Hannulikkal, ki is most egy bizonyos Geographica Historica-munkán dolgozik. Mivel ezen Munkájába sok Erdélyi dolgokrul is leénd emlékezet – ajánlottam e végre az M[éltoságos] Urral valo levelezést, és adressét közölvén is, kétség kivül nem sokára fogja a M[éltoságos] Urat Levelével meg keresni. Reménylem, hogy ezen napokban megint lászen szerentsém – az irt Tudos férfiat tisztelni. Ayánlom az vélle ha tsak irásba is valo meg ismerkedést, egy valoságos tanult, s jo szivü Ember lévén. Egyéb aránt barátságában valo ayánlásom mellet, álandoul vagyok az

M[éltoságos] Urnak!

alázatos szolgája, s Baráttya
Cserey Farkas

Tasnád, 5-a Novemb. 796.

5.

Méltoságos Assesor Ur
Nagy Érdemü M[éltoságos] Uram, s Barátom!

Azon Érdemes Levelére, melyet hozzám N[agy]Váradra küldeni méltosztatot most lévén modom tökélletessebben felelni, kivántam ezennel az abba tett kérdésekre felelni e képpen:

1.° Az *Rosnyai Dávid* neve alatt lévö kéz irást, s az *Thordai Sámuel*ét egybe vetvén, ugy találtam hogy az Thordaié –fordittás az Rosnyaiébul, mely is Deák nyelven vagyon. Hanem az Thordaié bövebbnek láttzik lenni. Hogy e tekintetbe bövebben meg világosodgyunk – egy Regestrumot fogok az Thordai kéz irásábul tsinálni, melly meg fogja volta képpen mutatni – ha ez Szoval, vagy pedig dologgal szaporitotta amannak Munkáját.

2.° *Heltai Gáspár* kéz irásának edgyik Exemplárja igaz hogy az elmult Század béli Irás moddgya szerint vagyon irva, de hogy a Szerzönek magának e keze Irása – nem tudom.

3.° *Böitinus* olvashato.Jo Irás. Az Miscellaneákbul kivánt Részt– *Legationem Balasianam* le iratván ide zárva küldöm.

Nagyon le kötelezne Engemet az M[éltoságos] Ur – ha e következendökben utasittani méltoztatna:

1. Hol lehetne az Szathmári Békesség pontyait hitelt érdemlő le Irásba meg kapni?

2. Ezen Szilágyság [Silvania] Nevezetének eredetérül, annak történeteirül, változo viszontagságairul ohaitanám hiteles tudositásra szert tenni.

3. Az Érdemes *Benkö Josef* ki is Hazánk történeteit szorgalmatossan Rendbe szedve ki botsátotta, hol tartozkodik mostan s mitsoda uton lehetne nékie irni? Ezen három pontombul állo tudakozo kéréseimre alázatossan kérem Méltoságodat méltoztatik Nékem mentül elöbb válaszolni.

Szeretném tudni ha Tiszt[eletes] *Káts* Ur küldöt-é valami Munkáját már be az Társasághoz. – Egyéb aránt álando tisztelettel lévén az

M[éltosá]gos Urnak!

alázatos szolgája és Baráttya
Cserey Farkas

Krasznán, 29ª Nov. 796.

ENYEDI SÁNDOR

A Bécsben folyó likvidációs tárgyalásokról az Ujság 1927-es évfolyamában. Az Ujság[1] 1927. évi március 23-i számában „Ismét eredménytelenül végződtek be a likvidációs tárgyalások" címmel tudósítást közöl arról, hogy a többször abbahagyott, majd felújított likvidációs tárgyalások[2] előző heti tanácskozásáról a magyar küldöttek – Varju Elemér, a Magyar Nemzeti Múzeum történelmi osztályának igazgatója és Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója – hazaérkeztek anélkül, hogy bármiféle újabb eredményt tudtak volna elérni.[3] Annak ellenére, hogy nem az első és nem is az utolsó eset, hogy az Ujság e témával foglalkozik,[4] a cikk mégis különös jelentőséggel bír. A beszámoló – névvel egyébként nem jelölt – szerzője a következőket írja:

> „Munkatársunknak sikerült megtudnia, hogy az évek óta húzódó likvidációs tárgyalások során a magyar kiküldöttek semmi pozitív eredményt nem tudtak elérni. Egyedül a könyvtári anyagnál sikerült a követeléseknek egy igen csekély töredékét, 700 közül 24 darabot megkapni",[5]

majd egy bekezdéssel később:

> „Tudományos körökben már régóta elkeseredéssel tárgyalnak a tárgyalások vontatott ütemével kapcsolatosan arról a meddőségről, amely a likvidációs tanácskozásokat végigkísérte. Ezekben a körökben mint pozitívumról beszélnek arról, hogy a magyar követelések 1200 aranymilliója mostanáig 60 aranymillióra zsugorodott összsze, de az osztrákok még erről a minimumról sem akarnak hallani."[6]

[1] A lap történetével kapcsolatban l. pl. [KÁLNOKI Izidor] VULPES: *Az Ujság.* Rajzolta Honti Nándor. Bp., Athenaeum, 1913. 127 l., KRÚDY Gyula: *Kerepesi-út 54. Az Ujság 25 éves jubileuma.* = Ujság 1927. nov. 22. 258. sz. 11.; RÓNA Lajos: *Az Ujság alapítása, fölvirágzása és gárdája.* = R. L.: *Harminc év az újságírói pályán.* II. Bp. 1930. 410–457.; BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet.* Bp. Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 119 l.; KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története.* Bp. MUOSZ-Bálint György Újságíró-iskola, 1994. 299 l.

[2] „1924. március 21. Megkezdődnek Bécsben a magyar–osztrák likvidációs tárgyalások. A magyar küldöttséget Szterényi József br. népszövetségi fődelegátus vezeti." L. *Magyarország történeti kronológiája.* Főszerk. BENDA Kálmán. III. 1848–1944. Bp. 1982. Akadémiai K., 892.

[3] Ujság 1927. márc. 23. 67. sz. 5.

[4] *Petrovich Elek és Varju Elemér a likvidációs tárgyalásokra Bécsbe utaztak.* = Ujság 1927. márc. 12. 58. sz. 5.; *Mégis megkezdték újra a likvidációs tárgyalásokat.* = Ujság 1927. ápr. 8. 80. sz. 2.

[5] L. a 3. számú jegyzetet.

[6] Uo.

Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem levéltári fondja tartalmaz néhány olyan iratot, amelyek az e cikkben megjelent és fentebb idézett adatokkal kapcsolatosak,[7] a következőkben ezek ismertetésére vállalkozom. 1927. április 4-i keltezéssel az akkori magyar pénzügyminiszter, Bud János levélben fordult Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez, mert Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója és Szterényi József báró, a magyar likvidációs bizottság kormánymegbízottja felhívta a figyelmét a fent említett Ujság-beli cikkre. A levél második bekezdése így szól:

> „Ez a közlemény olyan adatokat tartalmaz, amelyek csak beavatott közegnek lehettek a birtokában minélfogva valószínű, hogy ezek a hivatalos titok megsértésével jutottak az említett napilap szerkesztőségének a tudomására, ..."[8]

Bud – Szterényivel egyetértésben – attól tartva, hogy a napvilágra került adatok a tárgyalások további menetét veszélyeztethetik, arra kérte a kultuszminisztert, hogy indítson szigorú vizsgálatot az ügyben. Klebelsberg még ebben a hónapban levélben kérte fel Petrovics Eleket az üggyel kapcsolatosan részletes jelentés megtételére és a főigazgató rendelkezésére álló adatok közlésére.[9] Petrovics május 11-re összehívta a Gyűjteményegyetem főigazgatói értekezletét és – amint erről a vallás- és közoktatásügyi minisztert is tájékoztatta[10] – a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóját házivizsgálat lefolytatására kérte fel. 1927. május 12-én Hóman Bálint felé írásban is közvetítette e kérést:

> „Az újságközleményben említett tárgyalásokban rajtam kívül a Magyar Nemzeti Múzeum két tisztviselője, Varju Elemér igazgató és dr. Tóth Zoltán I. oszt. múzeumi őr urak vettek részt. Minthogy az ügyre vonatkozólag én senki előtt egyetlen szó közlést nem tettem, a május 11-én tartott főigazgatói értekezleten történt megállapodás alapján van szerencsém Méltóságodat tisztelettel fölkérni, hogy ez ügyben házivizsgálatot tartani és annak eredményéről Tanácsunkat tájékoztatni méltóztassék."[11]

Hóman főigazgató 1927. június 13-án válaszolt Petrovicsnak:

> „...szerencsém van Méltóságod szíves tudomására hozni, hogy a szükséges vizsgálatot lefolytattam és a tárgyalásokban részt vett nemzeti múzeumi tisztviselők írásbeli válaszából megállapítható volt, hogy a szóban forgó nyilatkozatot nem tették

[7] OL K 726. 10. cs. 267. t. 1927. május; K 726. 10. cs. 345. t. 1927. június. 1996 nyarán Voit Krisztina hívta fel a figyelmemet ezekre az iratokra és bocsátotta rendelkezésemre a róluk készült másolatokat.

[8] OL K 726. 10. cs. 267. t.

[9] Uo.

[10] Uo.

[11] Uo. A gépelt szövegben a következő kézzel írt javítások olvashatók: 1. „Múzeum" szó után a szöveg „tettem"-ig áthúzva, a lapszélen: „tisztviselői vettek részt. Ezt a két intézetet érintik a tárgyalások első sorban. Így természetesen a felmerült kérdést is ezen intézetek körében szükséges vizsgálat tárgyává tenni. Ami a Szépművészeti Múzeumot illeti, kijelentem, hogy én ebben az ügyben nemcsak hírlapíró előtt, hanem – báró Szterényi József és a kultuszminiszter úr Ő Excellenciájuknak tett szóbeli jelentésemen kívül – senki más előtt nem tettem egyetlen szó közlést sem."; 2. „házivizsgálatot tartani és annak" áthúzva, fölé beszúrva: „a vonatkozó(?) lépéseket megtenni és"; 3. a levél alján, a dátumozással egy vonalban: „Az Ujság c. lap cikkét 1927. május 16-án pótlólag elküldtük."

az Ujság munkatársa előtt és ezt annál kevésbé sem tehették, miután a magyar pénzügyi követelésekről számszerű adatokat közölni, mint azt az Ujság teszi, múzeumi referensnek nem állott módjában."[12]

A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója – még egyszer megerősítve, hogy a múzeumi tisztviselők nyilatkozata valós – arra is javaslatot tesz, hogyan lehetne mindezek ellenére a későbbiekben a titkosság megőrzését biztosítani:

„...a jövőre vonatkozólag elégnek tartanám, ha utólag egy rendeletet adatnék ki, amely újból nyomatékosan figyelmeztetné a bizottságban résztvevő tisztviselőket a legszigorúbb diszkrécióra".[13]

Petrovics Elek 1927. október 19-én számolt be Klebelsberg Kuno kultuszminiszternek a lefolytatott vizsgálatokról:

„...van szerencsém Nagyméltóságodnak tisztelettel jelenteni, hogy az ebben az ügyben elrendelt házi vizsgálatot a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója lefolytatta. A vizsgálat megállapítása szerint az Ujságban megjelent nyilatkozat nem a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselőitől származik. A nemzeti múzeumi tisztviselőkön kívül a bécsi likvidációs tárgyalásokban csak a vezetésem alatt álló Szépművészeti Múzeum tisztviselői vettek részt s minthogy ez utóbbiak a tárgyalásoknál az újságcikkben ismertetett eredményeiről nem is voltak tájékozva, az indiszkréció tőlük sem származhatik."[14]

Petrovics a Hóman által is javasolt megoldás közlésével fejezi be levelét:

„A tárgyalásokban résztvett összes tisztviselőt az újságcikkel kapcsolatban a legszigorúbb titoktartásra figyelmeztettem s úgy vélem, hogy céltalan lenne ez egy ügyben további eljárást folytatni,..."[15]

Amint láttuk, az Ujság cikke nyomán elindult vizsgálatok a Szépművészeti Múzeumban és a Magyar Nemzeti Múzeumban egyaránt megnyugtatóan zárultak, a likvidációs tárgyalások lezárásaként 1932-ben született ún. velencei egyezmény pedig „lehetőséget adott arra, hogy a Monarchia felbomlása következtében egyes magyar kulturális javak Bécsből visszatérjenek Magyarországra".[16]

HANGODI ÁGNES

[12] OL K 726. 10. cs. 345. t.

[13] Uo.

[14] Uo. A gépelt szövegben a következő kézzel írt javítások olvashatók: 1. „lefolytatta" helyett „megtartotta"; 2. „vizsgálat megállapítása" áthúzva, a lapszélen: „tárgyalásokon részt vett tisztviselők írásbeli nyilatkozata szerint"; 3. „tisztviselőitől származik" áthúzva, a lap tetején: „tisztviselői nem tették az Ujság munkatársai előtt"; 4. „bécsi" és „likvidációs" közé beszúrva: „múzeumi és könyvtári"; 5. „eredményeiről" és „nem" közé beszúrva: „abban az időben".

[15] Uo. A gépelt szövegben a következő kézzel írt javítások olvashatók: 1. „céltalan lenne" kihúzva; 2. „folytatni" kihúzva, a lapszélen: „folytatására nincsen szükség és lehetőség".

[16] CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* Bp. 1990. Helikon, 28.

Két dokumentum egy hagyatékból. Az alábbi dokumentumok Mózes Andrásnak, a kolozsvári protestáns teológiai intézet néhai tanárának a hagyatékából származnak.

Mózes András 1904. április 1-jén született a Maros-Torda megyei Sáromberkén. 1924-ben a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban érettségizett. 1929-ben lelkészi, 1933-ban vallástanári képesítést szerzett a kolozsvári református teológián. 1942-ben a debreceni egyetem teológiai karán egyháztörténelemből doktorált. 1949-ben a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen elvégezte a magyar nyelv és irodalom, valamint az egyetemes történelem szakot. 1927-től segédlelkész, majd lelkész a Szolnok-Doboka megyei Várkuduban. 1934-től vallástanár Kolozsvárt és a vasárnapi iskolai munkát segítő, Nagyenyeden kiadott *Vezetők Lapjá*nak a társszerkesztője. 1949-től 1972-ig a kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet protestáns egyháztörténet és egyházjog tanára. Művei: *A magyarok története*, Kolozsvár, 1933. (Kese Attilával); *Felsővadászi Rákóczi Zsigmond*, Székelyudvarhely, 1934; *A vasárnapi iskola története*, Kolozsvár, 1935; *A várkudui református egyházközség története*, Kolozsvár, 1936; *Szabó Sári néni*, Egy kolozsvári bibliás kofaasszony élete, Kolozsvár, 1939; *Az erdélyi román reformáció kátéirodalma*, Kolozsvár, 1942; *Megszólalt az orgona*, Kisregény. Bp., 1996. Meghalt 1990. május 24-én, Kolozsvárt.

Az első dokumentum úgynevezett pátens (erdélyi nevén konceptus), vagyis olyan nyomtatott ajánlólevél, amelyet egyházi ünnepek alkalmával gyülekezeti szolgálatra kiküldött diákok vittek magukkal szolgálatuk helyére. Az alábbi pátens azért érdemel figyelmet, mert szerzője háború idején, háborús országban emelte fel szavát a százmilliókat vallási, faji és nemzeti különbség nélkül egyesítő békéért.

A második dokumentum: gépírásos jegyzőkönyv egy kisebbségi magyar egyházi levéltár rendezésének – tulajdonképpen szervezésének – a hatvanas évek elején megkezdett munkájáról. A jegyzőkönyvet (egyik) vizsgálóbizottsági tagként aláíró Ady László (1900–1974), korábban aradi, dicsőszentmártoni, székelyföldvári, majd magyarkapusi lelkipásztor, helytörténeti művek szerzőjeként vált ismertté. A levéltári munkálatokat irányító László Dezső (1904–1973), volt országgyűlési képviselő, a kolozsvári belvárosi egyházközség lelkipásztoraként szenvedte el a korabeli romániai rendszer súlyos üldözéseit, majd börtönből szabadulva életének átmeneti szakaszában bízott reá egyházi elöljárósága levéltári teendőket. Segítsége, Bodor Ádám (1936), azonos a *Plusz-mínusz egy nap* és a *Sinistra körzet* című szépprózai alkotások majdani szerzőjével.

I.

Pünkösdi ünnepi konceptus
– Legátusaink ajánlólevele –

„Ha azért ti gonosz létetekre tudtok
a ti fiaitoknak jó ajándékokat adni,
mennyivel inkább ád a ti mennyei Atyátok
Szentlelket azoknak, akik Tőle kérik."
Lukács ev. 11. rész 13. vers

Kedves Atyánkfiai!

Mi az az ajándék, amely ma a legtöbb embernek a legnagyobb örömet szerezné? Ha megszavaztatnók az embereket, azt gondolom, nemcsak mi, keresztyének, hanem a mohamedánok, a buddhisták is, nemcsak mi, fehér emberek, hanem a négerek, az indusok és a kínaiak is azt felelnék: *békesség, igazi békesség* kell nekünk! És el kell hogy ismerjük: sok száz millió embert boldoggá tenne ez az ajándék.

És mégis azt kell mondanunk: van ajándék, amelyre még ennél is nagyobb szüksége van a világnak! Ami még ennél is többet érne! Mi ez az ajándék?

Istennek az ajándéka, a pünkösdnek az ajándéka: *a Szentlélek. Istennek a Lelke. Ez az, amire a legnagyobb szüksége van minden embernek, az egész világnak.*

Békességünk volt már nékünk, és mindig újból elveszítettük. Csak a mi rövid életünkben is most már másodszor veszítette el az egész világ a békességet. Mert az embereken és az egész világon nem az Istennek a Lelke, nem a szeretetnek, a megbocsátásnak, a szolgálatnak, az igazságnak a Lelke, hanem a gyűlöletnek, a bosszúnak, az önzésnek, a hazugságnak a lelke volt az úr. Jól emlékezünk reá, hogy még abban az időben is, amikor a világon békesség volt, mert nem szóltak az ágyúk, nem robbantak a bombák: még abban az időben sem volt igazi békesség. Nem volt békessége a lelkeknek. Az emberek, ha nem is szuronnyal állottak egymással szemben, de szemben állottak egymással. És ahogy tehették, huncutsággal, hazugsággal, erőszakkal elvette egyik ember a másiktól, az egyik nemzet a másiktól a vagyonát, földjét, szabadságát.

Nem volt ez igazi békesség. Hazug békesség volt, amelyből előbb-utóbb még nagyobb, még rettentőbb háborúság támadt. Mert *igazi békességet csak a Szentlélek tud támasztani* ebben a világban. A Szentlélek, amely megbékíti a szíveket.

Ennek az egész világnak a békétlensége, minden szívnek a békétlensége onnan van, hogy elszakított minket, *elszakította a világot és a szíveket a békesség örök forrásától, Istentől, a bűn.* Nincs békessége az istenteleneknek – mondja a Szentírás. Nincs békességük, mert mindaddig nincs, nem lehet az embernek békessége e világban, amíg engedetlen Isten törvényével szemben. Mindaddig, amíg ellensége Istennek, ellensége egymásnak is, s így nemcsak a szívében van nyugtalanság és békétlenség, hanem nyugtalanság és háborúság van a világban is, az ember és ember, a nép és nép között. Szentlélekre van ezért szükségünk!

Jézus ígérete hangzik felénk ebben a pünkösdben: *ad Szentlelket a ti mennyei Atyátok azoknak, akik azt Tőle kérik.* Használjuk hát ezt az ünnepet arra, hogy minden gyülekezetünkben, minden hívő kérje, buzgón, nem lankadó hittel kérje: *adj, Urunk, Szentlelket nekünk! Adj, Urunk, Szentlelket ennek az egész világnak!*

Bizonyosak lehetünk afelől, hogy a Szentlélekkel együtt minden más egyebet, amire csak szükségünk van, megkapunk mi, és megkap ez a világ.

A Szentlélek pünkösdi csodájának, megfizethetetlen ajándékainak, újjászülő erejének hirdetésére küldöttük el hozzátok kedves tanítványunkat,

.....

Kérünk titeket, atyánkfiai az Úrban, fogadjátok őt szeretettel, bizonyságtételét hallgassátok hittel, és vele együtt könyörögjetek minden napon: „Jövel Szentlélek Úristen! Töltsd be szíveinket..."

És a mennyei Atya, aki ad Szentlelket azoknak, akik Tőle kérik, hallgassa meg a mi együttes könyörgésünket, és küldje el Szentlelkét!

Áldott pünkösdi ünnepeket kíván mindnyájatoknak

Kolozsvár, 1942. pünkösd havában

a m. kir. Tanítóképző Intézet Tanárkara
és annak nevében:
Mózes András
ref. vallástanár

Az 1942 májusában készült nyomtatvány impresszuma: Felelős kiadó: Dr. Gönczy Lajos. / Jordáky-nyomda, Kolozsvár. – Felelős vezető: Jordáky Lajos. Az egy lap terjedelmű egyleveles nyomtatvány tükre: 290 mm×162 mm.

II.

Jegyzőkönyv

Fölvettük mint az egyházkerület Igazgatótanácsának 42–1963. I. számú megbízó levele alapján kiküldött ellenőrző bizottság tagjai az Egyházkerület kolozsvári gyűjtőlevéltárának megvizsgálása alkalmával 1963. február 14-én.

1. Bizottság örömmel állapítja meg, hogy a Farkas utcai templom helyreállított tornyában az első, második és harmadik emeleten alkalmas helyiségeket nyert az egyházkerületi központi gyűjtőlevéltár. Tűz- és betörésmentesség szempontjából azonban szükséges az udvarról a lépcsőházba vezető ajtó küszöbbel és biztonsági retesszel való ellátása, a dolgozószoba bejáratának vasajtóval való biztosítása, illetve kicserélése, az emeletek közötti feljáró nyílások vaslappanccsal való ellátása, valamint az ablakok vasráccsal vagy vaslapokkal való megerősítése. A raktárakba vezető két vaslépcső alkalmatlan, mivel a rajtuk való közlekedés életveszélyes, ha valaki teherrel közlekedik rajtuk, ami pedig elkerülhetetlen, továbbá a dolgozószobában elfoglalja az egyetlen olyan szabad falat, ahova szakszerűen el lehetne helyezni az anyag jó részét. A dolgozószobában lévő lépcső a restaurálás során előkerült XVIII. századi freskót kettészelte. Leghelyesebb lenne a dolgozószoba déli oldalán csigalépcső és teherszállító lift felállítása. Az épületnek nagy hiánya, hogy WC helyiséggel nincs felszerelve.

2. A levéltár bútorzata a következő: *1.* Az egyházkerület Igazgatótanácsa helyiségeiből átszállított két hosszú munka- és egy kis íróasztal, 4 szék, 2 asztali villanylámpa. *2.* A kolozsvári egyházközsége*k* kuratóriumának írógépe és írógépasztala és wertheimszekrénye. *3.* A kolozsvár-belvárosi egyházközség templomából átszállított kisasztal, 1 darab alacsony szekrény, *1 db fogas* és 6 darab fenyőfa pad. *4.* László Dezső birtokát képező 1 darab fenyőfa íróasztal. Szükséges a levéltár dolgozószobáját megfelelő saját bútorzattal felszerelni. Hiányosság: a szobaleltár. A levéltár a levéltári anyag elhelyezésére szolgáló polcokkal egyáltalán nem rendelkezik, a két raktárhelyiség teljesen üres. A raktári polcok legalább egy részének sürgös elkészítése teljesen indokolt, mivel a kolozsvári egyházközség levéltári anyaga a dolgozószobában már nem tartható, ha oda újabb anyag érkezik feldolgozásra. Főlevéltárnok atyánkfia ezzel kapcsolatban jelentette, hogy komoly tárgyalások indultak a polcok elkészítésére vonatkozóan.

3. Bizottság szomorúan állapította meg, hogy a *levéltár* a levéltári szabályzatokon kívül semmiféle segédkönyvvel, szakkönyvvel nem rendelkezik. A legsürgősebben beszerzendő*k*: Szótárak, a Revista Arhivelor, amely minden egyházmegyei levéltárban ma már megtalálható, és a legszükségesebb kézikönyvek, a Református Szemle évfolyamai, Pokoly József Egyháztörténete I–V. köt. és a névkönyvek *stb.*

4. *A* levéltári munkával kapcsolatban László Dezső főlevéltárnok jelenti, hogy a levéltár helyiségében a rendező munkát 1961. október 15-én kezdte meg, Bodor Ádám levéltárnok pedig 1962. március végén állott munkába.

A rendezői munkára nézve az Igazgatótanács úgy rendelkezett, hogy az 1945. december 31-én megszűnt régi kolozsvári egyházközség levéltárát kell rendezni. Erről a munkáról, annak haladásáról és eredményéről a főlevéltárnok *aa.* a nekünk bemutatott, 1962. december 31-én kelt jelentésében a Főtiszteletű Igazgatótanácsnak részletesen beszámolt. A beszámoló kelte után ez év folyamán befejezést nyert az egész levélanyag rendezése és lajstromozása, és a régi értékes oklevelek dobozokban nyertek a wertheimszekrényben elhelyezést. A bizottság a főlevéltárnok *aa.* 1962. december 31-én kelt jelentése alapján a munkát számba vette, és a következőket állapította meg.

Főlevéltárnok aa. munkatársával az elrendezésre áthozott anyagot figyelmesen átvizsgálta, szaktudással és hűségesen az utólag felfedezett kiselejtezett anyagot is

bedolgozva, lajstromjegyzékeket kijavítva és kiegészítve a levéltári szabályzat előírásainak megfelelően elrendezte, fasciculusokba kötötte, és a kutatásra alkalmassá tette. Ezt a hatalmas munkát mindössze 12 hónap alatt végezték el, minthogy főlevéltárnok aa. 4 hónapon át súlyos beteg volt. Szaktudásának érvényesítésével példásan rendbe tette egyházkerületi gyűjtőlevéltárunknak ezt a részlegét. Meglepő az a rend és tisztaság, amellyel a helyiség és a munka ékeskedik. *A* bizottság örömmel állapítja meg, hogy a legértékesebb anyag biztosítására és kezelésére a Főtiszteletű Igazgatótanács wertheimszekrényről és szakszerű dobozokról gondoskodott.

Midőn bizottságunk fentieket örömmel megállapítja, mély tisztelettel a következőket javasolja:

1. A bizottság úgy látja, hogy a levéltári munka további jómenetele érdekében föltétlenül szükséges a levéltárnak az Igazgatótanács ügymenetébe való szerves beillesztése;

2. a főlevéltárnok felelősségének és hatáskörének hivatalos megállapítása.

Bizottságunk hálás köszönetet mond a Főtiszteletű Igazgatótanácsnak a központi gyűjtőlevéltár megindításáért, eddigi támogatásáért, és legmélyebb tisztelettel kéri az Igazgatótanács szíves figyelmét és támogatását ez iránt a munka iránt, mivel annak jelentősége és értéke a legnagyobb figyelemre méltó. Nagy eredmény, hogy annyi kezdeményezés után végre egy központi egyházkerületi gyűjtőlevéltár olyan formában indulhatott meg, hogy az a többi levéltáraknak is mintául szolgálhat.

A bizottságunk végül, de nem utolsósorban, hálás köszönetét és elismer[és]ét fejezi ki László Dezső főlevéltárnok és munkatársa, Bodor Ádám levéltárnok iránt, akik itt hűséges és odaadó munkát végeztek.

K. m. f.

Ady László
vizsgálóbizottsági tag

Dr. Mózes András
vizsgálóbizottsági tag

László Dezső
főlevéltárnok

.....
levéltárnok

Az erdélyi református egyházkerület ma is működő kolozsvári központi gyűjtőlevéltára természetesen nem csak okleveleket, okiratokat őriz. Itt fellelhető kéziratából adták közre nemrég, például, Berde Mária *A hajnal emberei* című regénytrilógiájának harmadik kötetét.*

MÓZES HUBA

* A két lap terjedelmű, gépírásos jegyzőkönyv kézírásos betoldásait, valamint a három saját kezű aláírást *dőlt* betűs szedéssel, az eredetiben kézzel aláhúzott részleteket pedig aláhúzott szedéssel emeltük ki.

A szövegben többször előforduló *aa.* betűkapcsolat az *atyánkfia* szó rövidítése.

FIGYELŐ

Fülöp Géza (1928–1998). Nemrég köszöntöttük 70. születésnapja alkalmából és nem gondoltuk, hogy folyóiratunk első számában megjelent, róla és életművéről szóló megemlékezést ő már nem olvashatja. Munkakedve töretlennek látszott és joggal gondolhattuk, hogy tevékenységét még sokáig folytatja szaktudományunk hasznára és az ifjú könyvtáros nemzedék szellemi gyarapodására. Munkássága ugyanis – csaknem fél évszázadon át – e két, szorosan összetartozó területtel fonódott össze. Neki sikerült folytatni még azt a hagyományt, ami a korábbi nagy könyvtároselőd öknél még természetesnek látszott, de ami sajnos éppen az ő pályakezdése idején tört meg: az új „irányzatok" a tudomány művelését és a könyvtárosi munkát, de még az egyetemi oktatást is egyre kevésbé tartották összeegyeztethetőnek. A mindezek ellenére elért sikereit – kiváló adottságain kívül – annak köszönhette, hogy a hegyhátszentmártoni szülői háztól és a szentgotthárdi ciszter gimnáziumtól olyan útravalót kapott, amely kulturáltságon és tudáson kívül etikai értékeket is nyújtott. Ezek nélkül nem lehetett volna eredményesen túlélni azokat a megpróbáltatásokat, amelyeknek sorozata éppen akkor vette kezdetét, amikor egyetemi tanulmányait 1947 őszén elkezdte a budapesti egyetem bölcsészkarán. Az első év ugyan – akárcsak a második világháborút követő néhány esztendő – még reményt keltő volt: az egyetemen olyan tanárokat hallgathatott mint Horváth János, Alszeghy Zsolt, Bisztray Gyula. A proszemináriumi órákon Brisits Frigyestől sajátította el a tudományos munka módszereit. De látogatta – ekkor még önként, puszta érdeklődésből – az egyetem első neves marxista tanárainak, Szalai Sándornak és Lukács Györgynek az óráit is. A folytatás, mint ismeretes, az lett, hogy a „fordulat éve" után csak az utóbbi irányzat képviselőit tűrte meg a hatalom, de nem az említettek súlycsoportjából; hiszen őket éppúgy száműzték az egyetemről mint a polgári irányzatú tudósokat.

Ilyen körülmények között reménysugárt jelentett számára és néhány kortársának az 1948/49-ben Varjas Béla vezetésével létesült könyvtárszak. E tanszék – az akkori Puskin utcai épületben – nemcsak földrajzilag volt kissé távolabb az egyetem főépületében folyó, kisszerű de nem veszélytelen politikai vegzálásoktól, hanem szinte a béke és a tolerancia szigetének számított; sőt azt a perspektívát is nyújtotta, hogy a tanulmányok elvégzése után egy ideológiailag békésebb, könyvtári munkakörre számíthattak a hallgatók. Nem csoda, hogy Fülöp Géza mellett olyan, később ismertté vált nevek szerepeltek az első évfolyam tagjai között mint Fodor András és Vargha Kálmán. És bár néhányan kétkedve fogadták a „káderezések" alkalmából a könyvtárosi hivatástudatnak e negatív okokkal való magyarázatát, az idő bebizonyította, hogy sokan mégis e pályán is nevet szereztek maguknak.

Fülöp Géza az Akadémiai Könyvtárban kezdte el munkásságát: ott, ahová az alkony kezdetén a miniszteri székből önként felálló Keresztury Dezső is visszavonult. A nagy könyvtárak neki és végzős társainak azt is jelentették, hogy alkalom nyílt az egyetemi tanulmányok egyoldalúságainak és hiányosságainak pótlására: a nem ajánlott vagy tiltott könyvek elolvasására. Itt készülhetett fel először arra a feladatra, amit – az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében eltöltött évek után – 1954-től az ELTE Könyvtártudományi Tanszékén több mint három évtizeden keresztül

olyan kiválóan végzett. Könyvtörténeti kutatásai számos új eredménnyel gazdagították a magyar felvilágosodás és reformkor művelődésének történetét és egyben alapul szolgáltak színvonalas egyetemi előadásai számára. Később tanszékvezetőként tevékenyen részt vett a könyvtárosképzés keretén belül az informatikai képzés kiterjesztésében is. Mint a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságának tagja, sokat tett azért, hogy a folyóirathoz eljuthassanak tanítványainak kiemelkedő, új eredményeket tartalmazó dolgozatai, és ez által is bevezesse őket a kutatásba.

Nagy szükség lett volna kutatói és oktatói tevékenységének további folytatására, hiszen a pragmatizmus, a globalizmus és más divatos irányzatok ismét háttérbe igyekeznek szorítani a történeti stúdiumokat. A Könyvtártudományi Tanszék első korszakában Dezsényi Béla, Kéki Béla, Mezey László, Varjas Béla és mások adták elő a sajtó-, nyomdászat- és könyvtörténetet; e témákról az utóbbi időkben jórészt csak Fülöp Géza tartott átfogó előadásokat. Pedig – legalább is azt reméljük – a harmadik évezred emberét sem fogja kielégíteni a technokrata-műveltség monopóliuma. Fülöp Géza a rendszerváltás után, a nagyobb szabadság birtokában nem a „döglött oroszlánokkal" kezdett el harcolni, hanem az élő, új fenyegetések ellen lépett fel, amikor széleskörű művelődéstörténeti tudását számos hallgatójának átadta. Váratlan halála ezért is nagy veszteség tanítványai, kollégái és barátai számára egyaránt.

KÓKAY GYÖRGY

Művelődési törekvések a korai újkorban.* Nincs itt terünk és nem is lehet célunk, hogy a Keserű Bálintnak ajánlott vaskos, 47 tanulmányt tartalmazó művelődéstörténeti kötet minden egyes cikkéről szóljunk. Pedig megérdemelnék, hiszen a szakma élvonalbeli művelői szólalnak meg bennük, de valamennyi számbavétele szétfeszítené egy ismertetés szűk kereteit. Így hát csak azokra kerítünk sort – e folyóirat jellegének megfelelően –, amelyek kifejezetten könyvtörténeti mondandót tartalmaznak.

Benkő Sámuel egy általa felfedezett kézirat feljegyzéseit, azok jelentőségét elemzi, amelyeket az 1810-es évek elején Szentgyörgy Imre, Teleki Sámuel titkára vetett papírra és azokra a szellemi kapcsolatokra világít rá, amelyek közte és nagyhatalmú ura között, a mondott években (1811–1813) fennállottak. A Teleki Tékát alapító főúr magatartása, politikai és eszmei gondolkodása, könyvszeretete, gyűjtőszenvedélye, de emberi hibái is hangot kapnak a naplószerű feljegyzésekben. Az is egyértelműen látszik, hogy a magyar történetkutatás előtt álló feladatok boncolgatása állandóan napirenden volt Teleki Sámuel környezetében. A kolozsvári Református Kollégiumra hagyományozott könyvtára, benne kéziratos és nyomtatásban megjelent munkák azt bizonyítják, hogy könyvgyűjtő buzgalmában a szépirodalom klasszikus auctorai mellett lelkesen vásárolta a magyar múltat tárgyaló munkákat. Egyik feljegyzése arról ad hírt, hogy Teleki folytatta azt az ediciós tevékenységet, amelyet Aranka György kezdeményezett, és amelynek akkoriban legszorgalmasabb munkatársa Benkő József volt. Teleki Sámuelnek az a gesztusa, mellyel még életében, 1852-ben a kolozsvári Református Kollégiumra hagyta legféltettebb kincsét, nagy gonddal összegyűjtött könyvtárát, azt bizonyítja, hogy nem feledkezett meg azokról az eszmékről, amelyeket titkára olyan nagy gonddal jegyezgetett fel az 1810-es években.

* *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. (A kötetet szerk.: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Dedicatio: BALÁZS Mihály, JANKOVICS József.) Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

A westfalia béke (1648) három városnak különleges vallási státuszt biztosított. Ezért történhetett meg, hogy az evangelikus Gottlieb Spizel (1639–1691) felkarolja a magyarországi református emigránsokat. Spizel több mint 2000 levelet tartalmazó gyűjteménye bő forrást kínál a kimenők életére, tevékenységére, s főleg a beilleszkedésre vonatkozóan. Egyes, eddig is ismert, teológusunk életrajzi adatai is kiegészülnek (Reiser Antal, Lani György, Masnicus Tóbiás, Simonides János, Nicletius Sámuel, Klesch Kristóf, Klesch Dániel, Steller Tamás). Betekintést nyerhetünk a magyarországi ellenreformáció eseményeibe, a jezsuiták tevékenységébe. A levelek zöme 1675–81 között íródott, de van köztük, bár jóval kevesebb számban, az 1680-as évek végéről keltezett is. Gyakorlatilag tehát bő húsz esztendőt ölelnek fel, de ez az idő döntő fontosságú a hazai „vallásháborúk" szempontjából. A levelezésben szereplők magatartása a húsz év alatt megváltozott. Megtanulták, hogy az ellenállás helyett az ésszerű alkalmazkodás, beilleszkedés biztosíthatja a különféle hazai vallási irányzatok túlélését, megmaradását és szívós tevékenységét.

Johan Arndt (1555–1621) *Igaz keresztyénségének* első teljes kiadása (impresszuma: Jena, 1741.) könyvészeti szempontból kilóg a magyar pietizmus irodalmi (fordítói) terméséből. A megjelent káték, ima- és énekeskönyvek, bibliafordítások, s más építő iratok vagy bizonyíthatóan külföldi nyomdákban készültek, vagy tudjuk róluk, hogy hamis impresszumuk magyarországi nyomdahelyeket takar. Hogy az 1725-től kezdve Augsburg, Jéna, Frankfurt, Nürnberg jelzésű művek ténylegesen Győrben, Sopronban, Pozsonyban készültek, már régebben ismert, a 18. századi adatokat újabban Szelestei Nagy László vette tüzetesen vizsgálat alá, megállapításai megerősítették, további adatokkal bővítették tipográfiai ismereteinket. Csepregi Zoltán igen sokoldalúan, körültekintően vizsgálta meg a szóban forgó könyv kiadási körülményeit és Sopronhoz köti megjelentetését. Egykori levelek híradásai alapján megállapítja, hogy a költségekhez németországi lelkészek és a Grazban fogva tartott Seckendorf generális nagy összeggel járultak hozzá. A soproni nyomtatás könnyen ellenőrizhető. Az Arndt-mű díszes kezdőbetűi megegyeznek az ekkori Rennauer-nyomtatványokban feltűnő emberalakos és indás díszű iniciálékkal, továbbá a könyvben lépten-nyomon elhelyezett jellegzetes, „repcevirág" cifrákat – megtaláljuk sordíszként, szedett záródíszként, a lapszámokat keretező s egyszerű helykitöltő elemként – szinte az összes Rennauer-kiadványban különféle funkciókkal.

Dományházi Edit tanulmányában azt vizsgálta, hogy miképpen érvényesült a gyakorlatban Erasmus *De civitate morum puerilium libellus*, azaz *A gyermeki erkölcsök illendőségéről való könyvecske* nevelő hatása. Különösen a kolozsvári unitárius kollégium törvényeit magába foglaló *Fasciculus rerum scholasticarum* évkönyvét (1626–1676) veszi vizsgálat alá és az egyes kihágási, fegyelmezési döntvényekben kíséri nyomon Erasmus hatását. Megállapítja, hogy Erasmus a XVII. században is népszerű maradt az unitáriusok között, amint ezt nem csak az unitárius könyvtárban őrzött műveinek száma bizonyítja, hanem az is, hogy a könyvek possessor-bejegyzései között olyan fontos egyházi és világi személyek találhatók, mint Radeczki Bálint, Thoroczkai Máté, Almási Mihály, Dálnoki Lőrinc vagy Franck Ádám. Az antitrinitárius hitújítók is – Blandrata, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Basilius István – elfogadják Erasmus teológiai munkásságát, érveit felhasználják eszméik védelmére.

A pietizmus és a hozzá kapcsolódó irányzatok kutatása az utóbbi évtizedekben az erdélyi források feltárása ügyében nem sok újat hozott. Előrelépés csak az érintett személyek életútjának nyomon követése alapján lehetséges. Ezt ismerte fel Font Zsuzsa, amikor Andreas Teutsch működésének egyes állomásait kíséri nyomon. Ő és a szász világiak – Teutsch orvos volt – a konzervatív egyházi vezetés ellenében a XVIII. század első éveitől a Halle irányába tájékozódó peregrinus diákság, az onnan származó pietista gondolatok és egyházi reformtörekvések aktív támogatói voltak. A XVI–XVII. században általánosnak mondható, hogy az erdélyi diákok felekezetüknek megfelelő egyetemet látogattak. Többnyire így van ez akkor is, ha világi tudományokat tanulnak.

Igaz, éppen a szász patríciusok esetében nem volt ritkaság, hogy gyermekeiket nem lutheránus környezetben taníttatják világi tudományokra, amint ezt Font Zsuzsa esettanulmánya is szépen példázza. Teutsch is ezek közé tartozik, mert képzettségét jórészt református környezetben szerezte. Tanulmányai befejeztével szebeni városi orvos lett, majd 1704-től polgármester, 1710-ben a szászok grófjává választják és ezt a tisztet haláláig viseli. Vallási tevékenységéről eddig keveset tudtunk, csupán megjelent könyveit tartotta számon a magyar kutatás. Annyi kétségtelen, hogy Németországban ismerkedett meg az ún. intézményes pietizmus (Kirchlicher Pietismus) tanaival. „A mindenek helyreállításának tana" eszméire itt vált fogékonnyá, s így lett a „másképpen gondolkodók" egyik vezéregyénisége.

Ismeretes, hogy a frizlandi Franekerben 1225 magyar diák tanult a XVI–XVIII. században. G. Henk van de Graaf a franekeri gazdag magyar peregrinációs-hagyománynak csak egyetlen megnyilvánulásával foglalkozik, nevezetesen azokkal a bejegyzésekkel, amelyeket magyar diákok holland társaik album amicorumába írtak. (Ezek nagyjából a későbbi diák Emlékkönyveknek felelnek meg.) A diák-albumok lényegében barátság-albumok. A megvizsgált (ránk maradt) kerek 40 albumból mindössze hatban vannak magyar diákoktól bejegyzések, ezek azonban számos pontban egészítik ki a bejegyző életéről eddig ismert adatokat. A hat albumban összesen 23 magyar peregrinus bejegyzését olvashatjuk a németalföldi diákok albumában 1632–1764 között.

A nemrég eltávozott Holl Béla tanulmánya egy eleddig kevésbé vizsgált kérdéssel, az ars metricával és a középkori kontrafraktúrával foglalkozik, illetve ennek érvényesülésével Árpád-kori és középkori sequentiáink szövegében. Vizsgálódásai alapvetően metrikus szempontúak. 1192 tájáról találta a legelső kontrafaktumot a Szent László tiszteletére írott sequentiában. Az eredetileg Szent Kereszt-sequentia szövegét használta fel ismeretlen magyar literator 1192 táján, II. Béla idejében Nagyváradon Szent László oltára emelésekor, ének alkotására. Ugyanehhez kapcsolódik a legrégibb, feltehetőleg XIII. századi magyarországi Mária-ének, a Mira mater exstitisti kezdetű sequentia. A vizsgált kilenc liturgikus ének átfogja a XII. század végétől az egész magyar középkort. (Utóéletüket, későbbi kódexekben, missalékban, breviáriumokban is nyomon követi Holl Béla.) Névtelen magyarországi szerzők művei, amelyek keletkezési ideje, szívós munkával kikövetkeztethető. Az esztergomi és váradi egyházmegyék literátorai, domonkos és pálos szerzetesek között sejthetjük a névtelen szerzőket, akik alázattal igyekeztek a középkori európai latin liturgikus költészet világába belesimulni. A szerzetesek magukénak érezték a különböző korból származó és más-más nemzetiségű szerzőktől való darabokat, amelyek gazdagságáról a legrégibb liturgikus könyveink tanúskodnak. Ezek alakították, formálták évszázadokon át a magyar éneklők és hallgatók ízlését. Ebből az „ars metrica"-ból nőttek ki az anyanyelvű fordítások és a magyar költészet.

Holl Béla tanulmányának olvasásakor újra érezzük azt a mérhetetlen űrt, amelyet eltávozásával hagyott maga után. Örök kár, hogy a szerzetesi alázattal és emberfeletti szorgalommal előkészített magyarországi latin liturgikus verses szövegemlékek kritikai kiadását már nem sikerült tető alá hoznia.

Magyar nyelvű, XVI. századi verseinknek több mint egyharmada protestáns isteni dicséret, gyülekezeti ének, amelyek irodalomtörténeti vizsgálatának egyik fontos szempontja a műfaji osztályozás, meghatározás. Erre tesz kísérletet H. Hubert Gabriella, aki a sárospataki Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárában egy 13 levélből összefűzött füzetkét fedezett fel, amelyben az ünnep és vasárnap délelőtti fő istentisztelet énekeit találhatjuk meg: a graduálokból és énekeskönyvekből ismert hymnusokat, antiphonékat, prózai zsoltárfordításokat; kezdő- és záróénekeket, valamint a prédikáció előtti és utáni énekeket. A XV–XVII. századi graduálok vagy graduál-énekeskönyvek szerkesztése többféleképpen történt: a szerkesztők vagy az egyházi év ünnepei szerinti műfajsorozatokat állítottak össze (az 1636-os Öreg Graduál), vagy egy-egy ünnep

teljes liturgiáját adták meg (Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve). A sárospataki kézirat összeállítója mindezeket jól ismerte, amint az a szövegek egymásutánjából kiderül. A prózai psalmusok a Huszár Gál-féle graduál-énekeskönyv hagyományának XVII. századi továbbélését tükrözik. A XVII. századi énekek közül 10 Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása, ami újabb adalék a Psaltérium evangelikus használatához. A kézirat, nagy valószínűség szerint, valamelyik evangélikus gyülekezet használatára készülhetett.

Könyvtörténeti szempontból a vaskos kötet legfajsúlyosabb írása Jakó Zsigmondé, aki az erdélyi magyar könyvkereskedelem kezdeteiről értekezik. A szakirodalom (Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978.) úgy tudja, hogy Magyarországon az első könyvaukciót Ivanics Zsigmond rendezte 1836–37-ben, és ugyancsak az ő Budán 1807-ben megújított könyvkereskedése tekinthető az ország első antikváriumának. Jakó Zsigmond erdélyi példákkal bizonyítja, hogy volt korábban is ilyen törekvés. A török kiűzését követően a könyvkereskedelem újjáéledése figyelhető meg, de ez szigorúan a rekatolizáció szolgálatába állított német könyvekre terjedt ki. A csupán néhány német egyetemre korlátozott peregrináció tovább szűkítette a Hollandiából, Angliából vagy Svájcból behozott könyvek számát, legfeljebb néhány arisztokrata fiatalnak sikerült behoznia könyvet a maga és családja bibliotékájába. Mindez megnövelte a már korábban Erdélybe került antikvár jellegű, régebbi könyvanyag jelentőségét. Új kiadványok hiányában nagy lett a becsülete a korábbi századokban behozott kiadványoknak, amelyeket azonban nem régiségekként becsültek és kerestek, hanem mint élő információs forrásokat. Lényegében az erdélyi protestáns kollégiumok vették át a közvetítő szerepet. Az elhunyt értelmiségiek könyvhagyatéka itt talált legkönnyebben vevőre. Az örökösök nem minden esetben voltak birtokában annak a szellemi érdeklődésnek, amely az elhunytat jellemezte s így könnyű szívvel megváltak a számukra terhes, csak helyet foglaló poros fóliánsoktól. Szerencsénkre a közvetlen örökösök nélkül elhunyt ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) könyvhagyatékáról hivatalos jegyzék készült a szebeni városi vezetés jóvoltából. Minthogy pedig Köleséri 3561 kötetes könyvtára csak 1775–76-ban került eladásra, bizonyára ez a fólió méretű, vaskos leltár szolgálhatott az aukció katalógusául. Ugyanezt a célt töltötte be az Apafiak könyvhagyatékának felbecsüléséről 1714-ben készült jegyzék is, amikor a köteteket 1726-ban elárverezték. Az árverésre szánt könyveket formátum vagy szak szerinti csoportokban jegyzékbe foglalták, amelyet az árverést lebonyolító kereskedő hónapokkal előbb kinyomtatott és az érdeklődők körében terjesztett. Ezeknek a kollégiumi könyvaukcióknak a révén történt meg a magángyűjtemények újracsoportosítása. Működésük, lebonyolításuk módszereiről, noha kialakult formái kellett legyenek, tájékozatlanok vagyunk, pedig az aukciók alaposabb ismerete segíthetné a kutatókat annak tisztázásában, hogy az egyes gyűjtemények meddig tekinthetők az erdélyi művelődés potenciális tényezőinek, mikor bomlottak fel és elemeik melyik újabb, esetleg máig létező könyvtár részeiként érhetők el. Jakó Zsigmond felsorolja azokat az aukciókat, amelyekről hosszú élete során tudomást szerzett, illetve iratanyagukat megtalálta. A legkorábban Apafi Mihály és fia könyvtárát adták el. A kolozsvári és a székelyudvarhelyi Református Kollégium mindkét alkalommal vásárolt a fejedelmi könyvtár anyagából. Az aukciók nem lehettek ritkák. Elég csak időrendjüket felsorolni: 1761, 1763, 1764, 1764, 1765, 1765, 1767, 1769, 1769, 1770. Köztük volt Pápai Páriz Ferenc, id. Enyedi István, Páldy (Székely) István, Aczél Gábor és Bod Péter könyvtára, hogy csak a legnevezetesebbeket említsem.

A kollégiumokhoz kötődő, fenti típusú könyvaukciók virágkora Erdélyben a XVIII. század második felében lehetett. Megszűnésük a XIX. században következett be, amikor szerepüket a szervezett, hivatásos antikvár – könyvkereskedelem vette át.

Keserű Bálint, majd a kezdeményezést átvevő Monok István példátlan szervező-kiadó munkája volt szükséges ahhoz, hogy a tanulmány címét (Olvasó vagy gyűjtő?) Monok István egyálta-

lán feltehesse, illetve hogy a választ megfogalmazza. Az *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750* c. összeállítás nélkül reménytelen vállalkozás lett volna megvizsgálni, hogy vajon olvasta-e tulajdonosuk azokat a könyveket, amelyeket a katalógusok az övéiként említenek. Az 1550 és 1750 közötti időszakból 756 magánkönyvtár állományát ismerjük. A kispolgári bibliotékák nagyobbrészt nemzeti nyelvű könyveket tartalmaztak és néhány latin nyelvű iskolai szöveggyűjteményt. Az egyetemet járt világi értelmiség olvasmányműveltsége már lényegesen többrétű. Általánosságban megállapítható, hogy a XVII. század végére a könyvanyag elöregedett. Csak elvétve fordul elő néhány közelkori kiadvány. A fejletlen könyvkereskedelem további nehézségeket jelentett. Mindezek ellenére a XVIII. század elejéhez közeledve tanúi lehetünk a szakkönyvtárak kialakulásának (orvosi, jogi, bányászati). Sokkal rosszabb a helyzet a köznemesi könyvtárak esetében, mert az 1560–1750 közötti időszakból csak hatvan jegyzékszerű forrás áll rendelkezésünkre, ami a köznemesség tömegéhez képest meglepően kevés. Nyelvi összetételük is egysíkú: latin és magyar könyvek sorakoztak kis számban (20–40 kötet) a polcokon. A XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és olvasási szokások tekintetében a Kárpát-medence egészét tekintve, a legnagyobb változást a főnemesség körében tapasztaljuk. Ha összehasonlítjuk az Eszterházy Pál könyvtárából ma ismert köteteinek possessor bejegyzéseit a kortárs erdélyi arisztokrácia (Teleki, Bethlen család) bibliotékáinak darabjaival, akkor világosan látjuk, hogy az Erdélyből fennmaradt kötetek több tulajdonosról és több használóról (olvasóról) tanúskodnak.

Összegezve Monok István tanulmányának mondandóját világos, hogy az olvasmányműveltség és a könyvtártörténet forrásainak viszonylata a XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és a könyvolvasási szokásokban egy jól kitapintható fordulatot jeleznek. Magyarország különböző társadalmi rétegei és földrajzi egységei nem tudták azonos módon követni a nyugat-európai változásokat. Az olvasmányanyag, illetve a könyvtárak állománya – néhány vagyonos arisztokrata családot kivéve – jórészt elavult lett, és csak lassan tudta követni az európai könyvpiac kínálatát. A magyar anyanyelvű polgárság, még inkább a kis- és köznemesi réteg gyűjteményeire, könyvtáraira, olvasó rétegeire ez a megállapítás fokozottabban érvényes.

Ferenc Postma azt vizsgálja, miképpen váltott irányt a heidelbergi egyetem megszüntetése után a Peregrinatio hungarica, és miért éppen Franeckét választották a magyar diákok. Nagy szerepet tulajdonít ebben Abraham Scultetus, egykori heidelbergi professzornak, aki szeretettel fogadta, részben anyagiakkal ellátta és Franecke felé irányította őket. Lényegében az első négy diák beilleszkedését kellett megoldania (ennek érdekében levelet írt különböző tanároknak, magának a Rector magnificusnak), ezek aztán a többi jövevényt már segítették tanulmányaik során. Az így létrejött gyümölcsöző kapcsolat nyomán, néhány éven belül a húszszorosára emelkedett a magyar diákok száma. Működésük nyomán a hungarikák tucatja jelent meg a távoli kisvárosban Franeckében.

Irodalomtörténetírásunk és bibliakutatásunk sokat foglalkozott az első teljes magyar nyelvű fordítás létrejöttével, körülményeivel. Szakály Ferenc cikke is bizonyítja, hogy még mindig reménykedhetünk új adatok előkerülésében. Egy levéltöredéket közöl, amelyet Perényi Mihály keltezett Bécsből 1557-ben és amelyben arról ad hírt leendő apósának, hogy a magyar bibliát megszerzi számára, de addig még csak Mózes öt könyvét, a prófétákat és az evangelistákat nyomtatták ki. A főúr (főpohárnok és zempléni főispán) felettébb tájékozottnak mutatkozik a kolozsvári Heltai–Hoffgreff nyomda bibliafordítói erőfeszítéseiről, meglepően részletesen ismeri a nyomtatás menetét és az egyes könyvek kinyomásának egymásutánját. A teljes bibliafordítás csak 1561-ben hagyta el a kolozsvári officinát. Megszületéséhez több év kellett és három prédikátor (Egri Lukács, Szegedi Lajos, István dézsi prédikátor) hathatós közreműködése is szükséges volt.

A feldolgozás alaposságát kell megdicsérnünk Viskolcz Noémi cikkében, amelyben egy általa a hallei Frankesche Stiftungen könyvtárában felfedezett katalógus anyagát teszi hozzáférhetővé.

Lucas Jennis, a XVII. század első harmadában működő, s a legszebb alkémiai és hermetikus albumokat megjelentető frankfurti kiadóról, illetve ezideig lappangó, katalógusáról van szó. Jennis olyan művek kiadását és terjesztését vállalta, amelyek szerzőit a bevett vallások képviselői eretnekeknek tartottak, míg a heterodox körökben előszeretettel fogadtak. „A listán megtalálhatók a hermetikus filozófia (Paracelsus, Weigel), a misztika (Tauler, Coornhert), az alkémia (Maier, Siebmacher) és a rózsakeresztes irodalom (Halsmayr, Maier) neves alkotói." (I. m. 647.) Mindezek alapján bizonyosra vehető a nonkonformista csoportokhoz fűződő szoros viszonya, hiszen a katalógusban szereplő könyvek majd mindegyike első kiadás, amelyeknek kéziratát csakis beavatottaktól kaphatta. Csak sajnálni tudjuk, hogy magyar vonatkozású könyv nem szerepel a katalógusban, bár egyes művek felbukkanhatnak XVII–XVIII. századi könyvállományunkban.

Örömmel vettük a Keserű Bálint 70. születésnapjának tiszteletére rendezett szegedi konferencia anyagának megjelentetését, mert a nagyszámú előadó-előadás mindegyike komoly mértékben gyarapította a kora újkori művelődési törekvéseinkről eddig kialakult képet és árnyaltabbá tette könyvtörténeti disciplinánkat is.

KŐHEGYI MIHÁLY

SZEMLE

Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat. 15–17. század. II. A külföldi nyomdászat. 15–16. század. Bp. 1996–1997, Országos Széchényi Könyvtár, 474, 462 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 6., 8.)

Nemzeti könyvtárunk 1984–85-ös évkönyvéről szólva e lap hasábjain tettük fel a kérdést: „vajon miért nem áldozott a Széchényi Könyvtár soha arra, hogy egyetlen könyvtörténész nagydoktorának válogatott (és egyetemi tananyagként használható) tanulmányait kötetben gyűjtse össze? Ha már a szerző hetvenedik születésnapjára ez nem történt meg, a következő jubileumig nem kellene várni vele". Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az ötlet termékeny talajra talált, és a sorozatszerkesztő P. Vásárhelyi Judit fáradozásainak köszönhetően a Magyar Könyv Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával megjelent Borsa Gedeon tanulmányainak válogatott gyűjteménye, és a Magyar Könyvszemle ismertetése is köszöntheti az immár hetvenöt esztendős szerzőt.

Borsa Gedeon könyvtörténeti írásainak impozáns összeállítása feltehetően még a vitathatatlan hazai és nemzetközi tekintélynek számító nyomdatörténész munkássága ismerőinek is meglepetést szerez. Hiszen a rendkívül tárgyszerű, mondhatni szikár bevezetőben azt olvashatjuk, hogy a több mint 900 oldalnyi gyűjtemény csak válogatás és nem tartalmazza az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyveiben megjelent – igencsak terjedelmes – tanulmányokat, pl. a magyar csízió történetéről, és természetesen nem fértek bele a válogatásba a gyakran érdekes szakmai észrevételeket tartalmazó recenziók sem. Jóllehet a szerkesztői szempontok következetesek és nemigen hagynak a recenzens számára érdemi kifogásolnivalót, mégis szükségesnek érezzük összefoglalni mindazt, ami a kötetekben való alapvető tájékozódáshoz elengedhetetlen. A két tanulmánykötet 50 illetve 63 írást tartalmaz, az elsőben a hazai nyomdászatot érintő témák kerülnek terítékre, a másodikban – egy századdal szűkebb időkörben – a külföldi, illetve „a hazánk határain kívül napvilágot látott magyar vonatkozású kiadványok témakörébe tartozó" írások jelentek meg. Valamennyi közlemény önálló egység, az eredeti megjelenésmódtól sem a jegyzetelésben, sem a hivatkozások rendszerében nincs eltérés. Ugyancsak az eredeti megjelenést követik a második kötet idegen nyelvű publikációi, a hazai olvasókat magyar nyelvű rezümé segíti, a kevésbé ismert nyelvű írásokhoz német összefoglalás is készült. Ez a megoldás kielégíti a hazai igényeket, de nagyon helyesen gondol arra is, hogy a nemzetközi tudományosságban is teljes joggal vegyen részt mint könnyen hozzáférhető szakirodalom.

A kétkötetes gyűjtemény konzekvens szerkesztési elvei bizonyságot adnak arról a rendkívül tudatos, szakmai alázatot és önfegyelmet sem nélkülöző pályaépítésről, amely Borsa Gedeont egyértelműen a legnagyobb tekintélyű hazai nyomdatörténésszé tette, akinek nemzetközi szereplései is a szakma élvonalába tartoznak. A tanulmányok, közlemények 1955 és 1994 között jelentek meg, ám a kronologikus elv helyett, noha azt sem érdektelen megfigyelni, milyen érdeklődési, tudományos módszer-

beli, stiláris változást élt át a szerző, ehelyett azonban lényegesen érdekesebb az a tematikai csoportosítás, amely negyven év publikációs terméséből kialakítható. A témakörök összeállításában a vezérlő elv természetesen a kronológia, így az első nagy egység nem is foglalkozhat mással, mint a magyarországi nyomdászat kezdeteivel, Hess András és a hazai ősnyomtatványok történetével. Az első kilenc írás közül azonban meglepő módon csak egy volt „alkalmi közlemény", a magyarországi könyvnyomtatás félévszázados ünnepére Borsa Gedeon irányításával jött létre az Országos Széchényi Könyvtár impozáns kiállítása, ám a szerző csak egy – igaz – merész hangvételű írásban foglalkozott Hess tevékenységével (*A budai Hess-nyomda új megvilágításban*). Éppen ezért érdekes, hogy tízenöt évvel később közlemények sorozata tisztázta azokat a kérdéseket, amelyeket az első dolgozat részben felvetett, s amelyek kategorikus megfogalmazásával pl. „Hess budai műhelye tehát nem tartozott korának méretei alapján jelentős nyomdái közé", felborzolták a hazai könyvnyomtatás úttörését ünneplő hangulatot. Noha Borsa véleménye az újabb vizsgálatok fényében sem változott, sőt inkább konkretizálódott, tanulmányainak köszönhetően lényegesen többet tudunk az első hazai ősnyomtatványok kiadási körülményeiről, a technikai felszereltségtől kezdve, a munkamódszereken át a mecenatúra (Vitéz János) kérdéséig. Az ismert és feltételezett, illetve elveszett példányok és a rájuk vonatkozó összes eddigi ismeret összefoglalása pedig minden ősnyomtatványt valaha kezébe fogó kutató alapvető kalauza kell, hogy legyen (*A hazai ősnyomtatványok példányai*).

Borsa Gedeon tematikusan egymás közelében elhelyezett írásai új fényben világítják meg azt a kitartó kutatói magatartást, amivel a szerző egy-egy témát körüljár, vagy éppen évtizedekig gyűjti – sok egyéb munkája mellett – az adatokat ahhoz, hogy egy nyomdai műhely vagy kiadványtípus valamennyi korábban megoldatlan kérdését tisztázza. Ilyen feltárást igényelt Johannes Honterus atlaszkiadó tevékenysége (*Johannes Honterus a könyvillusztrátor, „Chorographia Transylvaniae". Johannes Honterus művének két kiadása*, továbbá három német nyelvű tanulmány), vagy *A legrégibb magyar perikópáskönyvek illusztrációi I–V. (Heltai, Hoffhalter, Manlius, Klöss, Bécs–Lőcse)*. Ez utóbbi téma kétfelé is vezet, három tanulmány foglalkozik a németújvári Johannes Manlius munkásságával (*Ismeretlen Manlius-naptár, Frankovith Gergely, Johannes Manlius, nyomdász és könyvkereskedő a délszlávok szolgálatában*), két dolgozat tisztázza Hoffhalter Rudolf nyomdászati tevékenységének kérdéseit (*Hoffhalter-problémák, Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és a Mura táján, 1573–1574*). Borsa Gedeon írásainak egyik alapvető mozgatórugója, hogy félreértések, téves következtetések, filológiai babonák nyomába ered, és szinte semmit nem állít, amit nem tud szikár vizsgálati eredményekkel bizonyítani. Közleményeiben alig vannak feltételezések, bizonyosak lehetünk benne, ha Borsa Gedeon hipotézisként mutat be egy folyamatot, akkor biztosan a kezében vannak – és a következő fejezetben, dolgozatban már nyomdafestéket is kapnak – azok a dokumentumok, amelyek feltételezését igazolják. Ezért is lehetséges, hogy a szakirodalom nemigen ismer olyan írásokat, ahol valaki más igazolná Borsa feltételezéseit, vagy igazítaná helyre az általa leírtakat. Annál gyakoribb eset azonban, amikor Borsa ered valamilyen – számára kétesnek látszó – megállapítás nyomába, és aprólékos kutatással igazolja, hogy a több évtizedes szakirodalmi toposzok csupán félreértésen, ismerethiányon, téves következtetések levonásán alapszanak. Ezért aztán tanulmányai címének egyik visszatérő megfogalmazása a „tévesen feltételezett", „problematikus", „Uneinheitlichkeiten", „unbekannt". Ez utóbbi, az ismeretlen, elsőként közreadott nyomtatványok publikálása Borsa Gedeon munkásságának egyik fő terrénuma. Nem kevés irigységgel állapíthatjuk meg, hogy Borsa szerencsés kezű kutató, hozzátéve rögtön, hogy a kutatói szerencse – a nagy számok törvénye alapján – azt segíti, aki módszeresen és sokat dolgozik, tudja, hogy mit és hol kell keresni, és ismeretei képessé teszik

a találat kellő értékelésére, feldolgozására. Nevezetes felfedezései között kell említeni a „cheretek" címszó alatt megtalált 1560. évi protestáns énekeskönyvet (*Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve*), vagy a szakirodalomban Kálmáncsehi Márton nevéhez kötött „Reggeli éneklések" című gyűjtemény feltárását és keletkezéstörténetének tisztázását. Az unikális nyomtatványokat, amelyek nemcsak nyomdatörténeti, hanem irodalom-, zene- és egyháztörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségűek, Borsa Gedeonnak úgy sikerült megtalálni, hogy mindössze 48 órát töltött Stuttgart városában, s még kevesebbet annak tízmillió katalóguscédulát őrző tartományi könyvtárában (Württembergische Landesbibliothek). A legnagyobb visszhangot kiváltó és ma már egyetemi anyagként oktatott „cheretek" lelet mellett azonban meg kell említeni – a teljesség igénye nélkül – néhány egyéb találatot is: pl. az 1596. évi bártfai *Neue Zeitung*ot, amely a moszkvai Lenin Könyvtár 65 kolligátumot őrző kötetében maradt fenn, olyan nyomtatványok mellett, amelyeknek korábban csak 30%-a volt ismeretes a magyar szakirodalomban. Ismeretlen 16. századi nyomtatványok kerültek elő a bécsi Nationalbibliothekból éppúgy, mint Hallei Magyar Könyvtárból, és felsorolhatatlan azoknak a külföldi nyomtatványoknak a száma, amelyek a nyomdászat kezdeti korszakára vonatkozó nemzetközi ismeretanyagot gyarapítják. Borsa Gedeon idegen nyelven, főleg németül (a Gutenberg-Jahrbuchban) megjelent tanulmányai túlnyomó részben a német (osztrák) illetve az olasz nyomdászat történetével foglalkoznak. A német és olasz nyelvterület nyomdatörténeti szakirodalma számtalan felfedezést köszönhet Borsa Gedeonnak, de megbízhatóan támaszkodhatnak olyan összefoglaló tanulmányaira is, amelyek pl. a bécsi könyvnyomtatás kezdeteivel (*Über die Anfänge des Buchdruckes in Wien*) vagy az 1601 előtti olasz nyomdahelyekkel és nyomdászokkal foglalkoznak (*Druckorte in Italien vor 1601, Druker in Italien vor 1601*). Ez utóbbi két tanulmány mintegy melléktermé a hazai szakirodalomban alig felfedezett hatalmas nyomdatörténeti „telefonkönyvnek", amelynek két kötetében Borsa a 15–16. századi olasz nyomdászok teljeskörű feltárását adja (*Clavis typographorum librariorumque Italiae 1465–1600. I–II.* Baden-Baden – Bp., 1980).

A rendkívül fegyelmezett kutatóként dolgozó Borsa Gedeon adatok tömegét felsorakoztató tanulmányai között elvétve találunk „kis színeseket" is. A nyomdatörténész számára ugyan szikár és megoldandó feladat, az kuriozitások kedvelője azonban érdeklődéssel olvassa azokat a közleményeket, amelyek az *Ólom és könyvsajtó nélküli nyomdá*ról, a *Kisalakú, régi magyarországi nyomtatványok*ról (=a minikönyvek történetéről), *Az első aranyfestékkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai*ról vagy éppen a Thuróczy-krónikában megvalósított nyomdásztrükkökről szólnak. A legutóbbi ilyen érdekesség éppen a huszonöt éve is kísértő téma, a Chronica Hungarorum a közelmúltban felbukkant példányáról és értékesítésének állomásairól számol be (*Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak*).

Egy rövid ismertetés keretében lehetetlen felsorolni valamennyi Borsa Gedeon által kutatott területet és munkásságának eredményeit, azt azonban meg kell állapítani, Borsa írásai nem tartoznak a könnyen feldolgozható, szakirodalmi általánosságokat ismétlő dolgozatok közé. A tényanyag nemcsak a felesleges magyarázatokat kerülő főszövegben imponáló, hanem a jegyzetelésben is. Csak egyetlen példát kiemelve, *A hazai ősnyomtatványok példányai*ról szóló 31 lapnyi összefoglaláshoz 298 jegyzet tartozik, a jegyzetek pedig gyakran – feltehetően az ismétlés elkerülése szándékával – még a hivatkozott mű szerzőjét, címét sem tartalmazzák, csupán a megjelenési helyhez irányítják a kitartó olvasót. Ez a hivatkozási puritanizmus tiszteletreméltó ugyan, de nem könnyíti meg a Borsa-írások tanulmányozóinak sorsát. Így még az a helyzet is előállhat, hogy Borsa Gedeon úgy hivatkozik (cím nélkül) saját korábbi írására, hogy nem derül ki, a citált tanulmányért nem kell ismét folyóiratokhoz folyamodnunk, a tartalomjegyzék megjele-

nésekre utaló apróbetűs részéből látható, az idézett munka a kezünkben levő kötetben is megtalálható. Sajnos ez a hivatkozási módszer azt is megnehezíti, hogy megtudjuk, vajon kinek a munkáira hivatkozik a szerző legtöbbet, a ma divatos idézettségi mutató készítői Borsa Gedeon írásaival „törököt fogtak". Mivel az előszó egyértelműen leszögezi, hogy az itt közölt írások között nincs keresztben utalás, a jegyzetelési technikák sem kerültek egységesítésre, ezen hiányérzetünket nem stílusos kifejezni, azt azonban nehezményezzük, hogy névmutató nem készült a két vaskos kötethez. Ugyancsak ildomtalan ilyen terjedelmes és adatokkal zsúfolt munkánál szóvá tenni a lényegében elenyésző mennyiségű sajtóhibát, mivel azonban a hibák legtöbbször „értelmesek" – idézet = idézett, nyilán = nyilván, kiejtett nézetek = kifejtett nézetek –, vagy a helyesírást érintik (múlt idő, tárgyrag), inkább idézzük Borsa Gedeon írásából Heltai Gáspár sorait: „A Könyv nyomtattás igen nehéz dolog. Ezokaért akar mint vigyazzon az ember, mayd soha vétec nelkül ki nem nyomtathatni egy könyuet is. Mert a nyomtatto szolgac nem értic à dolgot, sem à nyelueket: Ezért czac cordéra rakiac à betüket, Es noha én meg iedzem, hogy iedezés szerént meg igazitanác, De azért vgyan nem müuelic, Es abbol essic à vétség".

NÉMETH S. KATALIN

Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban. Eger, 1997. Heves Múzeumi Szervezet. 152 l.

Eger barokk kori könyvkultúrájáról és a 17–18. századi egri főpapok irodalommal, könyvgyűjtéssel, könyvkiadással kapcsolatos mecénási tevékenységéről kapunk áttekintést Bitskey István könyvében. Nem egyszerű helytörténeti műről van szó, hiszen a város barokk kultúrája – beleértve a könyvkultúrát is – része az ország 17–18. századi művelődéstörténetének is. A szerző művében nem csak saját korábbi publikációit egészíti ki újabb kutatási eredményeivel, hanem felhasználja más kutatóknak is e témával kapcsolatos, újabb írásait is. (Így pl. többek között Iványi Sándornak a posztumusz tanulmányát a püspöki nyomda 18. századi történetéről.)

Az így kismonográfiává kerekedett mű bevezetőjében a korszak hazai egyházi vezetőire is nagy hatást gyakorolt római Collegium Germanicum Hungaricum ösztönző szerepéről olvashatunk. (Ezzel kapcsolatban talán rá lehetett volna mutatni röviden arra is, hogy az ekkortájt ott tanuló osztrák teológusok, akiknek egy részéből kerültek ki az ausztriai jozefinista színezetű püspökök, miért sajátították el többet a janzenista és muratorista reformeszmékből mint a magyarok.) A továbbiak során képet kapunk az Eger török megszállása miatt Kassára menekült püspökség irodalmi tevékenységéről, ami csaknem kizárólag a katolikus ellenreformáció keretében vette kezdetét. A város katolikus könyvkiadását is a vallási vitairatok hozták létre.

A könyv nagyobbik fele a püspökség Egerbe történt visszaköltözése utáni kulturális tevékenységét mutatja be. Ez elsősorban a 18. századi egri könyvkultúra történetét jelentette. A város szellemi élete az iskolai színjátékok meghonosodásával veszi újra kezdetét. Érinti a szerző az első egri barokk könyvgyűjteménynek, a jezsuita gimnázium könyvtárának főbb adatait, kiemeli a város újabb oktatási intézményei között a jogi oktatás bevezetését. A Telekesy István és Erdődy Gábor püspökök által megkezdett és kibontakozó nagyszabású építkezések ismertetése után két nagy fejezet foglalkozik Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly kulturális tevékenységével. Ismertetve a Barkóczy püspökkel kapcsolatos eltérő értékeléseket, a szerző főleg azt tartja fő érdemének, hogy számos kulturális intézmény fejlődése az ő nevéhez fűződik. Egyetemalapítási tervén kívül kiemeli az első egri nyomda megalapítását és a könyvkiadói tevékenység támogatását, ami főként egyházi és rendi érdekeket szolgált. Megemlíti Muratori két művének az ő nevéhez kapcsolódó kiadását is, de ezek közül csak a

caritasról szóló műről állíthatjuk bizonyosan a püspök kezdeményező szerepét. Szauder József feltevésével ellentétben ugyanis – Gálfalvi Ozdi Ferenc nyilatkozata alapján – a Devotioról szóló Muratori-mű magyar fordítása Koller Ignác veszprémi püspök támogatásával készült el. Részletesen olvashatunk Barkóczi irodalmi köréről, tudományos programjáról és anyanyelvpártoló tevékenységéről.

A könyv további fejezetei a kései barokk művelődés másik jelentős egri mecénásával, Eszterházy Károly püspökkel foglalkoznak. Műpártoló tevékenysége mellett fontos volt egyetemalapító törekvése, valamint könyvtárszervező és irodalompártoló tevékenysége is. Mindezeknek nagy szerepe volt abban, hogy a város a régió egyik szellemi központja lett.

Bitskey István könyve értékes hozzájárulás ahhoz, hogy – mint maga is reméli – új kutatásokkal és értékelésekkel még árnyaltabb és teljesebb képet kapjunk Eger 18. századi barokk könyvkultúrájáról. Bár a tárgyalt egyházfők tevékenysége még csaknem kizárólag a barokk műveltség kereteibe tartozik, mégis elgondolkodtató, hogy a tárgyalt római ösztönzések ellenére a Muratoriék által annyit bírált barokk katolicizmus építményén nálunk miért nem támadt – esetleg éppen e nagyműveltségű főpapok által – valamivel több repedés?

(K. GY.)

Berkes Tamás: Sárkány Oszkár. Egy „apollonista" tudós derékba tört élete. Bp. 1998. Argumentum K. 163 l. /Irodalomtörténeti Füzetek 143./

A tragikusan derékba tört élet mindössze 31 évig tartott, és ebből még egy évtized sem jutott a nyugodt szellemi tevékenységre. Mégis: e rövid időszak is elég volt Sárkány Oszkár számára ahhoz, hogy nevét beírja a harmincasnegyvenes évek magyar irodalmi és tudományos életének történetébe. Berkes Tamás szép könyve nemcsak összegezi ezt a rövidsége ellenére is gazdag életművet, hanem méltó emléket is állít egy rokonszenves és a humanitást az életével is bizonyító személyiségnek, akiről – a szűkebb szakmai körökön kívül – még a művelt magyar közönség is méltatlanul keveset tud.

Berkes könyvének fő érdeme, hogy tömörsége ellenére is széleskörű és csaknem teljes képet nyújt az életműnek minden fontos állomásáról. Ennek irodalomtörténeti szempontból kétségkívül egyik legfontosabb része a bohemisztika, pontosabban a cseh–magyar kulturális kapcsolatok területére esik, ahol Sárkány úttörő szerepét és számos időtálló eredményét a mai kritika is elismeri. Értékét az is emeli, hogy mindezt a hivatalos korszellemmel szemben érte el, remélve egy kedvezőbb középeurópai szellemi légkör eljövetelét.

Sárkány kapcsolattörténeti érdeklődésével függ össze a közép-európai tájékozódás és a hazai komparatisztika jövendő tudósainak a folyóiratával, az *Apollóval* való kapcsolata. Egy ideig maga is részt vett szerkesztésében, több tanulmánya jelent meg benne, de ezen kívül publikált a *Napkelet*be, az *Ország Útjá*ba, a *Magyarságtudomány*ba, a *Diárium*ba és a *Magyar Könyvszemlé*be is. A szerző külön fejezetben foglalkozik Sárkány Oszkár könyvtárosi tevékenységével és azokkal a publikációival, amelyek kéziratokról, könyvekről, bibliográfiákról és olvasásról szóltak, és jórészt éppen e folyóirat korábbi évfolyamaiban jelentek meg. E fejezet Haraszthy Gyulának az OSzK 1979. évi évkönyvében megjelent tanulmánya nyomán készült, de azáltal, hogy az életmű egészében kapott helyet, még tisztábban áll előttünk a kezdő tudós Széchényi Könyvtárban eltöltött éveinek és könyvtártani munkásságának a jelenősége. Ugyanakkor bepillantást nyerünk a Nemzeti Könyvtár háború előtti viszonyaira is, amikor a félszázat el sem érő létszámmal az állomány könyvtári feldolgozásán kívül, tudományos tevékenységre is nyílt lehetőség. Fitz József főigazgató, aki gondoskodott a munkatársak továbbképzéséről, Sárkány Oszkár számára is ösztöndíjat járt ki a bécsi Collegium Hungaricumba, ahol a Nationalbibliothek kézirattári és ősnyomtatványokra vonatkozó tanfolyamain vett részt. Ezeken sokat tanult

szakmailag, mégis így nyilatkozott: „De akármennyit látok itt, ez mind megerősíti bennem azt, hogy a mi feladatunk a hungarológia terén mások. A mi könyvtártudományunk nem lehet annyira önző és autonóm mint a nemzetközi, nekünk elsősorban a nemzeti – főleg történeti – tudományok követelményeit kell szem előtt tartanunk." E ma is megszívelendő és a *Magyar Könyvszemle* programjához is oly közelálló megjegyzésén kívül érdekes az a véleménye is, hogy – az akkori – Széchényi Könyvtárban „családiasabb a szellem" a tisztviselők között mint a bécsi nemzeti könyvtárban. (Érdemes ezt egybevetni az OSzK mintegy negyedszázaddal későbbi igazgatónőjének roszszalló megjegyzésével, amelyben a Hírlaptár megszüntetésének és szétverésének egyik okát a munkatársak közti túl jó kapcsolattal indokolta meg.)

Sárkány Oszkár közvetlen munkatársai között olyan kiválóságok voltak mint Halász Gábor és Honti János. Szomorú, hogy mindhárman áldozatai lettek a második világháború végén dühöngő fasiszta őrületnek, noha Fitz József sokat tett megmentésük érdekében. Sárkány egyébként, noha már korán eljegyezte magát az irodalomtörténettel (Horváth János szűkebb tanítványai köréhez tartozott), könyvtári évei alatt számos könyvtártudományi szakcikket is írt: ezek közül 1937 és 1941 között kilenc a *Magyar Könyvszemlé*ben jelent meg. Különösen érdekesek azok az írásai, melyekhez vidéki tanári évei szolgáltatták az anyagot; ezekben rámutatott a vidéken élők mostoha helyzetére a tudományos kutatások terén. Többször foglalkozott az olvasás helyzetével, a ponyva ártalmaival és a hagyomány népszerűsítésének fontosságával.

Berkes Tamás monográfiája közli Sárkány Oszkár nyomtatásban megjelent írásainak bibliográfiáját, *A magyar kulturális hatások Csehországban* c. nevezetes tanulmányának francia rezüméjét és Sulán Béla róla szóló, egykorú ismertetését. Berkes könyve a kötet olvasóját továbbgondolkodásra is készteti Közép-Európáról, szellemi kapcsolataink alakulásáról, könyvtárakról és nem utolsó sorban: tudósaink, szellemi kiválóságaink sorsáról a 20. század második harmadában.

KÓKAY GYÖRGY

Postma, Ferenc–van Sluis, Jakob: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, 1995, Fryske Akademy. LII, 706 l. (Fryske Akademy nr. 760.)

A nemzetállamok kialakulását megelőzően az európai értelmiség képzését a különböző országokban működő egyetemek sokkal inkább közösen végezték, mint például napjainkban. E jelenség pozitívnak és negatívnak mondható okai is kiemelhetőek. A korai újkorban, de a tudományos életben részben a XVIII–XIX. században is létezett a kommunikáció közös nyelve, a latin. A keresztény Európa peremén élő kis kultúrák képviselői számára ez a közös nyelv tette nagyobb részt lehetővé az akadémitává válást, vagyis az egyetemi végzettség megszerzését. A viszonylagos mobilitás, amely a XIX. századot megelőző időket jellemezte, lehetővé tette azt is, hogy olyan országokból, ahol egy-egy vallási felekezet nem rendelkezett az oktatás teljességét felölelő infrastruktúrával, a gyülekezetek lelkészek, illetve tanárok iránti igényét részben így is pótolni lehetett, biztosítva ezzel a működés folytonosságát. A jobb egyetemek karainak – főkét a jogi és orvosi fakultásoknak – kapui soha sem zárultak be teljesen a nem az egyetem vallását követő peregrinus diákok előtt.

A Franekeri Egyetem alapításától (1585) kezdődően időről időre változó mértékben ugyan, de az egyik legnépszerűbb alma matere volt a különféle országokból érkező protestáns diákoknak. Így volt ez addig, amíg az egyetemet Napóleon 1811-ben meg nem szüntette. Utána 1816-tól 1843-ig az egyetem helyett alapított Athenaeum már nem rendelkezett pro-

móciós joggal, a nem hollandiai hallgatók számára tehát már nem tudott vonzóvá válni.

A franekeri universitas jelentősége Heidelberg, illetve a Pflalzi fejedelemség pusztulása után nőtt meg jelentősen, különösen a Közép-Európa országaiból érkező protestáns diákok körében. Az egyetemeken járt, oklevelet szerzett hallgatók kutatásának alapja kétségtelenül az egyetemi anyakönyv. Franeker esetében szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a diákok (*Album studiosorum Academiae Franekerensis*) és a promoveáltak (*Album promotorum Academiae Franekerensis*) anyakönyve egyaránt rendelkezésre áll, modern kiadásban (kiadta S. J. Fockema – Th. J. Meijer, 1968; illetve Th. J. Meijer, 1972). Ezek mellett azonban számos forráscsoportot számba kell venni, elsősorban az egyetemi élethez szorosan kötődő kisnyomtatványokat, tézisfüzeteket, a fokozat megszerzéséhez szükséges tudományos dolgozatokat, alkalmi kiadványokat, plakátokat. Ferenc Postma és Jakob van Sluis publikációik tanulsága szerint valamennyi forrástípus kutatásában vannak tapasztalataik, amelyeket most az egyetemi nyomtatványokat számba vevő monumentális kötetben összegeztek.

A magyarországi hallgatók számára is a franekerei universitas a XVII. század húszas éveitől kezdődően vált fontossá. 1623 előtt magyarországi diákot csak egyet ismerünk, aki beiratkozott erre az egyetemre. A franekeri egyetemi anyakönyv adatait Hellebrant Árpád, Kathona Géza, és már az említett új kiadás alapján (1968) Szabó T. Ádám, majd Szabó Miklós és Tonk Sándor gyűjtötte össze. Forró Imre már más levéltári adatokat is használt az ott járt diákok személyére, ottani életére vonatkozóan. Hamar elkezdődött ugyanakkor egy-egy franekeri professzor tanai magyarországi recepciójának vizsgálata. Szilády Áron Campegius Vitringa, Czegle Imre Gulielmus Amesius, Postma Ferenc Johannes Maccovius és Jakob van Sluisszal Hermann Alexander Röell hallgatói körét, hatását elemezte. Legújabban pedig Keserű Bálint írt e szempontból Johannes Coccejusról. A magyar vonatkozású nyomtatványok szerepelnek Szabó Károly és Hellebrant Árpád köteteiben (RMK), illetve ennek pótlásaiban (az OSzK RMK illetve RMNy csoportjának munkája). Néhány éve Gömöri György a franekeri magyar és cseh diákok kapcsolatáról értekezett a cseh költők üdvözlő versei alapján, Szabó Béla pedig a franekeri jogi disputációkat tekintette át.

Postma és van Sluis mostani, magyar vonatkozásokban rendkívül gazdag kötete három alapvető részből áll, amelyekben a szerzők részenként meghatározott rendben felsorolják az egyetemen keletkezett, és túlnyomó többségükben ott is kiadott kiadványokat: (1) Orationes, Disputationes sub praeside és Disputationes exercitii gratia, (2) Disputationes pro gradu, (3) Miscellanea. A kötet így kialakított rendszere, az egyes tételek kódolása és a mutatók rendje sejtetni engedi, hogy a nem is távoli jövőben számíthatunk a most közölt forrásanyag számítógépes adatbank formájában való megjelenésére is. A példaadóan rövid bevezetés, és a két betétlap természetesen a papír formában megjelent kötet használatát könnyíti meg.

A könyv szerkezete állásfoglalás több, a kutatókat az egyetemi aprónyomtatványok kapcsán foglalkoztató kérdésben is. Az első részben ugyanis („Disputationes sub praeside") a rendező elv a tanárok működésének időrendje. Tevékenységük kezdő időpontja szerint számot kaptak, és az elnökségük alatt megvédett tézisek kiadásának a leírása e szám, az évszám, és azon belül egy, az abban az évben tartott disputációk sorrendjére utaló újabb szám kombinációja alatt történt. A könyv szerzői biztosan találkoztak már olyan kényelmetlenül használható adattárakkal, ahol minden egyes adat után vissza kell lapozni az annak leírásában használt kódok értelmezését megadó helyre, ezért nagyon szellemesen két betétlapot helyeztek el a kötetben. Az egyiken a professzorok tevékenységének időrendes felsorolását találjuk a személyi kódjukkal, a másikon a professzorok nevének alfabetikus rendjében érhetők el ugyanezek a számok.

A tézisfüzetek szerzőségének kérdése – mint arra utaltunk – e kötetben úgy dőlt el, hogy a disputationes sub praeside szerzőit a

praesesek személyében jelölték meg a kötet összeállítói. Ugyanebbe a műfajba tartozónak tartják az egyes tanárok gyűjteményes köteteiben megjelent disputációkat is, ha a gyűjteményes kötetben is szerepel a hallgató (defendens) neve. Ha ez a név hiányzik, akkor a kiadványt nem szerepeltetik ebben az adattárban. A második nagyobb fejezetben, ahol a disputationes pro gradu (pro licentia, pro gradu doctoratus vagy liberalium artium magister) szerepelnek, a szerző már a disputáló diák. A hasonló nyomtatványokat számba vevő, általunk ismert katalógusok egyike sem választotta ezt a látszólag formai elvet a szerzőség eldöntésében. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez az elv csak látszólag formai, hiszen az egyetemi gyakorlatból származik, és csak nagyon kevés példát tudnánk felhozni annak bizonyítására, hogy egy disputatio sub praeside eljárás esetében a tényleges szerző a defendens (és nem a praeses) lett volna. Erről a mostani bibliográfia összeállítónak bőven volt alkalmuk meggyőződni, hiszen eddigi munkásságukban foglalkoztak egy-egy professzor teljes életművével, hallgatói körével. Ferenc Postma a Schotanus dinasztia több tagjával, Sibrandus Lubbertusszal, Johannes Maccoviusszal, és Jakob van Sluisszal közösen Hermann Alexander Röell magyarországi diákjaival. Ugyanakkor Postma külön egyes egyetemi nyomdászok tevékenységét is elemezte (Abbe Wybes), illetve az egyetemhez kötődően egy-egy kiadványkört külön is bemutatott (pl. héber nyelvtanok).

A „Disputationes pro gradu" fejezet a diszszertációk szerzőinek betűrendjében halad, a hivatkozási száma pedig a G betűből, az évszámból, és még egy számból áll. Ez utóbbi azt jelöli, hogy az illető évben a franekeri egyetemen hányadik védésről van szó.

A „Miscellanea" valóban minden egyéb, az egyetemi élettel kapcsolatos nyomtatványt felsorolt. Az egyetem nyomtatott törvényei (leges academiae), könyvtárkatalógusok, órarendek (ordines lectionum), epicediumok, elhunyt professzorokra való emlékezések és más ünnepi alkalmak meghívói stb. Az egyes tételek leírásának kódja megegyezik a pro gradu disputatiókéval, csak a betűjel M.

Az egyes nyomtatványok leírása bibliográfiailag teljesnek mondható. A művelődéstörténeti forrásanyagnak szánt könyvkatalógusok – és ez a kiadvány kétségtelenül ebbe a kategóriába tartozik –, a nemzetközi könyvtári szabványok és régikönyv leírási szabályok mellett a kiadásra vonatkozó egyéb információkat is közölnek. Postma és van Sluis mostani kötete is túllép a bibliográfiai teljességen ebben az irányban, és mindenütt közlik, ha a kiadványban a praesest, vagy a defendenst köszöntő vers szerepel, illetve e versek (carmina gratulatoria) szerzőit is megnevezik. Mértéktartó bölcsességgel és pragmatikus szemlélettel azonban nem mennek tovább ezen az úton és az ajánlásokban (epistola dedicatoria, Widmungen) szereplő neveket elhagyják a leírásból. Valóban a sok országból érkezett diákok patrónusainak azonosítása a bizonytalan jövőbe tolta volna el ennek a hallatlanul értékes kötetnek a megjelenését, illetve elvette volna a majdani adatbázis egyik alapvető újdonságtartalmát.

Külön említésre méltó a kötetben található mutatók rendje. Az első mutató egy az album studiosorum legutóbbi kiadása (1968) és a mostani kötet sorszámai közötti konkordancia. A második egy személynevek mutatója, amelyben a tanárok, a hallgatók és a carmina szerzőinek nevei, továbbá a címleírásokban előforduló egyéb személyek szerepelnek. Nem szerepelnek ugyanakkor bibliai nevek, illetve az antik auktorok. Ez utóbbi hiány összefügg azzal, hogy ugyancsak nem készült tárgymutató, illetve a bibliai helyek mutatója, azoké, amelyeket a teológiai disputációkban elemeztek. A bevezetőben a szerzőpáros ezt a hiányt azzal indokolja, hogy a bibliográfia anyaga mind a négy kar anyagát tartalmazza, tehát nagyon vegyes, illetve azzal, hogy ezek a mutatók a kötet kereteit szétfeszítették volna. Megjegyezzük azonban, hogy ezeknek a mutatóknak a hiánya egy nyilvános adatbázis felépítésével könnyen megszüntethető. A mutatók sorát egy, az üdvözlő versekre vonatkozó nyelvi mutató zárja.

A szerzők az előszóban kifejtik véleményüket, hogy egy bibliográfia sem lehet teljes. Ugyan első kiegészítő adatközlés már meg is jelent (Postma, Ferenc: *Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis.* = Magyar Könyvszemle 1998. 1. sz. 13–25.), a szerzőpáros láthatóan a reálisan tervezhető teljességre törekedett. Elég csak megnézni a nyomtatványok lelőhelyeinek a jegyzékét, azt, hogy közel kettőszáz könyvtár anyagát tekintették át Romániától az Egyesült Államokig. Biztosan elő fognak kerülni még újabb franekeri kiadványok, annyi azonban valószínűleg nem, hogy a mostani kötet által megrajzolt képet jelentősen módosítaná.

MONOK ISTVÁN

Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe. XVIe–XIXe siècles. Actes du colloque des 21–24 avril 1991 Wolfenbüttel. Sous la direction de Roger CHARTIER et Hans-Jürgen LÜSEBRINK. Paris, 1996, Institut Mémoires de l'édition contemporaine / Maison des Sciences de l'Homme. 469 l. (Collection «In Octaco».)

A könyvtörténeti kutatások nemzetközileg is fontos híreinek gyors közreadására három hírlevél is alakult. A legrégibb, a Francia Nemzeti Kutatási Alap (CNRS), és a Francia Nemzeti Könyvtár (BN) által fenntartott *Nouvelles du Livre Ancien*, amely elsősorban a kéziratos- és a nem gépi technikával előállított könyvekkel kapcsolatos információkra koncentrál. 1992-ben két újabb lap alapult, a wolfenbütteli *Libellus Guelferbytanus*, amely úgy tűnik 3 szám után meg is szűnt, és ez utóbbit néhány hónappal megelőzően az évi két számmal jelentkező *In Octavo*. Az *In Octavo* mögött egy alapítvány (Fondation Maison des Sciences de l'Homme) és két tudományos intézet áll: Institut Mémoires de l'Édition Contemporaine (Paris) és a Max-Planck-Institut für Geschichte (Göttingen). Mint az az elnevezésekből is látszik az *In Octavo* nem korlátozza híranyagát a régi könyvre, a könyv- és kiadástörténet teljes időbeli és tematikai vertikumát átfogja.

Hans Erich Bödeker, Roger Chartier, Olivier Corpet, Otto Lankhorst, David McKitterick és Ian Willison szerkesztésében 1995-ben egy könyvsorozatot indítottak útjára (Collection «In Octavo»), amelyben napjainkig 5 kötet jelent meg: *Histoire du livre* (1995), *Histoire de la lecture* (1995), *Livre et lecture en Russie* (1996), a most ismertetendő *Colportage et lecture populaire* (1996) és legújabban *Le commerce de la librairie en France au XIXe siècle. 1798–1917* (1997).

Az 1991-ben rendezett konferencia anyagának megjelenését megelőzte Laurence Fontaine monográfiája az Évolution de l'Humanité sorozatban (*Histoire du colportage en Europe, XVe–XIXe siècle.* Paris, 1993, Albin Michel). A kérdésre, hogy miért terelődött a szakemberek figyelme láthatóan fokozottan éppen ennek az intézménynek (kolportázs) a történetére, jó választ kapunk a most ismertetendő kötetből. Az európai házaló könyvkereskedelem történetét esettanulmányokon keresztül ismerhetjük meg. E tanulmányokat három nagyobb témakörbe soroltan találhatjuk meg a kötetben: a kiadványok használati és befogadási módozatai (Usages et réceptions); a kolportázsirodalom műfajai, azok kialakulása (Genres: structures et évolutions); a nemzeti kulturális sajátosságok és a nemzetközi forgalom módozatai (Aires culturelles nationales et modes de circulation transnationaux).

Laurence Fontaine a XVIII. századi kolportőrökről szóló előadásában szakít azzal a szakirodalomban hagyományosnak mondható képpel, amely alapvetően városi nézőpontból elemezte a számos országban alapkutatások által feltárt forrásanyagot. Tagadja azt is, hogy maguk a házaló személyek csupán egy a társadalomban marginalizálódott rétegből kerültek volna ki. Ellenkezőleg, a kolportázs nemzetközi szervezettségére mutat rá, olyan példákon keresztül, ahol a dél-európai országokban működő hálózat mögött éppen párizsi, nagyobb kiadók álltak. Ugyanakkor kiemeli a kolportázs

fontosságát a falusi társadalomra gyakorolt hatásában is. Gudrun Gersmann, Hans-Jürgen Lüsebrink és Rolf Reichardt részben ez utóbbi gondolatot továbbvive a házalóknak, illetve a terjesztett kiadványoknak a felvilágosodás eszméi terjesztésében játszott szerepét vizsgálta. Gersmann általánosságban, a szerzőpáros pedig elsődlegesen a katekizmus kiadásokban szereplő szövegeket vizsgálva, a nyomtatványok médium szerepét kiemelten elemezve. Vincent Milliot a *Les Cris et les Rues de Paris* olvasóközönségének XVI–XVII. századi változását mutatja be: miként vált a tudós körök olvasmányából népszerű kolportázs irodalommá. Jean Hébrand a „Bibliothèque bleu" sorozat iskolai könyveit tette kutatása tárgyául, hangsúlyosan is a kiadói politika oldaláról. Klaus-Peter Walter is a kiadói politika szempontjából elemzi a feuilleton formában megjelenő regények elterjedését XIX. századi franciaországi példákon; hozzátehetjük, hogy a magyarországi „Jó könyvek" sorozat stratégiájának úgy tűnik megvoltak az európai előképei. Fritz Nies a kolportázs útján terjesztett könyvek illusztrációit elemezte XIX. század eleji anyagon, tipologizálva ezzel a vizsgált könyvanyagot tartalmi, illetve nyomdatechnikai szempontok szerint, továbbá ezekhez a csoportokhoz meghatározott olvasói köröket is csatolt. A bukaresti Alexandru Duțu professzor a XVIII–XIX. század fordulójának dél-kelet-európai falvaiban terjesztett könyvanyagot vette górcső alá, szellemesen kötve össze a felvilágosodás, illetve romantika természeti ember kultuszát a nemzeti mitológiák kialakulásával.

A kolportázs-rendszerben terjesztett kiadványok műfajaival foglalkozó második tartalmi egységet Lise Andriesnek, a népszerű tudományos ismereteket átadó könyvekről szóló tanulmánya nyitja meg. A példaanyag a XVIII. századi Franciaországból származik. Azt a folyamatot rajzolja meg a szerző, hogy az orvosi és csillagászati tanácsok, a szakács- és álmoskönyvek mellett hogyan jelennek meg a kézműves mesterségek alapismereteit közvetítő munkák. Lodovica Braida és York-Gothart Mix a XVII–XIX. századi almanach irodalommal foglalkozik. Braida az Itáliában megjelenteket vizsgálta abból a szempontból, hogy vajon ezen almanach szövegek alapján jellemezhetőe a kor népszerű kultúrája. Mix számunkra talán tartalmasabb mondandót tartalmazó írása a németországi almanach irodalmat tekinti át, különválasztva a képzetteknek és a kevésbé iskolázottaknak szóló szövegeket. Mindenképpen fontos annak a jelenségnek a bemutatása, hogy a felvilágosodás eszméi részben – különösen az iskolázatlanabbak körében – ezekkel a német nyelvű almanach kiadásokkal jutottak el Közép-Kelet-Európa csücskeibe. A kalendáriumokról két tanulmányt is közöl a kötet. Alfred Messerli a XVIII. századi német Svájcban kiadottakat kézbe véve, kiadástörténetüket áttekintve az így népszerűsített ismeretek ellenőrzési mechanizmusáról, a szövegek kulturális propagandaértékéről szól. Gelléri-Lázár Márta itthon már ismert kutatásainak egy részét mutatta be a wolfenbütteli konferencián. Az 1845 és 1945 közötti időszakban kiadott 400 kalendáriumot vizsgált abból a szempontból, hogy a történeti ismeretek átadásában ezek a szövegek miként töltötték be kulturális missziójukat. Rámutat a kalendáriumok fontosságára abból a szempontból is, hogy a professzionális újságírást megelőző korban milyen felelőssége volt ezen kiadványok létrehozóinak.

A harmadik fejezetben spanyol és portugál esettanulmányokat olvashatunk először. Jean-François Botrel és Victor Infantes az úgynevezett „pliegos sueltos" szövegeket vizsgálta. Botrel a XV. századtól gyakorlatilag napjainkig, de lényegében a XVIII. század végéig követi nyomon az eredetileg csak verses emlékek változásait, amint a XVI. században a „relaciones" műfajhoz közelítenek, és lassan kiszélesedik olvasóközönségük. A XVII. századtól már a szerzők is határozottan egy szélesebb, nem képzett társadalmi réteget céloztak meg, népszerű prózaszövegekkel, illetve a XVIII. századtól színpadi előadásra is szánt szövegszerkezettel. Infantes csak a XVI. századból ismert 1600 nyomtatott „pliegos sueltos poéticos" emlékekkel foglalkozik, tehát csak a verses emlékekkel. Tartalmi tipológiája mellett bemutatja a

műfaj terjesztésére kialakított kiadói politikát is. Diogo Ramada Curto lényegében egy kutatási programot ismertetett, a XVI–XVIII. századi portugál, a széles olvasóközönségnek szánt könyvek (Curto meghatározása) vizsgálatának menetrendjét. A kiadványkörök szűkebb szétválasztásával, a kiadói stratégiákkal, a kiadványok előállításának és terjesztésének jogi helyzetével kívánnak foglalkozni.

A kötet utolsó tanulmányai három, Magyarországon is ismert és népszerű szöveg történetével foglalkoznak. Hans-Jürgen Bachorski a Fortunatus-regény (1509) francia, angol, flamand és német XVII–XVIII. századi adaptációját elemzi, kitérve a fordítások különbözőségének ideológiai és mentalitástörténeti okaira. Külön foglalkozik a szerző az egyes adaptációk kiadásának nyomdatechnikai vonzataival is. Günter Berger Boccaccio Petrarca átdolgozta Grizeldiszének különböző nyelvű és idejű kiadásait vette kézbe azzal a céllal, hogy a szövegekből és más külső adatokból arra a kérdésre is választ kapjon, hogy hogyan olvasták ezt a történetet a képzetlenek, s hogyan a társadalmi elit tagjai. Az egyes szövegvariánsok mögött jól látszik az, hogy egyes korokban miként értelmezték a férj–feleség viszonnyal összefüggő erkölcsi problémákat. A szüzesség és a házasélet erkölcsi kérdéseiről alkotott kép XVI–XIX. századi változását Bea Lundt a Genofeva hercegnő-történet német kiadásain keresztül mutatja be. Amíg az előző két szövegemléknek ismerünk kora újkori magyarországi változatát, ez utóbbi ismereteink szerint csak a XIX. század második felében lett népszerű nálunk.

Robert Chartier a kötethez írt előszóban a kolportázsirodalom és a népszerű olvasmányok, illetve népi olvasók egyszerű egymáshoz rendelésének veszélyeiről értekezik. A szerkesztőtárs Hans-Jürgen Lösebrink utószava pedig a kutatási terület összetettségét (textológia, kiadástörténet, a kiadói stratégiák változása, olvasó rétegek, olvasási szokások stb.) hangsúlyozza, kiemelve azokat a pontokat, ahol a konferencia ténylegesen hozzájárult egy-egy részterület homályos területeinek feltárásához.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,8 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Kókay György: Muratori és Magyarország. I. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században ... 193
Papp Júlia: A francia forradalom és Napóleon korának művészete a korabeli hazai sajtó tükrében ... 207
Lakatos Éva: Álhírlapírók és a zugsajtó Magyarországon ... 233
Rózsa György: Gondolatok az Akadémiai Könyvtár és az információs társadalom körül ... 260

KÖZLEMÉNYEK

Ujtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben III. ... 279
Fehér Katalin: II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében ... 284
Enyedi Sándor: Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból ... 293
Hangodi Ágnes: A Bécsben folyó likvidációs tárgyalásokról az Ujság 1927-es évfolyamában ... 300
Mózes Huba: Két dokumentum egy hagyatékból ... 303

FIGYELŐ

Kókay György: Fülöp Géza (1928–1998) ... 307
Kőhegyi Mihály: Művelődési törekvések a korai újkorban ... 308

SZEMLE

Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások I–II. Bp. 1996–1997. (*Németh S. Katalin*) ... 314
Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Eger, 1997. (*k. gy.*) ... 317
Berkes Tamás: Sárkány Oszkár. Bp. 1998. (*Kókay György*) ... 318
Postma, Ferenc–van Sluis, Jakob: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, 1995. (*Monok István*) ... 319
Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe. XVIe–XIXe siècles. Paris, 1996. (*Monok István*) ... 322

Ára: 250 Ft

SOMMAIRE

Kókay, György: Muratori et la Hongrie. I. La diffusion des oeuvres de Muratori en Hongrie au XVIIIe siècle ... 193
Papp, Júlia: L'art de la Révolution Française et de l'époque de Napoléon, reflété par la presse hongroise contemporaine ... 207
Lakatos, Éva: Pseudo-journalistes et la presse de chantage en Hongrie ... 233
Rózsa, György: Quelques idées à propos de la Bibliothèque de l'Académie et de la société d'information ... 260

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Ojtozi, Eszter: Des notes de possesseurs dans les livres étrangers du XVIIIe siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen. III. ... 279
Fehér, Katalin: La politique d'instruction populaire de Joseph II, refletée par la presse contemporaine ... 284
Enyedi, Sándor: Les lettres de Farkas Cserey à György Aranka de 1796 ... 293
Hangodi, Ágnes: Sur les traités de liquidation à Vienne dans l'année 1927 de la revue Ujság ... 300
Mózes, Huba: Deux documents provenant d'une succession ... 303

CHRONIQUE

Kókay, György: Géza Fülöp (1928–1998) ... 307
Kőhegyi, Mihály: Aspirations culturelles au commencement de l'âge moderne ... 308

REVUE

Borsa, Gedeon : Écrits du domaine de l'histoire du livre. I–II. Bp. 1996–1997. (*Németh, S. Katalin*) ... 314
Bitskey, István: Éveques, écrivains, bibliothèques. Eger, 1997. (*k., gy.*) ... 317
Berkes, Tamás: Oszkár Sárkány. Bp. 1998. (*Kókay, György*) ... 318
Postma, Ferenc–van Sluis, Jakob: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, 1995. (*Monok, István*) ... 319
Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe aux XVIe–XIXe siècles. Paris, 1996. (*Monok, István*) ... 322

HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. évfolyam

1998

4

DO · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

114. ÉVFOLYAM 1998/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóságnál (HELP). Budapesten előfizethető a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím HELIR 1900 Budapest, vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

BARTÓK ISTVÁN

Sylvester János elrejtett kincsei

Szempontok a Grammatica Hungarolatina új kiadásához

Sylvester János latin–magyar nyelvtanának talán a leggyakrabban idézett sorai anyanyelvünk feltáratlan értékeire figyelmeztetnek:

> „[...] ugyanúgy járunk el mi is, mint azok az emberek, akiknek mérhetetlen kincs van elásva a kertjükben, és mégsem tudják felhasználni, holott nyomorultul szegények, mert nem tudják, hová van a kincsesláda elrejtve. El volt rejtve idáig anyanyelvünk kincsesládája is, amelyet most találunk meg, és most hozunk napvilágra először. Ha nem vonakodunk élni vele, akkor rövidesen (mint óhajtom és remélem) koldusszegényekből dúsgazdagokká lehetünk".[1]

A lappangó kincs hasonlata érvényes magára a munkára is. Jóllehet az elmúlt évtizedekben a kutatás sok értékes adalékkal gazdagította Sylvester János grammatikusi munkásságára vonatkozó ismereteinket, bizonyos, hogy még mindig van mit a felszínre hozni.

A *Grammatica Hungarolatina* 1989-es hasonmás kiadásához írott kísérőtanulmányában Szörényi László röviden, de minden lényeges mozzanatra utalva foglalja össze a munka legjellemzőbb vonásait, a szöveghagyomány és a kutatások történetét. Említi, hogy megbízható kiadás nem áll rendelkezésünkre. Sylvester szóban forgó művét először Kazinczy Ferenc tette közzé 1808-ban,[2] de „másolatába sok hiba csúszott". A következő kiadó, Toldy Ferenc (1866)[3] „szintén sok hibát vétett, időnként még bele is javított a szövegbe". Ezt nyomták újra Amerikában 1968-ban,[4] „javítások nélkül".[5] Az egyetlen példányban ismert eredeti nyomtatványról két hasonmás kiadás készült: a hivatkozott 1989-est megelőzte az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának 1977-es kö-

[1] *Sylvester János latin–magyar nyelvtana.* Ford. C. VLADÁR Zsuzsa. Bp. 1989. 71. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185.) /A továbbiakban: C. VLADÁR (1989.)/

[2] *Magyar régiségek és ritkaságok.* Kiad. KAZINCZY Ferenc. Pest, 1808.

[3] *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig.* Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866. /A továbbiakban: TOLDY (1866.)/

[4] SYLVESTER, Johannes Pannonius: *Grammatica hungaro–latina.* Kiad. SEBEOK, Thomas A. Bloomington–The Hague, 1968.

[5] SYLVESTER János: *Grammatica Hungarolatina.* Sárvár, 1539. Bp. 1989. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 22.) SZÖRÉNYI László kísérőtanulmánya: 7–9.

tete.[6] Szükségtelen hangsúlyozni, hogy milyen mértékben járulhatna hozzá a további kutatások eredményességéhez egy könnyen hozzáférhető, pontos szöveg, a szükséges jegyzetekkel, magyarázatokkal.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében Pajorin Klára ötlete alapján született meg az elhatározás, hogy az intézetben szerkesztett nagy múltú sorozatban, a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorumban[7] meg kellene jelentetni a *Grammatica Hungarolatinát*. A megtisztelő feladat nekem jutott. A munka előkészítése során mind több olyan érvet találok, amelyek az újabb kiadás szükségességét indokolják. Az alábbiakban ezek közül említek néhányat, egy-egy példával illusztrálva őket. Utalok a szöveg egyes szavaihoz kapcsolódó problémákra éppúgy, mint általános koncepcionális kérdésekre.

Az újabb kiadásban először is javítani kellene az eredeti nyomtatvány alapján az előző redakciók hibáit. Az első lapok egyikéről hozok egy példát a félreolvasásra és annak következményeire. Az ajánlólevélben, az ívszámozás nélküli második lap rektóján kétszer, a 8. és a 18. sorban fordul elő a „rectis studiis" kifejezés. (Lásd a mellékelt ábrát!) Toldy a második esetben a helyes alakot közli, az első előfordulásakor viszont kiadásában „totis studiis" szerepel.[8]

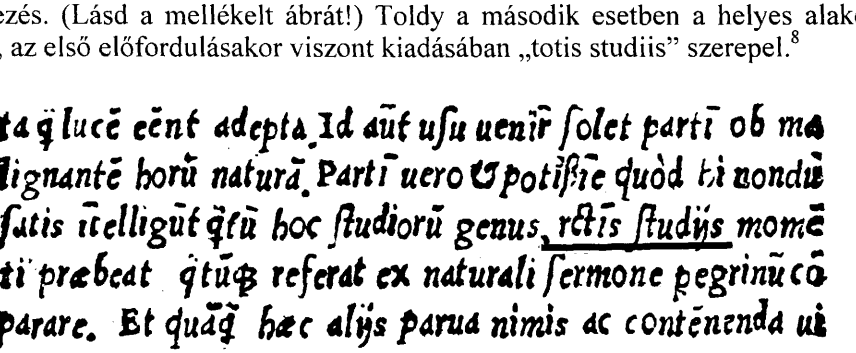
ta q̃ lucē eēnt adepta. Id aūt uſu uenīr ſolet partī ob ma
lignantē horū naturā. Partī uero ⁊ potiſſīe quòd hi nondū
ſatis ītelligūt q̃tū hoc ſtudiorū genus, rēctis ſtudijs momē
ti præbeat q̃tūq̃ referat ex naturali ſermone pegrinū cō
parare. Et quāq̃ hæc alijs parua nimis ac contēnenda ui

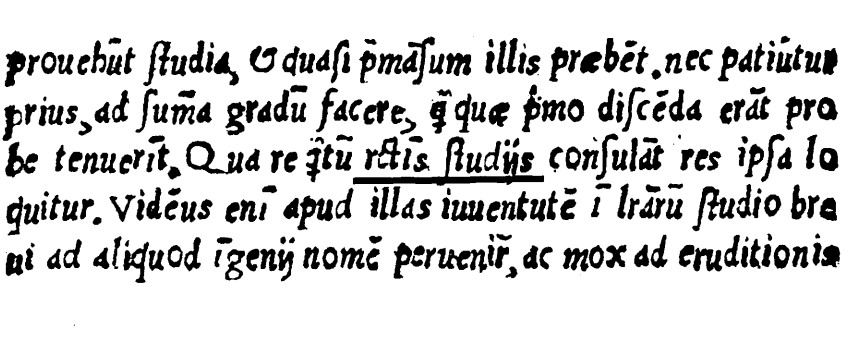
prouehūt ſtudia, ⁊ quaſi p̃mā ſum illis præbēt. nec patiūtur
prius, ad ſumā gradū facere, q̃ quæ p̃mo diſcēda erāt pro
be tenuerīt. Qua re q̃tū rēctis ſtudijs conſulāt res ipſa lo
quitur. Vidēus enī apud illas iuuentutē ī lrārū ſtudio bre
ui ad aliquod īgenij nomē peruenīr, ac mox ad eruditionis

[6] *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 4.* Kiad. MOLNÁR József. Bp. 1977.

[7] A sorozatot 1930-ban JUHÁSZ László alapította, 1944-ig kiadója és szerkesztője volt. A Series Nova KLANICZAY Tibor kezdeményezésére 1976-ban indult, szerkesztette PIRNÁT Antal (1976–1992), SZÖRÉNYI László (1985–) és PAJORIN Klára (1988–).

[8] TOLDY (1866.) 5.

Ezt a változatot vette figyelembe C. Vladár Zsuzsa, a *Grammatica Hungarolatina* modern fordítója. Így nála a szóban forgó részlet:

> „[...] nem látják át eléggé azt, hogy ennek a tudománynak milyen jelentősége van az összes többi szempontjából".[9]

Mi viszont átláthatjuk, hogy a pontatlan szövegkiadás alapján rossz fordítás készül. Sylvester Jánosról szóló monográfiájában Balázs János a *Grammatica Hungarolatina* számos részletét lefordította. Rendszeresen hivatkozik Toldyra, de éppen ezen a helyen bizonyos, hogy nem az ő kiadását, hanem az eredeti nyomtatványt vette figyelembe, hiszen latinul is idézi a kérdéses kifejezést, mégpedig helyesen. Az ő fordítása így hangzik:

> „Sylvester ezután arról beszél, hogy némelyek megvetik ezeket [a gyermeki tanulmányokat], mivel 'még nem látják eléggé, milyen fontos a tanulmányoknak ez a neme az igaz tudományok *(recta studia)* szempontjából'."[10]

Sajnálatos, hogy a teljes munka fordítója ezen a helyen nem használta fel Balázs magyar szövegét, pedig van olyan eset, amikor hivatkozik rá, hogy megoldását tőle vette át.[11]

Az egyes szavakhoz fűzött magyarázatokban érinteni lehetne olyan problémákat is, amelyekkel az eddigi kutatás nem foglalkozott. Sylvesternek a magyar grammatikai terminológia létrehozására irányuló törekvéseit sokan méltatták, mégis akad még ezen a területen is pontosítani való. Példámat most a *Grammatica Hungarolatina* legvégéről hozom.

Hivatkozott monográfiájában Balázs János a főszövegben a latin grammatikának csak a legfontosabb jellemzőit fejti ki részletesebben, majd a jegyzetekhez utalja az olvasót, és ott jó hét sűrűn teleírt lapon ismerteti a további fontos tudnivalókat.[12] A hagyományos nyolc beszédrész tárgyalásával kapcsolatban egyik fő forrásként Donatust jelöli meg. Az utolsóként említett mondatrész az indulatszó.

> „Az *interiectio* meghatározása is egyezik a Donatusével. [...] E beszédrész egyetlen járuléka Sylvester szerint is, akárcsak Donatusnál, a *significatio*. Az indulatszó négyféle lelkiállapotot fejezhet ki: örömöt, fájdalmat, csodálkozást és félelmet [...]. A szerző e felsorolásában is Donatust követi. Az *interiectio* e rövid elemzésével Sylvester befejezi a beszédrészek tárgyalását, s ezzel műve véget is ér."[13]

Később terjedelmes tanulmány is született a magyar terminológiáról. Kovács János részletesebben méltatja Sylvester magyar műszavait, köztük az interiectio meghatározásában szereplőket is. Idézi Sylvester magyar szövegét, megadva a

[9] C. VLADÁR (1989.) 15.
[10] BALÁZS János: *Sylvester János és kora.* Bp. 1958. 187.
[11] C. VLADÁR (1989.) 66. jegyzet, 80.
[12] BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 199; 408–415.
[13] BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 415.

fontosabbnak ítélt kifejezések latin megfelelőjét: „'Az közbe uetís az szóbeszídnek eggy része [pars orationis], melly lileknek indulattyát [mentis affectum] jecczi [significat] esmeretlen szóval'." Különösen szerencsésnek találja a lélek indulatának említését:

> „A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a definícióban egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: 'léleknek indulatját jelenti', ami a mai terminus *(indulatszó)* előtagjában is fennmaradt. A 'mentis affectum' azt is bizonyítja, hogy szerzőnk – korát messze megelőzően – rátapintott a szójelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affektív tényezőket is magába foglalja."

A tanulmányíró az „esmeretlen szóval" latin változatát [voce incognita] nem tartja szükségesnek idézni, ám a magyar kifejezéshez a következő magyarázatot fűzi:

> „Szerintem az 'esmeretlen szó' mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az 'ismeretek hordozói', hanem a hozzájuk fűződő 'indulatok'-éi is."[14]

Jómagam is szívesen csatlakoznék Sylvester „korát messze megelőző" zsenialitásának méltatásához, de a vizsgált probléma sajnos éppen nem ehhez szolgáltat argumentumokat. Be kell látnunk ugyanis, hogy az indulatszó magyarázatánál Sylvester semmi másra nem „tapintott rá", mint a *Grammatica Hungarolatina* írása idején az európai latin nyelvkönyvirodalomban tömegesen elterjedt fordulatokra, és forrásainak korrekt, szó szerinti fordítását adta. Mint látni fogjuk, a mintákat keresve nem is mindig a legjobb szövegváltozatokból merített.

Számos példát lehetne hozni a „mentis affectus" előfordulásaira is,[15] de érdekesebb problémára irányítja figyelmünket az „esmeretlen szó". Semmiképpen nem tekinthetünk el attól a körülménytől, amelyik az idézett szerzők figyelmét elkerülte: itt Sylvester forrása nem a hiteles Donatus-hagyomány, hanem egy szövegromlást tartalmazó változat.

Rubinyi Mózes 1913-ban „tüzetesen egybevetette" Donatus fennmaradt szövegeit a *Grammatica Hungarolatinával*. Arra a megállapításra jutott, hogy a „csaknem szóról szóra való átvétel Donatusból [...] a definíciók anyaga". Sylvester valamennyi meghatározását áttekintette, de a Donatustól való eltéréseknek csak a tényét jelezte. Így az interiectiónál is csak utalt rá, hogy „itt a felfogás különbözik", annak mibenlétét nem részletezte.[16] A különbséget senki sem kereste; a későbbiekben általánossá vált annak hangoztatása, hogy Sylvester definíciói Donatust követik.

[14] KOVÁCS János: *Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában.* = Magyar Nyelv 1988. 155–167, 270–283; 276.

[15] Hogy csak az ebben a tanulmányban hivatkozott helyekre utaljak: lásd a 17, 18, 22, 23, 24, 33. jegyzeteket!

[16] RUBINYI Mózes: *Sylvester és Donatus.* = Irodalomtörténet 1913. 321–325; 324.

A *De octo partibus orationis* mértékadónak tekinthető kiadásából – amit Rubinyi is használt – egyértelműen kiderül a helyes szöveg. Az Ars minor tömör megfogalmazása szerint:

> „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita. Interiectioni quid accidit? Tantum significatio. Significatio interiectionis in quo est? Quia aut laetitiam significamus, ut evax, aut dolorem, ut heu, aut admirationem, ut papae, aut metum, ut attat, et siqua sunt similia."[17]

Mint láthatjuk, Sylvester meghatározása az Ars minorénak felel meg, kivéve az ‚incondita' kifejezést: ehelyett ‚incognita', azaz magyarul ‚esmeretlen' áll. Donatus részletezőbb *Ars grammaticá*jában az interiectio kifejtése is bővebb, de ott is „vox incondita" szerepel.[18]

Donatus kifejezéseit a későbbi grammatikusok is tiszteletben tartották. Servius kommentárjában is megjelenik a „vox incondita".[19] Közeledve időben és térben a *Grammatica Hungarolatina* keletkezéséhez, tapasztalhatjuk, hogy mindezeket később is így tudták, ha nem is minden kiadó. Németországban módom nyílt számos olyan grammatikai munkát átnézni, amelyeket Sylvester forrásként használhatott. 1527-ben egy kötetben láttak napvilágot három grammatikus, Asper Iunior, Donatus és Phocas munkái. A kiadó Donatusnak az interiectióról szóló szakaszát magyarázva Priscianus kommentárjára hivatkozik, amelyből kiderül, hogy miért szerepel Donatusnál az ‚incondita' kifejezés.[20]

Priscianus egyébként Donatus meghatározását saját grammatikájában is felhasználta, hivatkozva forrására. Egy 1528-as kiadásban is olvasható, amint az

[17] *Donati de partibus orationis ars minor.* Grammatici Latini IV. Kiad. KEIL, Heinrich. A szöveget Theodor MOMMSEN gondozta. Az 1864-es lipcsei kiadás újranyomása: Heidelberg, 1961. 355–366; 366.

[18] „Interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi affectus; aut metuentis, ut ei [eu]; aut optantis, ut o; aut dolentis, ut [heia et] heu; aut laetantis, ut evax. sed haec apud Graecos adverbiis adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum. licet autem pro interiectione etiam alias partes orationis singulas pluresve subponere, ut nefas, pro nefas. accentus in interiectionibus certi esse non possunt, ut fere in aliis vocibus inconditas invenimus." *Donati Grammatici Vrbis Romae Ars grammatica.* Grammatici Latini IV. 367–402; 391–392.

[19] „Interiectio nihil habet nisi solum mentis affectum, quae tunc vere interiectio dicitur, quando voce incondita profertur, ut o heu et similia." *Servii commentarivs in Artem Donati.* Grammatici Latini IV. 405–448; 443.

[20] „Inconditas invenimus. Hoc est (ut exponens hunc locum Priscianus ait) quae abscondita voce et non plane expressa, proferuntur." *In hoc opusculo continentur tres artis grammaticae authores oppidorumque vetusti, ut quos Priscianus in opere de arte grammatica non semel citat, Asper Iunior, Aelius Donatus, in arte secunda, et Phocas, nuper per Ioannem Caesarium exactissime castigati, ac nunc per eundem denuo recogniti, praeterea ab eodem ipso scholiis passim adiectis illustrati locis videlicet obscurioribus.* Lipsiae, 1527, E6v. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban: H: P 710 8r Helmst. (2).

indulatszóval kapcsolatban a szerző Donatust méltatja: igen helyesen teszi, amikor az interiectio „abscondita voce" kiejtését említi.[21]

Meggyőződhettem róla, hogy a Sylvester szempontjából fontos időszakban a Servius és Priscianus által is méltatott és átvett helyes alak, az ‚incondita' és a romlott forma, az ‚incognita' egyaránt sokszor megjelent. Arra is van példa, hogy a hibás latin szöveg szerepel párhuzamosan a nemzeti nyelvű fordítással. Turóczi-Trostler József Ambrosius Moibanustól az interiectio meghatározását is idézi. A latin definícióban ‚incognita' áll. A német változat mégis hibátlan, mert Moibanus éppen a „voce incognita" kifejezést nem fordította le.[22] Talán azért, mert neki is feltűnt, hogy nincs semmi értelme?

Érdekes példa a következetlenségre az egyik népszerű Donatus-kiadás, a Culmann-féle két párhuzamos redakciója. A munkát 1534-ben Frankfurtban is, Lipcsében is kiadták. A frankfurti a helyes változatot (‚incondita') hozza,[23] az ugyanabban az évben kiadott lipcsei viszont a helytelent (‚incognita').[24]

Mint az indulatszó példája is mutatja, Sylvester egyes kifejezéseit érdemes elhelyezni a grammatikatörténet tágabb összefüggéseiben. A hasonló esetek segíthetnek a források valószínűsítésében is. Az elmondottak alapján például el kell gondolkoznunk rajta, hogy vajon Sylvester valóban használta-e Serviust és Priscianust, akiktől világosan megtudhatta volna, hogy az interiectiót kifejező hang nem ‚incognita', hanem ‚incondita'.

Hogy milyen fontos problémákra hívhatja fel figyelmünket a *Grammatica Hungarolatina* egy-egy részletének aprólékos vizsgálata, arra jó példa Sebestyén Árpád tanulmánya a prepozíció meghatározásáról.[25]

Az új kiadásban lehetne magyarázatokat fűzni a szövegben előforduló nevekhez is, különösen olyan esetekben, amikor azok nemcsak a *Grammatica Hungarolatina* kapcsolatrendszerét és ezzel együtt Sylvester János szellemi horizontját világítják meg, hanem térben és időben messzebbre is utalnak. Ismét egyetlen példa: Lilius.

[21] „De interiectione. [...] Optime tamen de accentibus earum docuit Donatus, quae non sunt certi. Quippe cum & abscondita voce, id est non plane expressa proferant, & pro affectus commoti qualitate, confundantur in eis accentus." *Prisciani Grammatici Caesariensis Libri omnes: De partibus orationis XVI, deque constructione earundem II. [...]* Norinbergae, 1528, 217. HAB: A: 107.1 Quod. 2r (2).

[22] „Interiectio est pars orationis indeclinabilis significans mentis affectum voce incognita, Bedeuth ein antzeigung der beweegung des gemutes." TURÓCZI-TROSTLER József: *A magyar nyelv felfedezése.* Bp. 1933. 35. MOIBANUS: *Paedia Artis Grammaticae.* Lipsiae, 1521.

[23] „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita." *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus: quaestiunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem.* Francofordiae ad Oderam, 1534, E3v. HAB: S: Alv. Bc 409 (5).

[24] „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incognita." *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem.* Lipsiae, 1534, E5v. HAB: H: P 710 8r Helmst. (1).

[25] SEBESTYÉN Árpád: *A prepozíció meghatározása Sylvesternél.* = Magyar Nyelv 1990. 73–75.

Balázs János említett terjedelmes jegyzetében írja, hogy Sylvester „a nemi szabályok részletesebb tárgyalásáról lemond. Az érdeklődők figyelmét felhívja a verses nemi szabályokra, főképpen Sulpitius és Lilius műveire. [...] Ez a Lilius alkalmasint az a grammatikus, akinek 1513-ban jelent meg egy Erasmussal közösen kiadott nyelvtani műve."[26]

„Lilius Grammaticusról" ennél többet is érdemes mondani, mivel más ponton is érintkezik a magyar grammatika történetével. A XVII. században Jászberényi Pál Londonban szerkesztett latin–angol nyelvkönyveket. Ezek mind terjedelmük, mind igényességük alapján állják a versenyt a kor legszínvonalasabb hasonló külföldi munkáival. Különleges jelentőségük, hogy idegenben is hozzájárultak a magyar tudományosság elismertetéséhez.[27] Jászberényi az *Institutió*ban a latin nyelvtani ismereteket foglalja össze, a *Fax nova* szómagyarázat.

Ennek előszavából derül ki, hogy munkája lényegének utóbbi művét tekinti; az *Institutió*t csak azért írta meg, hogy az angol iskolákban használatos grammatikát könnyebben meg lehessen érteni. Alkalmazkodva ugyanis a körülményekhez, nem téveszti szem elől a szigetország iskolái számára kötelezően elrendelt *Grammatica Lilianát*.[28] Lilius egyébként William Lily, Thomas More barátja. A nevezetes grammatikát több kisebb mű előzte meg, ezek közül az egyik az „Erasmussal közösen kiadott" munkácska. A *De octo partibus orationis constructione libellus* 1521-ben ugyancsak Erasmus javításaival jelent meg; 1540-re alakult ki az a formája, ami *Grammatica Liliana* néven vált ismertté, és a későbbi – kétszáznál is több – kiadások alapjául szolgált. Sylvester Krakkóban Leonhard Cox tanítványaként könnyen megismerkedhetett a mester honfitársának, Liliusnak munkáival.

A *Grammatica Hungarolatina* keletkezésének korát tanulmányozva nemcsak az egyes kifejezések, nevek tágabb környezetét érdemes vizsgálni, hanem általánosabb koncepcionális kérdéseket is, a latin és a nemzeti nyelvek összefüggéseiről vallott nézeteket. Az ide kapcsolódó szempontjaimat máshol részletesebben kifejtem;[29] itt csak röviden utalok azokra a legfontosabb körülményekre, amelyeket egy új kiadás munkálatai során mindenképpen figyelembe kell venni.

[26] BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 413.

[27] JÁSZBERÉNYI Pál: *Institutionum Grammaticarum.* Pars Prima, Secunda. London, 1663. RMK III. 2210; 1667, RMK III. 2392; 1669, RMK III. 2495; *Fax nova linguae Latinae.* London, 1664, RMK III. 2252; 1666, RMK III. 2353; 1670, RMK III. 2530 – de ez utóbbi már a negyedik kiadás, és ha feltételezzük, hogy ez a redakció is az *Institutió*val együtt jelent meg, gyanakodhatunk annak is egy ismeretlen negyedik kiadására.

[28] „Ad pleniorem et planiorem Grammaticae Lilianae illustrationem, tractatulum quaedam bipartitum, sub titulo Institutionum grammaticarum, adjicio. [...] Sacra Regia Maiestas Grammaticam Lilianam in Scholis huius Insulae trivialibus, publica authoritate recipiendam docendamve statuit." JÁSZBERÉNYI P.: *i. m.* (1664.)

[29] BARTÓK István: *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica, Sylvester János és Marcus Crodelius.* = ItK 1998. 5. sz.

Sylvester forrásai után nyomozva az eddigi kutatás a két legkézenfekvőbb irányba indult el. Mivel a *Grammatica Hungarolatina* párhuzamos latin–magyar nyelvkönyv, elsősorban azt a két területet vizsgálták, ahonnan Sylvester indíttatást kaphatott: egyrészt a vulgáris nyelvek szabályainak rendszerezéseit, másrészt a latin grammatikákat. Sorra vették az egyes nemzeti nyelvek szabályozására irányuló törekvéseket, továbbá vizsgálták a klasszikus hagyomány továbbélését, az ókori auktoroktól kezdve a középkoron keresztül a humanista szerzőkig. Különösen a hangjelölés módszereivel kapcsolatban irányult a figyelem a görög és a héber grammatikákra.

A wittenbergi Melanchthon-tanítványok esetében természetesnek tűnt a ható tényezők között előkelő helyre sorolni a nagy praeceptor munkásságát. Ugyanakkor egyes részleteket illetően felhívták a figyelmet olyan esetekre, amikor Sylvester nem mesterét követte, sőt az övétől különböző nézeteknek adott hangot.

Balázs János még hivatkozhatott Erika Isingnek a hatvanas években végzett kutatásaira, aki – mint Balázs írja, az ő kezdeményezéséhez csatlakozva – a vulgáris nyelvek grammatikai irodalmának kibontakozását vizsgálta Közép- és Kelet-Európában. Eredményeinek összefoglalása Balázs János megfogalmazásában:

> „a tőle tárgyalt időszakban a humanisták Donatus elemi fokú nyelvtanát átdolgozva egyre nagyobb mértékben vették figyelembe anyanyelvüket. Így tankönyveik folyamatos átmenetet képeznek a német nyelven írt grammatikákhoz, amelyek így nem véletlenül, hanem az elemi fokú latintanítás során kialakult iskolai hagyományok keretei között jöttek létre."[30]

A német szaktudomány azóta újabb eredményekkel gazdagította a párhuzamos latin–német grammatikák vizsgálatát. A modern kutatás úgy látja, hogy az anyanyelv és a latin viszonyát illetően kétféle elképzelés körvonalazódott a XVI. század első harmadában. Melanchthon és számos követője úgy vélte, hogy a német bizonyos esetekben lehet hasznos segédeszköz a latintanulás kezdeti fokán, de a későbbiekben már arra kell törekedni, hogy a kommunikáció nyelvévé a latin váljék. Ennek megfelelően műveikben a német csak példaanyag, meglehetősen szórványosan fordul elő. A másik vonulat hívei viszont ennél több szerepet szántak a németnek. Arra törekedtek, hogy a latin grammatika elsajátításával párhuzamosan a tanulók saját anyanyelvük teljes rendszerét is megismerjék, és annak leírása németül is lehetővé váljon. E célkitűzések jelentős részben a kétnyelvű Donatus-kiadásokban valósultak meg. Az irányzat kiemelkedő képviselőjének a kutatás a torgaui iskola tanárát, Marcus Crodeliust tartja.[31]

[30] BALÁZS János: *Hermesz nyomában.* A magyar nyelvbölcselet alapkérdései. Bp. 1987. 273–274.

[31] Két tétel az újabb német szakirodalomból: *Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100–1500.* Szerk. HENKEL, Nikolaus–PALMER, Nigel F. Tübingen, 1992; PUFF, Helmut: *„Von dem schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica". Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560.* Tübingen–Basel, 1995.

A *Grammatica Hungarolatinát* összehasonlítva Crodeliusnak és a hozzá hasonló nézeteket valló kortársainak a munkáival, számos feltűnő egyezésre lehetünk figyelmesek. A Melanchthon-levelezés egy adata felveti annak a lehetőségét, hogy Sylvester és Crodelius 1534 nyarán Torgauban személyesen is találkozott. Mindezek alapján igencsak valószínűnek kell tartanunk Sylvester régóta feltételezett 1534–36-os wittenbergi tartózkodását. Ennek tükrében az újabb kiadásban jelezni kell az eddig figyelmen kívül hagyott, ám erősen valószínűsíthető forrásokat is. Úgy tűnik, hogy Sylvesternek sok mindenért nem kellett Diomédészhez, Donatushoz, Priscianushoz, de még Melanchthonhoz sem fordulnia. A *Grammatica Hungarolatina* számos eleme megtalálható az 1530-as évek első felében Wittenbergben megjelent vagy ott is könnyen elérhető kézikönyvekben. Céljaikat tekintve ezek az alapfokú, párhuzamos latin–német grammatikák sokkal inkább hasonlítanak Sylvester munkájához, mint Melanchthonnak és társainak a latin humanista képzést elősegítő munkái.

Ezen a helyen a számításba vehető források közül példaként két szerzőre hivatkozom. Crodelius 1533-as grammatikájának, az úgynevezett „Torgaui Donatusnak"[32] a szerkezete megfeleltethető a *Grammatica Hungarolatináénak*. A szokásos humanista díszítmények tartalmukban is egyeznek a két munkában. Úgy tűnik, Sylvester az egész könyv felépítésében Crodeliust követte, az egyes részleteket illetően másokra is támaszkodott.

Egy másik szerzőnek két művére utalok. Sigismundus Lupulus 1533-as kompendiumában a grammatika négy része: Litera, Syllaba, Dictio és Oratio – azaz pontosan megegyezik Sylvester felosztásával. Az interiectio pedig – akárcsak Sylvesternél – „voce incognita" fejezi ki a beszélő indulatait.[33] Ugyanennek a szerzőnek egy másik kézikönyvében található olyan grammatika-meghatározás, amelyik bizonyos szempontból jobban hasonlít Sylvester definíciójához, mint Guarino da Veronáé.[34]

Sylvester János latin–magyar grammatikájának európai összefüggései más megvilágításba helyezhetik nyelvtudományunk történetének későbbi szakaszait is. A latin grammatika és a nemzeti nyelv párhuzamaira sok példa van XVII.

[32] Az első, wittenbergi kiadásból példány nem ismert. A munkának egy későbbi magdeburgi edícióját tanulmányozhattam: *Aelii Donati Methodus, seu declinandi, coniugandique prima elementa, pro pueris Alphabetariis rerum grammaticarum prorsus ignaris, diligentiori cura nunc primum concinnata, cum Epistola Philip. Melanch.* Magdeburg, 1579. HAB: Alv. Ca 140 (1).

[33] „Quot sunt partes Grammaticae? Quatuor. Litera, Syllaba, Dictio et Oratio." „Quid est interiectio? Est pars orationis indeclinabilis, significans mentis affectum voce incognita." *Erotemata octo partium orationis ad Tyronum literariorum usum comportata, concinnataque. Sigismundo Lupulo collectore.* Lipsiae, 1533, A2r, Clv. HAB: J 161 8r Helmst. (4).

[34] GUARINO: „Grammatica est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata." – SYLVESTER: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi authoritate optimorum poetarum et oratorum constans." BALÁZS J.: *i. m.* (1958.) 195. – LUPULUS: „Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat: Vel brevius. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio." *Rudimenta Grammatices Sigismundi Lupuli, Ab autore nuper revisa, magnaque accessione aucta.* Lipsiae, 1535, A2r. HAB: P 899 8r Helmst. (4).

századi magyar szerzőinknél is. A már említett Jászberényi Pál munkásságát vagy éppen a Comenius-kiadások hátterét vizsgálva érdemes volna figyelembe venni az európai folytonosságot is.[35]

Az új kiadás alkalmat adna a Sylvester Jánosra vonatkozó szakirodalom áttekintésére. Mint a bevezetőben is hangsúlyoztam, számos értékes tanulmány látott napvilágot az elmúlt évtizedekben, de sok közülük kevéssé ismert vagy nehezen hozzáférhető. Sylvester munkásságát a nyelvtudomány és az irodalomtörténet is a magáénak érzi, de kapcsolódik más tudományágakhoz is. Előfordulhat, hogy az egyes szakterületek képviselői nem ismerik eléggé a rokon diszciplínák irodalmát, így a kutatás nem vesz tudomást egy-egy fontos publikációról.

A már idézett 1988-as írásában Kovács János Balázs János pontosan harminc évvel korábbi könyvére hivatkozva elveszettként említi Sylvester *Rosarium*át.[36] Tanulmányának megjelenése előtt hét évvel Németh S. Katalin beszámolt a nyomtatvány előkerüléséről, teljes szövegét közreadta, és néhány lap hasonmását is közölte.[37] A szakirodalom rendszerezésével talán el lehetne kerülni a hasonló eseteket.

Érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy egy szövegkiadás apparátusában mennyire tágítható az információk köre. A szakirodalom alapján számos olyan kérdés vetődik fel, ami akár a *Grammatica Hungarolatiná*hoz is kapcsolódhat. Hogy ismét csak egy példát hozzak: vajon eléggé közismert-e a kutatás számára az a tény, amit Péter Katalin 1995-ben tett közzé, hogy Nádasdy Ferenc híres sárvári udvara sokáig Kanizsán volt?[38] A probléma kifejtése során a tanulmányban megfogalmazódnak Sylvester 1534–36-os wittenbergi tartózkodása mellett szóló újabb érvek.

Befejezésül csak igen röviden utalhatok arra, hogy milyen kérdéseket vetnek fel a szövegkiadás legáltalánosabb, ám annál időszerűbb problémái. Világunk rohamos digitalizálódása éppúgy a hagyományos szempontok átgondolását teszi szükségessé, mint az „irodalomról való beszéd" divatos elméletei. Látnunk kell, hogy az elektronikusan rögzített, hálózaton keresztül elérhető adatbázisok nemcsak technikailag teremtenek új lehetőségeket, hanem a szövegekhez való viszonyunkat is befolyásolják. Szembe kell néznünk azokkal a véleményekkel is, amelyek a textológiára épülő irodalomtudomány létjogosultságát vonják kétségbe.

[35] A kérdéshez kapcsolódó újabb tanulmány: DUKKON Ágnes: *Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében.* = MKsz 1997. 76–82.

[36] „A meglepően termékeny fiatalkori krakkói munkásság eredménye négy kiadvány. Ezek közül kettő (a *Rosarium* és egy négynyelvű – latin, német, lengyel, magyar – szótár) elveszett. Hajdani meglétükről Balázs János egy keze ügyébe került lengyel bibliográfia alapján tudósít." KOVÁCS J.: *i. h.* (1988.) 157.

[37] NÉMETH S. Katalin: *Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomtatvány.* Szeged, 1981. 11–20. (Acta historiarum litterarum Hungaricarum 18.)

[38] Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről, in: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek.* Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 56–65.

Mindezek ismeretében is remélem, hogy a felvetett szempontok és konkrét példák nem minden haszon nélkül valók. Egy új kiadás elkészítése hosszú időbe telik; a humán tudományoknak és művelőiknek helyzetét ismerve azt is megkockáztathatjuk, hogy nemcsak elszántság és szorgalom kérdése. Úgy vélem, hogy a munkálatok során lesz még idő olyan észrevételeket figyelembe venni, amelyeket esetleg éppen ez a közlemény inspirál.

ISTVÁN BARTÓK

János Sylvesters verborgene Schätze

Gesichtspunkte zu einer neuen Ausgabe der Grammatica Hungarolatina

Die parallele lateinisch–ungarische Grammatik János Sylvesters, betitelt *Grammatica Hungarolatina* (1539) ist die erste bekannte Systematisierung der ungarischen Sprache. Beide Ausgaben des Textes (1808, 1866) bedürfen einer Verbesserung. Die vorliegende Mitteilung wirft einige solche Gesichtspunkte auf, die die Notwendigkeit der neueren Ausgabe begründen.

Ausser der Verbesserung der unrichtigen Lesungen lohnt es sich den Hintergrund der einzelnen Fachausdrücke zu untersuchen. Die Quelle der Definitionen ist Donatus. Das Beispiel der „interiectio" zeigt, dass das Modell der ungarischen Definition nicht die authentische Donatus-Texttradition, sondern eine verdorbene Variante war.

Die neue Textausgabe bietet eine Gelegenheit die Umstände der Entstehung zu forschen. Man kann auffallende Ähnlichkeiten mit den deutschen Donatus-Ausgaben der 1530er Jahre: mit den Werken des Marcus Crodelius, des Sigismundus Lupulus und anderer beobachten. Die ausführliche Vergleiche können auch den Kreis der vermuteten Quellen von Sylvester erweitern.

FEHÉR KATALIN

II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében

A sajtó születésétől kezdve minden korszakban tükrözte az adott politikai rendszer legfőbb törekvéseit. Fokozottan igaz ez II. József uralkodásának évtizedére. A magyar nyelvű sajtó története a császár trónra lépésének évében, 1780-ban vette kezdetét a pozsonyi *Magyar Hírmondó* indulásával. Az első nemzeti nyelvű újságunk éppúgy, mint jozefinista korszak későbbi politikai lapjai, a bécsi *Magyar Kurír*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, valamint első népszerűsítő folyóiratunk a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* is bő teret szentelt II. József intézkedéseinek, köztük az oktatáspolitikai vonatkozásúaknak. A lapok igyekeztek megismertetni olvasóikat a jozefinista neveléspolitika lényegével, közölték és kommentálták az intézkedéseket, esetenként helyet adtak a különböző – velük kapcsolatos – véleményeknek.

Neveléstörténetírásunk mindeddig kevés figyelmet fordított a felvilágosodás kori sajtóban megjelent, oktatással-neveléssel kapcsolatos közlemények feltárására és feldolgozására, pedig ezek számos érdekes, fontos, és sokszor ismeretlen adatot tartalmaznak. A jozefinista oktatáspolitika számbavétele és értékelése szempontjából igen lényeges, hogy részletesen feltárjuk és feldolgozzuk a korai magyar időszaki sajtó oktatási-nevelési témájú közleményeit, cikkeit. Ezek mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést tükrözik, de még fontosabb az, hogy ezek az írások más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem hozzáférhető fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Köztudott, hogy II. József elsőrendű oktatáspolitikai feladatának a népoktatás fejlesztését tekintette. Ennek okait Kornis Gyula a következőképpen foglalja össze:

> „József művelődéspolitikájának az a vonása, hogy a legnagyobb súlyt a népoktatásra veti a közép- és felsőoktatással szemben, nemcsak a felvilágosodás emberbaráti eszmeköréből sarjadzik, hanem a legszorosabban összefügg a császár gazdaságpolitikai felfogásával is. József a fiziokrata társadalomgazdaságtani rendszer híve, mely a 18. század második felében uralkodó irányzat. E rendszer szerint ... a nemzet életében csakis az tartozik a produktív társadalmi osztályhoz, az államnak igazán hasznos polgársághoz, aki a föld termelésével foglalkozik... Annak a nemességnek a műveltsége, mely az állam gépezetének fenntartásához

semmivel sem járul hozzá, kevésbé fontos, mint a földművelő paraszté. Az utóbbi a fiziokrata elvek szerint is hasznosabb állampolgár."[1]

Ez az elv volt az oka annak, hogy II. József a népiskolai hálózat fejlesztésére fordította a nagyobb figyelmet.

A középfokú oktatás reformja

Ismert tény, hogy a császár a közép- és felsőoktatás terén a korábbiakhoz képest szigorításokat, megszorításokat vezetett be. Véget akart vetni annak az évtizedek óta tartó tendenciának, hogy a polgári és parasztszármazású ifjak tömegesen tóduljanak a latinos műveltséget nyújtó középiskolákba, ahol a legtöbben nem érnek el jó eredményt és csak az idejüket vesztegetik. Ez az egészségtelen törekvés – melyet a tanulmányi előmeneteltől függetlenül ingyenes gimnáziumi oktatás rendszere is elősegített – elvonta a szükséges munkaerőt az ipartól, a kereskedelemtől és a földműveléstől, ami az állam számára károsnak bizonyult. Ezekből az elvekből kiindulva alkotta meg II. József a közép- és felsőoktatáspolitika reformját célzó fontos rendelkezéseit.

A császár elrendelte, hogy a továbbiakban csakis azok a paraszt származású fiúk tanulhatnak tovább a gimnáziumokban, akik kiváló tanulók, a polgári származásúak közül pedig azok akik legalább közepes előmenetelűek és ezt az eredményüket a középiskolai évek során mindvégig meg is tartják. Feltételként szabta a német nyelv ismeretét is. Első magyar nyelvű lapunk a *Magyar Hírmondó* közölte a császári rendelkezést:

„A' Tanulás végett az oskolákba bé-vevő gyermekekre nézve ezeket kelletik megtartani: hogy, akik Paraszti sorsban születettek Oskolákba bé-ne vétessenek, hanem-ha elme-béli ajándékokkal másokat meg haladni láttatnak, és a' leg jobban tanulóknak rendébe számláltathatnak; a' Mester-embereknek fiaik hasonlóképpen az Oskoláktol el-tiltattassanak, ha leg-alább közép szerü Tálentomuaknak nem találtatnak. Ezeken-kivül minden Oskolába menni akarónak a' Német nyelvet tudni elmulhatatlanul szükséges lészen."[2]

1784. szeptember 20-án a császár rendeletileg megszüntette a nemesi konviktusokat, amelyek a nemesi származású ifjak középiskolai tanulmányait segítették ingyenes lakással és ellátással. Elrendelte azt is, hogy a mindeddig ingyenes középfokú oktatás megszűnjön és valamennyi gimnáziumban, líceumban és az egyetemen a tanulóknak tandíjat kelljen fizetni. A kevésbé jó tanulók 1785. január 31-től kezdve a gimnáziumban évi 6, a filozófiai tagozaton 9, a jogi és orvosi karon pedig 15 forint tandíjat fizettek. A befolyó tandíjakból a szegénysorsú diákok számára ösztöndíjalapot hoztak létre. A jó előmenetelű szegényebb diákok ezentúl is ingyen tanulhattak és tanulmányi eredményeiktől

[1] KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* I. Bp. é. n. 64–65.
[2] Magyar Hírmondó 1784. július 28. 57. sz. 472.

függően ösztöndíjban részesülhettek. Ezt részint a konviktusi alapokból, részint pedig a tandíjakból fedezték. 1785. február 23-án a *Magyar Hírmondó* közölte a rendeletet:

„A' Tudomány dolgában való Kegyelmes Rendelés. Mint hogy Felséges Urunknak kegyelmes tzélja az, hogy az ugy nevezett Normalis Oskolákból a'Deák Oskolákba menendőknek számok nem tsak meg-kevessedjék, sött az ollyatén érdemes elméjü és erköltsü Ifjaknak számokra, kik a' magok különös virtussaikkal másoktól magokat megkülömböztetvén, a magok költégeken kivül tanulások follytatására szükséges költségek nélkül szükölködvén, fel-segittethessenek; az Oskolákban Tanuloknak lejendő fizetésekre nézve, következendő Rendelést méltoztatott tenni ő Felsége: – Hogy minden alsóbb Oskolát gyakorló Ifjak Esztendőnként 6 frt, a'Világiöltsességet Tanulok 9-et; a' Törvényt és Orvosi-Tudományt tanulók pedig 15töt fizessenek. – Mind hogy pedig a'Tanulo Ifjuság, az Oskolai Esztendő szerént 10 Holnapokig tanittatik, a már nevezett Oskolai fizetés-is 10 izben fog le-tétettetni; melly szerént az alsóbb Oskolák Tanuloi minden Holnap elein 36 krajtzárt, a' Filososofusok 54-et, a' Törvényt és Orvosi Tudományt tanulók 1 for. 30 krajtzárt, elmulhatatlanul le-fizetni tartoznak; hozzá tévén mindazonáltal azt, hogy ha valamellyik betegség, vagy más egyébb terhes okoktól el-vonattatnék, tehát akkor fizetni éppen nem kénszerittetnék. A' Seminárium ban az ugy nevezett Kis-Papok, (Clericusok) a' Keresztényi Kegyelemből tanulók, és a Barbéllyi Tudományt folytatok semmit sem fognak fizetni. – Mivel pedig ezen fizetés már a' következendő Oskolai Esztendőnek kezdetével mindenütt, minden hátra maradás nélkül el-kezödik, tehát ennek felszedéséről és az erről lejendö szám-adásrol, a' F.H. Királyi fö Tanáts bizonyos Rendelést tészen; addig is pedig, hogy ezen dolog annál jóbb móddal véghez mehessen, az ő Felségének kegyelmes tzélja, hogy ezen rend tartassék-meg: – Azoknak nevek, kik az ő Virtusukkal jutalmat érdemelnek, érdemek nagyságának hüséges le irásával jegyeztessenek-fel, (nevezetesen pedig a' jó-erköltsre és szelíd magaviselésre légyen e' dologban leg-első tekintet) és az érdemlett jutalomnak ki nevezésével jelentessenek."[3]

Neveléstörténeti szakirodalmunk ismeri a tandíjra és ösztöndíjra vonatkozó rendeletet, de a kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok és a legutóbbi nagyszabású magyar neveléstörténeti kézikönyv[4] sem említi a császárnak azt a humánus rendelkezését, hogy a tandíjra kötelezettek havi részletekben fizethettek, és azt sem, hogy a betegség miatt az iskolát látogatni nem tudó tanulók a betegség időtartamára mentesültek a tandíjfizetés alól.

Az 1785–86-os tanévben 38 500 forint gyűlt össze így, amelyből 25 600 forintot osztottak szét új ösztöndíjasoknak, a többit pedig más iskolai szükségletekre fordították. E tanévben 300 ösztöndíjasról tudunk, vagyis majdnem kétszer annyiról, mint ahány ingyenes hely volt korábban a konviktusokban. A következő, 1786/87-es tanévben 86 300 forint ösztöndíjat adományozott a császár.

Az állami ösztöndíj elnyerésének feltétele az volt, hogy az ösztöndíjért folyamodó a legjobb tanulók közé tartozzon és beszéljen németül. Ugyanez volt a feltétele a tandíjmentességnek is.

[3] Magyar Hírmondó 1785. február 23. 15. sz. 113.

[4] *A magyar nevelés története I.* (Szerk. HORVÁTH Márton.) Bp. 1988.

A középiskolai diákok száma lényegesen csökkent II. József idején. Azonban az bizonyítható, hogy az állami ösztöndíjasok közül igen sok jól képzett fiatal került az államapparátusba.

A 18. században mind a katolikus, mind a protestáns középiskolákban sok szegény, szolgáló koldusdiák tanult. Tandíjat nem kellett fizetniük, sőt az iskolafenntartó egyházi szervektől kaptak némi segítséget. Megélhetésüket részint adományok gyűjtésével, kéregetéssel, részint szolgálatvállalással, a nagyobbak magántanítással próbálták biztosítani. Nagy református kollégiumainkban számos olyan szegény szolgadiák tanult, aki rá volt szorulva a kéregetésre, aki enélkül nem tudott megélni és tanulni. A szegény, kéregetésből élő és tanuló ifjak sorából került ki a falusi tanítók és papok többsége.

Érdekes, és a neveléstörténeti szakirodalom által nem ismert II. Józsefnek a sárospataki és a debreceni kollégium koldusdiákjaira vonatkozó – a sajtóban is megjelent – rendelete, amely erősen korlátozott módon engedi meg számukra a korábban megszokott kéregetést:

> „A' Helvetziai Valláson lévö Magyar Diákoknak, nevzetesen a' S.Pataki és Debretzeni Kollégyomoknak kegyelmesen meg-engedte ö Felsége, hogy mig a' állapotjokrol bövebb rendelést tehetnek, mind a' Sátoros Innepekbenn, mind szüreti alkalmatossággal a'' magok joltevöikhez ki-mehessenek, ugy mindazáltal, hogy Helységröl Helységre ne-járjanak és az efféle kéregetésbenn, hoszszas utozást ne tégyenek, hanem kinek kinek a' Helység Prédikátorához vitt jó-akaratját elvehessék."[5]

A valóban tehetséges szegény ifjak II. József idején állami ösztöndíjhoz juthattak. Törvényszerű volt, hogy tanulmányaik végeztével a sovány megélhetést nyújtó egyházi posztoknál jobban vonzotta őket a felvilágosult abszolutista állam hivatalnoki apparátusa. Azonban a nem nemesi származású szegény diákokra az egyháznak is nagy szüksége volt, hiszen közülük kerülnek ki tanítói és papjai. Az állami ösztöndíjak és tandíjak új rendszere, ha elvileg jobbnak is ígérkezett a korábbiaknál és megoldotta a szegény, de tehetséges diákok anyagi gondjait, az érintett egyházi testületek nehézségeit csak fokozta. Az értelmiségi utánpótlás javát az egyházak elől így a felvilágosult abszolutista állam magának szerezte meg.

II. József nemcsak a tandíjak és ösztöndíjak új rendszerének bevezetésével reformálta meg a középfokú oktatást, hanem enyhített ezen intézmények korábbi túlzottan szigorú fegyelmén. 1783. szeptember 9-i rendeletében – amelyet Magyarországon csak 1784. június 14-én tettek közzé – engedélyezte, hogy az idősebb diákok nyilvános színielőadásokat látogathassanak, bálba járhassanak. Ugyanekkor eltörölte a Mária társulatokat és kötelező havi gyónást is. A hazai magyar nyelvű sajtó a következőképpen adott hírt a rendeletről:

> „Buda, Szent Jakab Havának 19dik napján. a'minap uj Királyi redelések olvastattak fel; mellyek részszerint a' Tudományokra és tanittásra tartoznak. Ezek közül a' nevezetesebbek im ezek: A' Boldog szüz Mária nevében egyben gyült minden Társaságok, a' Templomokban esni szokott Akademiai intések, és az ugy nevezett, 's Tavaszi Böjt-

[5] Magyar Hírmondó 1785. május 25. 40. sz. 316.

nek utólsó heteiben esni szokott Lelki gyakorlások mind eltöröltetnek. A' Tanulóknak ennek-utánna a' Játéknéző hellyekre, és más közönséges hellyekre-is, a' hol tisztességes játékok vagy tántzok gyakoroltatnak, el menni szabad lészen."[6]

A rendelet következményei hosszú ideig foglalkoztatták és vitára késztették a reform híveit és ellenzőit. Sokan hangoztatták, hogy a nyilvános helyeket látogató diákok csak zavart okoznak, neveletlen durva viselkedésük árt a közrendnek, és megfordítva: a túlzott szabadság rombolja az ifjúság erkölcseit.

Nemcsak a katolikus gimnáziumokban volt igen szigorú a jozefinista évtizedet megelőzően a fegyelem, hanem a protestáns kollégiumokban is, amelyek rendjét az ott tanuló diákok, de egyes tanáraik is korszerűtlennek éreztek. A *Magyar Hírmondó* szerkesztője, Szacsvay Sándor, aki maga is tanult a debreceni kollégiumban és érezte a szigorú szabályok túlzásait, 1785-ben örömmel ír az ott újonnan bevezetett engedményekről:

„Ezen legközelebb tétetett ujj Püspök edgy jó szívű régi Magyar ember,... de a mellette lévő esperestek közzül némellyek vagynak ollyan emberek, akik a veres nadrágot, sarkantyút s a tántzot kárhozatos véteknek tartyák. Ez a Püspök, még Professor korában az egességnek fenn-tartásáért azt-is meg-engedte, hogy a Deákok nyakra valót visellyenek; sőt ez előtt mintedj kilentz esztendőkkel essős időben a köpönyeget sem tilalmazta: jóllehet Professor társaitúl mind azok meg engedéséért nem keveset szenvedett. Most még az oskolára nézve egyebet mást nem rendelt, hanem azt a Czula nevű Harangot, mellyel a Deáknak ki tsapásakor harangozni szoktak, el- adatni parantsolta, és annak árát a Fundátzióhoz tétette. Ez után nagy reménységbe vagynak a Deákok, hogy avagy tsak azt meg-engedi, hogy vasárnap délután estvéli hét óráig sétálni mehessenek a mezőre."[7]

Az igazán nem nagy kívánság azonban csak részben teljesült. Olyan könnyítéseket, mint a színházba és bálokba járás, nem vezettek be a protestáns kollégiumokban, és az 1791-ben írásba foglalt új debreceni fegyelmi szabályzat sem tartalmazott alapvetően új engedményeket.

A középiskolai tanulmányok tartalmának megváltoztatásáról nem rendelkezett II. József. A katolikus gimnáziumokban a Ratio Educationis szerint folyt a tanítás, tehát tulajdonképpen a kor követelménteinek megfelelő tartalommal.

II. József igyekezett az új tanulmányi rendszert kiterjeszteni a protestáns kollégiumokra is. 1782-ben Pozsonyban indultak meg a tárgyalások Skerlecz Miklós elnökletével protestáns tanügyi szakemberek, a református Hatvani István és Domokos Lajos, az evangélikus Benczur József, Prónay Gábor és Tessedik Sámuel, valamint a görögkeleti Jankovic Tódor részvételével. A megegyezés azonban egyre késett. Újabb és újabb határidők után 1784-ben készült csak el a protestánsok állásfoglalása. Ebben az iratban – vallási okokra hivatkozva – elutasították a tanrend és a tankönyvek egyöntetűségére vonatkozó tervezetet. Erőteljesen tiltakoztak az iskolák állami felügyelete, az új tartalmi, módszertani

[6] Magyar Hírmondó 1784. július 28. 57. sz. 473.
[7] Magyar Hírmondó 1785. november 9. 88. sz. 723.

és szervezeti változtatások ellen, elzárkóztak a középiskolai oktatásra vonatkozó jozefinista reformoktól. A bizottság tagja, a neves professzor, Hatvani István, aki ugyan korszerű módon, magas szinten oktatta a természettudományokat a debreceni kollégiumban, az egységes oktatás elleni érveit egy érdekes röpiratban fejtette ki, amelyet Bécsben adott ki, 1785-ben. A *Magyar Hírmondó* tudósított az irat megjelenéséről:

> „A minapában Bétsben, jött a setétségből a Kurtzbek Jósef Betüi által világosságra egy Könyvetske, következendő elöl-irással: Annak mértékletes megfontolása, hogy ha vallyon a Filosofiának bizonyos Tzikkellyei, és igy minden részeire nézve ugyan azon egy Filosofia, az Oskolákban, Gymnásiumokban és a R. Katholikusok Akademiáiban, a Lutheránusoknak és Réformátusoknak, minden Vallások sérelme nélkül tanittathatik-é? mellynek szerzője Debretzeni Ref. Professor T. Hatvani István Ur."[8]

A „Modesta disquisitio" című iratban a szerző azt próbálta bizonyítani, hogy a különböző felekezetekhez tartozó ifjaknak a vallás sérelme nélkül, egységesen sem a lélektant, sem a történelmet, sem a közjogot, sem a természetjogot, de még a matematikát és a csillagászatot sem lehet tanítani.

A protestáns kollégiumokban tehát, amelyeket egyházainak sikerült az állami felügyelet alól kivonniuk, a felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai közvetlenül nem érvényesültek. A vallási türelem következtében azonban kedvezőbbé, biztonságosabbá vált a protestáns iskolák helyzete, megszűntek a korlátozásukra vagy éppen felszámolásukra irányuló törekvések. Ez közvetve mégis segítette fejlődésüket, tananyaguk korszerűbbé válását, a rendtartás reformját.

A soproni evangélikus líceumban például Schwartner Márton 1785-től kezdve, államtant és statisztikát oktatott. Késmárkon Genersich Keresztély, jénai és utrechti egyetemi évei után 1785-től korszerű filozófiát, és fizikát, 1789-től pedig mint a város evangélikus lelkésze, főiskolai jellegű tárgyként teológiát és egyházjogot tanított. A filozófia oktatását 1788-ban öccse, a Jénában végzett és elméleti pedagógiával, nőnevelési kérdésekkel foglalkozó Genersich János vette át. Ahhoz, hogy e főbb iskolákon túlmenően a többit is a Ratio követelményeinek megfelelően fejlesszék, az evangélikusoknak már nemigen volt anyagi erejük. De azért egyes elszigetelt kezdeményezésekről tudunk. Például a selmecbányai kollégiumban Járosy Mihály 1789-től államtant oktatott.

A marosvásárhelyi református kollégium tanárai közül Kovásznai Tóth Sándor és fiatalabb kollégája, Zilay Sámuel a filológia terén tűnt ki. Fogarasi Pap József pedig, elsőként oktatta Wolff filozófiáját Erdélyben.

Ez azonban ritkaságszámba ment. A protestáns kollégiumok tanítási anyaga alapvetően igen elavult volt, középpontban a latinnal és nagyon kevés korszerű filozófiai, természettudományi, jogi és politikai ismerettel. Joggal panaszolta a *Magyar Kurír* szerkesztője, Szacsvay Sándor, aki maga is tapasztalta az elavult tanítási rendszert nagyenyedi és debreceni tanulmányai idején:

[8] Magyar Hírmondó 1785. március 23. 117.

„A' Nemzet pallérozásában, és az Oskolai Tudományoknak régtöl fogva ohajtott, jobb rendben állittásában fáradozó tudósak leg-többet érdemlenek a' magok Nemzetektöl. Oh kedves Hazám!! vallyon meddig lészen még te benned rendeletlenek a' Haza és Nemzetet bóldogitó Tudományok műhellyei. Mikor leszsz már az egyszer, hogy a' mi Musáink az Oskolabéli lári-fári hellyett Politikát: Törvény, Erköltsi-tudományt; a' Deák hellyet Magyart tanulván, 25 estendeig tartott Oskolai porban való heverésünk után – hogy ne ugy lépnénk már egyszer a pallérozott világ eleibe, mint ha minnyájon ... azt tanultuk vólna, a' mire szükségünk nitsen. Mit használ nékem a' Nihilum privátivum és – a Nihilum-negativum tudása, ha azt a' min állok nem esmerem? Az Oskolán kivül esmerjük-meg magunkat: de későn: mert már Vének vagyunk!"[9]

Ugyancsak a debreceni állapotokon kesereg a *Magyar Hírmondó* egyik helybéli levelezője is. Fájlalja, hogy az életben szükséges és hasznos ismeretek helyett sok felesleges dolgot kénytelenek tanulni a diákok:

„... a Professorok inkább abban törnék a fejeket, hogy Hallgatóikat mint vegyék reá a fonásra, szövésre, a kerti vetemények terjesztésére, a selyem bogár és fa bővítésre a duhány termesztésre, mivel mind ezekből több haszon származna, mint az üstök húzó Polemica Theologiából és annak tanúlásából vagy tanításából."[10]

A fennálló protestáns tanulmányi rendszernek igen határozott, felvilágosult szellemű bírálóival találkozunk – mint láttuk – az újságok lapjain. Ezek kifogásolták a túlzott szigort, azt, hogy a diákot színházba sem engedik, hogy a tananyagban túlteng a latin grammatika, az üres retorika, a logikai formalizmus, viszont kevés a matematika, a mértan, a kémia, a fizika, a mechanika, a természet világának megismerése és a termeléssel kapcsolatos gyakorlati ismeret. Azonban a jozefinista oktatáspolitika ellenzői is hallatták hangjukat, igaz, nem annyira a sajtó hasábjain, inkább latin és német nyelvű röpiratokban.

II. József türelmi rendelete sokat segített az iskolák vallási megosztottságának lassú megszüntetésében. Számos hírt közöltek a korabeli lapok a különböző vallású középiskolás fiatalok együttéléséről és együttműködéséről:

„Eperjesen bizonyos történetből származott okbol, már egy nehány Esztendöktöl fogva a' Református Ifjaknak a' Lutheránusok Oskolájában tanulni nem-vala szabad; most pedig egy darabb időtöl fogva kezdvén szűnni a' Felebaráti személly-valogatás, ugyan azon Valláson lévő ifjak ezen Oskolában ennek-utánna a' magok tudományat szabadon öregbithetik. Nem álhatjuk, hogy még egyszer ne ditsekedjünk a' Posonyi Királyi fő Oskolában külömbb vallásu Ifjaknak egy mással valo különös és hasznos meg egyezésekkel."[11]

1789-ben a *Mindenes Gyűjtemény* közölt egy hosszú cikket azzal kapcsolatban, hogy a különböző felekezetekhez tartozó diákok között eltűnt a gyűlölködés, és mindez II. József türelmi rendeletének köszönhető:

[9] Magyar Kurír 1786. július 9. 602.
[10] Magyar Kurír 1786. július 9. 603.
[11] Magyar Hírmondó 1785. január 29. 63.

„A Keresztyén Tolerántzia példája. Mennyire ment már a Keresztyének köztt II-dik József ditső uralkodása alatt, az egymást szenvedő felebaráti szeretet s Keresztyén Türedelem édes Hazánkban; e következendő Komáromi történet újabb példája annak.

Egy ide való Evangélikus Pólgárnak szép reménységű fija, több már esztendejénél, hogy az itten lévő Deák Oskolában, mellyet a szép Tudományokat mindenkor szerető s betsülni tudó T.T. Ex-Benedictinus Urak tanítanak, tanúlt még két társaival. E közelebb el tölt Oskolai esztendőben e tizenhatod-fél esztendős Ifjú annyira vitte gyors iparkodási által tanúlását, hogy a nevezetesebb Tanúlók (inter Eminentes) köztt, egy első helyet érdemelt. – De megirígylette a Halál a szép Tudományokban lett ditséretes nevelkedését ezen jó reménységű Ifjúnak; s tsak rövid betegsége után ... e most folyó Sz. Jakab Hav. 13. Naján leszakasztotta élete bimbójában lévő virágját. A tanúló Deák Ifjúság, olly igen meg-indúlt ezen jó társok véletlen halálán, hogy nem tsak Tanúló-társok hóltt tetemeinek tisztesség meg-adni kívánó hajlandóságát jelentette; hanem ... az itt lévő Evangélikusoknak T.T. Egy.Ház Tanítója s Seniora P. D. (Perlaki Dávid) Úr kísérése mellett, a Protestánsok temető helyére, igen szép halotti pompával s szomorú muzsika szóval ki is kísérte."[12]

Komáromban ezekben az években valóban különleges, párját ritkító esemény lehetett, ha a katolikus iskola diákjai protestáns szertartás szerint lefolyt temetésen vettek részt. A cikk pozitív kicsengése azt jelzi, hogy a császár türelmi rendelete milyen jó talajra talált az ifjúság körében.

II. József a cigányok helyzetéről is rendelkezett 1782. szeptember 12-én. Nem használhatták anyanyelvüket (aki ezt mégis megtette, 24 botütéssel büntették), csak az adott település nyelvét. Nem vándorolhattak az országban, nem hordhatták megszokott viseletüket, kötelezték őket a vasárnapi istentiszteleten való részvételre, az egyházi esküvőre, magyarosítani kellett családnevüket, iskoláztatni kellett gyermekeiket. Ruházatukban, nyelvükben, életmódjukban hasonulniuk kellett az ország területén élő többi emberhez, ha élni akartak. A szigorú intézkedések hoztak némi eredményt. Sok cigánycsalád letelepedett, mezőgazdasági munkát végzett, és iskolába járatta gyermekeit. Előfordult az is, hogy egy-egy kiváló képességű cigány középfokú tanulmányokat is folytatott. Az egyik korabeli lap igen pozitív hangú cikkben tudósít a nagyenyedi kollégium egy cigány származású diákjának szép eredményeiről és ennek kapcsán közvetve üdvözli II. Józsefnek a cigányokra vonatkozó intézkedését. A cikk azt sugallja, hogy az ország területén kóborló cigányok letelepítésére és iskoláztatására irányuló uralkodói rendelet lehetővé teszi, hogy a cigányok is az állam hasznos polgáraivá válhassanak.

„Az Enyedi Tudomány Fő Oskolábann egy Tzigány különös szorgalommal, és szerentsés előmenettel az Istenes Tanúltságbann foglalatoskodik. S azon kívűl, hogy több szép elme adományokkal ékesíttetett, az élete is jámbor, és feddetlen. A' Kolosvári Tanáts nagy gonddal, és sürgető fáradsággal érte el, hogy még ezt a' meg vettetett nép' sepredékét is józanabb világosságra hozza... ezeket a' boldogtalanakat a' kóborló élettől el fogván, a' társaságnak is hasznos tagjaivá igyekeznek tenni. Mi-

[12] Mindenes Gyűjtemény 1789. I. negyed 155–156.

re nézve, mivel egyébként nem lehet, erővel is oskolába hajtatja a' Tzigány gyermekeket."[13]

A császár nyelvrendelete a közép- és felsőfokú iskolák életében is nagy változásokat okozott. A középiskolákba már 1784. november 1-jétől csak német nyelvtudással rendelkező tanulók léphettek. A rendeletet a *Magyar Hírmondó* közölte 1784. július 5-én.

„Most jövö Mind Szent Havának első napjától fogva, egy Gyermek is a Deák Oskolákban elébb fel ne vétettessék, minekelőtte meg nem mutathatytya, hogy Németül irni, és olvasni tud. – Ezzel a Kegyelmes Rendelésével pedig ő Felsége nem szándékozik, a Nemzetek született nyelvét semmi módon el törölni, vagy pedig hogy Magyar Országon, hozzá tartozó Tartományiban, és Erdélyben lakó külömböző Némzettségek született nyelvekkel ne éljenek, és a helyett más idegent tanullyanak, nem is az ö Felsége maga könnyébségéért; hanem ez egyedül ezen Rendelésnek a vége: hogy azok, a kik valami Tisztségekben akarnak lenni, az Országot, és a Köz-Jót illető dolgoknak folytatásában, a Deák nyelv helyett Némettel éljenek, és ezt a nevendékeny Ifjuság is a Deák helyett tanulja."

A *Magyar Hírmondó* szerkesztője, a következő kommentárt fűzte a cikkhez:

„Édes Magyarim! Ezen Kegyelmes Parantsolatnak, a mint itt ő Felsége maga is mondja, az oka az, hogy született Magyar Nyelvünk, el hagyatott, ki nem palléroztatott, és Országainkban közönségessé nem tétetett; régi eleink, Magyar Vérből származott Királlyaink, bár követték vólna más Országok példáját, és a helyett hogy Országaikban más idegen Nyelveket bé hoztanak, bár magok nyelveiket excolálták, és az Ország dolgainak folytatásában a Deák helyett közönségessé tették vólna, most mi is, mint más Nemzet Uraságainál és Aszszonyságainál a Frantzia, és Olasznál, kedvesebb és közönségesebb, vólna; ez ugyan már most késő, de azért reménylhetünk még is, hogy netalám Kedves Maradékaink el hagyatott édes Nyelvünket, virágzóvá, közönségessé tehetik."[14]

Rövidesen kiderült azonban, hogy a nyelvrendelet végrehajtása az iskolákban nagy nehézségekbe ütközik. A középiskolák tanárai közül sokan nem tudtak vagy nem akartak tudni németül. Ezeket nem lehetett mind elküldeni, már csak azért sem, mivel nem volt kit a helyükre állítani. A kormányzatnak tehát mindig újabb halasztásokba kellett beletörődnie a német tannyelv bevezetését illetően. Az első figyelmeztetést az uralkodó nem is Magyarországról, hanem a van Swieten vezetésével működő bécsi udvari tanulmányi bizottságától kapta, amely – már a magyar kancellária tiltakozása előtt – kifejtette, hogy a realitás az, ha a középiskolákban csak három év múlva, a felsőoktatásban pedig mintegy nyolc év múlva kezdik meg a német nyelvű oktatást.

1786. október 3-án azonban mindezek ellenére II. József újabb, nyomatékos figyelmeztetésben ismételte meg, hogy az 1787/88-as tanévtől kezdve csak némettudással lehet középiskolába lépni, amelynek alsó, grammatikai osztályai

[13] Magyar Hírmondó 1784. március 27. 198.
[14] Magyar Hírmondó 1784. július 5. 345.

már kötelesek lesznek minden tárgyat, a latint is németül tanítani. A tanároknak nyilatkozniuk kellett, tudják-e vállalni e feladatot. Az 1787-ben érkezett válaszokból sajátos módon az derült ki, hogy az oktatók közül nem többen, hanem kevesebben tudtak németül, mint korábban. Az esztergomi, komáromi, máramarosszigeti gimnázium és a keszthelyi kisgimnázium tanárai, akik két évvel korábban állítólag még mind jól tudtak németül, most kijelentették, hogy a német nyelvű oktatást nem tudják vállalni. Országos átlagban a tanároknak majdnem egyharmada állt készen arra, hogy inkább megválik az oktatómunkától, mintsem német nyelven tanítson. II. József engedni volt kénytelen: 1787. július 12-én arra utasította a főigazgatókat, hogy 1787 őszén a gimnáziumoknak csak legalsó, egyetlen osztályában kezdjék el a német nyelvű oktatást, majd fokozatosan, évente haladjanak egy-egy osztállyal feljebb. 1789 nyarán így is mintegy 55 eltávozott tanár helyét kellett betölteni. 1790-ig tehát a német nyelven történő oktatás ügye csak a középiskolák alsó osztályaiban haladt előre.

A protestáns vezetők kisebb ellenállást fejtettek ki a német nyelv megtanulásával kapcsolatban, mint egyházi iskoláik állami ellenőrzés alá helyezésével szemben. Legalábbis addig, amíg csak arról volt szó, hogy iskoláikban a diákok és különösen a hivatali pályára készülők valóban megtanulhassanak németül. Az ugyanis, hogy a közhivatalok oly hosszú idő után újra megnyíltak a protestánsok előtt, olyan pozitívumnak tűnt, amely ezt az áldozatot megérte. A nyelvtanulás főleg a Tisza-vidéki református iskolákban okozott gondokat, hiszen ott még a nagy kollégiumi központokban is igen kevesen tudtak németül. A sárospataki kollégium 1785-ben úgy rendelkezett, hogy azok a tógátusok, akik „a német nyelvnek ellenszegülni mernek", veszítsék el kedvezményeiket, a kisebb diákok pedig részesüljenek testi fenyítésben.

Abban, hogy a nyelvrendelet iskolai célkitűzéseit nem sikerült elérni, az ellenállás különböző formáinak is nagy része volt. A nyílt ellenkezés megnyilatkozása volt, hogy a szülő nem küldte gyermekét iskolába, vagy a tanár vált meg katedrájától. Példaként említhetjük Szablik István piaristát, aki megtagadta II. József rendelkezésének végrehajtását, és végül a helytartótanács elmozdította a szegedi gimnázium éléről. Elterjedtebb és eredményesebb volt a másik megoldás, az, hogy a diák is, tanár is végezte munkáját, de a fennálló nehézségekre hivatkozva lehetőleg gátolta a nyelvrendelet végrehajtását. Benyák Bernát piarista tanár, aki már 1777-ben a magyar nyelv elkötelezett hívének mutatkozott, a nyelvrendelet kiadása után foglalta el a székesfehérvári gimnázium igazgatói székét, amelyről elődje Cserei Ambrus inkább távozott. Itt a felvilágosult pedagógia szellemében működött, de az oktatás érdekeire hivatkozva a nyelvrendeletet nem hajtotta végre. A németül nem tudó tanárokat nem küldte el, sőt időnként bíráló hangú jelentéseket terjesztett fel, kifejtve, hogy a német nyelv erőszakolása milyen ellenhatást kelt az ifjúságban.

Nagy gondot fordított II. József a korszerű, új szellemű középiskolai tankönyvek bevezetésére, a tanári könyvtárak kiépítésére, természetrajzi, fizikai szertárak létesítésére. Kovachich Márton György – lapja, a *Merkur von Ungarn* hasábjain – részletesen ismertette a pesti piarista gimnázium tanára – Schaffrath

Lipót – természettudományi gyűjteményét, melyben ritka növények, kitömött egzotikus állatok, valamint éggömb, földgömb, teleszkóp, mikroszkóp, hőmérő, légszivattyú és egyéb szemléltető eszközök is voltak, melyek az oktatást segítették.[15]

A felsőoktatás reformja

II. József sokat tett a felsőoktatás fejlesztése és korszerűsítése érdekében is. Olyan korszerűen képzett ifjakat kívánt, akik a közigazgatás, a gazdasági élet területén az állam érdekeiben tudnak tevékenykedni.

A felsőoktatás szervezeti változásairól sokat cikkeztek a korabeli lapok. A *Magyar Hírmondó* 1783 decemberében a következőket írta:

> „A változások szükség képen magával hozzák azt is, hogy a' Királyi Oskola Mindenesség (Universitás) Budáról is mozdúljon. E' tehát Pestre magyen által: hanem tsak három Tudomány Fő Karokkal (Scientiarum Facultates): a' Böltselkezésivel, a' Törvénybélivel és az Orvosival. Az Istenes Tanúltságnak Karja ezek utánn tsak ott lészen, a' hol el rendeltettek a' Nevendék Papoknak tanúló fő helyeik: Pozson, Eger, és Zágráb várasaibann. A Tudomány Fő Oskolák is (Academiae) meg szünnek Kassán, Győrött, s' Nagy Szombatbann. És ugyan a' Nagy Szombati már a most jövő Pünkösd havának első napján Pozsonbann fog lenni két Karjaival, a' Böltselkedésivel, és a Törvénybélivel. Kássáról tsak a' Böltselkedési vittettik által Egerbe. Nagy Várad nem tsak meg nem tartja a' Böltsekedési Kart, hanem még öregbedni is fog a' jövő másik oskola esztendőre a'Törvénybélivel. Zágrabbann is meg marad ez a' két Kar."[16]

Az államnak szüksége volt olyan kamarai tisztviselőkre, akik a korszerű számvitelben, pénzügyigazgatásban jártasak. A hivatalnokképzést szolgálta az akadémiák jogi tanfolyama, melyeknek tanrendjét és vizsgarendjét is szabályozta II. József. 1784-ben erről a következőképen tudósította olvasóit a *Magyar Hírmondó*:

> „A Felséges Tsászár mostanában ki adott Kegyelmes rendelése szerént, ennek utána, minden Prokátori Hivatalra készülő Ifjaknak, a Királyi Főbb Oskolákbann kelletik magokat a Törvényre el-készíteni, és mind addig ezen Hivatalra senki nem léphet, valamig a Törvényt ugyan tsak valójábann meg nem tanulja, és a közönséges probát ki nem állja. Minek-utána pedig a proba köven érdemlett bizonyság Levelét a maga Tanittoitol kinyeri, a Királyi Táblára tsak fel esküvés véget menni kéntelenittetik."[17]

Az akadémiák jogi tanfolyamain mellőzték a pusztán elméleti tárgyakat. Az egyetemes történelemből főként az újabb időket, illetve azon országok fejlődésének megismertetésére helyezték a súlyt, amellyekkel a monarchia valamilyen

[15] Merkur von Ungarn 1786. 600–602.
[16] Magyar Hírmondó 1783. december 17. 790.
[17] Magyar Hírmondó 1784. augusztus 18. 526–527.

kapcsolatban állt. Oktatták a magyar közjogot, Martini természetjogát és nemzetközi jogát, a hazai jogtörténetet, magán- és szokásjogot, a büntetőjogot és a perrendtartást. Oktatták továbbá az államtant és közigazgatást, valamint a kereskedelmet és pénzügytant (Sonnenfels munkái nyomán), de a magyarországi viszonyok figyelembevételével, különös tekintettel a hazai kereskedelem, kézművesség és manufaktúraipar problémáinak ismertetésére. Mindezekből látható, hogy elsősorban olyan tárgyakat tanítottak, amelyekre a közigazgatásban elhelyezkedőknek a gyakorlatban szüksége volt.

Az akadémiai tanárokat általában jól képzett szakemberekből válogatták, akik között sok haladó szellemű akadt. Jó néhányuk később egyetemi katedrát is kapott. Koppi Károly a kassai akadémián tanított történelmet, mielőtt Pestre került. Hadaly Károly, a vízműtan szakembere 32 évig tanított matematikát a pozsonyi akadémián, azután került az egyetemre.

Az akadémiák jelentőségét a neveléstörténeti irodalom jó ideig egy kissé lebecsülte. Pedig a 18. század végén jelentős szerepük volt a szélesebb hivatalnoki és értelmiségi rétegek nevelésében.

A jozefinizmus éveiben gyakran adott hírt a sajtó az akadémiákon folyó oktatásról, a vizsgákról, az intézmények felszereléséről. Az egyik cikkben például a nagyváradi akadémiáról olvashatunk:

> „Nagy-Váradonn ennek a hónapnak 3dikánn látogatta meg leg-először az oda való Királyi Akadémiát Hallarkői Gróf hallar József Úr ő Nagysága, úgymint abbann és az Ungvári Vidékbenn az Oskoláknak Fő-Direktora. Bé-menet midőn a Helységbéli Direktor és Professor Urak, nem külömben a tanúló Ifjúság illendő tisztelettel fogadták vólna, ő Nagysága ékes Deákságú beszéddel az Ifjúsághoz a tanúlásnak tzéljáról szólla, az utánn a könyves házat és a természet visgálásra tartozó eszközöket meg tekéntvén, a tanúlóknak elő-meneteket méltóztatott meg visgálni."[18]

Az egyetemi tanári kinvezésekről is mindig hírt adott a korabeli sajtó. Például 1783 karácsonyán a következőképpen:

> „Budáról. Már egyszer említtetett vólt a Hírmondó Levelekbenn, hogy Budán a mostan folyó esztendőre, Szent András Havának harmintzadikán a Királyi Oskola Mindenesség Nagyságos Elöljárójává (Rector Magnisicus), többeknek meg egyező akaratjokkal, Soretits Mihaly Úr, Orvos Tudós (Doctor Medicinae), és ugyan az Orvos Tudománynak nyilván való köz Tanitója választatott. Ihol most a többi tisztséges választások is. Az Istenes Tanúltság Karjábann Dékánynyá tétetett, Tisztelendő, s Nagy nevezetű, Kramer Ferentz Úr, az Istenes Tanúltságnak Tudósa (Doctor Theologiae-), és a Lelki Pásztorságnak nyilván való köz Tanitója: a Törvénybélibenn pedig, Tekintetes, s Nagy nevezetű Markovits Mátyás Úr, a Törvény Tudósa (Doctor Juris), és az Egyházi Törvénynek nyilván való köz Tanitója: azutánn az Orvosibann, Tekéntetés, s Nagy nevezetű, a Vinter József Úr a Böltselkedés Tudósa (Doctor Philosophiae) s az Ertz választás, éss Füvészség, nyilván való köz Tanitója (Cbymiae, et Botanicae Professor Publicus Ordinarius): végre a Böltselkedésbenn, Tisztelendő, s Nagy nevezetű, Horvát János Úr a Böltselkedés Tudósa, s a Gépely Tudománynak,

[18] Magyar Hírmondó 1782. május 22. 309–310.

és a Természet Tapasztalásának nyilván való köz Tanítója (Mechanicae, et Physicae Experimentalis Professor Publicus Ordinarius)."[19]

A bölcsészeti kar filozófiai tanszékének élére II. József, a prímás tiltakozása ellenére egy protestáns tanárt – az erdélyi Fogarasi Pap Józsefet szemelte ki, aki már Marosvásárhelyen is Wolff szellemében oktatta a filozófiát, és akinek tudományos munkásságáról korábban is hírt adtak a lapok. A kinevezés híre nagy port vert fel, foglalkozott vele a sajtó is:

„Erdélyből ugy tudosittatunk: hogy ama ritka Tudománnyárol már sokok elött esmeretes Fogarasi Pap Jóseff Ur, ki eddig a Maros- Vásárhellyi Réformatum Kollegyomnak Böltsességet tanitto Professora vala, és ki még Felséges Boldogultt Hazánk édes Annyának s Királynéjának, Maria Therésianak életében, a Kolosvári Királlyi Universitásnak Böltsességet tanittando Professorául tzélban vétetett vala, mostt ugyan azon tudományban, Felséges Urunktol a Pesti Királlyi fő Oskolának 1000 forint Esztendei jutalom mellett Professorává tetetvén, rövid idön Erdély Országnak jó éjszakát fog mondani."[20]

(Fogarasi mielőtt egyetemi tanári katedráját elfoglalhatta volna, váratlanul elhunyt és végül a bajor származású Kreil Antal kapta meg a tanszéket.)

1789 márciusában a *Magyar Kurír* egy cikkében azt hangsúlyozta, hogy a pesti egyetem orvosi karán a megüresedett egyetemi tanári állást „minden személy vagy vallásbéli válogatás nélkül" csakis a tudományos szempontokra való tekintettel fogják betölteni.[21]

A vallási tolerancia elve nemcsak az egyetemi tanárok kiválasztásánál, hanem a hallgatók esetében is érvényesült.

„A Budai Királyi Universitás Ő Felségétől különös parancsolatot vett az eránt, hogy ezentúl az orvosi főbb szabadság, vagy-is az orvos-Doktorság, Nem-Katholikusoknak-is azon módonn, valamint Katholikusoknak, meg-adattassék. Most múlt Bőjt előhavának 21dik napjánn, abbéli méltósággal, egy Zsidó nemzetű s Vallású, Őfzterreicher Mánes József Uram tiszteltetett meg. – Nints kétség benne, hogy ezen új rend-tartás az Universitásnak virágzására ne fogna szolgálni. – A megnevezett Orvos Doktor, ki-is nem régen a Budai s más azon vidékbeli orvosságos vizekről bő és jeles -írást adott világra, születésére nézve Budai, ennek-utánna pedig a Füredi savanyó víznél hívatalos Orvos lészen."[22]

II. József 1782-ben Swieten javaslatára megszüntette az egyházmegyei papnevelő intézeteket és helyettük nagyobb, állami szemináriumok felállításáról intézkedett, Pozsonyban, Egerben és Zágrábban. A pozsonyi szeminárium 418 növendékkel 1784 tavaszán kezdte meg működését. Egy év múlva a császár vizsgálóbiztossal ellenőriztette mindhárom szeminárium működését, amelyek számára új tantervet is előírtak. A tanterv erősen csökkentette a dogmatikára

[19] Magyar Hírmondó 1783. december 20. 803–804.
[20] Magyar Hírmondó 1784. október 30. 694.
[21] Magyar Kurír 1789. Március 28. 329.
[22] Magyar Hírmondó 1782. március 2. 137.

fordítható órák számát. Új egyháztörténeti tankönyvet írt elő, mégpedig egy wittenbergi protestáns tanár, Matthias Schröckl felvilágosult szellemű munkáját. A képzés utolsó évét ezentúl nem teológiai, hanem pedagógiai, természettudományi és gazdasági ismeretek oktatására kellett fordítani.

A változások ezzel még nem értek véget. A császár 1786-ban elrendelte az egri és zágrábi szeminárium egyesítését és Pestre helyezését. 1788-ban a teológia tanulmányi idejét ismét csökkentették, úgy, hogy csak két évig tanultak teológiát a növendékek, a harmadik, utolsó évben pedig hasznos világi ismereteket. Mindezen intézkedésekről megemlékeztek a korabeli lapok.

Érdekes módon a pozsonyi papnevelő szeminárium vezetői, bár az oktatás latin és német nyelven folyt, nem ellenezték a magyar nyelv ápolását sem.

> „A Posoni Vallásbéli Sz.Tudomány gyakorlo R.Katholikus Kis-Pap Urak Sergének azon része, kik már ezen Mennyei-ut készités tanulásában 5. Esztendöktől fogva szorgalmatosok, a Felséges rendelések szerént, ezen ugy nevezett Húsvéti Probában, a magok Tudomány - béli Pályájokat német nyelven fútották-ki. Örvendetes izenet! Ugyan tsak ezen Tiszteletes ifju-Papi Karnak 5dik esztendőbenn tanulo bizonyos része, a fő Tisztelendő különös nagy érdemü és böltsességü Kormányozo Ur (Director) engedelméből (kik tsak ugyan ezen Tudományt Deák nyelven halgatták) a proba köre édes Anyai és kedves Hazai született Magyar nyelveken álván-fel, mind Tudománnyoknak, mind Hazai nyelvünk pallérozásának ditséretes példáit mutatták;... A Tövissek között nyilik a Rósa, s a Terhek alatt Zöldül a Pálma."[23]

A számos magyar nyelvért küzdő újságcikk közül érdemes kiemelni a *Mindenes Gyűjtemény*ben egy néhány évvel később megjelent írást, amely jellemzően mutatja a pozsonyi szeminárium hallgatóinak szívós ellenállását a germanizálási törekvésekkel szemben:

> „Egy Levelet sem lehetne talán e Gyűjteményből közre botsátanunk a Pesti Papnevelő Házban tanúló nemes Ifjanak dítséretek nélkül, ha mind ki-írnánk a mit ezek a kedves Hazafijak anyai nyelvünk gyarapítására el-követnek. – Ezen Hónapnak 8-dik napján a Posoni Theológusok, kik szám szerint 96-an vagynak közönségesen vizsgáltatván a Dogmaticából, 50-en feleltek közzülök Magyarúl, könnyen folyó és hathatós ékesen szólással. sőt nagy érdemű Profeszszor. T. Krammer Ferencz Úr, a Kérdéseket is Magyarúl tette-fel."[24]

II. József rendelkezett a mérnökképzés gyakorlatiasabbá tételéről is 1788-ban. Erről a következőképpen számolt be a *Magyar Kurír*:

> „Minthogy azt nem lehet várni, hogy a' föld-mérést vagy Insinéri tudományt tanúlók, az elejekben szabott idő alatt, mind azokban a' melylyek egy Vármegye Föld-mérőiben meg kivántatnak, magokat tökéletesekké tehessék; és minthogy az Oskolai tanulás gyakorlása nélkül szintén ugy nem elegendő egy Vármegye Insinérjének formálására, valminthogy a' gyakorlás, fundamentumos tanulás nélkül nem elég: tehát ő Felsége kegyelmesen parantsolni méltoztatott, hogy azon Földmérést tanúló Ifjak, kik a' Pesti Universitásban tanúlásokat el-végezték; mind addig se dip-

[23] Mindenes Gyűjtemény 1790. III. negyed. 102–104.

[24] Magyar Hírmondó 1783. december 17. 790.

lomát ne kapjanak, se Vármegyékre bé-ne vétessenek, valameddig két esztendőket ... bizonyos Vármegye Insinérjénél gyakorlásban el nem töltöttek, és arról hiteles bizonyság levelet nem mutatnak."[25]

Ugyanúgy mint a középiskolák esetében, II. József a felsőoktatásban is nagy jelentőséget tulajdonított a jó felszereltségnek, amely a tanítást segíti: Gondot fordított arra, hogy a felsőoktatás intézményei jó színvonalú könyvtárakkal rendelkezzenek. A gazdag és értékes Klimó-könyvtár sorsáról olvashatunk a következő tudósításban:

„A Budai Oskola Mindenesség Könyv tárja, és a melylyet Klímó György hajdan Pétsi érdemes Püspök, különös szorgalomma és drágán öszsze gyüjtögetett, ketté osztatik: arra való gondos tekintettel, hogy a hova fognak küldeni, az ott lévő Tudományokra az alkalmas, és bőséges segedelem meg légyen. Egyik része Pestre fog által vittetni, az ott léendő Böltselkedési, Törvénybéli, és Orvos Karnak véle való élésére. A másika Pozsonba hordatik által, az által, az ott fel állíttatandó Böltselkedés' Törvény, és Istenes Tanúltság' Karjainak szükségökre."[26]

Bizonyára szerepe volt a császárnak abban is, hogy testvére, Mária Anna az egyetemnek adományozta természetrajzi gyűjteményét. Az eseményről a következőképpen tudósított a sajtó:

„Külső országi levelekbenn jelentetik, hogy Mária Anna Fő-Hertzeg Aszszony, a föld terméseiből való nagy gazdag gyüjteményjét, mellyet ama nagy hírű s e részbenn fő tudományú Born Ur rendbe szedett vólt, a Budai Universitásnak ajándékozta. Nevezetes Kilyi adomány; olly gyüjtemény, mellyhez, kivált a földnek minden részeiből egybe-gyült bányásznákra és tsigákra nézve, nem igen fog más Universitásnak hozzá fogható gyüjteményje lenni."[27]

II. József támogatta az egyetem tanárainak tudományos munkásságát is. Spaits István tanár különleges térképet készített a magyar iskolák elhelyezkedésének Mária Terézia korabeli állapotáról. A *Magyar Hírmondó* 1784 elején Révai József kommentárjával közölte a hírt:

„Tisztelendő, 's Nagy nevezetű Spaits István Ur, a' Budai Királyi Oskola Mindenességbenn a' Szelíd Tudományoknak Ifjabbik Tanítójok (*Secundarius Humaniorum Professor*) szép ilylyen munkát nyújta bé Nagyságos Ürményi József Udvari Tanátsos Urnak még a múlt esztendőnek Szent András hava huszan ötödik napján. A' Tudományoknak Mária Teresia alatt el rendeltetett állpapotjokat mutatja ez az abrosz. Fő tisztelendő Molnár János Ur utánn úgy nevezem én is á' *mappát*. Lehetne talám azutánn, a' nagyobb, és kisebb Föld le íratások között külömbséget téve, így is szóllani: *világ abrosza, ország abrosza, tartomány' abrosza, vármegye' abrosza, egy telek' abrosza.*

Most erről szóllván 1) itt ugyan azért Mária Terésiának a' Képe leg felylyül a' Homlokon vagyon Királyi Mennyezet alatt. 2) Mindegyik Oskola Vidék (*Diftrietus*

[25] Magyar Kurír 1788. június 18. 526.
[26] Magyar Hírmondó 1783. december 20. 800.
[27] Magyar Hírmondó 1781. március 28. 199–200.

finguli Studiorum, et Scholarum) meg vagyon különös színnel, egymástól külömböztetve. 3) Ugy szintén a' Várasak is a' Mező várasak, a' Helységek, valahol vagy Deák, vagy Nemzeti Oskolák vagynak. 4) Ki vagynak itt szépen írtva Magyar Országnak. „s hozzá tartozó minden Tartományoknak, azutánn a' Budai Oskola Mindenességnek, a' Tudomány Fő Oskolaknak, a' Deák Nagyobb Oskoláknak, a' Fő Oskola Igazgatóknak, a' Helybenn lévő Oskola Igazgatóknak Tzimereik. 5) Nem külömbenn példázat képekbenn elő adatnak a' Mindességbenn lévő Fő Tudomány Karok: az Istenes Tanúltság, az Orvosi, a' Törvénybéli, a' Böltselkedési, és a' Szép Tudománybéli. 6) Végezetre darabonként lobognak szép látatból le íratott rajzolatjaik mind azoknak a' Várasaknak, a' hol vagynak az Oskola Mindenesség, a' Tudomány Fő Oskolák, a' Deák Nagy Oskolák.

Gyönyörűséges munka: minden örülhet néki; de fő képen azok, kik Jó szándékú Spaits Uramatt segítgették mind ezeknek hív meg küldettetésökkel. Láthatják már nyilván, hogy köz igyekezetökkél ilyly jeles munkának telylyesebb végbe vitelére élt Segedelem Kéröjök. Tsak már rézre való metszetését kívánnám mennél élébb! De minek ez a' tarka abrosz? hiszem, most megínt más képen vagyon az Oskolákna állapotjok. No! ilylyen kérdést nem tanátsos a' Tanúltabbak előtt támasztani: mert azonnal, nem tudom, mi alatsonyat vélnek felőlünk. Valylyon nem örömest tudjuk e mi is a' múltakat? és nem fáj e szivünknek, ha a' valóra nem jöhetünk? Jobban gazdálkodjunk mi a' mi unokáinknak, mint mi nékünk a' mi őseink. Hadd tudja, hadd lássa ilyly rajzolaton is a' jövő század is, hogy miként vólt nálunk a' Tudomány' állapotja mind Mária Terésia alatt, mind pedig Második József alatt. Idővel változik a világ állapotja: más környül állások kelnek elő, és így más rendeléseket is kívánnak. Mennél több a régiből ilylyennek a'példája, egyikét a'másikkal egybe vetve, annál többet tánúl később nyomunk a' jövőre. Mert ugyan ezért kell a' Történeteket tanúlni. A' Történet' Tanúlásának pedig, a' mint a' Tanúltak igazán mondják, két világító szeme gyanánt vagyon a' Föld' le iratása, és az Idő számozás (*Geographia, et Chronologia*) : ezek nélkül homálybann vakoskodunk. Vagyon tehát, betse Spaits Uram' munkájának erre is tekéntve. De amúgy is nem nagy dolog azt a' kitsit még meg változtatni benne, a' mit most megínt ezekre a' környül állásokra nézve jobban el rendelt Felséges Fejelemünk."[28]

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy II. József közép- és felsőoktatásra vonatkozó intézkedései, reformjai gyakran szerepeltek a korabeli lapok hasábjain. A cikkek szerzői sokszor kommentálták, magyarázták őket. A helyi levelezők értékes és más forrásokból már nem megszerezhető adalékokkal szolgáltak ezekkel kapcsolatban, amelyeket neveléstörténetírásunk is hasznosíthat.

[28] Magyar Hírmondó 1784. január 3. 5–6.

KATALIN FEHÉR

La politique d'instruction moyenne et supérieure de l'empereur Joseph II, reflétée par la presse contemporaine

Dès sa naissance, la presse reflétait, dans chaque époque, les aspirations principales du système politique donnée. Tout cela se rapporte plus intensément encore à la décennie du règne de Joseph II, étant donné que l'histoire de la presse de langue hongroise commença en 1780, l'année de l'avènement au trône de l'empereur. L'auteur de la présente étude examine l'apparition de la politique d'enseignement moyen et supérieur de l'époque joséphisniste dans la presse contemporaine. Les décrets de patience, de langue, de taxe scolaire et de bourse, les changements se rapportant à la structure des écoles, les efforts d'unification, les changements touchant le système de programme, de méthodologie et de discipline de l'empereur ont tous leurs traces dans les journaux qui consacraient à tous ces problèmes un terrain large aux années entre 1780 et 1790. Notre historiographie d'enseignement consacrait jusqu'ici peu d'attention à l'exploration et à l'élaboration des articles publiés dans la presse de l'époque se rapportant à l'instruction et à l'éducation, alors que ces articles contiennent de nombreuses données intéressantes, importantes et souvent inconnue, comme l'étude de l'auteur en est aussi la preuve.

SZAFFNER EMILIA

Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör

1860. október 14-én indult útjára a Monarchia első, asszony által szerkesztett lapja, a *Családi Kör*. Egyben ez volt az első magyar szépirodalmi és divatlap, amely képes volt a fennmaradásra két teljes évtizeden keresztül.

A szerkesztőnő, Szegfi Mórné Kánya Emília,* a kor népszerű írónője volt *Emília* néven, s lapja révén az akkortájt létrejövő női irodalom központi alakja lett. Lapjával missziót teljesített: ahogy az 1850-es évtizedben született lapok a nemzet, a *Családi Kör* a magyar nők bizalmának felébresztését, feladataik, kötelezettségeik tudatosítását tekintette céljának.

I. A nők és az irodalom viszonya

A hagyományos női szerep megváltozása és ezzel együtt a női olvasóközönség kialakulása a polgárosodással függ össze. Ám a nők helyzete még Európán belül sem volt egységes, nagymértékben függött az adott ország társadalmi viszonyaitól és az uralkodó vallás révén kialakult szemléletmódtól.

A katolikus Franciaországban a nők számára egyetlen szereplehetőségként a művelt, ámde könnyed társalgás kínálkozott az udvari életben, a szalonokban. Ez a nőírókat arra buzdította, hogy bebizonyítsák egyenrangúságukat a férfiakkal, mint ahogy Mme de Staël vagy George Sand műveiből kitűnik.

A puritán Angliában sok nő anyagi helyzete miatt kényszerült rá, hogy tanítónőként, nevelőnőként keresse meg kenyerét. Ezért az angol írónők hangsúlyozottan női szemszögből írtak, a nőket leginkább érintő témákat vetették fel, s nem az eszmék, hanem a valódi lehetőségek talaján álltak, mint például Jane Austen, a Brontë-nővérek és George Eliot.

A protestáns Németország sok kis fejedelemségből állt, tehát az országnak sok kis egyeteme is volt. Itt a tudósok, tanárok feleségeinek és leányainak is lehetőségük volt a művelődésre. Ezért itt rengeteg nő lépett fel, akik nemcsak

* A családnévről: Kánya Emília (és édesapja, Kánya Pál is) minden kéziratos és nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya" vezetéknevet használta. Ezért – ellentétben a szakirodalom által Szinnyei óta elfogadott „Kanya" névalakkal – a dolgozatomban következetesen a család által viselt vezetéknevet használom. (A szerző.)

tudományosan felkészültek, hanem radikális felfogásúak is voltak. Legismertebb közülük a lapszerkesztő Caroline Schlegel-Schelling.

A bécsi katolikus udvari kultúrában akadt ugyan egy-két írónő, ám egyikük sem jelentős. Magyarországra mégis Bécs közvetítette az új nyugat-európai eszméket.

A 18. század utolsó évtizedétől Pesten is megnyíltak az első irodalmi szalonok. Ezek háziasszonyai azonban nem „emancipált" nők, hanem tisztes özvegyek és családanyák voltak, akik férjük révén ismerkedtek meg a házukba járó írókkal, irodalmárokkal, művészekkel. A hölgyek művészettel csak műkedvelőként foglalkoztak, önálló – bár igen szerény – jövedelmük csupán a színésznőknek volt.

Az 1820-as évek végéig az általánosan is elfogadott leghaladóbb nézet a női nemről az volt, amit korábban Kármán József fogalmazott meg: a családi nevelés révén a nemzet és a nemzeti kultúra fejlődése női kezekbe van letéve. Ezért a leányok az egyre szaporodó leánynevelő intézetekben szerezhettek nemzeti szellemű tájékozottságot és gyakorlati ismereteket, hogy alkalmassá váljanak a jövő hazafiainak felnevelésére. Ebben a korban tehát a nőnevelés politikai ügynek számított.

Az irodalmi kötetek ajánlásait az írók egyre gyakrabban címezték a magyar hölgyeknek, így az asszonyok lehetőséget kaptak a nagyobbfokú tájékozódásra, azonban még az 1820-as években is az első magyar újságírónő, Takács Éva fellépése éles vitát váltott ki arról, hogy gazdasszonyi és gyermeknevelési kérdésekben egy mintaszerű háziasszony és többgyermekes családanya kifejtheti-e véleményét és tapasztalatait.

Az 1830-as évtizedben Magyarországon is jelentőssé vált a nyilvánosság új formája: a sajtó. Az előfizetők száma folyamatosan növekedett. A mennyiségi változás magával vonta a közönség, s ezáltal az újságfajták differenciálódását. A napi- és képes hetilapok, a politikai, irodalmi, tudományos és különféle szaklapok között megjelentek a vegyes tartalmú családi és divatlapok is. Ezek a szépirodalom (elbeszélések és költemények) mellett tudósításokat közöltek a társadalmi, valamint a tudományos és művészeti élet eseményeiről, színi- és zenekritikákat adtak, ezenkívül – ismeretterjesztő jelleggel – érdekességeket jegyeztek le más országokról, népekről és korokról. A kőnyomatos mellékletekben divatrajzokat, kottákat és híres emberek arcképeit is megtalálhatta az olvasó.

Ebben a korban tűntek fel az első magyar írónők is, akik új szemléletet hoztak az irodalomba. A legjelentősebbek közülük: Dukai Takách Judit, Bezerédj Amália és Karacs Teréz.

Az 1840-es évekkel elérkezett a liberalizmus nagy korszaka. Ekkor már olyan, a nőket szorosabban érintő kérdések is a viták középpontjába kerültek, mint a szerelem, a vegyes házasság, a válás. Az új generáció nőideálja a „honleány" lett, aki a politikai tájékozottság mellett irodalmi és zenei műveltséggel is rendelkezett. A tudományos műveltség nőknél még ritka volt, de az „emancipált", feltűnően viselkedő és férfiasan öltözködő nőtípus már nálunk is megjelent. Egyre több lett az országos hírű színésznő és énekesnő, az író- és költő-

nők száma pedig különösen megnőtt. Közöttük olyanok is feltűntek, akiknek a nevét már nemcsak a korral foglalkozó irodalomtörténészek ismerik.

Elsősorban nem saját munkássága, hanem múzsai szerepe révén vált országszerte híressé Petőfiné Szendrey Júlia, noha naplója és költeményei megütötték a férfiírók általános irodalmi színvonalát.

Az irodalom terén riválisa volt Vachott Sándorné Csapó Mária, aki költeményeket, elbeszéléseket és regényeket egyaránt írt. (Emíliával közös novelláskötetet is megjelentetett.) Az a tény már kevésbé ismert, hogy kishíján ő lett az első magyar női lapszerkesztő. A forradalom után folyamodott egy *Képes Családi Lap* elnevezésű hetilap kiadási engedélyéért. Lapja – beadványa szerint – „a közerkölcsnek, a vallásosságnak, a hazafiasságnak, a családi erénynek volna terjesztője", és így „a nagy állami szervezetnek hasznos szolgálatokat tehetne". Ám kérelmét férje forradalmi múltja és saját „szenvedélyesen magyar" érzelmei miatt is elutasították.[1]

A fentieknél idősebb, ám az irodalmi pályát náluk később, az ötvenes években kezdte Jósika Júlia (b. Jósika Miklós neje), ráadásul külföldön. Férje regényeinek németre fordításával elérte, hogy azok legalább a Monarchián kívül megjelenhessenek. Ezenkívül elbeszéléseket, tudósításokat és nevelési cikkeket küldött a hazai lapoknak, s írt egy „pályavezetőt" fiatal leányok számára. Ők mindhárman kapcsolatba kerültek Emíliával, írásaik megjelentek a *Családi Kör*ben.

Az író- és költőnők népszerűsége lassan feszegetni kezdte megítélésük kereteit. Jókai volt az első, aki kimondta a nők jogát a gondolkodásra 1848. januárjában:

> „elmúltak az idők, midőn a nőket a guzsalyhoz és varrótűhöz utasítá a közvélemény ... Azért csak hagyjuk, hogy a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony. ..."[2]

Az abszolutizmus korában azonban a nyilvánosság formái ismét, sőt minden eddiginél jobban beszűkültek. Az önkényuralmi rendszer nem kedvezett semmilyen mozgalomnak, így a nők egyenjogúsítási küzdelmének sem. A nőképzés színvonala visszaesett. Az özvegyekre és a magukra maradt asszonyokra súlyos feladat hárult: maguk és családjuk eltartása, a rászorulók megsegítése. Még a (birtokukat veszített) középnemesi rétegek nőtagjai is rákényszerültek, hogy tanítással, nevelőnősködéssel, sőt esetleg kézimunkával keressék meg kenyerüket. A középrétegek nőeszménye fokozatosan átalakult. Először az asszonyoknak a családi életen belül elfoglalt helyzete változott meg: kialakult a tevékeny, a gazdasági ügyekben járatos nő ideálja. Később családfenntartókká váltak, s végül az értelmiségi pályák is megnyíltak előttük.

[1] *A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867.* Szerk.: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. Akadémiai K. 454.

[2] Idézi FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete.* Bp. 1987. 726.

Az 1860-as évekre a nőképzés célkitűzései határozott fontossági sorrendet kaptak: a nő legyen gondos anya, hű feleség, jó gazdasszony, lelkes honleány, erkölcsös-vallásos világszemléletű. A közvélemény tehát elismerte a nők művelődéshez való jogát, ám még mindig nem vette szívesen, ha az asszony a politikai vagy a társadalmi élet mezejére lépett.

A korábban meghódított területekre azonban özönlöttek a nők, így az irodalom berkeibe is.

> „A negyvenes években megindult szellemi mozgalom mindig nagyobb mérvet öltött. A magyar nők, köztük egyre több tehetséges nő, vette fel a tollat, úgyhogy a hatvanas évek elején egész kis női irodalom jött létre, melynek központja volt Emília."[3]

A kor jellemző műfajának megfelelően főleg költőnők tűntek fel, akik saját vagy felvett keresztnéven váltak az ország kedvenceivé, mint Flóra (Majthényi Flóra), Atala (Kisfaludy Atala) vagy Malvina (Tarnóczy Malvina).

A szerkesztésben is hamarosan akadt Emíliának követője. 1861–63 között több olyan lap is indult, amelyet nő szerkesztett, ám egyik sem maradt fenn néhány hónapnál vagy egy-két évnél tovább. Vachottné Csapó Mária háromszor is próbálkozott (*Anyák Hetilapja, Szünórák, Magyar Gazdasszonyok Hetilapjai*). Kisfaludy Atala pedig Szabó Richárddal együtt adta ki a *Gyermekbarát* című lapot.

Így a női szerkesztővel rendelkező lapok közül a *Családi Kör* maradt az egyetlen, amely hosszú ideig fenn tudott maradni.

II. Kánya Emília indíttatása és irodalmi munkássága

Kánya Emília szepességi evangélikus családból származott. Édesapja, Kánya Pál, a pesti evangélikus gimnázium igazgatója, az egyház levéltárnoka és a német gyülekezet jegyzője volt. Ifjabb korában József nádor gyermekei mellett házitanítóskodott, s a barátságos viszony a főhercegi családdal később is fennmaradt. Nem kétséges, hogy – más okok mellett – ez a kapcsolat is közrejátszott abban, hogy leánya 1860-ban megkapta a lapengedélyt Magyarország teljhatalmú kormányzójától.

A Kánya család egy kislétszámú, összetartó közösség tagja volt: az egyesült magyar–német–szlovák ágostai hitvallású evangélikus egyház gyülekezetéhez tartoztak. Az összetartás nemcsak a nemzeti, hanem a társadalmi különbségek áthidalását is jelentette. Így Kányáék Deák téri tanár-lakásában a művelt középosztály tagjain kívül a protestáns mágnások színe-java is megfordult. Innen származott Emília ismeretsége többek között Pákh Alberttel, Falk Miksával, Tavassy Lajossal, Horárik Jánossal és Székács Józseffel. Az akkori társasélet igazi magasiskolát jelentett az amúgy is színvonalas képzésben részesült ifjú

[3] FAYLNÉ HENTALLER Mariska: *A magyar írónőkről.* Bp. 1889. 83.

hölgy számára. A tudós tanár úr ismerősei és barátai az összejöveteleken zenével, énekkel, szavalattal, színjátékkal és felolvasással szórakoztak. Az ifjú leány szépirodalmi lapokat is olvasott, Petőfi „költeményei gyújtó hatással voltak" rá,[4] és még hatvan évvel később írt emlékirataiban is részletesen fel tudta idézni a két alkalmat, amikor személyesen találkozott a költővel.

1847. szept. 8-án (azon a napon, amikor Petőfi és Júlia) oltár elé állt Gottfried Feldingerrel, egy temesvári vagyonos birtokos-kereskedő fiával. Feldinger német nyelvű tudósításokat, cikkeket és költeményeket írt külföldi és magyarországi lapokba, és munkatársa volt a *Pesti Divatlap* humoros rovatának.

A szabadságharc alatti hányódások után Temesvárt telepedtek le. Itt indították meg 1851. újév napján a Bánát akkoriban egyetlen folyóiratát *Euphrosine* (azaz Derű) címmel. Az alcím részletesebben kifejti a lap célját; magyar fordításban: „Felvidító lapok a művészet, irodalom, közhasznú beszélgetés, hazai hírek, humor, a szellemi és társasélet köréből." A címlapon szerkesztőként és kiadóként Feldinger neve volt feltüntetve, bár az ezekkel járó gyakorlati feladatokat rossz szeme miatt nem tudta egyedül ellátni.

> „Szellemileg és gyakorlatilag egyaránt segítője volt nagyműveltségű fiatal felesége, Kánya Emília, aki a munkatársakat leveleivel megnyerte, majd szerkesztői üzeneteiben buzdította, nyomdába járt, maga végezte a lap szétküldését, férje helyett az írásmunkákat. Mindkettőjük neveltetése – evangélikus iskolákban és közösségekben – osztrák-német irodalmi kapcsolatokkal is járt, Emíliáé még több magyarral. Így alakult ki a munkatársak köre, néhány akkoriban jónevű s máig is fellelhető emlékű ausztriai, némethoni íróval, németül éppúgy író magyarokkal meg a szerkesztővel. A közlemények tehát nem fordítások: többnyire eredeti írások, ritkábban az akkor szokásos utánközlések. A lap stílusa mindvégig irodalmi."[5]

Politika csak burkolt célzásokban szerepelhetett, bár a szerkesztők bátorságát mutatja, hogy rögtön a legelső számban – az országban elsőként – közölték Petőfi életrajzát, a cenzorok figyelmetlenségére számítva egy Bürgerről és a német népdalköltészetről szóló cikkbe ágyazva. Végül a bírságok olyan tetemes összegre rúgtak, hogy a lap ráfizetéses lett, így Feldinger feladta lapját. Az *Euphrosine* azonban e rövid idő alatt is igen jó előtanulmányt és rengeteg gyakorlati tapasztalatot jelentett Emíliának majdani saját lapja szerkesztéséhez.

Emíliának ebből a házasságából három gyermeke született. Férjével való kapcsolata azonban annyira megromlott, hogy tíz évi házasság után, 1857-ben, elvált tőle. Visszatért Pestre, édesapjához költözött, de – hogy ne kelljen újból édesapja kenyerén élnie – önálló megélhetés után nézett. Természetes módon kínálkozott számára önálló keresetként az írás.

Szinnyei írói lexikona[6] szerint Kánya Emília már az ötvenes évek elején is írogatott álnéven, de erre nem találtam biztos adatot. Ezzel szemben Faylné szerint Emília az alábbiakat írta neki:

[4] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. I.* (kézirat, Evangélikus Orsz. Levéltár)

[5] FABÓ Irma: *Az „Euphrosine", negyvennyolc és Petőfi.* = MKsz 1974. 149–155. (L. a 150. l.)

[6] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII.* Bp. 1909. 559.

„Gyermekéveim óta írtam, jegyezgettem, fordítottam, de önálló munkával csak 1857-ben léptem fel a Napkeletben először, azután a többi szépirodalmi lapokban."

Mindenesetre 1858. elején már a divatlapok keresett írónője volt.

Első elbeszélése, *Akit a világ nevet* címmel 1857. május 21-étől június 5-ig jelent meg folytatásokban a *Napkelet*ben „K...Emília" néven. Második novelláját a *Hölgyfutár* közölte július 22-től augusztus 3-ig, *Lehullt csillag* címmel, már csak „Emília" néven, és ettől kezdve állandóan ezt használta. Tizenöt „beszélyt" írt a lapja indulása előtti három évben. A fentieken kívül még a *Szépirodalmi Közlöny*, a *Divatcsarnok* és a *Delejtű* hasábjain jelentek meg elbeszélései, iránycikkei, élet- és jellemrajzai. Legkedveltebb novellái önálló kétkötetes gyűjteményben is megjelentek 1859-ben, *Szív és élet* címmel.

1860-tól 1880-ig leginkább az általa szerkesztett *Családi Kör*be írt; többnyire élet- és jellemrajzokat, ezenkívül ismeretterjesztő és vegyes tartalmú cikkeket, valamint elbeszéléseket. Emellett két regénye és két „beszély"-gyűjteménye jelent meg a hatvanas években. A következő évtizedben már eredeti munkákat nem adott ki, csupán fordításokat: két német írónő három ifjúsági regényét.

Szerkesztői munkáinak körébe tartozik a *Magyar Nők Évkönyve*, a *Magyar Hölgyek Naptára* és a *Magyar Hölgyek Könyvtára* sorozat. Ezek – a *Családi Kör*höz hasonlóan – a színvonalas nőnevelés céljával készültek, egész évre olvasnivalót kínálva a középréteghez tartozó asszonyok, leányok számára.

III. A Családi Kör

Már 1849-től kezdve, a nemzet legdermedtebb időszakában, többen próbáltak lapot indítani. Ez Pesten nehezebben ment, mint vidéken. Ám az ötvenes évek során megkezdődött a lapok tagozódása, így az irodalmi lapoké is. A túlságosan magas színvonalú, ezért rövid életű irodalmi – kritikai – esztétikai tartalmú folyóiratok mellett a közönségigényt jobban kielégítő, másnemű célkitűzésekkel egyesített „divatlapok" is születtek, sőt ezek is tovább tagozódtak.

Már az ötvenes évek közepétől megjelentek a színezett képekkel illusztrált divatszaklapok, amelyekben az irodalom és a női témájú cikkek csak a mellékletekben kaptak helyet.

Az enciklopédikus folyóiratok típusához tartozó családi lap a hasonló jellegű angol és német „Familienblatt"-ok mintájára született meg. Ez a laptípus „a család egészéhez szólva a tartópillérnek vélt női nem problémáit, érdeklődését különleges melegséggel viseli a szívén".[7] Ilyen jellegű kezdeményezések nálunk 1852-től indultak, ám hamarosan kiszorította őket a *Vasárnapi Újság*, Pákh Albert (és Jókai) lapja.

E kettő jellegzetességeit egyaránt hordozza a divatlap, ez a kifejezetten nőknek szóló laptípus, amely azonban a nők egyenjogúsítására törekszik, ezért

[7] *A magyar sajtó története. II/1...* 417.

igyekszik a divatszaklapokénál magasabb színvonalat nyújtani a szépirodalom és a női témájú cikkek révén.

A *Hölgyfutár* (1849–64) volt az első szépirodalmi és divatlap, amely engedélyt kapott a forradalom bukása után. És ez az első, amely meghirdette programjában, hogy „mindenekelőtt a nőolvasók pártfogására számít". A hölgyek közül pedig elsősorban „a közép- és kisnemesség, illetve a gyérszámú polgári osztály asszonyai és lányai számára készül. A kor fogalmai szerint ez egyet jelent a mindenekelőtt való szórakoztató tartalommal."[8] Ebből nemcsak az következik, hogy a *Hölgyfutár* színvonala a közepes körül ingadozott, hanem az is, hogy a lapban nem jelent meg kifejezetten női problematika.

A *Divatcsarnok* (1853–63) az előbbihez hasonlóan változó szerkesztők alatt, sőt kisebb-nagyobb szünetekkel működött. Császár Ferenc, az első szerkesztő, programnyilatkozatában arra kéri munkatársait:

> „kivált a női lelket is ékesítő tudományok mezejének mívelésével, hathatós segédkezöket tőlem meg ne vonják! Mert nagyon is itt volna hitem szerint, ideje, hogy a csupán mulattatót tanulságos tárgyakkal vegyíteni, összekötni igyekezzünk."[9]

Ez a program a *Hölgyfutár*énál jóval többet ígér, s valóban több munka is foglalkozik a nőket legközvetlenebbül érintő problémákkal, ám a magas színvonalat a szerkesztőváltozások sem tudták fenntartani. Igazán női szaklappá Szabó Richard szerkesztése idején (1859. november – 1862. december) vált: irodalmi része másodlagos lett, ám a nővilág kérdéseire nagy gondot fordított, s a lap kiállítása pompázatos volt. Természetesen a *Divatcsarnok* ekkor volt a legkeresettebb, s a népszerű szerkesztő távoztával csöndesen kimúlt.

Vajda János lapja, a *Nővilág* (1858–64), az első igazán emancipációs törekvésű magyar divatlap. Vajda alapmondata: „A szellemi mívelődés együttjár a nőnem felszabadulásával." Ezt a nézetet alátámasztják Vajda irodalmi, esztétikai, s mégis női olvasókat megcélzó tanulmányai, Jósika Júlia és más nőírók cikkei.

Az alcím szinte teljesen megegyezik a *Családi Kör*ével: „Hetilap a magyar hölgyek számára", emellett ez a lap képviseli az eddigi, nőknek szóló kiadványok között a legmagasabb színvonalat, tehát mindenképpen a *Családi Kör* előzményének tekinthető.

Ám Vajdát elcsábította a politika, elhanyagolta a *Nővilág*ot, s mire visszatért, az előfizetők száma a töredékére olvadt. Ráadásul irodalmi ellenfelei országos bojkottot hirdettek Vajda ellen, így a kiadó megszüntette a lapot. Ráadásul időközben megerősödött riválisa: a *Családi Kör*.

1859–60 telén a Kánya-család régi barátja, Pákh Albert vetette fel Emíliának egy női lap szerkesztésének ötletét. Egy heti fontolgatás után az írónő már lelkesedett az eszméért.

[8] *A magyar sajtó története. II/1.* ... 419.
[9] Uo. 432.

De akkoriban nehéz út vezetett egy lap kiadásának engedélyezéséhez. Emília kérvényeket nyújtott be, és személyesen is felkereste a hivatalokat. Még Benedek Lajos táborszernagy, Magyarország teljhatalmú kormányzójának ellenvetéseire is meg kellett felelnie:

„...nagy katonás hangon, rosszallólag nyilatkozott tervemről. Minek akarok én, magyar nő, egy újságot kiadni, szerkeszteni, én, a kis Magyarország kicsi nője, mikor a nagy Ausztriában nem találkozott még nő, aki ilyen eredeti, de szerinte felesleges vállalatra adná magát. Első akarnék-e lenni, és talán úttörő? Mire való ez? Miért nem maradok szépen házi foglalkozásaim mellett, és csak hagyjam a nyilvánosságot a férfiak részére."[10]

A kormányzót végül a kérelmező családi körülményei győzték meg, hiszen válása után négy kisgyermekét egyedül kellett nevelnie.

Prottmann rendőrfőnököt még nehezebb volt meggyőznie. Hónapokig tartó hajszára volt szükség, míg végre megkapta az engedélyt. Ez alatt már szerzett kiadót és munkatársakat is. Mandello Ignácot ismerte egy barátnője révén, így az „Engel és Mandello" cég lett a kiadó. Két főmunkatárs is ajánlkozott hamarosan: Szegfi Mór a heti tárca írását, a korrektúrát és a revíziót végezte rendszeresen;

„Szokoly Viktor író és barátunk vállalta el az újdonságok írását, összeállítását, és a mindenféle kisebb-nagyobb, nem mindig kellemes gyakorlati munkákat is, amelyek gomba módra nőttek a lap kiadása és szerkesztése körül."[11]

Végül 1860. október 14-én megindulhatott a Monarchia első lapja, amelynek szerkesztője nő volt. Emília „nemes törekvését hálával és szeretettel fogadta az a sok ezer asszony, aki előtt megnyitotta a gondolatok s a költészet világát. Mindazok, akik Emília regényeiből kedvelték meg az olvasást, lelkesen sorakoztak az első női újság hívei közé, s azóta soha nem is álmodott fényes anyagi támogatással indult meg a *Családi Kör*, hogy hétről-hétre elvigye a maga finom, nőies olvasmányait, oktató cikkeit, tanácsait a magyar asszonyok hajlékaiba."[12] Többek véleménye szerint ezen a napon született meg Magyarországon a feminizmus.[13]

Az olvasónők megnyerése azonban nem volt könnyű, hiszen 1853 óta a magyar hölgyeknek is kedvelt lapja volt a lipcsei „Familienblatt", a *Gartenlaube*. Ráadásul a lap indulását nemcsak jóindulatú figyelem kísérte. „Egyesek lekicsinyelték gondolatát: – Külön lapot a magyar nőknek!? – Mások gúnyos mosollyal utaltak a nők alacsonyabbrendű szellemiségére."[14] De a legelkeserítőbb volt a szerkesztő és a munkatársak számára

[10] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.* (kézirat, Evangélikus Országos Levéltár)

[11] Uo.

[12] KÜRTHY Emil: *Emília.* (Nekrológ.) = Vasárnapi Újság 1906. 1. sz. és Divat Salon 1906. 8. sz.

[13] Uo. és GYARMATHY Irén: *Kánya Emília, az első magyar szerkesztőnő.* = Ünnep 1938. 4. sz. 29.

[14] GYARMATHY: *i. h.*

„a gyakori, majdnem hetenkénti hercehurca a rendőrséggel, ... mert majdnem hihetetlen volt az a rosszakaratú, aprólékos figyelem, mellyel a legártatlanabb újdonságból vagy más hazafias irányt tanúsító megjegyzésből politikát vagy izgatást olvastak ki. Csupa szekatúrából. Rendesen a péntek esti órákban folyt ez a hajsza, úgy hogy gyakran éjfélig is együtt kellett maradnunk, hogy a változtatásokat megcsináljuk, és a lap a sajtóba mehessen. Pedig eszünk ágában sem volt politikát csinálni! De minden nemzeti irányú buzdítás, még ha csupán a nőknek is szólt, már izgatás bűnszámba ment. Egyszer 25 forint bírságra is ítéltek, már nem is tudom, milyen csekélységért. Óvatosabbak lettünk, de továbbra is a nemzet fejlődése lebegett célként a szemünk előtt."[15]

Szegfi Mór 1860-ban főmunkatársul ajánlkozott a *Családi Kör*höz, s még abban az évben (május 8-án) feleségül vette Emíliát. Szegfi szegény zsidó családból származott, óraadásból és újságírásból élt. A szabadságharc alatt századosi rangot nyert, majd Szemere Bertalan titkára volt. Világos után Berlinben, Párizsban és Londonban élt, valószínűleg 1853-ban tért haza, mert ebben az évben kezdte újra írói munkásságát. Egyetlen sikeres műve *A harmadik szomszéd* (1857) című regénye volt, amely Szinnyei Ferenc szerint „az akkori idők egyik legjobb terméke" volt.[16] Nejének szorgalmas segítője volt a lap szerkesztési munkálataiban, noha 1867 és 1876 között a kereskedelmi minisztériumban fogalmazói, majd titkári állást is betöltött. 1876-ban Szegfi a lőcsei főreáliskolába került tanárnak, és kénytelen volt Emíliára bízni gyermekeiket és a lap sorsát is. A lap ekkor

„már szerényebb jövedelmet hajtott, de leszállított igényeknek, azt hittem, még megfelel, és éjjelt nappallá téve erőmegfeszítéssel dolgoztam, csakhogy fenntarthassam." De „minden, a lap körüli kiadás jelentékenyen megdrágult: a papír, a nyomdaköltség, az írói díjakat pedig nem volt szabad leszállítani. (...) Voltak emberek, akik felhasználták az én ügyefogyott eljárásomat: összegeket préseltek ki belőlem, hol kölcsön formájában, hol dolgozatok fejében, melyeket soha nem adtak át. Egész hajsza folytatódott körülöttem, de mert a közönségben mégis csak találtam visszhangot, némi támogatást, azt hittem, ez csak időszaki pangás."[17]

Emília nem világosította fel távollevő férjét a tönkremenés veszélyéről, mert egyedül akart kivergődni a helyzetből. Két kis udvari szobába költözött gyermekeivel. Végül mégis bekövetkezett a teljes csőd.

„1880-ban, újév felé, olyan gyéren gyűltek az előfizetők, hogy egészen vaknak kellett volna lennem, ha nem látom küzdelmem sikertelenségét. Milassin Vilmos, egy szépirodalmi divatlap kiadója azt az ajánlatot tette nekem, hogy adjam át neki az addig begyűlt előfizetési pénzeket."

Milassin adta ki és szerkesztette a *Hölgyek Lapjá*t (1877–88). Ez már a modern idők terméke volt: a lap képes divatrészét Milassin Párizsban nyomtatta.

[15] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*
[16] SZINNYEI Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.* Bp. 1939.
[17] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

„Így lettem földönfutóvá 1880-ban, január első hónapjaiban. Milassin egy részét az előfizetési összegnek nekem tartozott évnegyedenként beszolgálni. Ez összeg nagyságától függött hát a megélhetés lehetősége, vagy a nyomor."[18] Ezt a lépést férje élete végéig nem bocsátotta meg neki.

De mi lehetett az oka annak, hogy az oly sokáig népszerű *Családi Kör* érdektelenségbe fulladt? A szerkesztőnő így látta:

> „Legkedvesebb foglalkozásaimnak vége szakadt, elvesztettem azt a női kört, amelynek élni, amelyért működni olyan édes feladat volt. De – talán nem is kellettem többé. Más fordulatot vett a világ, más igényeik támadtak a nőknek. Egyszerre lettem ósdi, egy más világból való, és végtelenül boldogtalan. Később Murány Lajos és Vadnay Károly biztatására írtam még egy-egy beszélyt –, ez volt csendes kimúlása az én írói pályámnak."[19]

Nyilvánvaló, hogy ugyanaz a magatartás, amely 1860-ban merész, modern és hazafias volt a hetvenes években fokozatosan túlhaladottá vált, a lap megszűnésének – Emília gyakorlatiatlansága és naivitása mellett – ez volt a legfőbb oka.

A lapot főcíme (*Családi Kör*) alapján német típusú „Familienblatt"-nak, az egész család számára olvasnivalót kínáló, enciklopédikus jellegű közművelődési lapnak hihetnénk. (Ilyen jellegű családi lap volt a korban a már említett *Vasárnapi Újság*.) A megcélzott olvasóközönségről az alcím többet elárul: „Hetilap a művelt magyar hölgyek számára." S a lap tartalmát közelebbről megvizsgálva valóban megállapíthatjuk, hogy valóban a hazafias érzelmű, liberálisabb gondolkodású közép- és (felsőbb-)osztálybeli asszonyoknak, leányoknak szólt.

Feltételezhető tehát, hogy a szerkesztőnő a címmel nem is annyira az olvasóközönségre kívánt utalni, hanem inkább Arany János közismert versére, ezzel emlékeztetve az olvasókat a politikai oldódás idején az elmúlt évtized vészterhes napjaira. A majd' tíz évvel korábban született költemény a nyilvánosság teljes beszűkülését mutatja be: a szabadságharcában elbukott nemzet még a szólás szabadságát is elvesztette; a családi kör maradt hosszú évekig az egyetlen közeg, amelyben a hazafiak kimutathatták érzéseiket, kimondhatták gondolataikat.

1860-ra némileg megváltozott a magyarok helyzete. Az 1859-es esztendő ugyanis meghozta a kiegyezés reményét. A solferinói vereség folytán megrendült az osztrák birodalom katonai tekintélye, politikai hatalma, ezért Ferenc József szinte egész kormányát leváltotta, az előző évtizednek gyászos nevet kölcsönző Bach külügyminisztert is. Enyhült a politikai légkör: nem merték letiltani vagy megtorolni az ünnepélyeket és a jótékony gyűjtéseket, újra működhettek az egyletek és társaságok, ismét magyarul taníthatták a történelmet, újból hordani kezdték a magyar ruhát (a divatlapok is magyar

[18] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*
[19] Uo.

divatképeket közöltek), s a folyóiratokban bátrabb lett a politikai tréfálkozás. S bár az 1861-i alkotmányos kísérlet meghiúsultával az önkény újra megerősödött, a szellemi életet már nem lehetett ismét béklyóba szorítani. Tehát Emília a legalkalmasabb időpontot találta meg egy lapengedély kieszközlésére.

A lap címe azonban nem egyszerűen politikai utalás, hanem szorosabban is összefügg Emíliának a család szerepéről alkotott elképzeléseivel. Ugyanis a család a társadalomban nemcsak a legkisebb gazdasági egység, hanem a társadalmi viszonyokat is leképezi: szocializáló és értékrendszer-közvetítő szerepe is van. S Emília elképzelése ebből szorosan következik. A nemzet fejlődéséhez szükség van a családok kiművelésére, ehhez pedig elengedhetetlen az anyákat, illetve a leendő anyákat megtanítani társadalmi és hazafias kötelességeikre. Hiszen ők nevelik a jövő nemzedéket, az ő kezükben van a nemzet fennmaradása és továbbfejlődése.

Ennélfogva Emília a nőnevelést és általában a nőkérdést mindig a haza és a család szempontjából veti fel, és azt csupán e másik két, fontosabb eszme kiteljesedéséhez vezető lépcsőnek tekinti. Emlékirataiban így fogalmazza meg hitvallását:

> „A férfiak komoly harcot vívtak már alkotmányunk újraépítésén, jogainknak visszaszerzésén, nem rettenve vissza a vereségektől, az alattomos háború lankasztó gyakori leveretésétől, és nekünk nőknek nem jutna más feladat, csupán csak a legszűkebb családi körben érvényesíteni képességeinket? De ha még azt is egész szívvel-lélekkel tennők, oh, de hányan vannak közülünk, akik nem felelnek meg annak a feladatnak, amelyet a természet rendje előírt számunkra. Jó anyák vagyunk-e mindannyian, jó feleségek, jó háziasszonyok, és érezzük-e, hogy van egy közös édesanyánk, a haza, a szülőföldünk, akire vajmi keveset gondolunk? És a sok szenvedő szegény ember, a milliónyi könny, melyet csak a maga fásult fájdalma és nem a részvét áldott keze szárít fel. – Oh, van mire figyelmeztetni a nőket, egyengetni az utat, szeretni minden szépet, jót, rámutatni a társadalom lelki és testi szegényeire, ezeknek vigaszt hozni, ezeket bátorítani, nyíltan rávezetni az örök igazságok mesgyéire azokat, akikben még van lélek, és el nem nyomta még a köznapiság nehézkes nembánomsága. Nőink kezében is van nagy hatalom, a jóság, a nemes érzések művelésének királyi példája – ezzel uralkodjanak, hódítsanak és boldogítsák a kört, melyet kijelölt nekik a végzet."[20]

A nőknek tehát hármas kötelességük van a társadalommal szemben: legfontosabb a szűk családi körben jó anyának, feleségnek és háziasszonynak lenni, másrészt ehhez kapcsolódóan is igazi „honleányként" viselkedni, s akinek módja van rá, a szenvedőkön segíteni.

Összehasonlításképpen vessünk egy pillantást a *Családi Kör* első számára, a „mutatványlapra", hogy a nyilvánosság számára megjelent programot megvizsgálhassuk.

[20] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*

A fejléc kidolgozottabb, részletezőbb, mint a korabeli családi és divatlapokban szokásos. Egy alaposan megrajzolt szobabelsőt láthatunk, bútorokkal, festményekkel, faliórával, szobrokkal, vázával, függönyökkel. Egy ajtón át kilátás nyílik a kertre. Az ebben a nappaliban tartózkodó család igen nagyszámú; közülük azonban csak kettő férfi. Mindkettő Kossuth-szakállt visel. A kezében könyvet tartó idősebb férfi nyilván a hat leány apja, a fiatalabb pedig a gyermekét ölében tartó fiatalasszony (a legidősebb leány) férje. Ez a kisebb család a kép középpontjában helyezkedik el. A korabeli családi lapok fejlécén a kép közepén többnyire a lapot olvasó családfő található. Itt a lapot a két legifjabb leány olvassa, a háttérben, a sarokban meghúzódva. A másik három ifjú hölgy művészi tevékenysége mintegy keretezi a képet: a zongorázó-éneklő páros a kép jobb szélén látható (s az öregúr nyilvánvalóan bennük gyönyörködik), a festegető leány pedig a kép előterében. Mindannyian magyaros viseletben vannak.

A lapindító írás nem a szokásos szerkesztői nyilatkozat: az első női szerkesztő lapját egy férfi ajánlja az (elsősorban hölgyekből álló) olvasóközönség figyelmébe. A cikk mégis programnak tekinthető: egy hat héten át megjelenő tanulmány-sorozat első része. Szerzője Almási Balogh Pál, egy filozófiában jártas orvos. A dolgozat a női–férfi egyenlőség problémáját járja körül. Fejtegetései meglepően magasröptűek: kissé felülértékeli olvasónőit. A nők helyzetét tekinti végig az egymást követő korokban, majd előadja nézetét, híres filozófusok e tárgyban való felfogásával vitatkozva. Almási Balogh szerint a nő – idegrendszeri adottságainál fogva – magasabbrendű tudományos gondolkodásra képtelen, néhány kivételtől eltekintve, akik azonban a férfi-zsenikkel egyenrangúak. Fel is sorolja elmúlt korok híres tudós- és írónőit. Hosszasan és részletesen kifejti, hogy a nők – deduktív gondolkodásmódjukkal, empátiás készségük, mértékletességük révén – nem a közéletben, hanem a magánszférában tudják

tökéletesen ellátni feladataikat. Ezért feladatuk a férfiak kiegészítésére korlátozódik. Ám elismeri a nők jogát az ismeretszerzésre, valamint irodalmi és más „honleányi" tevékenységekre. Végül a *Családi Kör*ről is ejt néhány szót:

> „ ... meleg hazafiúi kebellel üdvözöljük ezen új folyóiratot, melynek nemes keblű alapítója egy magyar nő; ki azon szándokkal fogott annak szerkesztéséhez, hogy abban komolyabb tárgyú, ismeretterjesztő értekezések is állandó rovatot nyerjenek, s így erős szándokkal kívánja megkezdeni a magyar nők világirodalmi emancipációját.
>
> Hisszük, hogy haladni s ismereteket szerezni, lelköket művelni s a szívüket nemesíteni kívánó nőink, kiktől sokszor hallottuk azon óhajtást, bár volna magyar folyóirat, melyből a magasabb műveltségre törekvő nők is tanulhatnának valamit, örömmel fogadják ezen reményteljes vállalatot, melynek fő célja: oktatás és mulattatás."

A *Családi Kör* hetente jelent meg, két íven, kék színű borítékkal. Mint szépirodalmi és divatlapnak, szándéka háromszoros: megfelelni a művelődési, a szórakozási és az információszerzési igényeknek egyaránt. Ezért a lap összeállítása változatos: szerepelnek benne költemények és a korban „beszélyeknek" nevezett novellák, történelmi, élet- és jellemrajzok, ismeretterjesztő cikkek, vegyes írások, a gazdasszonyoknak szóló jótanácsok és receptek, divattudósítás, hírek Budapestről és vidékről, olykor külföldről is, valamint az irodalom és a művészetek köréből (a Nemzeti Színháznak külön rovatot szentelve), rejtvények és az elmaradhatatlan szerkesztői üzenetek. Ezenkívül minden számhoz melléklet is tartozott, amelyek igényes kivitelűek és szintén változatosak voltak: hol kézimunkarajz, hol szabásminta (az országban elsőként), hol egy színezett divatkép, hol egy kőnyomatos arckép vagy kotta kísérte a lapot az olvasókhoz. Az előfizetőknek ráadásul évente 24 kötet válogatott regényt is küldött a kiadó, valamint két „műlapot".

Emília különleges szolgáltatást is nyújtott vidéki olvasóinak: apróbb beválásárlásokat és más személyes megbizatásokat is elvállalt. Hirdetése többször is megjelent:

> „Bárminő háztartási vagy divatcikkre volna t. előfizetőimnek szükségük, csak forduljanak hozzám, én lehetőleg gyorsan és jutányosan megveszem és megküldöm azt nekik."

Ez természetesen vonatkozott a lapba dolgozó vidéki írókra is.[21]

Egy folyóirat jellemzéséhez hozzátartozik az egyes műfajok aránya. A *Családi Kör* egészében megállapítható a szépirodalmi művek túlsúlya. Ezen belül legnagyobb számban versek jelentek meg, ám terjedelmüknél fogva ezek még így is viszonylag kis helyet foglaltak el a prózai írásokhoz képest. A hosszabb „beszélyeket" és életrajzokat a szerkesztőnő folytatásokra bontotta, az akkorra már megszokottá vált szerkesztői fogással tartva fenn az olvasók érdeklődését.

[21] Vö. Tompa Mihály levele Emíliához. (MTA Könyvtár Kézirattára)

A nem irodalmi műfajok közül a legfontosabbnak az ismeretterjesztő írások mutatkoznak. Ezeknek tekintélyes része a nőkérdéssel foglalkozik, alaposan körüljárva ezt a témát: a nők visszás helyzete az egyes társadalmakban (Törökországtól Amerikáig), a leánynevelés, a házasság és a családi élet kérdései, a társaséleti viselkedés külföldi példái és magyar szabályai, a „szépnem" hivatása, jogai és kötelességei, öltözködés és testgyakorlatok, és még sok hasonló, valamint ún. „iránycikkek": értekezések a női tulajdonságokról, a nőiség mibenlétéről. Ezek mellett rengeteg természettudományos cikk is szerepel, ám ezeknek is egy része a nőket különösen érintő szépségápolással kapcsolatos. Még a családi lapokban szokásos külföldi és kultúrtörténeti érdekességekre, beszámolókra is marad hely.

Az ismeretterjesztő írásokkal Emília célja az volt, hogy asszonytársai figyelmét felkeltse komolyabb tárgyak iránt. De a könnyedebb érdeklődést is igyekezett kielégíteni, erre szolgáltak a „vegyes" írások, amelyek között egyaránt találhatunk olvasói nyílt leveleket, vidéki és külföldi tudósításokat (szintén az olvasóktól), aranymondásokat-gondolatszikrákat, valamint közérdekű (a lappal kapcsolatos vagy jótékony célú) felhívásokat.

A történelmi, élet- és jellemrajzok célja a példaállítás volt. Ezek a történelem egyes jeleneteit, valamint nemzetünk múltbeli és jelenkori kiválóságait kőnyomatos képeken mutatta be. Akkoriban ez a nyomdai eljárás újdonságnak számított, és igen költséges volt. A képekhez tartozó cikkek nagy részét Emília írta, az ő élet- és jellemrajzainak hősei jelentős részben olyan kortársnői voltak, akik valamely cselekedetük révén hírnévre tettek szert. Erzsébet királynétól a jótékonykodó főrangú hölgyeken és történelmi nevet viselő asszonyokon keresztül a színésznőkig, korának szinte mindegyik híres magyar nőalakját ismertette olvasóival. A történelmi nevet viselő asszonyokon a szabadságharc hőseinek feleségeit értem. Mivel a hősökről még a hatvanas években sem lehetett írni, már Damjanich Jánosné vagy Perczel Mórné méltatása is politikai jelentőségű tett volt. Csak jótékony cselekedeteiért méltatta Bohusné Szőgyény Antóniát, akiről mindenki tudta, hogy az ő házában zajlott le a világosi fegyverletétel. Sok férfi is szerepelt az életrajzokban (ezek egy részét is Emília írta), legtöbbjük a kor népszerű írója-költője volt. A történelmi rajzok szerzői olykor más országok történelméből vették tárgyukat, ám rendszerint a dicsőséges magyar régmúltat választották témájukul. A históriai jelenetek révén a *Családi Kör* „ráirányította a figyelmet a jelenből a múltra, s vigasztaló erőt, hitet, reményt, bizalmat árasztott azokra, akik ama gyászos időben már-már csüggedtek volna."[22]

Az egyes lapszámok felépítése alig változott az évek folyamán. Az első lapokon vagy egy arcképpel ellátott életrajz állt, vagy valamely neves író értekezése a nőkérdésről. Ezután egy vers következett, majd egy novella (illetve éppen esedékes folytatása), azután újabb ismeretterjesztő cikk, esetleg még egy novella(részlet), továbbá vegyes és ismeretterjesző írások, s végül a rendszeres

[22] KÜRTHY: *i. h.*

heti rovatok: az Egy hét története Szegfi tárca-rovata volt a legfontosabb társadalmi és kulturális eseményekkel; a Gazdasszonyoknak szóló három jótanács vagy recept; az Irodalom és művészet előfizetési felhívásokkal és rövid méltatásokkal az új könyvekről, kottákról; a Budapesti Hírvivő kisebb hírekkel; beszámoló a Nemzeti Színház előző heti előadásairól és bemutatóiról; Vidéki tudósítások, részint eredeti, részint más lapok után; Divattudósítás, amelyben a hölgyek figyelmét igyekeztek a párizsi modellek helyett a magyaros viselet felé irányítani; a Rejtvények rovata sakk- és egyéb feladványokkal és a fejtők névsorával; a Mindenfélék társasági hírekkel; a valamely jótékony célra Adakozók névsora; a Megbízások tára; a Szerkesztői üzenetek „zöld szalonja" és végül természetesen a Hirdetések.

A szerkesztőség egy kétszobás, bérelt lakás volt a Hajó utca 8. szám alatt, egy sarokházban.

> „Ott töltöttem a délelőttöket, írtam, fogadtam az írókat, ott javította Szegfi és Szokoly Viktor a második asztalon az ő kéziratait, ott tartottuk a hét két utolsó napján együttesen a revíziót, de délutánonként csak kivételesen voltam ott. Csakis kéziratokat, leveleket kaptam oda a címemre, az előfizetési pénzeket az Engel és Mandello cég kezelte."[23]

A lap fényes erkölcsi és anyagi támogatással indult, mint már említettem, s az olvasóközönség lelkesedése később sem csökkent: a *Családi Kör* két évtizedig fennmaradt.

> „Egyre szaporodtak híveim és előfizetőim, és az írói gárda sűrűn keresett fel dolgozataikkal, amelyeket (az akkori viszonyokhoz mérve) tisztességesen honoráltunk, amit akkor nem minden kiadó vagy szerkesztő tett. Talán ezért is, soha nem voltam szűkében a dolgozatoknak, és a legjobb nevű írók sem restelltek közreműködni az első női lap és olvasói érdekében."[24]

Állandó munkatársi gárda nem volt, hiszen teljes évek maradnak ki még a leggyakoribb írók megjelenésében is, illetve ha lett volna, Emília bizonyára megemlítette volna az emlékiratában. Így csak azt állapíthattam meg, hogy a névtelen – feltehetően a szerkesztők által írt – cikkeken kívül kiknek a neve szerepel legnagyobb gyakorisággal és folyamatossággal a lap hasábjain. Természetesen ez önmagában nem jelzi a színvonalat, hiszen a *Családi Kör*be több százan írtak. Rengeteg dilettáns író és még több írónő jelentkezett, főképp költeményekkel, valamint tudósításokkal és értekezésekkel, amelyeket Emíliának illett elhelyeznie a lapban, támogatásuk és előfizetők toborzása fejében. Ám a nőírók magas száma ellenére a *Családi Kör*t többségében férfiak írták: a némi rendszerességgel szereplő írók-költők közül csak kettő nő. (Ráadásul kilétüket sem sikerült teljes bizonyossággal megállapítanom. „Júlia" talán Szász Juliánna, ifj. Szász Károly nővére, „Teréz" pedig Karacs Teréz lehet.) A rendsze-

[23] KÁNYA Emília: *Emlékiratai. III.*
[24] Uo.

resen megjelenő nevek egyébként meglehetősen ingadozó színvonalat mutatnak, amit korabeli elismertségükkel (tudományos társaság tagsága) és az irodalomtörténet későbbi értékítéleteivel mértem. Érdemes megfigyelni, hogy a kettő egybeesik. Az írók egy része tagja volt az Akadémiának, a Kisfaludy Társaságnak vagy a Petőfi Társaságnak, s mai szemmel is ők a legjelentősebbek. Névsorrendben: Abonyi Lajos, Ágai Adolf, Asbóth János, Balázs Sándor, Dalmady Győző, Győry Vilmos, Kazár Emil, Lévay József, P. Szathmáry Károly, ifj. Szász Károly, Tolnai Lajos, Tóth Endre, Vértesy Arnold. Közülük a legtöbb szépirodalmi művet jegyző szerzők: Ágai Adolf, Győry Vilmos, P. Szathmáry Károly és Vértesy Arnold.

Emília írásainak mennyiségével mindenkit messze túlszárnyal, s ez a tény eloszlat minden kétséget afelől, hogy valóban ő volt-e a lap teljhatalmú szerkesztője. Szegfi Mór és Szokoly Viktor neve azonban kevés írás alatt szerepel, valószínűleg a szerkesztéssel járó rengeteg munka mellett csak jelentéktelen, ezért névtelenül hagyott cikkek megírására jutott idejük.

Egy lapra jellemző lehet a munkatársnak számítható írók kora, származása, vallási hovatartozása és végzettsége.

A lap köré csoportosuló kör igen fiatal, húszas-harmincas éveiben járó írókból állott. Ez érthető a szerkesztők viszonylag fiatal kora, valamint a lap női jellege miatt: az íróknak el kellett fogadniuk egy női főszerkesztőt és azonosulniuk kellett a lap céljával, a nők szellemi egyenrangúsításának programjával. E mellett a *Családi Kör* a kezdőknek erőpróbát és nem utolsósorban megélhetést is jelentett, amíg hírnevet szereztek. Tekintélyes, már nevet szerzett, korosabb írók azonban lenézték a korban elszaporodó „kékharisnyákat". (L. Emília vitája Gyulaival.)[25]

A lap íróinak életrajzaiból megfigyelhető az értelmiségi réteg kialakulásának korabeli tendenciája, mivel többségük a földbirtokos és polgári középosztályból származott, bár mindkét végletre akadt példa (pl. Szegfi szegény zsidócsaládból, a társadalom perifériájáról került a pesti szellemi életbe, ugyanakkor erdélyi arisztokrata is volt közöttük: gr. Lázár Kálmán, a neves ornitológus).

Felekezetükre nézve a többség evangélikus volt, ám reformátusok és katolikusok (még papok is) szép számmal fordultak elő a munkatársak között. Zsidó

[25] 1863 első felében Arany János lapja, a *Koszorú*, közreadta Gyulai Pál *Nők a tükör előtt* című elbeszélés-sorozatát, amelyben szokott gunyoros hangján jelenítette meg a különféle rendű és rangú hölgyek negatív jellemvonásait. Az egyik írás Árpádináról szól, a költőnőről, aki – tehetetlensége dacára – a sikert előbbre tartja házi, hitvesi és anyai kötelességeinél. Ennek egyik mondata („Az öregúr mosolygott, tudta, hogy az írónők nemigen szoktak kötni és hímezni") szemet szúrt Emíliának, és ennek hatására háromrészes cikksorozatot írt a *Családi Kör*ben (*Néhány szó a nőnem érdekében*), amelyben – Gyulai korábbi cikkeit, nyilatkozatait is alapul véve – kifejtette Gyulai nőíró-, sőt nőellenességét. A kicsinyes vita a *Koszorú* lapjain folytatódva személyeskedéssé fajult, úgyhogy végül a szerkesztő saját nyilatkozatával zárta le. Arany esztétikai és etikai szempontból is Gyulainak adott igazat, megdorgálva Emíliát és más „írócskákat", akik meg merték támadni Gyulai Pált.

származású csak Szegfi és Ágai volt közöttük. Mindez jelzi, hogy a mélyen vallásos, ám liberális gondolkodású szerkesztőnő nem adott helyt semmiféle vallási türelmetlenségnek, amit egyébként Szegfivel kötött házassága is mutat.

A munkatársszámba menő íróknak legalább kétharmada rendelkezett felsőfokú végzettséggel, nem egy közülük többel is. (Szász Károly és Tolnai Lajos még bölcsészeti doktorátust is szerzett.) A többség jogi végzettségű volt, ők többnyire ügyvédként keresték meg kenyerüket. Sok teológus is volt köztük, ők – kevés kivétellel – a papi hivatást választották. A bölcsész-diplomások közel annyian voltak, mint a teológusok, ők a tanári pályára mentek rendszerint, vagy szereztek mellé egy jogi diplomát is. Kivételek a természettudós gr. Lázár Kálmán és a műegyetemet végzett Asbóth János. Az alacsonyabb végzettségűek a földbirtokosok voltak, valamint a két hölgy, akik ekkoriban még nem szerezhettek magasabb végzettséget.

Kevés volt köztük a főfoglalkozású író, hírlapíró. Ekkoriban csak a legnépszerűbbeknek biztosított megélhetést az írás. Néhányan meg tudtak élni a birtokukból, ám a többségnek valami más értelmiségi munkát is kellett választania, hogy családját eltarthassa, s az ügyvédi, tanári vagy papi hivatás mellett szabadidejükben írogattak.

A fentebb felsorolt írók-költők között öt igazán jelentős nevet láthatunk: Abonyi Lajos, Asbóth János, Lévay József, Szász Károly és Tolnai Lajos nevét. Ezért az ő tevékenységük a *Családi Kör*ben külön figyelmet érdemel.

Abonyi Lajos (eredeti nevén Márton Ferenc) a pesti evangélikus líceum diákja volt, ahol Kánya Pál tanított és lakott, valószínűleg már innen ismerte Emíliát is. Csak négy elbeszélését adta közre a *Családi Kör*, de összesen 31 folytatásban, így Abonyi neve előkelő helyre került a gyakorisági listán. Két leghosszabb elbeszélése (*Beszély egy öreg asszonyságról*, 13 részben és *A családi kör varázsa* 8 részben) a lap témakörébe vág.

Asbóth János ifjú kezdőként két elbeszélését tette közzé a lapban 1864-ben, 1866-tól pedig útirajzokat és tudósításokat küldött Svájcból és Párizsból. A *Családi Kör* ismertette és részleteket is közölt híres útirajzából, az *Egy bolyongó tárcájából* (1866. 28. sz.).

Lévay József, a kor elismert költője, a népnemzeti irányhoz tartozott. Szemere Bertalan fogalmazója volt a forradalom alatt, éppúgy mint Szegfi Mór, így innen ismerhették egymást. Számos eredeti verse mellett fordításokat is publikált a lapban Burnstől és Victor Hugo-tól, mindkettőt 1865-ben.

Szász Károly, a termékeny, de eredetiséget nem mutató, a népnemzeti irány nagy alkotóit követő költő volt. Nem véletlen, hogy máig tartó jelentőségét műfordításaival alapozta meg. A *Családi Kör*ben versein kívül egy ismeretterjesztő cikke is megjelent, *A természet háztartása* címmel.

Tolnai Lajos, a későbbi prózaíró, lírikusnak indult, a kor közkedvelt nép- és műballadáinak (különösen az Arany-balladák) hatása mutatkozik meg költeményeiben. A *Családi Kör*ben is csak egyetlen „beszélye" jelent meg, ám számtalan verse, amelyek a romantikus hajlamú hölgyolvasók ízlését elégítették ki.

A fentieken kívül a kor szinte összes jelentős költője és írója támogatta a lapot egy-két írással. Csak a legnagyobbakat említve: Arany Jánosnak már a lap második számában jelent meg verse (az akadémiai Széchenyi-ünnepélyre írt *Széchenyi emlékezete*), és még a hetvenes években is közölt itt költeményeket. Tompa Mihály kilenc versét publikálta itt.

Jókai Mór egy történeti beszélyt írt a *Családi Kör* számára *Mit tudnak a nők?* címmel, küldött egy részletet a *Felfordult világ* című regényéből, és írt egy verset is *A budai népszínház megnyitására*. Eötvös József ekkorra már felhagyott az írással, csupán aforizmagyűjtemények jelentek meg a neve alatt. A *Családi Kör* ezekből közölt válogatásokat 1862-ben, *Aranymondatok* és *Gondolatszikrák* cím alatt. Vas Gereben három, Degré Alajos és Pálffy Albert egy-egy novellát publikált itt. Mikszáth Kálmánnak, még pesti jogászhallgató korában, többek között a *Családi Kör* is közölte egy költői kísérletét (*Otthon*, 1867.), majd 1872–78 között három elbeszélését (*Sramkó bácsi, Egy unalmas fickó, Hogy lehet meggazdagodni?*). Toldy István és Beöthy Zsolt novellái is megjelentek a lapban.

Ha a lap íróinak színvonaláról beszélünk, nem feledkezhetünk meg a vers-, próza- és cikkfordításokról sem, amelyek mutatják a szerkesztő irodalmi tájékozódását, preferenciáit és természetesen hatással vannak a közönség ízlésére is.

A *Családi Kör*ben kevés külföldi szerző szerepel, ezeknek is a fele korabeli divatos író(nő), s csak a másik fele képviseli a világszínvonalat. Megfigyelhető az angol és francia írók túlsúlya. Az angolszász irodalomból Washington Irving, Dickens és Burns több művével is szerepel, de Byron és Longfellow, sőt a híres utazó, David Livingstone nevével is találkozhatunk a *Családi Kör* elsárgult lapjain. A franciák közül Béranger és Victor Hugo vezeti a listát, ám mellettük Lamartine, Balzac, George Sand és Dumas műveinek fordításai is megtalálhatók itt. A nagy német írók–költők közül csak Heine, Goethe és Börne neve fordul elő. Más nemzetek irodalmából „Horác", Alarcón, Turgenyev, Andersen és Björnson írásai jelentek meg a lapban.

Elvétve néhány életrajzot is közölt a lap külföldi írókról. Csak a jelentős írókat említem: Walter Scott, Dante, Petrarca és Heine. Ismertetés is megjelent néhány irodalmi műről, mint a *Macbeth*, a *Hamlet* és a *Faust*.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Családi Kör* nem volt emancipációs, feminista lap. Emília nem követelt a nőknek politikai jogokat vagy egyenjogúságot, csak tanuláshoz és munkához való jogot kívánt, azt is csak azért, mert a művelt nő okosabban tudja nevelni, a kereső nő el tudja tartani a gyermekeit. Ezért is válhatott a korabeli „művelt magyar hölgyek" ideáljává.

Emília jelentőségét e téren külföldön is elismerték. 1872-ben egy méltató cikk jelent meg róla a *Bazar. Berliner Illustrierte Frauenzeitung* című német folyóirat hasábjain. Ebből idézek:

> „Sie widerlegt glänzend das Vorurteil, das die Frau nur mit Vernachlässigung ihrer häuslichen Pflichten und auf Kosten ihrer Weiblichkeit sich einer öffentlichen Tätigkeit widmen könne, denn Emilie ist Mutter zahlreicher Kinder, und zwar Mutter und Hausfrau im vollstem Sinne des Wortes."

(Kitűnően megcáfolta azt az előítéletet, hogy az asszony, a nő csakis házi kötelességei elhanyagolásával és nőiessége elvesztése árán képes köztevékenységnek szentelni magát, mivel Emília asszony számos gyermek anyja, méghozzá anya és háziasszony a szó legteljesebb értelmében.)

Végsősoron tehát megállapíthatjuk, hogy a *Családi Kör* nem tekinthető emancipációs lapnak. Nőknek szóló szépirodalmi és divatlap volt, amely a nőkérdést az egész társadalom előtt álló feladatokkal összhangban és annak alárendelve kívánta megoldani. És ez a társadalom úgy ítélte meg húsz éven keresztül, hogy szüksége van a *Családi Kör*re.

EMILIA SZAFFNER

The first Hungarian woman-editor and her newspaper, the Családi Kör (Family Circle)

The first woman-editor of the Austro–Hungarian Monarchy was called Mrs Szegfi (maiden name: Emília Kánya). Her periodical newspaper, the *Családi Kör* ('Family Circle'), was set off in 1860. It belonged to a magazine type originating from the German 'Familienblatt', an illustrated paper providing literary pieces as well as fashion reports. It was also the first family paper in Hungary which was appearing for two decades.

The redactress, known by the pen-name 'Emília', wrote several articles and even a few short stories in her paper. Besides she was a writer of novels and stories, a translator of German novels written by and for women, a serial editor of almanacs, calendars and books providing pieces of reading for the ladies of the country, and an organizer of charity, female education and literary institutions. She gradually became the central figure of woman literature of the time.

The *Családi Kör* was a weekly magazine aimed at the educated, liberal and patriotic middle-class women as its reading public. With the threefold intention of educating, entertaining and informing, it contained different kinds of writings: poems, stories, historical, biographical and character sketches, popular scientific articles, news from Budapest, from the country, and sometimes even from abroad, literary, music and theatre reviews, fashion notes, recipes, riddles and so on. Every number contained an appendix adorned with lithographic pictures.

The paper contained original literary pieces and articles written by the dilettante female readers as well as by the best known and acknowledged (male) poets and writers of the time.

The *Családi Kör* was not a paper of feminism. Emília did not claim political emancipation for women; all she demanded was the woman's right to education and work, only to become capable of raising the next generation and of sustaining the family. She subordinated this aim to the tasks to be performed by the Hungarian society. That is why the *Családi Kör* was able to meet the requirements of this society for twenty years.

BÁLINT GÁBOR

A Nova Könyvkiadó története

1. A megalakulás

A Nova Irodalmi Intézet története – bár hivatalosan csak 1924-től létezik – sokkal korábban, a századfordulón kezdődött azáltal, hogy két kereskedőtestvér közös céget alapított. Müller Mór, az idősebbik, 1865. november 16-án született, öccse, Dávid, 1867. december 16-án.[1] A két fivér közül Dávid volt az életrevalóbb, hamarosan országos hírnévre tett szert a sport révén, többszörös tornászbajnok és az MTK alapító tagja volt. 1896-ban visszavonult a versenyzéstől, és az üzletének szentelte magát, ahol sok mindent árusított, elsősorban sportszereket, de Stemmer Ödön már antikváriusként említi, tehát ekkor már könyvekkel is foglalkozott.[2] Feleségül veszi a nyitrai születésű Engel Éliás Huldát, aki 1898. október 19-én egy fiút szül: Müller Pál később fontos alakja lesz a Nova történetének.

Az üzlet úgy tűnik sikeres volt, ezért Müller Dávid elhatározta, hogy bátyjával céget alapít. A hivatalos cégbejegyzés[3] a következő volt:

> Müller Dávid és társa cég. A társaság jogviszonyai: Közkereseti társaság. Indult 1901. április 20-án. Tagok: Müller Dávid sporttárgyak, vívó- és tornaeszközök, kerékpárok, sportöltönyök és varrógépekkel kereskedő, és Müller Mór ódon könyv és régiségkereskedő budapesti lakosok. A cég képviseletére egyedül Müller Dávid jogosult. Üzlete: VI. Andrássy út 32.[4]

Később belép a társaságba a feleség, majd Müller Mór 1911. augusztus 11-i halála után egy költag is. Ez még csak egy kis kereskedőcég, könyvkiadóként 1924. október 12-től működik. Ekkor döntenek úgy, hogy a sportszer-kereskedést visszafejlesztik, és teljesen átállnak a könyvszakmára, olyannyira, hogy a könyvkereskedelem mellett kiadói tevékenységet is folytatnak. Így alakult meg a

[1] A Budapesti Zsidó Hitközség hivatalos anyakönyvéből.

[2] STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Bp. 1985. 18.

[3] Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 30/H kötet. 6050/1. szám.

[4] Az Andrássy útnak ez a része frekventált hely volt könyves szempontból. STEMMER: *i. m.* uo. még két antikváriust említ errefelé, de itt volt (a 21. szám alatt) a Lampel–Wodiáner cég székhelye, illetve a Singer és Wolfneré is (Andrássy út 10, majd 16.).

Nova Irodalmi Intézet (Müller Dávid és társa), Nova Literarische Anstalt. Cégvezető Müller Dávid. Az új magyar és német cégszöveg, továbbá Müller Dávidné és Engel Artúr társtagok eddigi foglalkozásán felül könyvkiadó, -kereskedői minőségük, valamint az a körülmény, hogy a céget egyedül Müller Dávidné jegyzi, végül Müller Dávid alkalmazott cégvezetői minősége, és a „pp"[5] toldattal való önálló cégjegyzési jogosultsága bejegyeztetett.[6]

Még ebben az évben beléptek a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos Egyesületébe, a könyvkiadói szakosztályba.

2. *Az első évek*

A Nova hatalmas iramban kezdte meg könyvkiadói tevékenységét, hiszen az 1924-es év hátralevő három hónapjában kilenc könyvet adott ki, és ez a nagyszerű lendület a következő évben is kitartott. Részint a klasszikusokhoz nyúltak vissza (az idősebb Dumas, Jack London, Kuprin), részint gyerekkönyvekkel (Clara Nast, Friedrich Pajeken, Grimm) jelentkeztek a piacon. Már ekkor is sorozatokban gondolkodtak (pl. „Nova úti könyvtára", „Kuprin összes művei"), de pár kötet után ezek megjelenése elakadt.

Az 1925-ös év legreprezentatívabb kiadványai viszont a „Szerelmes századok" című sorozatban jelentek meg. Valamennyi kötetét Forró Pál és Szini Gyula szerkesztette és fordította. A sorozat hirdetése szerint a „legfinomabb hófehér famentes papíron" Franz von Bayros, Gustave Doré illetve Gara Zoltán rajzaival. Egy-egy kötet terjedelme kb. 500 oldal, ára fűzve 77000 korona, „modern félvászonkötésben" 87500 korona volt. Kiadták még 50 számozott amatőrpéldányban is, különböző kötésekben. A sorozatban a következő kötetek jelentek meg (az első három 1926-ban): *Ezeregyéjszaka*, Boccaccio: *Dekameron, Heptameron*, Balzac: *Borsos történetek, Don Juan, Faublas.*

Valamennyi kötet elejére odaillő mottó került, a kettős címlapon színpadi függönyt utánzó szép könyvdísz, hosszú, archaizáló alcímek, és a fordítók előszót írtak minden műhöz. Egy későbbi könyvjegyzék szerint ezek a kiadványok az antikváriumok kedvelt darabjai lettek, és akár nyolc pengőért is elkeltek.[7]

A következő években napvilágot látott két orvosi-pszichológiai munka: August Forel, a népszerű svájci orvos *A nemi kérdés*, és Krafft-Ebing *Psyhopatia sexualis* című műve. 1927-ben új sorozatot indítottak „Nova regénytár" címen. A megjelent öt kötet három szerzője (Adlersfeld-Ballestrem, Lehne, E. Werner) mára már tökéletesen elavult, elfelejtődött. Elindult a „Nova detektívregények", két meglehetősen ismeretlen szerzővel, majd három kötet után abba is maradt. 1928-ban egy újabb sorozat négy műve látott napvilágot tíz kötetben:

[5] Vagyis másodlagos cégjegyzési jogosultsága volt.

[6] Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 53/B kötet. 10775. szám. Egyébként 1928-ban Engel Artúr kilépett, helyét Müller Pál vette át.

[7] *Általános magyar könyvjegyzék.* Kiadja a Lantos rt. könyvesboltja. Bp. 1927.

a „Regények regényei". Bulwer *Rienzi*je, Gustav Freytag: *Tartozik és követel*, Walter Scott: *Quentin Durward* és Eugène Sue *Páris mélységei* című regények jelentek meg.

Ebben az évben a Nova érezhetően kezdett kifáradni. Az 1925-ös és 26-os évi harminc-harminc kiadványa után 1927-ben csak tizenkettő, 1928-ban pedig már csak kilenc mű jelent meg. A következő évben pedig mindössze egyetlenegy új könyvön állt a Nova emblémája. 1930-ban csak két gyermekkönyvre futotta. Mi lehetett ennek a hanyatlásnak az oka?[8] Egyrészt mindenképpen a gazdasági világválság.[9] Másrészt a Nova valószínűleg túl sokat markolt kis kiadó létére. Mindenfélét próbált kiadni, divatos bestsellereket, krimiket, múlt századi klasszikusokat, de gyermekkönyveket és tudományos munkákat is. Talán ez utóbbi volt a legnagyobb rizikótényező, hiszen a tudományos munkák kiadása egyébként is visszaesett a világháború után, még az Akadémia is aligalig adott ki. Megkérdőjelezhető Sue, Dumas stb. műveinek megjelentetése is. Ez az időszak – a húszas évek vége – már a „jazzkorszak" volt, az amerikai zene és táncok, az „eton-frizura", a „vampok", a „flapperek" korszaka, ahol ezek a múlt századi szerzők már nem jelenthettek akkora sikert. Ugyanez lehet a helyzet a néhány éve még divatosnak számító, de viharos gyorsasággal elfelejtődött szerzők (Ewers, Werner stb.) műveivel is. Figyelemre méltó, hogy ebben az időben a Nova – neve ellenére – távolról sem a friss, modern munkákat próbálta megjelentetni, hanem visszanyúlt az időben talán csak pár évvel ezelőtti, de egy korszakkal korábbi könyvekhez.

A Nova, ötévi működés után a bukás szélén állt, közel volt ahhoz, hogy a neve eltűnjön a süllyesztőben. A Müller-családnak gyorsan ki kellett találnia valamit, ami új életre kelti a kiadóvállalatot.

3. A „klasszikus" Nova-könyv

Az ötlet pedig a következő volt: egyrészt modern szerzőket kell kiadni, frisseket, aktuálisakat, másrészt egységes köntösbe kell öltöztetni a könyveket, hogy az olvasó már a külsejéről felismerhesse a Nova-kiadványokat, végül – de egyáltalán nem utolsósorban – egységes árban, olcsón kell megjelentetni a könyveket, s így többen fogják megvenni.

A Nova új korszakának első kiadványa 1931-es évszámmal, de valójában 1932-ben jelent meg: Erich Kästner *Fabian* című regénye, amely friss könyvsikernek számított a német nyelvterületen. Ezzel indultak útjukra a kétpengős regények. Kisalakú, piros egészvászonkötésű, 250 oldalas könyv, s mindössze 2

[8] Ugyanezen években általában a többi kiadó, pl. az Athenaeum is csökkentette a könyvtermelését.

[9] Bár a válság „hivatalosan" csak 1929 októberében kezdődött, egy jókora tőzsdei értékemelkedés előzte meg az USA-ban, ami azt jelentette, hogy a befektetők már akkor, 1927–28-ban kivonták Európából a tőkéjüket.

pengőért.[10] Ez valóban olcsó volt: sokkal rosszabb minőségű papírra nyomott, kisebb terjedelmű könyvekért is gyakran kértek 3-4 pengőt akkoriban. A Kästner-könyv nagy siker lett, három kiadásban is elfogyott.

Minden hónap elején kihoztak egy-egy újabb kötetet ebben a sorozatban. A következő mű Fraccaroli *Amerikai lányok* című regénye volt, aztán Torberg *A Gerber érettségije* következett stb. Valamennyi regény – ha a művészi színvonaluk ingadozott is –, friss és modern hangjával kitűnt a korabeli átlagos regények közül. 1933-ban új sorozatot indítottak, amelynek ára három pengő volt. Ebben is csupa nagy sikerre számító modern szerzőt adtak ki: pl. Hans Fallada több művét, Franz Werfel regényeit stb. A sorozat kötetei kéthavonta jelentek meg. 1934-ben pedig Werfel *Verdi* című művének megjelenésével elindult a 4,80 pengős regények sorozata.

Ennél magasabb árú sorozatot már nem nagyon volt érdemes kiadni. Az akkor nagy mennyiségben megjelenő kisebb-nagyobb füzetes regények piacán azonban még volt hely a Nova számára. 1935-ben jelent meg az új sorozatuk első kötete: Zane Grey *Leányrablás a vadonban* című regénye. Ezzel indultak a „Nova kalandos regényei". Ára egy pengő volt, terjedelme pedig 12 ív, vagyis 192 oldal. Kéthetente jelent meg egy-egy újabb kötet. A sorozat szerkesztője Tábori Kornél volt. E könyvek külsejükben tulajdonképpen nem sokban különböztek a többi Nova-kiadványtól, legfeljebb csak a papírjuk minősége volt rosszabb, és kizárólag puhakötésben árusították őket.

Zömmel külföldi szerzők jelentek meg itt, magyar szerző csak három: Rejtő Jenő (P. Howard és Gibson Lavery álnéven, 14, illetve 5 művel), Barsi Ödön (E. A. Rodriguez álnéven, 6 művel) és Nagy Károly (Charles Lorre néven, egy művel, illetve sorozaton kívül egy másik regénye). A legtöbbet Fred Roberts műveiből adtak ki: tőle 25 regény jelent meg, utána Leslie Charteris következik 19 könyvvel, majd Peter Cheyney és George O. Baxter tíz-tíz művel. A ma is ismertek közül pl. Agatha Christie-nek adták ki öt regényét ebben a sorozatban.

Nincs adat arról, hogy ki végezte a lektor, a korrektor feladatát a kiadóban, de megállapítható, hogy gyakran nem állt hivatása magaslatán. Nem ritkák a sajtóhibák, előfordul, hogy hibás a párbeszédek, a fattyú- és az árvasorok kezelése. Jónéhány fordításban találhatunk hibákat, kisebb magyartalanságokat, félre-fordításokat is.

Szalay Károly Karinthy Frigyesről szóló első művében – mivel a Novánál jelent meg Karinthy *Mennyei utazás* című könyve –, kitér a Nova legkedveltebb íróira is. Szalay szerint a tipikus Nova-bestseller-regény cselekményét rendszerint a szegények és gazdagok ellentéte mozgatja. A gazdagok újgazdagok, akiknek minden vágyuk, hogy a lányukat régi és nemesi család sarjaihoz adják... A nyárspolgári ízlés másik megnyilvánulása e művekben a nosztalgia a csavargó, bohém és erotikus motívumok iránt. Főleg Vaszary Gábor épít az erotikára,

[10] Persze az ötlet nem egészen új. Pl. az Athenaeumnak is volt egy kétpengős sorozata (szintén piros kötésben), és a Genius kiadó is hasonló módon „uniformizálta" az árakat.

Török Rezső viszont burleszkjelenetekben gondolkozik. Szalay megemlíti még Aszlányi Károlyt, aki viszont a városi entellektüeleknek írt.[11]

Lányi András – több évvel később –, már megértőbben viszonyul ehhez a műfajhoz: Ő úgy véli, hogy „megnevettetni a megszomorítottakat tisztes és tiszteletreméltó cél, és e műnemben a lektűr legkellemesebb válfaját tisztelhetjük. Humoros írásmű sosem lehet teljesen talmi, vagy hazug, mert akkor nem nevetnek rajta." Lányi szerint Vaszary, ha éppen van türelme, életteli helyzeteket, eleven figurákat teremt. Talán jó író, csak nem bízik az irodalomban.[12]

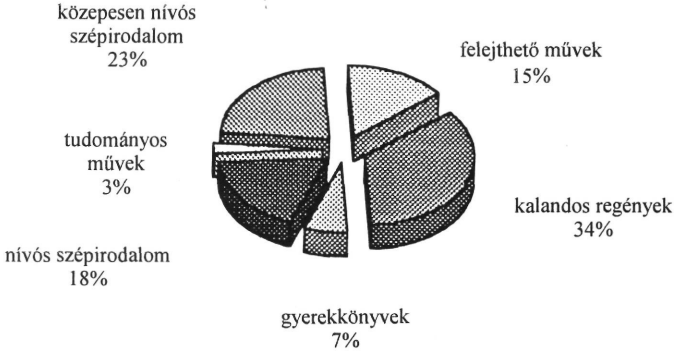

1. ábra. A Nova-kiadványok műfaji megoszlása

Vizsgáljuk meg a Nova-kiadványokat a műfajuk szempontjából (1. ábra). Eszerint a könyvek 15%-a felejthető, felejtendő szerzők (Elinor Glyn, Eschtruth, Ewers stb.) munkája, 23%-a közepesen nívós mű (Török Rezső, Aszlányi Károly, Vaszary Gábor stb. regényei), 18%-a nívós, illetve klasszikus szépirodalom (Werfel, Fallada, James Joyce, Kuprin, Dumas stb.). Ha a felejtendő kategóriát együtt számoljuk a kalandos regényekkel, akkor láthatjuk, hogy a fennmaradó rész (vagyis a Nova kiadványainak fele) olyan mű, amelyek megjelentetésével ma sem kellene szégyenkeznie egyetlen kiadónak sem. De akár a kalandos regények közül is ideszámíthatnánk pl. Rejtő Jenő, Leslie Charteris, Agatha Christie műveit, amelyek a maguk műfajában klasszikusoknak számítanak.[13]

A legtöbbet kiadott szerzők névsorában természetesen a könnyű műfaj képviselői állnak elől – hiszen általában ők többet is írnak. 25 regénnyel Fred Roberts vezet, utána Upton Sinclair, Leslie Charteris és az id. Dumas állnak 19-19 művel. Csak eggyel kevesebbet adtak ki Török Rezsőtől, aki után Vaszary Gábor következik 14 regénnyel. Bettauertől 12, Peter Cheyney-től tíz mű jelent meg. A tíz alattiak már többen vannak, pl. Fallada hét, Pitigrilli és Franz Werfel hat-hat regénnyel stb.

[11] SZALAY Károly: *Karinthy Frigyes.* Bp. 1961. 335.

[12] LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá vá)lása.* Bp. 1988. 122.

[13] Természetesen ez a felosztás erősen szubjektív.

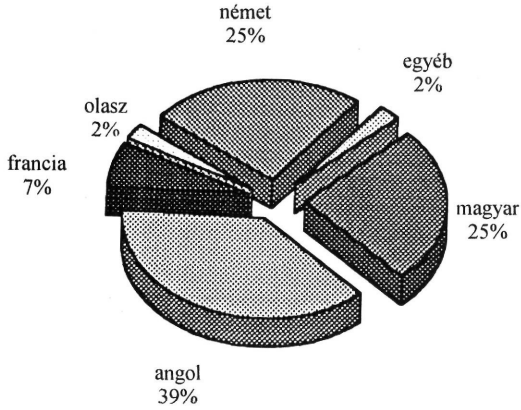

2. ábra. A Nova-kiadványok megoszlása az eredeti nyelvük szerint

Nem érdektelen áttekinteni a Nova-kiadványokat az eredeti nyelvük szempontjából (2. ábra). Szembetűnő, hogy magasan az angol eredetű kiadványok vezetnek (221 mű), ami kicsit meglepő, ha belegondolunk, hogy Magyarország a harmincas évek végétől a tengelyhatalmak közé tartozott. A német eredetű könyvek száma (145) is majdnem annyi mint az eredeti magyar műveké (148). Ám a német szerzők kiadása sem volt veszélytelen. A német birodalmi propaganda-minisztérium ugyanis már 1938-ban információkat gyűjtött arról, hogy a magyar kiadók milyen és mennyi emigráns német írót jelentetnek meg. Nos, az Athenaeum után, amely 30 ilyen könyvet adott ki, közvetlenül a Nova következik 22 művel, mint a német antifasiszta írók második legfontosabb magyar kiadója.[14]

Mint látható, Müllerék sokkal kevesebb francia eredetű könyvet adtak ki (42) mint angolt, és még ennél is kevesebb az olasz művek száma (14). Az egyéb kategóriában három orosz, nyolc skandináv és két arab mű szerepel.

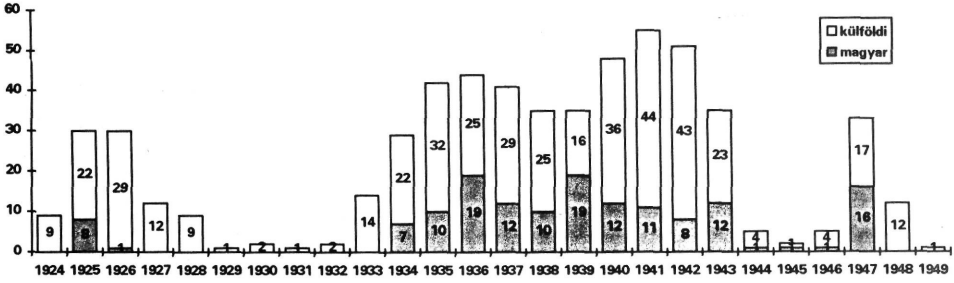

3. ábra. A Nova-kiadványok évenkénti megoszlása

[14] RENÉ Geoffroy: *Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei.* = MKsz 1995. 1. sz. 51–67.

A kiadványok számának évenkénti megoszlását elemezve (3. ábra), a két nagy hullámvölgy azonnal szembetűnik: az 1929–1932-esről már volt szó ebben a munkában, a második pedig 1944–45-ben következik be.

A Nova legjobb éve az 1941-es év volt. Ekkor 55 könyvet jelentettek meg, ebből 11 mű volt magyar. 1942-ben 51-et, nyolc magyar művel. Ebben az évben a hatalmas Athenaeum cég pl. csak 112 könyvet jelentetett meg. Ez az időszak úgy tűnik kedvező volt a magyar könyvkiadás számára: évente több mint 5000 könyv jelent meg.[15]

A Nova összesen 583 könyvet adott ki a fennállása alatt, ami azt jelenti, hogy évente átlagosan 23-at, vagyis majdnem kéthetente jelent meg egy-egy új kiadvány.

4. Gazdasági ügyek, reklám

A Novának nem maradt meg semmiféle üzleti könyve, kimutatása. Pénzügyeiről, gazdasági helyzetéről tehát csak általánosságban beszélhetünk, főleg a többi kiadó hasonló ügyleteinek figyelembevételével.[16]

A könyvkiadás természetszerűleg a kézirat megszerzésével kezdődik. A szerzői tiszteletdíj változó volt, a ponyvakiadók 50–60 pengőt fizettek egy 64 oldalas regényért. Idővel, az infláció révén ez a duplájára nőtt. Bár Rejtő – és családja – állandóan panaszkodott, hogy nem fizetik meg a munkáját, a többi író szerint Rejtő minimum dupla pénzt kapott, de van olyan vélemény, mely szerint akár 2000 pengőt is fizetett neki a Nova. Ha belegondolunk, hogy 1934-ben egy kiadó 200 pengőt fizetett valakinek egy 240 oldalas „komoly" regényért... Ezt akkoriban nagy felzúdulás követte.

A szerzők ezenfelül az eladott példányokból befolyt pénzből is részesültek. A kezdők, ismeretlenek általában 8%-ot, a keresett, híres írók akár 12%-ot is kaptak. Hasonló volt a helyzet a külföldi írókkal. Gyakori volt az egy összegben fizetés, a húszas években pl. 1500 svájci frank volt az átlagos honorárium. Később kb. 10 000 francia frank, 30 font, 400 német márka stb. (Ne felejtsük el, hogy a harmincas években a pengő jobban állt mint a frank, és alig ért kevesebbet, mint a márka!)

Amennyiben a Nova nem közvetlenül a külföldi szerzővel (illetve itthoni jogi képviselőjével) kötött szerződést, hanem egy másik magyar kiadóval, amelyik már kiadta a szóban forgó művet, a kiadás jogát és a már meglévő fordítás jogát

[15] Az adatokat közli KISS István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban.* Bp. 1980. 101.

[16] E fejezet adatait, tényeit – amennyiben nincs külön jelölve – a következő kiadványokból vettem: RITTER Aladár: Dörög a colt. Egy detektívregényíró visszanéz című utószava in: *Az arizonai farkas.* Bp. 1988., valamint: VÖRÖSVÁRY László: *Egy volt könyvkiadó visszaemlékezései.* Bp. 1982. és KISS István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban.* Bp. 1980.

kellett megvásárolnia. Pl. Franz Werfel *A nápolyi testvérek* című művét a majdani bolti ár 4%-áért adta át az Athenaeum, 1000 pengő előleg lefizetésével. Fannie Hurst *A nagy kacaj* című regényéért ugyanez a kiadó 5% jutalékot kért és 500 pengő előleget, de ebben az esetben az írónőnek szintén járt 5% és 500 pengő előleg. Érdekes módon egy Sinclair Lewis-könyvet csak 4%-ra értékelt az Athenaeum, de maga az író 8-at kért.[17]

Ha a kiadó maga fordíttatta a művet, akkor ívenként fizetett. A húszas évek végén 10-12 pengő, később 20-28, a negyvenes években pedig már 50-60 pengő – természetesen csak az infláció miatt. Ha a mű példányszáma meghaladta a háromezret (tehát viszonylag sikeresnek számított), akkor a fordító szintén kaphatott jutalékot, általában 2-3%-ot.

A könyv ára fűzötten a teljes előállítási költség (a szedés, korrektúra, papír, kötés) négyszerese volt. Ezenkívül a kiadónak persze még rengeteg költsége adódott: a honoráriumok, a rezsi, a reklámok, a kereskedői jutalék stb. Nyomdákban akkoriban nem volt hiány, a rengeteg kis cég igen előnyös feltételekkel, gyakran még hitelben is vállalta a munkát. Általában harminc napra végezték el egy 15–20 íves, azaz 240–320 oldalas regény kinyomtatását. A 64 oldalas ponyvafüzetek egy hét alatt készültek el! Átnézve a kiadványok impresszumát, megállapítható, hogy a Nova legtöbbet az alábbi nyomdákkal dolgoztatott:

Fémes-Friedmann Ármin könyvnyomdája, (Alapították 1909-ben) VII. Nagyatádi Szabó u. 20.; Klein Jenő könyvnyomdája, (Alapították 1937-ben) VI. Lovag u. 20.; Radó István könyvnyomdája, (Alapították 1928-ban) VI. Hajós u. 25.; Viktória kő- és könyvnyomda, tul.: Grün Ignác, (Alapították 1904-ben) VII. Király u. 9.; Sárik Gyula és Géza könyvnyomdai műintézete, (Alapították 1904-ben) Cegléd.

A Nova természetesen a Teréz krt. 1/a szám alatti saját boltjában is árusította kiadványait, de szüksége volt reklámozásra, kapcsolatra a könyvkereskedőkkel. A Nova-reklámok nemcsak a *Corvinában* jelentek meg – ami teljesen nyilvánvaló és szükségszerű, hiszen ezt a legtöbb könyvkereskedő olvasta –, de a *Nyugat*ban is megjelentettek egészoldalas hirdetéseket. A leggyakoribb reklám-hely azonban a *Literatura* volt, Supka Géza folyóirata, ahol egyrészt térítésmentesen közölték a frissen megjelent könyvek listáját, másrészt rendszeresen jelentek meg ismertetések, tartalmi kivonatok a Nova-kötetekről. Sőt, 1936-tól külön rovatot indított a lap „Kalandos regények" címmel, amelyben főleg a Nova (és a Palladis stb.) kiadványait ismertették.

Jellemző fogás volt a Novánál, hogy minden könyvükbe tettek reklámokat – szinte azt is mondhatnánk, telerakták velük. Előfordult, hogy a védőborító hátlapján, a két (elég széles) fülön kívül, még a könyv végén is több oldal reklám volt. Természetesen a legtöbb kiadó kihasználta a fennmaradó helyet saját kiadványaikban, de talán egyik sem ilyen „töméntyen". Mondhatni, a Nova minden kis helyet kihasznált, nem törődve az esetleges zsúfoltsággal.

[17] A Nova és az Athenaeum néhány fennmaradt levele. Mindegyikben egy-egy mű átadásáról van szó. OSzK Kézirattár, Fond 3.

Egy másik reklám-lehetőség a szórólapok, tájékoztató füzetecskék készítése és terjesztése. Természetesen a Nova ilyeneket is nagy mennyiségben adott a vásárlók kezébe. Fennmaradt pl. az 1937-es könyvnapra kiadott, rózsaszín papírra nyomott kis füzetecske, amelyben friss kiadványaikat hirdetik. E reklámanyagok grafikai megoldásait Pályi Jenő készítette. A Nova egyébként 1935-ben, tehát a hetedik alkalommal megrendezett könyvnapon jelentkezett először külön kiadvánnyal. Aszlányi Károly, Tamás István, Vaszary Gábor egy-egy regénye és Megyery Sári verseskötete mellett Révész Béla Adyról szóló könyve jelent meg erre az alkalomra. A következő években általában négy könyvnapi kiadványuk volt. Három éven keresztül a Barabás–Szrubián–Török–Vaszary négyes szerepelt a reklámfüzetekben.

A rabat (a könyvkereskedői jutalék) minimum 25% volt, de a szoros verseny miatt a legtöbb kiadó legalább 30%-ot adott a terjesztőknek. Különféle egyéb alkalmi kedvezmények is voltak. A Novánál előfordult, hogy három könyv rendelésénél már 33 1/3%-ot adtak. Ha hat darabot rendeltek, akkor a hetediket ráadásul kapták, tíz könyvnél pedig a pluszpéldány mellett 40% volt a jutalék. Az 1934-es könyvnapi kiadványaiknál viszont csak tíz példány után járt a 33 1/3%, húsznál lett 35, harminc után 37 1/2 és ötven példánynál pedig 40%.

Természetesen nem minden könyvkereskedő szerezte be közvetlenül a kiadótól a könyveket. A vidéki terjesztést – az ügynöki hálózattal nem rendelkező cégek részére, tehát a Novának is – Földes Ede[18] könyvterjesztő vállalata végezte. Jutaléka 50% volt. Általában nem készpénzzel, hanem kilencven napos váltóval fizetett. Ezt le kellett számítoltatni a bankban, ami újabb költséggel járt.

A „Nova kalandos regényei"-t persze nemcsak könyvesboltokban árulták, hanem az újságosbódékban, IBUSZ-pavilonokban, pályaudvarokon, tehát minden olyan helyen, ahol a füzetes regények vásárlóra találhattak. A könyvek fogyása viszonylag lassú volt a két világháború között. A legtöbb kiadó ugyanis nemcsak gyors fogyásra törekedett (ami természetesen gyorsan pénzt hozott), hanem arra is, hogy egyes kiadványaik állandóan kaphatók legyenek. Ha egy mű elfogyott, általában azonnal új kiadást készítettek. Így egyrészt az író neve és a könyve állandóan a kereskedői és vásárlói köztudatban volt, másrészt ennek a kiadásnak már sokkal alacsonyabb volt a költsége, tehát innentől számított a könyv igazi pénzügyi sikernek.

Például Fannie Hurst *A nagy kacaj* című regényét a Nova 1942 februárjában vette át az Athenaeumtól, s a könyv nemsokára meg is jelent. Egy kimutatás szerint – amit az Athenaeumnak küldtek el,[19] a nekik járó jutalékkal együtt –a kinyomott 3000 példányból egy év alatt 1500 fogyott el 8,30 pengős áron. Tehát a könyv fogyása elég jól alakult, várható volt, hogy másfél-két év múlva a teljes készlet elfogy. Ebben az esetben a kiadó már tisztes haszonra

[18] 1887-ben született. 1930-ban alapította vállalatát, előtte az Athenaeum terjesztési részlegénél dolgozott. Cége 1942-ben beleolvadt egy nagyobb könyvterjesztő vállalatba.

[19] OSzK Kézirattár, Fond 3.

számíthatott. Persze az igazán nagy „fogás" akkor volt – mint azt fentebb említettük –, amikor röviddel a megjelenés után második kiadást kellett nyomtatni, nem beszélve az esetleges további kiadásokról, amelyek már extra profitot eredményeztek. Természetesen előfordult az is, hogy egy könyv roszszul fogyott. Ilyenkor különféle árengedményekkel próbálták növelni a vásárlókedvet.

5. A „háziszerzők"

„Kis nagy írók" – Lányi András[20] után így nevezhetjük azon írók csoportját, akik kétségtelen talentumuk ellenére sem voltak képesek igazán jelentős művet alkotni. Erőiket szétforgácsolták, ponyvaregényeket írtak, hogy meg tudjanak élni, aztán valahogy sosem készült el a „nagy regény"...

A Nova legismertebb szerzője kétségkívül Rejtő Jenő (1905–1943) volt. Miután néhány kisebb regénye jelent meg más kiadóknál, Müllerék karolták fel, és adták ki szinte minden művét. Legendák terjedtek el arról, hogy mennyi pénzt keres Rejtő a Novánál, és arról, hogy a kiadónál elfogadják a kéziratait darabonként is – Rejtő hitelezői tehát „valutaként" használták ezeket stb. 1941-ben azonban Rejtő összeveszett Müller Pállal, és öt év után más kiadóhoz szerződött. Néhány fennmaradt levelében elmarasztalóan ír a Nováról, ugyanakkor elismeri szakmai tudásukat és tisztességüket.

Aszlányi Károly (1908–1938) zenei pályára készült, de első novellája után, amely 1927-ben díjat nyert a *Nyugat* pályázatán, író és újságíró lett. 1935-től főleg a Novánál publikált, regényei legtöbbször a könyvnapra jelentek meg, kiemelten kapott reklámot. Fordítóként is alkalmazták, pl. Leslie Charteris *Angyal*-történeteit ő ültette át magyarra.

Török Rezső (1895–1966) hét sikeres vígjátékot írt a korábban Ady Endre köréhez tartozó Emőd Tamással. Első regénye, *A férfi mind őrült*, 1936-ban jelent meg a Rózsavölgyi kiadónál és nagy sikert aratott. Innentől kezdve az összes könyve (szám szerint 18) a Novánál jelent meg. Stílusa gördülékeny, zamatos; egyszerre választékos és köznapi. Regényei némiképpen az angol Wodehouse műveivel hasoníthatók.

Vaszary Gábor (1897–1985) már fiatalon díjat nyert egy mesekönyvével. Párizsból hazatérve megírta *Monpti* című regényét, amely a Singer és Wolfner kiadónál jelent meg, de 1935-től a Nova lett az állandó kiadója, amely 15 könyvét adta ki. Ifjúsági regényei – merész pikantériájuk miatt is – több kamaszgeneráció kedvenc, „pad alatt olvasott" könyveivé váltak.

E négy nagy mellett volt még néhány – ma már kevéssé ismert – író, akiket a Novához kapcsolhatunk: Tamás István (1904–1974), Barabás Pál (1902–?), Szrubián Dezső.

[20] LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá vá)lása.* Bp. 1988. 122.

6. *A munkatársak*

A Nova Irodalmi Intézet nem egyszemélyes kiadó volt.[21] Nem pusztán Müller Dávid volt a tulajdonos, hanem a fia és felesége is benne volt a cégben. Több gépírónő is dolgozott náluk, mint az a Rejtő-levelekből kitűnik. Két tisztviselőjükről pedig több adat is napfényre került.

Pangl Ferencet a háború idején katonának hívták be, valahol a keleti harctéren, vagy hadifogságban halt meg. Bleuer Tibor 1942-ben munkaszolgálatos lett, és 1943. február 15-én halt meg.[22] Adminisztratív munkakörben dolgozott, egy Rejtő-levél szerint Müllerék távollétében ő fizette ki az írók előlegeit.

A „Nova kalandos regényei" sorozatát Tábori Kornél (1879–1944) szerkesztette. Tábori újságíró volt, a bűnügyi riport első magyar művelője. 1919-től több dokumentumot adott közre a bécsi titkos levéltár anyagából az 1848-as eseményekkel kapcsolatban. Új Csokonai-kéziratokat fedezett fel, s ennek kapcsán Kner Imrével is kapcsolatba került. 44 fordítása jelent meg a Nova kiadásában, Gergely György álnéven is. A nyilas uralom alatt deportálták, Auschwitzban halt meg.

Tábori Pál (1908–1974) alapítója és társigazgatója volt a Mideuropean Literary Service nevű irodalmi ügynökségnek. Főleg angol szerzőktől fordított (Walpole, Huxley, Wassermann, Dreiser stb.). A Novánál 28 különböző műfajú fordítása jelent meg, Barlay Péter álnéven is. 1937-ben Angliába emigrált, és főleg angol nyelvű művei jelentek meg. 1962-ben a PEN nemzetközi íróalapjának főtitkára volt.

Pályi Jenő (1900–1952) hosszú éveken át ellátta a kiadó összes grafikusi feladatát. Gyermekeknek szóló képeskönyvei, leporellói is megjelentek a Novánál. Összesen 26 mű címlapján szerepel a neve. 1945 után, s főleg a Nova megszűntével, a *Ludas Matyi* című hetilapban jelentek meg karikatúrái.

A kiadó sokat foglalkoztatott fordítói voltak még: Braun Soma (1890–1942), Gáspár Margit (1905), Supka Géza (1883–1956), Emődi Hajós Zsuzsa és Torday György.

7. *A háborús évek*

1942. július 17-én megjelent a Budapesti Közlönyben az a miniszterelnöki rendelet, amelyet a korabeli sajtó „ponyvarendelet"-ként emlegetett, és az olcsó ponyvák megjelenését korlátozta a háború miatti papírhiányra hivatkozva.

[21] Itt említem meg, hogy Hegedűs Géza személyes közlése szerint, *Az életművész hagyatéka* című művében szereplő Hollender nevű ponyvakiadót Müller Dávidról mintázta. Azonban ez a Hollender – bár külsőségekben találónak tűnik: nagydarab, robosztus ember, akinek nagy autója van, mert a kicsibe be sem fér stb. – egy személyben vezeti a kiadóját, amelynek falait ponyvaregények borítói díszítik, s mindösszesen csak egy titkárnője van stb. Ez aligha lehetett a Nova kiadó valós képe.

[22] A még élő hozzátartozók közlései.

Eszerint a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, naptárt és füzetet csak miniszterelnöki engedéllyel szabad előállítani. Az engedélyhez a kiadó és a kiadvány fontosabb adatainak közlésén kívül ívenként tíz pengő eljárási díjat is kellett fizetni a kiadónak. (A „Nova kalandos regényei"-nél tehát 120 pengőt.) Szankcióként hat hónapig terjedő elzárást, illetve akár 8000 pengő büntetést helyezett kilátásba a rendelet. A kérelmezési kötelezettség visszamenőleg is érvényes volt 1939. január elsejétől! Tehát az azóta megjelent kiadványokat is kérvényezni kellett, illetve a megmaradt példányokat át kellett adni (mázsánként 4,50-ért mint hulladékpapírt), a Magyar Papíripari Nyersanyagbeszerző Kft-nek.[23]

A Novánál nem vállalták a kérelmezéssel járó vesződséget és a tetemes többletköltséget: a „Nova kalandos regényei"-sorozat abbamaradt. Sorozaton kívül kiadtak még egy Nagy Károly (Charles Lorre)-regényt, de belátták, hogy nem éri meg a krimik kiadása.

A harmincas évek végétől az egyre jobbra tolódó magyar kormányok több törvényt és rendelkezést léptettek életbe a zsidó lakosság ellen. 1944. április 5-től pedig kötelezővé tették a sárga csillag viselését, valamint elrendelték a zsidó boltok lezárását és áruik leltározását. A listát a Kereskedők Országos Egyesülete részére kellett elküldeni. Itt lehetett igényelni ezeket a boltokat, természetesen csak árjáknak.[24] A Sztójay-kormány hamarosan újabb rendeletet hozott, „a kiadói ipar engedélyhez kötéséről", ami azt jelentette, hogy az addigi kiadói jogosultságok megszűntek, újat viszont zsidó nem kaphatott.

Müller Dávid, aki nemrég még büszkén vallhatta magáról, hogy magyar kiadó és Magyarország tornászbajnoka, most egyszeriben „csak egy zsidó" lett, másodlagos állampolgárnak érezhette magát.

Ilyen körülmények között csodálatra méltó, hogy a Nova egyáltalán kiadott valamit. Márpedig öt könyv jelent meg 1944-ben, természetesen még az év első harmadában. Egy képeskönyv gyermekeknek, egy Brett-Young-regény, egy Fannie Hurst és két Upton Sinclair. Csupa angolszász szerző, a háború kellős közepén, egy olyan országban, amelyet a német-barát kormány és közhangulat uralt.

A *Budapesti Közlöny* 1944. április 30-i számában rendelet jelent meg „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában". Eszerint a zsidónak számító személy műveit tilos sokszorosítani, közzétenni, forgalomba hozni, terjeszteni, kölcsönadni, vagy bármilyen más módon használatba bocsátani. A könyvtárakban lévő példányokat be kellett jelenteni, és beszolgáltatni „hulladékhasznosításra" a fent nevezett papíripari cégnek. A szállítás költségei is a beszolgáltatót terhelték.

A rendelet mellékletében pedig felsorolták azokat a szerzőket, akiknek művei bezúzandók (a listát később többször is kiegészítették, a Zsidókérdéskutató

[23] A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI Pál: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása" az 1940-es évek elején.* = MKsz 1988. 1. sz. 41–46.

[24] STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Bp. 1982. 284.

Magyar Intézet közreműködésével). Az alábbiakban csak azok nevét közlöm, akik valamilyen kapcsolatban álltak a Novával (zárójelben a Novánál megjelent művek száma):

Magyarok: Altai Margit (6), Andai /Axelrad/ Ernő (1), Aszlányi /Ausländer/ Károly (7), Bús Fekete László /Trauerschwarz Pinkasz/ (2), Forró /Friedmann/ Pál (6), Gáspárné Dávid Margit (5), Karinthy Frigyes (1), Korcsmáros /Reich/ Nándor (1), Révész Béla /Roth Benjámin/ (1), Tábori /Tauber/ Kornél (csak fordítás: 44 darab), Tábori Piroska (1), Török Rezső (18), Török /Weltmann/ Sándor (2), Újhelyi Nándor (1), Zsolt /Steiner/ Béla (2).

Külföldiek: Schalom Asch (1), Hugo Bettauer (12), Maurice Dekobra (4), Alfred Döblin (1), Lion Feuchtwanger (2), Bernhard Kellermann (2), Karl Marx (1), Guido da Verona (2), Franz Werfel (6), Jakob Wassermann (2), Otto Zarek (2).[25]

E rendelet szerint a Nova-kiadványok közül 25 szerző 89 műve bezúzandó volt...

A nyilas kormány 1944. november 9-én a zsidók számára gettót jelölt ki. Magas fakerítésekkel lezárták a Nagyatádi Szabó István – Király – Rumbach Sebestyén – Madách Imre – Károly király utcák által határolt területet. Az itt lévő 4513 lakásban kb. 70 000 személyt őriztek. Hamarosan megkezdődtek a deportálások is. A budapesti gettó 1945. január 18-án szabadult fel. A túlélők között ott volt a 78 éves Müller Dávid is, feleségével és 47 éves fiával együtt.

8. Az utolsó évek

Budán még folytak a harcok 1945 februárjában, de Pesten már szerveződött az élet. Újjáalakult a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Szövetsége és az egyes kiadók és nyomdák is kezdtek talpra állni. Az újságokban hirdetmények jelentek meg, hogy a munkások, tisztviselők jelentkezzenek cégüknél. Megkezdődött a háborús károk felmérése és helyreállítása.

A Novának – nem lévén nyomdája vagy papírraktára – természetesen csak az Andrássy úti irodáját, illetve a Teréz körút 1/a alatt lévő könyvesboltját kellett rendbehoznia. Még abban az évben két könyvet adtak ki: Upton Sinclair *Jimmie Higgins* című művét, és Török Rezső legújabb regényét: *Enyv és szappan.* A Nova háziszerzője ebben a művében először és utoljára kirándul a politika területére. Budapest háborús éveit meséli el egy bújkáló zsidó család kalandjain keresztül. Többször is név szerint emlegeti Horthy Miklóst (ez már politikának számított, hiszen addig ilyesmit egy író sem tett...), Vaszary Jánost (aki a színészkamarából kidobta a zsidókat) stb. Maga a cím is a koncentrációs táborokra utal. A könyv vége – bár természetesen a felszabadulással végződik – pesszimista: „Magyarországon vagyunk, itt minden megtörténhet."

[25] A rendeletet és a listát teljes terjedelmében idézi TRÓCSÁNYI Zoltán: *A budapesti német könyvharácsolás.* = MKsz 1945. 1–4. sz. 2–8.

A Nova újrakezdését egy haláleset árnyékolta be. Müller Dávid, aki túlélte a nyilas uralmat, a gettóba zárást, a deportálást – 1945. december 27-én meghalt Angyalföldön, a Szabolcs utcában. Hogy mi történt vele, talán sohasem fogjuk megtudni.[26] A Corvinában egy rövidke cikkben búcsúztak el tőle.[27] A továbbiakban Müller Pál vette át a kiadó vezetését.

1946-ban is mindössze öt könyvet adnak ki: négy Upton Sinclair-regényt, köztük az egyiket közös kiadásban a londoni székhelyű Lincolns Prager kiadóval. Ez a cég minden bizonnyal a korábban Prágában kiadót működtető, majd Londonba emigráló Prager Jenő vállalata volt.[28] Az ötödik könyv ismét csak Török Rezsőé. Új művében mind témában, mind hangulatban visszatér a harmincas évekbe.

Az ebben az évben dúló infláció természetesen a könyvszakmában is éreztette hatását. A megoldás – mint az első világháborút követő időkben – a szorzószám bevezetése volt, amelynek megállapítása az egyesület kiadói választmányának feladata volt. Az alapár megfelelt az 1944. decemberi bolti árnak. Az első szorzószám, 1945. június 15-én, a 10 volt. Átlagban hetente emelték, az utolsó 1946. július 27-én lépett életbe és – 200 000 000 adópengő volt! Ez lett egyenlő 1 forinttal, és így az alapár megegyezett a forint-értékkel. Egyébként a könyvkötészeti, valamint a papírárak változása is hasonló módon, szorzószámmal történt.[29]

Az 1947-es év a talpraállás éve volt az egész könyvszakmának éppúgy, mint a Nova Irodalmi Intézetnek. Müllerék harminchárom új könyvet adtak ki, és ennek majdnem a fele magyar szerzők munkája. Öt év után ismét részt vettek a könyvnapon, méghozzá hat kiadvánnyal.

Több angolszász író könyve is megjelent ebben az évben a Novánál: Louis Bromfield, Sinclair Lewis, Upton Sinclair két-két regénye. És kiadtak egy különleges könyvet is: James Joyce világhírű *Ulysses*ét – a könyvet, amit eddig lefordíthatatlannak tartottak –, Gáspár Endre magyarításában. Csak egyetlenegy kiadásban készült, mindösszesen ezer példányban, a könyvkereskedők és a könyvgyűjtők részére. A kétkötetes, famentes papíron, nagy albumalakban megjelent díszkötésű kiadvány előfizetési ára 180 Ft volt, a megjelenés utáni bolti ára pedig 220 Ft. Nem volt olcsó könyv, az bizonyos: annak idején egy nagy gyakorlattal rendelkező könyvesbolti eladónak 680 Ft fizetése volt havonta...[30]

[26] Sírkövén, ahol felesége mellett fekszik, a következő felirat áll: „Itt nyugszik Magyarország többszörös tornászbajnoka és viadora / Müller Dávid / a legjobb apa és férj / 1867–1945." (Budapesti Izraelita köztemető, 1/a parcella, 16. sor 8. sírhely)

[27] Corvina 1946. 1. sz. 1.

[28] KOLLIN Ferenc: *A Prager könyvkiadó története* (Bp. 1977.) című könyv szerzőjének személyes közlése.

[29] MÁTÉ Károly: *A magyar könyvkiadás helyzete a pénzromlás idején.* = MKsz 1946. 1–4. sz. 131–136.

[30] VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957.* Bp. 1985. 96.

Ebben az évben a Nova a 11. helyet foglalja el a kiadványok számát tekintve a mintegy hatvan kiadó közül. Ezzel a legnagyobb középkiadónak számított. Előtte, a 10. helyen, az Athenaeum állt, mindössze héttel több kiadványával.[31]

Ám a fellendülés a Nova esetében csak egy évig tartott. 1948-ban már csak 12 könyvet adott ki, és ezek között már egyetlen magyar szerző munkája sem volt. Ismét Upton Sinclair művei voltak a fő kiadványok: négy művét jelentették meg, ebből hármat közös kiadásban a Lincolns Pragerrel. Nem véletlen ennek az írónak a kiválasztása: amerikai volt, olvasmányosan írt, nagy sikere volt az olvasók körében. Ugyanakkor közismerten baloldalinak számított, ami viszont az akkori kultúrpolitika számára volt fontos – és az idő előrehaladtával egyre fontosabb. Az újságokban, folyóiratokban megjelent könyvismertetések egyre inkább ideológiával teltek meg. Az addig elismert szórakoztató szerzők (a Novánál pl. Török Rezső) egyszerre „osztályidegen, burzsuj" írókká lettek a hatalom szemében, akik jelenléte nemkívánatos a magyarországi könyvpiacon.

A következő évben már csak egyetlenegy könyvet adott ki a Nova: ez is egy Upton Sinclair-regény volt. Müller Pál – hasonlóan a többi kisebb kiadóhoz – belátta, hogy ez a világ nem kedvez egy magáncégnek, főleg nem egy bestsellerekkel foglalkozó magánkiadónak. Kiváró álláspontra helyezkedett tehát: érdemes lesz-e továbbra is könyvkiadással foglalkozni?

Nem kellett sokáig várnia. Pár hónap múlva, 1949. szeptember 29-én megjelent a *Magyar Közlöny*ben egy minisztertanácsi rendelet az „egyes vállalatok felszámolásának szabályozása tárgyában". E rendelet egyik pontja szerint az illetékes miniszter bármikor utasítást adhat a vállalat felszámolására, ha a vállalat viszonyaiban „fontos ok van a felszámolás elrendelésére". Abban a korban ez elégségesnek számított, nem is volt szükség részletesebb indoklásra: Az abban az időben alakult Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatnak ugyanis könyvesboltokra volt szüksége.[32]

Az államosítással megbízott néhány személy hamarosan megjelent a Nova irodájában, a „Sztálin út" 32. alatt, és közölték a tulajdonosokkal, hogy a Népművelési Minisztérium rendeletére a Pénzintézeti Központ lefoglalja a kiadóvállalatot. Felszólították Müller Pált, hogy adja át a kulcsokat, hagyja el a helyiséget, utasítsa az alkalmazottakat, hogy ők is távozzanak el, de a személyes holmijaikon kívül semmit sem vihetnek magukkal, s később majd a Nemzeti Vállalatnál jelentkezhetnek munkára. Mindezek elvégzésére öt percet adtak. Leltárt vettek fel mindenről, átadták a kulcsokat a KNV megbízottjának, és elmentek. A felszámolás lebonyolításához magukkal vitték a cég gazdasági-pénzügyi iratait, ezeket azonban nem sokkal később bezúzták.[33]

[31] VARGA Sándor: *i. m.* 95.

[32] VARGA Sándor: *i. m.* 155.

[33] A procedúra menetét így írja le CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó visszaemlékezései 1945–1963.* Bp. 1988. 80. Megemlíti, hogy még egy esernyőt is csak engedéllyel vihettek magukkal... Ha – akkoriban a „rendszer emberének" számító – Cserépfalviékkal is így bántak, elképzelhető, hogy a többi kiadónál mik történtek.

Így az egész kiadó állami tulajdonba került, ami egyet jelentett a felszámolással. Ebben az időben több másik könyves cég is megszűnt: mindegyiknek volt nyílt árusítású könyvesboltja...[34]

Még egy hivatalos aktus volt hátra a kiadó életében. December 2-án a *Corvina* 1949. évi 48. számában egy rövid hivatalos hír jelent meg, amelyben bejelentették, hogy a Nova Irodalmi Intézet államosítás folytán kilép a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Szövetségéből.

Müller Pál a továbbiakban mint sportoktató dolgozott. 1957. január 3-án halt meg idegbénulás következtében. Sírja csak egy jeltelen földhalom a temetőben.

*

A Nova megszűnésével együtt 1949-ben egy korszak is végetért Magyarországon: a többi magánvállalkozással egyetemben, hosszú időre lezárult a magánkiadók jelenléte a kulturális piacon. De az olyan középkiadók, mint pl. a 25 évig működő, s ezalatt 583 művet megjelentető Nova könyvei ma is megtalálhatók a könyvtárak, antikváriumok és a könyvbarátok polcain.

GÁBOR BÁLINT

L'histoire de la maison d'édition Nova

L'auteur a écrit l'histoire de l'Institut Littéraire Nova, fondé en 1924. La firme commune de Mór Müller et de Dávid Müller ne s'occupa, à partir de 1924, sous le nom d'Institut Littéraire Nova, que de commerce de livre et d'activité d'éditeur. L'étude analyse les publications des premières années de l'entreprise qui avait une tendance à la hausse jusqu'au commencement de la crise économique. Après la crise, ils cherchèrent à sauver l'entreprise voisine de la chute par des innovations: ils publièrent des auteurs modernes dans un vêtement uniforme, et ils lancèrent la collection „Les Romans d'Aventure de Nova". L'auteur analyse ces publications à la base de leur genre et de leur langue et il démontre, à l'aide d'une statistique, que la maison d'édition publia en somme 583 livres, c'est-à-dire 23 volumes par an. Après avoir présenté les auteurs et les collaborateurs intérieurs, l'étude rend compte de la dernière période de la maison d'édition, des années de guerre quand, de parmi les publications de Nova, 89 ouvrages de 25 auteurs furent broyés, et du renouveau, certes court, dans les années d'après guerre, de 1945 à 1949.

[34] VARGA Sándor: *i. m.* 155.

KÖZLEMÉNYEK

Adalbert „főúr" állítólagos könyvei Pannonhalmán. A *Magyar Könyvszemle* 1878-i évfolyamában Kuncze Leó hívta föl a figyelmet a Pannonhalmi Főapátság levéltárában Caps. VII. B. jelzet alatt őrzött 12. századi végrendeletre és abban egy könyvekre vonatkozó érdekes adatra. A végrendeletet egy közelebbről nem ismert Adalbert nevű személy állíttatta ki vagyonáról, mielőtt II. Géza király szóbeli üzenetének átadására indult Roger szicíliai királyhoz, előrehaladott korára és a közbejöhető veszedelmekre való tekintettel. Maga a végrendelet datálatlan. De mivel a követség 1153-ban utazott Dél-Itáliába, kétségtelen, hogy a végrendelet is ebben az évben kelt.[1]

A végrendelet utolsó sorában az olvasható, hogy összes könyveit („omnes libros"), amelyeket saját tulajdonában bír („quos proprios habeo"), a Szent Márton egyháznak, tehát Pannonhalmának adja („ecclesie Beati M[artini] commendo").

Az oklevél szövegét rámásolták a küszéni apátság alapító-levelére is, és beírták az ugyancsak a pannonhalmi levéltárban található „Liber ruber" néven ismeretes kódexbe, amelybe 1240 táján átmásolták az apátság legfontosabb okleveleit. Az oklevelet Wenzel Gusztáv közölte az *Árpádkori új okmánytár*ban,[2] később pedig a pannonhalmi rendtörténet.[3] Az ajándékozásról szóló sorokat és az ajándékozás tényét megismételte Zoltványi Irén ugyanabban a pannonhalmi rendtörténetben, 1902-ben.[4] Ugyanígy megemlékezik róla Gulyás Pál összefoglaló magyar könyvtörténetében 1961-ben.[5]

Azonban Závodszky Levente már 1913-ban kétségbe vonta magának az oklevélnek a hitelességét, szerinte az 1240 tájáról való hamisítvány.[6] Megállapítását két érvre alapozta. Az egyik az, hogy a végrendeletben Magyarország még „Hungaria"-ként szerepel, már pedig szerinte II. Géza idejében még csak az „Ungaria" alak használatos. A másik pedig az, hogy a kolostor főapátja („archiabbas") van említve, pedig Pannonhalma a 12. században nem főapátság, hanem apátság volt. Amint Závodszky írja, a 12. században még külföldön is csak Clunyben volt főapát, Magyarországon pedig az egész középkorban csak egyszer fordul elő a főapáti cím, 1433-ban. Sőt még 1510-ben, a főapátság megszervezésekor is a kolostor vezetőjét csak „apát"-nak választották.

Minthogy a végrendelet szövegének másolata ott látható a küszini apátság említett alapítólevelében, Závodszky ezt az utóbbi oklevelet is hamisnak véli.

[1] KUNCZE Leó: *A pannonhalmi Szentbenedekrend könyvei.* = MKsz 1878. 168–170.
[2] WENZEL Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár.* I. Pest 1860. 64.
[3] *A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története.* I. Bp. 1902. 602–603.
[4] Uo. „A magyarországi bencés irodalom."
[5] GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* I. Bp. 1961. 137.
[6] ZÁVODSZKY Levente: *A Héder nemzetség.* = Turul 1913. 103–105.

Csakhogy Závodszky téved a Hungaria-Ungaria névvel kapcsolatban. Bár valóban gyakoribb II. Géza korában az „Ungaria" forma, a „Hungaria" alak is nemegyszer előfordul.[7] Ami pedig a főapáti címet illeti, ha egyetlen előfordulása 1433-ból való, akkor ez a Závodszky részéről 1240 tájára helyezett hamisítás idején éppen olyan anakronizmus, mint a 12. században. Itt tehát csak arról lehet szó, hogy a végrendeletet fogalmazó személy járatlan volt az egyházjogban és egy fokkal nagyobb tiszteletet akart kifejezni, mint ami az apátot megillette.

Ami már most Adalbert „főúr" személyét illeti, kétségtelen, hogy világi ember volt, mert felesége javára is végrendelkezik az iratban, sőt azt is kijelenti, hogy nincs kifogása az ellen, hogy az ő esetleges halála után felesége újra férjhez menjen. Eltekintve a „főúr" kifejezés szokatlan voltától, Adalbert nem lehetett nagybirtokos, mert a végrendeletben csak mintegy tucatnyi pusztáról („praedium") intézkedik, amelyeket vagy örökölt, vagy maga szerzett. A praediumok azonban nem nagyok, mert általában két-két szolgát ajándékoz velük együtt, egyszer egyet, egyszer hármat és egy-egy ekét (egy ekalaj!). Állatokról csak két esetben van szó, egyik esetben 12 ökör, egy másik prédiumnál 30 meg nem szelidített („indomitus") ló és 45 juh. De ha nem is nagybirtokos, de nemes ember kellett hogy legyen, mert feleségétől azt kívánja, hogy ha újra férjhez megy, választottja saját nemességének megfelelő legyen.

Miután földjeiről így intézkedett, néhány személynek, tehát szolgáknak, szabadságot ad („libertatem habeant"). Az állatait, marhákat, sertéseket a szegények ellátására rendeli. Különös, hogy semmiféle értékesebb ingóságról (fegyverek, ékszerek) nincs szó, hanem az irat végén következik a nevezetes mondat: „Omnes libros, quos proprios habeo, ecclesie Beati M[artini] commendo."

Dehát mire használhatott könyveket a 12. században Magyarországon egy világi nemes? Az olvasgatás még nem volt szokásban sokáig világi emberek közt, nemcsak nálunk, de sehol Európában. Gondoljunk csak arra a több mint háromszáz évvel későbbi jelenetre, amit Galeotto jegyzett föl Mátyás király korában. Arról volt szó, hogy a királyra várakozó előkelők kinevetik a köztük levő Báthory Miklós váci püspököt, mert az olvas és ők ezt nevetségesnek tartják.[8] De az is megfontolandó, hogy mintegy fél századdal Adalbert előtt az egész pannonhalmi apátságnak összesen 80 kódexe volt és ezeknek több mint a fele az istentiszteletet szolgálta, olvasmányszerű anyag csak 13 volt közte, pedig a Regula előírása szerint minden szerzetesnek naponta négy órát olvasással kellett töltenie.[9] Márpedig az „omnes libros" összes könyveket jelent, tehát nem egy-két darabról lehet szó.

Megoldódik azonban a kérdés, ha betűkiesésre, vagy nyelvtani hibára gondolunk. Nem „liber"-ekről, mint könyvekről van szó, hanem „líber"-ekről, azaz szabad emberekről. Csak egy e- betű kimaradt, nem „libros"-nak, hanem „liberos"-nak kellene lenni ott. Ilyen betűhiba máshol is van az oklevélben: „adhibitis" helyett „adibitis". Vagy Horvátország neve „Croatia" helyett „Crohacie". De az is lehet, hogy hiányos latin tudásról van szó. Ha a liber=könyv többes accusativusa „libros", az oklevél írója az azonos alakú „liber" = szabad melléknév többes tárgyesetét tévedésből vagy önkénytelen elírásból szintén „libros"-nak írta „liberos" helyett.

Tehát Adalbert nemes a maga személyes szolgálatában álló szabadokat kommendálja, bízza, adja át Pannonhalmának. Pontosan megfelel ez a fordulat a végrendelet egy előbbi mondatának, ahol azt olvassuk, hogy „Ancillas omnes, quas habeo, uxori mee concedo", tehát összes szolgálóit, akiket bír, feleségének engedi át.

[7] Kétségtelen, hogy II. Géza király korában még gyakoribb Magyarország nevének „Ungaria" alakja a „Hungariá"-nál, de előfordul ez az utóbbi alak is. Csak néhány példát erre: GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae.* Bp. 1938. 898., 1030., 1176., 1719.

[8] CSAPODI Csaba: *Báthory Miklós Cicero-kódexe.* = Antik Tanulmányok 1972. 97–98.

[9] CSAPODI Csaba: *A legrégibb magyar könyvtár belső rendje.* = MKsz 1957. 14–21.

Szabadokról szóló hasonló intézkedésről más egykorú oklevelekből is értesülünk. Így a bozóki apátság alapítója 1135-ben „Dedit etiam Lampertus comes duos liberos homines" (Lampert comes két szabad embert is adott).[10] Vagy 1131-ben Filo comes „predium meum, quod Ursu nominatur, cum servis et liberis, domibus et vineis monasterio Sancti Martini ordinavi". (Pusztámat, amelyet Ursunak neveznek, szolgákkal és szabadokkal, házakkal és szőlőkkel Szent Mihály monostorának rendelem.)[11] Egy 1146-i végrendeletben „predium, quod est in That, cum tribus hominibus et omni supellectili, domibus et uno libero... constitui possidendum." (Thaton levő pusztámat három emberrel és minden fölszereléssel, házakkal és egy szabaddal örökre birtoklandónak határoztam.)[12] 1152-ben egy Margit nevű nő ad Pannonhalmának egy Péter nevű szabadot: „do liberum nomine Petro."[13]

Tehát Adalbert „főúr" nem könyveiről végrendelkezett, hanem a saját személyes szolgálatában álló szabadokat kommendálja, ajánlja, adja, bízza Pannonhalmára. Adalbert könyveit tehát ki kell törölni a középkori magyar könyv- és könyvtártörténet adatai közül.

CSAPODI CSABA

Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei. Az elmúlt századokban városaink és falvaink életének sajátos, üde színfoltját jelentették a diákok – felekezettől független – iskolán kívüli szereplései, a rekordálások, kántálások, köszöntések. A régi, középkori eredetű diákszokás a 17. században élte fénykorát, amikor ünnepek alkalmával, ünnepek előestéjén a diákok csoportosan jártak házról házra, részben az ünnepet, részben a felkeresettet és családját köszönteni. Ilyen alkalmak voltak a névnapok, naptári ünnepek – karácsony, aprószentek, újév, vízkereszt, farsang, Szent Balázs és Szent Gergely napja, húsvét, pünkösd –, temetések, lakodalmak, disznótor, szüret stb. Az ünnep tartalmát, gondolatkörét felidéző énekekhez, versekhez vagy prózai szövegekhez általában jókívánságok is csatlakoztak, s gyakran adománygyűjtés céljával adták elő őket. Maga a köszöntő többnyire a kántor, a tanító által írt, vagy egyházi, irodalmi eredetű, folklorizálódott vers, illetve egyházi ének, népének volt. A régi kantációk dallamai nem maradtak fenn, szöveg is csak kevés, maguk a szokások azonban tovább éltek a néphagyományban. A legrégebbi adatok a 16. századból valók, és a karácsonyi ünnepkörrel kapcsolatosak. Ilyen a „Nékünk születék menynyei király" kezdetű ének, amely valószínűleg középkori eredetű. A 17. századból szintén karácsonyi, illetve Balázs- és Gergely-járáshoz kapcsolódó énekek maradtak fenn: például a *Cantus Catholici*ben (1651) szereplő, középkori eredetűnek tartott „Csordapásztorok", vagy a „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján" kezdetű ének a *Zöngedező mennyei kar* című, 1696-ban kiadott evangélikus énekeskönyvben.[1]

Hogy a tanítók által írt köszöntők, alkalmi versek többsége nyom nélkül eltűnt, nem meglepő, hiszen általában egyetlen alkalomra íródtak, a következő évben már más, új szövegeket mondtak

[10] FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis.* Buda 1825–1844. VII/5. 105–106.

[11] Uo. IX/7. 631–632.

[12] WENZEL: *i. m.* I. 58.

[13] Uo. 62–63.

[1] A bevezető részhez felhasznált szakirodalom: *Magyar Néprajzi Lexikon.* Főszerk. ORTUTAY Gyula. II. Bp. Akadémiai K. 1970. 283.; III. Bp., Akadémiai K. 1980. 27–30, 65–66, 310, 714; *A magyar népzene tára.* II. Szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Bp. 1953. Akadémiai K. 198; *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686.* Szerk. BÁRDOS Kornél. Bp. Akadémiai K. 1990. 218–219; MÉSZÁROS István: *Középkori kolduló diákjaink.* = FK 1961. 107–116.

– énekeltek a diákok. Vannak azonban kivételek: fennmaradtak például ifjabb Buchholtz György versei, aki naplójába pontosan feljegyezte néhány, a tanítványai számára írt köszöntő szövegét.

Ifj. Buchholtz György (1688–1737) nevét, apjáéhoz és fivéréhez hasonlóan, bár valamennyien folytattak irodalmi munkásságot is, mégis inkább természettudósként őrizte meg az irodalomtudomány. Id. Buchholtz György (1643–1724) evangélikus lelkészként nemegyszer volt szenvedő alanya a vallásüldözéseknek: mivel nem tagadta meg hitét, bebörtönözték, száműzték, majd végleg eltiltották hivatása gyakorlásától. A viszontagságok közepette egyháztörténeti, turisztikai, természettudományi műveket írt, s családi krónikát vezetett, amelyet később Jakab fia folytatott. Buchholtz Jakab (1696–1755) bebarangolta és leírta a Tátra vidékét, érceket, ásványokat gyűjtött. Munkásságát az udvar is elismerte, s megbízatást kapott az ország érckészleteinek felkutatására.

Az ifjabbik Buchholtz György Rozsnyón tanult, majd két évet (1709–1711) a greifswaldi egyetemen töltött. Az 1709. május 9-től 1737. július 25-ig vezetett naplója alapján pontosan végigkövethetjük élete eseményeit. Greifswaldból való hazatérése után másfél évig Rozsnyón, Lányi Pál házában házitanítóskodott, majd 1713-ban újabb, ezúttal csak néhány hónapig tartó peregrinációt tett német egyetemeken – Drezdát, Hallét, Jenát, Wittenberget látogatta meg. 1714 és 1723 között Nagypalugyán tanított, 1723-tól haláláig a késmárki evangélikus iskolát vezette. Négynyelvű hungarus volt, latinul, magyarul, németül, szlovákul egyaránt jól beszélt, írt és verselt.

Ifj. Buchholtz Györggyel keveset foglalkozott a magyar irodalomtörténetírás, és akkor is főként természettudományos munkásságát emelték ki a kutatók. Még *A magyar irodalom története* 2. kötete is csak mint Bél Mátyás munkatársát említi, s csupán annyit ír róla, hogy „késmárki iskolaigazgató, híres ásvány- és éremgyűjtő".[2] Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994) már valamivel többet árul el Buchholtz irodalmi tevékenységéről, megemlíti diáriumát, és azt, hogy tanítóként számos közjátékot, oratóriumot és iskoladrámát írt és játszatott diákjaival. Az utóbbi időben megjelent néhány cikk elsősorban a naplónak az iskolai színjátszásra, illetve Buchholtznak a drámai műnemben alkotott rövidebb műveire vonatkozó adataival foglalkozik.[3]

Buchholtz közel háromezer oldalas latin nyelvű naplójának[4] tartalmát Varga Imre a következőképpen foglalja össze: „nap mint nap, hol részletesen, hol rövidebben feljegyezte, mit csinált, mi történt vele és környezetében; kivel találkozott, kitől kapott és kinek írt levelet; mit tanult (majd később tanított), milyen munkát, mikor kezdett el olvasni, és mikor fejezte azt be; milyen célból, kinek írt verseket, beszédeket, sokféle témáról különböző írásokat; mikor, milyen templomban orgonált, hallgatott prédikációt és kitől, (majd később mikor, milyen nyelven és miről tartott ő maga beszédet); kinél ebédelt, vacsorázott (majd később, kit látott vendégül). Számot ad halálesetekről, temetésekről, lakodalmakról, születésekről, egyházi, iskolai ünnepségekről, összejövetelekről, gyűlésekről; utazásairól, kirándulásairól; nevezetességekről, könyvtárak látogatásáról stb. Beszámol a hallott vagy olvasott hírekről."[5]

Naplójába gyakran verseit is beírja. Ezek zömmel latin nyelvűek, de néhány magyar és német is akad köztük. A késmárki években sokszor utal szlovák versekre, szlovák nyelvű szöveg azon-

[2] *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., Akadémiai K. 1964. 469.

[3] VARGA Imre: *Buchholtz György és az iskolai színjátszás.* = ItK 1983. 212–224.; VARGA Imre: *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről.* = ItK 1984. 192–194.; SZELESTEI N. László: *Buchholtz György dialógusai.* In: *Barokk színház – barokk dráma.* Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1997. 132–141.

[4] Diarium cum itinerario I–II. jelenlegi lelőhelye: Martin (Szlovákia), Matica slovenská, III. skupina, č. 11–12. Mikrofilm: MTAK, A 1989–1991.

[5] VARGA I.: *i. h.* 1983. 213.

ban a naplóban nincs. A műfajok között többek közt névnapi köszöntő, anagramma, halotti búcsúztató, epitaphium szerepel. Többször találunk utalást egyes – főleg egyházi – énekek kinyomtatására.

A diárium magyar nyelvű versei mind köszöntők, s kivétel nélkül Buchholtz nagypalugyai tanítóskodása idején születtek. Nagypalugya a mai Szlovákia területén, Liptószentmiklóstól nyugatra feküdt (a Vág liptói víztározójának építésekor elárasztották). Artikuláris hely volt, vagyis olyan település, ahol a protestánsok szabadon és nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat, templomot, lelkészházat és iskolát építhettek. Lakói a 18. század végén szlovákok, artikuláris hely volta magyarázhatja a magyar nyelv jelenlétét.

Buchholtz a korabeli szokásoknak megfelelően az ünnepekre köszöntőverseket írt diákjai számára, amelyeket azok a kántálás során előadtak. A kisebbeknek magyar, a nagyobbaknak latin nyelvű verseket készített. Ezek a naplóban általában egymás után, egymás mellett szerepelnek, de nem tekinthetők egymás fordításainak: hol a versforma, hol a tartalom, hol mindkettő különbözik. A diárium összesen kilenc magyar verset tartalmaz,[6] ezek közül három húsvétra, egy pünkösdre, öt pedig karácsonyra készült. Buchholtz versei általában nem a házigazdát, hanem az ünnepet köszöntik, s sokkal inkább a népénekekhez, mint a jókívánságokat tartalmazó és adományokat kérő köszöntőkhöz hasonlítanak. Tartalmukban, kifejezéskészletükben meglehetősen hasonlóak: ismétlődő gondolatok, szavak, frázisok fordulnak elő bennük. Ennek magyarázata nem az, hogy az ünnep közeledtével Buchholtz fellapozta naplóját a korábbi években írt verseknél, s onnan merített újra ihletet, hanem az, hogy az általa is használt gondolat- és kifejezéskészlet az imádságok, népénekek révén benne élt a köztudatban, s így írás közben öntudatlanul is ezek a fordulatok jöttek a szájára, tollára.

Tipikus karácsonyi ének-felépítés volt például a korban a következő: örvendetes hír hirdettetik – megszületett Jézus a mi megváltásunkra – a próféták ezt már régen megjövendölték – ember, állat, természet mind örül – születésével Jézus megtörte a pokol és az ördög hatalmát – adjunk hálát, dicsőítsük, és kérjük, hogy halálunk után a mennybe juthassunk (az elemek sorrendje változhatott, illetve egyes részek néha kimaradtak). Számos példát találhatunk ilyen énekekre a kor énekeskönyveiben, a *Zöngedező mennyei kar*ban, a *Cantus Catholici*ben, vagy Tranoscius bibliikus cseh nyelven íródott, s más nemzetiségek által is használt evangélikus énekeskönyvében, a *Cithara Sanctorum*ban.[7] Hasonló felépítést követnek Buchholtz karácsonyi versei is, azzal a különbséggel, hogy nála az ördög hatalmának megtöréséről nincs szó (csak a húsvétra írott köszöntőkben), és némelyik versből a prófétákról szóló rész is kimarad. Hasonló a karácsonyi énekekéhez mind a korabeli énekeskönyvek, mind Buchholtz húsvéti köszöntőinek szerkezete is, csak Krisztus születése helyett feltámadása szerepel bennük. A pünkösdi énekeknek szintén megvolt a maguk jellegzetes tartalma és felépítése, ráadásul itt tipikusnak mondható a kezdősor is: „A pünkösdnek jeles napján..."[8] Buchholtz pünkösdi köszöntőjében is követi a népénekek mintáját, s az említett sort is felhasználja, igaz, versének második strófáját kezdi így.

[6] Gyakran csak a versek kiosztásának tényét rögzítette. Pl. 1718. ápr. 5. Pridie Rhitmi hungarici minimis distributi. Heri Hungarici majoribus Donatistis ...; 1718. dec. 14. Rhythmos exhibui minimis Hungaricos; 1719. márc. 30. Rhythmos exhibui minimis hungaricos; stb.

[7] Vö. *Cantus Catholici*, 1651. S. a. r. és kiad. RAFFAELI R. Rafaela nővér. Bp. 1935. 37–38. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 35.): „Ez nap nékünk dicsiretes nap..."; 42.: „En nagy vigaságos örömet hirdetek..."; *Zengedező mennyei kar.* Lőcse, 1726. 41–42.: „Hirdetek ti néktek Lelki nagy örömet..." *Cithara Sanctorum.* W Laubně, 1745. 55. sz. ének: „Krystus Syn Boži Narodil se nyni..."

[8] *Magyar Néprajzi Lexikon.* III. 28. (1. jegyzet); *A magyar népzene tára.* II. 198. (2. jegyzet).

Mindezen tartalmi egyezések ellenére pontos, szövegszerű megfeleléseket nem találunk a kor énekeskönyveiben szereplő népénekek és Buchholtz szövegei között, csupán bizonyos – protestánsok és katolikusok által egyaránt használt – frázisokat: vígan énekeljünk; örvendezzünk, vígadozzunk; nincs ereje/hatalma a halálnak/pokolnak; születék mi váltságunkra; vígy be az mennyországba stb. Az egyetlen hosszabb, énekeskönyvben is szereplő szöveggel egyezést mutató szakasz a következő:

„Vigán méltó énekelnünk
Christusunkat most ditsirnünk
Mert fel tamadt mi életünk..."

Ugyanezek a sorok a *Cantus Catholici*ben és a református költő Pécseli Király Imre egy énekében is szerepelnek, mégpedig a következő formában:

„Feltámadt az mi életünk,
vigan méltó énekelnünk,
Ur Christust dicsirnünk."[9]

Hogy a katolikus és a református szöveg közül melyik az eredeti, itt most kevésbé fontos (a kritikai kiadás jegyzetei szerint „lehet, hogy a katolikus változat a régebbi, és Pécseli ezt rövidítette és módosította a reformátusok számára"[10]) inkább maga a tény az érdekes, hogy a különböző felekezetek, bár hivatalosan tiltakoztak ellene, mégis közös énekszövegeket használtak. Nem tudjuk, hogy az evangélikus Buchholtz kitől hallotta az éneket, a reformátusoktól-e, akiknek énekeit Luther követői is használták, vagy a katolikusoktól. Az azonban valószínű, hogy nem a már kész ének plagizálásával akarta megkönnyíteni a versszerzés fáradságos munkáját a maga számára, hiszen más a sorok sorrendje, az eredetileg háromsoros strófa helyett pedig Buchholtznál négysorossal találkozunk (a negyedik sor teljesen különbözik Pécseli és a *Cantus Catholici*-beli változat szövegének folytatásától), hanem ismét csak arról van szó, hogy a köztudatban benne élő, az adott ünnep énekeihez szorosan hozzákapcsolódó, a hallgatóság által szinte elvárt motívumokat használta fel a köszöntő megírásához.

Buchholtz verseinek tartalmát tehát eleve meghatározta az alkalom, amelyre készültek, formailag azonban változatosak – akár egymással, akár latin párjukkal (ha van) vetjük össze őket. A sorfajták közt leggyakoribb a felező nyolcas, de van öt plusz hármas is, és négy-, valamint hatszótagú sorokból felépülő verssel is találkozhatunk. Egyes versek folyamatosan íródtak, mások három- vagy négysoros strófákra tagolódnak. Ez utóbbiak közt refrénes is akad. Változatos a rímrendszer is: páros-, bokor- és belső rímek egyaránt előfordulnak. A rímek minősége változó, csakúgy, mint maguké az énekeké: némelyik kicsit gyengébben sikerült, némelyik viszont egészen kiváló. Formai szempontból a legérdekesebb talán az 1716. április 4-i húsvéti köszöntő, amelynek sorai két, cezúrával elválasztott és belső rímmel összekötött félsorból állnak:

„Örvendgyünk ma / már hatalma
Az Pokolnak / és halálnak
Nincs ellenünk / mert minékünk
Fel tamada / váltságunkra
Kristus Urunk / Mi kiralyunk" stb.

[9] *Cantus Catholici.* 1651. 99. és *RMKT* XVII/2. Szerk. KLANICZAY Tibor és STOLL Béla. S. a. r.: JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla. Bp. 1962. 33. (Ez utóbbi változat csak helyesírásában különbözik a *Cantus Catholici*-belitől.)

[10] *RMKT* XVII/2. 279.

A versek szövege

1715. december 13.

Distribui item aliis minimis factos Hungaricos

O melly kedves kellemetes
Edes hirek hirdettettek
Angyaloktól az menyekbül
Hogy az Kristus kisdet Jesus
Születetett, vilagra lött.

Tiszta Szüztül, Mariatul
Váltságunkra, lelki jónkra
Azért mondgyunk, hálát adgyunk
Istenünknek, Megváltonknak Amen.

1716. április 4.

Rhytmos exhibui Pueris iterato:

Vagyon immar békességünk
Istenünkel csendességünk
Mert az dühös ellenségünk
Sem*m*it se tehet ellenünk.

Bár vadollya szüntelenül
Isten elett kegyetlenül
Halal, Pokol mostan rémül
Mert győzettetett ezentül.

Nincs ereje már halálnak
Ellenünk se a' Pokolnak
Se az étető vilagnak
Reszeseké Menyorszá*gnak*

Löttünk Kristus nagy kinyával
Ertünk való halálával
Győzedelmes viadallal
S-fényes fel támadásával.

O melly boldog mostan sorsunk
Nem árt már testi halálunk
Mert ha végsö inség rajtunk
Kristus az Menyégben útunk.

Azért szivel örvendezzünk
Idvözitönket ditsirjünk
Alázatossaggal kerjünk
Légyen k*egy*elmes Istenünk

Hogy több Husvéti örömünk
Lehessen im*m*ar minekünk
Erös Isten ály közöttünk
Mert csak benned bizik lelkünk

Item:

Örvendgyünk ma
Az Pokolnak
Nincs ellenünk
Fel tamada
Kristus Urunk
Hogy ö benne

már hatalma
és halálnak
mert minékünk
váltságunkra
Mi kiralyunk
Nékünk lenne

Békességünk
Győzedelmes
Közbenjáronk
Ally mellettünk
Mikor lelkünk
Te vagy nékünk

Üdvességünk
Ditsösséges
es szó szóllónk
Téged kérünk
válik tőlünk
egy Istenünk.

1716. december 18.

Pro pueris minimis rhythmos hungaricos feci.

1. Oh vigassagnak hireink
Es váltsagunknak napjaink
Betlehemnek várossaban
Született Kristus az olban
Örvendezzünk ma
Vigadozzunk ma

2. Mert im*m*ar vagyon örömünk
Mellyel Kristus most minékünk
Születésivel szerezte
az attya Istennél nyerte
Örvendezzünk ma, vigadoz*etc.*

3. Azért mi ötet ditsirjünk
Es buzgo szivel tisztellyünk
Igy lészen örök életünk
Menyországb*an* ditsösségünk
Örvendezzünk ma
Vigadozzunk ma

1717. március 17.

Rhythmos hungarice minimis dedi.

1
Vigán méltó énekelnünk
Christusunkat most ditsirnünk
Mert fel tamadt mi életünk
Menyorszagb*an* melly vezérünk

2
Feltamadt mi valtságunkra
Lelki s-testi aldásunkra
Hogy mi is fel támadhassunk
Es menyégben vigadhassunk

[folytatás március 19-én]

3
Nincs ereje az halalnak
Rajtunk se gonosz Pokolnak
Mert az Kristus Idvözitönk
Melly mi bennünk élet s-erönk

4
Győzedelmessen meg ronta
Öket s-minékünk meg-nyita
az egeknek fényességet
Es menyei ditsösséget

5
Ö tinéktek áldást adgyon
Melly is rajtatok maradgyon
Mig itt éltek e' vilagb*an*
Osztan fenyes menyorszagban

6
Véle edgyütt ditsosségb*en*
Vigadgyatok a' menyégb*en*
Idvözitönket ditsérvén
Allelujat énekelvén

7
Jesus Istennek Szent Fia
Bünösök*nek* meg váltója
Kegyelmedbül országodban
Vidd bennünket boldogságb*an*

1717. május 13.

Hungarici exhibiti sequentes

1. Örvendez most kereszténység
Kiben langol az egyesség
Mert S*zent* lélek az menyégbül
Küldetett az Ur Istentül.
2. Az Pünkösdnek jeles napján
Apostaloknak mindjajan
Mikor egyes akaratban
Jerusalemben egy házban
3. Valának, akkor egekbül
Nagy zugás lön mint nagy széltül
Mellyen sokan meg rémültek
de apostalok örültek.
4. Szent Léleknek ajándékán
Udvességes tanitásán
hogy tüzes nyelvekkel szóltak
Es népeknek praedikaltak
5. Mellyek szivekben be vettek
az igét s-mindjájan hittek
Hogy Kristus Isten*n*ek Fia
Bünösöknek meg valtoja
6. Mi is méltán örvendezzünk
Istenünket szivbül kérjünk
Hogy Szent lélek ajándékját
Külgyön szentséges malasztyát,
7. Hogy e' gyarló élet utan
Örvendezzünk menyországb*an*
Mind Szentekkel egyetemb*en*
Tökélletes ditsösségben

Minimis ex Rhythmo hoc datus 1. versus 6&7 item ut 6tus taliter mutantur: Azért mink is örvendezzünk

1717. jú lius 19.

Rhythmi dati sunt Donatistis sequentes

Gaudium Natalis Do*mi*ni

...

Hungarice
Oh öremmel tellyes hirek
Mellyek nékünk hirdettettek
Betlehemi Pasztoroktol
Aldott Isten Szent Fiátol

2

Melly hozzánk jött az egekböl
Mennyei ditsösségébül
Bóldog Szüztül születettett
Szegénységbe emberré lett

3

Hogy lelki szegénységünktül
Mentene s-az örök tüztül
Vinne fényes boldogságb*an*
Es tündöklö Menyországb*an*

4

Azért zengedezzunk vigan
Magasztallyuk ötet mostan
Hangos szóval énekelvén
Tellyes szivel ditsöitvén

5

Azon életnek adója
Ez világnak meg valtója
Áldgya meg K*egyelme*teket
Es szentellye mindeneket

6

Hogy ez gyarló élet után
Lehessetek menyorszagb*an*
Amen ugy legyen kérésem
En Ura*m* és en Istenem!

Latin.	Hung.
Gratulemur	Örvendgy szivem
Et laetemur	Most en bennem
Modulantes	Mert vig hirek
Et cantantes	Hirdettettek
Jesu nato	Hogy Kristusunk
Incarnato	Mi Jesusunk
Deo vero	Születettett
Nostro Hero	Vilagra lött
Qui virtute*m*	Boldog Szüztül
Ac salutem	Mariatul
Nobis dabit	Betlehemben
Nos ditabit	Szegénységb*en*
Iam interna	Váltsagunkra
Quam externa	Örök jonkra
Pace vera	Ö bévigyen
Sempiterna	Az menyégb*en*
Amen	Amen.

Hung.

Örvendetes hirek
Mostan hirdettettek
Az fényes egekbül
Hogy már születettett
Es e' vilagra lött
Kit vartak Istentul
Az Szent Patriarchak
Isteni Profétak
Régen tellyes szivböl

Azért örvendezzünk
Mi-is énekellyünk
Vig s-buzgó lélekböl
Edes Jesusunknak
Lelki Pásztorunknak
Mi minden erönkbül
Hogy ez élet utan
Vigye boldogsagb*an*
Ez testi inségbül
Amen.

BOGÁR JUDIT

Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar nyelvű szövege. Révai Miklós (1750–1807) tudós társaság-terveivel sokan és sokat foglalkoztak.[1] Egy 1784-ből fennmaradt, II. Józsefnek benyújtott tervezet (Propositio),[2] a nyomtatott címlapon magát másodiknak nevező *Planum* és az ahhoz kolligált tagnévsor (*Candidati*),[3] továbbá levelek és kortárs vélemények szolgáltak forrásként a kutatáshoz. Ezek mellett számításba vették a korszak más hazai tudományos és nyelvművelői kezdeményezéseit, azt is, hogy Révai adta ki Bessenyei György 1781-ben írt *Egy magyar társaság iránti jámbor szándék* című művét.[4] „A felállítandó magyar tudós társaságnak útja, módja" című szövegről a szakirodalom eddig nem tett említést, arra az aradi Megyei Könyvtárban bukkantunk rá.[5]

A kézirat nem árul el semmit eredetéről. Ívrét füzet, kötés nélkül. Másolat, s nem Révai Miklós kézírása. A szöveg végén álló coll. feljegyzés arra utal, hogy a kéziratot az eredetivel összeolvasták (esetleg a szerző átnézte). Aradra Orczy Józsefnek, Orczy Lőrinc fiának a könyveivel kerülhetett a Közművelődési Palota Könyvtárába, onnan pedig mai őrzési helyére, a Megyei Könyvtárba. Orczy József báró neve a *Planum*ban felvázolt társaság leendő elnökeként került szóba.[6]

Közölt szövegünk világosan tagolt, jól áttekinthető, talán az országgyűlés bizottságának tárgyalásaihoz készült változat. Ezt a feltevésünket támogatja az iratszerű forma, erre utal az első bekezdés. Tulajdonképpen a *Planum* szövege áll előttünk magyarul, hol rövidebb, hol bővebb változatban, más elrendezésben, logikus, tárgyalásra alkalmasabb felépítéssel.[7] Hiányoznak belőle

[1] Legutóbb kandidátusi értekezésében THIMÁR Attila: *Révai Miklós és az irodalom- és tudományszervezés, 1771–1791*. Bp. 1997. (Kézirat.)

[2] Propositio de Societate culturae linguae Hungaricae erigenda. Viennae, 31. Mart. 1784. Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, A 39, Acta Generalia, 3705. 784. – Kiadása: FEDERMAYER István: *Adalékok Révai Miklós győri éveihez*. = Győri Tanulmányok (17.) 1996. 5–53. A propositio szövege: 30–49.

[3] *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius*. Viennae, 1790. Hozzákötve folytatólagos lapszámozással: *Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae* ... Jaurini, 1791.

[4] Bécs, 1790.

[5] Biblioteca Judeţeană A. D. Xenopol. Jelzete: 134.792.

[6] CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században*. Pannonhalma, 1942. 55.

[7] Tartalmából, a pénzösszegek nagyságából ítélve késői változatnak tűnik.

pl. a társaság osztályairól szóló sorok. Az anyagiak tervezésénél üresen maradt helyek akadnak. A tárgyalások során természetesen változhatott is a tervezet. A korszakkal foglalkozó szakemberek bizonyára érdeklődéssel fogadják ezen új, magyar nyelvű változatot, s annak a *Planum*tól való eltéréseit értékelve időben is elhelyezik azt.[8]

A tervezet szövege:

A fel állítandó
Magyar Tudos Tarsaságnak Utja modja

Az Hazai Nyelvnek Kedvellöi, már annyira mentek javasolt Irásaikkal, Hogy a Nemes Hazának nem tsak nagyobb, és kissebb Tagjaiba gerjesztettek, nyilván ki teczö kivánságot, és akaratot a Magyar Nyelvnek virágzó állapotra való hozása eránt hanem még a Felséges Udvarnál is tett Szerentsés Lépések által, már a Felséges Kantzelláriát, s' a' F*elséges* Helytartó Tanatsot is meg inditották annak jova-tragyázására[!], s' lehetö elö mozditására. Erre nézve mind a Kivánoknak, mind az Akaroknak számokat együtt vévén a marad hátra: hogy egy olyan telyessebb Raizolat adassék elö, a melybe kiki által láthassa, mi az a mit eggyezö szivvel kivánunk, és akarunk.

A' bizonyos, hogy a Magyar nyelvet szándékozván tökélletességre-vinni, egy ehez értö Magyar Társaságot akarunk mindnyájan. A melyet, hogy egy formán akarjunk, Szükség ezen emlitett Tarsaságnak 1^{ször} is Tzélljját, és Foglalatosságát 2^{szor} Tagjait, ezek*ne*k Rendjét, Számát, választások modját. 3^{or} Az egész Tarsaság Fel állása modját (subsistentia) közellebröl meg határozni.

A Tarsaságnak Tzélja, és Foglalatossága

1^{ször} Ezen Társaságnak Feö Kiváltképpen való Tzélja a Hazai Nyelvnek Gyarapitása, masodos Tzélja pedig a [f. 1v] Magyar Tudományosságnak meg könnyittése, és ki terjesztése. A mely kettös Tzél, két nevezetes Jot foglal egyszersmind magába, az egész Hazára nézve. Ugyanis ez 1^{or} Nemzetünk*ne*k méltóságát öregbiti, minthogy a Hazai Nyelvet virágzobb Allapotra hozza, és az által az Idegenek*ne*k azt a tsúfos gunyolódását már valahára meg szünteti, a mely szerént azzal terheltek, hogy Nyelvünknek meg tanulására vagy leg alább meg értésére, leg kissebb Ut mutató Könyveink sintsenek 2^{or} Hazánknak Boldogulását elö mozditja azzal, hogy a Tudományokat közönségessebbekké kivánnya tenni. Minden bizonnyal ha Nemzetünk a Tudományok*na*k gyönyörködtetö izét született Nyelven fogja kostolni, és az azokbúl önként folyo sok féle Hasznokat nyilvánságossabban által látni; maid annyival is nagyobb Buzgosággal, nagyobb számmal és nagyobb elö menetellel fog azokhoz ragaszkodni.

Ezen kettös Tzél továbbá önként meg mutattya azt is, miben álljanak ezen Társaságnak nevezetessebb foglalatosságai.

Ehez képest leg elsöben is szükséges, hogy köz erövel, egy Nyelv Tanitó Könyv (Grammatica) dolgoztasson ki, és azután egy tökélletes Szó-Tár (Dictionárium) szedessen öszve, a Nyelvnek több üdök alatt el talált, és meg határozott Törvénnyei, és vezetése szerént. Ugyan ezen emlétett Ut mutatás szerént fognak

[8] Szövegközlésünkben a betűhű átírástól néhány esetben eltértünk. A ö, ő és ü, ű magánhangzókra mindenütt két pontot tettünk. A rövidítéseket dőlt betűkkel feloldottuk. Szókezdő helyzetben a másoló minden k-t és a legtöbb s-et nagybetűvel írt. A nagybetűs szókezdetet ezen betűk esetében egyéb betűkkel kezdődő szavak figyelembe vétele alapján gyakran kisbetűvel írtuk át.

mind a Tanuloknak számokra [f. 2] iratott, és azután iratando jó Könyvek, mind pedig azok, a mellyek az egész közönséget akármi módon nézik el készittettni. Lehetnek ezek nagyobb, és aprobb munkák lehetnek Holnaponként járó Darabotskák is.

E' felett még abban is fog ez a Társaság foglalatoskodni, hogy meg feitésre való Kérdéseket, és egyébb jelessebb Munkákat is tegyen ki Esztendöként, bizonyos Jutalom Igérettel, a ki dolgozásra, a már ki adatott Könyveket meg itéllye, és ki hirdesse: Azokat a melyek még ki nem adattattak, Kivált ha a Társaságnák Tagjaitúl való tsendes vérrel meg rázogassa, most elsöbe, talán tsak a Jó Magyarságra nézve, meg is jobbitsa ki nyomassa, s' a lehetö leg oltsobb áran el adassa.

Ezen Tarsaságnak Gondviselése, és Igazgatása alatt lehet a Magyar Játék-nézö Ház is némüképen: a mely a többek közt egyik leg foganatossabb eszköze volna a Hazai nyelv Gyarapittásának és különössen annak azokkal való meg kedveltetésének, a kikkel a Nevelés, és idegen szokás, a Hazai Nyelvet már régtül fogva, mint egy meg utáltotta, Nemzetünk*ne*k nem kitsin meg kortsulására.

A Tarsaságnak Tagjai

2^{or} A Tarsaságnak munkas Tagjaira nézve azt, az elö mozditok oly meg határozással vagynak, hogy a Tagok közt bizonyos Rend, és meg állitott Szám légyen, a Fizetésnek, és Jutalomnak [f. 2v] jobb moddal lehetö el Intézésére, szint ollyan Rend Tartás a Választásnak, és a Tagoknak még kivántató minémüségeikre nézve

A Tagoknak Rendjek, és Számok

A Társaságnak Tagjai három Rendbéliek lésznek, és igy fognak meg nevesztettni, 1° A Tisztes Tagok (Membra honoraria), 2^{or} A Rendes Tagok (ordinaria) 3^{or} Számfelett való Tagok (supernumeraria). Ide Járúlhatnak még a Társaságnak nevendékjei.

A Tisztes Tagok

1° A Társaságnak Tisztes Tagjai fognak lenni az Ország Nagyjai, a kik közül egynehányan, máris öszve munkálodnak, azután az Egyházi Renden lévö Jelessebb Ferfiak, fö Nemessek, és egyebek, a kiket a születés és az érdem oly állapotban helyheztetett, hogy a Társaságban való fárodságokért Jutalmat nem várnának: hanem egyedül a Haza Szeretete, és a Tudományokba való gyönyörködés lenne minden Ösztön, és elegendö meg Jutalmazások, azon kivül hogy ezeket a Tarsaság különös Tiszteletbe tartaná, mint hogy eö általok kivánna magát a Hazába tekéntetbe meg tartani.

A Társaságnak Elöl Jároi

Ugyan ezen Nagyságos Tagok közül választya a Társaság Elöl-Jároit is, a kik*ne*k Igazgatásoktúl függene ugy mint a Feö-Igazgatot (Director) és ennek két Másod Igazgatoit (Duo Prodirectores) ezen Nagyságos Tagoknak [f. 3] száma meg határozatlan lehetne.

A Rendes Tagok

2^{or} A Tarsaság Rendes Tagjainak neveztettnek az alatsonnyabb sorsu Hazafiak, a kik szejjel az Országba külömb külömbféle Hivatalokat viselnek, a melyekbül élnek, és a melyek mellet még is a Magyar Nyelvnek gyarapittására ki adott jelessebb Irásoikkal magokat már nevezetessekké tették, s' egyszersmind érdemesek*ne*k találtat-

tak, hogy a Társaságtúl minden Esztendöbe különös Jutalmat vegyenek, mennél fogva már, annyival is inkább le kötelesztettnek arra, hogy a Társaság*nak* köz dolgait meg egyesztetett erövel elö segittsék.

Ezeket a másod Renden lévö Tagokat kivánnya a Társaság mindjárt kezdetével huszonnégyre meg határozni, vaiha pedig üdövel kiváltha a Jutalom osztásra szánt Jóltévök Esztendöként való adakozások gyarapodik, többre is leg alább még fél annyira nevelhetné számokat, hogy a ként a Magyar Tudományosságban több Hazafiak*nak* adódnék ösztön, és alkalmatosság az érdemlésre.

A Tarsaság Helyben való Tisztei

Ezen rendes Tagok közül választattnak a Társaságnak szüntelen helyben együtt lakó, eggyütt dolgozó állando Tisztei, s' mint egy az egész Társaságnak oly együvé válagatott szine, hogy azok*nak* kezek közt minden nevezetessebb Tudományok a kivánt viragzásra fel emeltettessenek.

[f. 3v] Az eö számokat a Tudományoknak meszebb terjedt külömbségekhez képest, leg alább is tizenkettöre szükség ki terjeszteni, akik közül négyen meg külömbösztetett Tisztséget viselyenek, a Társaságnak köz munkái mellett a többi nyolcza pedig ezek*nek* Segéd Társai legyenek. Már a Társaságnak állandósága kivánsága, hogy ezen helyben dolgozó Tiszteknek, és Tagoknak bizonyos Esztendei fizetések légyen, azon Jutalom felül, a mely a nagy szivü adakozásbúl minden Rendes Tagoknak osztatik.

Közönséges Foglalatossága a Helyben lakó Tagoknak

Ezen Helyben lako Tagoknak atalyában, és egyenessen Hivatalbéli foglalatosságai azon kivül hogy kiki ott is el jár a maga kényéhez s' elmebéli tehetségéhez képest választott különös munkájába e követezendök fognak lenni.

Ök folytattyák a' többi Társakkal valo levelezést, Gondját viselik, a Társaság Könyv Házának, Nyomo Mühelyének, Könyv Áros Boltyának, Sürgetik, és igazgattyák a ki botsátandó Könyveknek, és különössen a holnaponként járó külömb külömb Irásoknak mind tsinos, és hibák nélkül való ki nyomásokat, mind pedig azoknak Ország szerte való leg alkalmatossabb el terjesztéseket számban veszik a Jövedelmet ki osztyák, a Jutalmakat, és Fizetéseket, s'min[f. 4]denekrül számot is adnak a Társaság*nak*, a mely számadás ki is botsátodik nyomtatásba abban a Kalendariumban, a mellyel a Társaság Pártfogoinak, és Tagjainak Esztendöként fog kedveskedni, hozzá nyomtatván a Társaság személyein kivül a Társaságnak egész esztendö*nek* által volt Történeteit, végzéseit, és egyébb futolag való gyönyörködtetö darabjait.

Ugyan ezen Tagok mellett, légyen a Könyv-Itélö-Hatalom-is (Censura) leg alább a Magyar Könyvekre nézve, a melyért az egész Társaság különössen is esedezik.

A Tiszt-Viselö Tagoknak különös Kötelességeik

Ezen együtt lakó tizenkét Rendes Tagok közt leg elsö a Társaságnak Titoknakja (Secretarius) e folytattya a Levelezéseket, tartja a Tanátskozásokat, vezeti a Jegyzö Könyv-Irását (ducit Protocollum). E teszi fel a meg visgáltatott Könyvekre az *imprimatur* engedelmet, e vigyáz az helyben való Rendtartásra, a Társaságnak Elöljároi után. Ettül függenek az Iró Deákok.

Második A Könyv-Ház Gondviselöje (Custos Bibliothecae) e visel gondott a Társaság Könyv Házára, rendbe rakattya, és Laistromba irattya, a meg szerzett könyveket, ki adja, azokat az olvasni kivánó Személlyeknek, és annak idejébe be is veszi.

Harmadik a Nyomtató Mühely Látó Tiszt (Inspector Typographiae) ez adja által a ki nyomtatando munkákat, vigyáz a nyomtató Jobbitásokra, kormányozza a Jobbitó Deákokat (Correctores Typi).

[f. 4v] *Negyedik* a Játék-Ház látó Tisztje (Inspector Theatri) ennek az a Kötelessége fog lenni, hogy a Magyar Játszó Paitásságnak Magyar Nyelven, elegendö, és al-

kalmatos darabokat készittessen. Nevezetessen Pesten illyen kezdete lehetne, ennek az ohaitott Magyar Játzó Paitásságnak. Minthogy itt a mostani egész Játzó-Társaság ollyan négy kissebb Paitásságbúl áll, hogy ezek közül mind egyike, mint egy nyolcz személlekbül álván egy héten tsak egyszer jádszik, tehát kivánni kell, hogy a közönséges Játék nézö Hely-Igazgatója, az Esztendönek végével, a negyedik Paitásságot botsássa el, és elöre tett Hir-adással, válogasson ugyan annyi Személybül álló Magyar Paitásságot, a mely minden héten az el botsátott Paitásságnak Játék részét, helyre üsse, a Társaság Játék látó Tisztjének igazgatása alatt.

A többi Hat Seged Társak kézre fognak lenni, ketten ketten ezen hivatalbéli foglalatosságaiban a most említett Hat Tiszt-viselö Tagok*nak* nevezetessen az a kettö a kik a Titok[n]ok*nak* segitségére lennének, All Titoknokok*nak* (Pro Secretarii) fognak hivatattni, és a' többieket a Tiszti Rendben meg elözik.

Szám felett való Tagok

3^{or} A Társaság szám felett való Tagjainak (membra supernumeraria) mondatnak azok a szép igyekezetü Hazafiak, akik a Magyar Nyelven való iragatásba ugy kezdettek a' Hazába [f. 5] jeleskedni, hogy nevezetes Istápokat reménlhet belölök a Társaság, ezekbül választattnak, a Társaságnak emlitett felsöbb Két Rendbéli Tagjai, és az ollyanok ugyan, a kiket a születés ugy meg áldott, hogy segedelem nélkül nem szükölködnek: Tisztes Tagokká; az ollyanok pedig, a kik szükebb vagyonnal birnak, Rend szerént való Tagokká. Ezek is meg határozatlan számmal lehetnek.

A Nevendékek

4er A Fiatalabb Irok, a kik a Társaságnak oltalma, és utt mutatása alatt kivánnak addig is nevelkedni, mig tehetségeknek nevezetessebb jeleit adhatnák a végre, hogy ezen utobb meg nevezett szám felett való Tagok közé fel vevödhessenek, a Társaság nevendékeinek *Alumni Societatis* fognak hivatattni, ezeknek sem határosztatik meg számok, a kik közülök még Hivatal nélkül volnának, addig is még valamire kaphatnának, belölök választhatna a Társaság valami fizetéssel a Titoknak mellé kivántató Iró-Deákokat, és a Nyomtato-Mühelynek látó Tisztétöl függö Nyomtatás Jobbitókat.

A Tagok választásának modja

A Tagoknak választásához a Társaságnak Elöljároin, és Tisztein kivül minden Tisztes, és Rend szerént való Tagok*nak* szóllása légyen, mivel hogy minden Tagnak Jussa van ahoz, hogy a választando Tag betsületére légyen a Társaságnak, a mely Tzéllyának bizonyossabb el erésére ezekre [f. 5v] fog a Társaság figyelmezni.

1^{ször} is hogy Jozan-életü Jámbor szorgalmatos Emberek választassanak, és igy a dologtalan motskolodo, Tzivakodásokra fakadható, kérkedékenyek, a kik a Társaságnak Tárgya üzésében kedvetlen akadályokat vethetnének, idövel, el mellöztessenek. Ehez képest noha lehetetlenség, hogy mindenek egy modon vélekedjenek, még is mind az által meg nem fogja a Társaság tellyességgel szenvedni, hogy az ellenkezö vélekedések felett, való vélekedésekben akár irva, akár szoval egymást meg vetö, s' alá való Gyalázkodásokkal illessék.

2^{or} Arra is vigyáz a Társaság, hogy a választandó Tagok föképpen ugyan a tiszta, és igaz magyarságot velössen, és gyökeressen tudják, de a mellett egyébb Tudományokban is különössen járatosak legyenek. Es a mi a Magyarságot illeti, mivel az Országnak kölömbözö részeihez képest, sokképpen külömbözik a beszédnek modja is, tehát a Tagok az Országnak minden nevezetessebb Részeibül választassanak, hogy ezek*nek* egyben vetések által a nyelv, annyival tökélletessebb virágzásra juthasson.

Magyar Országnak nevezetessebb részeit ugy lehet venni, a mint négy Kerületekre fel vagyon osztva t. i.: A Tiszán-túl valót, a Tisza mellyékit, a Duna mellyékit, és a Dunán túl valót, Erdély tsak két illyen Részt adhat t. i.: a Magyarságot, és a Székelységet.

[f. 6] 3^{or} Már a Tudományokra nézve mivel minden Ember ha annál tudossabb is tsak egy, vagy két Tudományba lehet egy formán erös: maid arra is kell vigyázni, hogy egy Tudomány se légyen ollyan, a melyben illendö erejü ember kettö vagy három is ne találtassék, a Társaság Tagjai között.

Ez a Rendelés a Társaságnak méltoságára szolgál ugyan, de a Nyelvnek pallérozása, bövitése, a Tudományok külömbözö Nemeire való alkalmasztatása is, ugyanezt kivánnya. Ugyan is ezt a Tzélt, tsak ugy lehet elérni, ha a Nemzetnek minden Tudományokra szolgáló különös Mester-Szó-Tárja (Terminologia) fog keszittetni, e pedig tsak ugy keszétethetik, ha a Tagok ugy szedetettnek együvé, hogy azok közt böltselkedö (Metaphisicus) Természet Tanitó (Phisicus) Tudákos (Mathematicus) Testeket esmérö (Naturalis Historicus) Orvos (Medicus) Törvény Tudó, Országlást értö (Statista) Polgári Igazgatást tudó (Politicus) s a t. légyen, mert tsak az ollyan ember tudhat valami Mester Szót (Terminust) Magyarra igazán által fordittani, aki tudja azt is, hogy ez, avagy amaz nevezetet mitsoda értelembe vesznek ez, vagy amaz Tudományba.

4er Különössen az Szép Tudományokba foglalatoskodok közül ollyan Tagokat is választ a Társaság, a kik Jó, és finom izléssel is birjanak, mivel ez is egy a nevezetessebb Tzélok közül, hogy a Társaság az Szép Tudományokat igaz jo izbe közöllye a Nemzettel.

[f. 6v] 5er Meg fogja a Társaság választando Tagjaitúl azt is kivánni, hogy a Magyar Nyelven kivül, más egyébb nyelveket is értsenek, hogy igy a Magyar Nyelvnek jó lábra állittásába dolgozván, azt a Napkeleti Nyelvek tudásával is segélhessék, mint hogy a Magyar Nyelv is valósággal ha szinte nem Napkeleti volna is, leg alább azokkal a szók öszve rakásába, a dolog ki mondásába, és a' Köz szollás formáiba, igen sokakba meg eggyez. De mivel a' külömbözö dolgok*nak* természetek, ha egy mással egyben vettetnek jobban ki tetszik, tehát szükséges az Europai nevezetessebb Nyelveket is érteni, ugy mint a Franczot, Németet, Anglust, Olaszt, az szelidebb Tudományokra pedig, és az azokba meg kivántató jobb izre nézve a Deák, és Görög Nyelveket is tartoznak tudni, mert meg kell azt vallani, hogy minden valonak, és szépnek tsak ugyan ez ez [!] még most is az elsö, és leg tisztább kut fejeii.

Különössen pedig a Társaságba fel vétetni kivánkozot ki botsátott jelessebb munkái fogják föképpen ajánlani, a mellyekben az említett minémüségek ha nem is mind öszveséggel, leg alább nagyobbára, és különössen a maga nemébe valami tisztább Tökélletesség fel találtassanak.

6^{or} A Tagoknak választásába félre tégyen a Társaság minden Vallásbéli külömbséget, hogy az efféle személy válagatás miatt, a nyelv, és a haza ne szenvedne.

[f. 7]

A Társaságnak fel állása modja (Subsistentia)

3^{or} A Társaságnak fel állása modja sok ehez kivántató rész szerént eszközlö, rész szerént erösséttö szerekben helyhesztetik a minémüek 1° A Törvényes oltalom, és a Pártfogás 2^{or} A Bizonyos Jövedelem 3^{or} A hely és alkalmatosság 4er A Gyülések, és Tanakodások ideje és modja 5er A Társasághoz tartozó All Tisztek, és Tselédek 6^{or} A Könyv Nyomtató, és árúló Házak 7er A Fizetés, és a Jutalom ki osztásnak modja, és egyébb alább ki nevezendö költségek.

Az oltalom, és Pártfogás

Hogy pedig a Társaságh fel tett Tárgyának üzésében szembe tünöbb, hasznossabb bátrabb, és szerentséssebb lépéseket tehessen: föképpen szüksége vagyon mind a felséges Udvarnak Kegyes Oltalmára mind pedig a Haza Nagyjainak Pártfogására.

1° Az oltalmazo Fejedelem

Az elsöre nézve ugy esedezik a Társaság, hogy oltalmazo Fejedelme (Princeps Protector) mindenkor a Királyi Herczegek közül légyen a kinek szárnyai alatt gyarapodhassék, és minden eggyes embernek motskolodó, és meg támadni kivánó törekedéseitül ment lehessen, illyen oltalmazó Fejedelemnek bátorkodott a Társaság már is Felséges Sándor Leopold Feö Herczeget alázatossan meg-kérni, a ki is hogy mind Nemzetünkhöz, mind Nyelvünkhöz való különös hailandoságát világossan [f. 7v] meg bizonyitsa, azonnal mihelyt a Magyar Társaság iránt be nyuitott esedezésünket vette, azt Felséges Attya eleibe terjesztette, Ötet annak Jova hagyására fel inditotta, s' általa az Felséges Magyar Kantzélláriát, s a Királyi-Helytartó-Tanátsot tökélletességre lehetöképpen való vitelében munkálkodni szerentséssen meg nyerte.

A' Pártfogok, és Jol tévök

A Hazának Nagygyai közül is sokakat meg nyert már a Társaság, a kik nem tsak közben szollásokkal, de még adakozásokkal is készek ezen Társaságnak mind fel állittására, mind meg erösödésére. Ehez képest mind ezeket, mind a Jövendöket Pártfogoinak, és Jóltévöinek fogja tiszteletének jeléül a Társaság nevezni (Patroni Societatis).

2szor A Jövedelem

Az oskolák Jövedelmébül

Illyen nagy dolgot, a minémü ezen Társaság Költség nélkül, s' következésképpen az arra meg kivántató bizonyos Jövedelmek nélkül, még tsak el sem lehet kezdeni, tehát leg elöször is a máris nyuitott kegyes Igéreten fundálván bizodalmunkat azon esedezünk alázatossan, hogy a Társaság Tiszteinek, és all-Tiszteinek Esztendönként járó Bizonyos és állandó Fizetéseket, s' a Társaság fel allásához meg kivántató Köz Költségeket, az Oskolák Jövedelmébül (ex fundo Studiorum) nagyobbára meg nyerjük.

Adakozásokbúl

A más mellesleg valo költségekre pedig, és különössen a Jutalmakra meg kivántato Jövedelmeket az Ország [f. 8] Naggyaitúl várja tellyes bizodalommal a Társaság, s' reményli egyszersmind hogy azokon kivül a kik már is szép ajánlásokat tettek, még többek is fognak adakozni, s' ebbül végre allandó Mag pénzt öszve verni.

A Könyv nyomtató Mihelybül és Könyv Arus Boltbúl

Öregbitteni fogja ezt a Jutalom ki osztásokra való Jövedelmet a Társaságnak tulaidon Könyv nyomtato Mühelye, és Könyv Áros Boltja, a melyekben a maga Könyveit is ugyan, de egyébb munkákat is ki nyomtathasson, és el adatthasson.

3or A Könyv nyomo Mühely és Könyv Áros Bolt

Azért ohait pedig a Társaság a magányos, és tulaidon Könyvnyomo-Mühelyre szert tenni, hogy a könyvel kereskedöknek nagy nyereségét szomjuzó fösvénségek miatt a Magyar Tudományosság (Litteratura Hungarica) többe ne szenvedne mint eddig ugyan is ezek az Emberek szokások szerént ugy fel verték mind a Nyomás, mind a Darabok Árát, hogy a Hazafiak egészlen el idegenettek föképpen a Magyar Könyveknek meg szerzésektül, az Irok is pedig fáradságoknak maid minden Jutalmátúl meg fosztattak, a mely Irok*na*k igy kivánna a Társaság kedvezni, kivált ha Társak volnának, hogy azok*na*k nyomtatást érdemlö munkáikat ki botsátaná, és el is

arultatná, azzal a kötéssel mind azonáltal, hogy a bé vett pénzbül, a réá tett költséget lehuzván [f. 8v] a tiszta nyereségbül egy harmadrészt is meg tarthasson magának a Jövedelemnek öregbitésére, és két harmadrészt az Ironak engedjen.

4szer A Hely, és alkalmatosság

A Helynek a hol a' Társaság fö lakása, és mint egy Széke lenne, ott kell lenni; a hol annak Tárgya-Üzésére a mindenképpen kedvezö környülállások meg találtatnak t. i. az Ország szine, Tudósok, Kereskedö Piatz, és az oda való könyü-utazás, illyen pedig mindenek felett Pest Várossa. Itt már alkalmatosságot vagy is szállást ollyat kiván a Társaság addig is Bérbe fogadni, mig üdövel tulajdon Epülete lehetne a melyben leg alább is a Társaságnak Titoknoka a két All-Titoknokkal együtt meg telepedhetne, noha jobb volna, ha a Társaságnak a többi Tiszt viselö és Seged-Társai is mindjárt mind eggyütt lehetnének. Addig is azomban mig ennyire mehetne a Társaság tehettsége azok*na*k a kiknek Szállás nem mutattathatik, az együtt dolgozás terhe azt kivánván, szükség hogy Szállás pénzek járjon.

Különössen pedig a közönséges Szállást ugy lehetne intézni, hogy abban a Társaságnak nyomo Mühelye, és Könyv Áros Boltja, és Könyv Tárja is meg férhetne.

A Könyv-Tárt igyekeznek a Társaság kiváltképpen Magyar Ré[f. 9]giségekkel meg rakni, és erre minden Esztendöbe bizonyos Summátskát fel tenni el ne mulatná.

Lehetne e felet az Epületben egy különös szoba a Tanátskozásra, és Gyülés tartásra, és némely kissebb alkalmatosságok is a külön dolgozásra, mások pedig a Jövevény Társaknak bé fogadásokra.

5ör A Gyülések és Tanakodások ideje, Tárgya, és Modja

Ez a Társaság minden Esztendöbe négyszer kivánna közönséges Gyüléseit tartani, mindenkor a Pesti négy Országos Vásároknak alkalmatosságával mint hogy ilylyenkor még a távollabb való Tagok is türhetöebb költséggel jelenhetnének meg. Hogy ha pedig annyiszor egybe gyülni nem lehetne, mindazonáltal, a közönséges egyszeri nagy Gyülés tsak ugyan el kerülhetetlen, a mely Sz. János feö-vételekor leg jobb moddal meg eshetik, mert ekkor az Oskolák is meg szünnek már, s' következésképpen az ollyan Tagok is meg jelenhetnek, a kik talán Tanitoi Hivatalt viselvén, egyébkor reá nem érhetnének.

A Gyülések Tárgya

Az illyen Gyülésekbe tetetnek fel a Jutalom Irások, meg itéltetnek a már el készült munkak, fel vévödnek, vagy fellebb emeltetnek a Társaság Tagjai, az üressen marado Tisztségek ki potoltatnak, s' a Társa[f. 9v]ság Elöl-Jároi választattnak. Nevezetessen Sz. János feje-vételekori vásárkor lehetne leg jobb ideje, az Esztendöbéli Jutalom ki osztásának-is akkor tartoznék minden Társ-is egy uttal irva bé-adni, hogy miben akarna a jövö Esztendön által kiváltképpen foglalatoskodni, a mely is mihelyt egyszer meg határozodna azonnal a több Társ[n]ak is hirül kellene adni, hogy a Dolgozonak segitségül legyenek inkább mint sem különössen dolgozzanak.

A Tanakodások modja

A Társak közül az elöl Járokon és Tiszteken kivül, tsak a tisztes és Rendes Tagok birnának választó, és meg itélö hatalommal, a szám felett való Tagok azomban jelen lehetnének Betsület kedvéért, de mindenkor az elöl Járok*na*k engedelmével. Minden dolgok pedig a Szavak*na*k többségeken állapitassanak meg, azok*na*k a' kik jelen nem lehetnének, a fen forgandó dolgokat elöre meg kellene irni, hogy szavokat a Gyülésnek idejére bizonyossan meg küldhetnék, kivált a választás dolgában.

Nem kevés elö menetelére szolgálna az is a Társaságnak, ha az olyan Rend szerént való érdemes Tagoknak, a kik a köz Jónak elö mozdittására, a közönséges Gyülés Idejéig meszebbrül kéntelenittetnek meg jelenni, uti költséggek tsak valamely Részbül is meg térittetnek, illö lévén hogy a kik a Társaságot segitik, a Társaságtúl vissza segittessenek.

[f. 10] Kissebb dolgokrúl való Tanakodásokat tartoznak a Társaságnak Tisztei az helyben találtató Tisztes, és Rendes Tagok leg alább is egyszer minden héten nevezetessen Tsötörtökön tartani, a mely Tanakodásokban az Elöl Járok is mindenkor jelen lehetnek tetzések szerént. Ezeknek jelen nem létekben pedig az Elöl ülö Személy mindenkor a Társaság Titoknoka. Ugyan ezen Titoknok köteles a Gyülésekben tétetett végzéseket és a Tanakodásokban meg fordult dolgokat a Társaság Jegyzö Könyvébe (Prothocollum) bé irni, a mely ekképpen a Társaságnak Történeteit foglallya magában.

6^or^ A Tarsasághoz Tartozó All Tisztek, és Tselédek

A Társaság dolgainak rendessebb, és tökélletessebb folytatása kivánnya, hogy egynéhány All Tisztek, és Tselédek is választassanak, a millyenek volnának

A Szám adó Gazda

1er A Szám adó Gazda (Oeconomus Societatis) a ki a Társaságnak minden Jövedelmire költségeire, és az egész Házi Gazdaságra, ugymint a Tselédekre, a Házi butoro*knak* meg szerzésekre tisztán, és Jó Karban való tartásokra szoros Szám adás alatt vigyázna.

Iró Deákok, és Nyomtatás Jobbitok

2^or^ Az Iró Deákok, és Nyomtatás Jobbitok a kikrül már fellyebb [f. 10v] is emlékesztünk. Ezekbül mindenikkel most eleinte tsak kettöt kettöt kiván a Társaság (Duo Scribae, et duo Correctores Typi).

Könyv Nyomo

3^or^ Könyv Nyomo (Typographus) a ki a Köz-Nyomo Mühelyhez tartozó Eszközökre Legényekre bé szerzett papirosokra, el készült nyomtatásokra vigyázzon, szoross szám adás alatt, és a ki állandó fizetésen kivül alku szerént valo részt is vehetne, az el adott könyveknek Esztendöként meg gyült tiszta nyereségébül, leg alább ez alatt a szin alatt, hogy a nyomtatás Mesterségére Magyar Iffiakat tanitson.

Réz Metzö

4er Rézre-Metzö (Incisor), mivel a Társaság a Könyveknek tsinos nyomtatásokat, külömb külömb féle ékes mettzésekkel is akarja kellemetessekké tenni, tehát egy mesterséget jól értö Réz Metzöt is kiván a maga részére tartani, a kit ugyan minden Darabjáért kész pénzel ki fog fizetni: de azon kivül esztendönként járó állandó fizetést is kiván neki rendelni egyedül azért, hogy Magyar Iffiakat tanitson, azon nálunk még nem igen gyakorlott Mesterségre.

Tselédek

5er Két inas egyike a Titok*nok* Tisztségében fog szolgálni, a másika pedig a Könyv Tárban.

Szolgák

6^or^ Két házi Szolga, kik a Hazi tisztogatásra Fütésre, és egyebekre fognak kötelesztetni.

[f. 11]

7szer A Fizetés, és Jutalom osztásnak modja, és egyébb költségek

Már a mi a fizetés, és Jutalom Osztásnak modját s' a' több Költségeket illeti, ezekrül a Társaság igy vélekedik: hogy a Társaságnak helyben lako Tisztei, mivel a Társaság dolgaival, ugy el foglaltatnak, hogy a mellett egyébb Hivatalt éppen nem viselhetnek, mint a többi Rendes Tagok a Társaságtúl oly tekintetbe vevögyenek, hogy a többi Tagoknál gyamoltalanabb Sorsba ne tétessenek. Ez okáért nem tsak tisztességes élelmekre, de egyszersmind ösztönzésekre is illendö fizetést rendelni szükséges, ugyan is a Tudományok szülléséhez meg elégedett sziv, és ebbül származó Jó Kedv kivántatik: külömben a szükebb Fizetés, gyamoltalana tévén a Társoságot, az dologtalaná, és nevetségessé lehetne egyszersmind, Es ha valami bizonyossan, a Jó fizetésnek el mulatása lenne, az a mi a helybe lakó Tagokat arra inditaná, hogy azok a Társaságnak nagy hátra maradásával (a mely a szüken fizetett Tagoknak kéntelen gyakor változásokbul szükséges képpen fogna következni) kénszerittetnének mind munkájokat félbe hagyni, mind ollyan hivatalt keresni, a melyben felénnyi fáradsággal bátor kissebb Jövedelemmel de néha talán nagyobbal is tisztességessen ki jöhetnének. A melybül a lenne, hogy a gyakori félbe hagyás miatt [f. 11v] hat Esztendeig sem lehet azt várni, a mi két Esztendö alatt meg készültt volna. Azért még tsak a következendö Fizetés modja sem lenne szer felett való, a helyben lako Tisztekre nézve.

A Titoknoknak ..... Rfl
Az elsö másod Titoknok*nak* .....
A második másod Titoknok*nak* .....
A Könyv Tár Gondviselöének .....
A nyomó mühelyhez latonak .....
A Jaték házhoz latonak .....
A többi hat seged Társak*nak*
Külön külön .....
tehát öszvességgel .....
Eszerént a Társaságnak helyben lévö Tisztviselö Tagjainak
állandó Fizetések esztendönként tészen minöszve .....
Ezek a Tizenkét Tiszt viselö Tagok, a Társaságnak
több Rendes Tagjaival egyenlö Részt vennének
az Esztendöként járó Jutalombúl is, tehát ha tsak
150 For*int* esne is kinek kinek már azt 36 személyre
vévén tenne öszvességel .....

Atallyában e volna ennek a Jutalom osztásnak modja: hogy a mi a Társaságnak Esztendön által való szükséges költségei után, a fellyebb emlitett kut fejekbül tiszta nyereségül meg maradna: az ezek közt az 36 személybül álló Tagok közt eggyenlöen föl osztatna.

Különös Jutalom volna az, a mellyet a Társaság valami hasznos Kérdésnek meg feitésére esztendönként fel tenne, vagy pedig akár mely [f. 12] nagyobb munkáknak ki dolgozásara ki rendelne. A kissebbre kevessebbet tenne fel a Társaság; a nagyobbra többet. Mindenikbül hárman részesülnének, mert némü némüképpen igazságtalanság volna, tsak egynek oda itélni, ollyankor az egész Jutalmat mikor meg esik, hogy többen is igen közel találták a dolgot, a mely e szerént az elsöséget kétségessé tenné. A kissebb kérdésekre leg fellyebb harmincz Aranyot lehetne fel tenni: ugy hogy ebbül az Elsönek 12 Arany esne a második*nak* 10, a Harmadik*nak* 8.

A nagyobb munkákra leg alább is 50 Arany adodna a melybül a' leg elsönek 20 Arany esnék, a második*nak* 16, a Harmadik*nak* 14.

Ez a' két tétel 80 Aranyat tenne i. t.	Rfl.	360
Házbérre kivántatnék leg alább is		1600
A többi 9 Tiszt Tagok*nak* ha a ki rendeltt épületben most mindjárt helyek nem lehetne szállás pénzül kinek kinek 150 forintyával tenne		1350
Posta költség leg alább is fel menne		600
A Szamado Gazdának fizetése		800
A két Iró Deáknak fizetése kinek kinek 250 fval öszvességgel		500
A két nyomtatás Jobbitonak kinek kinek 250 fval öszveséggel		500
A könyv Nyomtatónak		400
A nyomo Legénye*knek*, ha két saito lenne, személy kivántatván meg, kinek kinek fval öszveséggel		
A Házi Gazdát segéllö Könyv Áros Legénynek		300
A Réz Metzönek, az Iffiak tanitásáért		300
A Metzés Tanulo Iffiaknak ösztön pénz		300
A két Inásnak 150 fval		300
A két Házi Szolgá*nak*, kinek kinek 100 fval öszveséggel		200
A köz szobáknak fütésére, gyertyára, papirosra, házi butorokra, s' a t.		600
Mind öszveséggel		

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Dessewffy József köszöntő levele Batsányi Jánoshoz. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Quart. Lat. 715. jelzet alatt található Jankovich Miklós gyűjteményéből egy különféle, könyvvé összefűzött lapokból álló kézirat: „Poëmatum tam Veterum, quam Recentiorum quae ab Hungaris scripta sunt et inedita Collectio Jankowichiana." A kéziratban egymás után következnek különböző szerzők műveinek másolatai, némelyiknél évszám is található, a legkorábbi 1571-es, abafáji Gyulay Pál „Templum Palladis" című dialógusa. A gyűjteményen belül kisebb collectiók vannak, mint például Fejérváry Károlynak „Collectio Variorum Poematum et Epigramatum sui temporis." De olyan érdekességek is olvashatók a kéziratban, mint Orczy Lőrinc búcsúvétele a főispáni hivataltól 1784-ben: „Dum illustrissimus Dominus Laurentius L. B. Orczy in I(ll)a provincia Albaujvariensi supremi Comitis muneri valediceret(ur) simul(atque) Illustrissimus Dominus Ladislaus L. B. Orczy in ejusdem Provinciae Supremum Comitem filius a Patre inauguraretur Devote Canebat Musa Evangelicorum Cassoviensium."[1]

A kézirat számozása folytonos, a 90. rectótól a 100. recto levélig tart az a rész, ahol Dessewffy József ifjúkori versei olvashatók. (*C. Josephi Deseöffy de Csernesz Iuvenilia Poemata.*) Ez a 19 oldal kisebb méretű a többi lapnál, előtte és utána is kivágott lapok margója található. Végig egy kéz írása, 10 különböző versből álló gyűjtemény. Tartalmaz 2 költői levelet (az egyiket egy piaristához, talán Koppi Károlyhoz, a másikat Batsányi Jánoshoz), a lusta ember epitaphiumát, egy Horatius-ódát, egy leány haláláról szóló verset, egy Ovidius-parafrázist, egy *Phantasia* és egy *De Amore* című verset, egy Buda történetéről, és egy a saját születéséről írott művet. Az összes vers

[1] E latin nyelvű kéziratnak a nyomtatott változata magyarul megtalálható az Országos Levéltárban: Orczy család levéltára, P szekció 519. Familiaria, 12. csomó.

disztichonos formában íródott. A Batsányihoz írt üdvözletnél nincs évszám, viszont az előtte lévő versnél (*De morte Puellae Pestini*) van: 1787. és a köszöntő utáni harmadik és negyedik versnél (*De Amore, Descriptio Historiae quae Budae 1788 Contigit*) is találhatunk évszámot, ez mindkét esetben 1788. Feltételezhető, hogy a többi vers is ebből a korból származik, ami azt jelenti, hogy Dessewffy 16–17 éves korában írta azokat. Ebben az időben még Batsányi is nagyon fiatal (24–25 éves), kezdő poéta volt, akinek ekkor még csak egyetlen műve jelent meg *A magyarok vitézsége régiek példáival meg világositva.* (Pest, 1785.) Viszont olyan nagy volt ennek a kis munkának a sikere, hogy hatására Batsányi joghallgató társa, Berzeviczi Sándor, írt egy 36 soros disztichont, amelyet még Horányi Elek (Batsányi szeretett tanítómestere) is megemlít, sőt közzétesz.[2] Ezt a művet ismerhette Dessewffy, és esetleg még az 1788 nyarán megjelent első kötetét a *Kassai Magyar Museum*nak. Mindenesetre talán az egyik első köszöntője Batsányinak Dessewffy József, ám valószínűleg Batsányi nem is tudott erről a költői levélről, később egymással sosem leveleztek, s úgy tűnik, mintha nem is ismerték volna egymást személyesen.

A köszöntő vers[3] egy ifjúkorában önmagát még költőnek képzelő, majdani hatalmas műveltségét már megcsillantó, működvelő fiatalember írása a nála egy évtizeddel idősebb költőhöz. Dessewffy József sokkal inkább akadémia- és irodalomszervezői, s mecénási tevékenységével szerzett magának hírnevet és elismerést, mintsem verseivel. Levelezése jelentős, életrajzai és emlékbeszédei sikerültebbek. Versei szellemesek, de nyelv, s alak tekintetében gyöngék, ez a tendencia ebben a versben is megfigyelhető. Nincs kohézió, az egész vers szerkesztetlen, s hosszúra nyújtott. A klasszikus iskolai költők mellett (Vergilius, Horatius, Catullus, Tibullus) Attilát, a hunok királyát is megemlíti, s a magyar nyelvet is, és a hazát (a versben az egyik legtöbbször előforduló szó a patria), s némileg irigyen (invideo) nevezi Batsányit már ekkor a magyar vatesnak, amely szokásos formula jóval később, az Osszián-fordítások idején fogalmazódott meg Batsányi számára, s vált tudatosan vállalt költői magatartássá.

Batsányio Deseoffy *Salutem*

Hungarico mittit vates, nova Carmina vati
Tum novus in latio, nam*que* Poeta foro
Quid dico? nec sum Romano sangvine cretus
Nec mea Pegazidis, ora rigantur aquis.
Cur augere meam turpis, cur demere fama*m*
Tento aliis: merito cur volo plura meo.
Surge Poetar*um* tu livida turba; sepulcro
Saevaq*ue* desveta spicula mitte[4] manu
En me Virgilius petis hinc, Horatius illinc
Ferre quis haec, non quis reddere tela sciat
Urit Naso Latus, consvescens spargere flammas
Haec it in exitium qua*m* male flamma meu*m*
Ipse Catullus habet, quae spargar tela, minasq*ue*
Cur addis presso, chare Tibulle tuas
Sistite, quos semper colui, fovique Poetae
Deviat e tenera missa sagitta manu
Arma, Ducumq*ue* licet vobis cantassa triumphos
At pugnas ferro, mitis Apollo vetat
Dum Phoebo stanco, multis est Pytho sagittis
Pro cunctis victor vatibus ille fuit
Parcite sacratas vos tingere sangvine Palmas
O! Maro[5] palmae plus meruere tuae
Hae tibi tam vasto fecerunt nomen in Orbe
Deberes digitis gratior esse tuis
Non cessans, q*uam*vis cuperem cessare sagittae
Vocibus obsistunt spicula spissa meis
Imparibus Vates numeris, qui mollia facta
Mollibus enarrant imparibusq*ue* modis

[2] HORÁNYI Alexius: *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum.* Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1792. 321. „Legitur in hoc opusculo venustum carmen, quo Batsányio Amicus, et tunc in Jurisprudentia Socius Alexander Berzeviczi applausit, quod hoc loco exhibendum putamus."

[3] Az átírás során a rövidítéseket feloldottam, a központozást és a nagybetűket a kézirat alapján megtartottam.

[4] a,corripe tela

[5] Virgili

Addere vincturas vellent cervici catenas
Et glomerare meo colla rotunda jugo
Permitto Nomen nec me defendere telis
Conabor, collo parcite turba meo.
Si quoq*ue* me dignu*m* possem censere Poetam
Isto non essem n*omi*ne dignus ego
Hungarico quia non resonant mihi pectora versu
Sed me sunt latiis pectora ranca modis
Vos estis vates, vos norunt astra, solumque
Vestra aequor sistunt carmina saxa movent
Non ego sum vates, quia carmina fingere tento
Rara Poetar*um* gloria rara cohors
Placati redeunt, et jam mihi corda levant*ur*
Nec pictus vultu, cernitur esse timor
En timui vates, nunc Patria justa timenda est
Arma cruenta magis posterioris erunt
Cur ego Romano vellem contendere versu?
Quam pater incultos Patria lingva modos
Attila vectigal Rom*am* solvisse coegit
Romano digner Carmina ferre pede
More colam Latio, victorum numina vates
Sum*m*a quidem Vates numina Romania [!]
At quod in Ausonios nova Carmina fero campos
Propositis Metris causa docenda mihi
Non vellem Patris, mediocria dicere versu
Non mihi selectos sustinet illa modos
Non amor et studium Patriae langvescit et Ignis
Pectus qui tegidum non[7] finit esse meum
Non mihi cum Patria vires, animiq*ue* recentes
Labans, et quidam[6] pectora torpor habet
Nec pudet Hungarica q*uo*d sim de Gente creatus
Quem pudet, heu! Patrii degener ille soli
Nullam habeat Patriam turpis nec Numina, nullo
Unquam sit cuperem faustus ut ille bono
Ille malis pereat, quae sunt bona perdat iniquus
Atque malis bona sint, non nocitura minus
Dum mihi purpureus sangvis mea membra rigabit
Dumq*ue* mihi sicco corpore succus erit
Dum Capient haec ora Cibum, dum lumina cement
Et pes decretum motus habebit iter
Omnia quae molem faciunt, mihi Corporis istam
Pars quoq*ue* si vivit purior illa mei
Patria, sint sacra tibi per numina Iuro
Vos sitis o Dictis, Numina justa meis
Hungaricis numeris, si Carmina scribere vobis
Iam possem toto maximus orbe forem
Non mihi prout nunc fit premerent*ur* pectora tussi
Nec flueret spissum gutture phlegma meo
Possem plura loqui, possem clamare candendo
Dilectae Patriae, deliciasq*ue* meae.
At mihi sic vix sunt, suspitia pectore lasso
Quae sint maestitiae signa probata meae.
Diligo te quamvis, quamvis sis pectore toto
Ingenioque mihi junctus amicatus
Invideo quodsis tu vates Hungarus ipsi
Praebeat afflictos Hospita lingva modos.

AJKAY ALINKA

Aranka György és a debreceni diák rézmetszők. Bár a XVI. század közepétől folyamatos a nyomdászat Debrecenben, a rézmetszői tevékenység viszonylag megkésve, mintegy két évszázaddal később jelentkezett a városban.[1] A XVIII. század végén a debreceni református kollégium rézmetsző diákjai közül többen is kiemelkedő eredményeket értek el; az általuk készített térképek, atlaszok (mappák, vagy erdélyiesen: „abroszok") ismertté váltak Magyarországon és Erdélyben is. A kollégium 1801 decemberében írott tanári jegyzőkönyve szerint az elvégzett munkák elismeréseként jutalomba részesítették Erőss Gábor (1779–1815) Pap József és Pethes Dávid diákrézmetszőket, ez utóbbi 1799-től volt a kollégiumban „subscribálva". Ecsedi István, aki feldolgozta a kollégiumban folyt rézmetszői tevékenységet[2] – e három diákról írva kiemelte, hogy munkájuk „koronája" a Nagybritanniáról készült térkép, amelyről mutatványlapokat küldtek szét előfizetők gyűjtése céljából.

[6] nec
[7] nobis
[1] TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok.* Bp. 1976.
[2] ECSEDI István: *A rézmetszés művészete a debreceni református kollégiumban.* Debrecen, 1931.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság – és annak sokáig titkára, Aranka György élénk kapcsolatot tartott fenn a nyomdászokkal, könyvnyomtatókkal, és mint az alábbi levél is bizonyítja – kapcsolatba került a hírnévre szert tett debreceni rézmetsző diákokkal is. A kialakult kapcsolatnak eddig mindössze az itt közlésre kerülő levél a bizonyítéka, amelyből kiderül, hogy a rézmetsző diákok 1802. november 18-án Arankához is levélben fordultak – arra számítva, hogy így is növelhetik a készülő munkájukra a várható előfizetők számát. Sajnos a diákok levele egyelőre nem került elő, mint ahogy lappang vagy végleg elveszett a levelezés többi darabja is. Aranka György itt közlésre kerülő válaszlevelét a debreceni kollégium egykori kézirattára őrzi R/744/4. sz. alatt; tartalma nem volt ismeretlen a kutatók előtt, de szövege először most kerül közlésre.

Aranka leveléből kiderül, hogy a rézmetsző diákok jól számítottak: mire kész Aranka válasza, már biztosított 30 igénylő, így nyugodtan megtoldja a megrendelést még húsz példánnyal. De a diákok munkájának az elismerését jelzi, amint Tóth Béla idézett könyvéből tudjuk (27. l.), hogy Erdélyből több helyről érkeznek további megrendelések; Erdély gubernátora, Bánffy György pénzadománnyal is kifejezte elismerését. Aranka Marosvásárhelyen pedig eredményes közvetítő lehetett; a mintapéldány pedig a munka minőségét hirdette.

Nagy kár, hogy a feltehetően folytatódó levelezési kapcsolatnak egyelőre nincs nyoma. De az egyetlen megmaradt Aranka levél így is bizonyítja a rézmetsző debreceni diákok eredményes munkáját, a növekvő érdeklődést, sőt ezen is túl, jól sejteti: a nyomdászok, könyvkötők, könyvárusok, és nem utolsó sorban a rézmetszők tevékenysége Magyarországon és Erdélyben is – része a kor szellemi életének.

Aranka György levele Erőss Gábor, Pap József és Pethes Dávid debreceni rézmetszőkhöz

Erőss Gábor, Pap Josef és Pethes Dávid ő Kelmeknek mint Érdemes Baráttyainak Aranka György

A mult Nov. 18.dikán irt Leveleket, Angliának melléje zárt Abroszszával együtt, örömmel vettem. Az értelme ez: Europát hasonlo 12 Szép abroszbann ki akarják Kelmetek adni; mindöszve a 12tőt 3 rft. 30 Xrért; mennék végire elöre, a mennyiben lehet, hogy itt és a vidékenn hány kelne el. Én egy jelentést melléje tévén és a közönséget bizonyossá tévén, hogy a más 11 Abroszok is hasonlo Szépek fognak lenni, mint a bé küldetett; mind a Mlgs [méltoságos] K.[irályi] Táblánn, mind a Városonn levö Uraságokrol mind a Colegyom beli Ifiuságtol feles jelentkezéseket vettem, hogy ha a Munka Szép és Jo lessz, az irt árron megveszik, csak tessék bé küldeni. A magokat jelentőknek számok többre megyen 30nál; de 50nt bátran bé lehet küldeni. Küldjék az én kezembe. Tegyenek beléje egy Levelet, v[agy] Antal[3] v[agy] Tompa[4] Ref. idevalo Profeszszor Urakhoz valamellyikhez. Mert megeshetik hogy én azomban ollyan állapotban eshetem hogy azért e X bé küldendő Munkák se az pénz ne veszedelmezzék: a bátorságért ezt kell csinálni. Ha bizonyosabb és egyenesebb alkalmatosság nem leszen, a Debreczeni Sokadalomkor, a Kolosvári Könyvkötök bé hozzák. Pesti Könyvárrus Kiss István[5] Uram megmondja kire kell bizni. A Kelmetek munkájok mindenek előtt kedvességet; igyekezetek dicséretet nyert. Énis jo Szivel

[3] Antal János (1767–1854) a történelem és a filológia tanára a marosvásárhelyi református kollégiumban.

[4] Tompa János (1770–1834) professzor Marosvásárhelyen, majd Nagyenyeden.

[5] Kiss István (†1805) pesti könyvkereskedő.

ajánlom mindenben Szolgálatomat tehetségemig. T[ekintetes] Prof. Budai Ésaias[6] Urat szivesen tisztelem. Azonn kérem, hogy az eddig Debreczenben oskolák számára ki jött Classicusok pl. Phodrus (Phaedrus, Caius Julius ?), Comélius, Nepos, et. elszenvedhetetlen nyomtatás hibájival megrakva jövén ki, és azért bestelenül: ezt a bestelenséget vegye el a szép hirü nevü Debreczenröl. Aztis megkének jobbitani bennek: hogy a V betüt ne nyomtassák u-val. Más a mai világ ezenn az öregek tulajdonságánn, hogy az illyen aproságokbol nagyot csináljon, tul vagyon. Énpedig ajánlom magamat Kelmetek barátságába és szerencséltetem!

M[aros]Vásárhely 20 X^{br} [december] '803.

ENYEDI SÁNDOR

Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen. (Adalékok Kazinczy könyvtárának történetéhez.) A Kazinczy levelezés ismerői jól tudják, hogy a széphalmi poéta milyen sokszor szól a KÖNYV-ről, a könyvek gyűjtéséről. S a téma gyakoriságának tettenérhető eredménye Kazinczy szépen gyarapodó könyvtára. Azt is tudjuk, hogy elhatalmasodó anyagi gondjai miatt 1806-ban a tulajdonos a könyvek eladására kényszerül. Már az év elején Schedius Lajoshoz intézett levelében írja:

„Nékem Münchenböl három láda Hungarica-im érkeztek. Antiquáriusi portékák. Ezen új szerzeményemet sok sok esztendöki gyűjteményeimhez csaptam, 's el akarom adni... Debreczen és Patak most pénz nélkül vagyon; épit. Ott nem remélhetem, hogy Vevöre kapjak. Különben annak adom, a'ki kedvet mutat reá."[1]

Fél év múlva a Consistoriumot keresi fel ajánlatával:

„Magyar dolgokat illető régi és ritka könyveimnek 's képeimnek gyűjteményét, mellyet tavaly egy Bavariában vásárlott Bibliotheca által gazdagítottam, mutatom-bé itt a 'Fő Tiszt. Consistóriumnak, hogy azt, ha méltónak látja, a' Debreczeni Collegium számára megvehesse... Az egész gyűjtemény mintegy 1400 darab könyv, és 900-nál több kép, topographiai, prospectusi, militaris rajzolat és mappa, 's az ára Két ezer Rfor. 's ebből alkuképen el nem engedek semmit..."[2]

Végül az egyházkerület 1806 októberében tartott gyűlése úgy dönt, hogy 1694 forintért a sárospataki kollégium számára megveszik a felajánlott könyveket. A vételár egy részét az egyházkerület előlegezte, a többi jótevők adományaiból gyűlt össze.[3] A gyűjteményt 1807-ben szállították Sárospatakra. A másfélezer nyomtatvány jegyzékét maga Kazinczy készítette el: „Bibliotheca antiquaria rerum hungaricarum Francisci Kazinczi Bibliothecae Collegii Reformator. Sárospatakiensi illata 1807."

Természetesen a kényszerű eladást követő években Kazinczy nem hagy fel a könyvek gyűjtésével. Lassan-lassan növekedni kezd egy második gyűjtemény, amely később ugyancsak eladásra

[6] Budai Ézsaiás (1766–1822) a bölcselet és a hittan tudósa, professzor a debreceni kollégiumban. Arankával több levelet váltott.

[1] *Kazinczy Ferencz levelezése.* Közzéteszi VÁCZY János. IV. Bp. 1893. 37.

[2] Uo. 242–243.

[3] SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története.* Sárospatak, 1884. 46–47.

kerül. A mintegy 1478 kötetes állomány Jankovich Miklós birtokába jut s majd az ő hagyatékával együtt kerül be a Széchényi Könyvtárba.[4]

Ezen a két nagyobb hagyatékon kívül Kazinczy Ferenc egykori könyvtára még sok olyan könyvet is őrizhetett, amelyeket tulajdonosuk már a fenti árubabocsátások előtt elajándékozott, vagy olyanokat, amelyektől nem akart megválni, minthogy használta őket. Feltehető, hogy az írott és nyomtatott szó elkötelezettje ismert anyagi nehézségei ellenére élete végéig (1831) nem hagyta félbe a könyvek szerzését. A kérdés csak az, hogy mi lett ezeknek a sorsa? A 18–19. századi közés magángyűjtemények vizsgálata, régi könyvjegyzékek, leltárak faggatása talán még segíthet a kérdés megválaszolásában.

A marosvásárhelyi Teleki Téka jó példa erre, hiszen közel félszáz könyvről bebizonyítható, hogy Kazinczy adományaként került Teleki Sámuel gyűjteményébe.

Három kötet esetében a könyvekben lévő beírások segítenek abban, hogy ne tévedjünk az adományozót illetően. A 17. századi latinul író holland költő, Janus Broukhusius Amsterdamban megjelent imponáló kivitelezésű kötetében[5] két Kazinczy beírás is található. Először 1785 decemberében Kassán jegyzi a könyvet: „Franc. Kazinczy Cassoviae 27. Xbr. 1785", majd 1802 nyarán Érsemjén rögzíti az ajándékozás tényét:

> „Librum hunc, Dono Abrahami Komjáti possessum, Bibliothecae Excellentissimi Comitis Samuelis Teleki de Szék, Cancellarii Transilvanici, Comitis Bihariens. Societ. Erud. Gotting. Membri. (...) infert Franciscus Kazinczy dIs patriis tokaisque coelo, post toleratos in carce primum Budensi, postea Brunano, tandem Kufsteniensi ac Munkácsino MCCCLXXXVII dies, clementie Francisci II Pii, Justi, Felicis, IV Kal. Julii MCCCI redditus Er-Semjén, in agro Bihariensi, VIII Id.Augusti, MDCCCII."

A másik könyv az Oporinus család bázeli nyomdájában 1546-ban készült,[6] s Kazinczy 1786-ban jegyezte be nevét a kötetbe: „Franc. Kazinczy 1786." Mindebből még nem tudhatnánk semmit arról, hogy hogyan került végül a kötet Teleki Sámuel birtokába, ha nem említené maga Kazinczy 1802 augusztusában kelt levelében az ajándékozási szándékot:

> „Az én könyveim köztt kettő van, a'miről azt merem hinni, hogy az Excellentiád hazafiúi lélekkel állított Bibliothekájának öregbítésére lehetne. Esedezem Excdnál, méltoztassék ajándékomat elfogadni, 's érezze, mint örvendek, hogy azt nyújthatom. Egyike a' Brouckhusius verseinek pompás kiadása, mellyet én egy érdemes barátomtól, Miskolczi volt Professor Komjáti Ábrahám Úrtól kaptam, midőn Belgiumból hazaért. A'másika az Oporin Bucolicus poetai (munkája) 1546-ban jött ki Basileában."[7]

A harmadik Telekinek ajándékozott könyv Kazinczy *Fordított Egyveleg írásai*nak első kötete,[8] melybe maga a kancellár jegyzi be: „Sam. Teleki ex dono auctoris."

[4] BARCZA József: *Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon.* = MKsz 1962. 2–3. sz. 204.

[5] *Jani Broukhusii Poematum Libri Sedecim.* Amstelaedami, excudit Franciscus Halma, 1711. Jelzete: Tq-679 b.

[6] *En habes lector Bucolicorum autores XXXVIII...* Basileae, ex officins Ioannis Oporini, 1546. Jelzete: To-1455.

[7] *Kazinczy Ferenc levelezése...* II. 484.

[8] *Kazinczynak fordított egyveleg írásai.* Első-kötet. Széphalom, Abaujban, 1808. Jelzete: To-1751 b/2.

Nem a könyvekben lévő beírások alapján, hanem egy véletlenül felbukkant könyvjegyzék segítségével sikerült mintegy 45 kötetről egészen pontosan megállapítani, hogy Kazinczy Ferenc ajándékaként kerültek a Teleki könyvtár állományába.

A könyvjegyzéket maga a könyvtáralapító említi 1820. november 23-án marosvásárhelyi könyvtárosához, Kelemen Mártonhoz írott levelében:

> „Vettem a Kazinczi Ferencz Urtól Tavaly Bibliothecámnak ajándékul küldött Nyomtatványoknakis Consignatioját, és itt lévő Catalogusomban inferaltattam..."[9]

A következő év decemberében pedig arról tudósítja tékáriusát, hogy katalógusának V. kötetét, mely az újabb szerzeményeket tartalmazza, Bécsből leküldte leányához Kolozsvárra.[10] A levelekben talált nyomokon indult el e sorok írója a Teleki Téka négykötetes Bécsben megjelent katalógusának kiegészítését felkutatni. Kiderült, hogy az elveszettnek hitt kézírásos kötet a családi levéltár töredékeivel együtt a második világháború után az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába került. (Jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltár tulajdonában van.) A negyedrét alakú füzet címe: *Catalogi Bibliothecae Com. Teleki de Szék. Pars Quinta. Librorum inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos, complexa.*" A katalógus 148. lapjától kezdődően találjuk a Kazinczy Ferenc ajándékából kapott könyvek jegyzékét: *Consignatio Librorum, quos spectabilis ac Perillustris Dominus Franciscus Kazinczy Bibliothecae donavit.* A lista 34 cím alatt 45 darab nyomtatványt tartalmaz, amely között 9 kötetes könyvsorozattól kezdve két példányban szereplő pár leveles nyomtatvány is van. A jegyzéket Szentgyörgyi Imre, Teleki Sámuel bécsi titkára készíthette közvetlenül az ajándékozás után (1819). Alább közöljük az eredetiben 5 oldalas listát, kiegészítve a kötetek helyrajzi számával, amelyet az egyes tételek mellé, szögletes zárójelbe tettünk:

Csáky /Emanuelis Comitis/ Sermo, in Generali Congregatione habitus. in Folio. Leutschoviae. 1809. [Tf-445 c/3 (59)]

Sermones in Generali Congregatione Comitatus Scepusiensi, habiti sub praesidis Caroli Ambrosii. in Folio. Leutschoviae. 1809. Exempl. 2. [Tf-445 c/3 (58)]

Modalitas Repartitionum tempore Diaetre Anni 1792. in Folio. [Tf-1147 b/coll. 5]

Kézy /Moysi/ Carmen summis honoribus a meritis Domini Petri Klobusiczky dicatum. in quarto. Sarospatakini. 1816. [Tq-507 d/3 (63)]

– Manes Priscae Pronay Elegia ad Ill. et Magnif. D. Gabrielem Lonyai. in 4°. Sarospatakini. 1816. Exempl. 2 [Tq-507 d/3 (62)]

Kazinczy /Ferentz/ Munkái. in 8°. Pest. 1819. Tom. IX. [To-1548 r-q]

– Báro Wesselényi Miklos Urhoz Miklosnak Fiához, midőn mint Kapitány-segédtisztye az Attyának Századját gyakorlotta. in 4°. Budán. 1809. [Tq-507 d/3 (65)]

Magyar Régiségek és Ritkaságok. Kiadta Kazinczy Ferentz. in 8°. Pesten. 1808. Tom. I. [To-3612 c/3]

Zrínyinek minden Munkái. Kiadta Kazinczy Ferentz. in 8°. Pesten. 1817. Tom. I. [To-3583 b]

Ujhellyi Dajka Gábor Versei. öszve szedte és kiadta Kazinczy Ferentz. in 8°. Pesten. 1813. accessit: Berzsényi Dániel Versei. Kiadta Helmeczy Mihály. in 8°. Pest. 1813. [To-1548 1/4]

[9] Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonnak. Bécs, 1820. november 23. (Marosvásárhely, Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban. Közli: DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kolozsvár, 1997. 385.)

[10] Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonnak. Bécs, 1821. december 18. (Uo. Közli: uő. 389.)

G. Dessewffy Josef és Kazinczy Ferentz Vélemények Zemplény Vármegye Rendeihez a Györnél el-esett Vitézeknek állitando Emlék dolgában. in 8°. S.Patak. 1811. [To-1050 b/3 (13)]

Szabó Dávid Mejképe le-festve 1788. Julius 24-kén. festtette Kazinczy Ferentz.

Tövisek és Virágok. Széphalom. in 8°. 1811. 2 Exemplumba. [To-1050 b/9 (14)]

Szemere /Paul/ Gedicht an den Herrn Ladislaus Vida übersetzt von Andreas Haliczky. in 4-to. Pest. 1809. [Tq-507 d/3 (64)]

W. Jankovich Miklos. Magyar Szo-Nemzés. in 8°. Pesth. 1812. [To-3611 b]

Zaid! vagy Negyedik Mahumed Török-Császárnak szerencsétlen Szerelme. Kotzebue után Magyarul. in 8°. Pest. 1803. [To-1548 o]

Baicsi /Joan/ Epigrammatum Libri II. in 8°. Comáromii. 1795. [To-1050 b/9 (6)]

Nagy Ferentz Odái Horátz Mértékein. in 8°. Kassán. 1807. [To-1548 g]

Bion és Moschus Idylliumai fordította Vályi Nagy Ferentz. in 8°. S.Patak. 1811. [To-1050 b/9 (7)]

Beregszászi /Paul/ Ueber die Selbstkentniss. in 8°. Erlangen. 1795. [To-1050 b/9 (8)]

Egy Proba az Igazgatás formáiról, és az Uralkodok Kötelességeiről. in 8°. Kolosvár. 1791. [To-1050 b/9 (9)]

Liturgia, vagy a Közönséges Isteni tiszteleteknek és az arra tartozo rendtartásoknak modja. in 8°. S.Patakon. 1814. [To-105 b]

Funkens /Jo. Casp./ Reformations-Historie. in 8°. Ulm. 1717. [To-499 b]

Az uj Hadi Tudomány Leleke. forditotta Zalárdi Jalko László. in 8°. Pest. 1809. [To-3656 é]

Poëtai Gyűjtemény. Öszve szedte Nagy Josef. in 8°. S.Patakon, 1813. [To-1548 p.]

Berchthold /Leop. Graf. v./ Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern. in 8°. Wien. 1765. [To-830 b]

Cristiani /Aloys. Gr./ Prosaisches Gedicht nach dem Claudianus. in 8°. Wien. 1765. [To-1050 b/9 (12)]

Bajcsi /Jo./ Bregaetias; sive Poëmata in memoriam Praesulum Jaurinensium. in 8°. Comaromii. 1794. [To-1050 b/9 (10)]

Örom-érzések, midön Grof Széchény Pál, Grof Guilford Károlina Kis-Aszszonyt el-jegyezte. in 8°. Sopron. 1811. [To-1050 b/9 (11)]

Musen-Almanach 1-ter Jahrgang. in 8°. Leutschau. 1801. [To-3636 d/3]

Fuchs /Jo. Sam./ Elementa Juris Naturae. in 8°. Leutschoviae. 1803. [To-668 c]

Falusi Mihály Okos Gyermekek Nevelés-példája. in 8°. Pososn. 1805. [To-2312 a/10]

Chazár /And./ Dissertatio de Gallicia et Lodomeria, item Dalmatia veneta dicta, Regno Hungariae incorporanda. in 8°. s. l. 1805. [To-1050 b/9 (15)]

Virgilius Eneisse. Forditotta Baroti Szabo Dávid. in 8°. Pest. 1813. Tom. II-dus. [To-1548 c/2]

Ha megvizsgáljuk az adományt rögzítő listát, látjuk, hogy Kazinczy a könyvek mellett egy portrét is ajándékozott a kancellárnak. Minden bizonnyal Baróti Szabó Dávidot ábrázolta az 1788-ban készült mellkép, amely sajnos ma már nincs meg a marosvásárhelyi könyvtárban. Ezzel szemben az adományozott könyvek mind megvannak. Láttuk, hogy közöttük olyanok is vannak, amelyeknek szerzője, vagy kiadója maga Kazinczy (6 cím – 14 kötet). A kiadványok zöme 19. századi, azaz nem sokkal az ajándékozás előtt láttak napvilágot. Mindössze hét kiadvány 18. századi.

Három kiadvány esetében minden bizonnyal a listakészítő tévedett a megjelenési évszámot illetően, ugyanis a címlapon más dátum áll. Szemere Pál Vida Lászlóhoz írott versének magyar fordítása 1810-ben látott napvilágot; Leopold Berchthold Bécsben megjelent munkájának kiadási éve 1800, az előszót is akkor írta a szerző, a *Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1807* nem jelenhetett meg 1801-ben.

Másik három könyv címlapján Kazinczy saját kezű bibliográfiai kiegészítéseit találjuk.

Ismert tény, hogy Kazinczy ha csak tehette kiegészítette a hiányos bibliográfiai adatokat tartalmazó könyveket. Címleírások kiegészítéseként anonymus munkák szerzőjét, az esetleges fordító nevét igyekezett kideríteni, más esetben a kiadási hely, kiadó, vagy tipográfus adatait, a megjelenés évét próbálta megállapítani.[11]

A Tékának adományozott könyvek között található Bion és Moschus idylliumainak görögből magyarra átültetett kiadása, amelyen nincs feltüntetve a fordító neve, sőt az előszó is elhallgatja a magyar változat szerzőjét. Kazinczy viszont a címlapra beírja kiegészítésként: „Vályi Nagy Ferencz Professor által."

A *Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern* című, névtelenül kiadott munka címlapján ugyancsak nincs feltüntetve a szerző neve, hanem csak az, hogy barátai között ingyenesen kívánja szétosztani a könyvet: „Herausgegeben zur unentgeldlichen Vertheilung an meine Freunde." Ezután írja be Kazinczy: „von Leopold Graf Berchthold". Sőt, a szerzőség még biztosabb nyomatékosítására a névtelenül írott előszó végére is a „Der Verfasser" alá kézírással beírja: „Graf Leopold Berchthold."

A harmadik kiadvány, *Dissertatio de Gallicia et Lodomeria...* szerzőjének nevét a cím után jegyzi be Kazinczy: „auctore Andr. Cházár, Cottus Gömör Tab. Judr. Assessore."

A Kazinczy Ferenc adományából származó könyvek egy része egyforma márványmintás kartonkötésben van. A bordó színű aranyozott gerincen pedig a mű rövidített címe olvasható. Ezek a kötetek minden valószínűség szerint rossz állapotban lehettek s Teleki utasítására Marosvásárhelyen újrakötötték őket.

A marosvásárhelyi Teleki Könyvtár tulajdonában lévő Kazinczytól származó kötetek jelzik, hogy a széphalmi mester hajdani könyvtárának rekonstruálása korántsem tekinthető befejezettnek. Jelentősebb, vagy akár kisebb gyűjtemények vizsgálata még mindég hozhat felszínre Kazinczy Ferenc könyvészkedésére vonatkozó eleddig ismeretlen adatokat.

DEÉ NAGY ANIKÓ

[11] BARCZA József: *i. m.* 92.; GULYÁS József: *Kazinczy jegyzetei néhány könyv szerzőjét illetően.* = ItK 1935. 1. sz. 67.

FIGYELŐ

Egy bibliográfiai sorozat befejezésére.* E nyolckötetes bibliográfia szintézis nem kevesebbre vállalkozott mint arra, hogy összesítse a magyar irodalomtörténetírás adatait: a kezdetektől 1970-ig. Első kötete 1772-ig rendezte gyűjtését, a második az 1772 és 1848 közötti évtizedek termését dokumentálta, a harmadik és negyedik az 1849–1905 közötti korszakról adott képet; míg a sor utolsó kötetei századunk adataival teltek meg. Az így bemutatott négy irodalomtörténeti periódus mindegyike külön „tárgyalja" az időszak irodalmi-kulturális jelenségeire vonatkozó ún. általános tételeket – s azoktól elkülönítve rendezi az egyes szerzőkre vonatkozó írásokat, s ezen belül külön-külön csoportosítja az egyes művek (kötetek) recenzióit. Az első három korszakban az általános rész nem különül el önálló kötetbe; a huszadik századi adatok viszont olymértékben megszaporodtak, hogy az 1905–1945, illetve az 1945–1970 évek kötetei (6–7. köt., 8. köt.) mellett önálló könyvtestbe kívánkozott. (5. köt.)

Nem volt szándékunkban pontosan utánaszámolni az öt-, hat-, hét-, nyolc-, sőt kilencszáz oldalnyi kiadványok adatainak, de szerény becslésünk szerint számuk összesítetten megközelíti a kétszázezret. Ezzel a nagyságrenddel sorozatunk a leggazdagabb magyar nyelvű bibliográfiák között foglal helyet, s a nemzetközi mezőnyben is kiemelkedő.

E vállalkozás gyökerei nagyon mélyre nyúlnak vissza. Közvetlen kezdetei az ötvenes évek végéhez kapcsolhatók. Ekkor ért be az a szándék, hogy a magyar irodalomtörténet összevont erőire támaszkodó akadémiai intézet előkészítse irodalomtörténetírásunk szintézisét – természetesen a kor szellemi termékeit meghatározó marxista világszemlélet értelmezésében. Bibliográfiai sorozatunk ehhez a vállalkozáshoz kapcsolódik: mint segédtudomány a nagyigényű szintézis filológiai hátterét volt hivatva biztosítani.

Természetesen nem előzmények nélkül. Elég, ha csak id. Szinnyei József, Hellebrant Árpád, Goriupp Alice és Kozocsa Sándor neveire, illetve az *Egyetemes Philológiai Közlöny*ben és az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben megjelent, majd 1945 után könyvekké duzzadó éves összesítésekre utalunk. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az intézet 1954-ben létrehozott elődjének, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központnak, személy szerint Szabó Györgynek a bibliográfiai kezdeményezéseit sem – az *Irodalmi Figyelő*ben és más fórumokon; nevezetesen, hogy a kiemelkedő lapok-folyóiratok repertorizálásával létrehozzák 20. századi irodalmunk adatbázisát. (E törekvésekhez kapcsolódik például a Nyugat-repertórium elkészülése is.)

E kezdeményezéseket végül Klaniczay Tibor, az intézet akkori igazgatóhelyettese karolta fel, pontosabban szólva: terelte egy általánosabb mederbe: az irodalomtörténet valamennyi korszakát

* TÓDOR Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905. Személyi rész II. H–Zs.* Bp. 1997. Akadémiai K.–Argumentum K. 621 l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 4.) – B. HAJTÓ Zsófia *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970. Általános rész. 1905–1970.* Bp. 1997. Akadémiai K.–Argumentum K. 754 l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 5.)

átfogó gyűjtést tervezett, megerősítette az addig csak akadozva működő bibliográfiai osztályt, majd vezetésére meghívta a dokumentációs munka terén gazdag tapasztalattal rendelkező Kemény G. Gábort, az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárából.

A feladat kettős volt: egyrészt cédulára kellett vinni az irodalomtörténet eddig megjelent évi összesítéseinek az adatait, másrészt pedig el kellett végezni az irodalmi lapok és folyóiratok s néhány meghatározó jelentőségű napilap kritikai és irodalomtörténeti közleményeinek az összegyűjtését – az elmúlt másfél évszázad nyomdatermékeinek a megvallatását.

Hatalmas és nagy felelősséget követelő feladat! Hiszen a gyűjtők tucatjait kellett mozgósítani, akik közül sokan még nem vettek részt ilyen munkában. Kemény G. Gábor „jó szívének" sajnos kellemetlen következményei (használhatatlan címfelvételek, kétszer is elvégzett forrásfeltárások) támadtak, s egyre több gondot okozott a napról-napra gyarapodó cédulatömegek beosztása és tárolása is. Szabó György, majd Gerézdi Rabán átmeneti irányítása után *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* Vargha Kálmán kezébe került, aki a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyezett a filológiai pontosságra. Minden egyes felgyűjtött forrást, illetve annak adatait ellenőriztette, s ugyancsak kézbe vetette a korábbi repertóriumokban szereplő adatokat – s a néhány soros, jelentéktelen híradásokat kihagyta. A hatvanas évek elején megkezdődött az addig közös adatgyűjtésben kezelt cédulatömeg korszakonkénti szétosztása: a régi magyar irodalom V. Kovács Sándor, a felvilágosodás és reformkor Kókay György, a szabadságharc utáni félévszázad H. Törő Györgyi szerkesztői kezébe került, míg a 20. századot Vargha Kálmán magának tartotta fenn. E kötetszerkesztők tovább dolgoztak a gyarapodó adatáradattal, kialakítva a már említett általános és személyi részt, esetenként további kontroll- és kiegészítő munkákat kezdeményezve.

A hatvanas évek végén Vargha Kálmán mellett új szerkesztővel gyarapodott a sorozat: V. Windisch Évával, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetőjével, aki a kötetek könyvészeti „nyelvezetének" a kialakításában vette fel a harcot a minél nagyobb egyszerűsítésre törő irodalomtörténészekkel szemben; továbbá, aki a nagy anyaggal rendelkező írók adatainak rendezésében és szakozásában, alkotó viták során dolgozta ki a sorozat megszerkesztésének gyakorlatát.

A szerkesztői gárda személyi összeállításában az idők folyamán kisebb-nagyobb változások keletkeztek. A régi magyar irodalom köteténél V. Kovács Sándort Varga Imre és a gyakorlatias Stoll Béla váltotta fel, s ő juttatta el azt 1972-ben a megjelenésig. Kókay György kitartó következetességgel végezte a második kötet szerkesztését, s Vargha Kálmán halála után az egész sorozat gondja is az ő vállára szakadt. Gond akadt elég, különösen az 1849 utáni anyag rendezése és megjelentetése körül. H. Törő Györgyi – hosszadalmas betegeskedése miatt – csak a korszak szakirodalmát közreadó kötet első részének a megjelentetéséig tudta vállalni a munka irányítását, a befejezés munkatársára, Tódor Ildikóra hárult. A huszadik század első fele irodalomtörténeti bibliográfiájának személyi köteteit Vargha Kálmán e sorok írójával osztotta meg, míg az 1945 utáni rész szerkesztését már csak egymagam végeztem. Az általános kötet befejezése lassan haladt. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján e kötet anyagát Sinka Erzsébet gondozta, míg végül B. Hajtó Zsófia juttatta el a kiadhatóságig.

Összképünk nem lenne teljes, ha nem szólnánk külön is Klaniczay Tibor gondoskodó figyelméről, aki jelen volt a sorozathoz kapcsolódó minden egyes döntés megvitatásánál. Világosan emlékszem például tanácsaira az ún. „formai egységesítés" kérdéseiben, nemkülönben az általános részek és a nagyobb anyaggal rendelkező szerzők bemutatásával kapcsolatban. S kulcsfontosságú volt, hogy elvállalta az első kötet részletes szakmai lektorálását is. – Ehhez kapcsolódóan nem érdektelen futó pillantást vetnünk az egyes kötetek (l. zárójelben az adott irodalomtörténeti periódust!) lektoraira: Solt Andor (1772–1848), Oltványi Ambrus – Rejtő István – Nagy Miklós (1849–1905), Béládi Miklós, Pomogáts Béla (1905–1970) neveinek puszta felsorolása is érzékelteti, hogy a sorozat filológiai hitelének a biztosításában a szakma legjobb képviselői segéd-

keztek. S ebből a sorból nem hagyhatók ki az egyes szerkesztők kitűnő segítői: Császtvay Tünde, Csóra Karola, Stauder Mária és Szerb Antalné.

Az előttünk fekvő két utolsó kötettel kapcsolatban nem kívánunk kritikai megjegyzéseket tenni. Az 1849 utáni adatok „merítésével" kapcsolatban például lehetne olyan múlt századi lapokat előszámlálni, amelyek még rejtenek elfeledett kritikákat vagy cikkeket, ám ezek kiderítése nem kifejezetten Tódor Ildikó gondja lett volna –, a sorozat általános gyűjtési keretének függvénye, következménye. Hiszen teljességre csak a könyvek és folyóiratok esetében törekedett a vállalkozás. Napilapok közül bizony számosan kimaradtak. Tegyük hozzá azonban: a hangadó orgánumok adatai mind szerepelnek a gyűjtésben.

S hasonlót, bár nem teljesen azonosat tudunk mondani B. Hajtó Zsófia kötetéről: az általános rész gyűjtése volt kezdetben a legbizonytalanabb. Gyűjtőinket ugyan sarkallta az adatonként fizetett 1.– azaz egy forint. S recenziók vagy az olyan közlemények esetében, amelyekben szerepelt az író neve, nem is lehetett gond. Ám az irodalmi és a kulturális élet általános kérdéseinek teljességét tekintve nem tenném tűzbe a kezem. Ez azonban megint nem közvetlenül a szerkesztő gondja: ő „hozott anyagból" dolgozott.

A felvetett hiányok esetében bizonyos mértékig a négy korszak általános fejezetének a felépítése is szerepet játszott. Igaz ugyan, hogy a sorozat szerkesztői arra ösztönöztek, hogy az egyes korszakok kötetei nagyjából azonos szerkezetben rendezzék az adatokat: előre hozva a segédkönyveket (bibliográfiákat, névtárakat) és az összefoglaló műveket; majd ez után tárgyalva az irodalom elvi- és elméleti kérdéseit (kritika, irodalomtudomány); ezt követően térve rá az irodalmi műfajok, kifejezőeszközök adatkörére; s befejezésül végezzék el a kérdéses korszak irodalmi folyamatának, illetve az azt keretező irodalmi élet és az irodalomhoz kapcsolódó más művészeti ágak közös kérdéseinek a bemutatását. (Az utolsó, huszadik századi általános részben további egységet kellett biztosítani a szomszédos országok magyar nyelvű irodalmának is.)

Nem szükséges részletesebben indokolni azt a körülményt, hogy az egymást követő korszakokban más és más volt e szerkezeten belül az egyes részletkérdések súlya és aránya. A régi irodalom tárgyalásán belül például nagyobb hangsúlyt kaptak a könyvtárak, egyetemek, iskolák, mint például századunk anyagában. A munka elején az „újkor" gyűjtői nehezebben tudtak dönteni a felhozott példához tartozó közlemények felvételében (nem beszélve a kérdéses irodalmi kapcsolatok, fejezetek objektív súlyáról). Ez legyen azonban a sorozat legnagyobb hibája!

Ám ha már a kritikai megjegyzéseknél tartunk, nem hallgathatom el egy – utólag keletkezett – hiányérzetem: az írók egyéni munkásságát bemutató részével, s azon belül a könyv alakban megjelent művek regisztrálásával kapcsolatban. A sorozat egyértelműen és félreérthetetlenül a magyar irodalomtörténet (és kritika) bibliográfiájának vallotta magát: csak azt kívánta regisztrálni, amit az írók*ról*, irodalom*ról* írtak. Más szóval: csak a szekunder adatokat kívánta összesíteni, s mereven elzárkózott a művek megjelenésének, illetve teljességének a bemutatásától. Ha tehát valamely könyvről, alkotásról nem jelent meg ismertetés vagy kritika, akkor köteteink nem emlékeznek meg róluk. A régi irodalom szerkesztői így kezdtek, s ez – ennek az időszaknak a szerkezetében – nem is keltett különösebb hiányérzetet. Ám a 20. századi köteteknél már érzékeny kihagyások keletkeztek így az egyes – korukban nem nagy visszhangot keltő – alkotópályák képében. Kezdetben még a kiadások felsorolásában is csak a kritikaiak szerepeltek, míg végül, századunkban, nagy „kompromisszumként" már az életmű-sorozatok is (úgymond filológiai munka fekszik ezek összeállításában is) szalon-, illetve bibliográfia-képes státusba jutottak.

Ennyit a vállalkozás „makro"-szeplőiről. – Ezek jelzése mellett talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha felvetjük hatásának, eredményességének kérdését. – Már a munka kezdetén is felmerült ez a gondolat, s Gerézdi Rabán fejtette ki egy értekezleten: bibliográfiánk megjelenése az egész szakmára hatással lesz. Bárki, bármilyen munkába kezd – térképként veheti kézbe, hogy

megtudja: mit tett a magyar kritika 1970-ig az adott témakör feltárásában, melyek a fehér foltok, hol lehet új vonatkozások után kutatni; s ez sem érdektelen: mit nem érdemes másodszor is felfedezni!... Ha úgy tetszik: e lehetőséget akár vérátömlesztéshez is hasonlíthatjuk, amely ismerettömegeket mozgatva adhat ösztönzést a jelennek és a jövőnek.

S ezzel kapcsolatban talán az sem haszontalan, ha emlékeztetünk a magyar bibliográfia-ügy jeles képviselőjének, Szentmihályi Jánosnak a meghatározására: a jó (a szelektált, a lényeget kiemelő, az áttekinthetően szerkesztett) bibliográfia egyben tudományos műszer is, amely megmutatja az előttünk álló utakat és lehetőségeket. S tanúsíthatom: Szentmihályi János ilyen műszernek tartotta a sorozat megismert köteteit.

Végül hivatkozhatunk a könyvtárak eddigi tapasztalataira. Mindenhonnan az a visszajelzés hallható, hogy a sorozat iránt folyamatos az igény, egyes köteteket már rongyosra koptattak; az utolsó előtti kötetből pedig második kiadást követel a közérdeklődés.

Nem szeretném azonban, ha sorozatzáró írásom valamiféle eufóriába torkollana. Az irodalomtörténeti bibliográfia folytatását illetően egyre rosszabb hírek járnak. Az Országos Széchényi Könyvtár ugyan vállalta egy ideig Kozocsa Sándor évi összesítéseinek folytatását. Az ügy továbbvitelére egész osztályt állított fel, s lassuló ütemben ugyan, de időben egészen az 1988. évi kritikai termés bemutatásáig jutott. Majd egy főigazgatói döntés az egész vállalkozást megszüntette, feltehetően a „profiltisztítás" jegyében.

Reményeink szerint az irodalomtörténeti szakbibliográfiának mégis lesz folytatása! A kutatás, az oktatás, a médiák, de az irodalomtörténet, az irodalomkritika iránt érdeklődők tágabb köre sem nélkülözheti hosszú távon a szakirodalmi tájékoztatást. Ennek érdekében – ismereteink szerint – az OSzK még megjelenteti az 1989-es és az 1990-es évek anyagát magába foglaló köteteket, amelyeknek befejező munkálatai igen előrehaladott állapotban szakadtak meg a fent említett döntések következtében. Ezt követően az MTA Irodalomtudományi Intézet bibliográfusi gárdája – amennyiben a jövőre nézve biztosítottak lesznek a feldolgozó és szerkesztő munkálatok anyagi feltételei – megbízást kapott az 1991–1995, illetve az 1996–2000. évi periódusokat magába foglaló két, ún. kumulációs kötet elkészítésére.

Ha ez a terv megvalósul, talán nyugodtabb lelkiismerettel mondhatjuk Dávid Gyula, az erdélyi Kriterion kolozsvári főszerkesztőjének szavait idézve a múlt dokumentálásával kapcsolatban: „Hagyjunk valamit az utánunk jövőknek is!"

Az új évezred számítógépes technikai vívmányai, az internet világot behálózó információs lehetőségei nyilvánvalóan forradalmasítani fogják az ilyen és hasonló retrospektív és kurrens szakbibliográfiák elkészítését, a CD ROM-ok a nagyfokú publicitást, de ezek mögött továbbra is ott kell látnunk a 21. század szorgos bibliográfusait, akik munkája nélkül mindezek nem valósulhatnának meg.

BOTKA FERENC

Kner Erzsébet. Ez év február 26-án Chicagóban, életének 101. évében elhunyt Kner Erzsébet, századunk egyik kiemelkedő magyar könyvkötésze. Halálával a ma már legendás hírű gyomai Kner-dinasztia második generációjának utolsó tagja távozott el.

A két világháború közötti Budapest iparművész köreiben jól ismert Kner Erzsébet 1897-ben született, a neves nyomdaalapító, Kner Izidor ötödik gyermekeként látta meg a napvilágot. Fiú testvéreivel ellentétben őt nem a nyomdász-könyves pályára szánták, ám a család életében a nyomdának, a könyveknek, a mesterségbeli kvalitásnak olyannyira központi szerepe volt, hogy aki huzamosabb ideig ebben a közegben élt, az észrevétlenül közel került a nyomtatott betű és a

szép könyvek világához. Az egymásra rakódó s egymást erősítő hatások Kner Erzsébet pályáját is kijelölték: amikor az érettségi után – a századelő függetlenségre törő női szerepmintáját követve – önállóságot és kreatív tevékenységet adó munkát keresett, magától értetődően apja, nagyapja, dédapja mesterségét, a könyvkötészetet választotta.

Kner Izidor támogatta leánya merész terveit, de a maga szigorú módján ki is jelölte a tanulás kereteit. „...tudnod kell – mondotta Erzsébetnek –, hogy ez nehéz mesterség, nem könnyű megtanulni, de addig semmiféle művészkedést nem engedek meg, amíg nem fogsz tudni egy egyszerű vászonkötést tökéletesen megcsinálni." Kner Erzsébet az atyai intencióknak megfelelően beállt inasnak a családi vállalathoz és egy éven keresztül tanulta a könyvkötészet technikai részét; mellesleg a gyomai nyomda kötészetében olyan munkakultúrával ismerkedett meg, amely későbbi sikereinek egyik kulcsa lett. Amikor eljutott oda, hogy az a bizonyos vászonkötés már tökéletesen sikerült, újabb fordulóponthoz érkezett: „...amint kezdtem előrehaladni a mesterségben – írta egyik visszaemlékezésében –, rájöttem, hogy az egész tudomány nem fog sokat jelenteni számomra, ha nem leszek képes az általam készített kötéseket magam megtervezni." A család Erzsébet szakma iránti elkötelezettségét látva úgy döntött, hogy kiküldik őt Lipcsébe, a grafikai és nyomdászati akadémiára.

1923 tavaszán érkezett meg a német nyomdászat központjába, s mindjárt az egyik legnevesebb német könyvművész, Hugo Steiner-Prag mesterosztályába került. Steiner-Prag, a Német Könyvművészek Egyesületének elnöke, különös gonddal vezette be hallgatóit a tervezés és a kötéskompozíció kialakításának titkaiba, s közben módszeresen megismertette diákjaival a könyvkötészet sok évszázados formakincsét. Az adott pillanatban még nagyobb hatással volt Kner Erzsébetre a jelen könyvművészete. „Ekkor láttam életemben először – írta néhány évtizeddel később – modern stílusban készített kötéseket, ami reveláció volt számomra. Láttam, mit lehet a legegyszerűbb eszközökkel, pár vonal célszerű alkalmazásával elérni. A tabuk is érvénytelenekké váltak. A vonalak bekeretezés nélkül, szabadon futottak ki a táblák széléről, a szimmetria sem volt parancsoló szükség többé. Az új nyelvet mindjárt megértettem, sőt mindjárt beszélni is tudtam rajta." A modern stílus elsősorban a Bauhaus szellemiségét tükröző kötéseket jelentette. Kner Erzsébet nem szegődött ugyan a Bauhaus-irányzat követőjévé, de a mozgalommal való találkozás mégis nagyon fontos volt, mert a klasszikus formakincs megismerésével párhuzamosan megélhette a hagyományos formákkal való szakítás élményét is. A kötéstervezésben való előrehaladás mellett az akadémia piacra dolgozó tanműhelyében technikai repertoárját is alaposan kiszélesíthette a Németországban töltött egy esztendő alatt.

Lipcséből hazatérve, 1924 őszén a család segítségével önálló kis műhelyt nyitott Budapesten. A vállalkozás megindításakor a hazai könyvkötészet minden téren válságos helyzetben volt. A nagy példányszámmal dolgozó gépi kötészetek egyelőre még sem technológiai, sem formai téren nem találták meg ipar és művészet korábbi harmóniáját. A hagyományos módon dolgozó kézi kötészetekben pedig – éppen a gépi kötészetekkel folytatott árverseny miatt – már jóvátehetetlenül megbomlott a mesterség és művészet évszázadok alatt kialakult összhangja. Ebben a szituációban Kner Erzsébet, bátyja, Imre tanácsait követve úgy döntött, hogy nem az árak leszorításával, hanem az igazi minőséggel fog versenyezni. „E sorok írója – olvashatjuk első katalógusában megjelent, teoretikusan is megalapozott programjában – azt tűzte ki céljául, hogy az igazi kézi kötéstechnika és a régi eredeti díszítési technikák felhasználásával megkísérli a régi, hazánkban is gyönyörűen virágzott könyvkötő tradíció feleleventését. Műhelyem boldogulását nem a minden áron való versenyben keresi, hanem a nemes tradíciók ápolásában, a kifogástalan minőség, az egyéni, művészi formai megoldás feltétlen biztosításában."

Kner Erzsébet azok közé az iparművészek közé tartozott, akik a mesterségbéli hagyományok felé fordulva keresték a technika és a forma új harmóniáját. Ám a múlt csak ihletforrást és elsősorban

mércét jelentett számára. A húszas években készült könyvkötései még közel voltak a reneszánsz és barokk előképekhez, de két-három év alatt megtalálta a maga egyéni stílusát. Kötései az évek múlásával mind egyszerűbbekké váltak, vonalakkal, keretekkel, takarékosan használt ornamensekkel díszítette könyveit, s így még jobban érvényesült a nemes anyagok szépsége. Az 1931-es párizsi nemzetközi könyvművészeti kiállításon bemutatott köteteiről szólva a londoni *The Times* azt emelte ki, hogy Kner Erzsébet kötései egyszerűségük miatt látszanak a legszebbeknek.

Az Alkotmány utcai könyvkötészet hamar megtalálta a maga közönségét, a bibliofil gyűjtők, a szép könyvek barátai szívesen dolgoztattak Kner Erzsébettel, akit a húszas évek végén már a legjobb fővárosi kézműves iparművészek között tartottak számon. A harmincas években bővült a kis műhely profilja, Kner Erzsébet megpróbálkozott a gépi kötéssel is. A kézi könyvkötéseknél változatlanul a hagyományos eljárásokat és anyagokat alkalmazta, de kisebb példányszámú, bibliofil kiadványoknál a modern technika adta lehetőségeket is használta, s egyike lett a gépi könyvkötészeti technológiához illeszkedő új formakultúra megteremtőinek.

Kner Erzsébet műhelyével együtt átvészelte a háború éveit, az üldöztetés időszakát, ám 1948 felé újra válaszút elé került. Döntenie kellett, hogy a rohamosan közeledő államosítás után feladja-e korábbi létformáját, az önállóságot, avagy követi az 1940-ben az Egyesült Államokba települt öccsét, s megpróbálja ötven évesen újra kezdeni életét új, idegen környezetben. 1949-ben hosszas vívódás után nekivágott az ismeretlennek. Bár Albert öccse Chicagóból azt írta neki, hogy „az a nagyobb hazárdírozás, ha otthon maradsz", ám a kivándorlás is nagyon nehéz útnak bizonyult. Amerikába érkezése után úgy érezte, sohasem szokja meg az új világot, s néhány hónap eltelte után hazatelepülési kérelmet adott be. Ugyan kivándorlásakor magyar állampolgárságáról nem mondott le, de az akkori magyar hatóságok nem engedélyezték visszatelepülését. Mint életének oly sok nehéz pillanatában, ezúttal is a munkában talált vigaszt. Az egyik, Kner Erzsébet kvalitásait jól ismerő chicagói könyvtártól olyan munkát kapott, amelyről a leghivatottabb könyvkötők is csak álmodnak: az ősnyomtatványok gyűjtésére specializálódott Newberry Könyvtár megbízta kötés nélküli, illetve megrongálódott kötésű inkunábulumainak újrakötésével. A közel egy évig tartó munka nagy erkölcsi sikert hozott, s a honoráriuma fedezte egy, a budapestihez hasonló műhely felállítását.

Kner Erzsébet chicagói műhelye 1952-től 1982-ig működött, elsősorban a bibliofil kiadóknak, gyűjtőknek, könyvtáraknak, igényes reklámügynökségeknek dolgozott. Amerikában az évszázados mesterségbeli hagyományokat ismerő, ugyanakkor a modern irányzatok iránt fogékony európai iparművészek között tartották számon. 85 éves korában vonult vissza az aktív munkától.

A hetvenes évektől fogva gyakran haza látogatott, s 1987-ben sor került az igazi hazatalálásra is: 90. születésnapján Haiman György kezdeményezésére az Országos Széchényi Könyvtárban reprezentatív életműkiállítás keretében mutatták be hat évtizedes könyvkötői pályafutásának legfontosabb állomásait. A komoly visszhangot kiváltó kiállítás egy már félig-meddig elfeledett jelentős életmű új recepciójának első lépése volt. Kner Erzsébet számára pedig elégtételt és megnyugvást adott: „...ilyen szép kiállítást még életemben nem láttam... Soha saját könyveimet még ilyen szépnek nem láttam" – mondta meghatottan a kiállítás megnyitóján.

Az első nagy bemutatkozás után az életmű széles körben való megismertetéséért legtöbbet a gyomai Kner Nyomdaipari Múzeum tette: a Kner-hagyományokat ápoló intézmény gyűjti s alkalmanként az érdeklődők elé tárja Kner Erzsébet munkáit; emellett 100. születésnapjára egy róla szóló biográfiát is megjelentetett. Kner Erzsébet véglegesen távozott, de ma már bízhatunk abban, hogy életműve a magyar könyvművészet élő hagyományának része lesz.

ERDÉSZ ÁDÁM

Modernisation – culture – assistance technique.[1] A cette époque de fin de siècle, il est peut-être plus opportun que jamais d'examiner de plus près le rapport entre la culture et le développement économique et que ce rapport a-t-il contribué à la division du monde essentiellement en deux sphères économiques: centre et périphérie (ou Nord et Sud).

1. Centre et périphérie (Nord – Sud)

Le passé, l'histoire peuvent nécessairement y contribuer, sans pour autant offrir en eux-mêmes des réponses. L'amas des données historico-statistiques nationales et internationales existantes ne constitue en soi le point de repère pour les décennies à venir. Toutefois, l'examen de ce passé est inévitable.

La relation entre le développement économique et le niveau culturel n'a jamais été mise en question par quelque thèse scientifique qu'elle soit. Le rythme et le niveau réalisable du développement économique dépendent indéniablement du patrimoine culturel de la population pour autant que la culture-même peut être considérée comme une force productive, donc comme un facteur important de la croissance économique. En même temps, c'est le développement économique en particulier qui peut engendrer les principaux moyens nécessaires à l'expansion de la culture à long terme. Ce sont l'amélioration des conditions de vie et les investissements dans le *facteur humain*. Dans ce contexte, ce n'est point la seule éducation qu'on peut considérer comme synonyme de la culture, mais cette dernière constitue la manifestation la plus générale et la plus marquante de l'activité humaine. D'innombrables rapports, monographies, communications et analyses portent sur l'assistance technique multilatérale fournie aux pays en voie de développement et sur les rapports entre le centre et la périphérie (Nord – Sud).

Plusieurs entre eux font état plutôt de l'élargissement que du rétrécissement du fossé entre pays développés et en voie de développement. Cela ne signifie pas la dépréciation des efforts de l'assistance technique mais il paraît que l'accélération du développement au centre était telle que le fossé des différences ne put que se creuser. Un des plus importants facteurs en est que les relations entre la culture et l'économie ont principalement été réalisées sous forme d'alphabétisation en organisant l'éducation primaire et en créant des établissements culturels tels que les bibliothèques, les musées, les archives etc., sans tenir compte de manière *synergique* du rôle de la culture dans sa complexité extraordinaire.

2. La notion de la culture et l'assistance technique avec des exemples

La culture englobe évidemment avant tout l'éducation avec ses différents niveaux, mais aussi les traditions, les comportements, les habitudes familiales et sexuelles, les goûts, les conditions aliméntaires et de loisirs, alors qu'elle-même est influencée par les préjugés hérités. La propagation des connaissances au-delà du système scolaire, les média, l'électronique, les maisons de la culture, les théâtres et les salles de musique jouent un rôle prépondérant sur le plan institutionnel.

Afin de démontrer la complexité des facteurs culturels, prenons un cas où l'assistance technique comprenait la construction des voies de chemin de fer à travers la forêt vers la mer, en vue de développer les possibilités d'exportation. Le pays offrant l'assistance y avait naturellement aussi ses intérêts économiques. La technique développée, des ingénieurs, des topographes, des machines et d'autres éléments nécessaires à un investissement de cette envergure ont fait leur apparition, y compris la main-d'oeuvre qualifiée. Mais la construction ferroviaire nécessite aussi un nombre considérable d'ouvriers non-qualifiés ou semi-qualifiés. Il s'agit d'un territoire tribal

[1] UNESCO. INFOéthique '98. Culture et électronique. Monte Carlo, Monaco, 1–3 octobre 1998. [Exposé/előadás]

dans des zones africaines. A la suite du recrutement de la main-d'oeuvre et grâce à la construction, une fraction de gens, ayant jusqu'alors vécu dans la misère, profitera des conditions incomparablement meilleures. De toute évidence, cette main-d'oeuvre sera suivie de sa famille nombreuse en vue de trouver de conditions de survie plus favorables. Mais bientôt les relations tribales entraîneront sur les lieux une foule de parenté, rendant ainsi impossible le travail du seul membre de famille ayant l'emploi. Du fait qu'il n'est plus possible de nourrir toute cette masse familiale, ils se retournent au lieu de départ, aux circonstances les plus primitives.

Dans d'autres cas, dans le cadre des programmes d'industrialisation où le scénario de la première phase était le même, la technique nouvelle arrive sur les lieux. Le recrutement de la main-d'oeuvre non qualifiée ou à instruire commence. Mais les hommes de la région n'avaient pas l'habitude de travailler dans une organisation tandis que l'entretien de la famille nombreuse, le soin aux enfants, incombant à la femme, bref, il n'y avait personne ou très peu pour être engagée. Il fallait donc soit abandonner l'idée de l'implantation industrielle, soit importer de la main-d'oeuvre.

Tout cela prouve que ce ne sont pas l'alphabétisation ou l'éducation primaire seulement qui contribuent aux limitations des différences économiques mais l'héritage culturel dans son intégralité. De toute vraisemblance, les programmes de développement économique devraient être préparés d'abord par des anthropologues, des ethnographes, des historiens capables d'identifier la situation de la main-d'oeuvre potentiellement disponible. Il s'agit de la *priorité* des facteurs humains.

Une question incontournable de ces pensées est aussi celle de la santé dans la culture. Le climat tropical est mieux supporté par ceux qui peuvent travailler, se reposer, se nourrir etc. conformément aux conditions locales existantes. Dans des territoires tropicaux ou très chauds, on rencontre assez souvent le phénomène que les gens font la sieste là où ils se trouvent. Les rues ne se réaniment que lorsque la chaleur diminue. Cette façon de vivre marche ainsi à travers des générations, les habitudes défensives de la population dues aux conditions climatiques deviendront héréditaires. Par contre, si un changement économique intervient, la même population ou une partie peut s'adapter au climat du point de vue de travail, de nutrition etc. Il est alors très probable – et c'est une hypothèse – que les générations suivantes de cette population s'adapteront à ces nouvelles conditions. Dans une perspective plus large, elles s'adapteront aux études scolaires, au travail, à certains comportements jusqu'alors impossibles.

3. „Sous un toit commun": centre culturel multifonctionnel et/ou division du travail

Dans leur ensemble, les aspects culturels du processus de développement peuvent être aussi conçus d'une autre manière du point de vue de l'acquisition des connaissances. D'après certaines études, la population traditionnelle, auparavant basée sur la communication verbale, passe à l'écriture et à la lecture, puis à la littérature spécialisée. L'information se produit par l'intermédiaire des canaux de communication comprenant non seulement les média électroniques mais aussi les institutions culturelles comme les bibliothèques etc. Donc les bases du travail scientifique peuvent être jetées. En fin de compte, il s'agit de la modernisation menant à la diminution des différences économiques. De cette façon, la modernisation est étroitement liée au patrimoine culturel et elle n'est pas seulement fonction du flux des capitaux et du niveau des investissements. En effet, on peut mentionner que – dans le cadre de l'assistance technique – beaucoup d'efforts ont été déployés pour assurer la formation universitaire des futurs intellectuels des pays en voie de développement. Et le résultat? Un nombre non-négligeable des spécialistes nouvellement formés ne veut ou ne peut plus retourner au pays d'origine. On peut les comprendre. En principe, il est possible de transférer la technologie de pointe sans limitation mais le transfert de l'environnement technique et des conditions de vie auxquelles ces gens se sont habitués dans les pays développés, n'est pas faisable. Une des conséquences de ce qui vient d'être dit est le fait que la division du travail comme

promoteur du développement de l'économie de marché, ne peut être appliquée sans réserve comme modèle dans la périphérie. Il serait probablement plus efficace d'appliquer un développement culturel „*sous un toit commun*" en particulier dans les pays souffrant simultanément de la pénurie du capital et du manque de spécialistes et de main-d'oeuvre appropriée. Il ne s'agit pas seulement d'établir sous un même toit p.ex. une bibliothèque nationale et les archives centrales, mais aussi de rattacher à un tel centre culturel et éducatif la formation de la main-d'oeuvre qualifiée, de même qu'une maison d'édition de la langue nationale pour la diffusion des imprimés. Cette idée ne se veut pas de centralisation absolue mais dans certaines circonstances peut contribuer à l'amélioration de l'efficacité de la formation. L'éducation étant le fondement de la culture, ainsi la formation des spécialistes agraires par exemple pourrait bien être rattachée à un centre culturel multifonctionnel.

Pour ne pas mentionner d'autres avantages, on peut avancer les aspects positifs d'une pareille concentration: la gestion, la rationalisation de l'administration et l'infrastructure. Cela va tout autrement dans l'enseignement supérieur, la médecine par exemple. L'approfondissement du fossé entre le centre et la périphérie déjà précitée ne renforce point les intentions de recourir sans réserve à la division du travail dans la périphérie.

Le rattrapage modernisateur – dont les peines sont traditionnellement surtout connues par des pays africains, asiatiques et latino-américains – se manifeste depuis la fin des années 80 d'une certaine manière dans les pays d'Europe Centrale et Orientale également. Ces transformations constituent des crises structurelles économiques et sociales (Schumpeter). Ces crises sont engendrées de temps en temps, à la suite des changements d'époque technologiques, quand l'enchaînement des innovations repose sur des bases techniques nouvelles.

Vers la fin de notre siècle, ce changement est la révolution électronique rattachée au développement sans précédent de la technologie de la communication. Cette période est connue généralement comme société d'information.

On peut se demander si développement et richesse économique dans le centre sont-ils possibles sans des conditions du sous-développement et la pauvreté de la périphérie? Mais la question de base serait plutôt: le développement économique est-il possible sans le progrès culturel? Le sous-développement va de pair avec le manque de la culture. Mais dans ce contexte, il ne s'agit pas de la culture toute entière mais du bon ou moins bon fonctionnement de certains de ses composantes. Il y a des exemples où on trouve un bien-être général correspondant à des conditions naturelles et sociales spécifiques, même en l'absence d'un haut niveau de certains aspects de la culture comme les arts, par exemple. Les gens qui vivent dans ces conditions, ne sont pas forcément les plus cultivés voir p.ex. le Human Development Report de l'ONU-PNUD.

4. Niveau culturel – l'écrit – l'électronique

Y a-t-il de véritables intérêts dans l'arrière-plan du nivellement culturel et économique? De même, existe-t-il un vrai niveau minimum culturel et économique? Les intérêts sont effectivement déterminés par l'économie de marché. L'intérêt est de se créer une demande solvable dans la périphérie et de promouvoir des circonstances favorables à ce que cette dernière ne soit un marché uniquement, mais aussi le fournisseur de la matière première et de la main-d'oeuvre à bon marché. Le phénomène de la main-d'oeuvre étrangère est généralement de la même nature.

A ce propos, on pourrait essayer de définir le niveau minimum de la culture. Il s'agit en effet de l'identité culturelle. Leur transformation, pour être percevable, est un long processus historique. L'identité fondée sur les traditions peut être divisée en deux éléments principaux. L'un est le verbalisme, l'autre est l'écrit. Dans l'ère de modernisation et de civilisation, c'est surtout l'écrit qui est porteur de l'identité culturelle promouvant à son tour la modernisation et le développement écono-

mique. La lecture, manifestation matérielle de l'écrit a un rôle éminent dans le développement économique dès le début de l'impression des livres au quinzième siècle. Cette découverte fera la vraie différence par rapport aux traditions. C'est alors que le doute, la critique, la réflexion pourront devenir massifs de manière cultivée. Et c'est aussi par là que l'écrit, la lecture deviendront une *catégorie économique*. L'écrit permet toute critique et en même temps forme l'opinion publique. C'est ainsi que les connaissances pourront être largement diffusées. Les nouvelles structures porteuses de l'information n'en changent rien du simple fait qu'elles se basent aussi sur l'écrit, c.à.d. sur la lecture. Ces nouvelles structures formées au cours des dernières années et appelées *super-autoroutes de l'information* (S.A.I.) sont les vraies manifestations de la société d'information. La technologie de communication indispensable au fonctionnement de ces systèmes est en même temps le moyen d'une nouvelle prolifération de l'écrit. *L'Internet* et d'autres entreprises du même genre ont déjà commencé la réalisation pratique de ce processus. La manifestation des S.A.I. est la plus importante dans l'économie et dans les finances et fait partie intégrante de la recherche scientifique et de la culture sans dominer ces dernières.

Pour connaître la préhistoire du processus, il convient de noter que l'écrit et la lecture sont déterminés par trois périodes historiques et sociales principales:

° A l'époque de la primauté de la production agricole, l'écrit se manifeste de manière directe, les gens sachant écrire sont en relation directe les uns avec les autres, puis à partir du 15e siècle, la révolution du livre entraînera la massification de l'écrit.

° Dès la révolution industrielle anglaise, l'écrit et la lecture deviendront encore plus massifs et en plus des livres, une multitude de périodiques feront apparition. Leur abondance entraînera l'information secondaire (d'abord la chimie), l'apparition des bulletins signalétiques, bibliographies etc. Ce processus continue approximativement jusqu'à la seconde moitié de notre siècle.

° Les bases de données constituent les faits de la période qui suit la seconde guerre mondiale, la période poste-industrielle. Elles deviennent massives à la suite du développement de la télécommunication.

Ces trois étapes sont suivies d'un nouveau phénomène technique et historique dénommé S.A.I. et le réseau mondial, l'Internet est créé. Les éléments scientifiques et techniques des S.A.I. sont beaucoup plus élaborés que ses aspects sociaux et culturels. On peut, d'ores-et-déjà, avancer l'hypothèse que l'analyse de ces aspects va démontrer la cohabitation, la coexistence entre l'héritage culturel et la numérisation. En fonction des temps, des conditions, du domaine de recherche, des traditions régionales et nationales, c'est ou bien la recherche traditionnelle ou bien l'utilisation de la S.A.I. qui est mise au premier plan. Il s'agit là d'un processus d'intégration. Les relations entre identité culturelle et développement économique peuvent aussi bien être amplifiées qu'affaiblies. A côte de la vision technique, les conceptions socio-culturelles de la S.A.I. restent encore à être plus élaborées.

A l'aide d'ordinateurs personnels installés à domicile, les appartements deviennent en même temps des lieux de travail.

Ces procédés pourraient les mettre en application sans dire un mot à qui que ce soit. Le soi-disant effet-cathédral concernant les visiteurs d'un musée, d'un concert ou d'une bibliothèque, peut être voué à l'oubli. A la limite, on pourrait même tirer la conclusion ad absurdum que cette technique est en mesure de contribuer au commencement de la fin du dialogue humain direct ou en d'autres termes, à l'approfondissement du processus d'aliénation.

Les avantages offerts par les S.A.I. dans la recherche et dans une certaine mesure dans l'éducation, l'échange d'informations ou pour les personnes handicapées, malades etc., sont tellement importants que ces avantages deviendront indispensables après un certain temps. Simultanément, le recours absolu aux S.A.I. peut détériorer ou appauvrir la pensée, surtout celle

de la jeunesse, l'esthétique et tout ce qui aurait un rapport avec la lecture conventionnelle et alternativement avec la présence dans les institutions culturelles.

Donc, du point de vue de la culture et de l'écrit, on pourrait considérer l'idée de la bibliothèque „sans papier" comme une maladie enfantine.

5. Les visions de Victor Hugo et de Leonardo

En conclusion: il paraît inévitable de repenser l'effet de l'héritage culturel sur les différences économiques en prenant en considération les relations entre centre et périphérie également. Il paraît à la fois important que l'identité culturelle soit enfin examinée de manière synergique concernant la société d'information et par rapport aux S.A.I. Il est probable que dans l'actuelle phase du développement technique entraînant de nouveaux problèmes, il serait nécessaire de réviser les idées afin de parvenir à un meilleur équilibre entre le centre et la périhérie. On pourrait considérer de nouvelles expérimentations en vue de diminuer les différences économiques de ce monde divisé. Il faut mettre l'accent sur la notion „diminuer" car la suppression totale des différences reste une utopie. Par contre, repenser ces problèmes peut aboutir à d'autres expérimentations et résultats. Il serait de la naïveté de ne pas tenir compte des intérêts politiques et économiques à l'intérieur même du centre, sans oublier la périphérie ravagée de luttes incessantes voire de guerres. Autrement dit, toute idée ou étude doit prendre en considération les circonstances concrètes. Comme départ, un forum international culturel et scientifique pourrait lancer des approches nouvelles, poser les questions à repenser et analyser de plus près les rapports entre le patrimoine culturel et le niveau économique. L'initiative pour l'INFOETHIQUE est une preuve de cette idée. Les recommandations d'un tel forum pourraient catalyser et initier un nouveaux flux de réflexions aussi bien sur le plan national qu'international. Ceci pourrait peu à peu aboutir à de nouvelles initiatives constructives.

Ce forum serait aussi en mesure de servir comme base à l'élaboration d'une synthèse des idées de changements susmentionnés. En plus, il serait utile de traiter certaines questions comme par exemple la notion même de la culture, les possibilités concrètes et, par conséquent, le nivellement c.à.d. la diminution des différences entre l'identité culturelle et la croissance économique, le rapport entre assistance technique et modèle de division du travail. Et comment aboutir à l'harmonisation du rôle prépondérant de l'écrit et de la lecture avec la super-autoroute de l'information?

La vision qui est la plus humaine à mon avis, et à la fois la „plus moderne" est celle de Victor Hugo dans son discours donné devant l'Assemblée Nationale en 1850. Selon cette vision le coeur du peuple doit être lié au cerveau du pays (surtout par la lecture). Leonardo da Vinci a imaginé et présenté les proportions humaines idéales avec quatre bras et quatre jambes. Au sens figuré, il s'agit de l'accomplissement de la capacité humaine. Mais cet accomplissement ne serait pas probablement la société d'information basée sur les S.A.I. mais une société basée sur la solidarité imprégnée de l'informatique. Cette vision est-elle utopique? Pour le moment oui, mais l'avenir est toujours un sujet de discussion.

RÓZSA, GYÖRGY

A magyarországi német könyvek kézikönyvének bemutatása. 1998. október 26-án „Könyv és tudomány" címen könyvbemutatót tartott a Collegium Budapest épületében a Volkswagen-Stiftung, az Országos Széchényi Könyvtár és a Collegium Budapest. A rendezvény középpontjában az a frissen megjelent kiadvány állt, amely a „Német történelmi könyvállomány" c. projekt keretében az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak irányításával készült el számos magyar könyvtár együttműködésének eredményeként. A kutatási program, amelyet a hannoveri

székhelyű Volkswagen Alapítvány 10,6 millió márka rendelkezésre bocsátásával szponzorál, a münsteri könyvtörténész-professzor Dr. Bernhard Fabian kezdeményezésére indult el, s mintegy 40 kötet megjelentetésével térképezi fel Európa német könyvállományát. A feltárás magában foglalja a könyvnyomtatás kezdeteitől 1900-ig megjelent német nyelvű írásbeliséget, könyveket, folyóiratokat, újságokat, zenei nyomtatványokat, térképeket és egyéb nyomtatott anyagot. Az eddig megjelent 26 kötet a német nyelvterület nagy részének (Németország, Ausztria) anyagát dolgozta fel, a nagymennyiségű német nyelvű kiadvánnyal rendelkező országok közül elsőként a magyarországi könyvtárak feltérképezése készült el.

A magyar kiadvány munkálatainak irányítását P. Vásárhelyi Judit, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai csoportjának vezetője végezte el Dörnyei Sándor és Rákóczi Katalin segítségével. A feltárásban 33 magyarországi, köztük 14 budapesti könyvtár munkatársai vettek részt. A kutatási program eredményeként nemcsak a könyv- és művelődéstörténeti kutatások fontos segédeszköze készült el, hanem figyelem irányult számos – a német bibliologia számára is – kevéssé ismert gyűjteményre vagy német könyvtárakból is hiányzó ritkaságra. Az inventárium ismertetői felhívták a figyelmet néhány értékes különgyűjteményre, pl. a Nemzeti Könyvtárnak a budapesti német színjátszás dokumentumait őrző anyagára, a selmecbányai gyűjteményre, amely az egyetlen teljes egészében fennmaradt 18. századi eredetű technikai-természettudományi könyvtár, valamint arra a számtalan német nyelvű folyóiratra és újságra, amely Magyarországon jelent meg és sem Németországban, sem Ausztriában nem került be a sajtótörténeti gyűjteményekbe.

A kézikönyv bemutatója jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a német és magyar művelődéstörténeti kapcsolatok különböző szempontok szerinti értékelést kapjanak. A résztvevőket Hasso Buchrucker, Németország nagykövete üdvözölte, felelevenítve azokat az élményeket, amelyeket rövid magyarországi tartózkodása óta a történelmi könyvtárak megismerésekor szerzett. Prof. Dr. Klaniczay Gábor, a Collegium Budapest rektora röviden ismertette intézménye feladatát és kapcsolatát a német tudományos élettel és a Volkswagen Alapítvánnyal. Az Alapítvány főtitkára, Dr. Wilhelm Krull mint szponzor örömmel üdvözölte a kiadvány megjelenését és vázolta a Volkswagen Stiftung mint kulturális és tudományos mecénás szerepét. Dr. Eberhard Martens az Olms Verlag nevében a könyvsorozat jelentőségéről beszélt a kiadó nézőpontjából.

A tudományos előadásokat a program kezdeményezője, Prof. Dr. Bernhard Fabian nyitotta meg, a könyvtártörténeti projekt múltjáról és perspektíváiról szóló áttekintéssel. Kosáry Domokos professzor, a Magyar Tudományos Akadémia korábbi elnöke a művelődéstörténész szemével értékelte a magyarországi német könyvállományt. A Collegium Budapest jelenlegi fellow-ja, a jenai Prof. Dr. Franz-Joachim Verspohl mint művészettörténész elemezte a történeti könyvgyűjtemények jelentőségét. Prof. Dr. Vizkelety András a magyarországi német könyvkultúra korai megjelenésének kiemelkedő darabjairól beszélt. Prof. Dr. Borsa Gedeon mint a régi magyarországi nyomtatványok európai rangú kutatója a projekt szerény körülmények között folytatott „viszonzásáról", a német nyelvterületen őrzött régi magyar nyomtatványok feltárásának lehetőségeiről tartott inspiratív előadást.

A Német Történelmi Könyvállomány magyarországi kötetének egy-egy példányát a kiadó a Collegium Budapest könyvtárának és a budapesti Goethe Intézetnek ajándékozta, a borsos áron (298 DM) forgalmazott munka megszerzése az anyagot szolgáltató kisebb könyvtáraknak feltehetően csak vágyálmai között szerepel. A könyvtáros szakzsargonban „münsteri kézikönyv"-nek nevezett teljes sorozat megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtárban.

NÉMETH S. KATALIN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár-történeti szakirodalom 1997-ben

Rövidítések:

ActaAcadPaedNyíregyh	= Acta Academicae Paedagogicae Nyíregyhaziensis
ArsHung	= Ars Hungarica
CartHung	= Cartographica Hungarica
EgyKönyvtÉvk	= Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 7–8.
Hajdú-BiharmkönyvtT	= Hajdú-Bihar megyei könyvtári Téka
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KvtFigy	= Könyvtári Figyelő
MEtV	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MúzKutBács-Kiskunm	= Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1994.
PestmKvt	= Pest Megyei Könyvtáros
PKI	= Pécsi Könyv- és Infotár
RádayGyűjtÉvk	= A Ráday Gyűjtemény Évkönyve
Szombathelyi BDTFTudKözl	= A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei
Typ	= Typográfia

Általános művek, elvi kérdések, adattárak

BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások II. A külföldi nyomdászat 15–16. század. Budapest: OSzK, 1997. 462 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 8.)

FARKAS Gábor Farkas: Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis = EgyKönyvtÉvk 7–8. 1995–1997. 41–63.

FARKAS Gábor Farkas: Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis = MKsz 1997. 4. 395–413.

FARKAS Gábor Farkas: Számítógépes adatbázis az Egyetemi Könyvtár legrégebbi állományából = Iskolakultúra 1997. 5. 48–55.

KEVEHÁZI Katalin – VARGA András: Régi könyvek számítógépes feldolgozása a JATE Központi Könyvtárban = Iskolakultúra 1997. 5. 57–61.

KNAPP Éva: Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához = MKsz 1997. 2. 232–238.

MILOTAY Nóra: A könyv- és az olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténetírásban = Sic itur ad astra 1996. 175–183.

Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. BALÁZS Mihály et al. Szeged, JATE, 1997.

XIII, 695 p. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta juridica et politica. Repertórium 1922–1950, 1955–1996. (Tomus I–L. Supplementum) Készítette FORRÁSNÉ dr. TÖRÖK Katalin. Szeged, JATE-ÁJK, 1997. 191 p.

Aetas repertórium 1985–1995. Összeáll.: KOVÁCS Katalin. = Aetas 1997. 4. 97–183.

Az Archívum, a Heves Megyei Levéltár közleményeinek repertóriuma 1973–1990. = Archivum Supplementum 1993. 299–309.

BUSA Margit, V.: Magyar sajtóbibliográfia: a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Bp.: OSzK, 1986 [! 1987] – 1996. 2., 1850–1867 – 1996. XXV, 474 p.

CZÖVEK Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1996-ban = MKsz 1997. 4. 465–478.

Az Egri Múzeum évkönyveinek cikkbibliográfiája. (1982–1994) [Összeáll.] S. FEKETE Ágnes = Agria 1995/1996. 389–420.

„Értekezések a történeti tudományok köréből" (I–XXVI). Tartalommutató. Szerk.: MEZEI Zsolt. Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 1996. 76 p. (A Pápai Református Gyűjtemény kiadványai. Kutatói segédletek 1.)

Az Esély repertóriuma (1989–1994) = Esély [19]95. 118–128.

Kincs, műkincs, közkincs: az Országos Széchényi Könyvtár ciméliagyűjteménye: kiállítás: 1996. október–1997. január. [Szerk. KARSAY Orsolya]. Bp.: OSzK, 1996. 70 p.

KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései. (Könyvészeti, könyvtári szakirodalom) = MKsz 1997. 3. 333–336.

Könyvtár, olvasás = LISZTES László: Könyvek, könyvrészletek Kecskemétről. Válogatott bibliográfia. Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kecskemét Monográfia Szerk., 1996. 292 p. (Kecskeméti füzetek, 7.)

A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. Budapest: OPKM, 1989. [2]/2. 1850/51–1948/49: D. Szerk. GÁBORNÉ BŐSZE Klára, LÉCES Károly. Budapest: OPKM, [1996]. 259 p. (A magyar neveléstörténet forrásai 9.)

Múltunk. Repertórium 1989–1996. = Múltunk 1997. 1, melléklet 29 p.

Muzeális kincsek az iskolai könyvtárakban. [Szerk. BALOGH Mihály, HOMOR Tivadar, MÉSZÁROS Antal]. [Győr]: Győri Vár. Kvt., [1966]. 76 p. ill. [Kiállítási katalógus]

Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1975–1994. Repertórium. [Összeáll.] PÁLMAINÉ MOLNÁR Marianna = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1995. 291–306.

A Nyugat tartalomjegyzéke 1908–1941. 1. Szerk. és összeáll. DULA Balázs, MAJOROS Etelka, L. SIMON László. Bp.: Universitas, 1997. 412 p. (Nyugat Könyvtár 1.)

SALIGA Irén: A Regnum repertóriuma 1936–1946. = MEtV 1994. 1–2. 19–36.

Somogyi Múzeumok Közleményei bibliográfia [1973–1992]. Összeáll. FORRAI Márta = Somogyi Múzeumok Közleményei 1994. 301–304.

„Szemenként szedegetett szép tiszta búzakalászok". Kiállítás a kaposvári egyházmegye plébániáinak 17–18. századi könyveiből a kaposvári Megyei és Városi Könyvtárban 1996. november 5–30-ig. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 1996. 28 p.

Teológia. Évnegyedes folyóirat (Budapest) tartalmi mutatója (1983–1995/3). Összeáll. SOMORJAI Ádám = Teológia 1995. 4. 248–296.

WEHLI Tünde – BOROS István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 1996. 79 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BAJZA Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Budapest: Argumentum Kiadó, 1997. 119 p. (Irodalomtörténeti Füzetek 142.)

PÓR Edit: Magyarországon nincs cenzúra = Kritika 1997. 2. 37–39.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BÉKÉS Gellért: Magyar nyelvű bibliafordítások a reformáció előtt = Theológiai Szemle 1997. 4. 225–228.

BORECZKY Anna: Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe? = MKsz 1997. 3. 249–265.

ERDŐ Péter: Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai = MKsz 1997. 1. 1–15.

KOVÁCS Pál: Régi kódexek titkai I–VII. = Vakok Világa 1995. 4. 24–27.; 5. 16–18.; 6. 23–24.; 7. 25–26.; 9. 27–28.; 10. 15–16.; 11. 28–29.

KÖRMENDY Kinga – HOLL Béla – SZENDREI Janka: Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században = MKsz 1997. 2. 125–148. ill.

Körmendi-kódex. Összeírta BAXAI T. György. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Az olvasatot átírta, a bevezetést és a jegyzeteket készítette VÖRÖS Ottó. Körmend: Csaba József Honismereti Egyesület, 1996. 433 p.

WEHLI Tünde: Pannonhalmi Evangelistarium. Budapest: Helikon, 1996. [48] p. ill. + 1 mell. 15 p.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő művek

GLÜCK Jenő: Adatok az erdélyi könyvtárak judaisztikai anyagának meghatározásához (1800-ig) = MEtV 1995/1–2. 73–87.

HORVÁTH Károly: Az Egyetemi Nyomda történetéből (1777–1950) = Typ 1997. 12. 4. ill.

HORVÁTH Károly: A magyar nyomdászat történetéből. (2.) (1472–1877) = Typ 1997. 1. 4.

MERÉNYI-METZGER Gábor: A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszédek = MKsz 1997. 3. 322–326.

15–16. század

BORSA Gedeon: Makulatúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából = MKsz 1997. 1. 73–75. ill.

BUZÁS Ferenc: Megemlékezés a könyvnyomtatás feltalálásának 550. évfordulójáról = MG 1997. 1. 7–12. ill.

HORVÁTH Károly: A gyulafehérvári és a bártfai nyomda a XVI. században = Typ 1997. 6. 4. ill.

HORVÁTH Károly: A sárvári nyomda története a XVI. században = Typ 1997. 4. 4. ill.

PILINYI Péter: Az első magyar nyelvű nyomtatványok = Typ 1997. 3. 12. ill.

PILINYI Péter: Tudós, fametsző, nyomdász = Typ 1997. 10. 12. [Honterus János]

PILINYI Péter: A vándornyomdászat kora = Typ 1997. 7. 12. ill.

PUTANEC, Valentin: Verancsics Faustus a lexikográfus = Vár ucca tizenhét 1994/3. 132–137.

17. század

FEKETE Csaba: Zsoltárdallamok Tótfalusi kezén = Magyar egyházzene 1995/96. 1. 51–56. ill.

FERENCZI Ilona: Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében) = Magyar egyházzene 1993/94 1. 21–30. [Az ún. Öreg Graduálról]

GÉCS Béla: Tótfalusi Kis Miklós síremlékavatása – 1902. = MG 1997. 5. 89.

HORVÁTH Károly: Erdély Főnixe (Tótfalusi Kis Miklósról) = Typ 1997. 3. 4. ill.

KOLTAI András: Batthyány Ádám imádságoskönyve = MKsz 1997. 2. 187–200.

18. század

BUZÁS Ferenc: Senefelder találmányának, a kőnyomtatásnak kétszáz éves évfordulójára. 1–2. = MG 1997. 2. 3–14; 3. 15–29. ill.

HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet – BORSA Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Budapest: Balassi Kiadó, 1997. 307 [24] p. ill. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 16.)

HORVÁTH József: Calendarium Jauriense... 1728. = KisalfKvt 1997. 1–2. 63–69.

HORVÁTH Károly: Nyomdászatunk a kuruckorban = Typ 1997. 7. 4. ill.

ITTZÉS Máté: Szép János: Sabaria carmine illustrata, 1795 = Vasi Szemle 1997. 4. 532–538.

A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773. Hasonmás. Szerk., bev. HAIMAN György. Budapest: Balassi Kiadó, 1997. 8, [36] p.

19. század

GICZY Magdolna: Adalékok a kapuvári nyomdászat történetéből. Részletek = KisalfKvt 1996. 2. 8–15.

HORVÁTH Géza: Adalékok Komárom nyomdászatának történetéhez (1850–1890) = Helyismereti Könyvtárosok II. Országos Tanácskozása. Tata, 1996. július 17–19. Szerk. GYÜSZI László. Szentendre: MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1997. 123–135. ill.

HORVÁTH József: Dokumentumok a Sauervein nyomda történetéből = KisalfKvt 1997. 1–2. 61–62. ill.

I. B.: Kis győri nyomdatörténet = Typ 1997. 10. 2.

145 éves az Állami Nyomda = Typ 1996. 10. 12.

PILINYI Péter: Nyomdászok kiállítása a Városligetben = Typ 1996. 4. 12.

TAKÁCS Ferenc: A nagyatádi nyomdászat 110 éves. Nagyatád: Nagyatádi Ny., 1996. 120 p. ill.

20. század

BÁN Ferenc: Szemelvények a Szikra Lapnyomda történetéből 3. = Typ 1997. 1. 3.

GERGÓ Zsuzsanna: A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete a két világháború között = Múltunk 1997. 3. 43–105.

HORVÁTH Károly: A magyar nyomdászat történetéből 3. (Az utóbbi évtizedek) = Typ 1997. 2. 4.

PILINYI Péter: Hadinyomdák az első világháborúban = Typ 1997. 5. 12. ill.

BÁN Ferenc: Szemelvények a Szikra Lapnyomda történetéből 1. Sajtóház – egy napilapnak = Typ 1996. 10. 3.

TAMÁSKA Péter: A nyomdászok és a hozzájuk kapcsolt szakmák kulturális és sportélete az ötvenes évek első felében = Levéltári Szemle 1997. 4. 25–29.

Könyvművészet, illusztráció

Általános kérdések

ILLÉS Gábor: A betűszedés művészete = MG 1997. 3. 33–39.; 4. 15–21.

MUTH Ágota Gizella: Az illusztrációk szerepe a könyvben. = MG 1997. 6. 49–54. ill.

SZABÓ László: Gondolatok a grafikáról = ActaAcadPaedNyíregyh 13/F 1996. 373–376.

16–18. század

ECSEDY Judit, V.: Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek" körül = MKsz 1997. 2. 201–205.

GALAVICS Géza: „Hogy gerjesszem az ájtatos szíveket" Egy kis ájtatossági kép történetéhez = ArsHung 1997. 1–2. 313–325.

HORVÁTH Hilda: J. Pachmayer szentképsorozata az Iparművészeti Múzeumban = ArsHung 1997. 1–2. 383–389. ill.

KERNY Terézia: „Szíz Máriának választott vitéze". (Egy barokk kori Szent László ábrázolásról) = ArsHung 1997. 1–2. 255–268. ill.

KNAPP Éva: A barokk kori nyomtatott mirákulumoskönyvek jellemzői = EgyKönyvtÉvk 1995–1997. 123–159. ill.

MIKÓ Árpád: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525) = ArsHung 1997. 1–2. 133–144. ill.

RIDOVICS Anna: Az Isten mindenhatóságának tárháza. Szent Anna barokk kori tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy korabeli imádságoskönyv tükrében I. = ArsHung 1997. 1–2. 247–254. ill.

SZILÁRDFY Zoltán: A Napbaöltözött Asszony tisztelője. Szent Gellért ikonográfiája a barokk kori grafikák tükrében = Jászkunság 1996. 2. 67–81.

19. század

HORVÁTH János: Százhetven éve született Zichy Mihály = Somogyi Honismeret 1997. 26–28.

KAJÁN Imre: Polgári képek a birodalmi Dunáról, avagy egy művészi eljárás születése = Limes 1997. 1. 21–31. ill.

KAPOSY Veronika: Gustave Doré rajzai a Szépművészeti Múzeumban = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 1995. 147–152. ill.

PILINYI Péter: Az első képes levelezőlapok = Typ 1997. 9. 8.

VAYER-ZIBOLEN, Ágnes: Drei neuerliche entdeckte Buchillustrationen Moritz von Schwinds = Acta Historiae Artium 1994–95. 1–4. 231–235. ill.

20. század

BALÁZS Károly: A Bozó-lapok. Bozó Gyula képes levelezőlapjai. Budapest: Notesz + K Kft., 1996. 16 p., [9] t., [1] t. fol. ill. (Képeslapgyűjtők kiskönyvtára 3.)

GELLÉR Katalin: A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895–1925). Miskolc: Miskolci Galéria, 1997. 176 p. ill.

HAIMAN György: Kozma Lajos = Magyar Iparművészet 1995. 3. 53. ill.

KÁLMÁN Gyula: „... szépség-győzelmű KÉZ". Hetvenöt éves lenne Reich Károly = Hitel 1997. 10. 82–83.

KÁLMÁN Gyula, ifj.: Emlékek, dokumentumok Reich Károlyról = Somogy 1997. 3. 298–300. ill.

KALMÁR Ágnes: „Bergengóciában". Művészeti gyermekkönyvek a Szórakaténusz gyűjteményében = MúzKutBács-Kiskunm 1994. 51–54.

MÓRÓ Mária Anna: Balogh Károlyról, illusztrációink kapcsán = PKI 1997. 2. 3.

REÖTHY Ferenc: Hetvenöt éve született Reich Károly = Somogyi Honismeret 1997/1. 63–64.

SOLF, Sabine: Kontinuität und Erneuerung Buchkunst des 20. Jahrhunderts in der Herzog August Bibliothek. Jürgen Eyssen und seine Sammlung. Szeged: Scriptum. 1997. 24 p. ill. (Lectura. Vendégelőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 1.)

SUPKA Magdolna: Varga Nándor, az ember és a művész = Kisgrafika 1997. 2. 6–7. ill.

SZABÓ Ernő, P.: Grafikák, történelmi háttérrel. Száz éve született Varga Nándor Lajos = Magyar Szemle 1996. 1. 74–80. ill.

SZAKÁL Aurél: Kiskunhalasi fényképek és képeslapok = MúzKutBács-Kiskunm 1994. 233–237.

Szecesszió. A 20. század hajnala. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Katalógus. Szerk. SZILÁGYI András, HORÁNYI Éva. Bp.: Iparművészeti Múzeum, 196. 1. szövegkötet 227 p. 2. Képkötet 290 p. ill.

Ex libris

HORVÁTH Hilda: Az ex libris virágkora. Szecesszió = Magyar Iparművészet 1997. 4. 24–25. ill.

KECSKÉS Katalin: A magyar ex libris-művészet = MKsz 1997. 3. 377–394.

NAGY Erzsébet: Híres könyvtárak darabjai a Somogyi-könyvtárban = Szeged 1997. augusztus, 23–25. ill.

NAGY Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Széchényi Ferenc ex librisei = Szeged 1997. június, 2, ill.

SZILI Erika: A magyar ex libris évszázadai = Baranya 1994/1995. 159–172. ill.

ÜRMÖS Péter: Ló és lovas a kisgrafikákon = Kisgrafika 1997. 1. 7–9. ill.

Térképészet

DEÁK Antal András: Johann Christoph Müller „határmenti" térképei = CartHung 1994. 4. 42–45. ill.

DEÁK Antal András: Ki rajzolta Luigi Fernando Marsigli Duna-térképeit? = CartHung 1993. 3. 30–31. ill.

DEÁK Antal András: Luigi Fernando Marsigli Duna és Magyarország-térképeinek nürnbergi készítői = CartHung 1996. 5. 18–21. ill.

HRANKÓ Pál: A Hármas Kis Tükör térképei = CartHung 1996. 5. 22–29. ill.

KISARI BALLA, György: Manó Kogutowitz. The great hungarian cartographer. Budapest: szerzői kiad., 1997. 175 p. [6] t. ill.

KLINGHAMMER István: A magyar térképészet Lázár deáktól napjainkig = Magyar Tudomány 1997. 9. 1037–1056.

PLIHÁL Katalin: Hazánk ismeretlen térképe a XVI. század végéről = CartHung 1993. 3. 32–41. ill.

REISZ T. Csaba: Lipszky János térképészeti „hagyatéka" (A Lipszky-térképek és feldolgozásaik jegyzéke) = Fons 1997. 2. 203–242. ill.

SELEANU Magdaléna (ford.): Ávrahám bár Jákov XVII. századi térképe = Szombat 1997. 4. 33. ill.

SZÁNTAI Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850. 1–2. kötet. Bp.: Akadémiai K., 1996. 2 db. 771 p. ill.

SZÁNTAI Lajos: Hevenesi Gábor: Magyarország atlasza 1689. = CartHung 1993. 3. 42–46. ill.

SZÁNTAI Lajos: Magyarország városképes, sokszorosított térképmetszetei 1626–1850., 1. = CartHung 1994. 4. 19–33. ill.

SZATHMÁRY Tibor: Deutechum 1596-os Magyarország térképének eddig ismeretlen (utolsó

kiadása) (1661–1663) = CartHung 1994. 4. 2–8. ill.

SZATHMÁRY Tibor: Nicolaus Angielus Magyarország térképe = CartHung 1993. 3. 2–13. ill.

SZATHMÁRY Tibor: Reilly térképei = CartHung 1996. 5. 2–7. ill.

TOBLER, Felix: Der Atlas der Diözese Raab (Győr) aus dem Jahre 1821 = CartHung 1994. 4. 34–39. ill.

TÖRÖK Zsolt: A Lázár-térkép és a modern európai térképészet = CartHung 1996. 5. 44–45. ill.

Papír

Ötnyelvű könyv- és papírrestaurálási szakszótár [magyar–német–angol–francia–olasz]. Szerk. BEÖTHYNÉ KOZOCSA Ildikó, KASTALY Beatrix. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1997. 372 p.

Történetek a papírról I–III. = Papíripar 1997. 3. 110–113; 1997. 4. 147–151, 152–153. ill.

VÁMOS György: A magyar papíripar története a XX. században = Papíripar 1996. 5. 172–176.

Kötéstörténet

ERDÉSZ Ádám: Kner Erzsébet. Egy huszadik századi könyvkötő pályája. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt.; Békéscsaba: Gyomai Kner Nyomda R., 1997. 105 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei 29.)

MÉSZÁROS Ágnes: Kézi aranyozók a Katona József Múzeum Néprajzi Gyűjteményében = MúzKutBács-Kiskunm 1994. 29–37. ill.

NAGY Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Gótikus és reneszánsz bőrkötések = Szeged 1997. május, 2–3. ill.

SZAKÁL Gyula: Vállalkozói magatartás és női szerep a huszadik század elején [Kner Erzsébet] = Bárka 1997. 2. 61–64.

Kiadástörténet

Több századot érintő munkák

BERKI Feriz: A magyarországi ortodox egyházak Bibliái = Theológiai Szemle 1997. 4. 233–236.

CORNITESCU, Constantin: A román nyelvű Biblia (Ford. BÁNYAI László) = Theológiai Szemle 1997. 6. 39.

KOCSIS Elemér: A magyar nyelvű bibliafordítások története és eredményei a XX. században = Theológiai Szemle 1997. 6. 34–38.

NAGY Sándor: Régi magyar kalendáriumok. Székesfehérvár: [Mátrix], 1995. 124 p. ill.

PILINYI Péter: A magyar naptárak története = Typ 1996. 12. 12.

SZABÓ Béla: Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI–XVIII. században készített disputációinak (dissertatioinak) elemzéséhez = Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica. 8. 1993. 79–154.

A 16. századig

AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: Egy nyelvkönyv 1539-ből = Iskolakultúra 1997. 109–110.

EREDICS Péter: Früchte einer literarischen Freundschaft. Die Emblembücher von Joannes Sambucus und Hadrianus Junius = Zwischen Erfahrung und Erfindung. Reiseliteratur einst und heute. Hrsg. von Tamás LICTMANN, Walter FANTA, Krisztián TRONKA. Debrecen, 1996. 27–40. (Német filológiai tanulmányok, 23.)

HORVÁTH Károly: Werbőczy István és a Tripartitum = Typ 1997. 9. 4.

JUHA Enikő: A Debreceni Egyetemi Könyvtár legrégibb magyar vonatkozású ősnyomtatványáról = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 121–125.

MÁRKUS Mihály: XVI. századi protestáns bibliafordítások = Theológiai Szemle 1997. 4. 228–232.

TÖRÖK József: A Missale Quinqueecclesiense és Guilhelmus Durandus = Magyar Egyházzene 1994/95. 2. 197–200. ill.

VESZPRÉMY László: Az ősgesztától Bonfiniig. A Magyarok Krónikájának évszázadai = Iskolakultúra 1997. 11. 29–38.

ZICHY Mihály: Propaganda és királyválasztás = Sic itur ad astra 1994. 3–4. 18–66. ill.

17. század

BARTÓK István: Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija) = MKsz 1997. 2. 212–219.

BARTÓK István: Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija = ItK 1997. 3–4. 263–268.
DUKKON Ágnes: Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében = MKsz 1997. 1. 76–82.
GAZDA István: Comenius és Orbis pictusa = Orbis Pictus 1896. Budapest: Eri, 1996. 279–281.
HAJÓS József: Frölich Dávid = MKsz 1997. 1. 16–32.
HAVAS László: Nadályi János – a magyar nép és állam születéséről = Erdélyi Tükör 1997. 1–2. 25–28.
HUBERT Gabriella, H.: Az 1697-es debreceni énekeskönyv nótajelzései = Magyar egyházzene 1995/96. 2. 185–190.
KNAPP Éva: Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákóczianum története I–II. = MKsz 1997. 2. 149–166.; 3. 282–298. ill.
NÉMETH S. Katalin: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693) = MKsz 1997. 4. 414–417.
RÁKÓCZY Rozália: Regulamentum militare, 1699 = Hadtörténelmi Közlemények 1997. 2. 326–354. ill.
TÜSKÉS Gábor: A jezsuita meditációs irodalom a XVI–XVII. században = Irodalomtörténet 1997. 1–2. 22–47.
VARGA Imre: Avancinus drámáinak nyomában = MKsz 1997. 3. 299–311.

18. század

BITSKEY István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban. Eger: Heves Múzeumi Szervezet, 1997. 152 p. ill. (Studia agriensia 16.)
FEHÉR Erzsébet: Régi könyv a gyermek egészségéről = Orvosi Hetilap 1997. 8. 490–492. ill.
HUBERT Gabriella, H.: Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban = MKsz 1997. 2. 205–212.
FEKETE Csaba: Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keletkezése = Magyar Egyházzene 1996/97. 1. 55–58. ill.
KÉRI Katalin: Josefa Amar y Barbón műve az egészségnevelésről = Egészségnevelés 1997. 5. 252–253. ill.
PAVERCSIK Ilona: Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról = MKsz 1997. 2. 167–186.
SEBESTYÉN Árpád: Kétszázéves a „Debreceni Grammatika". Debrecen: KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézete, 1997. 41 p.

19. század

CSÁSZTVAY Tünde A Hét bagoly esete a magyar irodalomban = Budapesti Negyed 1997. 16–17. 243–264. [ponyva-kiadványok, Kiss József]
DÁVID Gábor Csaba: Wesselényi Miklós Balítéletekről című művének keletkezése = ItK 1997. 1–2. 72–78.
FEHÉR Katalin: Két reformkori pedagógiai tankönyv = MKsz 1997. 4. 447–453.
HORVÁTH Géza: „A magyar nép kedvelt barátja, tanácsadója és vígasztalója". A Komáromi Kalendárium 1850–1890. = Limes 1997. 4. 109–116.
KAPRONCZAY Katalin: A Természettudományi Társulat kiadói tevékenységéről = Orvosi Hetilap 1997. 6. 361–363.
KISS Kálmán: Egy múlt századi orosz nyelvtan. Szabó Endre: Orosz nyelvtan és társalgó könyv (Magántanulásra). Budapest, 1889. = Studia Russica 1990–1994. 24–25. 61–68.
Nagy Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Erzsébet-album = Szeged 1997. augusztus, 2. ill.
TÓTH Péter: Tudománytörténeti mozaikok 2. Kresznevics gyökérrendű szótárának kiadásáról = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1996. 4. 67–72.
WÉBER Antal: A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia = ItK 1997. 1–2. 25–38.

20. század

CSAPODI Csaba: A magyar katolikus történészek egykori Munkaközössége és a „Regnum" egyháztörténeti évkönyv = MEtV 1994. 1–2. 7–18.
SÜMEGI György: „Tollhegyre venni jólesik". Szalay Lajos levelezése Domokos Jánossal = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1995. 251–272. ill.
SZAKOLCZAY Lajos: „Ha egy mű akár egyetlen szelvényével is érvényes – korszerű". Az Antológia Kiadó félszáz könyve = Kortárs 1997. 6. 78–86.
SZÍJÁRTÓ István: A Vaspróba antológiákról = Somogy 1997. 1. 55–57. ill.
TÓBIÁS Áron: Az Égető Eszter kiadásának históriája = Tiszatáj 1997. 11. 70–74.

ZALKA Miklós – SIPOS Géza: 45 éves a Zrínyi Kiadó = Új Honvédségi Szemle 1997/2. füzet 16.
ZÉKÁNY János: A Püski kiadó története = Somogyi Honismeret 1997. 1. 22–26.
ZIMONYI Zoltán: Vihar a Viharsarok körül = Bárka 1997. 2. 94–103.

Könyvkereskedelem

KAPRONCZAY Katalin: A könyvkereskedelem Magyarországon = Valóság 1997. 12. 108–111.
KÓKAY György: A könyvkereskedelem Magyarországon. [Budapest]: Balassi, 1997. 154 p.
Mentor. Modern könyvek, modern grafika. A Mentor könyvesbolt, 1922–1930. Budapest: Kassák Múzeum, 1996. 27 p. ill.
MÉSZÁROS Ildikó: Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán = Budapesti Negyed 1997. 16–17. 145–162.

Sajtótörténet

18. század

FEHÉR Katalin: Festetics György oktatásügyi tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = Magyar Pedagógia 1997. 1. 61–77.
KÓKAY György: Bessenyei és a sajtó = MKsz 1997. 4. 430–433.
KÖPECZI Béla: Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája. Budapest: Akadémiai Kiad., 1996. 135 p.
PILINYI Péter: Az első magyarországi hírlap = Typ 1997. 2. 12. ill.
SZÁLLÁSI Árpád: Sándorffi József teljesítménye. Egy több mint kétszáz esztendős medikusi remeklés = Orvosi Hetilap 1997. 4. 221–222. ill.
SZITA László: „A főrebellis." Thököly-kép a 17. század végi német sajtóban = Baranya 1992–93. 1–2. 137–154. ill.

19. század

BERECZ József: Felső-Magyarország sajtója a millenium időszakában = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. Miskolc, 1997. 795–799.
BERECZ József: A miskolci sajtó megemlékezése a milleniumról = Annales Universitatis Litterarium et Artium Miskolciensis. Tomus VI. 1996. 7–14.
CZÖVEK István: A szláv egység és az orosz sajtó. (Az 1867-es szláv etnográfiai kongresszus visszhangja) = ActaAcadPaedNyíregyh 12/F 1990. 139–153.
FEHÉR Katalin: Reformkori oktatás és társadalompolitikai röpiratok = MKsz 1997. 1. 97–103.
FENYŐ István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Budapest: Argumentum, 1997. 430 p.
HORVÁTH Károly: A szabadságharc komáromi sajtója = Typ 1997. 5. 4. ill.
KOMLÓS Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században = Múlt és Jövő 1997. 2. 15–34. ill.
KOROMPAY H. János: Egy kritikai iskolától a kritika kétségbevonásáig. (A Regélő Pesti Divatlap és a Pesti Divatlap) = Irodalomtörténet 1997. 1–2. 86–110.
NAGY Éva: A vasi hírlapirodalom kezdete: A Vasmegyei Lapok = A Vas Megye Könyvtárak Értesítője 1997. 3. 40–45. ill.
Az Ön érdekes hazája! Hegel levele Schedius Lajoshoz. Közreadja, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátta Klaus VIEWEG, Jena. Ford. NYIZSNYÁNSZKI Ferenc = Gond 1996. 11. 109–114.
PARSONS-SÁRMÁNY Ilona: Auftakt zur moderne Kritik der Wiener Tagespresse 1894 = Acta Historiae Artium 1994–95. 1–4. 238–245.
RIXER András: A gyógyszerészet magyar nyelvű publikációs fórumainak lehetőségei a XIX. században = Gyógyszerészet 1997. 6. 333–341. ill.
RÓZSA Mária: Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek értékelése néhány bécsi napilapban = Töprengések Kundera „szépséges szép üveggolyójá"-ról. (Kapcsolatok, hasonlóságok, jelenségek az irodalom Monarchiájában). Szerk. FRIED István. Szeged, 1997. 47–65.
RÓZSA Mária: A bécsi „Wanderer" magyar vonatkozású közleményei 1851–1861. = A „szükséges népszövetség" a művelődés történetében. Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában. Szerk. FRIED István, KELEMEN Zoltán. Szeged: JATE BTK, 1997. 37–62.
RÓZSA Mária: A bécsi „Wanderer" magyar vonatkozású közleményei 1862–1873. = MKsz 1997. 4. 349–376.

RÓZSA Mária: Falk Miksa és a németnyelvű sajtó = Hungarológia 1995. 7. 118–129.

SZÁLA Erzsébet: Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn (1850–1860). Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. század közepén = Sopron tudomány és technikatörténetéből. Sopron: Soproni Egyetem, 1997. 65–70.

19–20. század

BRANDT, Juliane: Der ungarische Protestantismus und die westeuropäische soziale Entwicklung im Spiegel der Zeitschrift „Protestáns Szemle" 1889–1914 = Hungarológia 1995. 7. 55–87.

BUZINKAY Géza: Bulvárlapok a pesti utcán = Budapesti Negyed 1997. 16–17., 31–44. ill.

HORVÁTH József: Megyénk iskolai újságjainak történetéből = KisalfKvt 1997. 1–2. 13–23. ill.

KISS Endre József: A magyar református sajtó mint egyháztörténeti forrás = Széphalom 9. 297–302.

LIPTÁK Dorottya: A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen = Budapesti Negyed 1997. 16–17., 45–70. ill.

MARTOS Veronika: A 140 éves Orvosi Hetilap hatása a kor tudományos irodalmára és a lap jelene = PKI 1997. 7. 9–11.

PERECZ László: A pozitivizmus programjával („Athenaeum" 1892–1914) = Magyar Filozófiai Szemle 1995. 1–2. 1–37.

ZEKE Gyula: A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság = Budapesti Negyed 1995. 8., 90–106. ill.

20. század

A 40 éves Papíripar köszöntése. DUNAI Imre et al. = Papíripar 1996. 5. 162–169.

ANISZI Kálmán: Hetvenéves a Korunk = Kapu 1996. 4. 57–58.

BAKOS József: A soproni evangélikus líceum diáklapja a „Nyugati Őrszem" (1938–1943) = EgyKönyvÉvk 1995–1997. 191–214.

BERTÓK László: Ha a Somogyi Írásra emlékezem... = Somogy 1997. 1. 36–38.

BODORITS István: A Turul újjászületése = MKsz 1997. 2. 238–239.

CSEKE Péter: Egyházi és vallásos sajtó kisebbségben = Nyelvünk és Kultúránk 1996. 96. 13–19.

FEIMER Ágnes – RÁCZ Ágnes: 25 éves a magyar könyvtárügy angol nyelvű referáló lapja = Könyv és Könyvtár 1997. 18. 255–265. ill. [HLISA]

FEJESNÉ BOGÁR Zsuzsa: Somogy a Pester Lloyd 1900–1902-ig megjelent kulturális cikkeiben = Somogyi Múzeumok Közleményei 1992. 175–184.

FOGARASSY László: „Lajtabánság: politikai és szépirodalmi időszaki lap" = Soproni Szemle 1997. 3. 238–242.

FRÁTER Zoltán: A Szövetség szelleme: a Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban. [Budapest]: MGYOSZ, 1996. 141 p. ill.

A Gyógyszerészet szerkesztőségének tagjai 1957–1997. Összeáll. KÉRY István = Gyógyszerészet 1997. 12. 727–730.

GYURÁCZ Ferenc: A „Vasi Szemle" és a vasi tájak = Irodalomismeret 1997. 1–2. 39–41.

GYURIS György: „Nézem a messzi, áldott Tisza táját." Az ötvenéves Tiszatáj indulása = Szeged 1997. március, 18–21. ill.

GYURIS György: A Tiszatáj fél évszázada, 1947–1997. Szeged: Somogyi-kvt., 1997. 219, [3] p. ill.

GYURIS György: Két esztendő a szegedi Tiszatáj életéből. 1–2. = Új Forrás 1997. 2. 3–18.; 3. 56–69.

GYURIS György: Tiszatáj-reflexiók = Európai Utas 1997. 2. 59–64. ill.

HORVÁTH József: Még egyszer megyénk falusi újságjairól. Győr–Moson–Sopron megye falusi újságjai (1987–1996) = KisalfKvt 1996. 2. 16–25.

JAKABFFY Tamás: Közelmúlt és helyzetkép. Az erdélyi katolikusok sajtójáról = Jel 1997. 1. 18–19.

KABÁN Annamária: Negyvenéves az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a NyIrK [Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények] = Magyar Nyelv 1997. 1. 101–105.

KERESZTYÉN Balázs: Az oszthatatlan s egységes magyar nemzeti kultúra folyóirata, a Magyar Írás = Hatodik Síp 1994. tél 25–28.

KIKLI Tivadar: Máig ható szellem? A Délmagyarország indulása, 1910–1912. 1–2. rész = Szeged 1997. május, 32–35.; 1997. június, 44–48. ill.

KISS Ilona: Beszélő: tizenhat éve szabadon = Európai Utas 1997. 3. 75–78. ill.

KOSZTA László – PELYACH István: Aetas = Történelmi Szemle 1997. 2. 133–136.

KOVÁCS László: Emlékek a Gyógyszerészet indulásának időszakából = Gyógyszerészet 1997. 5. 271–273.
KUNTÁR Lajos: Változások a Vasi Szemlénél = MKsz 1997. 1. 111–114.
KUNTÁR Lajos: Vasi Szemle kontra Írott kő. Adalékok a vasi irodalom századeleji történetéhez = Életünk 35. 884–904.
LACKFI János: Mi újság? Tallózás a Pesti Hírlap 1920 utáni számaiból = Jel 1997. 5. 143–146. ill.
LENGYEL András: A Szép Szó időrendjéhez = MKsz 1997. 4. 461–462.
MÓZES Huba: A magyar irodalomtudomány fóruma: a NyIrK és megjelenésének előzményei = Studia Nova 1995. 4. 261–266.
NAGY Pál: A Magyar Műhely harmincöt éve = Európai Utas 1997. 1. 74–77.
NÉZŐ István: A Felsőszabolcs című lap története 1920–1938 = Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltári Évkönyv 1997. 347–363. ill.
OLÁH Emőd: Kodály Zoltán hatása a „Kisdednevelés" c. folyóiratra az ének-zenei nevelés területén 1941–1944 között = „... Amit a tükör önmaga teremt". A Hajdúböszörményi Óvóképző Főiskola jubileumi tanulmánykötete. Szerk. VARGA Gyula. Hajdúböszörmény, 1996. 138–144.
Ötven esztendő. A Kaposváron megjelenő irodalmi periodikák adatai. Összeáll. SIPOS Csaba [1947–1997] = Somogy 1997. 1. 3–8.
Ötvenéves a Tiszatáj = Tiszatáj 1997. 3. 4–5.
PAÁL László: Somogy megye sajtója 1919–1944 (3. közlemény) = Somogy megye múltjából 28. 1997. 241–266.
PAPP Dezső: A Pržemysli Tábori Újság története = Új Honvédségi Szemle 1997. 10. 64–73.
PERECZ László: A szellemtörténet korszakában (Athenaeum, 1920–1944) = Gond 1996. 12. 162–196.
PERJÉS István: Az 1925-ös népiskolai tanterv sajtóvisszhangja a Szabolcsi Tanító című folyóiratban = Magyar Pedagógia 1997. 2. 153–166.
PÉTER M. Mária: Gyógyszerészeti időszakos kiadványok Erdélyben = Gyógyszerészet 1997. 7. 402–404.
PETŐ Ernő: Az egri sajtó újraindulása (1944. dec. – 1946. dec.) = Agria 1991–92. 275–302.
PILINYI Péter: A Telefon Hírmondó élclapja = Typ 1997. 12. 12. ill.
POGÁNY György: A magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története. 2. rész = KvtFigy 1997. 1. 13–25.
PÓR Edit: A kádári tájékoztatáspolitika (1956–1962) = Kritika 1997. 2. 37–41.
RÓKA Sándor: Az Abacus története = Pedagógiai Műhely 1997. 1. 62–71.
RÓNAY László: Virrasztani kell = Európai Utas 1997. 3. 72–74. ill. [Vigilia története]
SZABÓ István, G.: Vita a liberalizmus és a demokrácia válságáról a Századunk c. folyóiratban 1934–1938 között = ActaAcadPaedNyíregyh 13/F 1996. 135–141.
SZABÓ István, G.: Viták a „Századunk" című folyóiratban a szocializmusról = ActaAcadPaedNyíregyh 12/F 1990. 111–116.
SZÉCHENYI Ágnes: „Sznobok és parasztok." Válasz 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek. Budapest: Argumentum, 1997. 195 p.
Szenzáció: a XX. század a magyar napisajtó címlapjainak tükrében 1900–1990. Vál., bev. VINCE Mátyás. Bp.: Gazdasági Média, 1996. 287 p. ill.
TÓTH Szilvia: A Kút (1926–1927). A Képzőművészek Új Társaságának folyóirata = MKsz 1997. 1. 58–72.
TÖLTÉSI Imre: Honismerettől – Honismeretig. A „szürke füzetek" = Honismeret 1997. 2. 51–60.
URFI Péter: Elfelejtett hetilapunk, a Kisbér és Vidéke = Komárom–Esztergom Megyei Honismereti Füzet 1989–1990. 12–17.
VARGA László: A Helikon a magyar irodalomtudományban = Helikon 1997. 1–2. 111–116.
VARGA Péter: A Tiszatáj és az irodalompolitika = Múltunk 1997. 1. 74–89.
ZÁCH Alfréd: Az „Időjárás" centenáriuma = Természet Világa 1997. 8. 382–383.

Könyvtártörténet

Több századot érintő munkák

AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: A nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedápolással foglalkozó könyvei a XVIII–XIX. századból = Egészségnevelés 1997. 2. 93–95.
BÁNHEGYI B. Miksa: A pannonhalmi Főapátsági Könyvtár = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 19–33.

DÓKA Klára: A Váci Egyházmegyei Könyvtár térképgyűjteménye = MEtV 1994. 3–4. 217–242. ill.

FRIGYIK Katalin: Régi könyvek tárlata a Szent István Királyi Múzeum könyvtárából = Magyar Iparművészet 1997. 48–49. ill.

MÁRZA, Eva Selecká: A középkori lőcsei könyvtár. Ford. KRÁLIK Aladár. Szeged: Scriptum Kft, 1997. 164 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 7.)

SZABÓ Botond, G.: A Debreceni Református Kollégium könyvtára = Hajdú-BiharmkönyvtT 1997. 1. 40–48. ill.

A 16. századig

AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: Cordoba virágkora és II. al-Hakam könyvtára = Valóság 1997. 7. 72–76.

CSAPODI Csaba: A Corvina-kutatás mai kérdései = Szombathelyi BDTFTudKözl 1991. 17–22.

FABÓ Edit: Az értékmegőrző közvetítő (A 8–10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra = EgyKönyvtÉvk 1995–1997. 65–89.

SZLABEY Györgyi: A Bibliotheca Corviniana „maradványainak" megmentése. Kutatói és restaurátori tevékenység = EgyKönyvtÉvk 1995–1997. 257–282. ill.

16–18. század

BERECZ Ágnes: Ráday Gedeon aukciós könyvvásárlásai 1. A Brifautiana-aukció = RádayGyűjtÉvk 1997. 125–134.

BUZÁSI Enikő: Mányoki Ádám könyvtára és képzőművészeti hagyatéka = Művészettörténeti Értesítő 1997. 3–4. 181–206. ill.

DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben = MKsz 1997. 1. 33–57.

Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. MONOK István, ZVARA Edina. Szeged: JGYTF Művelődéstörténeti Intézete, 1997. XIII, 175 p. (Könyvtártörténeti füzetek, 8.)

JÁNOS István: A tokaji kapucinusok fennmaradt könyvei = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 135–139.

KISS Domokos: Régi magyarországi könyvek a pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján. Pannonhalma: [Pannonhalmi Főapátság], 1996. 107 p.

LONGA Anna: A 18. század természettudománya a Ráday Könyvtárban = Természet Világa 1997. 5. LXVI–LXVIII. ill.

Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. 2. Nagyszombat 1632–1690. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor Farkas. Szeged: Scriptum Kft., 1997. 381 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2.)

SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. DEÉ NAGY Anikó bevezetésével. Szeged: Scriptum Kft., 1997. LVI, 155 p. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, 2.)

SZILÁGYI András: Magyar főpapok apoteózisa. Barokk festménysorozat a nagyszombati királyi-érseki konviktus könyvtárterméből = ArsHung 1997. 1–2. 289–312. ill.

19–20. század

BELICZAY Angéla: Kísérletek a Ráday Könyvtár értékesítésére 1792–1861 között = RádayGyűjtÉvk 1997. 135–140.

BEZERÉDY István: A Somogyi könyvtár kincseiből. A Prágai Misekönyv – 1492 = Szeged 1997. január 2–3. ill.

CZÉGÉNY Márta: A hajdúböszörményi gimnázium könyvtárának története az államosításig. 2. rész = Hajdú-BiharmkönyvtT 1996. 16–31.

A Diósgyőri Vasas Könyvtár története megalakulásától napjainkig, 1896–1996. [Írta KOVÁTS György et al.] [Miskolc]: Diósgyőri Vasas Bartók Művelődési Ház, [1996]. 26 p. ill.

IZSA Melina: A katonai iskolák könyvtárai (1867–1914) = Bolyai Hírek 1995. 2. 141–147.

A könyvtár. = Festetics kastély, Keszthely. [Szerk. CZOMA László]. Keszthely: Helikon Kastélymúzeum, [1996]. 16–19.

NAGY Erzsébet: A Somogyi-könyvtár kincsei. Somogyi Károly könyvtára – az alapítványi gyűjtemény = Szeged 1997. február, 2. ill.

TÓTH Gyula: A kiskönyvtári ellátás historiográfiájának vázlata = KvtFigy 1997. 4. 682–704.

VÁRALLYAI Jánosné: A Pannon Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Kar Könyvtára. Mosonmagyaróvár = KisalfKvt 1996. 2. 38–43.

20. század.

BARKÓCZI Jolán – TISZA István: A Közlekedési Múzeum tudományos szakkönyvtára = A Közlekedési Múzeum Évkönyve 1996. 223–234. ill.

FARKASNÉ BÁRCZY Éva: A Soproni Múzeum Könyvtáráról = KisalfKvt 1997. 1–2. 85–87.

KÓRÁSZ Mária: A Somogyi-könyvtár kincsei. Vasváry-gyűjtemény = Szeged 1997. október, 2. ill.

KOROMPAI Gáborné: Nehéz idők a Debreceni Egyetemi Könyvtár életében. Adatok az 1944–45-ös évek történetéhez = Könyv és Könyvtár 1997. 19. 35–47.

Könyvtárak Dél-Zalában. Szerk. CZUPI Gyula. Nagykanizsa: Városi Könyvtár, 1997. 83 p. ill.

LAPIS Péterné: Az iskolai könyvtár = Visszaforrt ág: újra Református Gimnázium! Vál., szerk. és írta SZILÁGYI Ferenc. Mezőtúr: Szegedi Kis Ref. Gimn. és Szakközépisk.: Mezőtúri Öregdiákok Baráti Köre, 1996. 163–170.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Keleti Gyűjtemény. Összeáll. APOR Éva. Bp.: MTA Könyvtára, 1997. 32 p. ill.

MÓNUS Imre: Adalékok Győr könyvtártörténetéhez = KisalfKvt 1996. 34–37. ill.

NÉMETH Mária. Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922. Bp.: OSzK, 1997. 168 p. ill. (az Országos Szchényi Könyvtár füzetei, 10.)

PETŐ NÉMETH Erika: A szentendrei népkönyvtárról = PestmKvt 1994. 1. 13–15. ill.

REMITZKY Zoltán et al.: 90 éves a szobi „Érdy János" Könyvtár = PestmKvt 1994. 1. 40–59. ill.

SZARVAS Márta: Az ebesi könyvtár első évtizedei, 1. rész = HajdúBiharmkönyvtT 1997. 18–30. ill.

TAKÁCS Miklós: Negyvenöt éves a „megyei" könyvtár = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1997. 2. 3–5. ill.

TOLNAY Gábor: A könyvtár is visszatért alapítójához. Nemzeti kincsünk a mezőtúri református alma materben = Jászkunság 1996. 3–4. 137–145. ill.

WIX Györgyné: A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952. Budapest: OSzK, 1997. 68 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei, 11.)

ZABOKLICKI, Krzysztof: A lengyel történészek Rómában Fraknói Vilmos idejében és a Lengyel Könyvtár megalapítása = MEtV 1995. 3–4. 171–176.

Bibliofilia

A 16. századig

CSAPODI Csaba: Anjou Endre Bibliájáról = MKsz 1997. 1. 109–110.

KÖRMENDY Kinga: Kodikológia és művelődéstörténet = Iskolakultúra 1997. 5. 5–9.

WEHLI Tünde: „Középkori magyarországi könyvgyűjtők (1000–1526)" című kandidátusi értekezésének vitája = Művészettörténeti Értesítő 1997. 1–2. 125–129.

17. század

GÖMÖRI György: XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Bornemisza-kötetben = MKsz 1997. 1. 82–83.

OJTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Debrecen: KLTE Kvt., 1996. 245 p., ill. (Régi tiszántúli könyvtárak, 8.)

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben (értelmiségiek és diákok könyvei) = Könyv és Könyvtár 1997. 101–118.

SOLTÉSZ Zoltánné: Neves possessorok újabban felismert kötetei II. = MKsz 1997. 3. 266–281.

SZABÓ András: Martin Bachéček kéziratos ajánlása 1604-ből = RádayGyűjtÉvk 1994. 180–181.

18. század

KÁZMÉR Miklós: Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében = MKsz 1997. 3. 318–320.

KÓKAY György: A könyv és könyvtár szerepe Bessenyei György életében = MKsz 1997. 2. 225–229.

KOÓS Judith: Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a 18. században = Magyar Iparművészet 1995. 1. 50–51. ill.

MICHAUD, Claude: Egy felvilágosodott magyar gróf, Teleki József (1738–1796) = RádayGyűjtÉvk 1994. 65–83.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I. (Protestáns lelkészek és tanárok könyvei) = MKsz 1997. 4. 424–430.

SZABÓ Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = MKsz 1997. 2. 240–241.

19–20. század

FARKAS Mária, G.: Sauvageot professzor könyvtára (Születésének századik évfordulója alkalmából) = Magyar Nyelv 1997. 4. 493–495.

KRIVECZKY Béla: Könyvek és könyvtulajdonosok a XIX. század eleji Szabolcs megyében = ActaAcadPaedNyíregyh Társadalomtudományi közlemények. 1996. 121–133.

MAYER Gyula: A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez = MKsz 1997. 4. 433–446.

OJTOZI Eszter: Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai = MKsz 1997. 2. 229–230.

Olvasástörténet

BOROVI József: Egy olvasótársaság története. A putnoki-rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsönkönyvtára 1834–1863. = MEtV 1997. 1–2. 151–153.

BOROVI József: A putnoki-rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsönkönyvtára (1834–1863) = MKsz 1997. 4. 454–455.

CSILLÉRY Klára, K.: Hitbuzgalmi olvasmányok a dunapataji reformátusoknál és helyük a lakásban = RádayGyűjtÉvk 1997. 57–70.

DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: Eruditio militaris. Katonai olvasmánykultúra = Iskolakultúra 1997. 5. 44–47.

GYŐRI János: Adatok a Jászkiséri 48-as Olvasókör történetéhez = Jászsági Évkönyv 1994. 197–203.

HORVÁTH József: Dokumentumok a Gartai Polgári Társas Olvasókör történetéből = KisalfKvt 1997. 1–2. 54–60. ill.

Az iskolán kívüli népművelés. Intézmények = Szekszárd város történeti monográfiája II. Szerk. DOBOS Gyula Dr. [Szekszárd]: Önkormányzat, 1997. 201–219.

KÉRI Katalin: Női időtöltések száz évvel ezelőtt = Valóság 1997. 3. 36–43.

KOVÁCS I. Gábor: A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában = Történeti Tanulmányok V. Debrecen: KLTE, 1997. 159–167.

MONOK István: Könyvtárak és könyvolvasás. 1526–1750 = Iskolakultúra 1997. 5. 17–22.

MONOK István: A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében = KvtFigy 1997. 3. 485–493.

NAGY Júlia: Az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete = Könyv és Könyvtár 1997. 18. 115–124.

NAGY Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950) = MKsz 1997. 4. 455–461.

RAABE, Mechthild: Leser und Lektüre in der Fürstlichen Bibliothek Wolfenbüttel. 1664–1713. Szeged: Scriptum, 1997. 18 p. (Lectura. Vendégelőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 2.)

SZABÓ Béla: Jogászaink olvasmányai a kora újkorban = Iskolakultúra 1997. 5. 23–34.

SZÁNTÓNÉ BALÁZS Edit: A felsőőri református olvasó- és dalkör = Szombathelyi BDTFTudKözl Történelmi Tanulmányok 1991. 109–115.

TÓTH István György: Nemesurak az iskolapadban. Arisztokraták és kisnemesek, 18. század = História 1997. 5–6. 22–24. ill.

VARGA András: Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században = Iskolakultúra 1997. 5. 35–39.

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

ALAPI Gyula: Id. Szinnyei József élete = Id. Szinnyei József komáromi históriái. Szerk. VIRÁG Jenő. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1997. 7–31. (Castrum könyvek, 5.)

BAJÁKI Rita: Czvittinger Dávid levele 1735-ből = MKsz 1997. 3. 320–322.

BENKŐ Loránd: Emlékezés Pesty Frigyesre = Magyar Nyelv 1997. 4. 488–490.

BORBÁNDI Gyula: Peremmagyar. Az emigráns Peéry Rezsőről halálának huszadik évfordulóján = Hitel 1997. 11. 46–56.

FEHÉR Katalin: Bély Fidél és a bakonybéli bencés tanárképzés = Magyar Pedagógia 1997. 3–4. 235–245.

FEHÉR Katalin: Ráday Pál ismeretlen kéziratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból = MKsz 1997. 2. 220–225.

FEHÉR Katalin: Schedius Lajos művelődéspolitikája = Honismeret 1997. 6. 9–14.

FRIVALDSZKY János, Id.: Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága = MKsz 1997. 4. 417–424.

FÜLÖP László: Schöpflin Aladár pályaképe. Debrecen, 1993. 147 p. (Studia Litteraria, 31.)

HAMPEL Polyxena: A nagyenyedi „Főnix". Pápai Páriz Ferenc élete. Budapest: Kálvin Kiadó, 1997. 106 p.

HORVÁTH Károly: Fitz József élete és munkássága = Typ 1997. 3. 8.

KÁLMÁN Gyula: Horvát István 1784–1846 = Honismeret 1997. 2. 3–5. ill.

KAPRONCZAY Károly: Orvosportré a 18. századból: Weszprémi István = Lege Artis Medicinae 1997. 12. 840–842.

KÉGLI Ferenc: Sebestyén Géza és öröksége, a Magyar Könyvészet retrospektív ciklusai = KvtFigy 1997. 2. 216–220.

KOROMPAY Gáborné: Kovács Máté mint a Debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója = KvtFigy 1997. 1. 26–32.

Kovács Mátéra emlékezve = Könyv és Könyvtár 1997. 18. 21–112. ill. [Előadások – Kovács Máté Emlékülés. Debrecen, 1996. okt. 28–29.]

RÁCZ Márton: Pápai Páriz Ferenc élete és munkássága = Természet Világa 4. LIV–LV. ill.

SZAJBÉLY Mihály: Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]. = Álmok álmodói. Irodalomtörténeti tanulmányok. Bp.: Magvető, 1997. 122–140.

SZÁLA Erzsébet: Kis János az író és irodalomszervező. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből. Sopron: Soproni Egyetem, 1997. 55–64.

SZENTIMREI Mihály: Újszászy Kálmán a Faluszeminárium és a Tudományos Gyűjtemények szervezője = Széphalom 9. 367–370.

TÓTH Sándor: Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában, 1946–1986. Bp.: Balassi K., 1997. 254 p.

VADON Lehel: Országh László a lexikográfus és lexikológus = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről. 1994. 81–89.

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

Madas Edit – Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998. Balassi Kiadó. 184 l.

A Balassi Kiadó igen hasznosnak ígérkező oktatási segédlet sorozatot indít útjára. A régi könyvekkel és kéziratokkal foglalkozók számára, az utánpótlás kinevelése érdekében és a nagyközönség tájékoztatása céljából a legjobb szakemberekkel rövid összefoglalásokat írat a magyarországi könyv- és könyvtártörténet egyes résztémáiról (könyvtár-, nyomda-, kötéstörténet, stb.).

E vállalkozást az indokolja, hogy az utóbbi évtizedekben igen jelentős előrehaladás történhetett – Klaniczay Tibor, Mezey László, Borsa Gedeon, Keserű Bálint iskolateremtő munkájának köszönhetően – a könyvtörténeti forrásfeltárás és publikálás területén. Megkezdődött és folyamatos a töredékek, kézírásos és nyomtatott dokumentumok igényes katalogizálása és bibliografizálása, a könyvtárakra vonatkozó levéltári források feltárása és publikálása és a régi hazai nyomdák betűtípusainak nyilvántartásba vétele. Ezek az új alapkutatások nemcsak jelentősen gazdagítják, hanem nagy mértékben módosítják is az eddig kialakult képet. Ideje hát, hogy új, korszerű kismonográfiák szülessenek.

Az első témakör a hazai könyves kultúra kibontakozása és alakulása a kezdetektől a 18. század első évtizedeiig. Szerzői két újabban kutatott forrástípus szakértői: a fragmentumkutató Madas Edit és a levéltárakban szunnyadó könyvjegyzékek búvára: Monok István. Valójában van a könyvnek harmadik szerzője is: Csapodi Csaba. Valószínűleg azért nem szerepel az ő neve a szerzők között, mert a kötetbe felvett tanulmánya másodközlés.

Madas Edit része az *Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon 1000–1526* címet viseli és több mint fél évezred hazai könyvtártörténetét foglalja össze. Elsőként a középkori könyvkultúra kutatásának forrásait tárgyalja logikus rendben a fennmaradt kódexektől és nyomtatványoktól a bennük található olvasói megjegyzésekig. Az elemzések döbbenetes számadatokat tartalmaznak: a Mezey László által feltételezett 55 000 kézirattal szemben mindössze 3000 kötet kéziratos és nyomtatott dokumentum maradt fenn, amelyet minden bizonnyal e korszakban Magyarországon használtak. A kódexekkel és nyomtatott könyvekkel kapcsolatos technikai és anyagi kérdések (kódex, íróanyagok, könyvbeszerzés módjai stb.) bemutatása után következik Madas összefoglalásának legfontosabb fejezete a „Könyvhasználat a középkori Magyarországon". A címadás tökéletes, hiszen a könyv ebben a korban eszköz volt, amelyet az egyházi intézményekben a liturgiában, a pasztorációban, az oktatásban vagy a jogszolgálatban használtak. Éppen ezért lehet történetét az egyházi intézményrendszerhez és feladatköreihez kapcsolódóan bemutatni. Az alapos, példákkal jól illusztrált elemzés során választ kapunk arra, hogyan alakult ki a térítés és a szerzetesrendek magyarországi történetének kezdetén importált könyvkultúrából a hazai latin írásbeliség. Milyen tényezők hatására vált a könyv használati tárgyból személyes olvasmánnyá 1470 és 1526 között, és hogyan bontakozott ki a magyar nyelvű kódexirodalom, amely a latinul

nem tudó apácákat és a laikus férfiszerzeteseket látta el épületes olvasmánnyal. S hogy a középkor végére nem csupán az olvasni, hanem az írni tudás is egyre jobban elterjedt. Ugyanakkor az elemzés arra is utal, hogy Magyarországon tartósan működő egyetem híján hiányzott az igazi tudományos műhelymunka, ezért nincsen nevezetes, hazai szerzőtől származó tudományos munka a fennmaradt középkori dokumentumok között.

Madas Edit jelzi, hogy még nem az összes, rendelkezésre álló dokumentum van feldolgozva. Teljesen egyetérthetünk vele abban, hogy pl. a 40 középkori könyvjegyzék mutatóval ellátott kritikai kiadására igen nagy szükség lenne.

A magyarországi reneszánsz könyvkultúráról – ezen belül a Bibliotheca Corviniánáról és a magyarországi humanisták tékáiról a kötet átvette Csapodi Csaba fent már említett írását. Indokolt ez, hiszen e területen az ő korábbi összefoglalása óta nem történt olyan nagyobb horderejű felfedezés, ami módosítaná a *Magyar könyvtártörténet 1000–1771-ig* című könyvben (Bp. 1987. Gondolat Kiadó) írottakat.

A 16–17. század hazai könyves kultúrájának bemutatására – kis kitekintéssel a 18. század első évtizedeire – Monok István vállalkozott. *A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát-medencében, 1526–1730* című tanulmánya bevezetőjében őmaga mondja ki, hogy az olvasás- és könyvtörténet levéltári forrásainak feltárása még nem fejeződött be, sőt a már kiadott új dokumentumok feldolgozása is csak most kezdődött el igazán, mégsem tartja korainak ezt az összegzést, mégha „állításai néha csak a hatalmas dokumentumszöveggel foglalkozó szakember első benyomásait rögzítik" (88.) Írását az olvasmánytörténeti források számbavételével és bemutatásával kezdi. Néhol kijelöli a további kutatás irányát is. Így a könyvbejegyzésekről szólva – nagyon helyesen – a ma meglévő könyvállomány kézírásos bejegyzéseinek országos nyilvántartását sürgeti.

A következő nagy fejezet áttekintést ad a Mohácsot követő évszázadokban átalakult művelődési intézmények könyvtárairól. Az eddigi gyakorlattal szakítva, amely egyházi és világi intézményekben gondolkodott, ő leválasztotta az iskolákra vonatkozó források tárgyalását az egyháziakétól annak ellenére, hogy a kor oktatási intézményei egyházi irányítás alatt álltak. Ez nem is lenne baj, csak az egyházi fejezetekben is kellett volna egy fél mondat, ami a mai olvasót az iskolai könyvtárak fejezethez utalta volna.

Monok más pontokon is szakított az eddigi felfogással. Így pl. tagadja Csapodi Csabának azt a feltételezését, hogy Handó György 15. századi pécsi püspök gyűjteménye lett volna az első magyarországi nyilvános könyvtár (111.), ami ugyanebben a kötetben a 77. lapon olvasható. Ugyanígy ütközik kettejük véleménye a Corvinák egyes köteteinek Budán maradása esetében is (73., ill. 109–110.).

A következő nagy fejezet a magánkönyvtárak összetételéről ad érdekes és színes képet társadalmi rétegenként ill. foglalkozások szerinti csoportosításban. Így megtudható, hogy főnemeseink, főpapjaink, tudósaink vagy polgáraink stb. milyen könyveket gyűjtöttek, illetve olvastak az adott korszakban, mennyire követték az európai szellemi áramlatokat.

A tanulmányt „Az olvasmányok nyelvi összetételéről" és a „Könyvgyűjtési szokásokról" szóló érdekes áttekintések zárják.

Nem tudjuk megállni, hogy saját kutatási területünkről ne hozzunk egy példát Batthyány Ferenc könyvtárára vonatkozóan. 1614. január 10-én és az azt követő napokban ugyanis nem kisebb személyiség rendezte az ő könyvtárát Németújvárott, mint Szenci Molnár Albert. „Gyurkó öcsémmel vitettünk Ujvárba az urhoz. Felhántam, kiraktam a bibliothekát" (Vö.: Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai.* Bp. 1898. 62.).

Tulajdonképpen az ilyen jellegű monográfiáknak ez is az igazi haszna, hogy további gyűjtő- és kiegészítő munkára ösztönözzenek. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy a kötetnek jól használható mutatórendszere is legyen. Ennek egyik elemére láthatóan törekedtek a szerkesztők: fejezetenként ugyanis van ajánlott irodalom. A tanulmányoknál sajnos hiányoznak a

jegyzetek, sok helyütt az irodalmi hivatkozások eléggé dodonaiak, főleg, ha az egyetemi hallgatókra gondolunk, akik csak most ismerkednek e kutatási területtel. Pl. a külföldi szakirodalom felemlegetésekor különösen nagy e vonatkozásban a hiányérzetünk (102–103.). Nagyon hiányzik a kötetből a névmutató. Tudom, egyetemi segédkönyvek esetében ez nem általános szokás, de a szerzők és a Kiadó a nagyközönséget is célba kívánják venni e kiadvánnyal, s valószínűleg bíznak abban, hogy a szakemberek is „használói" lesznek e kötetnek. Így azonban ha azt keresik, hogy egy-egy intézmény vagy magánszemély könyvtárára vonatkozóan találnak-e adatot, nem kerülhetik el, hogy a kötet „olvasóivá" is váljanak.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

„Budapesten és Leidenben, Kolozsvárott és Strasbourgban, Szegeden és Varsóban élők, a legtágabban értelmezett művelődéstörténet szakemberei nyújtják át köszöntés gyanánt a hetven éves Keserű Bálintnak ezt a kötetet" – olvassuk a Balázs Mihály és Jankovics József tolla alól kikerült Dedicatio első mondatában. Negyvenhét tanulmány (köztük hét német, egy angol nyelvű) írója: tekintélyes, tapasztalt és ígéretes pályakezdő tudós, tisztelgő kolléga és hálás tanítvány köszönti Magyarországból, Erdélyből és külhonból (tizenhárom személy) a József Attila Tudományegyetemen több mint negyvenöt éven át kiváló eredménnyel, ma is lankadatlan energiával oktató-nevelő tanárt, a fáradhatatlan tudományszervezőt, a sokoldalú tudóst.

A kötet csaknem valamennyi munkatársának dolgozata Keserű Bálint tudományos eszméihez illeszkedik, az ő érdeklődési területének kérdéseihez kapcsolódik. Tárgyukat a kora újkori eszmeáramlatok, a rációból fakadó gondolkodás, a sokféle vallási újítások, változatos életszemléletek, a lényeget vagy csak az árnyalatokat érintő értelmezési különbségek, filozófiai és hitbéli meggyőződések keltette viták, elméleti síkon folyó vagy háborúskodást kiváltó állásfoglalások, filozófiai és hitbeli meggyőződések, megvalósítani szándékolt vagy kudarcba fulladt kísérletek, elsősorban írásban, könyvekben folyó eszmeharcok szolgáltatják. A Keserű-iskola egyik kedvenc témájaként az eszmetörténeti tárgyú tanulmányok mellett teret kap az iskolázás, egyetemre járás (peregrinatio academica) mint a különféle törekvések hazai befogadásának segítő módozata. Olvashatunk látszólag jelentéktelennek tetsző adatokat peregrinációs albumokban, amelyek azonban fontos személyes kapcsolatokat dokumentálnak, új felismeréseket, eszméléseket, összefüggéseket mutatnak. Természetesen fontosabbak magukat az új áramlatokat megismertető, a régebbi fogyatékosságot, esetleg tévedéseket kiigazító írások. A kötet szerkesztőinek érdeme, hogy ilyen vonatkozásban sikerült külországi munkatársakat is felvonultatniok. Általuk a magyar kutatók új ismereteket szerezhettek, bár közülük egyik-másik magyar szempontból érdektelen (Martin Birker, Carlos Gilly, AArt de Groot).

A tanulmánykötet olyan számos – és változatos témájú – dolgozatot tartalmaz, hogy ismertetésében még címszerűleg sem emlékezhetünk meg mindegyikükről. A kiadvány szerkesztői a tanulmányok közlésében nem követtek rendszerező elvet. A szóba kerülő dolgozatokat mondanivalójuk alapján csoportosítva próbáljuk meg bemutatni. Elnézést kérünk mindazoktól, akiknek munkája itt nem kerül említésre; elmaradásukat terjedelmi okok magyarázzák, semmiképpen nem az értékelő minősítés.

Legnagyobb számban találjuk az eszmetörténetnek nevezhető tárgykörből merítő tanulmányokat. Főleg ha ideszámítjuk a hit dolgával, különböző vallási felfogásokkal, irányzatokkal, újító törekvésekkel foglalkozó írásokat. Keserű Gizella (*Andrzej Wiszowaty Religio Rationalisa és Erdély*) a Lengyelországból

emigrációba kényszerült antitrinitárius Wiszowatyról értekezik, aki Socianus utódaként a szélsőséges törekvések nyesegetésével igyekezett életben tartani az antitrinitárius egyházat. A *Religio rationalis* c. legnagyobb hatású munkája csak halála után (1684) jelent meg nyomtatásban. Még ebben az évben lefordították franciára, hamarosan németre. Magyarra Kozma Mihály ültette át 1769-ben. Wiszowaty a józan okosság hirdetője, amelynek segítségével az ember képes mindent, a kinyilatkoztatásokat is megmagyarázni.

A konzervatív egyházi vezetés ellenében a Halléből áradó pietista reformtörekvések támogatója volt a segesvári születésű Andreas Teutsch. A chiliazmust propagáló Wilhelm Petersennel együtt ír róla Font Zsuzsa (*Andreas Teutsch és köre. Johann Wilmhelm Petersen erdélyi követői*).

Az angliai presbiterianizmusnak, puritánizmusnak a Cromwell körüli időszakban élő személyiségeiről, a mozgalom történetéről, az Angliában megforduló magyarországi tanulókról nyújt tájékoztatást Graeme Murdock tanulmánya (*The Experience of Péter Körmendi Foreign Calvinist Students with Presbyterians and Puritans in England*). Egyik forrása Körmendi B. Péter (1636–1691) albuma. Mikor külföldi peregrinációja során Körmendi Angliában tanult (1661. február – 1662 áprilisa közt Somersetben, majd 1663-ban Londonban, Cambridgben), olyan személyekkel tartott kapcsolatot, akik a gyakorlati teológiát, a presbiterális egyházkormányzatot, a kegyesség gyakorlatát vallották, de Cromwell bukása után az episzkopális egyháznak az interregnum alatt elhallgattatott hívei elűzték őket. A tanulmány írója legrészletesebben Benjamin Calmyval foglalkozik, de utána nézett a Körmendi-albumban olvasható személyek tevékenységének, és számos magyar peregrináns diákról, azok kapcsolatairól, életéről derített fel új adatokat.

Ki kell emelnünk Ritoókné Szalai Ágnes *Miért Melanchton?* című tanulmányát, amely a külső országok egyetemein gyűjtött magvakból kisarjadt hajtásokat, a különböző irányzatokban való elágazását vetíti elénk. Nem valamilyen részletkérdés megoldása, hanem a filológia eszközeivel régebben feltárt életpályák során nyert tapasztalatokra támaszkodó összefoglaló tájékoztatás. Melanchtonnak a wittembergi első magyar peregrinációs nemzedékkel való kapcsolatát tárgyalja, a mester irányító tevékenységét, amelynek során világos képet nyerünk fontos XVI. századi magyarországi reformátorok (Gyalui Torda Zsigmond, Macarius József) és Melanchton kapcsolatáról. A vele való bensőséges kapcsolatok nem egy magyar tanítványának határozták meg életsorát (Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs).

Heidelberg 1622. évi feldúlása után Abraham Scultetus és barátja, Sibrandus Lubertus segített a magyar diákoknak, hogy a franeckkeri akadémián tanulhassanak. (Ferenc Postma: *Franeckkera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne* (Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*, 1620.)

A reformáció országon belüli történetéről rajzol képet Sipos Gábor *Szőnyi Nagy István Apológiája. A kolozsvári reformátusság az 1690-es években* címet viselő dolgozata. A jeles puritánus lelkész Kolozsvárott a legnépesebb hóstáti gyülekezetben végzett kiváló munkát. Irodalmi tevékenysége mellett (halotti beszédek, imádságoskönyv) rendszeres beteg- és családlátogatásokat végzett; gyermekeket tanított. (*Magyar oskola* c. munkáját Misztótfalusi nyomtatta ki.) Irigyei rágalmazó pletykahadjáratukkal elérték elmozdítását. Hívei egy apologikus munkában próbálkoztak védelmével, melynek szövegét a kötet 541–544. lapján olvashatjuk. A tanulmánykötet ugyanis több eredeti dokumentum első kiadását is tartalmazza, ami egyúttal forrásértékű kiadvánnyá teszi a könyvet.

A 8–10. lapokon pl. Balázs Mihály kiadja azt a tanúságlevelet, amelyet a rekatolizált Daróczy Ferenc panaszára bocsátott ki az egri káptalan 1598. augusztus 10-én azzal kapcsolatban, hogy Báthori István szembeszegült a jezsuiták Daróczytól támogatott visszatérítési tevékenységével. (Balázs Mihály: *Ecsedi Báthory István és a jezsuiták.*)

A kiadvány egyik izgalmas olvasmánya Szörényi László írása, amely ugyan tárgya mi-

att kirí a kötet „korai újkori" jellegéből. Latin eredetiben és magyar prózai fordításban közli a Bács megyében lévő Glozsán szlovák lelkészének, Rohonyi Györgynek (Juraj Rohoni) „Palma, quam Dugonics, similesque Magyari Slaviae eripere attentarunt vindicata" című magyarellenes gúnyversét, amelyet a soviniszta Kollár adatott ki 1835-ben Zágrábban. A magyarokat lekicsinylő, nyelvüknek a tótot megtévő, a szlávokat dicsőítő verset a megjelenés évében megbírálták, Vörösmarty feleletül egy, a kiadványban először publikált gúnyversben felelt Rohonnyi versére. Szörényi dolgozata főcímét ennek soraiból vette. (Azt mondod, ha magyar szóból a tót kimaradna // Szólani nem tudván, bőgene a ki magyar) Szörényi nemcsak a szerzőről, hanem szerzeménye politikai ideológiai hátteréről is értekezik, megállapítva, hogy a Kollártól irányított kiadás kezdeményező szerepet játszott a horvát nemzeti érzés felkeltésében. (Szörényi László: „...*Ha magyar szóból a tót kimaradna...*" *Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere.*)

Még egy jelentős szövegkiadásról kell megemlékeznünk. Latzkovits Miklós *Colloquium. Szövegközlés és értelmezési kísérlet* című tanulmányát a XVII. század első felére lokalizált hitvitázó unitárius iskoladrámának a végén csonka szövege kíséri függelékként. Latzkovits egy hibás kéziratos másolatban kontaminált két drámából igen körültekintő elemzéssel, meggyőző okoskodással fejtette ki a szóban forgó darabot.

Régi költészetünk gyakori témájáról, Balassi Bálint költeményeinek kiadásáról értekezik Horváth Iván /*Az eszményítő Balassi kiadások ellen* (Előzetes közlemény)/. Az eddigi kiadási terveket bírálva, régebbi felfogását felülvizsgálva, olyan kiadást javasol, amelyben az önéletrajzi fikció elve érvényesülne.

B. Kis Attila Enyedi György *Gismunda és Gisquardus* c. széphistóriáját Boccaccióval és Beroaldus feldolgozásával összevetve elemzi (*Historia elegantissima. A példázat szerepe Enyedi széphistóriájában*).

Hubert Gabriella a XVI. századi protestáns énekek egyharmadát kitévő gyülekezeti énekek műfaji osztályozását végzi el, kiadva egy 1635 körül keletkezett, valószínűleg evangélikus, eddig ismeretlen graduál kéziratának betűhív átiratát (*Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához*).

Hogy a kiadvány valamennyi szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti tárgyú dolgozatát ismerhessük, megemlékezünk még a korai újkoron kívül eső két témáról.

Vizkelety András a *Halotti Beszéd* műfajtörténeti előzményeiként arról beszél, hogy a külföldi sermoirodalomban irodalmi párhuzamok váltak ismeretesekké, amelyek éppúgy beépültek a halotti szertartásba, de nem alkották annak hivatalos részét, mint a Pray-kódexben olvasható Beszéd. Arról is értesülünk, hogy az 1192–1195-ből származó kódexünk sacramentarium-részének elveszett mintapéldánya fél évszázaddal korábbi eredetű. (*Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez.*)

A kontrafaktum vallásos vagy világi dallam alkalmazása idegen szövegekre vagy szöveg alkalmazása (alkotása) meglévő dallamra. Holl Béla *Az Ars metrica és a középkori kontrafaktura* című dolgozatában kilenc középkori magyarországi eredetű névtelen liturgikus ének forrását tárja fel.

Tudjuk, hogy Keserű Bálinttal, az őt köszöntők seregével szemben méltatlanul járunk el, midőn ennek a gazdag termést mutató tudós kiadvány ismertetésének végét szakítjuk. Számos művelődés-, művészet-, eszmetörténeti, tanulási (külországi egyetemek, hazai iskolák, peregrinációs albumok), vallási, filozófiai, esemény- és intézménytörténeti kérdéseket fejtegető dolgozatra kellene még rámutatnunk. Ebben a „könyv- és sajtótörténeti folyóirat"-ban, úgy érezzük, legalább ismertetésünk befejezéseként fel kell sorolnunk a könyvészettel összefüggő tanulmányokat. Művek elemzéséről, könyvek sorsáról, természetesen, az említendő írásokon túl is bőven esik szó. Talán mégis a könyvek története, a könyvtár-, nyomtatás-, olvasmánytörténet, stb. köréből hasznos ismereteket, gyümölcsöző tájékoztatásokat nyújtanak az alábbi tanulmányok.

Martin Bircher: *Die „treffliche Bibliothec" der Fürsten von Auersperg in Laibach.* – Dományházi Edit: *Erasmus Kolozsvárt.* – Carlos Gilly: *„Észak Oroszlánja", a „Sas" és a „Végítélet Krisztusa".* Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. – Hoffmann Gizella: *Christoph Besold De verae Philosophiae fundamento discursus.* – Jakó Zsigmond: *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről.* – Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján.* – Nicolette Mout: *Das Bild Ungarn in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts.* – Németh S. Katalin: *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában.* – Sz. Schaffer Andrea: *Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében.* – Szakály Ferenc: *A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez.* – Viskolcz Noémi: *Lucas Iennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból.*

VARGA IMRE

Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. Balassi Kiadó. 8 l., 36 lev. hasonmás és 307 l., 16 t. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16.)

A jezsuita renddel kapcsolatos forrásaink oly gazdagok, hogy valószínűleg soha nem juthatunk el teljes kiadásukig, mindig csak válogatni leszünk kénytelenek belőle. Jó példa erre a legjelentősebb magyarországi jezsuita kollégiumnak, a nagyszombatinak iratanyagában lévő, a rend feloszlatásakor készült leltár: e kétkötetes munka is csak a leltárnak mintegy egynegyed részét képes közölni, a többit pedig összefoglalóan jellemzi. Az Egyetemi nyomda története volt a válogatás szempontja: e műhelyt és az általa előállított könyveket felsoroló jegyzék teljes részletességgel bekerült a jelen kiadványba. A leltárban a betűöntödénél szereplő, 1773-ban nyomtatott betűmintakönyvről igen látványos hasonmás kiadás készült; a terjedelmesebb kötet pedig a három szerzőnek a leltár egyes részeit kiértékelő tanulmányát közli. A kiadó a hasonmást Haiman György emlékének ajánlotta, aki e kötetek megjelenését már nem érhette meg.

Haiman György egykori gyakorló nyomdász volta, elmélyült betűtörténeti kutatásai és a nagyszombati tipográfia forrásanyagának, a nyomda kiadványainak beható ismerete eredményezi, hogy a feloszlatás idejéből a műhely tevékenységéről a legapróbb részletekbe menő teljes képet kapunk. A 17. század közepén a nagyszombati nyomda még a Szent Adalbert konviktusban volt elhelyezve; 1699-ben került a kollégium impozáns nagy épületének nyugati szárnyába, ahol helyiségei a földszinttől a 2. emeletig terjedtek. (A leghitelesebb rajzokat a kollégium egész épületegyütteséről Georg Karl Zillak pozsonyi építőmester készítette a feloszlatás után: ezek másolata szintén megtalálható a tanulmánykötetben.) 1773-ban a tipográfiában lévő hat sajtóból ötöt működtettek, mert tíz impressor, nyomtató dolgozott a műhelyben; továbbá kilenc szedő, egy réznyomó és három kollacionáló. A 80 latin, hat görög és héber, 23 fraktúr, ill. schwabachi betűt bemutató betűmintakönyv és a betűk mennyiségére és értékére vonatkozó kézírásos bejegyzések nagyon jól felszerelt betűöntödét mutatnak. Négy kivétellel minden betűnek volt matricája, az öntött betű mennyisége pedig betűfajtától függően egynégy, vagy akár 15 vagy 24 mázsa is lehetett. A bemutatott több mint száz betűből a nagyszombati tipográfiának 1773-ban összesen 244 bécsi mázsa 45 font súlyú betűje volt. Megtudhatjuk a könyvből az officina fusoria, a betűöntöde 1750–1773 közötti bevételeit is. Noha Haiman György azt állítja, hogy a betűöntöde nem szállított jelentős mennyiségű betűt más hazai nyomdának, a közölt értékek ennek némileg ellent látszanak mondani; nem kell elfelejtenünk, hogy ami a kiemelkedő produkcióra képes nagyszombati nyomdánál nem jelentős mennyiség, egy átlagos, kisebb teljesítményű

hazai nyomdánál, amelynek csak időnkénti és részleges felújításra futotta, annál inkább.

A betűmintakönyvet értékelő tanulmány nagy értéke, hogy nem elégszik meg a leltár magyar fordításával és annak magyarázatával, hanem számos német, osztrák, cseh betűmintakönyvvel összeveti a nagyszombati *Specimen characterumot* (pl. a bécsi Trattner, a prágai Crabat 1760-as években, számos németországi betűöntödének a 17. és 18. században kiadott és egyes magyarországi nyomdák 1770–1795 közötti betűmintáival.) A fametszetű iniciálék, könyvdíszek, a körzetek esetében velencei, ill. francia mintákra is kitekint. A leltárban szereplő rézlemezek felsorolásánál egyúttal a legszebb illusztrált nagyszombati könyvekről is listát kapunk. A mintaszerűen szép kiállítású kötet és értékelő tanulmánya így nemcsak a nagyszombati könyvművészetről ad az eddigieknél alaposabb képet, hanem a nagyszombati nyomda kiemelkedő volta miatt egyúttal a hazai és külföldi könyvművészet történetének egészéhez is értékes hozzájárulás. A nyomdatörténeti rész jobb megértését segíti elő a kötet végén közölt nyomdászati szakkifejezések szótára és a jelentős betűöntőkről, nyomdászokról, rézmetszőkről közölt ismeretanyag.

A nagyszombati nyomda az elkészült könyveket a kollégium Transylvania nevű szárnyának földszintjén raktározta, de a Croatiában és máshol is volt még könyvraktára. A leltár 31 lapon sorolja fel az elkészült kiadványokat igen rövid, sommás leírással, két nagy csoportban. Az elején a bekötött állapotban lévő könyveket (összesen 143 tételt), majd a krúdában lévőket (629 tételt). A Borsa Gedeon által gondozott fejezet a leltár szó szerinti leírását adja, amelyben a legérdekesebb adat az egyes nyomtatványok raktáron lévő példányszáma, és megtudjuk ezek egységárát és összértékét is; a tétel mellett pedig bibliográfiai azonosítást olvashatunk, ma ismert példányra, kiadási évre történő utalást. Az azonosítás fáradságos munkájának alapja részben a magyarországi 18. századi bibliográfia egyes kötetei, részben a nagyszombati egyetemi nyomda saját kiadású könyvjegyzékei. Ez utóbbiak különösen azért jelentettek nagy segítséget az azonosításban, mert szakrendszerük, felépítésük megfelel a leltár sorrendjének. Így az is elképzelhető, hogy a raktárban eleve szak szerinti sorrendben, s azon belül egy durva ábécé-rendben voltak tárolva a kész könyvek.

A nagyszombati egyetemi nyomda 1773-as leltára a nyomdának összesen 654 kiadványát reprezentálja. Ezeknek mintegy kétharmada volt latin nyelvű, viszonylag sok volt még a magyar, a szlovák és a német, viszont csekély számú a francia, horvát és cseh nyelvű kiadvány. A nyomtatványoknak közel hatvan százaléka az 1750–1773 közötti évek terméke volt. A leltárban tükröződő példányszámok természetesen a kiadás évétől és a kötet műfajától is függtek: 2000–5000 között volt a legnagyobb példányszám, de ezer fölötti példányszáma is viszonylag sok, összesen 87 kiadványnak volt. A leltár érdekessége, hogy éppen munkában lévő műveket is felsorolt, ill. néhány, többezer példányban raktározott olyan nagyszombati nyomtatványt, amelynek forgalmazását az 1760-as évek végén már jezsuitaellenes bécsi cenzúra betiltotta. A nagyszombati könyvraktár kiemelkedő jelentőségét elég egy adattal illusztrálnunk: a raktáron lévő összes könyv értéke 132 559 forint 40 krajcárt tett ki.

A tanulmánykötet első nagy fejezete a nagyszombati jezsuita kollégium leltáráról Muszka Erzsébet munkáját dicséri. A fenti két résszel ellentétben már szövegközlést nem, csak mintaszerűen alapos értékelő tanulmányt kapunk. A Keresztelő Szent János templom, a kollégiumnak Magyarország egyes részeiről elnevezett szárnyai, a bennük lévő lakó és munkaszobák leírása, a könyvtár, a csillagvizsgáló és más természettudományi gyűjtemény, a gyógyszertár bemutatása megeleveníti annak a hitéletnek és a stúdiumoknak a környezetét, amely oly fontos volt a magyarországi egyház- és művelődéstörténetben. A kollégium gazdaságilag teljesen önellátó volt, mindenféle szükséges műhellyel felszerelve. Aki a kötetet kézbe veszi, csak elismeréssel szólhat a kollégium leltárának értékelő tanulmányáról, erről az igen sokoldalú egyháztörténeti, művészettörténeti,

természettudományi, gazdaságtörténeti ismereteket és az egyes, olykor rejtélyesnek tűnő tárgyak azonosításában nagy leleményességet is kívánó munkáról.

Végül egy kiegészítés a nyomtatott betűmintakönyvhöz: valószínű, hogy nemcsak a leltározás munkáját elősegítendő készült, nemcsak a nyomda magas színvonalát akarta reprezentálni, hanem – áttételesen – emléket kívánt állítani a feloszlatott rendnek is. Mind a latin, mind a fraktúr/schwabachi betűk mintái ugyanis a kenyérbetűktől kezdve összeolvasva folyamatos szöveget adnak, az első szerzetesrendeket alapító szentatyák buzgóságának és a szerzetesi erényeknek dicséretét zengik. Nem akármilyen könyvből: Kempis Tamásnak *Krisztus követése* című művéből (I. könyv 18–19–20. fejezete) választották ki a betűmintakönyv szövegét.

PAVERCSIK ILONA

Irinyi József: Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek. Bp. 1998. Argumentum Kiadó. 272 l.

Irodalomtörténészeink idősebb nemzedékének kétség kívül egyik legszorgalmasabb tagja Fenyő István, aki ráadásul végig hű maradt fiatalkori kutatási területéhez: a reformkorhoz. Tavaly megjelent, nagyhatású könyvének *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon* anyaggyűjtése során talált rá Irinyi úti jegyzeteire, de lehet, hogy már korábban kezébe került, hiszen az *Új Írás* 1987. 4. számában megjelent cikke arról árulkodik, hogy figyelmét már régebben felkeltették Irinyi úti jegyzetei. Akárhogyan is van, a külföldön (Hálában, ahogyan a címlap impresszumában olvasható) megjelent könyvben számos adatot talált a centralisták eszmetörténetének fejlődésére, megfogalmazására vonatkozóan. De nem csak ez indokolta újbóli megjelentetését. Egyrészt az eredeti mű ma már nehezen hozzáférhető, másrészt Irinyi politikai elvei (a népfelség elve, általános választójog, polgári egyenlőség, szabad sajtó, úrbériség eltörlése stb.) sorra-rendre ott szerepelnek a reformkor leghaladóbb harcosainak követelései között. Úgy is fogalmazhatnók, hogy bizonyos törekvések meg sem érthetőek Irinyi eszmetörténeti nézeteinek ismerete nélkül. A márciusi ifjakhoz kapcsolja Irinyit az „észarisztokrácia" elve. Az alsó táblához kerülőket kizárólag képességeik alapján kellene választani, de a felső táblában helyet foglalók között is a hozzáértés, a rátermettség és nem a származás lenne az elsődleges szempont.

A tehetség és tudás érvényesülésének szerve, eszköze lenne a sajtó is, amelynek a jövő társadalmában igen nagy szerepet szán, hiszen ez lenne a közvélemény formálója, az eszmék népszerűsítője, a szellemi élet nyomon követője. A sajtó követendő etikai szabályát leginkább a 15. fejezetben („Az északi sajtóról s a nevezetesebb napilapokról Franciaországban") fogalmazta meg. „Az előtt, éppen mint nálunk 1841 előtt, a hírlapokat mindenki csupán hazugleveleknek s kimondhatatlanul feleslegesnek tartotta. Most azonban, mióta a hírlapok okoskodnak, nélkülözhetetlenné lőnek minden csupán kevéssé értelmes embernél" – írja. A sajtó társadalmi súlyáról és rendeltetéséről senki őelőtte ily melegen és találóan nem írt. Ugyanakkor a cenzúrának – Táncsics Mihály mellett – legnagyobb ellenfele, kérlelhetetlen üldözője, amint ez Apponyi kancellárhoz írott nyílt leveléből is kiderül. (Ezt a könyv elején közlik szó szerint.) Személyes indítékait Kovács Magda kutatásai nyomán ismerjük (MKsz 1972.): Irinyi 1844 tavaszán befejezte utazásairól szóló könyvét, amelyet a budai cenzornak küldött meg, aki válasz helyett felterjesztette ezt a Könyvbíráló Hivatalhoz. Közel egy év után megszületett az eltiltó végzés. A felháborodott író 1845 májusában nyílt levéllel fordult gróf Apponyi György kancellárhoz, amelyben bejelenti, hogy könyvét külföldön fogja megjelentetni. A könyve körüli hercehurca bőséges tanulsággal szolgálhatott szerzőjének a sajtószabadság működésének mikéntjéről. Nem valami törvényen felettiséget kíván: „Mi azonban

szüntelen azt feszegetjük, miszerint nálunk a sajtónak semmi korlátainak sem kellene lenni, mi, felfogásom szerint, csupán akkor állhatna meg, ha oly szent emberekből állana a polgári társaság, kiknél egyáltalában semmi törvényre sem volna szükség, s tekintvén ezen hangulatot, a Lajtán túl azt gondolják, hogy a magyarok törvényen kívüliséget kívánnak a sajtóra nézve." Irányi tehát nem eltörlését kívánja mindenféle sajtótörvénynek, hanem a nyomdatermékek megfelelő törvényes ellenőrzését, ám ezen belül a gondolatközlésnek teljes szabadságát. Az időszaki sajtótól, kiváltképp a napilapoktól elválaszthatatlan nála az elvek, szempontok, pártállások, irányok, politikai arculatuk egyértelmű, világos kifejtése. A Bajza szerkesztette *Ellenőr*ben tanulmányt ír a *Sajtótörvényről* (1847); huszonöt pontos javaslatban foglalja össze elveit, nézeteit. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy érvelése egyre kategorikusabbá, hangja már-már fenyegetővé válik. Ez a márciusi fiatalok tónusa, a Tizenkét Pont majdani megfogalmazójának hangja.

Nézeteinek csakhamar a gyakorlatban is érvényt szerezhetett. A bécsi kamarilla ármánykodása nyomán Kossuth kezéből kivett *Pesti Hírlap* egyik rovatát bízzák rá. A többnyire híreket, információkat közvetítő rovat Irinyi kezén átalakul. Széleskörű nyelvtudása (angol, francia, német) is segíti abban, hogy kezében e „Külföld" című rovat fontossága megnőjjön. A híreket nem csak közli, hanem kritikai megjegyzéseket fűz azokhoz, kommentál és orientál is egyben. Lényegében elsőrendű tényezője lesz a centralista eszmeáramlatok terjesztésének.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy jó ötlet és bátor vállalkozás volt az Argumentum Kiadótól Irinyi József úti jegyzeteinek újbóli kiadása, mert vele és általa egy huszonéves fiatalember gondolkodását, radikális–centralista eszméit ismerhettük meg, amelyek majd az 1848-as szabadságharcban válnak komoly szellemi erővé.

KŐHEGYI MIHÁLY

A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Összeállította CSÉCS Teréz. Győr, Xántus János Múzeum, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára.

A magyar folyóiratirodalom kiemelkedő lapjai nemcsak a sajtótörténet kutatóinak, hanem a korszak iránt érdeklődők szélesebb köre számára is számos érdekességet rejtenek magukban. Ezek gazdag tartalmának feltárásához és hozzáférhetővé tételéhez jó eszköznek bizonyult a lapok repertóriuma. Ilyenekkel inkább szakfolyóiratok szoktak rendelkezni, de éppen a *Tudományos Gyűjtemény* közelmúltban megjelent repertóriuma bizonyítja, hogy más típusú lapok repertoriális feltárása is számos előnnyel jár.

Különösen szerencsés gondolat volt a magyar reformkor egyik legjellegzetesebb és leghosszabb életű folyóiratának tartalmi átvilágítása. E lap ugyanis, ha nem is volt „az első magyar enciklopédikus folyóirat" (hiszen már a 18. század kilencvenes éveinek elején megjelent egy ilyen jellegű folyóiratunk *Mindenes Gyűjtemény* címmel), de mindenesetre a leghosszabb életű, gazdag tartalmú reformkori periodikánk volt.

A 25 évfolyamot megért, még a felvilágosodás jellegzetességét: az enciklopédikus jelleget magán viselő folyóirat tartalmi hasznosítását nagyon megkönnyíti ez az összeállítás. Az egyes számok időrendben közölt tartalomjegyzékei valamint a különböző mutatók (földrajzi-, személy- és tárgymutató) segítségével nemcsak általános képet nyer a használó a negyedszázadot megért folyóirat tartalmáról, hanem arról is könnyen meggyőződhet, hogy az általa keresett személyről illetve témáról található-e valami a *Tudományos Gyűjtemény* évfolyamaiban.

A tartalom sokszor sajátos elrendezése, a címadás következetlenségei és a gyakori szerzői névtelenség nem könnyítette meg az összeállítók munkáját. Ezért nem csoda, ha helyenként kisebb hibák, félreértések és hiányok is becsúsztak az egyébként gondos összeállításba. Ezek egy részéért – ha nem csak vakon következetes lenne, hanem gondolkodni is tudna – a

számítógép lehetne a felelős. Jó példát nyújtanak erre a névmutatóban Batsányi János nevénél szereplő számadatok, mert a megadott három tételszám közül kettő tévesen került a költő neve mellé. A 2845. és a 3288. tételnél ugyanis nem Batsányi *Magyar Museum* c. folyóiratáról, hanem a Nemzeti Múzeumról van szó. De a gép nem csak a hasonló hangzású nevek között nem tud különbséget tenni, hanem akkor is csődöt mond, ha ugyanazon mű fordul elő különböző címeken. Pl. Bessenyei György neve mellől hiányzik a saját írásai közül – a Repertóriumban egyébként szereplő – 228. tétel, pedig e helyen Bessenyei *Beszéd az Országnak tárgyárul* című írását közölte le Vitkovics Mihály – igaz, hogy *Hazafiúi elmélkedés* címmel. Bessenyeinek ugyanez a kis cikke még egyszer megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1823. évfolyamában, amit jelez is a Mutató, de nem a Bessenyei által írt szövegeknél, hanem a róla szólóknál. (1339).

A nyelvezet régiessége is megnehezítette a szerkesztői munkát. Erre példa a Tárgymutatóban szereplő „magyar nyelvű újság szükségességéről" című utalás az 1825. tételre. E helyen ismét egy Bessenyei-mű közlését találjuk, mégpedig az először 1778-ban önállóan megjelent *Magyarság* című röpirat szövegét. Itt, az utolsóelőtti bekezdésben valóban emleget az író „újság"-indítást és azt, hogy a nemzet elméjét „újság"-gal tűzbe kell hozni, de e szavak itt egyszerűen „újdonságot" jelentenek. Az újság szónak hírlap jelentése 1778-ban még nem volt meg.

E példák azonban nem csökkentik az összeállító (Csécs Teréz) és munkatársai (Heczig Zoltán, Salakta Jenőné, és Székely Zoltán) repertoriális munkájának jelentőségét. A *Tudományos Gyűjtemény* repertóriumának használója pontos képet kap a nevezetes reformkori folyóiratunk tartalmáról.

KÓKAY GYÖRGY

„Az író – vállalkozás". Németh László. Életrajzi kronológia. I. 1901–1948. II. 1949–1975. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta LAKATOS István. Bp. 1997–1998. Argumentum K. 328, 459 l.

Németh Lászlóról, a 20. századi magyar irodalom egyik legnagyobb írójáról már sokan és sokfélét írtak. Méltatták regény- és drámaírói munkásságát, legnagyobb esszéíróink között tartják számon. Orvosként és pedagógusként is sokat dolgozott – mondhatjuk, hogy az egyik utolsó polihisztor személyisége volt a magyar szellemi életnek. Az életműnek ilyen feldolgozását azonban – amilyent Lakatos István bocsájtott közre – először veheti kezébe olvasó és szakember egyaránt. Nagyon nagy munkára vállalkozott az összeállító, de ez a kiadvány óriási segítségére lesz a kutatásnak.

Két vaskos kötetből áll – szerény „Életrajzi kronológia" címet viselve –, holott az életrajzi adatok majdhogynem napi egymásutánisága az írói és közéleti tevékenységet is szép sorjában felfejti. Noha műfajánál fogva tárgyilagos hangú a könyv, mire a végére érünk, éreztetni tudja a súlyát is Németh László óriási formátumú, rokonszenves személyiségének. Ahogy a könyv szerkesztője az előszóban írja: „Jelen írás rendhagyó életrajzi kronológia: Németh László életének száraz időrendi adatain túl megkíséreltem egy „szellemtörténeti" kronológiát is nyújtani..." Az események sorrendjének összeállításában felhasználta Lakatos István Németh Józsefnek – Németh László édesapjának – a naplóját, az író kiterjedt levelezését, az életműsorozatot, Vekerdi László, Grezsa Ferenc, Monostori Imre műveit és Illyés Gyula naplójegyzeteit is. Mindezeket figyelembe véve is kitűnik, hogy milyen nagyszabású vállalkozás volt ennek a kronológiának az összeállítása. Kimeríthetetlen kincsesbányája a filológusoknak, de ezen túlmenően, hallatlanul érdekes kordokumentum is, amelyen keresztül betekintést nyerünk

például abba a végtelenül nehéz sorsba, amely a háború után a nemzet osztályrésze volt.

Közismert Németh Lászlónak a felelősségvállalása mind a közéletben mind pedig a magánéletben. Ennek párhuzama is – végigolvasva a kronológiát – feltűnően kirajzolódik. E sajátos műfajú kötetek Németh László életének teljes hetvenöt évét feldolgozzák. Egy év átlagban ötven tételt, eseményt tartalmaz, de például kisgyerekkorából van év, amely tíz tételben elfér, szemben történetesen az 1966-os esztendővel, amely legmunkásabb éveiből való és kilencvenhat tényen keresztül sorjáznak elénk az író életének eseményei.

A szerkesztő jóvoltából egy érdekes epilógus, forrásjegyzék és névmutató teszi még hasznosabbá ezt a kiadványt mind a művelt olvasó, mind a filológus számára.

B. HAJTÓ ZSÓFIA

N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948. Bp. 1998. Akadémiai K.

Hazánk történetében több olyan időszak is volt, amikor a kultúra közéleti, politikai sőt diplomáciai szerepet is kapott. Számos példát lehetne erre felhozni, különösen a felvilágosodás századától kezdődően. A szerző könyvének bevezetőjében 20. századi példákra utal: az I. Világháborút lezáró trianoni békével kezdődő korszakra, amikor a nemzeti tragédiából a magyar politikai elit Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és Kornis Gyula államtitkár irányításával a kultúra segítségével kívánta az országot kivezetni. A szerző könyvében a II. Világháborút követő rövid időszakkal foglalkozik, amikor az ország az elszigeteltségét – amelybe egyébként jórészt saját hibáján kívül jutott – a kultúrdiplomácia segítségével igyekezett megszüntetni. A nemzetközi közeledés lehetőségeit ugyanis leghamarább a szellemi élet képviselői tudták létrehozni.

N. Szabó József kutatásai az 1945–1948 közti, tehát jórészt a reményteli koalíciós időszakra terjedt ki. Érdeklődése központjában a szomszéd országokkal való kulturális és tudományos kapcsolatok kiépítésének a feltárása volt, de nagy súlyt helyezett a nagyhatalmakkal való viszony alakulásának vizsgálatára is. (A felvidéki magyarság üldözése és kitelepítése mitt a magyar–cseh kapcsolatokkal nem foglalkozott, mert ezen időszakban nem alakulhatott ki a két ország között jelentős kulturális együttműködés.)

A könyv bevezető fejezetében azokról az előzményekről olvashatunk, amelyek már a harmincas évek második felében pozitív eredményekhez vezettek: így mindenekelőtt a Teleki Pál Intézet munkásságáról, vezetőinek, Kosáry Domokosnak és Deér Józsefnek a kelet-közép-európai népek összehasonlító történeti kutatására vonatkozó kezdeményezéseiről. Ezt követően a szerző a II. Világháborút követő időszakban veszi vizsgálat alá a szomszéd és a nyugati országokkal kialakuló kulturális kapcsolatépítés egyes fázisait és területeit. Egykorú sajtó- és levéltári anyag bőséges felhasználásával elsőként tárja fel ezen időszak kulturális diplomáciai tevékenységét mindaddig, amíg a hidegháború ezt lehetetlenné nem tette.

A kulturális kapcsolatok egyes ágazatainak vizsgálata között előkelő helyet biztosított a szerző a zenei, irodalmi, képzőművészeti és tudományos együttműködés mellett a könyvtári kapcsolatok újbóli kiépítésének is. A háborús évek miatt ugyanis könyvek és folyóiratok egész sora nem kerülhetett be az országba: ezeket pótolni kellett és helyre kellett állítani a nemzetközi könyvtárközi kapcsolatok rendszerét. E korszakban még a magyar diplomácia külföldi képviselői is tevékenyen részt vettek a hiányzó könyvek, folyóiratok pótlásában, de a vezető értelmiségiek is erkölcsi kötelességüknek tartották utazásaik során a külföldi könyvek behozatalát – akárcsak a régi századok külföldi egyetemeket látogató magyar diákjai. A magyar kultúrdiplomácia a születő demokrácia nyújtotta lehetőségeket, amíg csak lehetséges volt, igyekezett kihasználni. A lehetőségek azonban – mint ismeretes – csak néhány évig voltak nyitottak erre.

N. Szabó József könyve nem csak azért nagy nyeresége művelődéstörténetünknek, mert oly korszak megvilágítására vállalkozott, amelyről sokáig nem lehetett őszintén beszélni, hanem azért is mert ismét egy hosszúra nyúlt hullámvölgy után vagyunk és van mit tanulnunk a magyar kultúrdiplomácia 1945–1948 közötti törekvéseiből és példájából.

(-y -y)

Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. Bucureşti 1996. Editura Bibliotecii Naţionale a României. 481 l.

A keleti szomszédunk fővárosában, akárcsak Budapesten, három nagy könyvtár őriz jelentősebb számban régi nyomtatványokat: a nemzeti, az akadémiai és az egyetemi. E gyűjteményekről nyomtatott formában korábban a Román Tudományos Akadémia bukaresti központi könyvtárában található ősnyomtatványok (Bacâru, Livia: *Catalogul incunabulelor*. Biblioteca Acad. R. S. România. Bucureşti 1970.), valamint az Egyetemi könyvtár régi román könyveinek katalógusa (*Cartea veche românească în colecţii Bibliotecii Centrale Universitare Bucureşti*. Prefaţă de Virgil Cândea. Bucureşti 1972.) jelent meg. Most napvilágot látott a román főváros harmadik nagy gyűjteményének, a Nemzeti Könyvtárnak 16. századi nyomtatványairól készült katalógusa Rodica Maiorescu gondozásában. (Röviddel ezt megelőzően jelent meg ugyanennek a könyvtárnak ősnyomtatványait áttekintő kiadvány is: Schatz, Elena-Maria: *Catalogul colecţiei de incunabule*. Biblioteca Natională a României. Bucureşti 1995.)

A testes kötetben 1161 mű 1425 példányának ismertetése olvasható. Ezzel kapcsolatban elsőként ki kell emelni, hogy a bibliográfiai leírás tartalmazza a nyomtatványok kollációját is, azaz a kiadvány füzeteinek beosztását, azok egyenkénti terjedelmének közlésével. Az ilyen jellegű katalógusok között sajnos csak nagyon kevés akad, amelyik vállalkozik erre a meglehetősen munkaigényes feladatra, amelynek eredménye azonban a bibliográfiai jellegű munkával foglalkozók számára rendkívül hasznos segítséget nyújt. Megtalálható itt még a fordítások esetében az eredeti cím, az előszó és ajánlás írójának valamint az illusztrátor neve, a kiadvány díszítésére vonatkozó adatok stb. A példány leírása tartalmazza a kötet állapotát az esetleges hiányok megjelölésével, a kéziratos bejegyzéseket, valamint a kötésre vonatkozó legfontosabb adatokat.

A mutatók is ezekhez igazodnak: áttekintést nyújtanak a megjelenés ideje, a nyomdász (kiadó), irodalmi közreműködők (előszó írója, fordító stb.), illusztrátor (metsző), könyvkötő, egykori tulajdonos és a metszett ex librisek szerint. Természetesen megtalálható a hivatkozott szakirodalom jegyzéke is. A mércét a szerző tehát valóban magasra helyezte a fentiekben körvonalazott igényességgel. Mind a bevezető, mind a kötet használatáról szóló eligazítás a román mellett angolul is olvasható. A könyvet 48 illusztráció zárja, amelyhez szöveges jegyzék is készült.

Sajnos az említett, magas igényű keretek kitöltése nem mindig sikerült. A mindössze 17 tételből álló szakirodalomban a magyar igazán nagyon jól van képviselve: Apponyi négy kötete, az országos ősnyomtatvány-katalógus (CIH), a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) és Veress Endre román–magyar bibliográfiája. A leírásokban az ezekre történő hivatkozások azonban nem találhatók meg. Így az egyetlen magyarországi nyomtatvány leírásánál (572. sz.) sem olvasható az RMNy-szám (RMNy 555), akár csak az egyetlen, részben magyar nyelvűnél (220. sz.), az 1598. évi tizenegy nyelvű Calepinusnál (RMNy 829) sem. (Pedig az említett RMNy bibliográfiának alapján könnyen megállapítható lett volna, hogy a bukaresti katalógusban évszám nélkül közölt bázeli nyomtatványt melyik esztendőben készítették.) Az ősnyomtatványokra vonatkozó katalógusok (GW, CIH) szerepeltetése feleslegesnek tűnik, ugyanakkor hiányzik olyan alapvető munka, mint pl. a 16. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok hatalmas bibliográfiája (VD 16),

amelyben pedig megtalálható több száz Bukarestben őrzött nyomtatvány leírása. Ilyen és ehhez hasonló, korszerű és fontos bibliográfiai hivatkozás helyett a leggyakrabban Graesse közel másfél évszázados, mára már bizony meglehetősen megkopott munkája olvasható. Úgy tűnik, hogy a katalógus elkészítéséhez Rodica Maiorescu sajnos kénytelen volt nélkülözni a modern szakirodalom jelentős részét.

Több magyar, illetve hazánkban tevékenykedett szerző munkáját is őrzik Bukarestben: pl. Bonfinit kilenc (175–183. sz.), Temesvári Pelbártot (1038–1043. sz.) hat, Sambucust (1179–1180. sz.) és Werbőczyt (1370–1371. sz.) két-két példányban. Emellett számos más magyar vonatkozású, részben meglehetősen ritka, ún. „Neue Zeitung" is található a katalógusban, amely hazai eseményekkel foglalkozik.

A bukaresti katalógus számunkra talán legérdekesebb része a kötetek volt tulajdonosainak mutatója. Ez természetesen csak a könyvekben ma fellelhető tulajdonosi bejegyzések alapján volt összeállítható. Ebből kiderül, hogy a mai nemzeti könyvtárban négy nagy, egykori román gyűjteményből őriznek jelentős számban 16. századi nyomtatványokat: Nicolae Bălcesu, Ion Brătianu, Constantin Karadja és a nemzetközi kulturális kapcsolatok román intézete. Rajtuk kívül nagyobb számban mindenek előtt Erdély területéről kerültek ide ilyen kiadványok a román fővárosba.

A nagyváradi római katolikus káptalan könyvtárából – három különböző elnevezés alatt – összesen nem kevesebb, mint 69 kötetet őriznek most ott. Két egykori szász evangélikus gimnáziumból is jutottak oda szép számban ilyen könyvek: Szászsebesről (28 db) és Besztercéről (14 db). De akadnak magán személyek is, akiktől ötnél több kötet található az egykori tulajdonosok mutatójában: az aradi Mayerhofer Antal (21 db), Teleki Imre (12 db), Tokody György (8 db). Kisebb számban több erdélyi köz-, illetve egyházi könyvtár, valamint magánszemély tulajdonából került 16. századi nyomtatvány a mai román nemzeti könyvtárba: a nagyváradi premontreiektől (két megjelölés alatt összesen 9 db), a brassói ferencesektől (két név alatt összesen 5 db), Ipolyi-Stummer Arnoldtól (3 db), Csíki ferencesektől (3 db), Susich Károlytól (3 db). Egy-két könyv több tucat más erdélyi könyvtárból származik.

Igen érdekes a mai Románián kívüli területekről Bukarestbe jutott kötetek korábbi tulajdonosainak jegyzéke. Akad itt a berlini és müncheni állami könyvtártól az esztergomi érseki és a debreceni református kollégiumon át az Országos Széchényi (4 db – részben duplum) és a budapesti Egyetemi Könyvtárig számos gyűjtemény. De nem érdektelen a 18. század második felében feloszlatott rendi könyvtárak állományából származó kötetek mozgásának nyomon követése a Kárpát-medencén belül, majd onnan Bukarestbe. Ezekre jó példa a leleszi premontreiek öt, a brassói és a kolozsvári jezsuiták három-három kötete. Itt lehet megemlíteni, mint jellegzetes hibaforrást, amely számos, nem magyar vagy szlovák szakirodalomban fellelhető. Pozsonynak 1919-ben alkotott „Bratislava" névformáját ugyani sűrűn összecserélik a latin „Wratislavia"-val (Boroszló, korábban a német Breslau, ma a lengyel Wrocław). Ebben a katalógusban is több, egykori boroszlói személy „Bratislava" megjelöléssel szerepel.

Mindent összefoglalva, a bukaresti katalógus – néhány fogyatékossága ellenére is – értékes adatokat nyújt a Délkelet-Európa könyvtörténetével foglalkozóknak.

BORSA GEDEON

Bukvar jazüka ruszkago: sz procsim rukovogyijem nacsinajuscsih ucsitiszja. V Budine [Buda], 1799. [2. kiad.] Reprint. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke kiad., 1998. S. a. r., utószó: UDVARI István. 84 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár régi szláv nyomtatványait már avatott szerzők leírásaiból viszonylag jól ismerjük, legyen elég itt Bor Kálmán és Borsa Gedeon nevét említenünk. A „régi"-nek ugyan nem minősülő, ám kultúrtör-

ténetileg figyelmet érdemlő 18. század végi nyomtatványok feldolgozására ezideig kevesebb energiát fordított a kutatás. Ennek okai között feltétlenül meg kell említenünk a szakemberhiányt, illetve az együttműködés hiányát. A jelen kötet gondozása például speciálisan ruszinisztikai kompetenciát, az ukránhoz és a kelet-szlovákhoz közel álló kárpátaljai etnikum nyelvének és kultúrtörténetének ismeretét, másfelől ugyanakkor komoly művelődéstörténeti, adott esetben egyháztörténeti és katekétikai, s feltétlenül könyvészeti, kollacionálási jártasságot igényel.

Az előbbi, jelesül a ruszin filológia nemzetközi színvonalú művelése jellemzi Udvari Istvánt és nyíregyházi műhelyét. Kiadványaikat, rendezvényeiket már többször ismertettük (MKsz 1993. 121–122., MKsz 1994. 100–101., MKsz 1995. 345–348., MKsz 1998. 77–81.). A legutóbb recenzált Kutka-féle „Kis katekizmus" méltó folytatása lehetne a most kiadott ábécéskönyv. Azonban szemünkbe tűnik az előzőhöz képest a reprint gyengébb minősége, a belső címlapon rosszul elhelyezett raktári címke – amit megfelelő eljárással ilyenkor el lehetne távolítani, és ha precíz lenne a lelőhely feltüntetése, abból úgyis kiderülne –, valamint az, hogy a figyelmesebb szemlélő észreveheti ugyan az első kiadásból közölt címlapot és egyik oldalt, valamint a negyedikből is ugyanennyit – ám arra még az impresszum sem (!) utal, hogy a jelen reprint a szóbanforgó könyv második kiadását nyújtja. Igazán nem ártott volna tartalomjegyzékkel is ellátni e kis kötetet, hiszen a borító, az első ötvenhárom oldal, sőt az impresszum alapján sem tudjuk a kiadás sorszámát, de a sokféle nyelvészeti kérdésre kiterjedő kísérőtanulmányban is jobban tájékozódnánk a tartalomjegyzék alapján, ha lenne. Feltűnik azután az első és a negyedik kiadásból közölt lapokon a tollal, kézírással ábdált felirat: „1797 részlet", illetve „1846 részlet". Így, pont nélkül. Mivel ezen részletek elé (1797 + 1846 = 2643 darab részlet elé) úgyis bekötöttek egy teljesen üres paginát, két számozatlan szűz oldalt, minden takarékosság mellett is lett volna hely a filológiailag precízebb és természetesen nyomtatott formátumban közölt magyarázat számára, amelyben az évszám után talán kiteszik a pontot.

Igényességünket – a magyar helyesírás szabályai, valamint a reprintkiadványok tudományos színvonalú gondozásának gyakorlata mellett – az is indokolja, hogy a 63. oldaltól kezdve (amely a kötetben a modern pagináció kezdete) mind ruszin, mind magyar nyelven „Utószó helyett..." címmel közölt kísérőtanulmány filológiailag alapos, bőven irodalmazott, színvonalas munka. Udvari elemzi a korábban megjelent ruszin ábécéskönyveket, s a jelen munkát, amelyet szerzőségi adat híján a kutatás Ioann Kutkának tulajdonít. Utal az első kiadás nyelvi eltéréseire is (szerbizmusok, 68. illetve 75.), bár nem indokolja semmivel, miért nem az első, hanem a második kiadást adja közre: Fizikai állapot, az első kiadás talán hiányos példánya? Kultúrtörténeti jelentősége kisebb? Esetleg a ruszinista kiadó fontosabbnak tartja a ruszin népi nyelvhez közelebb álló másodikat? A filológia nem barkochba játék. Mindenesetre, a Magyarországon egyetlen, tanszéki szintű ruszin filológiai műhely vezetőjének, a ruszin filológiából akadémiai doktori fokozatot szerzett Udvari professzornak munkásságát ismerve, a recenzens feltételezi, hogy a kiadvány célja egyebek mellett a ruszin szellemi élet ápolása lehetett. Nagy kár, hogy éppen a ruszin nyelvű kísérőtanulmány szenved jelentős hiányosságokban a magyar változathoz képest. Például, teljességgel hiányzik a lelőhelyre történő utalás, ami reprint esetében alapfeltétel. Igaz, a magyar szöveg terjedelmes bekezdésben közli ezt, Poprády Géza főigazgató úrnak is köszönetet mondva. Ám ha ruszinul már nem tartotta szükségesnek a szerző megjelölni, hogy ki jelenleg nemzeti könyvtárunk főigazgatója, azt azért szükséges lett volna feltüntetni – a ruszin szöveg utáni egyharmad üres oldalon –, hogy a Budai Magyar Királyi Egyetemi Nyomda termékének itt közreadott példánya az OSzK tulajdona. Sőt, a másik két kiadás közölt lapjain is megtaláljuk „A M[agyar] N[emzeti] Múzeum Könyvtárából" feliratú pecsétet. Ezúton tudatjuk a szerzővel, hogy ez az OSzK-t jelenti.

A két változat számunkra indokolatlan eltéréseiből még két példa. A magyar szöveg egyértelműen meghatározza a kiadvány zempléni ruszin nyelvjárását – amelyre alapozták napjainkban a kelet-szlovákiai ruszin irodalmi norma kodifikálását –, a ruszin változat erre egyáltalán nem tér ki (76–77., vö. 69.). A magyar változat (75.) azt is kiemeli Kutka érdemei közül, hogy nevéhez fűződik a munkácsi püspökség 1806. évi összeírása, amelyet ugyancsak a szerző adott ki (Nyíregyháza, 1990.), a ruszin változat megfelelő helyén (68.) ezzel szemben azt találjuk, hogy Kutka érdemeit Hodinka Antal is méltatta, s bizonyságul hivatkozik a szerző Hodinka egy ismeretterjesztő kis cikkére. (Amelyre a magyar változatban viszont nem utal; miért?)

Nem érti a recenzens, hogy a nemzeti könyvtárunk három darabját bemutató, s egyet egészében közreadó reprintből miért maradt el az ilyen kötet kísérőtanulmányától elvárható kollacionálási, könyvészeti, bibliográfiai leírás. (Utóbbi a példányt összevetné a nemzetközi szakbibliográfiákkal, s elhelyezné az OSzK darabját a világon ismert lelőhelyek és azok példányai között; amilyen mértékben ilyen információink vannak.) Ha mindhárom példány az OSzK tulajdona már több, mint fél évszázada – sőt régebben –, akkor nem a háború utáni szekularizáció folyamán került be; nagymértékben emelné a kísérőtanulmány szakmai színvonalát a provenienciális és possessori adatok elemzése, s ha gyarapítási információk nem lennének, akkor legalább a hiányuk konstatálása. Amennyiben a szöveg gondozója kizárólag a nyelvészeti kérdésekre fókuszál, úgy figyelmen kívül hagyja, hogy ilyen kiadványt nem csupán a nyelvészek és talán nemcsak a ruszinisztika művelői fognak olvasni. Ez pedig a szakmai sovinizmus alagútjába vezet. Így hagyja figyelmen kívül Udvari, hogy Kutka szerzőségét illene vizsgálni, ha pedig a szakirodalomban folyt erről már vita, akkor azt jelezni. Sovány érv, hogy a katekizmus-rész megegyezik Ioann Kutka „Kis katekizmus"-ának megfelelő részeivel. A hittani ismeretek meglehetősen kötött tartalmúak. Ha nyelvileg is eltér az első és a második kiadás, mi cáfolná, hogy Kutka paptársai között keressük a szerzőt vagy közreműködőt? Anonim kiadvány esetében a szerzőségi kérdést nem lehet a kísérőtanulmány egyetlen, hivatkozás nélküli mondatával elintézni. Az egyébként bőséges irodalomjegyzék ellenére. (Érdekes, hogy ez utóbbinak némely tételét, így Bor Kálmán 1995-ös tanulmányát vagy Sztripszky Hiador számos felsorolt munkáját nem hivatkozza meg, s arról sem vagyunk maradéktalanul meggyőzve, hogy hasznosította-e a szerző ezeket.)

Befejezésül a címről. Nem értünk egyet a magyar fordítással: „A ruszin nyelv ábécéskönyve és egyéb tudnivalók tanulni kezdők számára." (75.) A genitivus jelzői szerepben fordítható mellékneves szerkezettel, a participium cum infinitivo szintén. Ha viszont ragaszkodik a szerző a nyelvészeti precizitás érdekében a szolgai szószerintiséghez, akkor nem értjük, miért fordítja az *sz* elöljáró + instrumentálist kapcsolatos mellékmondattal. Ráadásul, a 'rukovogyije', (illetve oroszban 'rukovodsztvo') a görög *encheiridion* 'εγχειρίδιον megfelelője, gondoljunk Epiktétosz hasonló című könyvére. Nem tetszés szerinti egyéb tudnivalókról, hanem alapvető ismeretekről, vezérfonalról van szó. Javasolt fordításunk: *Ruszin ábécéskönyv a kezdő tanulóknak való alapvető ismeretekkel.* Bár az impresszumban már maga a szerző is „Ruszin ábécéskönyv"-et ír; ezen önellentmondásnál súlyosabb következetlenség, hogy az impresszumból hiányzik a kiadás megjelölése („Buda, 1799. évi kiadás hasonmása" helyesen: második kiadás hasonmása), ezáltal nemcsak a reprintkiadványok szakmai színvonalától tér el, hanem az olvasókat is félrevezeti. (Kíváncsi vagyok, vajon az OSzK címleírói feltüntetik-e a katalógusban a kiadás sorszámát, ilyen impresszum alapján...)

Végezetül néhány általános tanulság, amely a rencenzió terjedelmét is indokolja. Kolofonját tekintve mások mellett az OSzK is nyújtott anyagi támogatást e borítóját tekintve szép

fényes, egyéb szempontból határozottan halovány kötet megjelentetéséhez. Szakmai támogatást vajon nem találhatott volna a kiadó mindkét nemzeti könyvtárunk nemzetközileg ismert cirill könyvészeti szakemberei, vagy a tanítványaiknak tekinthető fiatalabb nemzedék képviselőjében? De legyünk igazságosak: mai körülményeink között ez a kiadvány bátor vállalkozás, igazán spártai tett. Ám Spártában csak fejszével volt szabad építkezni, célszerűen és durván. Ioann Kutka ugyancsak „János" nevű kortársát idézve pedig: „Isten a részletekben lakik" – mondta Johann Wolfgang Goethe.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 12,15 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Bartók István: Sylvester János elrejtett kincsei ... 325
Fehér Katalin: II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében ... 336
Szaffner Emilia: Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör ... 353
Bálint Gábor: A Nova Könyvkiadó története ... 372

KÖZLEMÉNYEK

Csapodi Csaba: Adalbert „főúr" állítólagos könyvei Pannonhalmán ... 388
Bogár Judit: Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei ... 390
Szelestei N. László: Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar nyelvű szövege ... 397
Ajkay Alinka: Dessewffy József köszöntő levele Batsányi Jánoshoz ... 407
Enyedi Sándor: Aranka György és a debreceni diák rézmetszők ... 409
Deé Nagy Anikó: Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen ... 411

FIGYELŐ

Botka Ferenc: Egy bibliográfiai sorozat befejezésére ... 416
Erdész Ádám: Kner Erzsébet ... 419
Rózsa, György: Modernisation – culture – assistance technique ... 422
Németh S. Katalin: A magyarországi német könyvek kézikönyvének bemutatása ... 426

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán–Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1997-ben ... 428

SZEMLE

Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998. (*P. Vásárhelyi Judit*) ... 442
Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály, Font Zsuzsa stb. Szeged, 1997. (*Varga Imre*) ... 444
Haiman György–Muszka Erzsébet–Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. (*Pavercsik Ilona*) ... 447
Irinyi József: Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek. Bp. 1998. (*Kőhegyi Mihály*) ... 449
A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Összeáll. Csécs Teréz. Győr, 1998. (*Kókay György*) ... 450
„Az író – vállalkozás." Németh László. Életrajzi kronológia. I. 1901–1948. II. 1949–1975. Összeáll., előszó, jegyz.: Lakatos István. Bp. 1997–1998. (*B. Hajtó Zsófia*) ... 451
N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Bp. 1998. (*-y -y*) ... 452
Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. Bucureşti, 1996. (*Borsa Gedeon*) ... 453
Bukvar jazüka ruszkago: sz procsim rukovogyijem nacsinajuscsih ucsitiszja. [Buda], 1799. [2. kiad.] Reprint. Nyíregyháza, 1998. (*Földvári Sándor*) ... 454

Ára: 250 Ft

SOMMAIRE

Bartók, István: Les trésors cachés de János Sylvester 325
Fehér, Katalin: La politique d'instruction moyenne et supérieure de l'empereur Joseph II, reflétée par la presse contemporaine 336
Szaffner, Emilia: La première femme-rédacteur hongroise et sa revue, Családi Kör (Cercle de Famille) 353
Bálint, Gábor: L'histoire de la maison d'édition Nova 372

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Csapodi, Csaba: Les prétendus livres de l'archiabbé Adalbert à Pannonhalma 388
Bogár, Judit: Les vers de félicitation de langue hongroise de György Buchholtz 390
Szelestei N., László: Le texte contemporain de langue hongroise du projet d'une Société de Savants Hongroise de Miklós Révai 397
Ajkay, Alinka: La lettre de félicitation de József Dessewffy adressée à János Batsányi 407
Enyedi, Sándor: György Aranka et les graveurs sur cuivre au Collège de Debrecen 409
Deé Nagy, Anikó: Les livres de Ferenc Kazinczy à Marosvásárhely 411

CHRONIQUE

Botka, Ferenc: A l'occasion de l'achèvement d'une série bibliographique 416
Erdész, Ádám: Erzsébet Kner 419
Rózsa, György: Modernisation – culture – assistance technique 422
Németh S. Katalin: La présentation du manuel des Livres allemands de Hongrie 426

BIBLIOGRAPHIE

Czövek, Zoltán–Perger, Péter: La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1997 428

REVUE

Madas, Edit–Monok, István: La culture de livre en Hongrie dès origines à 1730. Bp. 1998. (*P. Vásárhelyi, Judit*) 442
Des efforts culturels à l'âge moderne précoce. Études en l'honneur de Bálint Keserű. Réd. par Mihály Balázs, Zsuzsa Font etc. Szeged, 1997. (*Varga, Imre*) 444
Haiman, György–Muszka, Erzsébet–Borsa, Gedeon: Le collège jésuite de Nagyszombat et l'inventaire de l'imprimerie de l'université, 1773. Bp. 1997. (*Pavercsik, Ilona*) 447
Irinyi, József: Des impressions de voyage en Allemagne, en France et en Angleterre. Bp. 1998. (*Kőhegyi, Mihály*) 449
Le répertoire de la revue Tudományos Gyűjtemény (Collection Scientifique). (1817–1841). Réd. par Teréz Csécs. Győr, 1998. (*Kókay, György*) 450
„L'écrivain – c'est une entreprise." László Németh. Une chronologie biographique. I. 1901–1948. II. 1949–1975. Réd., préface et notes par István Lakaton. Bp. 1997–1998. (*B. Hajtó, Zsófia*) 451
N. Szabó, József: Culture hongroise – culture universelle. Bp. 1998. (*-y -y*) 452
Maiorescu, Rodica: Cartea veche străină sec. XVI.: Catalog. Bucureşti, 1996. (*Borsa, Gedeon*) 453
Bukvar jazüka ruszkago: sz procsim rukovogyijem nacsinajuscsih ucsitiszja. [Buda], 1799. Reprint. Nyíregyháza, 1998. (*Földvári, Sándor*) 454